No. 6.]

THE VIZIANAGRAM SANSKRIT SERIES

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

ARTHUR VENIS M. A. Oxon.

PRINCIPAL, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

THE

BHÂSHYA

OF

PRAŚASTAPÂDA,

TOGETHER WITH THE

NYÂYAKANDALÎ

OF

ŚRÎDHARA

EDITED BY

VINDHYESVARÎPRASÂDA D...

LIBRARIAN, SANSKRIT COLLEGE, B...

VOL. IV.

SANSKRIT

PRINTED, PUBLISHED AND SOLD BY

E. J. LAZARUS & Co., BENARES.

MAY BE HAD FROM GANESH DAS AND CO., CHOWK, BEN...
JAYESTHARAM MUKUNDJI AND CO., BOMBAY
OTTO HARRASSOWITZ AND M. SPIRGATIS, LEI...
LUZAC AND CO., LONDON.

1895.

No. 6.]

THE

VIZIANAGRAM SANSKRIT SERIES

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

ARTHUR VENIS M. A. OXON.

PRINCIPAL, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

THE

BHÂSHYA

OF

PRAŚASTAPÂDA

TOGETHER WITH THE

NYÂYAKANDALÎ

OF

ŚRÎDHARA

EDITED BY

VINDHYEŚVARÎPRASÂDA DVIVEDIN

LIBRARIAN, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

VOL. IV.

PRINTED, PUBLISHED AND SOLD BY

E. J. LAZARUS & Co., BENARES.

MAY BE HAD FROM GANESH DAS AND CO., CHOWK, BENARES:

JAYESTHARAM MUKUNDJI AND CO., BOMBAY:

OTTO HARRASSOWITZ AND M. SPIRGATIS LEIPZIG;

LUZAC AND CO., LONDON.

1895.

No. 6.]

THE VIZIANAGRAM SANSKRIT SERIES

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

ARTHUR VENIS M. A. Oxon.

PRINCIPAL, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

THE

BHÂSHYA

OF

PRAŚASTAPÂDA

TOGETHER WITH THE

NYÂYAKANDALÎ

OF

ŚRÎDHARA

EDITED BY

VINDHYEŚVARÎPRASÂDA DVIVEDIN

LIBRARIAN, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

VOL. IV.

PRINTED, PUBLISHED AND SOLD BY

E. J. LAZARUS & Co., BENARES.

MAY BE HAD FROM GANESH DAS AND CO., CHOWK, BENARES:
JAYESTHARAM MUKUNDJI AND CO., BOMBAY:
OTTO HARRASSOWITZ AND M. SPIRGATIS LEIPZIG:
LUZAC AND CO., LONDON.

1895.

वैशेषिकदर्शन-

प्रशस्तपादभाष्यम् ।

प्रशस्तपादमुनिप्रणीतम् ।

भट्टश्रीश्रीधराचार्यविरचितन्यायकन्दलीसमाख्यया टीकया समन्वितम् ।

वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकालयाध्यक्षेण
द्विवेदोपाख्यपण्डितविन्ध्येश्वरीप्रसादशर्मणा
संस्कृतम् ।

काश्याम् ।
मेडिकल्हाल्नामकयन्त्रालये मुद्रितम् ।

संवत् १९५१ ।

ॐ नमः परमात्मने ॥

वैशेषिकदर्शन-
सटीकप्रशस्तपादभाष्यविज्ञापनम् ।

विश्वनाथपञ्चाननाः "अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरिष्यते" इति कारिकाव्याख्यायां सिद्धान्तमुक्तावल्यां(1) "यत्रानियतैकत्वज्ञानं तत्र त्रित्वादिभिन्ना बहुत्वसंख्योत्पद्यते यथा सेनावनादाविति कन्दलीकारः"(2) महादेवभट्टाश्च(3) मुक्तावलीप्रकाशे(4) "यत्त्वारोपितं नीलरूपं तम इति कन्दलीकारमतम्(5)" इत्याद्युक्तवन्तः। तदवलोक्य(6) कोऽसौ कन्दलीग्रन्थः कश्च कन्दलीकार इति निर्णेतुमिच्छन्नहं माधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे(7) औलूक्यदर्शने(8) "द्रव्यं तम इति भाट्टा वेदान्तिनश्च भणन्ति" "आरोपितं नीलरूपमिति श्रीधराचार्याः" इति दृष्ट्वा वैशेषिकशास्त्रसम्बन्धी कश्चित् कन्दलीग्रन्थः श्रीधराचार्यश्च कन्दलीकार इत्यनुमितवान् ॥

---

(१) अस्मन्मुद्रितपुस्तके पृष्ठे २२८ पङ्क्तौ ६।

(२) पाठोऽयं न्यायकन्दल्यामानुपूर्व्या नोपलभ्यते। मुक्तावलीप्रकाशे तु प्रक्षिप्तत्वेनावधृतः।

(३) महादेवभट्टोऽयं भारद्वाजबालकृष्णभट्टात्मजो मुक्तावलीप्रकाशमुपमानखण्डान्तं निर्माय परलोकं गतस्तदनन्तरं तत्पुत्रेण दिवाकरेण ग्रन्थः पूर्णतां नीतः अत एव दिनकरीति नामान्तरमस्येति तद्ग्रन्थस्याद्यन्तपद्याभ्यामवगम्यते। दिवाकरेण वृत्तरत्नाकरटीकायामप्युक्तम्।

"भारद्वाजकुले श्रुतिस्मृतिपटुः श्रीसूर्यभक्तस्तथा
अयमाराधनतत्परोऽपि ? च महादेवोऽभवत् तार्किकः।
तत्पुत्रेण दिवाकरेण रचिते श्रीवृत्तरत्नाकरा-
दर्शे भट्टमतानुसारिणि परं षष्ठः समाप्तिं गतः ॥
पूर्णाब्धिसप्तैकमिते (१७४०) प्रवर्षे सत्कार्त्तिके मासि विशुद्धपक्षे।
तार्तीयपूर्णे दिवसे सुपुण्ये ह्यादर्श इत्थं घटितः समाप्तः ॥

इति श्रीमद्भारद्वाजबालकृष्णभट्टात्मजमहादेवभट्टसूनुदिवाकरकृत"इत्यादि ॥
अत्र वर्षो वैक्रमो बोध्यो यतः १६६६ शालिवाहनशकलिखितं पुस्तकमुपलभ्यते ॥

(४) अस्मन्मुद्रितपु॰ पृ॰ २५ पं॰ १७।

(५) न्यायकन्दल्याम् पृ॰ ६ पं॰ २४।

(६) चित्सुख्यां २ परिच्छेदे ६ कारिकाव्याख्यायाम्। "सामान्यवानगुणः संयोगविभागयोर्निरपेक्षो न कारणं गुण इति कन्दलीकारस्य गुणलक्षणम्।"

(७) एशियाटिक्सोसाईटीमुद्रितपुस्तके पृ॰ ११० पं॰ ६।

(८) औलूक्यदर्शनं वैशेषिकदर्शनमेवेति वक्ष्यामः। तच्च विशेषं पदार्थभेदमधिकृत्य कृतम्।

ततश्च सम्प्रार्थितैः श्रीमद्गुरुचरणैस्तदानीमुक्तं "न्यायकन्दली प्रशस्तपादभाष्यटीका तत्पुस्तकं च वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयस्य प्रधानन्यायाध्यापकस्य पण्डितकालीप्रसादशिरोमणेः पुस्तकालये(१) वर्तते" इति। तत्पुस्तकार्थमभ्यर्थ्यमाना उक्तमहाशयास्तद्दर्शयन्तो यदस्मात् पुस्तकात् सम्पादनीयं कार्यम् तदस्मत्पुस्तकालय एव विधेयमिति वदन्तोऽचिरेणैव कालेन परलोकमगच्छन्निति स्वप्नवत् तदुपलब्धिं मन्यमानः खिन्नचित्तोऽतिष्ठम् ॥

ततः परं वैशेषिकदर्शनानुरागिणां प्रमोदाय उदयनाचार्यविरचितकिरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादभाष्ये मुद्रयितुमुपक्रान्ते ऽपि "उद्यमेनैव सिद्ध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः। न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥" इत्यनुसरन् काश्मीरप्रदेशमधिष्ठितेनैकेनास्मन्मित्रेण प्रेषितं किरणावलीसहितमेकं तत्पुस्तकं द्वितीयं च वाराणसीस्थपण्डितवरश्रीविभवरामशर्मभिर्दत्तं प्राप्तवान् ततः पुस्तकद्वयेनास्य मुद्रणं सम्यग्भविष्यतीत्यवधारितवांश्च ॥

अत्रान्तरे वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यक्षश्री१००युत–आर्थरवेनिससाहबमहाशयानां निदेशेनास्य निबन्धस्यास्यां पुस्तकश्रेण्यां मुद्रणार्थं प्रवृत्ते मयि त एव महाशयाः श्रीयुतबुलरसाहबमहाशयसंगृहीतं पुण्यपत्तन(पूना)स्थडेक्कनकालेजसञ्ज्ञकविद्यालयस्थं न्यायकन्दल्याः पुस्तकद्वयमानाय्य प्रदत्तवन्तः। इत्थं पुस्तकचतुष्टये सम्पादिते पण्डितश्रीविभवरामशर्मणां पुस्तकं प्रशस्तपादभाष्यगर्भितं प्राचीनं वाराणसेयमिति(२) प्रथमत्वेन कल्पितम्। काश्मीरादानीतं मिश्रितभाष्यं नवीनत्वेन प्रतीयमानमिति(३) द्वितीयत्वेन पुण्यपत्तनस्थमेकं खण्डितं नवीनमशुद्धिबहु-

---

(१) दिगन्तविश्रान्तकीर्तिभिः श्रीचन्द्रनारायणभट्टाचार्यैः सम्पादितं पुस्तकं पुरुषपरम्परया तत्सम्बन्धित्वादुत्तराधिकारित्वाच्च कालीप्रसादशिरोमणिना प्राप्तम् ॥

(२) अस्मिन् पुस्तके यद्यपि लिपिकालो न लिखितस्तथापि जीर्णत्वाद्वर्षाणां त्रिशत्याः पूर्वं लिखितमित्यनुमीयते ॥

(३) अस्य पुस्तकस्यान्ते "समाप्तेयं पदार्थप्रवेशन्यायकन्दलीटीका। कृतिस्तत्रभवतो भट्टश्रीश्रीधरस्येति शिवम्। शुभमस्तु लेखकपाठकयोः।

कणादकृतमूलद्रब्धा प्रशस्तभाष्यद्रुमावबद्धा च।
श्रीधरहृदयोपवने विलसन्ती न्यायकन्दली रम्या ॥
गुरुवररत्नाकरकादधीत्य सम्यग् विवेकेन।
वर्षे वेदेषुमिते लिखितेपा भट्टनरकेण ॥

सं॰२९ भा॰ शु॰ बु॰ समाप्तम् ॥"

लं[१] तृतीयत्वेन अपरं प्राचीनत्वेन प्रतीयमानं शारदाक्षरलिखितं क्वाचित्कटिप्पणीसहितं परिशुद्धं[२] चतुर्थत्वेन ॥

तत्र प्रथमद्वितीयचतुर्थपुस्तकानि एकस्मादेवादर्शपुस्तकात् परमादर्शपुस्तकाद्वा साक्षात् परम्परया वा लिखितानि यतः परमादर्शपुस्तके जीर्णत्वात् कीटादिदूषितत्वाद्वा यत्र यत्राक्षराणि विलुप्तान्यासन् तान्युक्तादर्शपुस्तकेषु तत्र तत्रैव चिह्नादिना सूचितानि । एषु पाठभेदाश्च लेखकशोधककल्पिता एव । परन्तु एकस्मादेव निबन्धकर्तृपुस्तकाद्बहूनि पुस्तकानि लिखितानि भवन्तीति मनसि निधाय तानि चीण्यपि शोधनकार्ये उपयुक्तानीति निर्णीतम् । तृतीयं तु पुस्तकं श्रीयुतबुलरसाहबसंगृहीतं विलुप्ताक्षरपूरणे महदुपकारकं क्वचित् पाठभेदे चेति पुस्तकचतुष्टयाच्छोधनपूर्वकं मुद्रणमारब्धम् ॥

तृतीयादर्शपुस्तके यत्र कुत्रचित् पाठानां न्यूनाधिक्यमप्यस्ति किन्तु तत् पुस्तकं परिमाणनिरूपणमारभ्य समाप्तिपर्यन्तं वर्तते तावदेव पाठानां न्यूनाधिक्यविवेकः परिमाणनिरूपणात् पूर्वं तु तत्पुस्तकोपलब्ध्यभावे तदभावः एवं स्थिते तत्प्रयुक्ता अशुद्धयोऽपि क्वाचित्क्यः सम्भाव्यन्त इति ॥

प्रशस्तपादभाष्यस्यान्यदपि व्याख्यानं जगदीशभट्टाचार्यकृतं[३] भाष्यसूक्त्यभिधमपरं भाष्यार्थबोधकं वार्त्तिकत्वेनाभिमतं कणादरहस्याख्यं वैशेषि-

---

(१) अस्य पुस्तकस्यान्ते "एतां लिखित्वा यो न शोधयति यश्च एतस्यामुपायं न करोति यत्रैतस्यां केवलवादमुद्धरति स पञ्चानां महापातकानां फलमवाप्नोति ॥ समाप्ता च न्यायकन्दली ॥ संवत् १६३१ मिती चैतसुदी १४ लिखितमिदं व्यासठाकुरदासात्मजेन मु(मू)लचन्द्राख्येन । शोऽस्तु ।"

(२) अस्य पुस्तकस्यान्तिमपत्रे द्वितीयत्वेन कल्पितस्योक्तपुस्तकस्यान्तिमपत्रे लिखितमेव पद्यद्वयं विभिन्नलेखकेन विभिन्नलेखन्या लिखितं तत्रश्चैवम् ।

"विद्वद्वरभट्टनरकाकः* स्वयंलिखितन्यायकन्दल्यादर्शं प्रेक्ष्य लिखितैषा न्यायकन्दली ।
गुरुवररत्नाकरकादधीत्य लिखिता नरोत्तमेनैषा ।
वर्षे वेदेषुमिते कार्त्तिकमासे तिथौ नवम्यां च ॥"

(३) प्रारम्भवाक्यम् ।
"कणभक्षमुनेः पक्षरक्षाविन्यस्तवासनाः ।
सूक्तिं श्रीजगदीशस्य चिन्तयन्तु विचक्षणाः ॥"

परिसमाप्तिवाक्यम् ।

"इति श्रीजगदीशभट्टाचार्यकृता द्रव्यभाष्यसूक्तिः समाप्ता ॥" अस्मन्निकटेऽस्य ग्रन्थस्य पुस्तकत्रयमस्ति देशान्तरेऽपि द्वित्राणि पुस्तकानि सन्ति परन्तु द्रव्यग्रन्थस्यैव व्याख्यानं न तु गुणादीनाम् कदाचिदेतावानेव ग्रन्थो जगदीशेन रचितः । जगदीशभट्टाचार्यकृतशब्दशक्तिप्रकाशिकापुस्तकस्य १६२४ शालिवाहनशकलिखितस्योपलम्भात् तत्समयात् पूर्वं तद्ग्रन्थकर्तुः स्थितिरिति सुव्यक्तम् ॥

---

* अत्र 'काक'शब्दो भट्टावान्तरजातिवाचकः । केचित्तु 'नराक' एवं पाठं कल्पयन्ति ॥

कणादसूत्रोपस्कारकर्त्ता शङ्करमिश्रेण विरचितं(१) ममान्तिक एव वर्त्तते। परन्तु सर्वेषामेकदैव मुद्रणं बहुपरिश्रमचिरकालसाध्यं पुस्तकस्यापि महत्त्वं सम्भाव्य क्रमिकमेव मुद्रणमारब्धम् ॥

न्यायकन्दल्या अपि व्याख्यानानि(२) वर्तन्ते किन्तु तेषां परिशुद्धपुस्त-

(१) प्रारम्भवाक्यम्।

"जयति रतिविलासे संगमः शङ्करस्य स्मरनिगडनिरुद्धः काञ्चनः शैलपुत्र्याः।
गरलकवलकालीभूतभूतेशकण्ठस्थलजलधरविद्युद्विभ्रमा बाहुवल्लिः॥

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगम इति प्रशस्तदेवाचार्यभाष्यव्याख्याच्छलेन कणादरहस्यं व्याख्यास्यामः।" इत्यादि।

पद्मनाभकृता प्रशस्तपादभाष्यस्य सेत्वाख्या टीका तु क्वचिदुपलभ्यते। कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितं भाष्यनिकषाख्यं तु व्याख्यानं तद्विरचिततार्किकरक्षाव्याख्यानदर्शनादवगम्यते पुस्तकं तु नोपलब्धम्।

(२) प्रारम्भवाक्यम्।

"उपदिष्टा गुरुचरणैरस्पृष्टा वर्द्धमानाद्यैः।
कन्दल्याः सारार्थास्तन्यन्ते पद्मनाभेन॥"

परिसमाप्तिवाक्यम्।

"इति श्रीसन्निश्रबलभद्रात्मजविजयश्रीगर्भजश्रीपद्मनाभमिश्रकृतो न्यायकन्दलीसारः समाप्तः॥"

अयं पद्मनाभमिश्रः किरणावलीभास्कराख्यकिरणावलीटीकाकार एवेति व॰ सं॰ सी॰ मु॰ किरणावलीभूमिकादर्शनाद् व्यक्तं भविष्यति॥

अनेन कणादरहस्याख्योऽपि ग्रन्थो निर्मितः पिटरसनमहाशयसङ्कलिते रिपोर्टपुस्तके १८८७ सन्मुद्रिते पृष्ठे २६१ द्रष्टव्यः।

व्यवहारप्रदीपकारस्तु पद्मनाभमिश्रो भिन्न एव तथाहि।

व्यवहारप्रदीपारम्भे।

"अशेषजगदज्ञानतिमिरौघरविप्रभा।
तनोतु शारदा सिद्धिमुत्तमे विदुषां सदा॥ १॥
यमुनापुराभिधानं नगरं भूलोकविश्रुतं जयति।
क्ष्मातलमिवावतीर्णः स्वर्गः साक्षाद्विलोक्यते मनुजैः॥ २॥
तत्राभवद्द्विजवरः परमप्रतिष्ठापात्रो यशोनिधिरशेषगुणानुरागी।
विद्यातपोविनयकीर्त्त्यतुलः पृथिव्यां सन्तोषकृद्गुणवतां शिवदासनामा॥ ३॥
शिवदासात्मजः श्रीमान् गङ्गादासो गुणाम्बुधिः।
आसीद्द्विजवरः पृथ्वीपालमालार्च्चितः सदा॥ ४॥
गङ्गादासः सुमतिरमितख्यातिवेदादिविद्या-
नित्याचारव्रतनियमवान् श्रीनृसिंहाङ्घ्रिभक्तः।
पुत्रः पृथ्व्यामखिलगुणिनां माननीयैः स्वपुण्यै-
राप्तो येन प्रथितयशसा कृष्णदेवाभिधानः॥ ५॥
कृष्णदेव इति नामसमेतं प्राप यस्तनयमेव निधानम्।
वेदशास्त्रसुकृतोपकृतानां यः सदास्ति हृदये सुकृतीनाम्॥ ६॥
ज्ञात्वाखिलं ब्रह्म विहाय मिथ्या यः केवलब्रह्मनिविष्टबुद्धिः।
कृत्वा स्वकार्यं जपयज्ञपूतं तत्याज काश्यामतुलप्रभावः॥ ७॥
तच्चरणाम्बुजरेणोः प्रसादमासाद्य तत्सुतो गुणवान्।
किल पद्मनाभनामा कुरुते व्यवहारप्रदीपाख्यम्॥ ८॥"

कालाभावादुक्तकारणाच्च तन्मुद्रणमुपेक्षितम् । न्यायकन्दल्याश्चतुर्थपुस्तके वर्त्तमाना टिप्पण्यपि कणादसंग्रहादि(१)निबन्धेभ्य उद्धृता स्वल्पा अशुद्धा चेत्यनुपयुक्तत्वात् साप्युपेक्षिता ॥

प्रशस्तपादभाष्यसहितस्यास्य मुद्रणं युक्तमिति विचार्य भाष्यस्यापि आदर्शपुस्तकत्रयं सम्पादितम् तत्र किरणावलीसंवलितमस्मन्मुद्रितं पञ्चमत्वेन कल्पितम्। अपरं बङ्गाक्षरं प्राचीनं स्वकीयं षष्ठत्वेन(२) अन्यत् बङ्गाक्षरं नवीनं वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतविद्यामन्दिरस्थं सप्तमत्वेन ॥

प्रायो बहुष्वपि प्राचीनेषु नवीनेष्वपि निबन्धेषु लेखकशोधकादिकृताः पाठभेदाः पुस्तकभेदादुपलभ्यन्ते । एवं व्याख्याकाराणां मतभेदादपि क्वचित् पाठभेदा उपलभ्यन्त इति नैव तिरोहितमस्ति विदुषाम् । एवं सति प्रशस्तपादभाष्ये ऽपि पाठभेदाः सञ्जाताः ॥

एवं स्थिते कन्दलीकारसम्मतपाठगर्भितभाष्यपुस्तकोपलब्ध्यभावात् उपलब्धेषु च भाष्यादर्शपुस्तकेषु किरणावल्यादिटीकासम्मतपाठोपलम्भात् उपलब्धेषु कन्दलीपुस्तकेषु क्वचिद्भाष्यटीकयोर्वैषम्यात् वैकल्यात् आर्थिकप्रतीकधारणादत्रापि मुद्रितपुस्तके क्वचित् टीकामूलवैषम्यं सम्भाव्यते । प्रथमपुस्तके मूलसाकल्ये ऽपि टीकामूलवैषम्यादस्य परमादर्शपुस्तके मूलं टीका च पृथगेवासीत् लेखकेन संयोजितमित्यनुमीयते । षष्ठे पुस्तके प्रायः कन्दलीकारसम्मताः पाठा वर्तन्त इति तस्मात् पुस्तकात् प्रतीकादिना च यथासम्भवं निश्चित्य भाष्यपाठा मूले स्थापिता अन्ये पाठभेदाष्टिप्पण्याम् ॥

अस्य मुद्रणसमये न्यायकन्दल्याः बह्वादर्शपुस्तकोपलब्ध्यभावात् उपलब्धेष्वपि प्रदर्शितावस्थेष्वादर्शपुस्तकेषु चतुर्थं पुस्तकं श्रीयुतबुलरसाहब-

---

ज्योतिषसंहिताग्रन्थोऽयं श्लोकानां षट्सहस्या संपूर्णः । ज्ञानप्रदीपोऽप्यनेनैव रचित इति सम्भाव्यते ।

न्यायकन्दल्या अपरं व्याख्यानं राजशेखराख्यजैनाचार्यकृतं तत्पुस्तकं वाराणस्यां रामचन्द्रयतेः पुस्तकालये आसीत् । अपरं च तत्पुस्तकं पिटरसनमहाशयेनाप्युपलब्धमित्युक्तरिपोर्टपुस्तके पृ॰ २७२ द्रष्टव्यम् ।

(१) कणादसंग्रहः कश्चित् प्राचीननिबन्धः यतः श्रीधराचार्येण न्यायकन्दल्याम् पृ॰ १५६ पं॰ २० पृ॰ ११७ पं॰ २७ उद्धृतः ।

(२) पुस्तकान्ते ।

"योगाचारविभूत्या यस्तोषयित्वा महेश्वरम् ।
चक्रे वैशेषिकं शास्त्रं तस्मै कणभुजे नमः ॥
लिखितं श्रीरामभद्रदेवशर्मणा पुस्तकम् । शकाब्दाः १६३० पौषस्य २ ॥ ० ॥"

महाशयसंगृहीतमुपयोगि किन्तु तत् काश्मीरप्रदेशप्रचलितशारदाक्षरलिखितम् तच्च चास्मदचिरपरिचयात् तस्मात् कार्यसम्पादने ऽननुभूतो महानायासः कृतोऽस्माभिः ॥

अथ वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यापकपरमपूजनीयास्मद्गुरुवरपण्डितशिरोमणि श्री ६ कैलाशचन्द्रभट्टाचार्यमहाशयैर्विषमस्थलव्याख्यानादिना सम्यगनुगृहीतोऽस्मि ॥

तदिदानीमेवंविधस्य दुरूहग्रन्थस्योक्तरीत्या मुद्रणेऽस्मत्साहसं क्षमित्वा आदर्शदोषजा मुद्राप्रमादादिजाश्चाशुद्धीः संशोध्यामुं दृष्टिपूतं कृत्वा मामकीनं परिश्रमं सफलं कुर्वन्तु दयालवो विद्वांस इति प्रार्थये श्रीमन्तं विश्वेश्वरम् ॥

---o---

यद्यपि कविभिः शिष्यप्रशिष्यैश्चानेकप्रकारेण निरूपणाद्वा सम्प्रदायविद्भिर्मतप्रवर्तकैश्च दुराग्रहेणान्यैश्च साहसिकैर्निर्मूलकिंवदन्तीश्रवणादिना अपरैश्च हेत्वाभासैर्भ्रमात्मकानुमानप्रमाणेन साधनात् बहूनां पुरुषाणामेकनाम्ना प्रसिद्धत्वात् एवंविधैरनेकैः कारणैरर्वाचीनानामपि निबन्धकाराणां तत्थ्येनयत्तया विवादरहितं जीवनचरितं प्रायो नोपलभ्यते किं पुनश्चिरन्तनानां गोतमकणादप्रभृतीनां महर्षीणामन्येषामपि ऋषिकल्पानां तथापि यथोपलब्धं सप्रमाणमत्र निरूपयामि ॥

तत्र तावद्वैशेषिकशास्त्रप्रणेता महर्षि(१)र्भगवान् कणादो(२) यस्मिन्

(१) ऋषिलक्षणं तेषां चातुर्विध्यमप्युक्तं सम्प्रदायविद्भिः।

"ऋषीणामर्षिपुत्राणामर्षिकाणां स्वयम्भुवाम् ।
तथा नामाभिजानीयाद्यथैषां मन्त्रदृष्टयः ॥
प्रवरैर्ये समाख्याता ऋषयस्त इति श्रुतिः।
तत्पुत्रपौत्रनप्तार ऋषिपुत्रा इति स्मृताः ॥
राजन्यवैश्या ऋषिकाः स्त्रियस्तास्तिर्यग्योनयः ? ।
देवाऽदेवाप्सरो नद्यो गन्धर्वास्ते स्वयम्भुवः ॥" इति ।

लक्ष्मणेन प्रवररत्नग्रन्थे काश्यपगणे शाण्डिल्यवर्गे काश्यपः पठितः । "कणादः काश्यपः समा"विति त्रिकाण्डशेषः ।

वायुपुराणे पूर्वार्द्धे ५९ अध्याये तु ।

"ऋषीत्येष गतौ धातुः श्रुतौ सत्ये तपस्यथ ।
एतत्सञ्चियते तस्मिन् ब्रह्मणा स ऋषिः स्मृतः ॥ ७९ ॥" इत्यादि ।
"यस्माच्च हन्यते मानैर्महान् परिगतः पुरः ।
यस्माद्दृषन्ति ये धीरा महान्तं सर्वतो गुणैः ॥
तस्मान्महर्षयः प्रोक्ता बुद्धेः परमदर्शिनः ॥ ८२ ॥"

इति महर्षिलक्षणाक्रान्तत्वान्महर्षिरित्युक्तम् । विस्तरस्तु तत्रैवानुसन्धेयः मत्स्यपुराणेऽपि च ॥

(२) "कणाद इति तस्य कापोतीं वृत्तिमनुतिष्ठतो रथ्यानिपतितांस्तण्डुलकणानादाय प्रत्यहं कृताहारनिमित्ता सञ्ज्ञा" इति न्यायकन्दल्याम् २ पृ॰ १३ पं॰ ।

काले यस्मिन् देशे आविर्बभूव तन्निश्चयः सम्यङ् न भवति तथापि "कणादः काश्यपः समा"विति त्रिकाण्डशेषकोशात् महर्षेः कश्यपस्य गोत्रे जातः औलूक्य इति नाम्ना प्रसिद्धः(१) उलूकर्षेरपत्य(२)मित्यनुमीयते । अपि च सप्तविंशतिमे चतुर्युगपरिवर्ते प्रभासक्षेत्रे शिवावतारस्य द्विजोत्तमस्य सोमशर्मणः शिष्यतां गत इति वायुपुराणे पूर्वखण्डे २३ अध्याये महेश्वरब्रह्मसंवादे निरूपितम् तेन निरुक्तकाले प्रभासक्षेत्रे तस्य कणादस्य महर्षेः स्थितिरासीदित्यवगम्यते । तथाहि

"ब्रह्मोवाच ।

भगवन् देवदेवेश विश्वरूपो महेश्वरः ।
इमास्तव महादेव तनवो लोकवन्दिताः ॥ ६० ॥
विश्वरूप महासत्त्व कस्मिन् काले महाभुज ।
कस्यां वा युगसम्भूत्यां द्रक्ष्यन्ति त्वां द्विजातयः ॥ ६१ ॥
केन वा तत्त्वयोगेन ध्यानयोगेन केन वा ।
तनवस्ते महादेव शक्या द्रष्टुं द्विजातिभिः ॥ ६२ ॥

---

(१) "वैशेषिके स्यादौलूक्य" इति कोशः । "वैशेषिकः औलूक्यः द्वे सप्तपदार्थवादिनः" इति महेश्वरः । डाक्तरकीलहार्नसंस्कृतामरकोशपुस्तके १६७ पृ० ।

(२) गर्गादिभ्यो यञ् ४ अ० १ पा० १०५ सू० । अत्र गर्गादिगणे उलूकशब्दोऽपि पठितः । काशिकायां ३६१ पृष्ठे मुद्रितपुस्तके द्रष्टव्यः । न्यायवार्त्तिके "साध्यावृत्तिस्तज्जातीयैकदेशवृत्तिर्विपक्षावृत्तिः स्वाश्रयवान् शब्दश्चाक्षुषत्वात् औलूक्यपक्षे" इत्युक्तम् । "ननु चाक्षुषत्वं न विपक्षावृत्ति समवायस्यानाश्रितस्य चाक्षुषत्वादत उक्तम् औलूक्यपक्ष इतीति" तात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः । "अत एवातीन्द्रियः सत्तादीनामिव प्रत्यक्षेषु वृत्त्यभावात् स्वात्मगतसंवेदनाभावाच्च तस्मादिह बुद्ध्यानुमेय" इति प्रशस्तपादभाष्यम् । समवायोऽतीन्द्रिय इति वैशेषिकसूत्रोपस्कारे ७ अ० २ आ० २६ । २८ सू० व्याख्याने । अत औलूक्यः कणाद एव । एशियाटिक्सोसाइटीमुद्रितन्यायवार्त्तिकपुस्तके पृष्ठे १६८ वार्त्तिकांशो द्रष्टव्यः ।

एवं भट्टकुमारिला अपि तन्त्रवार्त्तिके १ अ० १ पा० ४ सू० व्याख्याने उक्तवन्तः ।

"यदाप्यौलूक्यसिद्धान्तात् समवायस्य जन्मता ।
व्यक्तिस्तत्रेन्द्रियाधीना तेन प्रत्यक्षमुच्यते ॥ ५८ ॥"

आत्मनि बुद्धिसमवाय एव बुद्धिजन्म इति प्राक्तनेन ग्रन्थसन्दर्भेण व्याख्येयम् । "यदापीति । स खलु नित्योऽपीन्द्रियाधीनाभिव्यक्तिरिति प्रत्यक्षमपदेश्यते ।" इति तन्त्रवार्त्तिकटीकायां सुचरितमिश्राः । "समवायो नानाऽनित्यश्चेति प्राभाकराः । समवायो नित्य एकोऽतीन्द्रिय" इति ७ अध्याये २ आह्निके २८ सू० व्याख्याने वैशेषिकसूत्रोपस्काराख्ये शङ्करमिश्राः ।

एवं सर्वदर्शनसंग्रहे माधवाचार्या अपि काणाददर्शनमेव औलूक्यदर्शननाम्ना प्रतिपादितवन्तः ।

उदयनाचार्यास्तु किरणावल्यामनुमानग्रन्थे लिङ्गनिरूपणे काश्यपोऽब्रवीदित्यत्र कश्यपात्मजः कणाद इत्याहुः । उलूकमुनिस्तु विश्वामित्राज्जात इति महाभारतेऽनुशासनपर्वणि ४ अध्याये प्रतिपादितम् । किन्तु तस्मादेव कणादो जात इत्यत्र मूलं मृग्यमित्यलं विस्तरेण ॥

भगवानुवाच ।

तपसा नैव योगेन दानधर्मफलेन वा ।
न तीर्थफलयोगेन क्रतुभिर्वा सदक्षिणैः ॥ ६३ ॥
न वेदाध्यापनैर्वापि न चित्तेन निवेदनैः ।
शक्योऽहं मानुषैर्द्रष्टुम् ऋते ध्यानात् परं न हि ॥ ६४ ॥
साध्यो नारायणश्चैव विष्णुस्त्रिभुवनेश्वरः ।
भविष्यतीह नाम्ना तु वाराहो नाम विश्रुतः ॥ ६५ ॥
चतुर्बाहुश्चतुष्पादश्चतुर्नेत्रश्चतुर्मुखः ।
तदा संवत्सरो भूत्वा यज्ञरूपो भविष्यति ॥
षडङ्गश्च त्रिशीर्षश्च त्रिस्थानस्त्रिशरीरवान् ॥ ६६ ॥
कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चैव चतुर्युगम् ।
एतस्य पादाश्चत्वारः अङ्गानि क्रतवस्तथा ॥ ६७ ॥"

"स यदा कालरूपाभो वराहत्वे व्यवस्थितः ।
भविष्यति यदा साध्यो विष्णुर्नारायणः प्रभुः ॥ १०० ॥
तदा त्वमपि देवेश चतुर्वक्त्रो भविष्यसि ।
ब्रह्मलोकनमस्कार्यो विष्णुर्नारायणः प्रभुः ॥ १०१ ॥
एकार्णवे प्लवे चैव शयानं पुरुषं हरिम् ।
यदा द्रक्ष्यसि देवेशं ध्यानयुक्तं महामुनिम् ॥ १०२ ॥
तदावां मम योगेन मोहितौ नष्टचेतसौ ।
अन्योन्यस्पर्द्धिनौ रात्रावविज्ञाय परस्परम् ॥ १०३ ॥
एकैकस्योदरस्थांस्तु दृष्ट्वा लोकांश्चराचरान् ।
विस्मयं परमं गत्वा ध्यानाद् बुद्ध्वा तु मानुषौ ॥ १०४ ॥
ततस्त्वं पद्मसम्भूतः पद्मनाभः सनातनः ।
पद्माङ्कितस्तदा कल्पे ख्यातिं यास्यसि पुष्कलाम् ॥ १०५ ॥
ततस्तस्मिन् तदा कल्पे वाराहे सप्तमे प्रभो ।
पुनर्विष्णुर्महातेजाः कालो लोकप्रकाशनः ॥
मनुर्वैवस्वतो नाम तव पुत्रो भविष्यति ॥ १०६ ॥

तदा चतुर्युगावस्थे कल्पे तस्मिन् युगान्तके ।
भविष्यामि शिखायुक्तः श्वेतो नाम महामुनिः ॥ १०७ ॥
हिमवच्छिखरे रम्ये छागले पर्वतोत्तमे ।
चतुः शिष्याः शिवे युक्ता भविष्यन्ति तदा मम ॥ १०८ ॥
श्वेतश्चैव शिखश्चैव श्वेताश्वः श्वेतलोहितः ।
चत्वारस्ते महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ १०९ ॥
ततस्ते ब्रह्मभूयिष्ठा दृष्ट्वा ब्रह्मगतिं पराम् ।
मत्समीपं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ ११० ॥
पुनस्तु मम देवेशो द्वितीयद्वापरे प्रभुः ।
प्रजापतिर्यदा व्यासः सत्यो नाम भविष्यति ॥ १११ ॥
तदा लोकहितार्थाय सुतारो नाम नामतः ।
भविष्यामि कलौ तस्मिन् लोकानुग्रहकारणात् ॥ ११२ ॥
तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्या नाम नामतः ।
दुन्दुभिः शतरूपश्च ऋचीकः क्रतुमांस्तथा ॥ ११३ ॥ " इत्यादि

ततः परम् ।

" परिवर्ते पुनः षष्ठे मृत्युर्व्यासो यदा विभुः ।
तदाप्यहं भविष्यामि लोकाक्षिर्नाम नामतः ॥ १२४ ॥
शिष्याश्च मम ते दिव्या योगात्मानो दृढव्रताः ।
भविष्यन्ति महाभागाश्चत्वारो लोकसम्मताः ॥ १२५ ॥
सुधामा विरजश्चैव शङ्खपाद्रव एव च । " इत्यादि ।

ततः परम् ।

" षड्विंशे परिवर्ते तु यदा व्यासः पराशरः ।
तदाप्यहं भविष्यामि सहिष्णुर्नाम नामतः ॥
पुण्यं रुद्रवटं प्राप्य कलौ तस्मिन् युगान्तके ॥ १९९ ॥
तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति सुधार्मिकाः ।
उलूको वैद्युतश्चैव सर्वको ह्याश्वलायनः ॥
प्राप्य माहेश्वरं योगं गन्तारस्ते तथैव हि ॥ २०० ॥

सप्तविंशतिमे प्राप्ते परिवर्ते क्रमागते ।
जातूकर्ण्यो यदा व्यासो भविष्यति तपोधनः ॥ २०१ ॥
तदाप्यहं भविष्यामि सोमशर्मा द्विजोत्तमः ।
प्रभासतीर्थमासाद्य योगात्मा लोकविश्रुतः ॥ २०२ ॥
तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः ।
अक्षपादः कणादश्च उलूको वत्स एव च ॥ २०३ ॥
योगात्मानो महात्मानो विमलाः शुद्धबुद्धयः ।
प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकं ततो गताः ॥ २०४ ॥" इत्यादि ।

अत्र १०८ श्लोके "चतुःशिष्या भविष्यन्ती"ति पुनः १२५ श्लोके "शिष्याश्च मम ते दिव्या" इत्युक्त्या २०३ श्लोके ऽपि "तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्तीत्युक्त्या शिष्येष्वेव पुत्रत्वोपचारो बोध्यः(१) । अन्यथा मत्स्यपुराणादौ अक्षपादस्याङ्गिरसगोत्रे उशिजादुत्पत्तिः(२) उक्तरीत्या कणादस्य कश्यपगोत्रे उलूकादुत्पत्ति(३)श्च विरुद्धा स्यात् । पुत्रत्वोपचारादेव पद्मपुराणोत्तरखण्डस्था पार्वतीं प्रति शिवोक्तिः सङ्गच्छते । तथाहि ।

"प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् ।
मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः सम्प्रोक्तानि ततः परम् ॥
कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।
गोतमेन तथा न्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै ॥" इत्यादि

---

(१) संख्या वंश्येन २ अ० १ पा० १९ सू० । विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षणसन्तानो वंश इत्यभिधीयते इति काशिकायाम् । मिताक्षरायामाचाराध्याये "उपायः सामदानं चे"ति याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्याने ।

"अधीष्व पुत्रकाधीष्व दास्यामि तव मोदकान् ।
यद्वान्यस्मै प्रदास्यामि कर्णमुत्पाटयामि ते ॥" इति ।
"उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।" इति तन्त्रचिन्तामणौ ।

(२) मत्स्यपुराणे ४८ अध्याये उशिजान्महर्षेः ममतायां बृहस्पतिशापात् दीर्घतमा नामर्षिरभूत् सुरभेरनुग्रहात् स एव गोमतः सञ्जातः । "नैयायिकस्त्वक्षपाद"इत्यमरकोशे । "नैयायिकः अक्षपादः आक्षपादो वा द्वे प्रमाणप्रमेयसंशयेत्यादिषोडशपदार्थवादिनः गोतमस्य" इति तद्व्याख्यातारः ।

(३) अत्र वायुपुराणे ऽपि षड्विंशे परिवर्ते उलूकस्य स्थितिरासीदिति निरूपितम् सप्तविंशतिमे परिवर्ते कणादस्येति न किमपि विरुद्धम् । किन्तु २०० श्लोके षड्विंशपरिवर्ते उलूकनामकीर्तनं पुनरपि २०३ श्लोके सप्तविंशपरिवर्ते ऽपि उलूकनामदर्शनात् सन्दिहानो वायुपुराणस्यैकस्मिन् प्राचीनपुस्तके "औलूक" इत्युपलब्धवान् अस्यापि पाठस्य "कण्वादिभ्यो गोत्रे (४ अ० २ पा० १११ सू०) इत्यनेनाण्प्रत्यये कृते ततो यञो लुक् औलूक्यच्छात्रे वैशेषिकमताभिज्ञे ऋष्यन्तरे सम्भवाच्च पूर्वापरविरोधो न च द्विरुक्तिशङ्कापि । इदानींतनलिप्यां यथा नकारतकारयोः स्वल्पमेवान्तरं तथा प्राचीनलिप्याम् उकारौकारयोरपि स्वल्पमेवान्तरमिति लेखकप्रमादादुलूकः क्वचिच्चौलूक इति यद्युभयत्र उलूक एवेत्यत्राग्रहस्तदा प्रथमः काश्यपः द्वितीयस्तु भारतानुरोधाद्वैश्वामित्र इति सर्वं समञ्जसम् । एतेन वायुपुराणस्यासङ्गतत्वमुद्भावयतां शङ्का परास्ता ।

एवं देवीभागवते श्रीमद्भागवतेऽपि तत्र तत्र कणादमहर्षेर्नामसङ्कीर्तनाच्चिरन्तनत्वं तस्य नैव तिरोहितमस्ति विदुषाम् ।

प्रशस्तपादभाष्ये ऽन्ते ।

"योगाचारविभूत्या यस्तोषयित्वा महेश्वरम् ।
चक्रे वैशेषिकं शास्त्रं तस्मै कणभुजे नमः ॥"

एवमेव मुदयनाचार्यशङ्करमिश्रादयोऽपि तत्तद्ग्रन्थारम्भे प्रतिपादितवन्तः ।

अत एव राजशेखरेणाप्युक्तं न्यायकन्दलीटीकायाम्(१) ।

"इह किल पूर्वमजिह्मब्रह्माभ्यासदूरीकृतप्रमादाय मुनये कणादाय स्वयमीश्वर उलूकरूपधारी(२) प्रत्यक्षीभूय द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाय लक्षणं पदार्थषट्कमुपदिदेश । तदनु स महर्षिर्लोकानुकम्पया षट्पदार्थरहस्यप्रपञ्चनपराणि सूत्राणि रचयाञ्चकार" । इत्यादि

ये च काणादसूत्र(३)दशाध्याय्यां पाठभेदाः सूत्रभेदा न्यूनाधिकभावाश्चोपलभ्यन्ते ते व्याख्याकाराणां मतभेदा(४)ल्लेखकशोधकप्रमादात् सञ्जाता

---

(१) पिटर्सन्साहबमहाशयसंकलिते रायलएशियाटिक्सोसाइटीसमाख्यसभाशाखाद्वारा १८८७ ईशवीयवर्षे मुद्रिते रिपोर्टपुस्तके २७३ पृष्ठे ऽवलोकनीयम् । (२) अत्र मूलं मृग्यम् ।

(३) सूत्रलक्षणं पराशरोपपुराणे १८ अध्याये ।

"स्वल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥" इति ।

वाचस्पतिमिश्रास्तु भामत्यां १ अ· १ पा· १ सू· व्याख्याने ।

"लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदान्यपि ।
सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः ॥" इति ।

(४) सूत्रपाठस्यैकं प्रायःशुद्धं पुरातनं पुस्तकमस्मन्निकटे वर्तते । जीर्णत्वाद्याकारेणानुमीयते वर्षाणां चतुःशत्याः पूर्वं लिखितमिति । तस्यान्तिमपत्रे विभिन्नलेखकेन विभिन्नलेखिन्या लिखितमिदं पद्यमस्ति ।

"श्रीमत्काश्यपगोत्रसम्भवमहानागेशभट्टात्मज-
गोपीनाथविपश्चिदाद्यतनयं प्रासूत यं रुक्मिणी ।
नानाशास्त्रमहाटवीषु विबुधद्वीपेन्द्रपञ्चाननः
श्रीमत्पण्डितरामचन्द्र अधुना? काश्यां जयत्युद्भटः ॥"

अस्मिन् पुस्तके उदयनाचार्यश्रीधराचार्यादिभिरुद्धृताना"मस्मद्बुद्धिभ्यो लिङ्गमृषे"रित्यादिसूत्राणां दर्शनादिदं प्रामाणिकत्वेनावधृतम् । उदयनाचार्येण किरणावल्यामनुमाने शब्दान्तर्भावप्रकरणे श्रीधराचार्येण च न्यायकन्दल्यां २१६ पृ· १६ पं· उक्तसूत्रं समुद्धृतम् । अपरमपि सूत्रपाठपुस्तकं वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकालये वर्तते । अस्माभिः तदनुसारेण सूत्रपाठभेदादयः प्रदर्शिताः ते च बनारससंस्कृतसीरीजमुद्रितकिरणावलीपुस्तकस्य प्रथमखण्डे द्रष्टव्याः ।

"सूत्रमात्रावलम्बेन निरालम्बे ऽपि गच्छत" इत्याद्युक्तवता शङ्करमिश्रेण तु "अस्मद्बुद्धिभ्यो लिङ्गमृषे"रित्येवमादीनि सूत्राणि परित्यक्तान्येव क्वचिच्चैकमेव सूत्रं सूत्रद्वयात्मना क्वचित्सूत्रद्वयमेकसूत्रात्मना कल्पितम् सूत्रान्तरेषु पाठवैषम्यं च कृतम् ।

इत्यनुमीयते। रावणभाष्यस्य(१) भारद्वाजवृत्तेश्च(२) विलुप्तप्रायतया न ताभ्यां सूत्रपाठभेदादिनिर्णयो भवितुमर्हति । भगवान् प्रशस्तपादश्च सर्वाणि सूत्राणयेकदेव मनसि निधाय तानि व्याचिख्यासुरवतरणप्रतीकादिधारणं विनैव सूत्रोक्तार्थबोधकं भाष्यं(३) प्रणीतवानिति तद्द्वारापि सूत्रपाठभेदादिनिर्णयो न सम्भवति। तदनायत्या विद्वद्वरशङ्करमिश्रकृतवैशेषिकसूत्रोपस्कारेणैवेदानीं सूत्राणां पठनपाठनप्रचारस्तदभावे सूत्राणां योजनासम्भवो भवेदिति ॥

तत्र तावद्भगवतो भाष्यकारस्य प्रशस्तपादस्यापि कस्मिन् काले कस्मिन् देशे आविर्भाव इति सम्यङ्निश्चयो न भवति तथापि यथा चिरन्तनत्वं तथोच्यते ।

सृष्टिसंहारविधौ "वृत्तिलब्धादृष्टापेक्षेभ्य" इति भाष्यम्(४) । अस्य टीकायां किरणावल्यां "लब्धवृत्तयश्च ये अदृष्टविशेषा" इत्युदयना-

---

श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजकृतभारद्वाजवृत्तिभाष्यपुस्तके तु सूत्रेषु पाठभेदादयो वर्तन्त एव किन्तु अध्यायाह्निकक्रमवैषम्यमपि वर्तत इति तत्र मूलं मृग्यम् ।

निरुक्तप्राचीनपुस्तके सूत्रसंख्या	उपस्कारसंवलितमुद्रितपुस्तके सूत्रसंख्या
प्रथमाध्याये ५०	प्रथमाध्याये ४८
द्वितीयाध्याये ६४	द्वितीयाध्याये ६८
तृतीयाध्याये ३७	तृतीयाध्याये ४०
चतुर्थाध्याये २५	चतुर्थाध्याये २४
पञ्चमाध्याये ४३	पञ्चमाध्याये ४४
षष्ठाध्याये ३०	षष्ठाध्याये ३२
सप्तमाध्याये ४६	सप्तमाध्याये ५३
अष्टमाध्याये १७	अष्टमाध्याये १७
नवमाध्याये २८	नवमाध्याये २८
दशमाध्याये १५	दशमाध्याये १६

(१) पद्मनाभमिश्रेण किरणावलीभास्करे प्रणम्य हेतुमीश्वरमिति श्लोकव्याख्याने भाष्यस्य च विस्तरत्वादित्यत्र "भाष्यस्य रावणप्रणीतस्ये"ति व्याख्यातम् । बनारससंस्कृतसीरीजमुद्रितकिरणावलीभूमिकायां पृ॰ १२ पं॰ १० द्रष्टव्यम् ।

अपि च शाङ्करब्रह्मसूत्रभाष्यटीकायां रत्नप्रभायां २ अ॰ २ पा॰ ११ सू॰ व्याख्याने प्रतिपादितम् । "प्रकटार्थकारास्तु यत् द्वाभ्यां द्व्यणुकाभ्यामारब्धकार्ये महत्त्वं दृश्यते तस्य हेतुः प्रचयो नाम प्रशिथिलावयवसंयोग इति रावणप्रणीते भाष्ये दृश्यत इति चिरन्तनवैशेषिकदृष्ट्येदं भाष्यमित्याहु"रिति ।

(२) वाराणस्यामेकस्य संन्यासिनो निकटे तालपत्रेषु मैथिलाक्षरैर्लिखितं जीर्णत्वात् समन्ताच्छिन्नं भारद्वाजवृत्तिपुस्तकं वर्तते तत्र पत्राङ्कानामपि छिन्नत्वात् किं केन पत्रेण संयोज्यमित्यपि कर्तुमशक्यम् प्रारम्भपत्रस्य प्रथमपृष्ठे "वैशेषिकसूत्रवृत्तिर्भारद्वाजीया" इति लेखदर्शनात् यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्म इति सूत्रव्याख्याने शङ्करमिश्रैर्निरूपितस्य "वृत्तिकृतस्त्वि"त्यादिलेखस्य दर्शनात् सैवेयं वृत्तिरिति निर्णीतम् ।

(३) अस्य यथा भाष्यत्वं तथानुपदमेव प्रपञ्चयिष्यामः ।

(४) न्यायकन्दल्याम् ४८ पृ॰ २० पं॰ ।

चार्यैर्व्याख्यातम्। किरणावलीभास्करे च "पूर्वप्रयोगानुरोधेनाह। लब्धवृत्तय इति। भाष्यं त्वार्षमिति भावः" इति पद्मनाभमिश्रैर्व्याख्यातम्[1]।

श्रीधराचार्यांश्च न्यायकन्दल्यां १२० पृ. ६ पं. "तत्र मुनिर्बध्यघातकपक्षपरिग्रहं कुर्वन्नाह। शोभनमेतद्विधानमिति।" २६७ पृ. १ पं "मुनिः प्राह"[2]॥

अपि च "प्रवरैर्ये समाख्याता ऋषयस्त इति श्रुतिः। तत्पुत्रपौत्रनप्तार ऋषिपुत्रा इति स्मृताः।" इत्याद्युक्तमधस्तात्। तथा च बौधायनसूत्रे प्रवराध्याये आङ्गिरसगणे गौतमवर्गे औशनससंग्रहे प्रशस्तस्य नाम पठितम्[3]। "प्रशस्तस्याभवन् पञ्च पुत्राः सर्वे तपोधनाः।" इति शिवरहस्ये ऽपि भक्तिप्रशंसायामुक्तम्। न्यायकन्दल्यामपि २ पृ. २४ पं. "प्रशस्तकृतोपनिबन्धे ऽपि" इत्यादि। तथा गुणग्रन्थान्ते २८६ पृ. २२ पं. "तेनास्माभिरिह भाष्यतात्पर्यमात्रं व्याख्यातम्।" अत एव न्यायकन्दल्या द्वितीयचतुर्थादर्शपुस्तकान्ते।

"कणादकृतमूलदृब्धा प्रशस्तभाष्यद्रुमाववद्धा च।
श्रीधरहृदयोपवने विलसन्ती न्यायकन्दली रम्या॥" इति

"प्रशस्ताचार्यास्तु सिद्धदर्शनं न ज्ञानान्तरमित्याहु"रिति वैशेषिकसूत्रोपस्कारे (६ अ. २ आ. १३ सू.) शङ्करमिश्राः। एतेन "प्रशस्त" इति भाष्यकारस्य मुख्यं नाम पाददेवादिशब्दस्त्वौपचारिकः। विस्तरस्तु बनारससंस्कृतसीरीजमुद्रितकिरणावलीपुस्तके भूमिकायामनुसन्धेयः।

एतेन सूत्रकारवदेव भाष्यकारस्यापि चिरन्तनत्वं सम्भवति॥

यत्तु "इत्येतदस्मदादीनां प्रत्यक्षम्। अस्मद्विशिष्टानां तु योगिना"मित्यादि प्रशस्तपादभाष्यम्[4] तत्तु लौकिकाभिप्रायेण स्वभावोक्त्या बोध्यम्। अत एव "एतदस्मदादीनां प्रत्यक्षमिति। अस्मदादीनामयोगिना-

---

(१) ब. सं. सी. मु. किरणा. ६३ पृ. २२ पं.। आर्षम् ऋषेरिदम् अण्। ऋषिप्रणीतमिति यावत्।

(२) "मुनिमिति शुद्धात्मज्ञानप्रदीपक्षपिततमससमत्युग्रतपसं साक्षादशेषतत्त्वावबोधयुक्तं जीवन्मुक्तं पुरुषविशेषमाह। इत्थंभूत एवार्थे मुनिशब्दस्य लोके दर्शनात्" न्यायकन्दल्याम् २ पृ. ११ पं.।

(३) "आङ्गिरसान् व्याख्यास्याम" इत्यादि। ततः "औशनसा दिश्याः प्रशस्ताः शुद्धपाक्षा महोदरा विकंहताः सुबुद्धा निहता इत्येते औशनसाः। तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति आङ्गिरसगौतमौशनस इति।" इत्यादि तत्प्रवराध्याये द्रष्टव्यम्।

(४) न्यायकन्दल्याम् १८७ पृ. ६ पं.।

मित्यर्थः । योगिप्रत्यक्षमाह । अस्मद्विशिष्टानां त्विति ।" इति न्यायकन्दल्यां[१] श्रीधराचार्याः ।

"इत्येतदिति । अयोगिनां प्रत्यक्षमित्यर्थः । योगिप्रत्यक्षमाह । अस्मद्विशिष्टानामिति । अस्य विवरणं योगिनामिति । ध्यानिनामित्यर्थः ।" इत्युदयनाचार्याः किरणावल्याम् ।

गुरुशिष्यसंवादात्मकस्य शास्त्रस्य[२] लौकिकाभिप्रायेण स्वभावोक्त्या प्रणयनादेव "अतीन्द्रियो बुद्ध्यनुमेयः समवाय" इति भाष्यं सङ्गच्छते । अन्यथा "मनसा स्वात्मान्तराकाशदिक्कालपरमाणुवायुमनःसु तत्समवेतेषु गुणकर्मसामान्यविशेषेषु समवाये चाऽवितथं स्वरूपदर्शनमुत्पद्यते[३]" इति पूर्वभाष्येण विरोधात् वदतो व्याघातः स्यादिति ॥

यदि च सर्वकालावच्छेदेन सर्वदेशावच्छेदेन वा सकलार्थवेत्तृत्वमेव मुनित्वमृषित्वं देवत्वं चेत्याग्रहस्तदा "सञ्ज्ञाकर्म त्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम्" (२ अ· १ आ· १८ सू·) "अस्मद्बुद्धिभ्यो लिङ्गमृषे"[४]रित्यादिसूत्रैः कणादस्यापि ऋषित्वं साधारणविशिष्टभावोऽपि न स्यात् । अपि च अध्यात्मरामायणे बालकाण्डे प्रथमे ऽध्याये ब्रह्मनारदसंवादे ।

"तमुपायमुपाख्याहि सर्वं वेत्ति यतो भवान् ।
इत्यृषेर्वाक्यमाकर्ण्य प्रत्युवाचाम्बुजासनः ॥ १७ ॥"
"श्रीरामगीतामाहात्म्यं कृत्स्नं जानाति शङ्करः ।
तदर्द्धं गिरिजा वेत्ति तदर्द्धं वेद्म्यहं मुने ॥ ४६ ॥
तत्ते किञ्चित् प्रवक्ष्यामि कृत्स्नं वक्तुं न शक्यते ।
यज्ज्ञात्वा तत्क्षणाल्लोकश्चित्तशुद्धिमवाप्नुयात् ॥ ४७ ॥"

इत्यादि वदतो ब्रह्मणोऽपि सर्वज्ञत्वं देवत्वं च न स्यादित्यलं पल्लवितेन ॥

सम्प्रति कथमस्य ग्रन्थस्य भाष्यत्वमिति विचारः प्रस्तूयते ।

---

(१) न्यायकन्दल्याम् १६५ पृ· १८ पं· ।

(२) "अनेनैव न्यायेन सर्वत्र पदार्थे ऽन्यदपि साधर्म्यं स्वयं वाच्यम् विपर्ययादितरव्यावृत्तेर्वैधर्म्यं वाच्यमिति शिष्यानाह । एवमिति ।" न्यायकन्दल्याम् । २६ पृ· ११ पं· ॥

(३) न्यायकन्दल्याम् १८७ पृ· ८ पं· ।

(४) न्यायकन्दल्याम् २१६ पृ· १६ पं· । निरुक्तप्राचीनसूत्रपाठपुस्तके १० अ· २ आ· ६ सू· ।

आधुनिकवैशेषिकास्तु वदन्ति "प्रशस्तपादाचार्यकृतं पदार्थधर्मसंग्रहमस्य (वैशेषिकदर्शनस्य) भाष्यतया केचिद्व्यवहरन्ति । तदसङ्गत"मिति । इयं हि तेषां भाष्यव्यवहारासङ्गतत्वसाधिका बलवती युक्तिः "सूत्रार्थो वर्ण्यते येन[1] पदैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः । इति भाष्यलक्षणस्य तत्रानुपलम्भात् ।" "तस्मान्नासौ भाष्यमिति स्फुटम् । प्रशस्तपादाचार्योऽपि स्वनिर्मितं ग्रन्थं संग्रहरूपतयैव निर्दिदेश न भाष्यतया तथा च तस्याद्यः श्लोकः । प्रणम्य हेतुमीश्वरं मुनिं कणादमादरात्[2] । पदार्थधर्मसंग्रहः प्रवक्ष्यते महोदयः ॥" "सूत्रेषु वैशद्याभावात् भाष्यस्य च विस्तरत्वा"दित्यादि ॥

तेषामयमाशयः अन्येषां भाष्याणां विस्तीर्णत्वात् अस्य लघुत्वे भाष्यत्वं न संभवति लघुत्वेन भाष्यत्वेन च विरोधादिति ।

अत्र समालोचयामः । आद्यश्लोकेन पदार्थधर्मसंग्रहोऽयं न भाष्यमिति तु निर्णीतम् । प्रशस्तपादाचार्येणायं रचित इति कस्मादवगतम्? आद्यश्लोके तस्यानुपलम्भात् । यदि च "इति प्रशस्तपादाचार्यविरचितं द्रव्यादिपदार्थषट्कभाष्यं[3] समाप्त"मिति ग्रन्थान्तिमपङ्क्त्या ग्रन्थान्तरेण वा प्रशस्तपादाचार्यप्रणीत इत्युच्यते तदा अन्तिमपङ्क्तौ भाष्यत्वोल्लेखात् कन्दलीकारादिभिः[4] चित्सुखाचार्यादिभिश्च[5] भाष्यत्वेनावधारितत्वात् कथमस्य भाष्यत्वं तिरोहितं कुर्वन्त्याधुनिकवैशेषिकाः ।

अपि च "स्वनिर्मितं ग्रन्थं संग्रहरूपतयैव निर्दिदेश न भाष्यतया" इत्यत्रापि

(१) सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र-इति पाठः पराशरोपपुराणे ।

(२) मुनिं कणादमन्वतः-इति पाठ उदयनाचार्यादिभिर्व्याख्यात इत्यग्रे प्रदर्शयिष्यामः ।

(३) "तेषु सूत्रेषु प्रशस्तकरदेवो भाष्य"मित्याद्युक्तं राजशेखरेण । पिटरसनमहाशयसङ्कलिते निर्दिष्टरिपोर्टपुस्तके द्रष्टव्यम् । क्वचित् पदार्थोद्देशः क्वचिच्च पदार्थप्रवेश इति तत्र मूलं मृग्यम् ।

(४) न्यायकन्दल्यां गुणग्रन्थान्ते २८६ पृ० २२ "तेनास्माभिरिह भाष्यतात्पर्यमात्रं व्याख्यातम् ।" एवं शङ्करमिश्राः कणादरहस्ये "प्रशस्तदेवाचार्यभाष्यव्याख्याच्छलेन कणादरहस्यं व्याख्यास्यामः ।" गुणप्रकाशविवृत्तौ च "यावदवयवकर्मनियतमित्यन्ये । वक्ष्यति च भाष्यकारो विभागग्रन्थे" इति दीधितिकृतः । एवमनेकत्र । जगदीशभट्टाचार्याः भाष्यसूक्तौ । महादेवभट्टा मुक्तावलीप्रकाशे वायुग्रन्थे प्राणादिरित्युक्तमाकरे इति मुक्तावलीग्रन्थव्याख्याने "आकरे प्रशस्तपादभाष्यादौ" इति ।

(५) चित्सुख्यां द्वितीयपरिच्छेदे चतुर्थकारिकाव्याख्याने "गुणादीनां पञ्चानामपि निर्गुणत्वनिष्क्रियत्वे इति प्रशस्तपादभाष्यदर्शनात् ।" एवमग्रेपि ॥

जैनेष्वपि राजशेखरो न्यायकन्दलीटीकायाम् । चरित्रसिंहगणपादयोऽपि तत्तद्ग्रन्थे भाष्यत्वेनैवोद्धृतवन्तः ।

"यदक्षपादः प्रवरो मुनीनां शमाय शास्त्रं जगतो जगाद ।
कुतार्किकाज्ञाननिवृत्तिहेतुः करिष्यते तस्य मया निबन्धः ॥"

इत्युद्द्योतकराचार्यैरुक्तत्वात्(१) तस्य वार्तिकत्वाभावे न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकास्माभिर्विधास्यते(२) इत्याचार्यवाचस्पतिमिश्राणामुक्तेरुन्मत्तप्रलापत्वापत्तिः । अपि च महाभाष्यारम्भे "अथ शब्दानुशासन"मिति पतञ्जलिमहर्षिभिरुक्तत्वात् भाष्यत्वाभावे "महाभाष्यार्णवावारपारीण"मिति भाष्यप्रदीपारम्भे कैयटोक्तेः(३) "पातञ्जले महाभाष्ये कृतभूरिपरिश्रम" इति नागेशभट्टोक्तेरपि(४) उन्मत्तप्रलापत्वापत्तिश्च ॥

उदयनाचार्येण किरणावल्याम् "सूत्रेषु वैशद्याभावात् भाष्यस्य च विस्तरत्वा"दिति यथोक्तम् तथाऽनुपदमेव "प्रकरणादीनां चैकदेशत्वादि"त्य(५)प्युक्तम् । तस्मान्नेदं प्रकरणम् किन्तु संपूर्णं शास्त्रम् ।

अत एव "शास्त्रारम्भे सदाचारपरिप्राप्ततया"इति(६) किरणावली, "शास्त्रारम्भे ऽभिमतां देवता"मित्यादिन्यायकन्दली(७) "तस्याप्रवृत्तौ च शास्त्रं कृतमकृतं स्यात् अतः शास्त्रारम्भमादधानः प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गं तस्य सम्बन्धं प्रयोजनं चादौ श्लोकस्योत्तरार्द्धेन कथयति । पदार्थधर्मे"तीत्यादि(८)कन्दलीग्रन्थश्च सङ्गच्छते ॥

इत्थमस्य पदार्थधर्मसंग्रहाभिधस्य भाष्यत्वे आचार्यैरवधारिते ।

"सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः ।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥"(९)

इति भाष्यलक्षणस्य समन्वयो भवितुमर्हति । तथाहि । "सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र" अस्य समन्वये यथाह उदयनाचार्यः किरणावल्याम्(१०) "एतेन सौत्रमप्यतःपदं(११) व्याख्यातम्" । "एतेनाथातो धर्मं व्याख्यास्यामः ।

(१) न्यायवार्त्तिकारम्भश्लोकः । (२) न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकारम्भे ।
(३) महाभाष्येति । व्याख्यातृत्वे ऽप्यस्येष्ट्यादिकथनेनान्वाख्यातृत्वादितरभाष्यवैलक्षण्येन महत्त्व"मिति भाष्यप्रदीपोद्द्योते नागेशभट्टाः । (४) शब्देन्दुशेखरारम्भे ।
(५) बनारससंस्कृतसीरीजमुद्रितपुस्तके ५ पृ० १६ पं० । यत्तु "शास्त्रे नानास्थानेषु वितता एकत्र सङ्कलय्य कथ्यन्ते इति सङ्ग्रह" इत्युक्तम् तदर्थस्तु सौत्रक्रममनादृत्य पदार्थक्रमेणैव सूत्रोक्तार्थबोधकं संग्रहरूपं भाष्यं प्रणीतवानिति वर्णयन्ति तद्व्याख्यातारः ॥
(६) ब० सं० सी० पु० ३ पृ० ७ पं० । (७) न्यायकन्दल्यारम्भे ।
(८) न्यायकन्दल्याम् ३ पृ० ७ पं० । (९) पराशरोपपुराणे १८ अध्याये ।
(१०) ब० सं० सी० पु० ५ पृ० ६ पं० । (११) अथातो धर्मं व्याख्यास्याम इति सूत्रस्थम् ।

यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः । तद्वचनादाम्नायप्रामाण्यमिति" त्रिसूत्री व्याख्याता(१) । "एते च गुणविनिवेशाधिकारे रूपादयो गुणविशेषाः सिद्धाः" इति भाष्यम्(२) "गुणविनिवेशाधिकारो द्वितीयोऽध्यायः । तथा च सूत्रम्"इति किरणावल्याम्(३) ॥

न्यायकन्दल्याम् " नायं सूत्रार्थः । तमेवार्थं दर्शयति । शब्दे विशेषदर्शनादित्यादिना"(४) । "सूत्रार्थे सूत्रकारानुमतिं दर्शयति । तथा चाहेत्यादिना"(५) ॥

एवं किरणावल्याम् न्यायकन्दल्यामपि तत्र तत्र पदार्थनिरूपणे भाष्यमूलानि सूत्राणि श्रीधरोदयनाचार्यादिभिरुद्धृतानि । अस्माभिश्चाग्रे प्रदर्शयिष्यते ॥

न च सकलसूत्राणामचोक्तरूपेण व्याख्यानानुपलम्भान्नेदं भाष्यमिति वाच्यम् महाभाष्ये महर्षिणा पतञ्जलिना सर्वाणि सूत्राण्यव्याख्यातानीति तस्य महत्त्वं तु दूरे गतम् भाष्यत्वमेवानुपपन्नं स्यादिति ॥

ननु लघूनि सूचितार्थानीत्यादिसमस्तस्य सूत्रलक्षणस्य प्रत्येकसूत्रेषु समन्वय इव सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्रेत्यादिसमस्तस्य भाष्यलक्षणस्य प्रत्येकसूत्रभाष्येषु समन्वयाभावान्नेदं भाष्यमिति चेन्न । उक्तदोषतादवस्थ्यात्(६) समस्तस्य लक्षणत्वे पदैः सूत्रानुसारिभिरित्यस्यान्वयः सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्रेत्यनेन सह वा स्वपदानि च वर्ण्यन्ते इत्यनेन वेति विकल्पोत्थानाच्चेति सूत्राण्याहुरितिवत् भाष्यं भाष्यविदो विदुरित्यत्र बहुवचनानुपलम्भात् यथासम्भवमेव समन्वयः कार्य इति न काप्यनुपपत्तिः ॥

यदि च सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्रेत्यस्य सूत्रव्याख्यानात्मकं भाष्यं भवतीत्यर्थः । तथा च पराशरोपपुराणे १८ अध्याये ।

"पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना ।
आक्षेपेषु समाधानं व्याख्यानं पञ्चलक्षणम्" ॥

---

(१) प्रथमाध्याये प्रथमाह्निके आदावेवेयं त्रिसूत्री । बनारससंस्कृतसीरीजमुद्रितकिरणावलीपुस्तके १३ पृ॰ ७ पं॰ । (२) ब॰ सं॰ सी॰ पु॰ ४४ पृ॰ २ पं॰ ।

(३) ब॰ सं॰ सी॰ मु॰ किरणा॰ ४४ पृ॰ १७ पं॰ ।

(४) न्यायकन्दल्याम् २४५ पृ॰ १० पं॰ ।

(५) न्यायकन्दल्याम् १२१ पृ॰ ५ पं॰ । मया कृतः सूत्रार्थः साधुरेवेति तस्मिन्नर्थे सूत्रकारानुमतिं दर्शयति भाष्यकारः । (६) महाभाष्येऽपि तथा समन्वयो न सम्भवतीति भावः ॥

इत्यनेन पदार्थोक्तेरपि व्याख्यानत्वान्निरुक्तग्रन्थस्य सूत्रोक्तपदार्थोक्त्यापि भाष्यत्वम्। अथ पदच्छेदादिः प्रत्येकमपि लक्षणम्। अन्यथा ऐतिह्यप्रमाणसिद्धस्य पदच्छेदरूपस्य रावणभाष्यस्य(१) भाष्यत्वानुपपत्तेः। गौडपादाचार्यप्रणीतस्य कारिकारूपस्य सूत्रसारार्थप्रतिपादकस्य ब्रह्मसूत्रभाष्यस्य(२)भाष्यत्वानुपपत्तेश्च॥

"पदैः सूत्रानुसारिभिः" अस्य समन्वये "रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणाः" इति काणादसूत्रम् (१ अ. १ आ. ६ सू.) अस्य भाष्यम् "गुणाः रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धि-सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चेति कण्ठोक्ताः सप्तदश चशब्दसमुच्चिताश्च गुरुत्वद्र-वत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दाः सप्तैवेत्येवं चतुर्विंशतिगुणाः" (१० पृ. ११ पं.)।

अपि च संयोगनिरूपणे भाष्ये (१४० पृ. २० पं.) "यथा चतुर्विधं परिमाणमुत्पाद्यमुक्त्वाह नित्यं परिमण्डल(३)मित्येवमन्यतरकर्मजादिसंयोग-मुत्पाद्यमुक्त्वा पृथङ्नित्यं ब्रूयान्न त्वेवमब्रवीत् तस्मान्नास्त्यजः संयोग इति।"

अनुमानप्रकरणे च भाष्ये (२०४ पृ. २४ पं.) "यत्तु यथोक्तात् त्रिरूपा-ल्लिङ्गादेकेन धर्मेण द्वाभ्यां वा विपरीतं तदनुमेयस्याधिगमे लिङ्गं न भवती-

---

(१) केचित्तु।

"जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः।
अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः॥
पदच्छेदादिना वेदा व्याख्याता रावणादिभिः।
यास्कादिभिर्निरुक्ताद्यैरङ्गैर्नीताश्च साङ्गताम्॥"

इति पद्यद्वयं देवीपुराणनाम्ना पठन्ति तन्मृग्यम्॥

सूर्यदैवज्ञास्तु स्वविरचितपरमार्थप्रपायां भगवद्गीताटीकायां यदाहुस्तद्यथा।

३ अध्याये १८ श्लोकव्याख्याने। अथोपक्रान्तऋक्शाखायामपि "हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु यद् ब्राह्मणाः संजयते सखायः अत्राह त्वं विजहुर्वेद्याभिरोहब्राह्मणा विचरन्त्युत्वे इमे"। इत्यादि। अत्र "रावणभाष्यम्-हृदा बुद्धिरूपेण मनसा तष्टेषु निराकृतेषु" इत्यादि।

अपि च। ५ अध्याये २८ श्लोकव्याख्याने। अथ निरूपितार्थविषये सर्वशाखोक्ताः श्रुतयश्च "तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः" इत्यादि। अत्र रावणभाष्यम्। विष्णोर्व्यापनशील-स्यापि परमात्मनस्तत्परमं पारमार्थिकं पदमभिव्यक्तिस्थानम्" इत्यादि।

ग्रन्थान्ते च।

"विदित्वा वेदार्थं दशवदनवाणीपरिणतम्
शतश्लोकव्याख्यां परमरमणीयामकरवम्।
ततो गीताभाष्यं निखिलनिगमार्थैकनिलयम्
विधिज्ञार्यः सूर्यो नृहरिकरुणापाङ्गशरणः॥ ६॥"

(२) ग्रन्थोऽयं श्लोकसहस्रात्मको वाराणस्यां जगन्नाथपण्डितानां समीपे आसीत्।

(३) ७ अ. १ आ. २० सू.।

त्येतदेवाह सूत्रकारः । अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धश्चानपदेशं इति" (३ अ॰ १ आ॰ १५ सू॰) एवमन्यत्रापि ।

"स्वपदानि च वर्ण्यन्ते" अस्य समन्वयो यथा न्यायकन्दल्याम् २३१ पृ॰ २० पं॰ । "स्वोक्तं विवृणोति । पञ्चावयवेनैवेत्यादिना ।" २३४ पृ॰ १० पं॰ । "एतत् स्वयमेव विवृणोति । प्रतिपिपादयिषितेत्यादिना ।" २३० पृ॰ २३ पं॰ । "अस्यार्थं कथयति । यदनुमेयेनेत्यादिना ।" २५६ पृ॰ १३ पं॰ । "स्वोक्तं संग्रह-वाक्यं विवृण्वन्निर्णयस्य प्रत्यक्षानुमानयोरन्तर्भावं दर्शयति ।" एवमनेकत्र स्वयमेव स्वपदानि वर्णितानीति सर्वं समञ्जसम् ॥

राजशेखरजैनाचार्येण(१) न्यायकन्दलीटीकायां पञ्जिकाख्यायां वक्ष्यमाणप्रकारेण भाष्यटीकाकाराणां क्रमोऽवधारितः ।

"इह किल पूर्वमजिह्मब्रह्माभ्यासदूरीकृतप्रमादाय मुनये कणादाय स्वयमीश्वर उलूकरूपधारी प्रत्यक्षीभूय द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायलक्षणं पदार्थषट्कमुपदिदेश । तदनु स महर्षिर्लोकानुकम्पया षट्पदार्थरहस्यप्रपञ्चनपराणि सूत्राणि रचयाञ्चकार । तेषु सूत्रेषु प्रशस्तकरदेवो भाष्यं सकृद्गुणनमात्रेण महोग्रदष्टकविषापहारदृष्टलोकोत्तरवैभवं चकार । तत्र चतस्रो वृत्तयो निर्वृत्ताः । एकां व्योमवतीनाम्नीं वृत्तिं व्योमशिवाचार्यो(२) जुगुम्फ । द्वितीयां तु न्यायकन्दल्यभिधानां श्रीधराचार्यः सन्ददर्भ । तृतीयां किरणावलीनाम्नीमुदयनाचार्यस्ततान । चतुर्थीं तु लीलावतीतिख्यातां श्रीवत्साचार्यो(३) ब-

(१) अनेन ग्रन्थारम्भे "श्रीमज्जिनप्रभविभोरधिगत्य न्यायकन्दलीं किञ्चिद्"त्युक्तम् । अत्राधिगत्य—इत्यस्य अधीत्येति परमार्थः । जिनप्रभविभुश्च १२२६ शाकवर्षे आसीत् तद्यथा ।

"दुर्गवृत्तिगरुत्रादिगणस्य श्रीजिनप्रभमुनिप्रभुरेताम् ।
पञ्जिकां(स)मुपनीय विनेते (वितेने) वृत्तिमल्पमतिबोधनिमित्तम् ॥
रसयुगरविमित (१२२६) शकवर्षभाद्रपदसितचतुर्दशीदिवसे ।
भाडङ्गट्रङ्ग इयं समर्थिता गणयुगलवृत्तिः ॥"

भाडङ्ग इति कस्यचित् स्थानविशेषस्य नाम(?)

(२) व्योमवतीवृत्तेश्च चर्चा उपलभ्यमानेषु पठनपाठनयोः प्रचलितेषु ग्रन्थेषु नोपलभ्यते । किन्तु व्योमशिवाचार्यशिवादित्यमिश्रविरचितं सप्तपदार्थीनामकं लघु प्रकरणं दृश्यते । एवं शिवादित्यकृता लक्षणमालापि खण्डनखाद्यटीकायां प्रमालक्षणखण्डनप्रस्तावे चित्सुखीटीकायामपि द्वितीयपरिच्छेदे उद्धृताऽस्ति ।

(३) उपलभ्यमाना न्यायलीलावती च श्रीवल्लभाचार्यविरचिता सापि व्याख्याकाराणां प्रशस्तपादभाष्यस्य किरणावल्यादिवद्व्याख्यानत्वेन नेष्टा परम्परया यथा कथंचिद् भवितुमर्हति । अयं वल्लभाचार्यश्च वैष्णवसम्प्रदायप्रवर्तकवल्लभाचार्याद् भिन्न इत्यादि सर्वं लीलावतीभूमिकायां प्रपञ्चयिष्यामस्तदचिरेणैव कालेन विद्वांसो दृष्टिपूतं करिष्यन्ति ।

शङ्करमिश्रपद्मनाभमल्लिनाथजगदीशकृतानां व्याख्यानानामर्वाचीनत्वादत्र नोल्लेखः कृतः ।

बन्ध । चतस्रोऽपि गम्भीरार्थाः तत्रेमां न्यायकन्दलीं प्रारभमाणः श्रीधरदेव"
इत्यादि ।

अत्र चतुर्षु भाष्यव्याख्यानेषु उत्तरोत्तरापेक्षया पूर्वपूर्वस्य प्राचीनत्वमिति नायमभिप्रायो राजशेखरस्य "एकां व्योमवतीनाम्नीं वृत्ति"मित्युक्तत्वात् प्रथमामित्यनुक्तत्वादुपपत्तेश्चादर्शितत्वाच्च । पूर्वपूर्वस्य प्राचीनत्वाग्रहे तु लीलावत्यां कन्दल्याः किरणावल्याश्चोद्धृतत्वात् लीलावत्यपेक्षया प्राचीनत्वेऽपि व्योमवतीवृत्तेः कन्दल्यादिष्वनुद्धारात् सर्वापेक्षया प्राचीनत्वं न सम्भवति । तदस्तु तावत् सम्प्रति कन्दलीकिरणावल्योः प्राचीननवीनभावो विचार्यते ॥

तत्रोदयनाचार्यो बुद्धिनिरूपणान्तामेव किरणावलीं(१) निर्माय परलोकमगच्छन्निति श्रीधराचार्यः प्रशस्तपादभाष्यव्याख्यानस्य समाप्तिमिच्छन् प्रसन्नगम्भीरं न्यायकन्दलीनामकं सम्पूर्णं व्याख्यानं चकार कन्दलीग्रन्थस्य किरणावल्याश्छायारूपत्वाद्बुद्धिनिरूपणान्तं व्याख्यानं सुष्ठु ततः परमल्पेनैवांशेन ग्रन्थः पूर्णतां नीत इति वृद्धाः । एतदनुसृत्यैव किरणावलीभूमिकायां श्रीधराचार्यापेक्षया उदयनाचार्यस्य पूर्वकालावस्थायित्वं प्रतिपादितमस्माभिः ॥

वस्तुतस्तु किरणावलीमवलम्ब्य न्यायकन्दलीनिर्माणं वा न्यायकन्दलीमवलम्ब्य किरणावलीनिर्माणमित्युभयोः संवादनेन स्फुटमवगमेऽपि पूर्वपरभावो नावगम्यते । तथा च किरणावल्यां प्रमाणत्वेनोद्धृतानि वचनानि(२)

---

(१) किरणावलीप्रकाशतद्विवृत्यादयोऽपि ग्रन्था बुद्धिनिरूपणे एव समाप्ताः । अत एव तर्कदीपिकायाम् । "ननु मङ्गलस्य समाप्तिसाधनत्वं नास्ति मङ्गले कृतेऽपि किरणावल्यादौ समाप्त्यदर्शनात्" । अस्मन्निकटे वर्तमाने पुस्तकेऽयं पाठः । मुद्रितपुस्तके तु शोधकप्रमादात् पाठवैषम्यम् ।

(२) बनारससंस्कृतसीरीजमुद्रितकिरणावलीपुस्तके ६० पृ॰ ५ पं॰ ।

"क्षणद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वयम् ।
अष्टादशनिमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला ॥
त्रिंशत्कलो मुहूर्तः स्यात् त्रिंशद्रात्र्यहनी च ते ।
अहोरात्राः पञ्चदश पक्षो मासस्तु तावुभौ ॥
ऋतुर्मासद्वयं प्रोक्तमयनं तु ऋतुत्रयम् ।
अयनद्वितयं वर्षो मानुषोऽयमुदाहृतः ॥
एष दैवस्त्वहोरात्रस्तैः पक्षादि च पूर्ववत् ।
दैववर्षसहस्राणि द्वादशैव चतुर्युगम् ॥
चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते ।
रात्रिश्चैतावती तस्य ताभ्यां पक्षादिकल्पना ॥" इति ।

कन्दल्यां क्वचिद् व्याख्यारूपेणैवोपलभ्यन्ते(१) क्वचिच्च मूलरूपेण(२) उदयनाचार्यमतं च कन्दल्या"मित्येके" इत्याकारेण दृश्यते(३) तस्मात् सम्भवति किरणावलीमवलम्ब्य कन्दलीनिर्माणम् । किन्तु किरणावल्यपेक्षया कन्दलीग्रन्थस्य शिथिलत्वात्(४) पूर्वं समीचीनस्य व्याख्यानस्य सत्त्वेऽपि पश्चात् शिथिलव्याख्यानिर्माणस्याचार्याणामयुक्तत्वात् श्रीधराचार्यमतस्य किरणावल्यां खण्डनाच्च (५)कन्दलीमवलम्ब्य किरणावलीनिर्माणं सम्भवति । परन्तु यावत्पर्यन्तमेकस्मिन्

(१) न्यायकन्दल्याम् ५० पृ० १४ पं० । "अस्माकं पञ्चदशनिमेषाः काष्ठाः त्रिंशतिः काष्ठाः कला पञ्चदश कला नाडिका त्रिंशत्कलो मुहूर्तः त्रिंशता मुहूर्तैरहोरात्रः पञ्चदशाहोरात्राः पक्षः द्वौ पक्षौ मासः द्वौ मासावृतुः षडृतवो द्वादशमासाः संवत्सरः ऋतुत्रयेणोत्तरायणम् ऋतुत्रयेण च दक्षिणायनम् उत्तरायणं च देवानां दिनम् दक्षिणायनं च देवानां रात्रिः तथाभूताहोरात्रत्रयेण षष्ट्यधिकेन वर्षं द्वादशसहस्रैश्च वर्षैश्चतुर्युगम् चतुर्युगसहस्रेण ब्रह्मणो दिनमेकम्"-इति । एवमनेकत्र ॥

(२) किरणावल्याम् ब० सं० सी० सु० पु० ६ पृ० ६ पं० । "दुःखसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वात् प्रदीपसन्ततिवदित्याचार्याः ।"

"न्यायकन्दल्याम् ४ पृ० १२ पं० । दुःखसन्ततिर्धर्मिणी अत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वाद्दीपसन्ततिवदिति तार्किकाः ।"

किरणावल्याम् ४२ पृ० ५ पं० । "तथा चाचार्याः समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थ इति ।"

न्यायकन्दल्याम् २८ पृ० २१ पं० । "यथाहोद्द्योतकरः । समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थः ।" एवमनेकत्र ॥

(३) किरणावल्यां कालनिरूपणे । "परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिर्गुणे वक्ष्यते । ते युवस्थविरयोर्वर्तमाने कालमनुमापयतः । कथम् । बहुतरतपनपरिस्पन्दातिरिक्तजन्मनि हि स्थविरे युवानमवधिं कृत्वा परत्वमुत्पद्यमानमसमवायिकारणवत् कार्यत्वात् । इति स्थिते रूपादीनां च व्यभिचारे तपनपरिस्पन्दानां च वैयधिकरण्ये तदवच्छिन्नद्रव्यसंयोगोऽसमवायिकारणमिति विज्ञायते" । "स्थविरादौ परत्वं तपनपरिस्पन्दप्रकर्षबुद्धिजन्यं तदनुविधायित्वात् ।"

न्यायकन्दल्याम् ६४ पृ० १४ पं० । "आदित्यपरिवर्तनाल्पीयस्त्वभूयस्त्वनिबन्धनो युवस्थविरयोः परापरव्यवहार इत्येके । तदयुक्तम् । आदित्यपरिवर्तनस्य युवस्थविरयोः सम्बन्धाभावात् असम्बद्धस्य निमित्तत्वे चातिप्रसङ्गात् ॥"

किरणावल्यां संख्यानिरूपणे "शतं पिपीलिकानां मया निहतमित्यत्र कथम्, गुणादिष्विव गौणो व्यवहारः आश्रयानुपपत्तेर्बाधकस्य तुल्यत्वात् ॥"

न्यायकन्दल्याम् ११६ पृ० ५ पं० "शतं पिपीलिकानां मया निहतमिति तत्र कथं शतसंख्याया उत्पत्तिः आश्रयाभावात् नोत्पद्यत एव तत्र सा कारणाभावात् शतव्यवहारस्तु रूपादिष्विव गौण इत्येके समर्थयन्ति ॥"

(४) किरणावल्याम् ५८ पृ० १ पं० । इत्थं वृक्षादयः प्रतिनियतभोक्त्रधिष्ठिताः । जीवनमरणस्वप्नजागरणरोगभेषजप्रयोगबीजसजातीयानुबन्धानुकूलोपगमप्रतिकूलापगमादिभ्यः प्रसिद्धशरीरवत् "न चैते सन्दिग्धासिद्धाः आध्यात्मिकवायुसम्बन्धात् । सोपि मूले निषिक्तानामपां दोहदस्य च पार्थिवस्य धातोरभ्यादाना"दित्यादि । "आगमश्चात्रार्थे बहुतरोऽनुसन्धेयः ॥"

न्यायकन्दल्याम् ८३ पृ० २२ पं० "न तु वृक्षादयः सात्मकाः वृद्ध्याद्युत्पादनसमर्थस्य विशिष्टात्मसम्बन्धस्याभावात् ॥"

(५) न्यायकन्दल्याम् ६० पृ० २० पं० । "इतोऽपि शब्दो नात्मगुणः आत्मान्तरग्राह्यत्वात् । अनेकप्रतिपत्तृसाधारणत्वादित्यर्थः ।"

ग्रन्थे ऽपरग्रन्थस्य तत्कर्तुर्वा नाम नोपलभ्यते तावत् पूर्वपश्चाद्भावनिर्णयः सम्यग्भवितुं नार्हतीति ग्रन्थयोः पूर्वपरनिश्चयाभावे ऽपि श्रीधराचार्योदयनाचार्ययोर्यथा च समानकालावस्थायित्वं सम्भवति तथा किरणावल्या उपसंहारे प्रपञ्चयिष्यामः ॥

श्रीधरभट्टाचार्यस्य माता अच्छोका(१) अब्बोका(२) वा पिता बलदेवः वङ्गदेशापरपर्याये गौडदेशे(३) राढापुर्याः दक्षिणभागे भूरिसृष्टिग्रामे निवासश्चासीत्। अयं च पाण्डुदासाख्येन कायस्थश्रेष्ठेन(४) प्रार्थितः त्र्यधिकदशोत्तरनवशतशकाब्दे (९१३) (५)ऽमुं न्यायकन्दलीग्रन्थं प्रणीतवानिति तद्ग्रन्थान्तिमपद्यैर्निश्चीयते तथाहि।

आसीद्दक्षिणराढायां द्विजानां पुण्यकर्मणाम्(६)।
भूरिसृष्टिरिति ग्रामो भूरिसृष्टिजनाश्रयः॥
अम्भोराशेरिवैतस्माद्बभूव क्षितिचन्द्रमाः।
जगदानन्दकृद्वन्द्यो(७) बृहस्पतिरिव द्विजः॥
तस्माद्विशुद्धगुणरत्नमहासमुद्रो विद्यालतासमवलम्बनभूरुहोऽभूत्।
स्वच्छाशयो विविधकीर्तिनदीप्रवाहप्रस्पन्दनोत्तमबलो(८) बलदेवनामा॥

किरणावल्याम् १०६ पृ॰ ११ पं॰। "अन्ये त्वात्मान्तरग्राह्यत्वादिति अनेकप्रतिपत्तृसाधारणत्वादिति हेत्वर्थं वर्णयन्ति स तु सन्दिग्धासिद्धः।"

विश्वनाथपञ्चानना अपि एतदभिप्रायेणैव सिद्धान्तमुक्तावल्याम्। "यत्रानियतैकत्वज्ञानं तत्र त्रित्वादिभिन्ना बहुत्वसंख्योत्पद्यते यथा सेनावनादाविति कन्दलीकारः। आचार्यास्तु त्रित्वादिकमेव बहुत्वं मन्यन्ते तथा च त्रित्वत्वादिव्यापिका बहुत्वत्वजातिः। सेनावनादावुत्पन्नेऽपि त्रित्वादौ त्रित्वत्वाद्यग्रहो दोषात्।" महादेवभट्टास्तु पाठममुं प्रक्षिप्तत्वेनावधारयन्ति॥ अस्मन्मुद्रितपुस्तके २२८ पृ॰ ६ पं॰।

(१) अयमपि पाठो राजशेखरेण न्यायकन्दलीटीकायामुद्धृतः।
(२) अम्भोकेति–पा॰ ३ पु॰।
(३) तदुक्तं शक्तिसङ्गमतन्त्रे।
"वङ्गदेशं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे।
गौडदेशः समाख्यातः सर्वविद्याविशारदः॥" इति।
प्रबोधचन्द्रोदयनाटकेऽपि प्रथमाङ्के।
"गौडं राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राढापुरी
भूरिश्रेष्ठिकनाम धाम परमं तत्रोत्तमो नः पिता॥" इत्यादि।
(४) न्यायकन्दल्याम् संस्कारग्रन्थे २६६ पृ॰ २६ पं॰। "गुणरत्नाभरणः कायस्थतिलकः पाण्डुदासः।"
(५) नवशतवर्षाब्दे इति क्वचित्। तत्र केचित् संवत्सराब्दे इत्यर्थं कल्पयन्ति स च प्रामादिकः। ८४५ वैक्रमसंवत्सरे आविर्भूतस्य शङ्कराचार्यस्य समानकालावस्थायिनो मण्डनमिश्रस्य वचनानां कन्दल्यां प्रमाणत्वेनोपन्यासात्। (६) भूरिकर्मणाम्–पा॰ १ पु॰।
(७) जगदानन्दनात्–पा॰ १ पु॰। (८) प्रस्पन्दसम्पदबलो– इति क्वचित्।

तस्याभूद्भूरियशसो विशुद्धकुलसम्भवा ।
अच्छोकेत्यर्चितगुणा गुणिनो गृहमेधिनी ॥
सच्छायस्थूलफलदो बहुशाखो द्विजाश्रयः ।
ताभ्यां (१) श्रीधर इत्युच्चैरर्थिकल्पद्रुमोऽभवत् ॥
असौ विद्याविदग्धानामसूत श्रवणोचिताम् ।
षट्पदार्थहितामेतां रुचिरां न्यायकन्दलीम् ॥
त्र्यधिकदशोत्तरनवशतशाकाब्दे (९१३) न्यायकन्दलीरचिता ।
श्रीपाण्डुदासयाचितभट्टश्रीश्रीधरेणेयम् ॥

श्रीधरभट्टाचार्यरचिता अन्येऽपि ग्रन्था न्यायकन्दल्यामुद्धृता यथा अद्वयसिद्धिः (२) । तत्त्वबोधो वा तत्त्वप्रबोधः (३) । तत्त्वसंवादिनी(४) । संग्रहटीका(५) च ।

भगवद्गीताविष्णुपुराणश्रीमद्भागवतादिटीकाकारश्रीधरस्वामी(६) त्वस्मात् श्रीधराचार्याद्भिन्न एव ।

---

(१) तस्यां-पा॰ १ पु॰ ।
(२) न्यायकन्दल्याम् ५ पृ॰ ४ पं॰ । (३) न्यायकन्दल्याम् १४६ पृ॰ ४ पं॰ ।
(४) न्यायकन्दल्याम् ८२ पृ॰ १ प॰ ।
(५) न्यायकन्दल्याम् १५६ पृ॰ २० पं॰ ।
(६) श्रीधरस्वामिना तु विष्णुपुराणटीकायामुक्तम् ।

"श्रीमच्चित्सुखयोगिमुख्यरचितव्याख्यां निरीक्ष्य स्फुटम्
तन्मार्गेण सुबोधसंग्रहवतीमात्मप्रकाशाभिधाम् ।
श्रीमद्विष्णुपुराणसारविवृतिं कर्ता यतिः श्रीधर-
स्वामी सद्गुरुपादपद्ममधुपः साधुः स्वधीशुद्धये ॥"

इत्युक्त्या चित्सुखमुनिसमयात् पश्चाद्भावो श्रीधरस्वामीति सम्भवति । चित्सुखमुनिस्तु विद्यारण्यसमयात् किञ्चिदेव पूर्वकालावस्थायी विद्यारण्यश्च १३१३ शाकवर्षे आसीदिति तद्दत्तताम्रपत्त्रादवगम्यते । तथा हि । वेदान्तकल्पतरुकर्ता व्यासाश्रमापरनामधेयोऽमलानन्दो "यथार्थानुभवानन्दपदगीतं गुरुं नुमः" अपि च "आनन्दात्मयतीश्वरं तमनिशं वन्दे गुरूणां गुरुम्" इति कल्पतरुग्रन्थादनुभवानन्दशिष्यः आनन्दात्मयतीश्वरप्रशिष्यः इति सिद्ध्यति । विद्यारण्यमुनिभिस्तु पञ्चदश्यां "नमः श्रीशङ्करानन्दगुरुपादाम्बुजन्मने" इति । एवं "विवरणप्रमेयसंग्रहेऽपि" "यच्छङ्करानन्दपदं हृदब्जे" इत्युक्तम् । शङ्करानन्दश्च गीतातात्पर्यबोधिन्याम् "भक्त्या प्रणम्य स्वगुरुमानन्दात्मसरस्वतीम्" एतेन विद्यारण्यस्य तथामलानन्दस्यापि परमगुरुः आनन्दात्मयतिरिति सिद्धम् । एवं चित्सुखमुनिशिष्यं तत्त्वप्रदीपिकाटीकाकारं सुखप्रकाशमुनिं प्रणमति वेदान्तकल्पतरावमलानन्दो यथा "सुखप्रकाशशशिनं तं नौमि विद्यागुरुम्" एतेनामलानन्दस्य परमगुरुश्चित्सुखमुनिरपीति सुखप्रकाशामलानन्दविद्यारण्यानां समानकालावस्थायित्वं सिद्धम् । सुखप्रकाशकृततत्त्वप्रदीपिकाटीकापुस्तकं तु विक्रमीय १५५८ संवत्सरे लिखितं वाराणसीस्वराजकीयसंस्कृतविद्यामन्दिरे वर्तते विद्यारण्यदत्तताम्रपत्त्रसमयश्च १३१३ शककाल इति आनन्दाश्रमश्रेण्यां २ संख्यायां निर्दिष्टमिति सर्वं समञ्जसम् ।

स्मृत्यर्थसारकर्ता श्रीधराचार्योऽपि कन्दलीकाराद्भिन्न एव । तत्पितृनामभेदात् । तदुक्तं स्मृत्यर्थसारान्ते ।

इदं स्मृत्यर्थसारं हि स्थूलस्मरणहेतुना ।
नावमान्यं सर्वं मूलं पश्यन्त्येव बहुश्रुताः ॥
स्मृत्यर्थसाराख्यं नागविष्णवार्यासूनुयज्वना ।
श्रीधराचार्येण स्मृतिविदा कृतं हि विष्णु*** ॥

श्रीकराचार्यश्रीपत्यादयस्तु नामत एव भिन्नाः प्रतीयन्ते किं पुनर्विषयभेदप्रदर्शनेनेत्यलं पल्लवितेन ॥

साङ्केतिकचिह्नविवरणम् ।

पा. १ पु. ।—पाठोऽयं प्रथमपुस्तके ।

पा. १ । २ पु. ।—पाठोऽयं प्रथमद्वितीयपुस्तकयोः ।

पा. १ । २ । ३ पु. ।—पाठोऽयं प्रथमद्वितीयतृतीयपुस्तकेषु । एवमग्रेऽपि ॥

मूले १ पृ. २ पं. ।—मया एकैकस्य पदार्थस्य निरूपणमेकैकलेखविभागे विन्यस्तम् तथैव टीकापि विभक्ता इति मूलेन टीकायाः संयोजनार्थमस्याष्टीकाया मूले प्रथमपृष्ठे द्वितीयपङ्क्तौ योगः कार्यः । एवमग्रेऽपि ॥

१ अ. १ आ. १ सू. ।—प्रथमाध्याये प्रथमाह्निके प्रथमसूत्रम् । एवमग्रेऽपि ॥

१ अ. १ पा. १ सू. ।—प्रथमाध्याये प्रथमपादे प्रथमसूत्रम् । एवमग्रेऽपि ॥

ब. सं. सी. मु. पु. ।—बनारससंस्कृतसीरीजमुद्रितपुस्तके ॥

संवत् १९५० आषाढकृष्ण ५
वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायाम्
पुस्तकालये ।

विन्ध्येश्वरीप्रसादशर्मा
द्विवेदोपाख्यः ।

॥ श्रीः ॥

अथ कणादसूत्रप्रशस्तपादभाष्ययोः सम्बन्धस्य सूचीपत्त्रम्* ।

उद्देशप्रकरणे ।

पृष्ठे—पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
१—३ । ४ …	प्रणम्य-महोदयः …	अ॰ १ आ॰ १ सू॰ १ (क)
६—१४ । १५ …	द्रव्य-हेतुः	अ॰ १ आ॰ १ सू॰ १ । २ । ३ । ४ । (ख)
७—१४ …	तत्त्वे-देव	
८—७ । ८ । ९ । १० । ११	अथ-नभिधानात् …	अ॰ १ आ॰ १ सू॰ ५ †
१०—११ । १२ । १३ । १४ । १५	गुणाः-चतुर्विंशतिर्गुणाः	अ॰ १ आ॰ १ सू॰ ६
११—३ । ४ । ५ । ६	उत्क्षे-जात्यन्तराणि …	अ॰ १ आ॰ १ सू॰ ७
११—१२ । १३ । १४ । १५ । १६	सामान्यं-लभन्ते …	अ॰ १ आ॰ २ सू॰ ३ । ४ (ग) । ५
१३—२० । २१ …	नित्य-त्वाद्विशेषा एव	अ॰ १ आ॰ २ सू॰ ६
१४—७ । ८ …	अयुत-समवायः …	अ॰ ७ आ॰ २ सू॰ २६
१५—२० …	एवं-कृतः	

साधर्म्यवैधर्म्यनिरूपणे ।

पृष्ठे—पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
१६—१ । २ …	षण्णा-त्वानि	

---

* अस्मिन् सूचीपत्त्रे यावद्यावद्भाष्यस्य मूलानि यानि यानि सूत्राणि तानि संख्याद्वारा प्रकाशितानि। यथा अस्मिन्नेव पृष्ठे ऽष्टमपङ्क्तौ निर्दिष्टम् ७–१४ तत्त्वे-देव अर्थात् सप्तमपृष्ठे चतुर्दशपङ्क्तिस्थस्य 'तत्त्वेश्वरचोदनाभिव्यक्ताद्धर्मादेव'–इति भाष्यस्य मूलं अ॰ १ आ॰ १ सू॰ ४ प्रथमाध्याये प्रथमे आह्निके चतुर्थं सूत्रमनेनैव क्रमेण सर्वत्रानुसन्धेयम् ॥

(क) एतेन सौत्रमप्यतःपदं व्याख्यातं स्यादिति किरणावलीकृतः ।

(ख) एतेन अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः । यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः । तद्वचनादाम्नायप्रामाण्यमिति त्रिसूत्री व्याख्यातेति किरणावलीकृतः ।

† अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ १९ । २० तमसो द्रव्यान्तरत्वखण्डने द्वे सूत्रे भाष्यकृता न व्याख्याते ।

(ग) भावः सत्ता इति व्याख्यातं विवृतिकृदुपस्कारकृद्भ्याम् ।

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
१६—९ … …	आश्रितत्वं-द्रव्येभ्यः	
१६—१८ … …	द्रव्यादीनां-नेकत्वं च	
१६—२३ … …	गुणादीनां-निष्क्रियत्वे	अ॰१ आ॰१ सू॰१६।१७(क)। अ॰१ आ॰ २ सू॰९(ख)। अ॰७ आ॰१ सू॰१५।
१७—५।६।७ …	द्रव्यादीनां-कर्तृत्वं च	अ॰ १ आ॰ १ सू॰ ८। अ॰ ८ आ॰ २ सू॰ ३। अ॰ १ आ॰ २ सू॰ ७
१७—२६ …	…कार्य्यत्वानित्यत्वे कार॰ णवतामेव	
१८—१२ … …	कारणत्वं-दिभ्यः	
१८—१९ … …	द्रव्या-द्रव्येभ्यः	
१९—१।२।३	सामान्या-चेति …	अ॰१ आ॰ २ सू॰ १०।१२।१४। १६।३। अ॰७ आ॰२ सू॰ २६(ग)
२०—१४।१५।१६	पृथिव्यादी-विशेषवत्त्वम्	अ॰ १ आ॰ १ सू॰ ९।१०।१२।१५। १८(घ)।५। अ॰ १० आ॰ २ सू॰ १।२।(ङ)
२१—११ … …	अनाश्रितत्व-द्रव्येभ्यः	
२१—१६।१७ …	पृथिव्यु-जातिमत्त्वे	
२१—२१।२२ …	क्षिति-वेगवत्त्वानि …	अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ १।२।३।४। ५।६।७।१२।१३।१४। अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ १७। अ॰ ७ आ॰ २ सू॰ २१(च)

(क) सूत्रस्थमगुणवानितिपदमगुणमितिपदं च व्याख्यातमनेन भाष्यग्रन्थेन।

(ख) सत्ताया गुणकर्मव्यतिरिक्तत्वं प्रतिपादयतीदं सूत्रम् अत्र हि गुणकर्म्मसु च भावादिति उक्तं तेनैव हेतुना गुणकर्माभावो गुणकर्म्मसु वर्त्तत इति सूत्राभिप्रायो गम्यते।

(ग) बुद्धिसापेक्षत्वकथनात् व्याख्यातम्।

(घ) स्वात्मन्यारम्भकत्वमितिकथनात् व्याख्यातम्।

(ङ) न केवलं द्रव्यस्य समवायिकारणत्वं कार्यसमवायितया किन्तु असमवायिकारणाश्रय-तयापि इत्यवतारणिका विवृतिकृताम्। निमित्तकारणत्वमपि द्रव्यस्येत्यभिप्राय उपस्कारकाराणाम्। उभयमते एव द्रव्यस्य संयोगद्वारा स्वात्मन्यारम्भकत्वमविशिष्टम्।

(च) यद्यपि पञ्चमाध्यायप्रथमाह्निके बहूनि सूत्राणि इस्तादौ कर्मणः प्रतिपादकानि वर्तन्ते तथापि पृथिव्यादिनाम्ना तेषां सूत्रेऽकीर्त्तनात् नात्र निवेशितानि तानीति।

(क) परापरव्यतिकरयौगपद्यायौगपद्यचिरक्षिप्रप्रत्ययकारणे द्रव्ये काल इति समाख्या न तादृशः प्रत्ययः सद्देशवृत्त्यसाधारणः कालस्य व्यापकतामन्तरेण सम्भवतीति उपस्कारकृतः । युगपदादिप्रत्ययानां कारणं कालाख्या कालसंज्ञा इति सूत्रार्थः तेन व्यापकः कालो लभ्यते युगपदादिप्रत्ययानां सर्वत्र भावादिति कन्दलीकृतः कारणे काल इति उपस्कारविवृतिसम्मतः पाठः । कारणे कालाख्येति कन्दलीकारसम्मतः ।

(ख) द्रव्यसाधर्म्यकथने कार्य्यकारणाविरोधित्वकथनात् अत्र तदितरेषां वैधर्म्यकथनं सूत्रयोः सामान्यरूपेण व्याख्यानं बोध्यम् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । उभयथा गुणाः कार्य्यबध्याः कारणबध्याश्चेत्यर्थ इत्युपस्कारकृतः ।

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
	पृथिवीनिरूपणे*	
२७—९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४	पृथिवीत्वा-संस्कारः	अ॰ २ आ॰ १ सू॰ १ । ६ । अ॰ ४ आ॰ १ सू॰ ११ । अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ १६ (क) । १७ । १८ । ७ । अ॰ २ आ॰ २ सू॰ २ अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ १
२७—१५ … …	क्षिताविव गन्धः …	अ॰ २ आ॰ २ सू॰ १ (ख) । २
२७—१५ । १६ …	रूपमनेक-रसुरभिश्च	
२७—१७ … …	स्पर्शा-पाकजः …	अ॰ ७ आ॰ १ सू॰ ६ (ग)
२७—१७ । १८ । १९ । २० । २१	सा तु-करी च …	अ॰ ४ आ॰ १ सू॰ १ (घ) । २ । ३ । ४ (ङ) ५ । अ॰ ७ आ॰ १ सू॰ २० (च) । २१
२७—२१ । २२ …	त्रिविधं-संज्ञकम् …	अ॰ ४ आ॰ २ सू॰ १ ।
२७—२२ । २३ …	शरीरं-मयोनिजं च …	अ॰ ४ आ॰ २ सू॰ ५
२७—२३ … … २८—१ । २ । ३ । ४ । ५	तत्रायोनिज-णा-मण्डजम् …	अ॰ ४ आ॰ २ सू॰ ६ । ७ । ८ । ९ । ११ । १० (छ) ।
२८—६ । ७ …	इन्द्रियं-घ्राणम् …	अ॰ ८ आ॰ २ सू॰ ५
२८—७ । ८ । ९ । १० । ११	विषयस्तु-इति	अ॰ ४ आ॰ २ सू॰ १ (ज)

* अ॰ ४ आ॰ २ सू॰ २ । ३ । ४ । अ॰ ८ आ॰ २ सू॰ ४ शरीरस्य पञ्चात्मकत्वत्र्यात्मकत्वप्रतिषेधपराणि सूत्राणि । अ॰ १० आ॰ १ सू॰ ७ । शरीरतदवयवयोः परस्परभेदं प्रतिपादयतीदं सूत्रम् । एतानि भाष्यकृता न व्याख्यातानि ।

(क) यथोत्तरकर्मकथनात् संस्कारः सिद्धः तथैव संयोगानामयौगपद्यात् नानाकर्मेति कथनात् संयोगोऽपि । एवमग्रेऽपि यथासम्भवमूहनीयम् ।

(ख) गन्धादयो यत्र कारणगुणक्रमेणोत्पद्यन्ते तत्र स्वाभाविकाः न हि समीरणे उपलभ्यमानो गन्धः समीरणस्येति पुष्पवस्त्रयोः सन्निकर्षेऽपि अयं गन्धो न वस्त्रस्य स्वाभाविकः तस्य कारणगुणाजन्यत्वात् तथा च एवकारेण व्याख्यातं सूत्रम् ।

(ग) रूपरसगन्धस्पर्शा इत्युपस्कारकारविवृत्तिकारौ ।

(घ) नित्यसामान्यलक्षणपरं सूत्रमित्युपस्काराभिमतिः । परं तु विवृतिकृता भावरूपं किञ्चिदकारणवदजन्यं नित्यं विनाशाप्रतियोगि वस्तु अवयविनां मूलकारणमिति व्याख्यातम् । एवं जलनिरूपणादावपि बोध्यम् ।

(ङ) न नित्यः अनित्य इतिप्रतिषेधो नित्यं विना न सम्भवतीत्यर्थः सूत्रस्य तेन नित्यः परमाणुरस्तीति गम्यते परमाणुप्रस्तावे कथितत्वात् । एवमग्रेपि ।

(च) यद्यपि परिमण्डलं पारिमाण्डल्यमिति उपस्कारकृन्मते संज्ञामात्रपरमिदं सूत्रं तथापि पारिमाण्डल्यविशिष्टं परमाणुरूपं द्रव्यं नित्यमिति न नित्यद्रव्यस्य दुर्भिद्यता इति विवृतिकृता व्याख्यातम् ।

(छ) अयोनिजशरीरे प्रमाणानि दर्शयन्त्येतानि सूत्राणि । तथा च सामान्यरूपेण व्याख्यानमिदं भाष्यमिति ध्येयम् ।

(ज) विषयपदस्य सूत्रस्यस्य व्याख्यैवात्रस्थं भाष्यम् ।

जलनिरूपणे

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
३५—२२ । २३ । २४ ३६—१ । २	अपस्त्वा—द्रवत्वम् …	अ॰ २ आ॰ १ सू॰ २ । अ॰ ४ आ॰ १ सू॰ ११ । अ॰ २ आ॰ २ सू॰ ५ । अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ १७ । अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ ३ । ४ । ५ । ६ । ८ । ११[क]
३६—२ । ३ । ४ । ५	ताश्च—समर्थम् …	अ॰ ४ आ॰ १ सू॰ १ । २ । ३ । ४ । ५ । अ॰ ४ आ॰ २ सू॰ १ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । अ॰ ७ आ॰ १ सू॰ २० । २१
३६—५ । ६ । ७	इन्द्रियं—रसनम्	अ॰ ८ आ॰ २ सू॰ ६
३६—७ । ८ …	विषयस्तु—करकादिः	अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ ८[ख] । अ॰ ४ आ॰ २ सू॰ १[ग]

तेजोनिरूपणे

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
३८—२४ । २५ ३९—१ । २	तेजस्त्वा—एव स्पर्शः …	अ॰ २ आ॰ १ सू॰ ३ । ७ । अ॰ ४ आ॰ १ सू॰ ११ । अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ ८[घ] । अ॰ २ आ॰ २ सू॰ ४ । अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ १७
३९—२ । ३ …	तदपि—त्रयम् … …	अ॰ ४ आ॰ १ सू॰ १ । २ । ३ । ४ । ५ । अ॰ ७ आ॰ १ सू॰ २० । २१[ङ] अ॰ ४ आ॰ २ सू॰ १ ।
३९—३ । ४ …	शरीर—समर्थम् …	अ॰ ४ आ॰ २ सू॰ ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११
३९—४ । ५ । ६	इन्द्रियं—चक्षुः …	अ॰ ८ आ॰ २ सू॰ ६
३९—६ । ७ … ३९—७ । ८ … ३९—८ । ९ । १० । ११	विषय—करलं च तच्च भौमं—स्वभावं पचन—रिति …	अ॰ ४ आ॰ २ सू॰ १ अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ १३[छ]

(क) पूर्व्ववदेतेषां सूत्राणां जले संयोगवत्त्वे प्रमाणता बोध्या ।
(ख) करकाद्युत्पत्तौ हेतुं प्रतिपादयदिदं सूत्रं करकाया जलत्वे प्रमाणम् ।
(ग) सामान्यतोऽभिधीयमानस्य सूत्रस्य विशेषतो व्याख्या अत्रत्यभाष्यपङ्क्तिः । एवमग्रेऽपि ।
(घ) इदं तु तेजसि संयोगवत्त्वे मानं पूर्व्वरीत्या बोध्यम् ।
(ङ) नित्यपृथिव्यादिसद्भावे युक्तिप्रदर्शनपरमिदं सूत्रमिति विवृतिकृतः । पूर्वत्राप्येवम् ।
(छ) ऊर्द्धज्वलनस्वभावस्यकथनात्तेजसः ऊर्द्धज्वलनमदृष्टकारितमिति सूचितं भाष्यकृता ।

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
	वायुनिरूपणे*	
४४—१।२।३।४।५	वायुत्वा——वचनात् संस्कारः	अ· २ आ· १ सू· ४। अ· ४ आ· १ सू· १२(क)। अ· ५ आ· १ सू· १४(ख)
४४—५।६।७	स चायं-प्राण इति···	अ· ४ आ· १ सू· १।२।३।४।५। अ·२आ·१सू·११।१२।१३(ग)। अ· ४ आ· २ सू· १।(घ) अ· ७ आ· १ सू· २०। २१
४४—७।८ ···	तत्रा-समर्थम् ···	अ· ४ आ· २ सू· ६। ७। ८। ९। १०। ११
४४—८। ९। १०	इन्द्रियं-त्वगिन्द्रियम्	अ· ८ आ· २ सू· ६
४४—१०।११।१२	विषयस्तू-समर्थः ···	अ· २आ· १ सू· ९। १०। १६(ङ)
४४—१३। १४ १५। १६	तस्या-तृणादिगमने-नेति	अ· ४ आ· १ सू· ७। अ· २ आ· १ सू· १४। १५
४४—१६।१७।१८	प्राणो-लभते	

सृष्टिसंहारविधिनिरूपणे

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
४८—८। ९। १० ११। १२। १३ १४। १५	ब्राह्मेण-विनाशः ···	अ· २ आ· १ सू· १८। १९(च)। अ· ५ आ· २ सू· १ (छ)। अ· ७ आ· २ सू· १० (ज)

* अ· २ आ· १ सू· १७। वायुसंज्ञा कथमिति प्रतिपादनाय प्रवृत्तं सूत्रं न व्याख्यातम्।

(क) अत्रत्या कन्दलीपङ्क्तिर्द्रष्टव्या। (ख) वायुसंयोगे प्रमाणमिदं पृथिव्यादिषु संस्कारवत्।

(ग) परमाणुरूपवायुसत्त्वे प्रमाणपराण्येतानि सूत्राणि इत्युपस्कारकृतः।

(घ) स्पर्शवद्द्रव्यपरीक्षाप्रकरणे सामान्यतः अभिधीयमानं तत् पुनः पृथिव्यादिकार्यद्रव्यं त्रिविधमित्यादिसूत्रं कार्यपृथिव्यादीनां त्रिविधतया कार्यवायोश्चतुर्विधतया विशेषतो व्याख्यानं बोध्यमन्यथा सूत्रेण सह विरोधापत्तेः स्पर्शवद्द्रव्यपरीक्षाध्यायार्थ इत्युपस्कारग्रन्थादवगतः।

(ङ) सामान्यतोदृष्टाच्चाविशेष इति सूत्रम् अविशेषे। विशेषरहितः विशेषाविशेषित इति यावत् विशेषश्च द्रव्यत्वव्याप्यजातिविशेषो वायुत्वमित्यादि व्याख्यातं विवृतिकृता वायुत्वप्रकारेण नानुमानमपि तु अष्टद्रव्यातिरिक्तत्वेनेति।

(च) ईश्वरस्य कार्यमात्रकारणत्वं सर्वज्ञत्वं तस्मिन् प्रमाणं च प्रतिपादयतः द्वे सूत्रे सूत्रस्थं कर्मपदं कार्यपरमिति विवृतिकृतः। एवं च परमेश्वरस्य कीदृशं कार्यमात्रं प्रति कारणत्वं सूत्रोक्तं तत्प्रतिपादयति भगवान् भाष्यकारः।

(छ) पृथिवीकर्म कुतो जायत इत्येतत्प्रतिपादनायेदं सूत्रम्। तस्येदं निदर्शनं भाष्यम् सप्तमेऽपि। (ज) विभागस्य कर्मादिजन्यत्वप्रतिपादकं सूत्रम्।

आकाशनिरूपणे*

(क) तेजोवायुकर्म्मकथनाय प्रवृत्तमिदम् ।

(ख) संयोगस्य कर्म्मादिजन्यत्वप्रतिपादकं सूत्रम् ।

(ग) संयोगस्यासमवायिकारणत्वं प्रतिपादयति सूत्रम् ।

* अ· २ आ· १ सू· ५ इदं रूपादय आकाशे न सन्तीत्येतत्परम् । सू· २० । २२ । २३ एतानि आकाशानुमाने सांख्यमतखण्डनप्रस्तावे सूत्रकृता उक्तानि न भाष्यकृद्भिः व्याख्यातानि ।

(घ) प्रथमानुमानप्रयोगेण व्याख्याते ।

(ङ) द्वितीयतृतीयानुमानप्रकारेण व्याख्यातम् ।

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
५८—१६ । १७ …	शब्द–विभागाविति …	अ॰ २ आ॰ २ सू॰ ३१[क]
५८—१७ । १८ । १९	अतो–नित्यम् …	अ॰ २ आ॰ १ सू॰ २८
५८—१९ । २० …	सर्व–भावेन … …	अ॰ २ आ॰ २ सू॰ २१
५८—२० ५९—१ । २ । ३	श्रोत्रं–धिर्य्यमिति …	अ॰ २ आ॰ २ सू॰ २१[ख]

कालनिरूपणे

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
६३—१५ । १६ । १७ १८	कालः–स कालः …	अ॰ २ आ॰ २ सू॰ ६
६३—१८ । १९ । २० २१	सर्व–व्यवहारहेतुः …	अ॰ २ आ॰ २ सू॰ ९ । [ग]
६३—२१ । २२ । २३ २४ ६४—१ । २	तस्य–विभाग इति …	अ॰ २ आ॰ २ सू॰ ८ । अ॰ २ आ॰ १ सू॰ ३१[घ] । अ॰ ७ आ॰ १ सू॰ २५ । अ॰ ७ आ॰ २ सू॰ २२[ङ]
६४—२ … …	तस्याकाश–सिद्धे …	अ॰ २ आ॰ २ सू॰ ७
६४—२ । ३ । ४ । ५	काललिङ्गा–इति …	अ॰ २ आ॰ २ सू॰ ८

दिङ्निरूपणे

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
६६—२० । २१ । २२ २३ । २४ ६७—१	दिक्–निमित्तासम्भवात्	अ॰ २ आ॰ २ सू॰ १०
६७—१ । २ …	तस्यास्तु–सिद्धाः …	अ॰ २ आ॰ २ सू॰ १२ । अ॰ २ आ॰ १ सू॰ ३१ । अ॰ ७ आ॰ १ सू॰ २४[च] । अ॰ ७ आ॰ २ सू॰ २२ । कारणे दिक् ।

(क) अस्य सङ्गतिः कन्दलीकृता कृता । (ख) सूत्रस्थस्य श्रोत्रशब्दस्य व्याख्येति मन्ये ।
(ग) कारणे सर्वोत्पत्तिमतां कारणे काल इत्याख्या कालाख्येतिसूत्रपदार्थः ।
(घ) नियमेनैकपृथक्त्वमेकत्वमनुविधत्ते इत्युपस्कारकृता व्याख्यातम् । एवं दिङ्निरूपणेऽपि ।
(ङ) कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च परत्वापरत्वे इति पाठः कन्दलीकारजगदीशयोः सम्मतः । परत्वापरत्वे इति नास्ति उपस्कारग्रन्थे । सङ्गतिश्च तयोः टीकयोः ।
(च) गुणैर्दिग् व्याख्याता इत्येतत्सूत्रमुपस्कारकृता दिशः परममहत्परिमाणे युक्तिपरतया व्याख्यातम् । कन्दलीकृता तु कारणे दिगितिवचनात्परममहत्परिमाणमित्युक्तम् ।

* अ॰ ३ आ॰ १ सू॰ १।६। न व्याख्याते द्वे सूत्रे।

(क) यच्च करणं तत्कर्तृप्रयोज्यमित्यादिना उपस्कारकृता इदं सूत्रं व्याख्यातमिति।

(ख) स देहवृत्तित्वसाधको हेतुः अनपदेश इति तृतीयसूत्रार्थः। कारणेषु देहादिकारणेषु अवयवेषु अज्ञानात् ज्ञानाभावात् इति चतुर्थसूत्रार्थः। यदि परमाणुषु ज्ञानं स्यात् तदा तदारब्धेषु कार्य्येषु ज्ञानात् ज्ञानप्रसङ्गादिति पञ्चमस्यार्थः तथा च सामान्यरूपेण अज्ञत्वादित्यनेन व्याख्यातम्।

(ग) आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षात् यज्ज्ञानमुत्पद्यते तदनाभासमित्यर्थः ज्ञानमुभयथा आत्मनि लिङ्गम् ज्ञानं क्वचिदाश्रितं कार्य्यत्वाद्रूपवत् इति वा प्रत्यभिज्ञारूपतया वा योऽहमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीति इत्युपस्कारकृतः।

(घ) सामान्यरूपेण पूर्व्वपक्षसिद्धान्तपक्षाणां व्याख्यानमिदं भाष्यम्।

(ङ) कन्दलीपङ्क्तिर्द्रष्टव्या। (च) अत्रत्या कन्दली द्रष्टव्या।

पृष्ठे—पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
८९—१६ । १७ ...	मूर्त्तत्वात् परत्वापरत्वे संस्कारश्च	अ॰ ७ आ॰ २ सू॰ २१ [क]
,, १७... ...	अस्पर्श–कत्वम्	
,, १८... ...	क्रियावत्त्वान्मूर्त्तत्वम्	अ॰ २ आ॰ १ सू॰ २१ [ख]
,, १८ । १९ ...	साधारण–दज्ञत्वम्	
,, १९... ...	करणभावात् परार्थम्	
,, १९ । २० ...	गुणवत्त्वाद्द्रव्यम्	अ॰ ३ आ॰ २ सू॰ २
,, २०... ...	प्रयत्न–चेति	

इति द्रव्यनिरूपणं समाप्तम् ।

गुणनिरूपणे ।*

पृष्ठे—पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
९४—६ । ७ ...	रूपादीनां–निष्क्रियत्वम्	अ॰ ८ आ॰ १ सू॰ ८ । अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ २२ । अ॰ ७ आ॰ १ सू॰ १४ । १५ [ग] । १६ । अ॰ १ आ॰ १ सू॰ १६ । अ॰ ७ आ॰ २ सू॰ ३ । ४ । ५ [घ] । ११ । १२ । १४ । १५ । १६ [ङ] । २३ । २५ ।
९५—३ । ४ ...	रूपरस–मूर्त्तगुणाः	
,, ९ । १० ...	बुद्धि–अमूर्त्तगुणाः	
,, १३... ...	संख्या–उभयगुणाः	
,, १५... ...	संयोग–अनेकाश्रिताः	अ॰ १ आ॰ १ सू॰ २५ [च]

(क) एका दिक् आधारतया ययोस्तौ एकदिक्कौ मूर्त्तौ ताभ्यामित्यर्थः सूत्रस्यैकदिक्कपदस्य। तथा च सूत्राभिप्रेतविषयमिदं मूर्त्तत्वात् परत्वापरत्वे इति भाष्यमिति गम्यते ।

(ख) एकद्रव्यत्वादित्यस्य एकमात्रमूर्त्तसमवायिकारणकत्वादित्यर्थः इति उपस्कारकृता व्याख्यातम् ।

* अ॰ ७ आ॰ १ सू॰ १। इदं सूत्रं न व्याख्यातम् ।

(ग) कर्म्मभिरित्यनन्तरं शून्यानीति गुणैरित्यनन्तरं शून्या इति पूरणीयमिति विवृतिकृतः।

(घ) यद्गुणादावेकत्वज्ञानं तत् भ्रमरूपमेव भवतीति सूत्रार्थः ।

(ङ) शब्दस्य गुणत्वात् अर्थेन घटादिना सह संयोगो नास्तीति चतुर्दशस्य गुणो रूपादिः शब्दैः प्रतिपाद्यते तत्रोभयोर्गुणत्वात् संयोगो न सम्भवतीति पञ्चदशस्य गगनादिशब्दस्य गगनादेश्च निष्क्रियत्वात् संयोगो न सम्भवतीति षोडशस्यार्थः विवृतौ विवृतः । गुणस्य निर्गुणत्वरूपसामान्यकथनेन एतेषां सूत्राणां सामान्यरूपेण व्याख्यानं कृतं भाष्यकृता ।

(च) इदानीं व्यासज्यवृत्तीनां गुणानामनेकद्रव्यारब्धत्वं दर्शयन्नाह इति सूत्रावतरणिका उक्ता उपस्कारकृता ।

(क) रसग्रहणे रसने आपः रूपग्रहणे चक्षुषि तेजः स्पर्शग्रहणे त्वचि वायुः प्रकृतिरिति विवृतिकृतः ।

(ख) चाक्षुषाणीत्यत्रापि पूर्व्वचकारो योजनीयः तेन चाक्षुषाणि स्पार्शनानि चेत्यर्थः विवृतिकृता कृतः ।

(ग) तस्य कारणकलापस्य अभावात् असत्त्वात् अव्यभिचारः उद्भूतरूपादेः कार्य्यकारणभावकल्पनायां गुरुत्वादौ नान्वयव्यभिचारः लौकिकविषयतया प्रत्यक्षं प्रति गुरुत्वादेस्तादात्म्येन प्रतिबन्धकता इत्यर्थमाहुर्विवृतिकृतः ।

(घ) सन्निकर्षः संयुक्तसंयोगाल्पत्वं विप्रकर्षस्तद्भूयस्त्वं तद्द्वाभ्यामित्यर्थ इत्युपस्कारकृतः बुद्धिशब्दसंयोगपरत्वापरत्वानां संयोगजत्वे प्रमाणं सूत्रं प्राप्तम् ।

(ङ) सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यामिति विषयेण विषयिणमुपलक्षयति तथा चापेक्षाबुद्धेर्निमित्तकारणत्वमुक्तमित्युपस्कारग्रन्थः ।

(च) रूपरसगन्धस्पर्शाः अवयविषु कारणगुणपूर्वका इति कथनेन समानजातीयकारणजन्यत्वं सूचितम् ।

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
९९—२२	सुख-रम्भकाः	
१००—३ । ४ ...	संयोग-रम्भकाः ...	अ० २ आ० २ सू० ३१ । अ० ७ आ० २ सू० ९ । १० । अ० १ आ० १ सू० २७ । २९[क] ।
,, ११ । १२	बुद्धिः-रम्भकाः ...	अ० २ आ० २ सू० ३१ । अ० ९ आ० २ सू० ६ । अ० ६ आ० २ सू० १० । १४ । [ख]
,, १६ ...	रूप-रम्भकाः ...	अ० ७ आ० १ सू० ६[ग]
,, २० । २१	संयोग-उभयत्रारम्भकाः	
१०१—३ । ४ ...	गुरुत्व-हेतवः ...	अ० ५ आ० १ सू० १८ । ७ । १७ । ९ । १०[घ] । १ । २ । ५ । ६ । १४ । १५ । अ० ५ आ० २ सू० १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । १३ । १७ ।
,, ९ । १० ...	रूप-कारणत्वम् ...	अ० १ आ० १ सू० १९[ङ] । अ० ५ आ० २ सू० २४[च] । अ० १० आ० २ सू० ४[छ]
१०२—१ । २ ...	बुद्धि-निमित्तकारणत्वम्	अ० १ आ० १ सू० १९[ज]
,, ४ । ५ ...	संयोग-उभयथा कारणत्वम्	अ० १ आ० १ सू० १९
,, १२ ...	परत्वा-मकारणत्वम्	अ० १ आ० १ सू० १९
,, १६ । १७ ...	संयोग-प्रदेशवृत्तित्वम्	

(क) एतानि सूत्राणि उपलभ्य एतेषां समानासमानजातीयारम्भकत्वमुक्तम् परं तु सर्वेषामेतेषां समानासमानजातीयारम्भकत्वे प्रमाणीभूतं सूत्रं न प्राप्तम् ।

(ख) सूत्राण्येतानि दृष्ट्वा स्वाश्रयसमवेतारम्भका इत्युक्तम् ।

(ग) रूपादीनां कारणगुणपूर्वकत्वकथनेन परत्रारम्भकत्वं प्रकाशितं सूत्रकृता ।

(घ) नवमदशमसूत्राभ्यां नोदनद्वारा प्रयत्नस्य क्रियाहेतुत्वं प्रतीयते ।

(ङ) तथा गुणोऽसमवायिकारणमिति विवृतिकारः । तथा च कस्य कस्य गुणस्यासमवायिकारणत्वमिति प्रतिपादनाय अत्रत्यभाष्यस्यावतारः ।

(च) कारणमिति कारणानीत्यर्थः गुणा असमवायिकारणानीत्यर्थः सूत्रस्य अस्य विशेषतो व्याख्या अत्रत्यं भाष्यम् । (छ) अस्य सूत्रस्य व्याख्या विवृत्यादिग्रन्थे द्रष्टव्या ।

(ज) तथा गुण इतिसूत्रे गुणस्य कारणत्वमुक्तमिति कस्य गुणस्य कीदृशं कारणत्वं कस्य वा न कारणत्वमित्येतत्प्रतिपादनाय अत्रत्यभाष्यपङ्क्तेरवतार इति मन्ये ।

(क) रूपग्रहणे चक्षुषि तेजः प्रकृतिरिति विवृतिकृता व्याख्यातम् ।

(ख) रूपोपलब्धिकारणकथनप्रवृत्तसूत्रान्तर्गतोपलब्धिपदं रूपस्य चाक्षुषतया व्याख्यातम् ।

(ग) पार्थिवपरमाणुरूपादीनामग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वसाधनार्थं हेतुप्रयोगायोपन्यस्तमेकद्रव्यत्वादितिसूत्रं अग्निसंयोगस्य रूपादिनाशमकृत्वा रूपाद्युत्पादकत्वासम्भवात् अग्निसंयोगनाश्यतया व्याख्यातम् ।

(घ) अत्रापि सूत्रस्थज्ञानपदं रासनादिपरतया व्याख्यातमेवमग्रेऽपि ।

(ङ) रसग्रहणे रसने आपः प्रकृतिरित्युक्तं विवृतिकृता ।

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
१०५—२३ । २४	घ्राण-रसुरभिश्च	
,, २४ । २५	अस्यापि-व्याख्याताः	अ॰ ७ आ॰ १ सू॰ २।३।४।५।६।७

स्पर्शनिरूपणे

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
१०६—८	स्पर्श-ग्राह्यः ...	अ॰ ४ आ॰ १ सू॰ ९। अ॰ ८ आ॰ २ सू॰ ६
,, ८ । ९ ...	क्षित्यु-वृत्तिः ...	अ॰ २ आ॰ १ सू॰ १ । २ । ३ । ४
,, ९	त्वक्सहकारी	
,, ९ ...	रूपानुविधायी ...	अ॰ २ आ॰ १ सू॰ १ । २ । ३ । (क)
,, ९ । १० ...	शीतो-त्रिविधः	
,, १० । ११ ...	अस्यापि-पूर्व्ववत् ...	अ॰ ७ आ॰ १ सू॰ २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७

पृथिवीपरमाणुरूपादीनां पाकजोत्पत्तिविधाने*

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
,, २० । २१	घटादेराम-ण्युत्पद्यन्ते	अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ १ (ख)
,, २१ । २२	तेभ्यो विभागाः ...	अ॰ ७ आ॰ २ सू॰ १० (ग)
,, २२ ...	विभागेभ्यः संयोगविनाशाः	अ॰ ९ आ॰ १ सू॰ २ (घ)
,, २२ । २३	संयोगविनाशे-श्यति	,,
,, २३ । २४ १०७—१	तस्मिन्-विनाशः	,,
,, १ । २ ...	पुन-र्जायन्ते ...	अ॰ ७ आ॰ १ सू॰ ६
,, २ । ३ । ४	तदनन्तरं-मुत्पद्यते ...	अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ १ अ॰ ७ आ॰ २ सू॰ ९
,, ५ ...	तत्र-रूपाद्युत्पत्तिः	अ॰ ७ आ॰ १ सू॰ ६।७। अ॰ ४ आ॰ १ सू॰ ३ (ङ)

(क) सूत्रत्रयदर्शनेन रूपं यत्र वर्त्तते तत्र स्पर्शोऽपि वर्त्तते इति ज्ञायते ऽतः रूपानुविधायीत्युक्तम् ।

* कारणपूर्व्वकाः पृथिव्यां पाकजा इति सप्तमाध्यायसूत्रे यद्रूपादीनां पाकजत्वमुक्तं तस्यैवायं प्रपञ्चः भाष्यग्रन्थेन उक्तः ।

(ख) सूत्रे पृथिवीकर्म्मणि नोदनादीनां कारणत्वमुक्तं तस्यायं दृष्टान्तः भाष्येण प्रकाश्यते एवमग्रेऽपि योजनीयम् ।

(ग) इयमपि भाष्यपङ्क्तिर्दृष्टान्तः ।

(घ) इयमपि दृष्टान्तः ध्वंसस्य ।

(ङ) रूपादीनां कारणे सद्भावात् कार्य्ये सद्भावः कारणगुणपूर्वका हि कार्य्यगुणा भवन्ति इति सूत्रार्थः ।

संख्यानिरूपणे

परिमाणनिरूपणे

(क) इदं तु सूत्रं संख्याया रूपाद्यतिरिक्तत्वप्रतिपादनपरम् प्रकरणभेदेनैव वा कारणभेदकथनेन वा नाशकभेदकथनेन वा व्याख्यातम् । अथवा गुणविभाजकसामान्यसूत्रे संख्यापदसत्त्वात् तां व्याख्यातुकामः भाष्यकारः प्रपञ्चयति एकादीति ।

(ख) यथोक्तं सूत्रद्वयमनुरुध्य परिमाणानां चतुर्विधत्वमुक्तं भाष्यकृता ।

(ग) अणुमहदिति प्रत्ययव्यवहारौ तस्मिन् व्यवह्रियमाणे परिमाणे विशेषस्यापकर्षस्य भावात् सत्त्वात् विशेषस्यापकर्षस्याभावात् भवत इत्यर्थ एकादशस्य एककालत्वादिति विशेषतदभावयोरिति शेषः इति द्वादशस्य दृष्टान्तात् शुक्लतरतमादिरूपात् उत्कर्षापकर्षयोः सम्भवः अत्र किञ्चित् सूत्रं सामान्यतो किञ्चित् विशेषतो व्याख्यातम् ।

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
१३१—४ पङ्क्तिमारभ्य प्रकरणसमाप्तिपर्य्यन्तम्	अनित्यं—विनश्यतीति	अ॰ ७ आ॰ १ सू॰ ९[क]। १०[ख]। १९

पृथक्त्वनिरूपणे

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
१३८—५। ६। ७ ८। ९	पृथक्त्व—दिति… …	अ॰ ७ आ॰ २ सू॰ २।

संयोगनिरूपणे

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
१३९—१३। १४ " १५। १६। १७	संयोगः—मितिवचनात्	अ॰ १० आ॰ २ सू॰ २[ग]। ५। ६। ७ तथा भवतीति सापेक्षेभ्यो निरपेक्षेभ्यश्च। अ॰ १ आ॰ १ सू॰ २७। २९। अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ १ २। ३। ४। ५। ६। १० १४। १७। अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ १। ५। ६[घ] ८। १५(ङ)
" १७ पङ्क्तिमारभ्य प्रकरणसमाप्तिं यावत्	अथ कथंलक्षण इत्यादि आरभ्य प्रकरणसमाप्तिपर्य्यन्तम्	अ॰ ७ आ॰ २ सू॰ ९

विभागनिरूपणे

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
१५१—४। ५ …	विभागो—हेतुश्च …	अ॰ ७ आ॰ २ सू॰ १०। अ॰ २ आ॰ २ सू॰ ३१
" ५ आ प्रकरणसमाप्तिम्।	प्राप्तिपूर्विका इत्यादि प्रकरणसमाप्तिपर्य्यन्तम्।	अ॰ ७ आ॰ २ सू॰ १०।

(क) सूत्रे चकारात् प्रचयपरिमाणयोः संग्रहः।

(ख) विवृत्यादिग्रन्थेषु वैधर्म्यं लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वं कारणबहुत्वाद्यजन्यत्वम् अणुत्वादिरूपा जातिश्च उक्ताः। परमाणौ कारणबहुत्वाद्यजन्यत्वं द्व्यणुके लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वं बोध्यम् एवं च अनित्येषु चतुर्षु परिमाणेषु संख्याजन्यत्वं सूत्राभिप्रेतम्।

(ग) विवृतिग्रन्थो द्रष्टव्यः।

(घ) एतानि पञ्चमाध्यायसूत्राणि संयोगस्य कर्मकारणत्वपराणि सामान्यरूपेण भाष्यकृता व्याख्यातानि।

(ङ) अत्र सन्निकर्षपदेन संयोगोऽभिप्रेतः। संयोगस्य गुणहेतुत्वकथनात् सामान्यरूपेण व्याख्यातं भाष्येण।

(क) सूत्रव्याख्या उपस्कारादिग्रन्थेषु द्रष्टव्या विस्तरभयान्नेह तन्यते ।

* अ॰ ८ आ॰ १ सू॰ १ । ३ न व्याख्याते । अत्रैव सू॰ १० । ११ । घटज्ञानपटज्ञानयोः कार्य्यकारणभावखण्डनकथने द्वे सूत्रे न व्याख्याते । अ॰ ८ आ॰ २ सू॰ १ । २ बुद्धिविशेषणकबुद्धिकथने प्रवृत्ते सूत्रे न व्याख्याते । (ख) अविद्यापदं विपर्य्ययपरमित्युपस्कारकृतः ।

(ग) तत्पदमविद्यां परामृशति इत्युपस्कारकृतः ।

(घ) भिन्नप्रकरणे पठितानामपि संशयादीनां विद्यायामविद्यायां वा अन्तर्भाव इत्याशङ्कायां तानविद्यायामन्तर्भावयति भाष्यकारः । विभागबोधकसूत्राभावेऽपि संशयादीनां ज्ञानविशेषाणां पुञ्जीकृत्य विद्याविद्याभेदेन द्विधा विभज्य कथनमेव सूत्राणां व्याख्यानमिति मन्ये ।

(ङ) संशयो द्विविधः वहिर्विषयकोऽन्तर्विषयकश्च आद्यां विधामाह । दृष्टमूर्ध्वत्वं दृष्टवत् दृष्टेन तुल्यं पुरोवर्त्तिनि यद्दृष्टमूर्ध्वत्वं तत्संशयहेतुरित्यर्थः अष्टादशस्य । एकधर्म्मिविषयं दृष्टमुदाहरति । संशयहेतुरिति शेषः अयथादृष्टत्वाद्धेतोर्यथादृष्टमपि संशायकम् । चैत्रो यथादृष्टः केशवान् कालान्तरेऽयथादृष्टः केशविनाकृतो दृष्ट इत्यर्थः क्रमेण तत्रैव वस्त्रावृतमस्तके दृष्टे सति भवति संशयः चैत्रोऽयं सकेशो निष्केशो वेति । इति ऊनविंशस्य । आन्तरसंशयमाह विद्याऽविद्यातश्चेति इति विंशस्यार्थः । (च) सूत्रस्थमविद्यापदं विपर्य्ययपरमिति व्याख्यातमुपस्कारकृता ।

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या

अनध्यवसायनिरूपणे

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
१८२—१ पङ्क्तिमारभ्य प्रकरणसमाप्तिपर्यन्तम् ।	अनध्यवसायोऽपि–भवति[क]	

स्वप्ननिरूपणे

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
१८३—१३ पङ्क्तिमारभ्य प्रकरणसमाप्तिपर्यन्तम् ।	उपरतेन्द्रियग्रामस्य––ऽविद्येति	अ॰ ९ आ॰ २ सू॰ ७ । ८[ख] । ९

विद्यानिरूपणे

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
१८६—६ । ७ …	विद्यापि–लक्षणा	अ॰ ३ आ॰ १ सू॰ १८ । अ॰ ९ आ॰ २ सू॰ १ । ६ । १३[ग]

प्रत्यक्षनिरूपणे

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
१८६—१२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९	तत्रा–गच्छतीति	अ॰ ४ आ॰ १ सू॰ ६[घ] । अ॰ ३ आ॰ १ सू॰ १८[ङ] । अ॰ ८ आ॰ १ सू॰ ६ । ७
,, —१९।२०।२१	रूप–मुत्पद्यते …	अ॰ ८ आ॰ १ सू॰ ४[च] । अ॰ ४ आ॰ १ सू॰ ८ । ९

(क) अनध्यवसायनिरूपणे सूत्रं न प्राप्तम् परं तु संशयसूत्रव्याख्यानावसरे असाधारणधर्म्मदर्शनस्य अनध्यवसायहेतुत्वमुक्तमुपस्कारकृता ।

(ख) यथा आत्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिस्तथा स्वप्नज्ञानमपीत्यर्थः सप्तमस्य । तथेति पूर्व्वसूत्रादनुवर्त्तते यथा आत्ममनःसंयोगात् संस्काराच्च स्वप्नः तथा स्वप्नान्तिकमपीत्यर्थः अष्टमस्य ।

(ग) भिन्नप्रकरणपठितानां प्रत्यक्षलैङ्गिकादीनां पुञ्जीकृत्य विद्यायामन्तर्भावकथनमेव सूत्राणां व्याख्यानं बोध्यम् ।

(घ) सूत्रस्योपलब्धिपदं प्रत्यक्षपरम् ।

(ङ) आत्मेन्द्रियार्थेति सूत्रे आत्मरूपो य इन्द्रियार्थस्तत्र यः सन्निकर्षः अर्थान्मनसः तस्मात् यज्ज्ञानम् तदनाभासमित्यर्थः तज्ज्ञानमहं सुखीत्याद्याकारकम् । आत्ममनःसंयोगजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वज्ञापनाय एवं वक्रोक्तिः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति लक्षणात् इति विवृतिकृतः । उपस्कारकृता तु आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षात् तावत् ज्ञानमुत्पद्यते तदन्यदनाभासमित्यर्थः कृतः आत्मा इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेन सम्बध्यते ततः यज्ज्ञानमुत्पद्यते तत्प्रत्यक्षात्मकमेव भवति इति गम्यते तदनेन भाष्येण व्याख्यातम् ।

(च) अस्य विशेषतो व्याख्या अत्रत्यं भाष्यम् ।

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
१९६—२१ । १९७—१	शब्दस्य—तेनैवोपलब्धिः	अ॰२ आ॰२ सू॰२१। अ॰८ आ॰१ सू॰४
१९७—१ । २ । ३	संख्या—ग्रहणम् …	अ॰ ४ आ॰ १ सू॰ ११ । अ॰ ८ आ॰ १ सू॰ ४(क)
१९७—३ । ४ …	बुद्धि—दुपलब्धिः …	अ॰३ आ॰१ सू॰१८(ख)। अ॰८ आ॰१ सू॰४
१९७—५ । ६ । ७	भाव—प्रत्यक्षम् …	अ॰ ८ आ॰ १ सू॰ ५ । अ॰ ४ आ॰ १ सू॰ १३
१९७ — ७ । ८ । ९ । १० । ११	अस्मद्विशिष्टानां— —मुत्पद्यते	अ॰ ९ आ॰ १ सू॰ ११ । १२
१९७—११ । १२ । १३	वियुक्तानां—मुत्पद्यते	अ॰९ आ॰ १ सू॰ १३ । १४ । १५(ग)
१९७—१३पङ्क्तिमारभ्य प्रकरणसमाप्तिपर्यन्तम् ।	तत्र—दर्शनमिति	

अनुमाननिरूपणे

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
२००—४ । २००—१८ । १९ । २०	लिङ्ग—लैङ्गिकम् । लिङ्गं पुनः—मनुमापकम्	अ॰ ९ आ॰ २ सू॰ १
२००—२१ । २२	विपरीत—ऽब्रवीत्	अ॰ ३ आ॰ १ सू॰ १५
२०१—१८ । १९ । २० । २१	यदनु—भवतीति …	अ॰ ९ आ॰ २ सू॰ १
२०४—२४ । २५ । २६	यत्तु—सन्दिग्धश्चेति	अ॰ ३ आ॰ १ सू॰ १५
२०५—१० । ११ । १२ । १३	विधिस्तु—भवतीति …	अ॰ ९ आ॰ २ सू॰ १(घ)

(क) गुणेषु रूपादिषु कर्म्मसु चोत्क्षेपणादिषु यज्ज्ञानं निष्पद्यते तत्र द्रव्यं कारणं योग्यद्रव्यनिष्ठमेव तदुभयं गृह्यते इति सूत्रार्थः । तत्र कस्मिन् कस्मिन् गुणप्रत्यक्षे किं किं कारणमिति प्रतिपादनाय प्रवृत्तं भाष्यम् ।

(ख) यथोक्तविवृतिव्याख्या द्रष्टव्या । तथाहि आत्मरूपे इन्द्रियार्थे यः सन्निकर्षः तस्मात् सुखादिप्रत्यक्षं जायते इति फलितोऽर्थः । (ग) सामान्यरूपेण व्याख्यानमिदम् ।

(घ) अस्य सूत्रस्यायं प्रपञ्चो भाष्यग्रन्थेन विवृतः ।

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
२०५—१३ । १४ १५ । १६ १७ । १८ १९	एवं-सिद्धम् ··· ···	अ॰ ९ आ॰ २ सू॰ २(क) । अ॰ ३ आ॰ १ सू॰ ९ । १० । ११ । १२ । १३ १४ । ७ । ८(ख)
२०५—१९ । २० २१ । २२ २०६—१ । २ । ३ ४ । ५ । ६ ७ । ८ ।	तत्तु-स्वनिश्चितार्थ-मनुमानम्	अ॰ ९ आ॰ २ सू॰ १ । (ग) अ॰ २ आ॰ १ सू॰ ८
२१३—१२ । १३ १४ । १५ १६ । १७।१८	शब्दादीना—*ददा-तिरित्युक्तत्वात्	अ॰ २ आ॰ २ सू॰ ३२ । अ॰ १० आ॰ २ सू॰ ९ । अ॰ ९ आ॰ २ सू॰ ३ ४(घ) । अ॰ ६ आ॰ १ सू॰ १ । २ (ङ) । ३ । अ॰ १ आ॰ १ सू॰ ३
२२०—९ । १० ···	प्रसिद्धा—प्यनुमानमेव	
२२०—१६ । १७ ···	आप्तेना-वचनमेव	
२२३—१ । २ ···	दर्शनार्था—नुमानम्	
२२५—१० ···	सम्भवो—नुमानमेव	अ॰ ९ आ॰ २ सू॰ ५(च)
२२५—१४ । १५ ···	अभावो—कारणासद्भा-वे लिङ्गम्	
२३०—२४··· ···	तथैवै-एवेति	

(क) विवृत्यादिग्रन्था द्रष्टव्याः ।

(ख) इतरस्येतिपदेन व्याख्याते ७ । ८ संख्यके द्वे सूत्रे । के हेतव इति प्रतिपादनाय प्रवृत्तानि सूत्राणि सामान्यरूपेण व्याख्यातानि ।

(ग) एतस्य सूत्रस्य विभागपूर्व्वकं विशेषतो व्याख्यानं भाष्येणोपदर्शितम् ।

* अ॰ ७ आ॰ २ सू॰ १७ । १८ । १९ । २० । शब्दार्थयोः सम्बन्धाभावप्रस्तावे प्रवृत्तानि एतानि सूत्राणि न भाष्यकृता व्याख्यातानि ।

(घ) ननु शब्दः कथं लिङ्गं शब्दस्यापदेशस्वभावत्वेन लिङ्गभिन्नत्वादत आह हेत्वित्यादि । अपदिश्यतेऽनेनेत्यपदेशः शब्दः स च हेतुलिङ्गपर्याय एव प्रमाणमिति लिङ्गविधया प्रमाकरणमित्यर्थः करणशब्दोऽपि लैङ्गिकज्ञानकरणे लिङ्गएव वर्त्तते इत्यादि व्याख्यातमुपस्कारकृता तथा चास्य सूत्रस्य सामान्यरूपेण व्याख्यानमिदं भाष्यं बोध्यम् ।

(ङ) ब्राह्मणे वेदभागविशेषे यत् संज्ञारूपं कार्य्यं तत् संज्ञाकर्त्तुर्वाक्यार्थधियो लिङ्गमित्यर्थ इति विवृतौ ।

(च) उपमानादीनामपि पराभिमतानामविनाभावबलप्रवृत्तिकानां लैङ्गिक एवान्तर्भाव इति प्रतिपादयितुमाह इत्यवतारणिका उपस्कारकृताम् ।

(क) लैङ्गिकं द्विविधम् स्वार्थं परार्थं च इति कृत्वा सूत्रद्वयं व्याख्यातं भाष्यकृता ।

(ख) बाधसत्प्रतिपक्षौ काश्यपमते न स्वतन्त्रौ बाधस्याश्रयासिद्ध्यनैकान्तिकान्यतरत्रान्तर्भावात् प्रकरणसमस्य च अनैकान्तिकाद्यन्यतरत्रान्तर्भावात् । वृत्तिकारमते तु सूत्रस्थचकारात् तौ सूचितौ ।

(ग) अ॰ ६ आ॰ २ सू॰ ४ अत्र सूत्रे यल्लिङ्गस्यापदेशत्वकथनं तत् शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वखण्डनायोपन्यस्तं न तु अवयवघटकापदेशकथनाय प्रवृत्तम् ।

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या

अनुसन्धाननिरूपणे

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
२४९—७ । ८ । ९ १० । ११ १२ । १३	निदर्शने–निष्क्रिय इति	अ॰ ९ आ॰ २ सू॰ १ । २

प्रत्याम्नायनिरूपणे

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
२५०—२५ पङ्क्तिमारभ्य प्रकरणसमाप्तिपर्यन्तम् ।	अनुमेयत्वेनोद्दिष्टे– –सिद्धमिति	अ॰ ९ आ॰ २ सू॰ १ । २

निर्णयस्य मानान्तरत्वखण्डने

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
२५५—२३ । २४ २५ । २६ २५६—१ । २ । ३ ४ । ५ । ६	विशेष–निर्णय इति ···	अ॰ ९ आ॰ २ सू॰ १२(क) । अ॰ १० आ॰ १ सू॰ ३(ख)

स्मृतिनिरूपणे

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
२५६—१७ । १८ १९ । २०	लिङ्ग–स्मृतिरिति ···	अ॰ ९ आ॰ २ सू॰ ६

आर्षज्ञाननिरूपणे

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
२५८—१ । २ । ३ । ४ ५ । ६ । ७	आम्नाय–कथयतीति	अ॰ ९ आ॰ २ सू॰ १३

सिद्धदर्शनान्तर्भावनिरूपणे

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
२५८—२० । २१ । २२ २३ । २४ २५९—१ । २ । ३	सिद्धदर्शनं–बुद्धिरिति	अ॰ ९ आ॰ २ सू॰ १३

(क) संशयस्य अविद्यान्तर्गतत्वेन निश्चयस्य विद्यान्तर्गततया विद्यान्तर्भावकथनमेव विद्याव्याख्यायां प्रविष्टम् ।

(ख) तयोः संशयनिर्णययोः निष्पत्तिरुत्पत्तिः प्रत्यक्षात् लिङ्गाच्च सुखं वा दुःखं वा न प्रत्यक्षसामग्रीजन्यं न वा लिङ्गजन्यमित्यर्थः सूत्रस्योपस्कारकृता दर्शितः ।

(क) लक्षणभेदकथनेनैव कार्यभेदकथनेनैव वा सुखदुःखयोः परस्परतः ज्ञानाच्च भेदः प्रतिपादितः ।

(ख) सुखादीत्यादिपदेन ११।१२।१३ सूत्राणि व्याख्यातानि। इच्छासामान्यसूत्रं न प्राप्तम्।

(ग) एतत्सूत्रस्थमिच्छाद्वेषपदे वा व्याख्याते । एवमग्रे ।

(घ) सुखाद्राग इत्युपलक्षणम् अहिकण्टकादिजन्यदुःखात् तत्साधने द्वेषोऽपि बोध्यः ।

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
२६४—२३ ...	त्रिद्रव्यवृत्ति	अ॰ २ आ॰ १ सू॰ २। ६। ७।
२६४—२३। २४ २५। २६	तन्तु-निष्पत्तयः ...	अ॰ २ आ॰ १ सू॰ २। ६। ७(क)
२६४—२६। २७ २६५—१। २। ३	सङ्घातदर्शनात्-द्रव-त्वानुत्पत्तिः	अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ ८
२६५—३। ४। ५ ६। ७। ८ ९।१०।११	नैमित्तिकं-कारण-गुणप्रक्रमेण द्रव-त्वमुत्पद्यतइति	अ॰ २ आ॰ १ सू॰ ६। ७। (ख)

स्नेहनिरूपणे

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
२६६—१६। १७	स्नेहो-निष्पत्तयः ...	अ॰ २ आ॰ १ सू॰ २(ग)

संस्कारनिरूपणे

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
२६६—२३।२४।२५ २६७—१।२।३।४।५।६ ७।८।९।१० ११।१२।१३	संस्कार-पद्मदर्शना-दिति	अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ १७। अ॰ ९ आ॰ २ सू॰ ६
२६७—१३ ...	स्थितिस्थापकस्तु(घ)	

धर्म्मनिरूपणे*

पृष्ठे पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
२७१—८। ९। १० ११	धर्म्मः-निमित्तः ...	अ॰ १ आ॰ १ सू॰ २। अ॰ ६ आ॰ २ सू॰ १। अ॰ ६ आ॰ १ सू॰ ५(ङ) अ॰ १० आ॰ २ सू॰ ८
२७२—११।१२।१३ १४।१५।१६	तस्य तु-ऽप्रमादश्च ...	अ॰६आ॰२सू॰२।५।८। ९।३।४(च)

(क) नन्वपां लक्षणं द्रवत्वमुक्तं तच्च युक्तं पृथिव्यामपि तदुपलम्भात् अत आह सर्पिरित्यादि। सर्पिरादीनां यद्द्रवत्वं तन्नैमित्तिकमपां तु सांसिद्धिकम्। ननु तथापि त्रपुसीसादावतिव्याप्तिरत आह। त्रप्वित्यादि। तत्रापि नैमित्तिकमेवेति भाव इत्युपस्कारकृतः।

(ख) एतयोः सूत्रयोरयं प्रपञ्चः।

(ग) स्नेहोऽप्सु वर्त्तते इति सूत्रकृता उक्तम्। तत्र स्नेहस्य प्रपञ्चोऽयं भाष्यग्रन्थः।

(घ) स्थितिस्थापकार्थबोधकं सूत्रं मृग्यम्।

* अ॰ ६ आ॰ १ सू॰ ४। ६। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। एतानि सूत्राणि धर्म्मप्रस्तावे कथितान्यपि न भाष्यकृता व्याख्यातानि।

(ङ) भाष्यस्थेन कर्तुरितिपदेनेदं सूत्रं व्याख्यातम्। एवमधर्म्मनिरूपणेऽपि।

(च) किञ्चित्सूत्रं विशेषतः किञ्चित् सामान्यतः व्याख्यातम्।

(क) धर्म्मनिरूपणप्रस्तावे षष्ठाध्यायप्रथमाह्निकस्थानां बहूनां सूत्राणां व्याख्या भाष्यकृता न कृतेति मन्ये।

(ख) धर्मसाधनविपरीतानीत्येतेनैव व्याख्यातानि।

(ग) कर्त्तुरितिपदेन व्याख्यातम्।

(घ) विहिताकरणमित्यनेन हिंसापदेन च व्याख्यातानि।

(ङ) तत्संयोगः ताभ्यां धर्म्माधर्म्माभ्यां जनितः संयोगः जन्म विभागः मरणं जन्ममरणप्रवाह इति यावत्। इति सूत्रार्थः।

(च) आत्मकर्म्मसु श्रवणादिषु सत्सु मोक्षो व्याख्यात आगमेऽभिहितः। इति सूत्राक्षरार्थः।

(छ) गुणप्रकरणेनैव अ· २ आ· २ सू· २३।२४।२५ संख्यकसूत्राणां व्याख्या कृता।

पृष्ठे पङ्क्तौ		भाष्यम्		सूत्रसंख्या
२८७—१७	...	श्रोत्रग्राह्यः	... ...	अ॰ २ आ॰ २ सू॰ २१
,, —१७। १८। १९		क्षणिकः—कारणः	...	अ॰ २ आ॰ २ सू॰ २५ । २६ । २७ २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ (क)
,, —१९ पङ्क्तिमारभ्य प्रकरणसमाप्तिपर्यन्तम् ।		स द्विविधो—सिद्धिरिति		अ॰ २ आ॰ २ सू॰ ३२(ख)

समाप्तं गुणनिरूपणम् ।

कर्म्मनिरूपणे*

पृष्ठे पङ्क्तौ		भाष्यम्		सूत्रसंख्या
२९०—२	...	उत्क्षेप—सम्बन्धः	...	अ॰ १ आ॰ १ सू॰ ७
२९०—३	...	एकद्रव्यवत्त्वं	...	अ॰ १ आ॰ १ सू॰ १७ । २६(ग)
२९०—३	...	क्षणिकत्वं	... ...	अ॰ २ आ॰ २ सू॰ २५
२९०—३	...	मूर्त्तद्रव्यवृत्तित्वं	...	अ॰ २ आ॰ १ सू॰ २१(घ)
२९०—३ । ४	...	अगुणवत्त्वं	...	अ॰ १ आ॰ १ सू॰ १७
२९०—४	...	गुरुत्वद्रवत्वप्रयत्नसंयोगजत्वं		अ॰ १ आ॰ १ सू॰ २९(ङ)
२९०—४ । ५	...	स्वकार्य्यसंयोगविरोधित्वं		अ॰ १ आ॰ १ । सू॰ १४
२९०—५	...	संयोगविभागनिरपेक्षकारणत्वम्		अ॰ १ आ॰ १ सू॰ १७ । २० । ३०
२९०—५ । ६	...	असमवायिकारणत्वं		अ॰ १० आ॰ २ सू॰ ३

(क) किञ्चित्सामान्यतः किञ्चिद्विशेषतः व्याख्यातं सूत्रम् । यद्यपि शब्दस्य नित्यत्वानित्यत्ववादिनां अ॰ २ आ॰ २ सू॰ ३३ । ३४ । ३५ । ३६ ३७ । एतत्संख्यकानि सूत्राणि जन्यत्वनाशत्वज्ञापनेन सामान्यतो व्याख्यातानि तथापि पूर्व्वपक्षाव्याख्यानात् नात्र निवेशितानि ।

(ख) लिङ्गाच्चानित्यः शब्द इतिसूत्रे वर्णात्मकः शब्दोऽनित्यः जातिमत्त्वे सति श्रोत्रग्राह्यत्वात् वीणादिध्वनिवदिति उपस्कारकृता व्याख्यातमिति द्वैविध्यं शब्दस्य सूत्राभिप्रेतमिति गम्यते ।

* अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ ८ । १४ एतत्संख्यके द्वे सूत्रे । अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ ९ । १० जले दिव्यतेजःसंयोगे मानकथनपरे द्वे सूत्रे । एतानि भाष्यकृता न व्याख्यातानि ।

(ग) उपस्कारव्याख्या अनुसरणीया ।

(घ) सूत्रस्थमेकद्रव्यत्वादितिपदं एकमात्रमूर्त्तसमवायिकारणकत्वादित्यर्थकम् ।

(ङ) सूत्रस्थमुत्क्षेपणपदमवक्षेपणादेरुपलक्षकम् ।

उत्क्षेपणादिकर्म्मनिरूपणे

गमननिरूपणे

२९२ पृष्ठीयां ८ पङ्क्तिमारभ्य २९४ पृष्ठीयनवमपङ्क्तिपर्य्यन्तम् २९६ पृष्ठीयां प्रथमपङ्क्तिमारभ्य १६ पङ्क्तिपर्यन्तं च यावद्भाष्यग्रन्थस्य मूलं सूत्रं न प्राप्तमतिरिक्तमिति कर्म्मविभाजकसूत्रस्यैव व्याख्येति मन्ये ।

सत्प्रत्ययकर्म्मनिरूपणे

(क) कर्म्मविभाजकसामान्यसूत्रस्यायं प्रपञ्च इति मन्ये ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
२९८	१०।११।१२ १३ । १४	तत्कर्म्मा-समर्थो भवति	अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ ४ । ५(क)
२९८	१४।१५।१६ १७ । १८ १९ । २०	अथवा-कर्म्मेति	अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ ३ । ४ । ५ ।

पाणिमुक्तेषुगमननिरूपणे

पृष्ठे	पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
३००	१२ । १३ १४ । १५	कथम्-भवतः··· ···	अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ १ । २
३००	१५।१६।१७ १८ । १९	प्रसारिते-नोदनापेक्षं	अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ ९ । १०
३००	२० । २१ २२ । २३	तस्मिन्-न्त्यापतना-दिति	अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ १७ । १८

यन्त्रमुक्तेषुगमननिरूपणे

पृष्ठे	पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
३०१	१३पङ्क्तिमारभ्य प्रकरणसमाप्तिपर्य्यन्तम् ।	कथम्-कारणाभावा-दिति	अ॰ ५ आ॰ १ । सू॰ १।२।१७।१८।१९

अप्रत्ययकर्म्मनिरूपणे

पृष्ठे	पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
३०३ — ३०४	२०।२१।२२ २३।२४।२५ — ७	एवमात्मा-पृथिव्याम् ।	अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ १ । १२ ।
३०४	७।८।९।१० ११।१२।१३।१४	वेगा-पृथिव्यादिषु कर्म्म भवति	अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ १ । १२
३०४	१४।१५।१६ १७ । १८	ये च-संस्काराभ्याम्···	अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ ७ । १८ अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ ३

(क) उलूखलाभिहतमुसलेन सह हस्तस्य यदाकस्मिकमुत्पतनं तत्र प्रयत्नवदात्मसंयेगो न कारणमित्याह तथेत्यादि तथाविधे हस्तकर्म्मणि आत्मसंयोगः प्रयत्नवदात्मसंयोगः तथा नासमवायिकारणमित्यर्थः चतुर्थस्यार्थः । किं तर्हि तादृशकर्म्मकारणमत आह अभिघातादित्यादि इति पञ्चमस्यावतरणिका विवृतिकृताम् ।

सामान्यनिरूपणे

पृष्ठे	पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या

विशेषनिरूपणे

पृष्ठे	पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
३२१	१२ पङ्क्तिमारभ्य प्रकरणसमाप्तिपर्यन्तम्।	अन्तेषु भवा—दित्विति	अ॰ १ आ॰ २ सू॰ ६

समवायनिरूपणे

पृष्ठे	पङ्क्तौ	भाष्यम्	सूत्रसंख्या
३२४	१९ पङ्क्तिमारभ्य समवायनिरूपकप्रकरणसमाप्तिपर्यन्तम्।	अयुतसिद्धा—तस्मादिहबुद्ध्यनुमेयः समवाय इति।	अ॰ ७ आ॰ २ सू॰ २६। २७। २८ अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ २३

भाष्यकृदव्याख्यातानां सूत्राणां सूचीपत्त्रम्

अ॰ १ आ॰ २ सू॰ १। २(क)

अ॰ २ आ॰ १ सू॰ ५। २०। २२। २३। १७

अ॰ ३ आ॰ १ सू॰ १।

अ॰ ४ आ॰ २ सू॰ २। ३(ख)। ४

अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ ८। १४

अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ ९। १०। १९। २०(ग)

अ॰ ६ आ॰ १ सू॰ ४। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६(घ)

अ॰ ७ आ॰ १ सू॰ १

अ॰ ७ आ॰ २ सू॰ ६। ७। ८। १७। १८। १९। २०।

अ॰ ८ आ॰ १ सू॰ १। ३। १०। ११

अ॰ ८ आ॰ २ सू॰ १। २। ४

अ॰ ९ आ॰ १ सू॰ १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०(ङ)

अ॰ १० आ॰ १ सू॰ ७

(क) कार्य्यकारणभावविचारप्रस्तावे।

(ख) शरीराणां पञ्चात्मकत्वत्र्यात्मकत्वप्रतिषेधपरे सूत्रे परं तु भाष्यकृता कण्ठरवेण तत्र प्रतिषिद्धमिति।

(ग) तमसोऽभावरूपत्वबोधके द्वे सूत्रे।

(घ) एतानि सूत्राणि धर्म्मनिरूपणप्रस्तावे उक्तानि न भाष्यकृद्भिः व्याख्यातानि।

(ङ) अभावनिरूपणे एतानि सूत्राणि।

॥ श्रीः ॥

न्यायकन्दलीटीकासहितस्य प्रशस्तपादभाष्यस्य

सूचीपत्त्रम् ।

॥ श्रीः ॥

सटीकप्रशस्तपादभाष्यस्य

शुद्धिपत्त्रम्* ।

पृष्ठे पङ्क्तौ	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२।२५	किमय	किमर्थं
३।२१	सवासनासमुच्छेदो	सवासनसमुच्छेदो
६। ८	श्रुतप्रयुज्य	अश्रुतप्रयुज्य
७। २	प्रार्थना शत	प्रार्थनाशत
७।२३	दर्शनापूर्वका	दर्शनपूर्वका
८। ४	हेतुकत्वं	हेतुत्वं
८।१६	तेजस्त्वादि	तेज आदि
६। ३	तमोद्रव्यं	तमो द्रव्यं
११। ४	स्पन्दना	स्पन्दनो
११। ५	नमन्नोन्नमना	नमनोन्नमना
१२। ४	तत्रास्ति व्यव	तत्रास्तिव्यव
१६।२५	भावो भावस्य	भावो भवस्य
१७।१३	सत्ताकारण	सत्ता कारण
१७।२४	मा ेण	मात्रेण
२३।१२	आवरण भावो	आवरणाभावो
२३।१८	महदणु	महदनु
२३।२०	सम्बध्यन्ते ।	सम्बध्यन्ते
२६।१७	नियमः	न नियमः
२९। २	विद्वांशः	विद्वांसः
२९। ३	समीक्ष्यन्ते	समीचन्ते
२९।१६	स्याकरणत्वात्	स्याकारणत्वात्
३०।१७	इत्ति कल्पना	इतिकल्पना
३०।२७	सम्बन्धिद्रव्य	सम्बन्धि द्रव्य
३१।१८	परमाणुर्नास्ति	परमणुर्नास्ति
३३।१७	नियमस्यादृष्ट एव	नियमस्यादृष्टमेव
३४। ९	प्रणष्ट	प्रनष्ट
३९।१९	प्रदाप	प्रदीप
४०।१९	विलक्षणं गुणा	विलक्षणगुणा
४०।२७	तर्चेति	तत्रेति
४१।२३	सर्वदाभिक्षा	सर्वदा भिक्षा
४६।१३	रूप वप्रयोगात्	रूपविप्रयोगात्
४६।२५, ४६।२६	वृत्ति	धृति
४७।१७	मत्स्वेद	मत्वेद
५६।२६	बुद्ध्यादाना	बुद्ध्यादीना
६१।१४	प्रमाणविषय	प्रमाणं विषय
६५। ९	गितः	गतिः
७१। ८	वर्धकिणा	वर्धकिना
७१।२८	अतिरूपि	मतिरूपि
७३।२०	क्रमाक्रमात्मकस्य	क्रमाक्रमानात्मकस्य
७४।१२	काय	कार्यं
७४।२२	निर्वृत्तेः	निवृत्तेः
७६।१५	तादात्म्यभावात्	तादात्म्याभावात्
७८। ७	ऽस्मभ्यं भ्राम्यति भवान्	
७९।१७	विनिष्ट	विनष्ट
७९।२४	नास्ति बुद्धि	नास्तिबुद्धि
८०।१४	नैके	नैकत्र
८१।२५	कालताग्रहणात्	कालत्वाग्रहणात्
८४। ६	रूपरसयोर्दर्शा	रूपरसयोर्दर्शी
८४। ९	सादन्तो	सा दन्तो
८४।१०	साहचर्यप्रतीतौ	साहचर्याप्रतीतौ
८५।२०	भोक्तृत्वात्	भोक्तृत्वम्
८७। ३	कत्वेपि ।	कत्वेपि
८७।११	एकत्वपि	एकत्वेपि
८८। ९	पृथक्त्वस्य	पृथक्त्वस्ये
९०। ९, ९०।११, ९०।१९	करणान्तर	कारणान्तर
९४। ९	निःष्यन्दाय	निःस्पन्दाय
९७। ३	धर्मान्तरधर्मान्तरं	धर्मान्तरं
९७।१५	विषयेन्द्रियासन्नि	विषयेन्द्रियसन्नि
९८।२६	त्वापाकजाः	त्वपाकजाः
९९। ३	जंयोगजम्	संयोगजम्

* अस्मिन् शुद्धिपत्त्रे तासामशुद्धीनां नोल्लेखो यासां दर्शनमात्रादेव बोधः यासु चादर्शपुस्तकानां साम्यम् ।

पृष्ठे पङ्क्तौ	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१०१।२३	काय सजाती	कार्यसजाती
१०२।११	नोदनाभिघातः	नोदनाभिघातौ
१०२।२६	यथा	तथा
१०३। १	लभते	लभ्यते
११५। ३	रूपरसस्पशा	रूपरसस्पर्शा
११५।११	समाश्रयणम्	समासाश्रयणम्
११६। ८	निर्देशः। चण	निर्देशः चण
११६।१२	तदा नानन्तर्य	तदानन्तर्य
११६।२०	द्वित्वसामान्यं	द्वित्वत्वसामान्यं
११६।२२	द्वित्वसामान्य	द्वित्वत्वसामान्य
११८। ८	निमित्तकारणा-दपि	निमित्तकारणवि-नाशादपि
११८।११	द्वित्वगुणज्ञान	द्वित्वगुणतज्ज्ञान
११८।१३	गुणबुद्धविनश्य	गुणबुद्धेर्विनश्य
११८।१७	कार्ोत्पत्ति	कार्योत्पत्ति
११९। २	संवर्तका	संप्रवर्तका
११९। ४	सचिवा श्रन्त्य	सचिवान्त्य
१२०। २	न्यबुद्ध	न्यबुद्धे
१२०। ४	मकत्यैव प्रणष्ट	मकत्वैव प्रनष्ट
१२०। ५	स्योत्पत्या	स्योत्पत्त्या
१२०।१४	द्वित्वकाले	द्वित्वसामान्यबु-द्धिकाले
१२१। ४	विशेषणानुक्त-त्वाद्	विशेषणानुरक्त-त्वाद्
१२६। २	णत्वे नो	णत्वेनो
१२८। ८	नियमे न	नियमेन
१३१।१०	प्रचय	प्रचयः
१३१। ७	णुत्वमारभते। यस्तु	णुत्वमारभते द्वाभ्यां यद् द्व्यणुकमारब्ध तत्रैव स्वबुद्ध्यपेक्षोत्पन्ना परमाणौ वर्तमाना द्वित्वसंख्या णुत्वमारभते । यस्तु
१३७।१७	दीघपु	दीर्घपु
१४४।१८	से नात्रापिभ	स नोत्रापि भः
१४६। ३	प्रचेति र्क	प्रचेति तर्क
१४६।२३	क्रियावत्	क्रियावता
१४८।१४	कारणत्वभाव	कारणत्वाभावः
१५३।२६	व्यणु	द्व्यणु
१५७।११	द्वितोयभागे	द्वितीयविभागे
१६१।१६	संयोगमात्रण	संयोगमात्रेण
१६१।२२	च्वांशोय	च्वांशोर्य
१६२। १	तदाऽश्रय	तदाऽऽश्रय
१६२। ४	विभागेनो	विभागो नो
१६८।१५	परत्वस्य	ऽपरत्वस्य
१७३।२६	दन्त 'विष्यति	दन्तर्भविष्यति
१८२।२१	रूपत्त्वा	रूपवत्त्वा
१८८।२०	तद्धाति	तद्धीति
२००।१२	श्रन तु	श्रन्य तु
२०१।२२	वृत्ताता	वृत्तता
२१२। ८	सम्प्रत्यि	सम्प्रत्यपि
२१६। ३	श्रन्यसे	मन्यसे
२२३।२२	तद्ध्यर्था	तर्द्ध्यर्था
२२४।१७	द्वितायो	द्वितीयो
२३३।२७	श्रनुमानेताप	श्रनुमानतोपः
२४२। १	व्यातरेके	व्यतिरेके
२४८।२६	प्रतीयेते त एव	प्रतीयेते ते एव
२५०।११	पक्षधर्मतामिद्धि	पक्षधर्मतासिद्धिः
२५३।११	प्रतिपत्तृ	प्रतिपत्तृ
२५५।१०	विकल्प-	विकल्प्य
२५५।१५	श्रनुमानं प्रमाण	श्रनुमानं न प्रमाणं
२५६। ७	दृश्यद्रष्टृणा	दृश्यद्रष्टृणा
२८७। ८	चिलया	त्रिलया
३०६।११	समान्तादि	समन्तादि
३११।२०	सत्तासान्यं	सत्तासामान्यं
३११।२२	प्वेकस्मा	प्वेकस्मात्
३३०।१६	द्वभूब	द्वभूव

सम्बन्धसूचीपत्रस्य शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठे पङ्क्तौ	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
५।२२	उर्द्ध	ऊर्ध्वं
६।२४	कारेण नानुमान-मपि	कारेण साध्यं नानुमाने प्रविष्टमपि
२३।२५	सूत्रस्यमिच्छा	सूत्रस्ये इच्छा
२४।३०	धर्मप्रस्तावे	धर्मनिरूपणप्रस्तावे
२५।२६	व्याख्यातानि	व्याख्याते
२७।१०	श्र॰ १ श्रा॰ २	श्र॰ १ श्रा॰ १

ॐ नमः परमात्मने ।

प्रशस्तपादभाष्यम् ।

प्रणम्य हेतुमीश्वरं मुनिं कणादमन्वतः ।
पदार्थधर्मसंग्रहः प्रवक्ष्यते महोदयः ॥

न्यायकन्दलीटीका ।

अनादिनिधनं देवं जगत्कारणमीश्वरम् ।
प्रपद्ये सत्यसङ्कल्पं नित्यविज्ञानविग्रहम् ॥

ध्यानैकतानमनसो विगतप्रचाराः पश्यन्ति यं कमपि निर्मलमद्वितीयम् ।
ज्ञानात्मने विघटिताखिलबन्धनाय तस्मै नमो भगवते पुरुषोत्तमाय ॥

शास्त्रारम्भे(१) ऽभिमतां देवतां शास्त्रस्य प्रणेतारं गुरुं च(२) श्लोकस्य पूर्वार्द्धेन नमस्यति । प्रणम्येति। कर्मारम्भे हि देवता गुरवश्च नमस्क्रियन्ते इति शिष्टाचारोयम् । फलं च नमस्कारस्य विघ्नोपशमः न तावदयमफलः प्रेक्षावद्भिरनुष्ठेयत्वात् । अन्यफलोपि न कर्मारम्भे नियमेनानुष्ठीयेत अविघ्नेन प्रारिप्सितपरिसमाप्तेस्तदानीमपेक्षितत्वात् फलान्तरस्यानभिसंहितत्वात्(३) । ननु किं नमस्कारादेव विघ्नोपशमः उतान्यस्मादपि भवति न तावन्नमस्कारादेवेत्यस्ति नियमः असत्यपि नमस्कारे न्यायमीमांसाभाष्ययोः परिसमाप्तत्वात् यदा चान्यस्मादपि तदा नियमेनोपादानं निरुपपत्तिकम् । अत्रोच्यते । नमस्कारादेव विघ्नोपशमः कर्मारम्भे सद्भिर्नियमेन तस्योपादानात् । न च न्यायमीमांसाभाष्यकाराभ्यां न कृतो नमस्कारः किं तु तत्रानुपनिबद्धः कथमेषा प्रतीतिरिति चेत् कर्तुः शिष्टतयैव अस्तु वा तावदपरः

(१) ग्रन्थारम्भे-पा० १।४ पु० ।
(२) शास्त्रस्य च प्रणेतारं गुरुं-पा० ४ पु० ।
(३) अनभिसंहितत्वाच्च-पा० ४ पु० ।

प्रेक्षावान् म्लेच्छोऽपि तावद्गुर्वारम्भे कर्मणि न प्रवर्तते यावदिष्टान्न नमस्यति यदिमौ परमास्तिकौ पक्षिलशबरस्वामिनौ(१) नानुतिष्ठत इत्यसम्भावनमिदम् । अक्षरार्थो व्याक्रियते प्रणम्येति । प्रकर्षवाचिना प्रशब्देन भक्तिश्रद्धातिशयपूर्वकं नमस्कारमाचष्टे स हि धर्मोत्पादकस्तिरयत्यन्तरायबीजं नापरः अत एव कृतनमस्कारस्यापि कादम्बर्यादेरपरिसमाप्तिः विशिष्टनमस्काराभावात् तद्वैशिष्ट्यस्य कार्यगम्यत्वात् अत्रैव च नमस्कारः क्रियमाणोऽपि करिष्यमाणपदार्थधर्मसंग्रहप्रवचनापेक्षया पूर्वकालभावीति क्त्वाप्रत्ययेनाभिधीयते तदेकवाक्यतामापादयितुम् न त्वस्य पूर्वकालमात्रतामनूद्यते अनुवादे वा प्रयोजनाभावात् । हेतुमिति निर्विशेषणेन हेतुपदेन सर्वोत्पत्तिमतां निमित्ततां प्रतिजानीते । ईश्वरमिति विशिष्टदेवताया अभिधानम् लोके तद्विषयत्वेनैवास्य पदस्य प्रसिद्धेः लोकप्रसिद्धार्थोपसंग्रहत्वादस्य शास्त्रस्य । मुनिमिति शुद्धात्मज्ञानप्रदीपक्षपिततमसमत्युग्रतपसं साक्षादशेषतत्त्वावबोधयुक्तं(२) पुरुषविशेषमाह इत्थम्भूत एवार्थे मुनिशब्दस्य लोके दर्शनात् । कणादमिति तस्य कापोतीं वृत्तिमनुतिष्ठतो रथ्यानिपतितांस्तण्डुलकणानादाय प्रत्यहं कृताहारनिमित्ता संज्ञा अत एव निरवकाशः कणान् वा भक्षयत्वित्युपालम्भस्तत्रभवताम् । इदं हि तस्य नामेति तच्छब्दसंकीर्तनं कृतं प्रशस्तदेवेन न त्वियं तदुपनिबन्धवैशिष्ट्यख्यापनाय युक्तिरभिहिता तदुपनिबन्धवैशिष्ट्यस्य मन्वादिवाक्यवन्महाजनपरिग्रहादेव प्रतीतेः न चास्य कणादशास्त्रख्यापनेन किञ्चित्प्रयोजनमस्ति तावता तत्पूर्वकस्य ग्रन्थस्य वैशिष्ट्यसिद्धिरिति चेन्न अवश्यं तत्पूर्वकत्वेन स्वग्रन्थस्य वैशिष्ट्यसिद्धिः कर्तृदोषेणायथार्थस्यापि निबन्धनस्य सम्भावनास्पदत्वात् सम्भावितप्रामाण्ये प्रशस्तदेवे पुरुषदोषाणामसम्भव इति चेत् एवं तर्हि यथा कणाददर्शिनां तच्छिष्याणां पुरुषप्रत्ययादेव तथात्वनिश्चयात् तदुपनिबन्धे प्रवृत्तिरपरेषां च पुरुषान्तरसंवादादेवं प्रशस्तदेवकृतो(३)पनिबन्धेऽपि तच्छिष्याणामपरेषां च प्रवृत्तिर्भविष्यतीति नार्थस्तत्पूर्वकत्वख्यापनेन किमथ तर्हि कणादर्षेर्नमस्कारः विघ्नोपशमायेत्यु-

---

(१) पक्षिलशिवस्वामिनौ–पा॰ ४ पु॰ । अयमपि युक्त एव शबरो म्लेच्छभेदे च पानीये शङ्करेऽपि चेति मेदिनीकारोक्तेः ।

(२) जीवन्मुक्तं–इत्यधिकं २ पु॰ । (३) प्रशस्तकृतो–पा॰ २ पु॰ ।

क्तम् यथेश्वरस्य नमस्कारः सोपि हि न तत्पूर्वकत्वख्यापनाय व्यभिचारात् यस्य हि या देवता स तां प्रणम्य सर्वकर्माणि प्रस्तौति न कर्मणस्तत्पूर्वकत्वेन भक्तिश्रद्धामात्रनिबन्धनत्वान्नमस्कारस्य यथा मीमांसावार्तिककृता नमस्कृतः सोमावतंसः न च तत्पूर्विका मीमांसेत्यस्ति प्रवादः । अन्विति । ईश्वरप्रणामादनन्तरतां कणादप्रणामस्य परामृशति ईश्वरमादौ प्रणम्य ईश्वरप्रणामादनु पश्चात् कणादं प्रणम्येत्यर्थः । सम्बन्धप्रयोजनयोरनभिधाने श्रोता न प्रवर्तते प्रयोजनाधिगतिपूर्वकत्वात् सर्वप्रेक्षावत्प्रवृत्तेः तस्याप्रवृत्तौ च शास्त्रं कृतमकृतं स्यात् अतः शास्त्रारम्भमादधानः प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गं तस्य सम्बन्धं प्रयोजनं चादौ श्लोकस्योत्तरार्द्धेन कथयति । पदार्थधर्मेत्यादि । पदार्था द्रव्यादयः षट् तेषां धर्माः साधारणासाधारणस्वभावाः संगृह्यन्ते संक्षेपेणाभिधीयन्ते ऽनेनेति पदार्थधर्मसंग्रहः । प्रवक्ष्यते इति । पदार्थधर्माणां संक्षेपेणाभिधायको ग्रन्थः प्रकृष्टो मया वक्ष्यते इति ग्रन्थकर्तुः प्रतिज्ञा । ग्रन्थस्य चेयं प्रकृष्टता यदन्यत्र ग्रन्थे विस्तरेणैतस्ततोभिहितानामिहैकत्र तावतामेव पदार्थधर्माणां ग्रन्थे संक्षेपेण कथनम् । एतदेव चास्यारम्भः सत्स्वप्युपनिबन्धान्तरेषु पदार्थधर्माणां संग्रहः पदार्थधर्मप्रतीतिहेतुः पदार्थधर्मप्रतीतिश्च न पुरुषार्थः सुखदुःखाप्तिहान्योः पुरुषप्रयोजकत्वात् तस्मादयमपुरुषार्थहेतुत्वादनुपादेय एवेत्याशङ्क्य तस्य पुरुषार्थफलतां प्रतिपादयितुमुक्तं महोदय इति महानुदयो महत्फलमपवर्गलक्षणं यस्मात् संग्रहादसौ महोदयः संग्रहः एतेन संग्रहस्य पदार्थधर्मैः सह वाच्यवाचकभावः तत्प्रतिपत्त्या च महोदयेन सह साध्यसाधनभावः सम्बन्धो दर्शितः ॥

ननु भोः क एष महोदयो नाम सवासनासमुच्छेदो ज्ञानोपरम इत्येके तथा च पठन्ति न प्रेत्य संज्ञास्तीति । तदयुक्तम् । सर्वतः प्रियतमस्यात्मनः समुच्छेदाय प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः बन्धविच्छेदपर्यायस्य मुक्तिशब्दस्यातदर्थत्वाच्च । निखिलवासनोच्छेदे विगतविषयाकारोपप्लवविशुद्धज्ञानोदयो महोदय इत्यपरे । तदयुक्तम् । कारणाभावे तदनुपपत्तेः भावनाप्रचयो हि तस्य कारणमिष्यते स च स्थिरैकाश्रयाभावाद्विशेषानाधायकः प्रतिक्षणमपूर्ववदुपजायमानो निरन्वयविनाशी लङ्घनाभ्यासवदनासादितप्रकर्षो न स्फुटाभज्ञानजननाय प्रभ-

वतीत्यनुपपत्तिरेव तस्य समलचित्तक्षणानां स्वाभाविक्याः सदृशारम्भणशक्तेर-सदृशारम्भं प्रत्यशक्तेश्चाकस्मादनुच्छेदात् किं च पूर्वक्षणाः स्वरसनिर्वाणाः अयमपूर्वो जातः सन्तानश्चैको न विद्यते बन्धमोक्षौ चैकाधिकरणौ विषयभे-देन वर्तेते य एव च प्रवर्तते प्राप्य च निवृत्तो भवति। प्रकृतिपुरुषविवेकदर्श-नादुपरतायां प्रकृतौ पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मोक्ष इत्यन्ये। तन्न। प्रवृत्ति-स्वभावायाः प्रकृतेरौदासीन्यायोगात् पुरुषार्थनिबन्धना तस्याः प्रवृत्तिः विवे-कख्यातिश्च पुरुषार्थः तस्यां सञ्जातायां सा निवर्तते कृतकार्यत्वादिति चेन्न अस्या अचेतनाया विमृश्यकारित्वाभावात् यथेयं कृतेपि शब्दाद्युपलम्भे पुन-स्तदर्थे प्रवर्तते तथा विवेकख्यातौ कृतायामपि पुनस्तदर्थे प्रवर्तिष्यते स्वभा-वस्यानपायित्वात्। नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरित्यपरे। तदप्यसा-रम्। अग्रे निराकरिष्यमाणत्वात्। तस्मादहितनिवृत्तिरात्यन्तिकी महोदय इति युक्तम्। तस्याः सद्भावे किं प्रमाणं दुःखसन्ततिर्धर्मिणी अत्यन्तमुच्छि-द्यते सन्ततित्वाद्दीपसन्ततिवदिति तार्किकाः। तदयुक्तम्। पार्थिवपरमा-णुरूपादिसन्तानेन व्यभिचारात्। अशरीरं वाव सन्तं(१) प्रियाप्रिये न स्पृशत इत्यादयो वेदान्ताः प्रमाणमिति तु वयम्। भूतार्थानामेषामप्रामाण्यप्रसङ्ग इति चेन्न प्रत्यक्षेणानैकान्तिकत्वात्। अथ मतं भूतार्थप्रतिपादकं वचनमनुवा-दकं स्यात् ततश्चाप्रमाणत्वं प्रमाणान्तरसापेक्षत्वात् प्रमायां साधकतमत्वा-भावादिति न सिद्धार्थप्रतिपादकत्वमनुवादकत्वं प्रत्यक्षस्याप्यनुवादकत्व-प्रसङ्गात् किं त्वधिगताधिगन्तृत्वं ईदृशश्च वेदान्तानामर्थो यदयं भूतोपि प्रत्यक्षादेः प्रमाणान्तरस्य न विषयः कुतस्तेषामनुवादकता कुतश्च सापेक्ष-त्वम् स्मृतेरिव तेभ्यः पूर्वाधिगमसंस्पर्शेनार्थप्रतीतेरभावात् अत एव पुरुषवा-क्यमपि प्रमाणम् नहि तदपि वक्तृप्रामाण्योत्थापनेनार्थं प्रतिपादयति किन्त्व-नपेक्षिततद्व्यापारं स्वयमेव उत्पत्तिमात्र एव तदपेक्षणात् स्वाभाविकी हि पदानां पदार्थपरता स्वाभाविकी च पदार्थानामाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावता-मितरेतरान्वययोग्यता तेन यथा वेदे प्रमाणान्तरानपेक्षः शब्दः शब्दसाम-

(१) अशरीरमिति। वावसन्तमिति यङ्लुकि तेन संसारावस्थायां क्षणमात्रमशरीरतया नान्यथासिद्धिः यद्वा वा एवार्थे तेनाशरीरमेव वसन्तमित्यर्थः वावेति सम्बोधनं तेनाशरीरमेव सन्तं वर्तमानं वर्तमानकालस्य क्षणादधिकत्वे नोक्तदोष इति वर्द्धमानोपाध्यायाः।

र्थ्यादेवार्थप्रत्यय एवं लोकेपि ये लौकिका वैदिकास्त एव चार्था इति न्याये-नोभयत्रापि शब्दशक्तेरविशेषात् वक्तृप्रामाण्यानुसरणं तु स्वरूपविपर्यासहेतो-र्दोषस्याभावावगमाय प्रत्यक्षे इव स्वकारणशुद्धेरनुगमो विपर्यासशङ्कानिरा-सार्थ इत्येषा दिक् । विस्तरस्त्वद्वयसिद्धौ द्रष्टव्यः । ननु कार्येर्थे शब्दस्य प्रामाण्यं न स्वरूपे वृद्धव्यवहारेष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यान्वितेषु पदानां शक्त्यवगमात् अतो वेदान्तानां न स्वरूपपरतेति चेत् वान्तमिदं स्वरूपपरस्यापि वाक्यस्य लोके प्रयोगदर्शनात् यथा परिणामसुरसमाम्रं परिणतिविरसं च पनसमिति । अत्रापि प्रवृत्तिनिवृत्त्योरुपदेशः एवं हि वाक्यार्थः परिणामसुर-समाम्रं भक्षय परिणतिविरसं च माभक्षयेति न वैयर्थ्यात् सुरसत्वप्रतीत्यैव स्वय-मभिलाषात् पुरुषः प्रवर्तते विरसत्वप्रतीत्यैव द्वेषान्निवर्तते का तत्र वस्तुसाम-र्थ्यभाविनि उपदेशापेक्षा अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवद्भवति । अथ प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभि-सन्धानेनास्य वाक्यस्य प्रयोगात् तादर्थ्यमिति चेत् अस्ति प्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थता किं तु जनकत्वान्न तु प्रतिपादकत्वेन यस्माद्भूतार्थविषय एव प्रामाण्यं यदि तु प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभिसन्धानेन वाक्यप्रयोगात् तयोरप्रतीयमानयोरपि शाब्दता आम्रभक्षणोत्तरकालीना तृप्तिर्धातुसाम्यं च वाक्यार्थौ स्यातां प्रत्य-क्षस्य च काञ्चिदर्थक्रियामभिसन्धायोपलिप्सिते विषये प्रवृत्तस्यार्थक्रिया प्रमेया स्यात् जनकत्वेन प्रवृत्तिपरत्वं वेदान्तानामपि विद्यते तेभ्यः स्वरूपप्रतीतौ ध्यानाभ्यासादिप्रवृत्तस्य विगतविविधविकल्पविशदात्मज्ञानोदये सत्यपवर्गस्य भावात् न चेदमावश्यकं यत्प्रवृत्तिनिवृत्त्यवधिकः प्रमाणव्यापार इति तयोः पुरुषेच्छाप्रतिबद्धयोरनुत्पादेपि वस्तुपरिच्छेदमात्रेणापेक्षाबुद्धेः पर्यवसानात् न च कार्यान्विते एवार्थे पदानां शक्तिः अनन्वितेपि व्युत्पत्तिदर्शनात् यथेह प्रभि-न्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीति वर्तमानापदेशे प्रसिद्धेतरपदार्थे ऽप्रसि-द्धमधुकरपदार्थस्तु यं मधुपाने कर्तारं पश्यति तं मधुकरवाच्यत्वेन प्रत्येति अत्राप्यस्ति पारम्पर्येण कार्यान्वयो वाक्यप्रयोक्तुः वृद्धव्यवहारे कार्यान्वि-तपदार्थे मधुकरपदस्य व्युत्पत्तिभावादिति चेन्न अनिश्चयात् । वाक्यप्रयोक्तुः किं वृद्धव्यवहारात् कार्यान्वितेर्थे व्युत्पत्तिरभूत् किमुत प्रसिद्धपदसामानाधि-करण्येनोपदेशाद्वा स्वरूपेर्थे इति निश्चयो नास्ति इदंप्रथमताया अभावात्

किं च प्रयोक्तुरन्विते व्युत्पत्तिः श्रोतुश्चानन्विते अन्यव्युत्पत्त्यान्यो न शब्दार्थं प्रत्येति ततश्च मधुकरशब्दस्यानन्विताथत्वमन्विताथत्वं च पुरुषभेदेनेत्यर्धवैशसमापतितम् क्रियाकाङ्क्षानिबन्धनः पदार्थानामन्योन्यसम्बन्धः नाख्यातपदरहितेषु वेदान्तवाक्येषु भवितुमर्हतीति चेन्न तावत्सर्वत्र क्रियाया अभावः यत्र तु नास्ति तत्रोपसंसर्गपरतया (१) पदैरभिहितानां पदार्थानामेव योग्यतासन्निधिमतामन्योन्याकाङ्क्षानिबन्धनः सम्बन्धः तथा च काञ्च्यामिदानीं त्रिभुवनतिलको राजा इत्यत्रापि वाक्यार्थो गम्यत एव अथवा तत्र श्रुतप्रयुज्यमानास्तिभवतिक्रियानिबन्धनो भविष्यतीति यत्किञ्चिदेतत् प्रकृतमनुसरामः । अत्र पदार्थधर्मज्ञानादेव पदार्थानामपि संग्रहो लभ्यते स्वातन्त्र्येण धर्माणां संग्रहाभावात् ॥

ननु पदार्थधर्माणां संग्रहपरो ग्रन्थो महोदयहेतुरिति नोपपद्यते शब्दानामर्थप्रतिपादनमन्तरेण कार्यान्तराभावादित्याशङ्क्य पदार्थधर्मप्रतीतिहेतोः संग्रहस्य पारम्पर्येण महोदयहेतुत्वं प्रतिपादयन्नाह ॥

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां षण्णां (२) पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यतत्त्वज्ञानं (३) निःश्रेयसहेतुः ॥

द्रव्यगुणेत्यादि । यस्य वस्तुनो यो भावस्तत्तस्य तत्त्वं साधारणो धर्मः साधर्म्यम् असाधारणो धर्मो वैधर्म्यं साधर्म्यवैधर्म्ये एव तत्त्वं साधर्म्यवैधर्म्यतत्त्वं तस्य ज्ञानं निःश्रेयसहेतुः । विषयसम्भोगजं सुखं तावत् क्षणिकविनाशि दुःखबहुलं स्वर्गादिपदप्राप्यमपि सप्रक्षयं सातिशयं च तथा च कस्यचित् स्वर्गमात्रमपरस्य स्वर्गराज्यम् अतस्तदपि सततं प्रच्युतिशङ्कया परसमुत्कर्षोपतापाच्च दुःखाक्रान्तं न निश्चितं श्रेयः आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरसह्यसंवेदननिखिलदुःखोपरमरूपत्वादपरावृत्तेश्च निश्चितं श्रेयः तस्य कारणं द्रव्यादिस्वरूपज्ञानम् । एतेन तत्प्रत्युक्तं यदुक्तं मण्डनेन विशेषगुणनिवृत्तिलक्षणा मुक्तिरुच्छेदपक्षान्न भिद्यते इति । विशेषगुणोच्छेदे हि सति आत्मनः स्वरूपेणावस्थानं नोच्छेदो नित्यत्वात् । न चायमपुरुषार्थः सम-

(१) पुस्तकत्रये ऽप्ययमेव पाठः । तत्रापि संसर्गपरतया—इत्यस्मद्गुरुचरणाः ।
(२) षण्णामिति ५ पु॰ नास्ति । (३) साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानं—पा॰ ५ पु॰ ।

स्तदुःखोपरमस्य परमपुरुषार्थत्वात् समस्तसुखाभावादपुरुषार्थत्वमिति चेन्न सुखस्यापि क्षयितया बहुलप्रत्यनीकतया च साधनप्रार्थना शतपरिक्लिष्टतया च सदा दुःखाक्रान्तस्य विषमिश्रस्येव मधुनो दुःखपक्षे निक्षेपात् । केषां साधर्म्यवैधर्म्यतत्त्वपरिज्ञानमपवर्गकारणमित्यपेक्षायां द्रव्यादीनामिति सम्बन्धः । द्रव्याणि च गुणाश्च कर्माणि च सामान्यं च विशेषाश्च समवायश्चेति विभागवचनानुसारेणेति विग्रहः । उद्देशस्य विभागवचनेन समानविषयत्वात् । आदौ द्रव्यस्योद्देशः सर्वाश्रयत्वेन प्राधान्यात् । गुणानां च कर्मापेक्षया भूयस्त्वाद् द्रव्यानन्तरमभिधानम् । नियमेन गुणानुविधायित्वात् कर्मणां गुणानन्तरमुद्देशः । कर्मान्वितत्वात् सामान्यस्य कर्मानन्तरमभिधानम् । पञ्चपदार्थवृत्तेः समवायस्य सर्वशेषेणाभिधाने प्राप्ते विशेषाणां मध्ये कथनम् । अभावस्य पृथगनुपदेशः भावपारतन्त्र्यान्न त्वभावात् । द्रव्याणामिति सम्बन्धे षष्ठी अत्रापि साधर्म्यादिज्ञानस्य निःश्रेयसहेतुत्वे कथिते द्रव्यादिज्ञानस्य कथितं साधर्म्यवैधर्म्ययोः स्वातन्त्र्येण ज्ञानाभावात् ॥

तच्चेश्वरचोदनाभिव्यक्ताद्धर्मादेव ॥

ननु यदि तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुस्तर्हि धर्मो न कारणं ततः सूत्रविरोधः यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्म इति तत आह । तच्चेश्वरचोदनाभिव्यक्ताद्धर्मादेवेति । तन्निःश्रेयसं धर्मादेव भवति द्रव्यादितत्त्वज्ञानं तस्य कारणत्वेन निःश्रेयससाधनमित्यभिप्रायः । तत्त्वतो ज्ञातेषु बाह्याध्यात्मिकेषु विषयेषु दोषदर्शनाद्विरक्तस्य समीहानिवृत्तावात्मज्ञस्य तदर्थानि कर्माण्यकुर्वतः तत्परित्यागसाधनानि च श्रुतिस्मृत्युदितान्यसङ्कल्पितफलान्युपाददानस्यात्मज्ञानमभ्यस्यतः प्रकृष्टविनिवर्तकधर्मोपचये सति परिपक्वात्मज्ञानस्यात्यन्तिकशरीरवियोगस्य भावात् । दृष्टो विषयिणामहिकण्टकादीनां परित्यागो विषयदोषदर्शनापूर्वकाभिसन्धिकृतनिवर्तकात्मविशेषगुणात् प्रयत्नात् तेन शरीरादीनामात्यन्तिकः परित्यागो विषयदोषदर्शनपूर्वकाभिसन्धिकृतनिवर्तकात्मविशेषगुणनिमित्तो विज्ञात इति मोक्षाधिकारे वक्ष्यामः । धर्मोऽपि केवलं तावन्न निःश्रेयसं करोति यावदीश्वरेच्छया नानुगृह्यते तेनेदमुक्तं ईश्वरचोदनाभिव्यक्ताद्धर्मादेवेति । चोद्यन्ते प्रेर्यन्ते स्वकार्येषु प्रवर्त्यन्ते ऽनया

भावा इति चोदना ईश्वरचोदना ईश्वरेच्छाविशेषः अभिव्यक्तिः कार्यारम्भं प्रत्याभिमुख्यं ईश्वरचोदनयाभिव्यक्तादीश्वरचोदनाभिव्यक्तात् ईश्वरेच्छाविशेषेण कार्यारम्भाभिमुखीकृताद्धर्मादेव निःश्रेयसं भवतीति वाक्ययोजना तच्चेति चकारः द्रव्यादिसाधर्म्यादिज्ञानेन सह धर्मस्य निःश्रेयसहेतुकत्वं समुच्चिनोति । एवं षट्पदार्थज्ञानस्य पुरुषार्थोपायत्वं प्रतीत्य तेषां प्रत्येकं भेदजिज्ञासार्थं परिपृच्छति ॥

अथ के द्रव्यादयः पदार्थाः किं च तेषां साधर्म्यं वैधर्म्यं चेति ॥

तत्र द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि सामान्यविशेषसञ्ज्ञयोक्तानि[1] नवैवेति[2]। तद्व्यतिरेकेणान्यस्य सञ्ज्ञानभिधानात्[3] ॥

अथ के द्रव्यादय इति । कानि द्रव्याणि के गुणाः कानि कर्माणीत्यादि योजनीयं नावश्यं धर्मिणि ज्ञाते धर्मा ज्ञायन्ते इति तेन धर्मेषु पृथक् प्रश्नः किं च तेषामित्यादि । अत्रापि चः समुच्चये । उत्तरमाह तत्रेत्यादि । तेषु द्रव्यादिषु मध्ये द्रव्याणि पृथिव्यादीनि सामान्यविशेषसञ्ज्ञया सामान्यसञ्ज्ञया द्रव्यसञ्ज्ञया विशेषसञ्ज्ञया प्रत्येकमसाधारणसञ्ज्ञया पृथिव्यप्तेजस्त्वादिरूपयोक्तानि सूत्रकारेण प्रतिपादितानि । किमेतावन्त्याहोस्विदपराण्यपि सन्तीत्याह नवैवेति । ननु नवानां लक्षणाभिधाने सामर्थ्यादपरेषामभावो ज्ञातव्यो व्यर्थं नवैवेति । न । नवसु लक्षितेषु किमपरेषामसत्त्वादुत सतामप्यनुपयोगित्वान्न लक्षणं कृतमिति संशयो न निवर्तेत लक्षणस्य व्यवहारमात्रसारतया समानासमानजातीयव्यवच्छेदमात्रसाधनत्वेन चान्याभावप्रतिपादनासामर्थ्यात् तदर्थमवधारणं कृतम् इदमेव सामान्योद्दिष्टानां विशेषसञ्ज्ञाभिधानं तन्त्रान्तरे विभाग इति निर्देशश्च कथ्यते कथमेतदवगतं नवैवेति अत आह । तद्व्यतिरेकेणेत्यादि । तेभ्यो नवभ्यो व्यतिरेकेण सर्वज्ञेन महर्षिणा सर्वार्थोप-

(१) सञ्ज्ञोक्तानि-पा॰ ५ पु॰ ।
(२) नवैव-पा॰ ५ पु॰ ।
(३) तद्व्यतिरेकेण सञ्ज्ञान्तरानभिधानात्-पा॰ ५ पु॰ ।

देशाय प्रवृत्तेनान्यस्य सञ्ज्ञानभिधानात् । तमो नाम रूपसंख्यापरिमाणपृथक्त्वपरत्वापरत्वसंयोगविभागवद्द्रव्यान्तरमस्तीति चेदत्र कश्चिदाह । यदि तमोद्रव्यं रूपवद्द्रव्यस्य स्पर्शाव्यभिचारात् स्पर्शवद्द्रव्यस्य महतः प्रतिघातधर्मत्वात् तमसि सञ्चरतः प्रतिबन्धः स्यात् महान्धकारे च भूगोलकस्येव तदवयवभूतानि खण्डावयविद्रव्याणि प्रतीयेरन्निति । तदयुक्तम् । यथा प्रदीपान्निर्गतैरवयवैरदृष्टवशादनुद्भूतस्पर्शमनिविडावयवमप्रतीयमानखण्डावयविद्रव्यप्रविभागमप्रतिघातिप्रभामण्डलमारभ्यते तथा तमःपरमाणुभिरपि तमोद्रव्यम् । तस्मादन्यथा समाधीयते तमःपरमाणवः स्पर्शवन्तस्तद्रहिता वा न तावत्स्पर्शवन्तः स्पर्शवतस्तत्कार्यस्य क्वचिदनुपलम्भात् अदृष्टव्यापाराभावात् स्पर्शवद्द्रव्यानारम्भका इति चेत् रूपवन्तो वायुपरमाणवोऽदृष्टव्यापारवैगुण्याद्रूपवत्कार्यं नारभन्ते इति किं न कल्प्येत किं वा न कल्पितमेतदेकजातीयादेव परमाणोरदृष्टोपग्रहाच्चतुर्धा कार्याणि जायन्ते इति । कार्यैकसमधिगम्याः परमाणवो यथाकार्यमुन्नीयन्ते ते न तद्विलक्षणाः प्रमाणाभावादिति चेत् एवं तर्हि तामसाः परमाणवोप्यस्पर्शवन्तः कथं तमोद्रव्यमारभेरन् अस्पर्शवत्त्वस्य कार्यद्रव्यानारम्भकत्वेनाव्यभिचारोपलम्भात् कार्यदर्शनात् तदनुगुणं कारणं कल्प्यते न तु कारणवैगुण्येन दृष्टकार्यविपर्यासो युज्यते इति चेत् न वयमन्धकारस्य प्रत्यर्थिनः किं त्वारम्भकानुपपत्तेर्नीलिममात्रप्रतीतेश्च द्रव्यमिदं न भवतीति ब्रूमः । तर्हि भासामभाव एवायं प्रतीयेत न तस्य नीलाकारेण प्रतिभासायोगात् मध्यन्दिनेपि दूरगगनाभोगव्यापिनो नीलिम्नश्च प्रतीतेः किं च गृह्यमाणे प्रतियोगिनि संयुक्तविशेषणतया तदन्यप्रतिषेधमुखेनाभावो गृह्यते न स्वतन्त्रः तमसि च गृह्यमाणे नान्यस्य ग्रहणमस्ति न च प्रतिषेधमुखः प्रत्ययः तस्मान्नाभावोयम् । न चालोकादर्शनमात्रमेवैतत् बहिर्मुखतया तम इति छायेति च कृष्णाकारप्रतिभासनात् । तस्माद्रूपविशेषोयमत्यन्तं तेजोभावे सति सर्वतः समारोपितस्तम इति प्रतीयते । दिवा चोर्ध्वं नयनगोलकस्य नीलिमावभास इति वक्ष्यामः । यदा तु नियतदेशाधिकरणो भासामभावस्तदा तद्देशसमारोपिते नीलिम्नि छायेत्यवगमः । अत एव दीर्घा ह्रस्वा महती अल्पीयसी छायेत्यभिमानः तद्देशव्यापिनः नीलिम्नः प्रतीतेः । अभावपक्षे च भावधर्माध्यारोपोपि दुरुपपादः तदुक्तम् । न

च भासामभावस्य तमस्त्वं वृद्धसम्मतम् । छायायाः कार्ष्ण्यमित्येवं पुराणे भूगुणश्रुतेः ॥ दूरासन्नप्रदेशादिमहदल्पचलाचला । देहानुवर्तिनी छाया न वस्तुत्वाद्विना भवेदिति ॥ दुरुपपादश्च क्वचिच्छायायां कृष्णसर्पभ्रमः चलतिप्रत्ययोऽपि गच्छत्यावरके द्रव्ये यत्र यत्र तेजसोऽभावस्तत्र तत्र रूपोपलब्धिकृतः । एवं परत्वादयोऽप्यन्यथासिद्धाः । तत्र चालोकाभावव्यञ्जनीयरूपविशेषे तमसि आलोकानपेक्षस्यैव चक्षुषः सामर्थ्यं तद्भावभावित्वात् यथालोकाभाव एव त्वन्मते । नन्वेवं तर्हि सूत्रविरोधः द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्याद्भाभावस्तम इति न विरोधः भाभावे सति तमसः प्रतीतेर्भाभावस्तम इत्युक्तम् । ईश्वरोऽपि बुद्धिगुणत्वादात्मैव न तु षड्गुणाधिकरणश्चतुर्दशगुणाधिकरणाद् गुणभेदेन भिद्यते मुक्तात्मभिर्व्यभिचारात् ॥

गुणाश्च(१) रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चेति कण्ठोक्ताः सप्तदश । चशब्दसमुच्चिताश्च गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दाः सप्तैवेत्येवं चतुर्विंशतिर्गुणाः(२) ॥

गुणा रूपादयः कण्ठोक्ता इति सूत्रकारेण साक्षात्कथिता रूपरसेत्यादिना । चशब्देनाचानुक्ता गुणत्वेन लोके प्रसिद्धा गुरुत्वादयः सप्त समुच्चिताः । एवं चतुर्विंशतिरेव गुणाः । ये तु शौर्यौदार्यकारुण्यदाक्षिण्यौग्र्यादयः ते ऽत्रैवान्तर्भवन्ति । शौर्यं बलवतोऽपि परस्य पराजयाय प्रत्युत्साहः(३) स च प्रयत्नविशेष एव । सततं सन्मार्गवर्तिनी बुद्धिरौदार्यम् । परदुःखप्रहाणेच्छा कारुण्यम् । तत्त्वाभिनिवेशिनी बुद्धिर्दाक्षिण्यम् । औग्र्यमात्मन्युत्कर्षप्रत्यय इत्येवमादिः । अदृष्टशब्देन धर्माधर्मयोरुपसंग्रहः । संस्कार इति स च वेगस्य भावनायाः स्थितस्थापकस्य चाभिधानम् । नन्वेवं तर्ह्याधिक्यं न संस्कारत्वजात्यपेक्षया वेगभावनास्थितस्थापकानामेकत्वात् । एवं तर्हि न चतुर्विंश-

(१) गुणाः-पा० ५ पु० । (२) चतुर्विंशतिगुणाः-पा० ५ पु० ।
(३) परस्य पराजयं प्रत्युत्साहः-पा० १ पु० ।

तित्वम् । अदृष्टत्वजात्यपेक्षया धर्माधर्मयोरेकत्वात् न अदृष्टत्वजात्यभावात् । निर्गुणेष्वपि गुणेष्वसाधारणधर्मयोगित्वेनोपचाराच्चतुर्विंशतिरिति व्यवहारः ॥

उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चन(१)प्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्माणि । गमनग्रहणाद्भ्रमणरेचनस्पन्दनोर्ध्वज्वलनतिर्यक्पतननमनोन्नमनादयो गमनविशेषा न जात्यन्तराणि(२) ॥

कर्माणि विभजते । उत्क्षेपणेति । कियन्ति तानि तत्राह । पञ्चैवेति । ननु भ्रमणादयोऽपि सन्ति कथं पञ्चैवेत्यवधारणमत आह । गमनग्रहणादिति । गमनग्रहणात् पञ्चैव कर्माणि । अत्रोपपत्तिमाह । भ्रमणरेचनस्पन्दनेत्यादि । यस्माद् भ्रमणादयोऽपि गमनविशेषाः गमनप्रभेदाः न जात्यन्तराणि तस्माद् गमनग्रहणेनैतेषामपि ग्रहणात् पञ्चैवेत्यवधारणं सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥

सामान्यं द्विविधं परमपरं चानुवृत्ति(३)प्रत्ययकारणम् । तत्र परं सत्ता महाविषयत्वात् सा चानुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव । द्रव्यत्वाद्यपरमल्पविषयत्वात् । तच्च व्यावृत्तेरपि हेतुत्वात् सामान्यं सद्विशेषाख्यामपि(४) लभते ॥

सामान्यं कथयति । सामान्यं द्विविधमिति । द्वैविध्यमेव कथयति । परमपरं चेति । चोवधारणे परमपरमेवेत्यर्थः । तस्य रूपं कथयति । अनुवृत्तिप्रत्ययकारणमिति । अत्यन्तव्यावृत्तानां पिण्डानां यतः कारणादन्योन्यस्वरूपानुगमः प्रतीयते तत्सामान्यम् । किं तत् परं सामान्यमित्याह । परं सत्तेति । अत्र युक्तिमाह । महाविषयत्वादिति । द्रव्यत्वाद्यपेक्षया बहुविषयत्वादित्यर्थः । सा(५) चानुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव द्रव्यत्वादिकं तु स्वाश्रयस्य विजातीयेभ्योऽपि व्यावृत्तेरपि हेतुत्वाद्विशेषोऽपि भवति सत्ता तु स्वाश्रयस्यानु-

(१) उत्क्षेपणावक्षेपणावकुञ्चन–पा· ६ पु· ।
(२) गमनविशेषा एव न तु जात्यन्तराणि–पा· ५ पु· ।
(३) परमपरं चेति । तच्चानुवृत्ति–पा· ५ पु· ।
(४) तच्च व्यावृत्तेर्हेतुः सद्विशेषाख्यामपि–पा· ६ पु· । (५) सत्ता–पा· [illegible] । ४ पु· ।

वृत्तेरेव हेतुस्तेन सामान्यमेव । यद्यप्येषा सामान्यादिभ्यो व्यावर्तते तथापि न तेभ्यः स्वाश्रयं व्यावर्तयितुं शक्नोति तेषामपि स्वरूपसत्तासम्बुद्धिसंवेद्यत्वात् । वस्त्वपेक्षया चानुवृत्तिहेतुत्वं विवक्षितं तेनाभावाद्व्यावृत्तिहेतुत्वेपि न दोषः यत्प्रमाणेन प्रतीयते तत्रास्ति व्यवहारो लोकानां विपर्यये तु नास्तीति तेन प्रमाणगम्यैव सत्तेति केचित् । तदयुक्तम् । प्रमाणोत्पत्तेः प्राग् वस्तुनोऽसत्त्वप्रसङ्गादसतश्च खरविषाणस्येव ग्राह्यत्वाभावादन्योन्यसंश्रयापत्तेश्च । सतः प्रमाणस्य ग्राहकत्वे सत्तायाः प्रमाणग्राह्यतालक्षणत्वे च ग्राहकस्य प्रमाणस्यापि ग्राहकान्तरानुसरणेनानवस्थानापाताच्च । अथ मतं न ब्रूमः प्रमाणसम्बन्धः सत्तेति किं तु प्रमाणसम्बन्धयोग्यं वस्तुस्वरूपमेव सत्ता योपि सत्तासामान्यमिच्छति तेनापि पदार्थस्वरूपमभ्युपेयं निःस्वभावे शशविषाणादौ सत्ताया असमवायात् एवं चेत्तदेवास्तु किं सत्तयेति । अत्रोच्यते । प्रत्येकं पदार्थस्वरूपाणि भिन्नानि कथं तेष्वेकाकारप्रतीतिः एकशब्दप्रवृत्तिश्चानन्तेषु सम्बन्धग्रहणाभावात् । अथ तेष्वेकं निमित्तमस्ति सिद्धं नः समीहितम् । यथा दृष्टैकगोपिण्डस्य पिण्डान्तरे पूर्वरूपानुकारिणी बुद्धिरुदेति नैवं महीधरमुपलभ्य सर्षपमुपलभमानस्य पूर्वाकारावभासोस्तीति कुतोत्र सामान्यकल्पनेति चेत् किं महीधरादिषु निखिलरूपानुगमो नास्ति उत मात्रयापि न विद्यते यदि निखिलरूपानुगमाभावात्तेषु सामान्यप्रत्याख्यानं तर्हि गोत्वमपि प्रत्याख्येयम् तयोः शावलेयबाहुलेययोः सर्वथा साधर्म्याभावात् । अथ मात्रयापि स्वरूपानुगमो नास्ति तदसिद्धम् सर्वेषामपि तेषामभावविलक्षणेन रूपेण तुल्यताप्रतिभासनात् । इयांस्तु विशेषः । गोपिण्डेषु झटिति तज्जातीयताबुद्धिर्भूयोवयवसामान्यानुगमात् महीधरादिषु तु विलम्बिनी स्तोकावयवसामान्यानुगमेन जातेरनुद्भूतत्वात् यथा मणिकदर्शनाच्छरावे मृज्जातिबुद्धिः । एतेनार्थक्रियाकारित्वमपि सत्त्वं प्रत्युक्तम् । असतोर्थक्रियाया अभावादर्थक्रियायां च सत्यां तस्य सत्त्वादर्थक्रियायाश्चार्थक्रियापेक्षया सत्त्वेनानवस्थाने सर्वस्यासत्त्वप्रसङ्गाच्च । द्रव्यत्वाद्यपरम् । द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वं चापरं सत्तापेक्षयाल्पविषयत्वादित्यर्थः । तथा द्रव्यत्वाद्यपेक्षया पृथिवीत्वादिकमपरं तदपेक्षया घटत्वादिकमपरं गुणत्वाद्यपेक्षया रूपत्वादिकमपरं कर्मत्वाद्यपेक्षया क्षेपणत्वादिकं व्याख्येयम् । जलमुपलभ्य वह्निमुपलभमानस्य तदित्यनु-

गमाभावाद् द्रव्यत्वं नास्तीति केचित् । तदसारम् । द्वयोरपि तयोः स्वप्राधान्येन प्रतीतिसम्भवात् स्वप्राधान्यप्रतीतिरेव द्रव्यत्वप्रतीतिः । उत्क्षेपणादिष्वपि चलनात्मकताप्रतीतिरस्ति सैव च कर्मत्वप्रतीतिः रूपादिषु तु कृतसमयस्यानुवृत्तिप्रत्ययसम्भवाद् गुणत्वस्याप्रत्याख्यानं व्यक्तिग्रहणमिव समयग्रहणमपि तस्य प्रतीतिकारणं ब्राह्मणत्वस्येव योनिसम्बन्धज्ञानं तचापि विशुद्धब्राह्मणसन्ततिजस्योत्पत्तिमात्रानुबद्धमपि ब्राह्मणत्वमिन्द्रियापातमात्रेण क्षत्रियादिविलक्षणतया न गृह्यते अत्यन्तं व्यक्तिसौसादृश्येनानुद्भूतत्वात् यदा तु मातापित्रोस्तत्पूर्वेषां च वृद्धपरम्परया विशुद्धं ब्राह्मणत्वमवसितं तदा ब्राह्मणोयमिति प्रत्यक्षेणैव प्रतीयते तथाहि सुविदितरत्नपरीक्षाशास्त्रो रत्नजातिभेदं प्रत्यक्षतः प्रत्येति नापरः । न च तावता रत्नजातिभेदो नास्ति न च तत्प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं यच्चोक्तं स्त्रीणां स्वभावचपलानां विशुद्धिर्दुरवबोधेति तदसत् अभियुक्तैः सुरक्षितानां सुकरस्तदवबोधः कथितश्च तासां बहुविधो रक्षणोपाय इत्यास्तां तावत्प्रसक्तानुप्रसङ्गः । तच्च द्रव्यत्वादिकं स्वविषयस्य विजातीयेभ्योपि व्यावृत्तिहेतुत्वा(१)द्विशेषाख्यां विशेषसञ्ज्ञामपि लभते न केवलमनुवृत्तिहेतुत्वात् सामान्यसञ्ज्ञां लभते व्यावृत्तेरपि हेतुत्वाद्विशेषसञ्ज्ञामपि लभते इत्यपिशब्दयोरर्थः । किमुक्तं स्यात् द्रव्यत्वादिषु सामान्यशब्दो मुख्योऽनुवृत्तिहेतुत्वस्य सामान्यलक्षणस्य सम्भवात् । विशेषशब्दश्च भाक्तः स्वाश्रयो विशिष्यते सर्वतो व्यवच्छिद्यते येन स विशेष इति लक्षणस्यात्रापि भावात् इदं तु लक्षणमन्त्यविशेषेष्वस्ति ॥

नित्यद्रव्यवृत्तयोन्त्या(२) विशेषाः । ते(३) खल्वत्यन्तव्यावृत्तिहेतु(४)त्वाद्विशेषा एव(५) ॥

नित्यद्रव्यवृत्तयोन्त्या विशेषा इति । नित्यद्रव्येष्वेव वर्तन्ते एव ये ते विशेषा इति । नित्यद्रव्येष्वेवेति द्रव्यगुणकर्मसामान्यानां व्यवच्छेदः द्रव्यगुणकर्माणि द्रव्येष्वेव वर्तन्ते न नित्येष्वेवेति । सामान्यानि तु न द्रव्ये·

---

(१) व्यावृत्तेरपि व्यवच्छेदस्यापि हेतुत्वा-पा· २ । ४ पु· । (२) ह्यन्त्याः—पा· ५ पु· ।
(३) ते च-पा· ५ पु· । (४) व्यावृत्तिबुद्धिहेतु-पा· २ । ५ पु· ।
(५) विशेषा एव विशेषाः-पा· ५ पु· । ते च खल्वितरव्यावृत्तिहेतुत्वाद्विशेषा एव—पा· ६ पु· ।

ष्वेव न नित्येष्वेव वर्तन्ते एवेति बुद्धिशब्दादीनां व्यवच्छेदः तेषां समस्त-नित्यद्रव्यव्याप्त्यभावात् । ननु किं विशेषा एव किं वा द्रव्यत्वादिवदुभय-रूपा इति तत्राह । ते खल्विति । खलुशब्दो निश्चये नित्यद्रव्यवृत्तयो ये विशेषास्ते विशेषा एव निश्चिता न तु सामान्यान्यपि भवन्तीत्यर्थः । अत्यन्तं सर्वदा व्यावृत्तेरेव स्वाश्रयस्येतरस्माद्व्यवच्छेदस्यैव हेतुत्वात् कारणत्वादिति । यथा चेदं तथोपरिष्टादुपपादनीयम् ॥

अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानां यः सम्बन्ध इहप्रत्ययहेतुः स समवायः ॥

समवायस्वरूपं निरूपयति । अयुतसिद्धानामिति । युतसिद्धिः पृथक्-सिद्धिः पृथगवस्थितिरुभयोरपि सम्बन्धिनोः परस्परपरिहारेण पृथगाश्रयाश्र-यित्वं सा ययोर्नास्ति तावयुतसिद्धौ तयोः सम्बन्धः समवायः यथा तन्तुप-टयोः । यद्यपि तन्तवः पटव्यतिरिक्ताश्रये समवयन्ति तथाप्युभयोः परस्परप-रिहारेण पृथगाश्रयाश्रयित्वं नास्ति पटस्य तन्तुष्वेवाश्रयित्वात्(१) । यत्र तु द्वयो-रपि सम्बन्धिनोः परस्परपरिहारेण व्यतिरिक्ताश्रयाश्रयित्वं तत्र युतसिद्धिः । यथा त्वगिन्द्रियशरीरयोः शरीरं हि त्वगिन्द्रियपरिहारेण पृथगाश्रये स्वावयवे समाश्रितं तेनानयोः संयोगो न समवायः । नित्यानां तु युतसिद्धिः पृथगव-स्थितिः(२) पृथग्गमनयोग्यता सा ययोर्नास्ति तावयुतसिद्धौ तयोर्यः सम्बन्धः स समवायो यथाकाशद्रव्यत्वयोरिति । अयुतसिद्धयोः सम्बन्ध इत्युच्यमाने धर्मस्य सुखस्य च यः कार्यकारणभावलक्षणः सम्बन्धः सोपि समवायः प्राप्नो-ति तयोरात्मैकाश्रितयोर्युतसिद्ध्यभावात् तदर्थमाधार्याधारभूतानामितिपदम् न त्वाकाशशकुनिसम्बन्धनिवृत्त्यर्थमयुतसिद्धिपदेनैव तस्य निवर्त्तितत्वात् । एवमप्याकाशस्याकाशपदस्य च वाच्यवाचकभावः समवायः स्यात् तन्निवृत्त्यर्थ-मिहप्रत्ययहेतुरिति वाच्यवाचकभावे हि तस्माच्छब्दात् तदर्थो ज्ञायते न त्वि-हेदमिति । आधार्याधारभूतानामिहप्रत्ययहेतुरिति कुण्डबदरसम्बन्धो न व्यव-च्छिद्यते तदर्थमयुतसिद्धानामिति । अत्र केचिदयुतसिद्धिपदं विकल्पयन्ति किं युतौ न सिद्धौ आहोस्विदयुतौ सिद्धौ यदि युतौ न सिद्धौ कस्तयोः

(१) आश्रितत्वात्-पा० २ । ४ पु० । (२) पृथग्व्यवस्थितिः-पा० १ पु० ।

सम्बन्धो धर्मिणोरभावात् । अथायुतौ सिद्धौ तथापि कः सम्बन्धोऽपृथक्सिद्धत्वादेव भिन्नयोर्हि सम्बन्धो यथा कुण्डबदरयोरिति । तदपरे न मृष्यन्ति । न ह्ययमस्यार्थो युतौ न सिद्धौ न निष्पन्नाविति असतोः समवायानभ्युपगमात् । नाप्यस्यायमर्थः अयुतौ सिद्धाविति एकात्मकत्वे ह्येकमेव वस्तु स्यान्नोभयम् परस्परात्मकत्वाभावलक्षणत्वादुभयरूपतायाः । न च तदेकं वस्तु परमार्थतः परस्परविलक्षणेन रूपेण तयोराकारयोः प्रतिभासनात् विलक्षणाकारबुद्धिवेद्यत्वस्यैव भेदलक्षणत्वात् । अन्यथा भेदाभेदव्यवस्थानुपपत्तेः । तस्मान्न स्वरूपाभेदोप्ययुतसिद्धिः किं त्वयुतसिद्धानामिति परस्परपरिहारेण पृथगाश्रयानाश्रितानामित्यर्थः । तथा च सति सम्बन्धो नानुपपन्नः स्वरूपभेदस्य सम्भवाद्भिन्नयोश्च परस्परोपश्लेषस्य(१) दहनायःपिण्डयोरिव विना सम्बन्धेनासम्भवात् । इयांस्तु विशेषो वह्निरुत्पत्तेः पश्चादयःपिण्डेन सह सम्बद्ध्यते इह तु स्वकारणसामर्थ्यादुपजायमानमेव तत्र सम्बद्ध्यते यथा छिदिक्रिया छेद्येनेत्यलम् । ननु किमर्थं षडेव पदार्था उद्दिष्टा नापरे तेषामेव भावात् तदन्येषामभावाच्च तदभावश्च सर्वैः सर्वप्रमाणैरनुपलभ्यमानत्वाच्छशविषाणवत् । षण्णां सामान्यलक्षणं विधिप्रत्ययविषयत्वम् । व्यावृत्तं तु लक्षणं यथा गुणाश्रयो द्रव्यम् । सामान्यवानगुणः संयोगविभागयोरनपेक्षो न कारणं गुणः । एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म । अनुवृत्तिप्रत्ययकारणं सामान्यम् । अत्यन्तव्यावृत्तिबुद्धिहेतुर्विशेषः । अयुतसिद्धयोराश्रयाश्रयिभावः समवाय इति ॥

एवं धर्मैर्विना धर्मिणामुद्देशः कृतः ॥

अनुद्दिष्टेषु धर्मिषु धर्मा न शक्यन्ते वक्तुमतो धर्माणामुद्देशं प्रक्रमयितुं सङ्गतिं प्रदर्शयति । एवमिति । एवं पूर्वोक्तेन ग्रन्थेन धर्मैर्विना धर्मान् परित्यज्य धर्मिणामुद्देशः कृतो धर्मिणां सञ्ज्ञामात्रेण संकीर्तनं कृतमिदानीं धर्मा उद्दिश्यन्ते इति भावः । यद्यपि पूर्वं द्रव्यादीनां विभागः कृतस्तथाप्युद्देशः कृत इत्युक्तम् विभागस्य नामधेयसंकीर्तनमात्रेणोद्देशे ऽन्तर्भावात् ॥

---

(१) परस्परोपश्लेषो-पा॰ २।४ पु॰ ।

षण्णामपि पदार्थानामस्तित्वा[1]भिधेयत्वज्ञेयत्वानि ॥

यद्यपि धर्माः षट्पदार्थेभ्यो न व्यतिरिच्यन्ते किं तु त एवान्योन्यापेक्षया धर्मा धर्मिणश्च भवन्तीति । तथापि तेषां धर्मिरूपतया परिज्ञानार्थं पृथगुद्देशं करोति । षण्णामपीति । अस्तित्वं स्वरूपवत्त्वं षण्णामपि साधर्म्यं यस्य वस्तुनो यत्स्वरूपं तदेव तस्यास्तित्वम् । अभिधेयत्वमपि अभिधानप्रतिपादनयोग्यत्वं तच्च वस्तुनः स्वरूपमेव[2] भावस्वरूपमेवावस्थाभेदेन ज्ञेयत्वमभिधेयत्वं चोच्यते ॥

आश्रितत्वं चान्यत्र[3] नित्यद्रव्येभ्यः ॥

आश्रितत्वं च परतन्त्रतयोपलब्धिः न समवायलक्षणा वृत्तिः समवाये तदभावात् इदं चाश्रितत्वं चतुर्विधेषु परमाणुषु आकाशकालदिगात्ममनःसु नास्तीत्याह । अन्यच नित्यद्रव्येभ्य इति । ये तु धर्मान् व्यतिरिक्तानिच्छन्ति तेषामेकस्मिन् समस्तवस्तुव्यापिन्यस्तीतिप्रत्ययहेतावस्तित्वे कल्पिते द्रव्यादिषु सत्तावैयर्थ्यम् अथास्तित्वं प्रतिवस्तु भिद्यते तदा तत्कल्पनावैयर्थ्यं सत्तायाः स्वरूपसत्तायाश्च सदिति प्रत्ययोपपत्तेः येषां तु भावस्वरूपमेवास्तित्वं न तेषां व्यर्था सत्ता स्वरूपस्यानुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वाभावात् नाप्यस्तित्वमनर्थकं निःस्वरूपे सत्तायाः समवायाभावादित्युभयमुपपद्यते ॥

द्रव्यादीनां पञ्चानां[4] समवायित्वमनेकत्वं च ॥

द्रव्यादीनां विशेषान्तानां साधर्म्यं साधयति । समवायित्वं समवायलक्षणा वृत्तिः । अनेकत्वं परस्परविभिन्नत्वमितरेतरव्यावृत्तं स्वरूपमेव । द्रव्यादीनामित्युक्ते समवायोपि गृह्येत तदर्थं पञ्चानामित्युक्तम् । पञ्चानामित्युक्ते च केषामिति न ज्ञायते तदर्थं द्रव्यादीनामिति ॥

गुणादीनां पञ्चानामपि निर्गुणत्वनिष्क्रियत्वे ॥

गुणादीनां समवायान्तानां साधर्म्यमाह । गुणादीनामिति । निर्गुणत्वं गुणाभावविशिष्टत्वं निष्क्रियत्वं क्रियाभावविशिष्टत्वं यथा भावोऽभावस्य विशेषणं

(१) पदार्थानां साधर्म्यमस्तित्वा–पा॰ ५ पु॰ ।
(२) ज्ञेयत्वं ज्ञानग्रहणयोग्यत्वं तदपि स्वरूपमेव इत्यधिकं २ । ४ पु॰ ।
(३) आश्रितत्वं त्वन्यत्र–पा॰ ६ पु॰ । (४) पञ्चानामपि–पा॰ ५ पु॰ ।

स्वविशिष्टप्रत्ययजननादेवमभावेपि तथा चोपनिबद्धमघटं भूतलमिति । भावाभावयोरसम्बन्धात् कथमभावो विशेषणमिति चेत् अस्ति तावदयं विशिष्टप्रत्ययः तद्दर्शनात् सम्बन्धमपि कल्पयिष्यामः । यदि सम्बद्धमेव विशेषणं मन्यसे ॥

द्रव्यादीनां त्रयाणामपि(१) सत्तासम्बन्धः सामान्यविशेषवत्त्वं स्वसमयार्थशब्दाभिधेयत्वं धर्माधर्मकर्तृत्वं च ॥

द्रव्यादीनां त्रयाणां सत्तासम्बन्धः सत्तया सामान्येन सम्बन्धः समवायरूपो द्रव्यगुणकर्मणां साधर्म्यम् । यथा चैतेषु(२) सत्तासम्बन्धस्तथोपपादितम् । इदं त्विह निरूप्यते । किं सत्तासम्बन्धः सतोऽसतो वा सतश्चेत् प्राक् सत्तासम्बन्धात् सन्नेवासावर्थ इति व्यर्था सत्ता अथासतः सम्बन्धः खरविषाणादिष्वपि सत्ता स्यात् नित्येषु तावत्पूर्वापरभावानभ्युपगमः अनित्येषु प्रागसत एव सत्ताकारणसामर्थ्यात् । न च खरविषाणादिष्वतिप्रसङ्गः तदुत्पत्तौ कस्यचित्सामर्थ्याभावात् । अन्यदपि साधर्म्यं द्रव्यादीनां त्रयाणां कथयति । सामान्यविशेषवत्त्वं चेति । अनुवृत्तिव्यावृत्तिहेतुत्वात् सामान्यविशेषा द्रव्यत्वादयस्तैः सह सम्बन्धो द्रव्यादीनां स च समवाय एव । स्वसमयार्थशब्दाभिधेयत्वं चेति । वैशेषिकैः स्वयं व्यवहाराय यः संकेतः कृतोऽस्मिन् शास्त्रे ऽर्थशब्दाद् द्रव्यगुणकर्माणि प्रतिपत्तव्यानि । तेन द्रव्यादीनि त्रीणि निरुपपदेनार्थशब्देनोच्यन्ते । धर्माधर्मकर्तृत्वं चेति । धर्माधर्मोत्पत्तिनिमित्तत्वं त्रयाणां यथा हि भूमिरेकैव दीयमानापह्रियमाणा च धर्माधर्मयोः कारणम् । एकः संयोगो द्वयोः कारणं यथा कपिलास्पर्शो नरास्थिस्पर्शश्च । एवं कर्माप्युभयकारणं यथा तीर्थगमनं शौण्डिकगृहगमनं च एवमन्यदप्यूह्यम् । धर्माधर्मकर्तृत्वमितित्वप्रत्ययेन धर्माधर्मजननं प्रति तेषां निजा शक्तिरुच्यते । ननु जातिरपि तयोः कारणं न तस्याः स्वाश्रयव्यवच्छेदमात्रेण चरितार्थत्वात् ॥

कार्यत्वानित्यत्वे कारणवतामेव ॥

(१) अपीति नास्ति २ । ५ पु० । (२) चैतेषां-पा० २ । ४ पु० ।

कार्यत्वानित्यत्वे कारणवतामेव। येषां द्रव्यादीनामुत्पत्तिकारणमस्ति तेषां कार्यत्वमनित्यत्वं च धर्मौ न सर्वेषामित्यर्थः। स्वकारणे समवायः प्रागसतः सत्तासमवायो वा कार्यत्वमित्येके। तदयुक्तम्। प्रध्वंसे तदभावात् तस्मात् कारणाधीनः स्वात्मलाभः कार्यत्वमिति लक्षणं व्यापकत्वात्। प्राक्प्रध्वंसाभावोपलक्षिता वस्तुनः सत्तैवानित्यत्वमिति केचित्। तदयुक्तम्। अप्रतीतेः अनित्य इति विनाशीत्येवं लोकः प्रत्येति न तु सत्ताविशिष्टताम्। उत्पत्तिविनाशयोगित्वमित्यपरः। तदप्यसारम्। प्रागभावे उत्पत्तेरभावात् तस्याप्यनित्यत्वेन लोके संप्रतिपत्तेः तस्मात् स्वरूपविनाश एवानित्यत्वमिति। यथोक्तम्। अनित्यत्वं विनाशाख्यं क्रियासामान्यमुच्यते इति। यद्यपि विनाशो वस्तुकाले नास्ति तथापि प्रमाणान्तरसिद्धसद्भावो भवत्येव विशेषणम् अनित्यो घट इति प्रत्येतुरेकत्वात् तथा लोके विनाशि शरीरमध्रुवा विषया इति॥

कारणत्वं चान्यत्र पारिमाण्डल्यादिभ्यः(१)॥

कारणत्वं चान्यत्र पारिमाण्डल्यादिभ्य इति। पारिमाण्डल्यमिति परमाणुपरिमाणम् आदिशब्दाद् द्व्यणुकपरिमाणम् आकाशकालदिगात्मनां विभुत्वमन्त्यशब्दमनःपरिमाणं परत्वापरत्वे द्विपृथक्त्वमन्त्यावयविपरिमाणं चेत्यादि ग्राह्यम्। एतानि परित्यज्यापरेषां द्रव्यादीनां त्रयाणां कारणत्वं समवाय्यसमवायिकारणत्वं यद्यपि द्रव्यस्य नासमवायिकारणत्वं न च समवायिकारणत्वं गुणकर्मणोस्तथापि निमित्तकारणविलक्षणतयेदं साधर्म्यमुक्तम्॥

द्रव्याश्रितत्वं चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्यः॥

द्रव्याश्रितत्वं चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति। नन्वाश्रितत्वं षण्णामित्युक्तं तेनेदं पुनरुक्तं न पुनरुक्तं द्रव्योपलक्षितस्याश्रितत्वस्यात्र विवक्षितत्वादिति कश्चित्। तदयुक्तम्। सामान्यादीनामपि द्रव्योपलक्षितस्याश्रितत्वस्य सम्भवान्नेदं द्रव्यादित्रयसाधर्म्यकथनं स्यात् तस्मादित्थं व्याख्येयम् अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति द्रव्यग्रहणमुपलक्षणं तद्वृत्तयोऽन्त्या विशेषास्तेऽपि गृह्यन्ते। नित्यद्रव्याणि तद्गतांश्च विशेषान् परित्यज्य द्रव्ये एवाश्रितत्वं द्रव्यादीनां त्रयाणां साधर्म्यं नापरेषामित्यर्थः॥

---

(१) पारिमाण्डिल्यादिभ्यः—पा॰ ५ पु॰।

सामान्यादीनां त्रयाणां(१) स्वात्मसत्त्वं बुद्धिलक्षणत्वमकार्यत्वमकारणत्वमसामान्यविशेषवत्त्वं नित्यत्वमर्थशब्दानभिधेयत्वं चेति ॥

सम्प्रति सामान्यादीनां साधर्म्यमाह । सामान्यादीनामिति । स्वात्मैव सत्त्वं स्वरूपं यत्सामान्यादीनां तदेव तेषां सत्त्वं न सत्तायोगः सत्त्वम् । एतेन सामान्यादीनां त्रयाणां सामान्यरहितत्वं (२) साधर्म्यमुक्तमित्यर्थः । कथमेतद्बाधकसद्भावात् सामान्ये सत्ता(३) नास्त्यनिष्टप्रसङ्गात् । विशेषेष्वपि सामान्यसद्भावे संशयस्यापि सम्भवात् निर्णयार्थं विशेषानुसरणेप्यनवस्थैव समवायेपि सत्ताभ्युपगमे तद्वृत्त्यर्थं समवायाभ्युपगमादनिष्टापत्तिरेव दूषणं गोत्वादिष्वपरजातिमत्त्वेन व्याप्तस्य सत्तासम्बन्धस्य तन्निवृत्तौ निवृत्तिसिद्धिः कुतस्तर्हि सामान्यादिषु सत्सदित्यनुगमः स्वरूपसत्त्वसाधर्म्येण सत्ताध्यारोपात् तर्हि मिथ्याप्रत्ययोयं को नामाह नेति भिन्नस्वभावेष्वेकानुगमो मिथ्यैव स्वरूपग्रहणं तु न मृषा स्वरूपस्य यथार्थत्वात् द्रव्यादिष्वपि सत्ताध्यारोपकृत एवास्तु प्रत्ययानुगमः नैवम् सति मुख्ये ऽध्यारोपस्यासम्भवात् न चेयं सामान्यादिष्वेव मुख्या बाधकसम्भवात् द्रव्यादिषु च तदभावात् । बुद्धिलक्षणत्वमिति(४) । बुद्धिरेव लक्षणं प्रमाणं येषां ते बुद्धिलक्षणाः विप्रतिपन्नसामान्यादिसद्भावे बुद्धिरेव लक्षणं नान्यत् द्रव्यादिसद्भावे त्वन्यदपि तत्कार्यं प्रमाणं स्यादित्यर्थः । कश्चित्पुनरेवमाह बुद्ध्या लक्ष्यन्ते प्रतीयन्ते इति बुद्धिलक्षणाः । तदयुक्तम् । द्रव्यादेरपि स्वबुद्धिलक्षणत्वान्नेदं वैधर्म्यमुक्तं स्यात् । अकार्यत्वं कारणानपेक्षस्वभावत्वं तच्च सामान्ये तावद्व्यक्तेः पूर्वमूर्ध्वं व्यक्तिकाले चावस्थितिग्राहकेण कारणाभावोपलब्धिसहकारिणा भूयोदर्शनजसंस्कारानुगृहीतेन प्रत्यक्षेणैव व्याप्तिवद् गृह्यते समवायस्याप्यकार्यत्वं पूर्वापरसहभावानवक्लृप्तेः यदि हि पटस्य समवायः पटात्पूर्वं सम्भवति असति सम्बन्धिनि कस्यासौ सम्बन्धः स्यात् । अथ पटेन सहोत्पद्यते तदा पटस्यानाधारत्वं प्रा-

(१) त्रयाणामपि–पा॰ ५ पु॰ । (२) सत्तासामान्यरहितत्वं–पा॰ २ । ४ पु॰ ।

(३) सत्तायां तावत् सत्ता–पा॰ २ । ४ पु॰ ।

(४) बुद्धिमात्रममीषां लक्षणं प्रमाणं न तु द्रव्यादिवत् प्रमाणान्तरमस्तीत्यर्थ इति किरणावल्याम् ।

प्नोति। अथ पश्चाद्भवति तथापि पटस्यानाधारत्वमेव न च कार्यत्वमनाधारं(१) युक्तम् तस्मादकृतकः समवायः। विशेषाणां चाकार्यत्वं वस्तुत्वे सति द्रव्यगुणकर्मान्यत्वात् सामान्यसमवायवत्सिद्धम्। अकारणत्वं समवाय्यसमवायिकारणत्वाभावः न तु निमित्तकारणत्वप्रतिषेधो बुद्धिनिमित्तत्वाभ्युपगमात्। असामान्यविशेषवत्त्वमपरजातिरहितत्वमित्यर्थः। सामान्येषु सामान्यं नाम नापरं सामान्यमस्ति। अत्रापि सामान्यप्राप्त्यानवस्थानात् विशेषसमवाययोस्तु सामान्याभावे कथित एव न्यायः कथं तर्हि सामान्येषु प्रत्ययानुवृत्तिः सामान्यं सामान्यमिति। अनेकव्यक्तिसमवायोपाधिवशात् विशेषेष्वप्येकशब्दप्रवृत्तिरत्यन्तव्यावृत्तिबुद्धिजनकत्वस्य सर्वत्र सम्भवात्। नित्यत्वं विनाशरहितत्वं (२) तदपि सामान्यस्य व्यक्त्युत्पादविनाशयोरवस्थितिग्राहिणा भूयो भूयः प्रवृत्तेन निरुपाधिप्रत्यक्षेण व्याप्तिवन्निश्चीयते समवायस्य तु सर्वत्र कार्योपलम्भादकृतकत्वाच्चानुमीयते। अर्थशब्दानभिधेयत्वं चेति स्वसमयार्थशब्दानभिधेयत्वं चैतेषां साधर्म्यम्। चः समुच्चये॥

पृथिव्यादीनां नवानामपि द्रव्यत्वयोगः स्वात्मन्यारम्भकत्वं गुणवत्त्वं कार्यकारणाविरोधित्वमन्त्यविशेषवत्त्वम्॥

इदानीं द्रव्याणामेव साधर्म्यं निरूपयति। पृथिव्यादीनामिति। पृथिव्यादीनामेव द्रव्यत्वेन सामान्येन योगः सम्बन्धः स कियतामत आह। नवानामपीति। अपिशब्दोभिव्याप्त्यर्थः। एतेन द्रव्यपदार्थस्येतरेभ्यो भेदलक्षणमुक्तम्। द्रव्यशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं च चिन्तितम्। अत्र कश्चिच्चोदयति द्रव्यत्वयोगो द्रव्यत्वसमवायः स च पञ्चपदार्थधर्मत्वात्कथं द्रव्यलक्षणमिति। अपरः समाधत्ते। यद्यपि सर्वत्राभिन्नः समवायस्तथापि द्रव्यत्वोपलक्षणभेदाद् द्रव्यस्य लक्षणं दृष्टो हि कल्पितभेदस्याप्याकाशस्य श्रोत्रभावेनार्थक्रियाभेद इति द्वयमप्येतदसाधीयः यथाकाशं श्रोत्रं नैवं योगो द्रव्यस्य लक्षणं किन्तु द्रव्यत्वमेव तत्त्वसम्बद्धं लक्षणं न स्यादिति योगसङ्कीर्तनं लिङ्गस्य धर्मिण्यस्तित्वकथनं तथा चैवं प्रयोगः पृथिव्यादिकमितरेभ्यो भिद्यते द्रव्यत्वात् येषामि-

(१) अनाधारे इति गुरवः। (२) विनाशरहितत्वात्-पा० २ पु०।

तरेभ्यो भेदो नास्ति तेषां द्रव्यत्वमपि नास्ति यथा रूपादीनामिति । तस्मादसच्चोद्यमसच्चोतरं च । अन्यदपि द्रव्याणां साधर्म्यमाह । स्वात्मन्यारम्भकत्वमिति । स्वसमवेतकार्यजनकत्वमित्यर्थः । गुणवत्त्वं गुणैः सह सम्बन्धः । एतदप्युभयं गुणादिभ्यो द्रव्याणां वैधर्म्यमन्यत्रासम्भवात् । कार्यकारणाविरोधित्वम् । गुणो हि क्वचित्कार्येण विनाश्यते यथाद्यः शब्दो द्वितीयशब्देन क्वचित्कारणेन विनाश्यते यथान्त्यः शब्द उपान्त्यशब्देन कर्मापि कार्येण विनाश्यते यथोत्तरसंयोगेन द्रव्याणि तु न कार्येण विनाश्यन्ते नापि कारणेनेति कार्यकारणाविरोधीनि नित्यानां कारणविनाशयोरभावादेव कारणेनाविनाशः अनित्यद्रव्याणां कारणविनाशयोः सम्भवेपि कारणेन न विनाशः(१) किं त्वन्येनेति विवेकः । तथान्त्यविशेषवत्त्वमन्त्यविशेषयोगित्वमित्यर्थः ॥

अनाश्रितत्वनित्यत्वे चान्यत्रावयविद्रव्येभ्यः ॥

अनाश्रितत्वं क्वचिदप्यसमवेतत्वं नित्यत्वं विनाशरहितत्वं च द्रव्याणां साधर्म्यं तत् किं सर्वेषां साधर्म्यमित्यत आह । अवयविद्रव्येभ्योऽन्यत्रेति । अवयविद्रव्याणि परित्यज्यान्त्यविशेषवत्त्वानाश्रितत्वनित्यत्वान्यन्यत्र सन्तीत्यर्थः। न केवलं पूर्वोक्ताः पृथिव्यादीनां धर्माः किं त्वनाश्रितत्वनित्यत्वे चेति चार्थः ॥

पृथिव्युदकज्वलनपवनात्ममनसामनेकत्वापरजातिमत्त्वे ॥

पृथिव्यादीनां द्रव्याणामेव परस्परसाधर्म्यं वैधर्म्यं च प्रतिपादयन्नाह । पृथिव्युदकज्वलनपवनात्ममनसामिति । अनेकत्वं प्रत्येकं व्यक्तिभेदः । अपरजातिमत्त्वमिति पृथिवीत्वादिजातिसम्बन्धित्वम् ॥

क्षितिजलज्योतिरनिलमनसां क्रियावत्त्वमूर्तत्वपरत्वापरत्ववेगवत्त्वानि ॥

क्षितिजलज्योतिरनिलमनसां क्रियावत्त्वमूर्तत्वपरत्वापरत्ववेगवत्त्वानीति (२) । क्रियावत्त्वमुत्क्षेपणादिक्रियायोगः । मूर्तत्वमवच्छिन्नपरिमाणयोगित्वम् । परत्वापरत्ववेगवत्त्वानि परत्वापरत्ववेगसमवायः । संयुक्तसंयोगा-

(१) कारणेनाविनाशः–पा॰ २ । ४ पु॰ ।
(२) परापरवेगवत्त्वानीति–पा॰ ४ पु॰ ।

ल्पीयस्त्वभूयस्त्वयोरेव परापरव्यवहारहेतुत्वात् परत्वापरत्वे न स्त इति केचित् न भिन्नदिक्सम्बन्धिनोः सत्यपि संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वभूयस्त्वसद्भावे सत्यपि च द्रष्टुः शरीरापेक्षया सन्निकृष्टविप्रकृष्टबुद्ध्योरुत्पादे परापरप्रत्ययाभावात् । एकस्यां दिश्यवस्थितयोः पिण्डयोस्तथाप्रत्यय इति चेत् अस्ति तर्हि संयोगाल्पीयस्त्वभूयस्त्वाभ्यां विषयान्तरं विषयवैलक्षण्यमन्तरेण विलक्षणाया बुद्धेरनुत्पादात् । वेगोपि गुणान्तरं न क्रियासन्ततिमात्रं मन्दगतौ वेगप्रतीत्यभावात् क्रियाक्षणानामाशूत्पादनिमित्तो वेगव्यवहार इति चेन्न अलातचक्रादिषु क्रियाक्षणानां निरन्तरोत्पादव्ययवतां प्रत्येकमन्तराग्रहणेनाशूत्पादस्य प्रत्यक्षेणाप्रतीतेः वेगप्रत्ययस्य च भावात् व्यक्ता च लोके क्रियावेगयोर्भेदावगतिः वेगेन गच्छतीति प्रतीतेः ॥

आकाशकालदिगात्मनां सर्वगतत्वं परममहत्त्वं सर्वसंयोगिसमानदेशत्वं च(१) ॥

आकाशकालदिगात्मनां सर्वगतत्वमित्यादि । सर्वशब्देनात्र प्रकृतापेक्षयानन्तरोक्तानि मूर्तद्रव्याणि परामृश्यन्ते । सर्वगतत्वं सर्वैर्मूर्तैः सह संयोगः आकाशादीनां न तु सर्वत्र गमनं तेषां निष्क्रियत्वात् । परममहत्त्वमियत्तानवच्छिन्नपरिमाणयोगित्वम् । सर्वसंयोगिसमानदेशत्वं सर्वेषां संयोगिनां मूर्तद्रव्याणामाकाशः समानो देश एक आधार इत्यर्थः । एवं दिगादिष्वपि व्याख्येयम् । यद्यप्याकाशादिकं सर्वेषां संयोगिनामाधारो न भवत्याधारभावेनानवस्थानात् । तथापि सर्वसंयोगाधारत्वात् सर्वसंयोगिनामाधार इत्युच्यते उपचारात् । अत एव सर्वगतत्वमित्यनेनापुनरुक्तता । तत्र हि सर्वैः सह संयोगोस्तीत्युक्तम् । इह तु सर्वेषामाधार इत्युच्यते ॥

पृथिव्यादीनां पञ्चानामपि भूतत्वेन्द्रियप्रकृतित्वबाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वानि ॥

पृथिव्यादीनामाकाशान्तानामितरवैधर्म्येण साधर्म्यं कथयति । पृथिव्यादीनामिति । भूतत्वं भूतशब्दवाच्यत्वं एकनिमित्तमन्तरेणानेकेषु पृथिव्यादिष्वेकशब्दप्रवृत्तिरक्षशब्दवत् यथा देवनत्वेन्द्रियत्वविभीतकत्वसामान्यत्रय-

(१) चेति-पा॰ ५ पु॰ ।

योगाद्देवनादिष्वक्षशब्दः सङ्केतितः तथा पृथिवीत्वादिसामान्यवशात् पृथिव्यादिषु चतुर्षु भूतशब्दः सङ्केतितः आकाशे तु व्यक्तिनिमित्त एव भूतं भूतमिति तच्छब्दानुविद्धः प्रत्ययस्तच्छब्दवाच्यतोपाधिकृत यथा देवनादिष्वक्षोऽक्ष इतिप्रत्ययः । इन्द्रियप्रकृतित्वमिन्द्रियस्वभावत्वं न भूतस्वभावानीन्द्रियाणि अप्राप्यकारित्वात् प्राप्यकारित्वं हि भौतिको धर्मो यथा प्रदीपस्येति केचित् । तदयुक्तम् । व्यवहितानुपलब्धेः यदीन्द्रियमप्राप्यकारि कुड्यादिव्यवहितमप्यर्थं गृह्णीयादप्राप्तेरविशेषात् । योग्यताभावाद्व्यवहितार्थाग्रहणमिति चेत् इन्द्रियस्य तावद्योग्यता विषयग्रहणसामर्थ्यमस्त्येव तदानीमव्यवहितार्थग्रहणात् विषयस्यापि योग्यता महत्त्वानेकद्रव्यवत्त्वरूपविशेषाद्यात्मिका व्यवधानेपि न निवृत्तैव आर्जवावस्थानमपि तदवस्थमेव । अथ मतं आवरणाभावोऽप्यर्थप्रतीतिकारणं संयोगाभाव इव पतनकर्मणि आवरणे सत्यावरणाभावो निवृत्त इति प्रतीतिरनुत्पत्तिः कारणाभावादिति । नैतत्सारम् । आवरणस्य स्पर्शवद्द्रव्यप्राप्तिप्रतिषेधभावोपलब्धेः छत्रादिकं हि पततो जलस्य सावित्रस्य च तेजसः प्रतिषेधति(१) न तु स्वस्याभावमात्रं निवर्तयति तथा सति सुलभमेतदनुमानं प्राप्तप्रकाशकं चक्षुर्व्यवहितार्थाप्रकाशकत्वात् प्रदीपवत् बाह्येन्द्रियत्वात् त्वगिन्द्रियवत् । नन्वेवं तर्हि विप्रकृष्टार्थग्रहणं कुतः रश्म्यर्थसन्निकर्षात् अनुद्भूतरूपस्पर्शा नायना रश्मयो दूरे गत्वा सन्तमर्थं गृह्णन्ति । अत एव महदणुप्रकाशकत्वात् किमिन्द्रियस्य(२) भौतिकत्वं न सिद्ध्यति प्रदीपस्येव रश्मिद्वारेण तदुपपत्तेः यत्र च रश्मयो भूयोभिः स्वावयवैः सहार्थावयविना तदवयवैश्च सह सम्बद्ध्यन्ते । तत्राशेषविशेषास्कन्दितस्यार्थस्य ग्रहणात् स्पष्टं(३) ग्रहणं यत्र त्ववयवमात्रेण सम्बन्धस्तत्र सामान्यमात्रविशिष्टस्य धर्मिणो ग्रहणादस्पष्टं ग्रहणम् । यद् गच्छति तत्सन्निहितव्यवहितार्थौ क्रमेण प्राप्नोति तत्कथं शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालोपलब्धिरिति चेत् इन्द्रियवृत्ते(४)राशुसञ्चारित्वात् पलाशशत(५)व्यतिभेदवत् क्रमाग्रहणनिमित्तोयं भ्रमो न तु वास्तवं यौगपद्यम् । ननु प्राप्तिपक्षे सान्तरालोयमिति

(१) भजे शम्भोश्चरणयोरितिवत् । (२) प्रकाशकत्वादिन्द्रियस्या-पा॰ २।४ पु॰ ।
(३) दृष्टं-पा॰ २ पु॰ । (४) इन्द्रियजातेः-पा॰ २।४ पु॰ ।
(५) उत्पलशत-पा॰ २।४ पु॰ ।

ग्रहणं न स्यात् नान्यथा तदुपपत्तेः इन्द्रियसम्बन्धस्यातीन्द्रियत्वान्न तद्भावाभावकृतौ सान्तरनिरन्तरप्रत्ययौ किं तु शरीरसम्बन्धभावाभावकृतौ यत्र शरीरसम्बद्धस्यार्थस्य ग्रहणं तत्र निरन्तरोऽयमितिप्रत्ययः यत्र तु तदसम्बद्धस्य ग्रहणं तत्र सान्तर इति । बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वानीति । बाह्यैकैकेन्द्रियेण चक्षुरादिना ग्राह्या ये विशेषगुणा रूपादयस्तैस्तद्वत्ता पृथिव्यादीनामिति । अन्तःकरणग्राह्यत्वमप्येषां गुणानामस्ति ततश्चैकैकेन्द्रियग्राह्यत्वमसिद्धं तदर्थं बाह्यग्रहणम् । एकैकग्रहणं स्वरूपकथनार्थम् ॥

चतुर्णां द्रव्यारम्भकत्वस्पर्शवत्त्वे ॥

चतुर्णां द्रव्यारम्भकत्वस्पर्शवत्त्वे । चतुर्णां पृथिव्युदकानलानिलानां द्रव्यारम्भकत्वं द्रव्यं प्रति समवायिकारणभावः स च निजा शक्तिरेव । स्पर्शवत्त्वं स्पर्शसमवायः ॥

त्रयाणां प्रत्यक्षत्वरूपवत्त्वद्रवत्वानि (१) ॥

त्रयाणां प्रत्यक्षत्वरूपवत्त्वद्रवत्वानि । त्रयाणां क्षित्युदकतेजसां प्रत्यक्षत्वमिन्द्रियजज्ञानप्रतिभासमानता न तु महत्त्वादिकारणयोगः रूपवत्त्वमित्यस्य पुनरुक्तत्वप्रसङ्गात् । नन्वात्मनोऽपि प्रत्यक्षत्वमस्ति सत्यं बाह्येन्द्रियापेक्षया त्रयाणामित्युक्तम् । तथा रूपवत्त्वं रूपसमवायः । द्रवत्वं द्रवत्वं नाम गुणान्तरम् ॥

द्वयोर्गुरुत्वं रसवत्त्वं च ॥

द्वयोर्गुरुत्वम् । द्वयोः पृथिव्युदकयोर्गुरुत्वं नाम गुणान्तरम् । तस्य भावात् पृथिव्यामुदके च गुरुशब्दनिवेशः । रसवत्त्वं च रससमवायः न केवलं तयो(२)र्गुरुत्वं रसवत्त्वं चेति चार्थः ॥

भूतात्मनां वैशेषिकगुणवत्त्वम् ॥

भूतात्मनां वैशेषिकगुणवत्त्वम् । भूतानां पृथिव्यप्तेजोवायुनभसामात्मनां वैशेषिकगुणयोगः । विशेषो व्यवच्छेदः विशेषाय स्वाश्रयस्येतरेभ्यो व्यवच्छेदाय प्रभवन्तीति वैशेषिका रूपादयस्तद्योगो भूतात्मनाम् ॥

---

(१) द्रवत्ववत्त्वानि-पा० ५ पु० । (२) द्वयो-पा० १ । २ पु० ।

क्षित्युदकात्मनां चतुर्दशगुणवत्त्वम् ॥

क्षित्युदकात्मनां चतुर्दशगुणवत्त्वम् । क्षितेरुदकस्यात्मनां चतुर्दशगुणयोगः ॥

आकाशात्मनां क्षणिकैकदेशवृत्तिविशेषगुणवत्त्वम् ॥

आकाशात्मनां च क्षणिकैकदेशवृत्तिभिर्विशेषगुणैः सह योगो विद्यते इत्याह । आकाशात्मनामिति । विशेषगुणाः पृथिव्यादीनामपि सन्ति तन्निवृत्त्यर्थमेकदेशवृत्तिग्रहणं ये च ते आकाशात्मनामव्याप्यवृत्तयो विशेषगुणाः तेषामाशुतरविनाशित्वं च स्वरूपमस्तीति क्षणिकसङ्कीर्तनं कृतम् ॥

दिक्कालयोः पञ्चगुणवत्त्वं सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तकारणत्वं च ॥

संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः पञ्चैव गुणा दिशि काले च वर्तन्ते इत्याह । दिक्कालयोरिति । न केवलमनयोः पञ्चगुणवत्त्वं साधर्म्यं सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तकारणत्वं च साधर्म्यम् । ननु दिक्कालौ सर्वेषामुत्पत्तिमतां निमित्तमिति कुत एतत् प्रत्येतव्यं यदि सन्निधिमात्रेणाकाशस्यापि कारणत्वं स्यात् अथ तद्व्यपदेशात् सोप्यनैकान्तिको गृहे जातो गोष्ठे जात इत्यनिमित्तेपि दर्शनात् । अत्रोच्यते । अस्ति तावत् तन्त्वादिप्रतिनियमात् पटाद्युत्पत्तिवद्देशविशेषनियमात् कालविशेषनियमाच्च सर्वेषामुत्पत्तिः यदि देशकालविशेषावपि न कारणं यत्र क्वचन हेतवः कार्यं कुर्युरविशेषात् सर्वदा सर्वत्र कारणाभावात् कार्यानुत्पत्तिरिति चेत् यत्र देशे काले च कारणानि भवन्ति तत्र तेषां जनकत्वं नान्यत्रेत्यभ्युपेतव्यं विशिष्टदेशकालयोरङ्गत्वं कार्यजननाय तयोः कारणैरपेक्षणीयत्वात् । इदमेव च देशस्य कालस्य च निमित्तत्वं यदेकत्र कार्योत्पत्तिरन्यत्रानुत्पत्तिरिति ॥

क्षितितेजसोर्नैमित्तिकद्रवत्वयोगः ॥

क्षितितेजसोर्नैमित्तिकद्रवत्वयोगः । निमित्तादुपजातं नैमित्तिकं च तद्द्रवत्वं चेति नैमित्तिकद्रवत्वं तेन सह क्षितितेजसोर्योगः (१) पार्थिवस्य

(१) क्षितितेजसोः संयोगः—पा॰ १ पु॰ ।

सर्पिरादेस्तैजसस्य च सुवर्णरजतादेरग्निसंयोगेन विलयनात् गुरुत्ववत्पार्थिवमेव द्रवत्वं दह्यमानेषु सुवर्णादिषु संयुक्तसमवायात् प्रतीयते इति चेन्न पार्थिवद्रवत्वस्यात्यन्तमग्निसंयोगेन भस्मीभावोपलब्धेरस्य च तदभावात्। अत एव सुवर्णादिकमपि पार्थिवमेवेति कस्यचित्प्रवादोपि प्रत्युक्तः पार्थिवत्वे सति सर्पिरादिवदत्यन्तवह्निसंयोगेन द्रवत्वोच्छेदप्रसङ्गात् । यदपीदमुक्तं पार्थिवं सुवर्णादिकं सांसिद्धिकद्रवत्वाभावे सति गुरुत्वाधिकरणत्वाल्लोष्टादिवत्। तदप्यसारम् । किं तत्र गुरुत्वस्योपलब्धिः तद्गुणत्वादुतान्यगुणत्वेपि घृतादिष्वपि स्नेहवत्स्वाश्रयप्रत्यासत्तिनिमित्तादितिसंशयस्यानिवृत्तेः यदपि साधनान्तरं परप्रकाश्यमानत्वादिति तदप्यनुद्भूतरूपवत्त्वेनाप्युपपत्तेरसाधनं दिङ्मात्रमस्माभिरुपदिष्टम् ॥

अनेनैव न्यायेन सर्वत्र पदार्थे ऽन्यदपि साधर्म्यं स्वयं वाच्यम् विपर्ययादितरव्यावृत्तैर्वैधर्म्यं वाच्यमिति शिष्यानाह । एवमिति ॥

एवं सर्वत्र साधर्म्यं विपर्ययाद्वैधर्म्यं (१) च वाच्यमिति द्रव्यासङ्करः (२) ॥

अनुद्दिष्टेषु पदार्थेषु न तेषां लक्षणानि प्रवर्तन्ते निर्विषयत्वात् अलक्षितेषु च तत्त्वप्रतीत्यभावः कारणाभावात् अतः पदार्थव्युत्पादनाय प्रवृत्तस्य शास्त्रस्योभयथा प्रवृत्तिः उद्देशो लक्षणं च परीक्षायास्तु नियमः । यत्राभिहिते लक्षणे प्रवादान्तरव्याक्षेपात् तत्त्वनिश्चयो न भवति तत्र परपक्षव्युदासार्थं परीक्षाविधिरधिक्रियते । यत्र तु लक्षणाभिधानसामर्थ्यादेव तत्त्वनिश्चयः स्यात् तत्रायं व्यर्थो नार्थ्यते योपि हि त्रिविधां शास्त्रस्य प्रवृत्तिमिच्छति तस्यापि प्रयोजनादीनां नास्ति परीक्षा तत्कस्य हेतोर्लक्षणमात्रादेव ते प्रतीयन्ते इति । एवं चेदर्थप्रतीत्यनुरोधाच्छास्त्रस्य प्रवृत्तिर्न त्रिधैव । नामधेयेन पदार्थानामभिधानमुद्देशः उद्दिष्टस्य स्वपरजातीयव्यावर्तको धर्मो लक्षणं लक्षितस्य यथालक्षणं विचारः परीक्षा । उद्दिष्टविभागस्तु न विधान्तरमुद्देशलक्षणेनैव संगृहीतत्वात् तथाहि पृथगुच्यते एतान्येवेति नियमार्थं विशेषल-

---

(१) सर्वत्र विपर्ययात् साधर्म्यं वैधर्म्य–पा॰ ५ पु॰ ।
(२) द्रव्यासङ्कर इति ५ पु॰ नास्ति ।

क्षणप्रवृत्त्यर्थं च विभक्तेषु पदार्थेषु तेषां विशेषलक्षणानि भवन्ति अन्यथा तानि निर्विषयाणि स्युः तत्र द्रव्याणि द्रव्यगुणकर्मेत्युद्दिष्टानि पृथिव्यप्तेज इति विभक्तानि सम्प्रति तेषां विशेषलक्षणार्थं प्रकरणमारभ्यते ॥

इहेदानीमेकैकशो वैधर्म्यमुच्यते ॥

इहेदानीमिति । पूर्वं द्वयोर्वहूनां परस्परापेक्षया वैधर्म्यमुक्तम् । इह वक्ष्यमाणे प्रकरणे सम्प्रत्येकैकस्य द्रव्यस्य व्यावर्तको धर्मः कथ्यते । एकैकश इति शस्प्रत्ययाद्वीप्सात्यन्तबहुव्याप्तिप्रदर्शनार्थो उद्देशक्रमेण पृथिव्याः प्रथमं वैधर्म्यमाह (१) ॥

पृथिवीत्वाभिसम्बन्धात् पृथिवी । रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वसंस्कारवती । एते च गुणविनिवेशाधिकारे रूपादयो गुणविशेषाः सिद्धाः । चाक्षुषवचनात् सप्त संख्यादयः । पतनोपदेशाद्गुरुत्वम् । अद्भिः सामान्यवचनाद् द्रवत्वम् । उत्तरकर्मवचनात् संस्कारः(२) । क्षितावेव गन्धः । रूपमनेकप्रकारं(३) शुक्लादि । रसः षड्विधो मधुरादिः । गन्धो द्विविधः सुरभिरसुरभिश्च । स्पर्शोऽस्या(४) अनुष्णाशीतत्वे सति पाकजः । सा तु(५) द्विविधा । नित्या चानित्या च । परमाणुलक्षणा नित्या । कार्यलक्षणा त्वनित्या । सा च स्थैर्याद्यवयवसन्निवेशविशिष्टाऽपरजातिबहुत्वोपेता शयनासनाद्यनेकोपकारकरी च । त्रिविधं चास्याः कार्यम् । शरीरेन्द्रियविषयसञ्ज्ञकम् । शरीरं(६) द्विविधम् । योनिजमयोनिजं च । तत्रायोनिजमनपेक्ष्य शु-

(१) इतरव्यावर्तकं व्यवहारसाधकमसाधारणधर्ममाहेत्यर्थः ।

(२) संस्कार इति-पा० ५ पु० ।
(३) प्रकारकं-पा० ५ पु० ।
(४) अस्या इति नास्ति ५ पु० ।
(५) सा च-पा० ५ पु० ।
(६) तत्र शरीरं-पा० ५ पु० ।

क्रशोणितं देवर्षीणां शरीरं धर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्यो जायते । क्षुद्रजन्तूनां यातनाशरीराण्यधर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्यो जायन्ते । शुक्रशोणितसन्निपातजं योनिजम् । तद्द्विविधं(१) जरायुजमण्डजं च । मानुषपशुमृगाणां जरायुजम् । पक्षिसरीसृपाणामण्डजम् । इन्द्रियं गन्धव्यञ्जकं सर्वप्राणिनां जलाद्यनभिभूतैः पार्थिवावयवैरारब्धं घ्राणम् । विषयस्तु द्व्यणुकादिक्रमेण(२)रब्धस्त्रिविधो मृत्पाषाणस्थावरलक्षणः । तत्र भूप्रदेशाः प्राकारेष्टकादयो मृत्प्रकाराः(३)। पाषाणा उपलमणिवज्रादयः । स्थावरास्तृणौषधिवृक्ष(४)लतावतानवनस्पतय इति ॥

पृथिवीत्वाभिसम्बन्धात् पृथिवी । यो हि पृथिवीं स्वरूपतो जानन्नपि कुतश्चिद्व्यामोहात् पृथिवीति न व्यवहरति तं प्रति विषयसम्बन्धाव्यभिचारेण व्यवहारसाधनार्थमसाधारणो धर्मः कथ्यते । पृथिवीत्वाभिसम्बन्धात् पृथिवीति । इयं पृथिवीति व्यवहर्तव्या पृथिवीत्वाभिसम्बन्धात् यत् पुनः पृथिवीति न व्यवह्रियते न तत् पृथिवीत्वेनाभिसम्बद्धं(५) यथाबादिकम् । न चेयं पृथिवीत्वेन नाभिसम्बद्धा तस्मात् पृथिवीति व्यवहर्तव्येति । यो वा पृथिवीति लोके शृणोति न जानाति च तस्याः स्वरूपं कीदृगिति तं प्रति तस्याः स्वपरजातीयव्यावृत्तस्वरूपप्रतिपादनार्थमसाधारणो धर्मः कथ्यते या लोके पृथिवीति व्यपदिश्यते सा पृथिवी पृथिवीत्वाभिसम्बन्धात् । यथाहोद्द्योतकरः(६) समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थः । एतेनैतदपि प्रत्युक्तं प्रसिद्धाश्चेत् पदार्था न लक्षणीयाः अप्रसिद्धा न तरामशक्यत्वात् । स्वरूपेणावगतस्यापि व्यवहारविशेषप्रतिपादनार्थं सामान्येन प्रसिद्धस्य विशेषावगमार्थं च लक्षणप्रवृत्तेः । नन्वेवं सत्यनवस्था लक्ष्यवल्लक्षण-

---

(१) तत्तु द्विविधं–पा॰ ५ पु॰ । (२) द्व्यणुकादिप्रक्रमेण–पा॰ ५ पु॰ ।
(३) मद्विकाराः–पा॰ ५ पु॰ । (४) स्थावरा वृक्षतृणौषधिगुल्म–पा॰ ५ पु॰ ।
(५) पृथिवीत्वाभिसम्बद्धम्–पा॰ २ पु॰ । (६) उद्द्योतकरो न्यायवार्त्तिककारः ।

स्याप्यत्यन्ततो लक्षणीयत्वादिति चेन्न अप्रतीतौ लक्षणापेक्षित्वात् सर्वत्र चाप्रतीत्यभावात् तथाहि शिरसा पादेन गवामनुबध्नन्ति विद्वांशः न पुनरेतावप्यन्यतः समीक्ष्यन्ते यस्तु सर्वथैवाप्रतिपन्नो न तं प्रत्युपदेशः । तस्य बालमूकादिवदनधिकारात् । गन्धसहचरितचतुर्दशगुणवत्त्वमपि पृथिव्या इतरेभ्यो वैधर्म्यमिति प्रतिपादयन्नाह । रूपरसगन्धेति । अत्र द्वन्द्वानन्तरं मतुप्प्रत्यययोगात् प्रत्येकं रूपादीनां पृथिव्या सह सम्बन्धो लभ्यते । सूत्रकारस्याप्येते गुणाः पृथिव्यामभिमता इत्याह । एते चेति । गुणानां विनिवेशो द्रव्येषु वृत्तिः सा प्रतिपाद्यते ऽनेनाधिक्रियते ऽस्मिन्निति गुणविनिवेशाधिकारो द्वितीयोऽध्यायः तस्मिन् रूपरसगन्धस्पर्शाः पृथिव्यां सिद्धाः सूत्रकारेण प्रतिपादिताः रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवीति । चाक्षुषवचनात् सप्त संख्यादयः । संख्या परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्य(१)समवायाच्चाक्षुषाणीति चाक्षुषवचनाद्रूपवत्यां पृथिव्यां संख्यादयः सप्त सिद्धाः । यदि ते रूपिद्रव्येषु न सन्ति तत्समवाये तेषां प्रत्यक्षत्वं सूत्रकारेण नोक्तं स्यादित्यर्थः । पतनोपदेशाद् गुरुत्वमिति । संयोगप्रतियत्नाभावे गुरुत्वात् पतनमित्युपदेशात् सूत्रकारेण पतनसम्बन्धिन्यां पृथिव्यां गुरुत्वमस्तीत्यर्थात् कथितं व्यधिकरणस्याकरणत्वात् । अद्भिः सामान्यवचनाद् द्रवत्वम् । सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टानां पार्थिवानामग्निसंयोगाद् द्रवत्वमद्भिः सामान्यमिति वचनात् पृथिव्यां नैमित्तिकं द्रवत्वमस्तीत्युक्तम् । मधूच्छिष्टशब्देन सिक्थस्याभिधानम्(२) । उत्तरकर्मवचनात् संस्कार इति । नोदनादाद्यमिषोः कर्म तत्कर्मकारिताच्च संस्कारात् तथोत्तरमुत्तरं चेति सूत्रकारेण इषौ पार्थिवद्रव्ये कर्महेतुः संस्कार इतिदर्शयता पृथिव्यां वेगोस्तीति ज्ञापितम् (३) अविद्यमानस्याहेतुत्वात् । यथा चैक एव संस्कार आपतनात् तथोपपादयिष्यामः(४) । क्षिताविव गन्धः । अयमस्यार्थः केवल एवायमसाधारणधर्म इति । सुगन्धि सलिलं सुगन्धिः समीरण इति प्रत्ययाद् द्रव्यान्तरेपि गन्धोऽस्तीति चेन्न । पार्थिवद्रव्यसमवायेन तद्गुणोपलब्धेः कथमेष निश्चय इति चेत् तदभावे ऽनुपलम्भात् यद्यपि रूपं त्रयाणां तथाप्यवान्तरभेदापेक्षया तदपि पृथिव्या एव वैधर्म्यमाह ।

---

(१) रूपवद्द्रव्य-पा० १ पु० ।
(२) सिक्थकाभिधानम्-पा० १ पु० ।
(३) गम्यते-पा० २ पु० ।
(४) कर्मपदार्थनिरूपणे ।

रूपमनेकप्रकारमिति । अत्रापि चितावेवेत्यनुसन्धानीयम् । शुक्लपीताद्यनेकविधं रूपं चितावेव नान्यत्रेत्यर्थः । एकस्यां पृथिवीजातौ नानारूपाणि व्यक्तिभेदेन समवयन्ति । क्वचिदेकस्यामपि व्यक्तावनेकप्रकाररूपसमावेशः यत्र नानाविधरूपसम्बन्धिभिरवयवैरवयव्यारभ्यते । कथमेतदिति चेदुच्यते । यथावयवैरवयव्यारब्धस्तथावयवरूपैरवयविनि रूपमारब्धव्यम् अवयवेषु च न शुक्लमेव रूपमस्ति नापि श्याममेव किन्तु श्यामशुक्लहरितादीनि न च तेषामेकं रूपमेवारभते नापराणीत्यस्ति नियमः प्रत्येकमन्यत्र सर्वेषामपि सामर्थ्यदर्शनात् । न च परस्परं विरोधेन सर्वाण्यपि नारभन्त एवेत्यपि युक्तम् । चित्ररूपस्यावयविनः प्रतीतेररूपस्य द्रव्यस्य प्रत्यक्षत्वाभावाच्च । न चावयवरूपाणि समुच्चितान्यत्र चित्रधिया प्रतीयन्ते तेनैवावयवी प्रत्यक्ष इति कल्पनायामन्यत्रापि तथाभावप्रसङ्गेनावयविरूपोच्छेदप्रसङ्गः तस्मात् सम्भूय तैरारभ्यते तच्चारभ्यमाणं विविधकारणस्वभावानुगमाच्छ्यामशुक्लहरितात्मकमेव स्याच्चित्रमिति च व्यपदिश्यते । विरोधादेकमनेकस्वभावमयुक्तमिति चेत् तथा च प्रावादुकप्रवादः । एकं च चित्रं चेत्येतत्तच्च चित्रतरं तत इति । को विरोधो नीलादीनां न तावदितरेतराभावात्मको भावस्वभावानुगमात् अन्योन्यसंश्रयापत्तेश्च स्वरूपान्यत्वं विरोध इति चेत् सत्यमस्त्येव तथापि चित्रात्मनो रूपस्य नायुक्तता विचित्रकारणसामर्थ्यभाविनस्तस्य सर्वलोकप्रसिद्धेन प्रत्यक्षेणैवोपपादितत्वात् अचित्रे पार्श्वे पटस्येव तदाश्रयस्य चित्ररूपस्य ग्रहणप्रसङ्गः तस्यैकत्वादिति चेन्न अन्वयव्यतिरेकाभ्यां समधिगतसामर्थ्यस्यावयवनानारूपदर्शनस्यापि चित्ररूपग्रहणहेतुत्वात् तस्य च पार्श्वान्तरेऽभावात् । नन्वेवं तर्हि नानारूपैर्द्व्यणुकैरारब्धे द्रव्ये न चित्ररूपग्रहणं तदवयवरूपग्रहणाभावात् को नामाह न तथेति । न हि परमसूक्ष्मस्य वस्तुनो रूपं विविच्य गृह्यते यस्य तु विविच्य गृह्यते तस्यावयवरूपाण्यपि गृह्यन्ते । यस्त्वव्यापकानि बहूनि चित्ररूपाणीति मन्यते तस्य नीलपीताभ्यामारब्धे द्वितन्तुके रूपानुत्पत्तिरेकैकस्यावयवरूपस्यानारम्भकत्वात् । अथ मतं तत्रोभाभ्यामेकं चित्रं रूपमारभ्यते तदन्यत्रापि तथा स्यादविशेषात् विवादाध्यासितं चित्रद्रव्यं एकरूपद्रव्यसम्बन्धिद्रव्यत्वात् इतरद्रव्यवत् तद्गतं रूपमेकमवयविरूपत्वात् इतरावयविद्रव्यरूपवत् । रसः षड्विध इत्यत्रापि पूर्ववद्व्याख्यानम् । यद्गन्धस्य

भेदनिरूपणं तत्पारम्पर्येण पृथिव्या एव स्वरूपकथनमित्यभिप्रायेणाह । गन्धो द्विविध इति । तदेव द्वैविध्यं दर्शयति । सुरभिरसुरभिश्चेति । असुरभिरिति सुरभिगन्धविरुद्धं प्रतिद्रव्यादिसमवेतं प्रतिकूलसंवेदनीयं गन्धान्तरं न तु तदभावमात्रं विधिरूपेण सातिशयतया च संवेदनात् । उपेक्षणीयस्तु गन्धोऽनुद्भूतसुरभ्यसुरभिप्रभेद एवेति पृथङ्नोच्यते । अथवा सोऽप्यसुरभिरेव सुरभिगन्धादन्योऽसुरभिरिति व्युत्पादनात् । यथाभूतः स्पर्शोऽस्या वैधर्म्यं तथा दर्शयति । स्पर्शोऽस्या इति । पाकजः स्पर्शः पृथिव्या वैधर्म्यं तस्य स्वरूपकथनमनुष्णाशीत इति । यद्यपि स्पर्शवत् पाकजौ रूपरसावप्यस्या वैधर्म्यं तथापि रूपरसयोः पाकजत्वानभिधानम् अन्यथापि तयोर्वैधर्म्यस्य सम्भवाद्वैधर्म्यमात्रप्रतिपादनस्यैव विवक्षितत्वात् अप्रतीयमानपाकजेषु स्तम्भादिषु[1] स्पर्शस्य पाकजत्वमनुमानात् स्तम्भादिषु स्पर्शः पाकजः पार्थिवस्पर्शत्वाद् घटादिस्पर्शवत् घटादिस्पर्शस्यापि पाकजत्वमेकेन्द्रियग्राह्यत्वे सति तद्गुणत्वात् तद्गतरूपवत् । अवान्तरभेदनिरूपणार्थमाह । नित्या चानित्या चेति । प्रकारान्तराभावसंसूचनार्थौ चशब्दौ । का नित्या का चानित्येत्याह । परमाणुलक्षणा नित्या कार्यलक्षणा त्वनित्येति । उभयत्रापि लक्षणशब्दः स्वभावार्थः । परमाणुस्वभावायाः पृथिव्याः सत्त्वे किं प्रमाणमनुमानम् अणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्यत्वान्महत्परिमाणतारतम्यवत् । यत्रेदं विश्रान्तं यतः[2] परमाणुर्नास्ति स परमाणुः । अत एव नित्यो द्रव्यत्वे सत्यनवयवत्वादाकाशवत् अथायं सावयवो न तर्हि परमाणुः कार्यपरिमाणापेक्षया तदवयवपरिमाणस्य लोके ऽल्पीयस्त्वप्रतीतेः यश्च तस्यावयवः स परमाणुर्भविष्यति अथ सोऽपि न भवति अवयवान्तरसद्भावात् एवं तर्ह्यनवस्था ततश्चावयविनामल्पतरतमादिभावो न स्यात् सर्वेषामनन्तकारणजन्यत्वाविशेषेण परिमाणप्रकर्षाप्रकर्षहेतोः[3] कारणसंख्याभूयस्त्वाभूयस्त्वयोरसम्भवात् । अस्ति तावदयं परिमाणभेदः तस्मादणुपरिमाणं क्वचिन्निरतिशयमिति सिद्धो नित्यः परमाणुः स चैको नारम्भकः एकस्य नित्यस्य

---

(१) स्तम्भादिषु-इति नास्ति २ पु· । (२) यतोऽन्यः-पा· २ । ४ पु· ।
(३) प्रमाणप्रकर्षापकर्ष-पा· २ पु· ।

चारम्भकत्वे कार्यस्य सततोत्पत्तिः स्यादपेक्षणीयाभावात् । अविनाशित्वं च प्रसज्येत । आश्रयविनाशस्यावयवविभागस्य च विनाशहेतोरभावात् । त्र्यणामप्यारम्भकत्वमयुक्तम् । इह महत्कार्यद्रव्यस्योत्पत्तौ स्वपरिमाणापेक्षयाल्पपरिमाणस्य कार्यद्रव्यस्यैव सामर्थ्यदर्शनात् । त्र्यणुकं कार्यद्रव्येणैव जन्यते महत्परिमाणत्वाद् घटवत् । एवं त्र्याणामेकस्य चारम्भकत्वे प्रतिक्षिप्ते द्वाभ्यामेव परमाणुभ्यामारभ्यते यत्तद् द्व्यणुकमिति सिद्धम् । द्व्यणुकैर्बहुभिरारभ्यते इत्यपि नियमो न द्वाभ्यां तस्याणुपरिमाणोत्पत्तौ कारणसद्भावेनाणुत्वो(१)त्पत्तावारम्भवैयर्थ्यात् बहुषु त्वनियमः । कदाचित् त्रिभिरारभ्यते इति त्र्यणुकमित्युच्यते कदाचिच्चतुर्भिरारभ्यते कदाचित्पञ्चभिरिति यथेष्टं कल्पना । न च कार्यस्य व्यर्थता यथा यथा कारणसंख्याबाहुल्यं तथा तथा महत्परिमाणतारतम्योपलम्भात् न चैवं सति द्व्यणुकानामेव घटारम्भकत्वप्रसक्तिः घटस्य भङ्गे ऽल्पतरतमादिभागदर्शनेन तथैवारम्भकल्पनात् तदेवं द्व्यणुकादिप्रक्रमेण क्रियते कार्यलक्षणा पृथिवी सा चानित्या कारणविभागस्याश्रयविनाशस्य च हेतोः सम्भवात् । कार्यलक्षणायाः पृथिव्या अनित्यत्वेन सह धर्मान्तरं समुच्चिन्वन्नाह । सा चेति । स्थैर्यं निविडत्वम् । आदिशब्दात् प्रशिथिलत्वादिपरिग्रहः । अवयवानां सन्निवेशोऽवयवसंयोगविभागविशेषः स्थैर्यादयश्चावयवसन्निवेशाश्च तैर्विशिष्टा अपरजातिबहुत्वोपेता गोत्वादिजातिभूयस्त्वयुक्तेत्यर्थः । परमाण्वादिष्वपरजात्यभावेप्यदृष्टवशात् तथा तथा तेषां व्यूहो यथा यथा तदारब्धेष्वपरजातयो व्यज्यन्ते । नन्वदृष्टकारिता सर्वभावानां सृष्टिः कार्यलक्षणा पृथ्वी कामर्थक्रियां पुरुषस्य जनयति येनेयमदृष्टेन क्रियते इत्यत आह । शयनासनेति । शयनासनादय अनेक उपकारास्तत्कारिणी कार्यलक्षणेति । कार्यान्तरं त्वस्याः समुच्चिनोति । त्रिविधमिति । कार्यत्रैविध्यमेव दर्शयति । शरीरेत्यादि । शरीरमिन्द्रियं विषय इति संज्ञा यस्य कार्यस्य तत्तथा । भोक्तुर्भोगायतनं शरीरं मृतशरीरे तद्योग्यत्वात्तद्व्यपदेशः । शरीराश्रयं ज्ञातुरपरोक्षप्रतीतिसाधनं(२) द्रव्यमिन्द्रियम् । शरीरेन्द्रियव्यतिरिक्तमात्मोपभोगसाधनं द्रव्यं विषयः । शरीरभेदं कथयति । योनिजमयोनिजं

---

(१) अणुतो–पा॰ २ पु॰ । (२) प्रत्यक्षसाधनमित्यर्थः ।

चेति । शुक्रशोणितसन्निपातो योनिः तस्माज्जातं योनिजं तद्विपरीतमयोनिजं तदेव दर्शयति । तच्चायोनिजमिति । तयोर्योनिजायोनिजयोर्मध्ये अयोनिजं शरीरं शुक्रशोणितमनपेक्ष्य जायते । केषामित्यत आह । देवर्षीणामिति । देवानां च ऋषीणां चेत्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकावधारितकारणभावस्य शुक्रशोणितस्याभावे कथं शरीरस्योत्पत्तिरित्यत आह । धर्मविशेषसहितेभ्य इति । विशिष्यते इति विशेषः धर्म एव विशेषः धर्मविशेषः प्रकृष्टो धर्मस्तत्सहितेभ्योऽणुभ्य इति । अयमभिसन्धिः शरीरारम्भे परमाणव एव कारणं न शुक्रशोणितसन्निपातः क्रियाविभागादिन्यायेन(१) तयोर्विनाशे सत्युत्पन्नपाकजैः परमाणुभिरारम्भात् न च शुक्रशोणितपरमाणूनां कश्चिद्विशेषः पार्थिवत्वाविशेषात् । अत्रापि कार्ये जातिनियमस्यादृष्ट एव हेतुः । एवं चेद्धर्मविशेषानुगृहीतेभ्यः परमाणुभ्योऽयोनिजशरीरोत्पत्तिर्नानुपपन्ना । ननु दृष्टस्तावत्सर्वत्र शरीरोत्पत्तौ शुक्रशोणितयोः पूर्वकालतानियमः(२) तेन यथा ग्रावोन्मज्जनाभ्युपगमस्तत्सदृशग्रावान्तरनिमज्जनग्राहकप्रमाणान्तरविरोधादनुपपन्नस्तद्वदयोनिजशरीराभ्युपगमोपि नैवं शुक्रादिनिरपेक्षस्यापि शलभादिशरीरस्य दर्शनात् विशिष्टसंस्थानस्य शरीरस्य शुक्रादिपूर्वतावगतेति चेत् सत्यं तथापि न नियमसिद्धिः किमदृष्टविशेषाभावादस्मदादिशरीरस्य शुक्रादिपूर्वता किं वा विशिष्टसंस्थानमात्रानुबन्धकृतेति सन्देहात् । एतेन बाधकानुमानमपि पर्युदस्तम् । तस्य व्याप्तिसन्देहात् । यच्चात्र वक्तव्यं तद्योगिप्रत्यक्षनिरूपणावसरे वक्ष्यामः । अधर्मविशेषेणाप्ययोनिजं शरीरं भवतीत्याह । क्षुद्रजन्तूनामिति । क्षुद्रजन्तवो दंशमशकादयस्तेषां यातना पीडा दुःखमिति यावत् तदर्थं शरीरं यातनाशरीरं तदधर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्यो जायते । इदं त्विह लोकसिद्धमेव । योनिजं शरीरमाह । शुक्रशोणितसन्निपातजमिति । शुक्रं च शोणितं च तयोः सन्निपातः संयोगविशेषः तस्माज्जातं योनिजमित्युच्यते । पितुः शुक्रं मातुः शोणितं तयोः सन्निपातानन्तरं जठरानलसम्बन्धाच्छुक्रशोणितारम्भकेषु परमाणुषु पूर्वरूपादिविनाशे सति समानगुणान्तरोत्पत्तौ द्व्यणुकादिप्रक्रमेण कललशरीरोत्पत्तिस्तत्रान्तःकरणप्रवेशो न तु शुक्रशोणितावस्थायां शरीराश्रयत्वान्मनसः । तत्र

---

(१) क्रियाविभागन्यायेन-पा· २ पु· । (२) पूर्वकारणता-पा· २ पु· ।

मातुराहाररसो मात्रया संक्रामति अदृष्टवशाच्च पुनर्जठरानलसम्बन्धात् कललारम्भकपरमाणुषु क्रियाविभागादिन्यायेन कललशरीरे नष्टे समुत्पन्नपाकजैः कललारम्भकपरमाणुभिरदृष्टवशादुपजातक्रियैराहारपरमाणुभिः सह सम्भूय शरीरान्तरमारभ्यते इत्येषा कल्पना शरीरे प्रत्यहं द्रष्टव्या। शरीरभेदे किं प्रमाणम्। परिमाणभेदः स्वल्पपरिमाणावच्छिन्ने आश्रये महत्परिमाणस्य परिसमाप्त्यभावात्। अवस्थान्तरापन्नं शरीरं तदाश्रयो भवतीति चेत् अवस्थान्तरमाहारावयवसहकारिणः शरीरावयवा आरभेरन् शरीरं वा तत्सहकृतं उभयथापि पटादिषु तन्त्वादिवदन्ते हीनाधिकपरिमाणवदनेकशरीरोपलम्भः स्यात्। न चैवम्। तस्मात्पूर्वं प्रणष्टमपरं च शरीरमुपजातं विवादाध्यासिते परिमाणे भिन्नाश्रये हीनाधिकपरिमाणत्वात् घटशरावपरिमाणवत्। विवादाध्यासितं परिमाणमाश्रयविनाशादेव विनश्यति परिमाणत्वात् मुद्गराभिहति(१)विनष्टघटपरिमाणवत्। प्रत्यभिज्ञानाच्छरीरैकत्वसिद्धिरिति चेन्न तस्य सादृश्यविषयत्वेनाप्युपपत्तेः व्यक्तीनामव्यवधानोत्पादनेनान्तराग्रहणस्यात्यन्तिकसादृश्यस्य च भ्रान्तिहेतोः सर्वदा सम्भवे ज्वालादिव्यक्तिवन्नेदं तदिति बाधकानुदयेपि युक्तिद्वारेण बाधकसम्भवात्। तस्य प्रकारं दर्शयति। द्विविधमिति। द्वे विधे प्रकारौ यस्य तद् द्विविधमिति व्याख्या। जरायुरिति गर्भाशयस्याभिधानं तेन वेष्टितं जायते इति जरायुजम्। अण्डं बिम्बं तेन वेष्टितं जायते तदण्डजम्। केषां जरायुजं केषां चाण्डजमित्यत्राह। मानुषेत्यादि। मानुषा अस्मदादयः। पशवः छागाः। अग्नीषोमीयं पशुमालभेत सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेतेति दर्शनात्। मृगाः कृष्णशारादयः तेषां जरायुजं शरीरम्। इदं चोपलक्षणपरम्। अन्येषामपि चतुष्पदां जरायुजत्वात्। पक्षिणः प्रसिद्धाः। सरीसृपाः सर्पाः तेषामण्डजं शरीरम्। एतदपि न नियमार्थमन्येषामपि मत्स्यादीनामण्डजत्वात्। इन्द्रियमाह(२)। इन्द्रियमिति। सर्वप्राणिनां गन्धव्यञ्जकं गन्धोपलम्भकं यदिन्द्रियं तत्पार्थिवावयवैरारब्धम्। एतावता नियमो न लभ्यते यदेतदेव गन्धमभिव्यनक्ति नान्यत्पार्थिवं द्रव्यं तदर्थमाह। जलाद्यनभिभूतैः पार्थिवावयवैरारब्धं घ्राणम्। जलादिभिरनभिभू-

---

(१) मुद्गराभिहत-पा० १ पु०। (२) इन्द्रियस्वरूपनियमार्थमाह-पा० २। ४ पु०।

ते(१)रप्रतिहतसामर्थ्यैरवयवैरदृष्टवशादितरविलक्षणमारब्धमेतत् अतो विशिष्टोत्पाददिदमेव(२) गन्धाभिव्यक्तिसमर्थं नान्यदित्यर्थः । घ्राणमिति तस्य सञ्ज्ञा । आत्मा जिघ्रति गन्धमुपादत्ते ऽनेनेति कृत्वा तत्सद्भावे गन्धोपलब्धिरेव प्रमाणम् क्रियायाः करणसाध्यत्वात्(३) चक्षुरादिव्यापारे च तस्या अनुत्पादात् पार्थिवत्वेपि रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैवाभिव्यञ्जकत्वं प्रमाणम् । कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकघृतवत् यथा घृतं स्वगन्धसहितमेव कुङ्कुमगन्धमभिव्यनक्ति तथा घ्राणमपि स्वगन्धसहितमेवेन्द्रियम् अतो न स्वगन्धस्य ग्राहकं तेनैव तस्याग्रहणात् यथा घ्राणस्य तथा रसनचक्षुस्त्वगिन्द्रियाणामपि वक्ष्यमाणेन दृष्टान्तबलेन रूपरसस्पर्शसहकृतानामेवेन्द्रियत्वानुमानान्न स्वगुणग्रहणम् । श्रोत्रं तु शब्दगुणमिन्द्रियम् । अतस्तेनैव शब्दोपलम्भः । शरीरेन्द्रियाभ्यां विषयस्य स्वरूपविशेषं तुशब्देन दर्शयन् भेदं दर्शयति । विषयस्त्विति । द्व्यणुकादिप्रक्रमेणारब्ध इति साधारणरूपानुवादः । मृत्पाषाणस्थावरलक्षण(४) इति । मृत्पाषाणस्थावरादिस्वभाव इत्यर्थः । तेषां मध्ये मृदं स्वरूपेण निर्धारयन्नाह । तत्रेति । तत्र भूप्रदेशाः स्थलनिम्नादयः प्राकारेष्टकादयः सर्वे ते मृत्प्रकारा मृत्प्रभेदा इत्यर्थः । पाषाणभेदमाह । पाषाणा इति । उपलाः शिलाः । मणयः सूर्यकान्तादयः । वज्रोऽशनिर्हीरश्च । तृणमुलपादिः । ओषधयः फलपाकान्ताः गोधूमादयः । ये सपुष्पफलास्ते वृक्षाः कोविदारप्रभृतयः । लता प्रसिद्धैव । अवतन्वन्तीत्यवतानां नाम विटपाः केतकीबीजपूरादयः । ये विना पुष्पं फलन्ति ते वनस्पतय ओदुम्बरादयः । ननु स्वेच्छाधीनचेष्टाविरहः स्थावरत्वं तत्तु मृत्पाषाणयोरप्यस्ति सत्यं(५) तयो रूपान्तरस्यापि सम्भवादनेन रूपेणाभिधानं न कृतम् ॥

अप्त्वाभिसम्बन्धादापः । रूपरसस्पर्शद्रवत्वस्नेहसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वसंस्कारवत्यः(६) । पूर्ववदेषां सिद्धिः । शुक्लमधुर-

(१) जलाद्यनभिभूतै–पा· १ पु· ।
(२) विशिष्टोपादानादिदमेव–पा· १ पु· ।
(३) करणसाध्यत्वात्–पा· २ पु· ।
(४) स्थावरादिलक्षण–पा· २ । ४ पु· ।
(५) तथापि–इत्यधिकं २ । ४ पु· ।
(६) संस्कारवत्यश्च–पा· ५ पु· ।

त्वादपां तदारब्धं शरीरं जलबुद्बुदप्रायं विशिष्टव्यवहारायोग्यं कथमुपभोगसमर्थं स्यादित्याह । पार्थिवावयवोपष्टम्भादुपभोगसमर्थम् । पार्थिवानामवयवानामुपष्टम्भात् संयोगविशेषादाप्यं शरीरमुपभोगाय समर्थं स्यात् आप्यशरीरोत्पत्तो पार्थिवावयवा निमित्तकारणं तेषां संयोगादाप्यावयवानां द्रवत्वे प्रतिबद्धे विशिष्टमेवेदं शरीरमुत्पद्यते न जलबुद्बुदप्रायमित्यर्थः । ये तु पञ्चभूतसमवायिकारणं शरीरमित्यास्थिषत तेषामगन्धं शरीरं स्यात् कारणगन्धस्यैकस्यानारम्भकत्वात् चित्ररूपरसस्पर्शं च प्राप्नोति कारणेषु नानारूपरसस्पर्शसम्भवात् न चैवं दृष्टं तस्मान्न पञ्चभूतप्रकृतिकं भूजलप्रकृतिकमप्यत एव न स्यात् अत एव भूजलानिलप्रकृतिकमपि न स्यात् भूवाय्वाकाशप्रकृतिकत्वे ऽरूपमरसमगन्धं च स्यात् । अनलानिलाकाशप्रकृतिकत्वे चागन्धमरसं चेत्यादि यथासम्भवं योजनीयम् । न च पञ्चभूतसमवायिकारणत्वे शरीरस्यैकत्वं प्राप्नोति स्वभावभेदेन भेदोपपत्तेः । मानुषं शरीरं पृथिव्यात्मकं गन्धवत्त्वात् परमाणुलक्षणपृथिवीवत् उदकादिधर्मोपलम्भः कथमचेति चेत् संयुक्तसमवायादित्यलम् । इन्द्रियं रसव्यञ्जकं सर्वप्राणिनामिति । सर्वप्राणिनां रसव्यञ्जकं यदिन्द्रियं तज्जलावयवैरारब्धं तथापि कस्मात्तदेव रसव्यञ्जकं स्यात् नान्यदुदकद्रव्यमित्याह । विजात्यनभिभूतैरिति । विजातिभिः पार्थिवावयवैर्ये ऽनभिभूता अप्रतिहतसामर्थ्या आप्यावयवास्तैरितरद्रव्यविलक्षण(१)मारब्धमत इदं विशिष्टोत्पादाद्रसव्यञ्जकमिन्द्रियं न द्रव्यान्तरं तस्येत्थमुत्पत्त्यभावादित्यर्थः । एतच्च नियमदर्शनादेव कल्प्यते रसनेन्द्रियसद्भावे रसोपलब्धिरेव प्रमाणं क्रियायाः करणसाध्यत्वात् आप्यत्वं रूपादिषु मध्ये रसव्यञ्जकत्वात् मुखशोषिणां लालादिद्रव्यवत् । विषयनिरूपणार्थमाह । विषयस्त्विति । सरित्समुद्रो हिमं करको घनोपलमित्यादि(२)र्विषयो भोग्यत्वेन भोक्तुर्भोगसाधनत्वात् ॥

तेजस्त्वाभिसम्बन्धात् तेजः । रूपस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वसंस्कार-

---

(१) इतरविलक्षण-पा॰ १ पु॰ । (२) इत्येवमादि-पा॰ ४ पु॰ ।

वत् । पूर्ववदेषां सिद्धिः । तत्र शुक्लं भास्वरं च रूपम्(१) । उष्ण एव स्पर्शः(२) । तदपि द्विविधमणुकार्यभावात् । कार्यं च शरीरादित्रयम्(३) । शरीरमयोनिजमेवादित्यलोके पार्थिवावयवोपष्टम्भाच्चोपभोगसमर्थम् । इन्द्रियं सर्वप्राणिनां रूपव्यञ्जकमन्यावयवानभिभूतैस्तेजोवयवैरारब्धं चक्षुः । विषयसञ्ज्ञकं चतुर्विधम् । भौमं दिव्यमुदर्य(४)माकरजं च । तत्र भौमं काष्ठेन्धनप्रभवमूर्ध्वज्वलनस्वभावं(५) पचनदहन(६)स्वेदनादिसमर्थं दिव्यमबिन्धनं सौरविद्युदादि भुक्तस्याहारस्य रसादिपरिणामार्थमुदर्यं(७) आकरजं च सुवर्णादि । तत्र संयुक्तसमवायाद्रसाद्युपलब्धिरिति ॥

तेजस्त्वाभिसम्बन्धात् तेज इति । व्याख्यानं पूर्ववत् । तेजस्त्वमिव रूपाद्येकादशगुणयोगोपि तस्य वैधर्म्यमिति दर्शयति । रूपेत्यादि । पूर्ववत् तेषां(८) सिद्धिरिति । यथा सूत्रकारवचनाद्रूपादीनां पृथिव्यां सिद्धिस्तथा तेजस्यपीत्यर्थः । तथा च सूत्रम् । तेजोपि रूपस्पर्शवत् । संख्यादिप्रतिपादकं तु साधारणमेव सूत्रम् । यादृशमस्य रूपं तद्दर्शयति । शुक्लं भास्वरं चेति । शुक्लं रूपं पृथिव्युदकयोरप्यस्ति किं तु न भास्वरं रूपं स्वरूपप्रकाशकं शुक्लं रूपं तेजस्येवेति वैधर्म्यम् । यत्त्वस्य लोहितं कपिलं वा रूपं क्वचित् प्रतीयते तदाश्रयोपाधिकृतम् निराश्रयस्य सर्वत्र शुक्लतामात्रप्रतीतेः यथा प्रदीपप्रभामण्डलस्य सौरचन्द्राद्यालोकस्य च । उष्ण एव स्पर्श इति । पृथिव्युदकमरुतामनुष्णाशीतशीतानुष्णाशीतस्पर्शाः । उष्ण एव तेजसः स्पर्श इति वैधर्म्यम् । पृथिव्युदकवत्तेजसोपि द्वैविध्यमपिशब्देन सम्भावयन्नाह । तदपीति । अणु-

(१) शुक्लं भास्वरं च रूपम्—पा॰ ५ पु॰ । (२) नैमित्तिकं द्रवत्वं चेत्यधिकम् ५ पु॰ ।
(३) शरीरेन्द्रियविषयसञ्ज्ञकमित्यधिकम्—५ पु॰ । (४) दिव्यमौदर्य—पा॰ १ पु॰ ।
(५) स्वभावकम्—पा॰ ६ पु॰ । (६) दहन—इति नास्ति ५ पु॰ ।
(७) रसादिभावेन परिणामसमर्थमुदर्यम्—पा॰ ५ पु॰ । (८) पूर्ववदेषां—पा॰ २ पु॰ ।

भावात् कार्यभावात् तेजोपि द्विविधमिति । कार्यं च शरीरादित्रयम् । शरीर-मिन्द्रियं विषय इति त्रयं तेजस एव कार्यम् । शरीरमयोनिजमेवादित्यलोके । ननु दहनात्मत्वात्तैजसां तदारब्धं शरीरं वह्निपुञ्जप्रायं विशिष्टव्यवहारा-योग्यत्वान्नोपभोगाय कल्पते तत्राह । पार्थिवावयवोपष्टम्भाच्चेति । पार्थिवाना-मवयवानां निमित्तभूतानामुपष्टम्भात् संयोगविशेषात् तेजोवयवा उपभोगक्षमं विशिष्टमेव शरीरमारभन्ते न वह्निपुञ्जप्रायमित्यभिप्रायः । इन्द्रियं रूपव्यञ्ज-कमिति । सर्वप्राणिनां रूपव्यञ्जकं यदिन्द्रियं तत् तेजोवयवैरारब्धम् । इद-मेव कुतो रूपव्यञ्जकमिन्द्रियं स्यात् नान्यत्तेजोद्रव्यमित्यत्रोपपत्तिः । अन्या-वयवानभिभूतैरिति । ये पार्थिवोदकावयवैरप्रतिबद्धसामर्थ्यास्तेजोवयवास्तैरा-रब्धं चक्षुः अत इदं विशिष्टोत्पादाद्रूपाभिव्यञ्जकमिन्द्रियं नान्यत् तादृशं तदु-त्पद्यते इत्यत्रादृष्टमेव कारणं कार्यनियम एव प्रमाणम् । तैजसत्वं तु तस्य रूपादिषु मध्ये नियमेन रूपस्याभिव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत् । इदं त्वदृष्टवशाद-नुद्भूतरूपस्पर्शम् । तेन न स्वाश्रयं दहति नाप्युपलभ्यते । विषयसञ्ज्ञकं चतु-र्विधम् । विषय इति सञ्ज्ञा यस्य तद्विषयसञ्ज्ञकं तेजःकार्यं चतुर्विधम् । चातुर्विध्यमेव दर्शयति । भौममित्यादि । तत्रेति निर्धारणार्थः । भूमौ भवं भौमं काष्ठेन्धनप्रभवं काष्ठस्वभावं यदिन्धनं तस्मात् प्रभवत्युत्पद्यते निराश्र-यस्यानुत्पत्तेः काष्ठग्रहणमुपलक्षणार्थं तृणतुषादीनामपि कारणत्वात् । ऊर्ध्वं ज्वलनं क्रियाविशेषस्तत्स्वभावकं तद्धर्मकं पचनस्वेदनादिसमर्थं पचनं पूर्वगु-णविलक्षणं गुणान्तरोत्पादनं स्वेदनं स्तब्धत्वनाशनं आदिशब्दाद्विस्फोटादि-जननलक्षणं दहनं तत्र समर्थमित्यर्थक्रियोपवर्णनम् । दिव्यमबिन्धनं सौरं विद्युदादिभवं तेजोऽबिन्धनं आप इन्धनं यस्येति व्युत्पत्त्या तत्सौरं विद्यु-दादि आदिशब्दादुल्काया अवबोधः । भुक्तस्याहारस्य रसादिपरिणामार्थ-मुदर्यं उदरे भवं तेजो भुक्तस्याहारस्य रसमलधातुभावेन परिणामप्रयोजनम् । आकरजं च सुवर्णादि । आकरः स्थानविशेषः तस्मिन् सुवर्णरजतादि तैजसं द्रव्यं जायते । सुवर्णादीनां तैजसत्वे तावदागमः प्रमाणम् । न्यायश्चाभिहितः । कथं तर्हि गन्धरसयोरनुष्णाशीतस्पर्शस्य च गुणस्योपलब्धिरत्र आह । तत्रेति । भोगिनामदृष्टवशेन भूयसां पार्थिवानां पार्थिवावयवानामुपष्टम्भाद-

नुद्भूतरूपस्पर्शं पिण्डीभावयोग्यं सुवर्णादिकमारभ्यते तत्र पार्थिवद्रव्यसमवेता इमे रसादयो गृह्यन्ते । इतिशब्दः समाप्तौ(१) । अनुद्भूतरूपस्पर्शं सुवर्णादिकमिति न मृष्यामहे प्रतीयमानरूपस्पर्शव्यतिरिक्तस्य द्रव्यान्तरस्याभावादिति चेन्न स्तम्भोयं कुम्भोयमिति प्रत्येकविलक्षणसंस्थानसंवेदनात् रूपादिस्वभावस्य सर्वत्राविशेषात् । वासनाभेदात् प्रतिसञ्चयं संवित्तिभेद इति चेन्नीलादिसंवित्तिभेदोपि वासनाकृत एवास्तु नार्थो नीलादिभेदेन । असति बाह्यवस्तुनि स्वसन्तानमात्राधीनजन्मनो वासनापरिपाकस्य कादाचित्कत्वानुपपत्तेस्तन्मात्रहेतोर्नीलादिसंवेदनस्य कादाचित्कत्वासम्भवान्नीलादिभेदकल्पनेति चेत् स्तम्भादिसंवित्तिभेदस्यापि बाह्यवस्त्वननुरोधिनो न कादाचित्कत्वमुपपद्यते इति रूपादिव्यतिरिक्तः प्रतिसञ्चयं वासनाविशेषप्रबोधहेतुर्विलक्षणः संस्थानविशेषः कल्पनीयः । येन दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणमपि सिद्ध्यति रूपादिमात्रे वस्तुन्यस्याप्यसम्भवः तेषामेकैकेन्द्रियग्रहणनियमात् । अपि च रूपादयः परमाणुस्वभावाः प्रत्येकमतीन्द्रियास्तद्व्यतिरिक्तः सञ्चयो नास्तीति भवतां कोर्थो दर्शनस्पर्शनविषयः प्रत्येकमतीन्द्रिया अपि परमाणवो मनस्कारेन्द्रियादिषु(२) सत्सु समर्थोत्पन्ना ऐन्द्रियका भवन्तीति चेन्न समर्थोत्पादेपि परमसूक्ष्मस्वरूपानतिवृत्तेः समर्थोत्पत्तिमात्रेण च चाक्षुषत्वे मनस्कारेन्द्रिययोरपि प्रत्यक्षता स्यादविशेषात् । अथ मतं प्रत्येकमस्थूला अपि परमाणवः केशसमूहवत्संहताः स्थूलावभासभाजो भवन्तश्चाक्षुषा जायन्ते निरन्तरतया चैकत्वेनाध्यवसीयन्ते इति चेत् किमेतेषु बहुषु तदानीमेकः स्थूलाकारो जायते किं वा केशेष्विवाविद्यमानः समारोप्य प्रतीयते यदि च जायते स नोवयवीति अथाविद्यमानः प्रतीयते भ्रान्तिस्तर्हि भ्रान्तिश्चाभ्रान्तिप्रतियोगिनी क्वचिदेकः स्थूलः सत्योभ्युपेयः न च विज्ञाने तस्य सत्यता युक्ता स्थूलमहमस्मीति प्रतीत्यनुदयादनेकद्रष्टृसाधारणत्वाभावप्रसङ्गाच्च तस्माद्विषय एवायमेकः स्थूलः सर्वदाभिन्नाकारेण प्रतिभासनादर्थक्रियासम्पादनाच्चेत्यवयविसिद्धिः । नन्वसति बाधके प्रतीतिसिद्धस्तथेति व्यवह्रियते अवयविसद्भावे तु बाधकं प्रमाणमस्ति तथाहि पाणौ कम्पवति तदाश्रितं शरीरं न कम्पते पादे वा कम्पमाने तद्गतं शरीरं न कम्पते इत्येकस्य विरुद्धधर्मताप्रसङ्गः । तदसङ्गतम् । पाणौ कम्पमाने शरीरकम्पावश्य-

(१) परिसमाप्तौ-पा· २ । ४ पु· । (२) मनसः कारो व्यापारभेदः ।

भावनियमाभावात् यदा पाणिमात्रं चालयितुं कारणं भवति तदा तन्मात्रं चलति न शरीरं कारणाभावात् यदा तु शरीरस्यापि चलनकारणं भवेत् तदा शरीरं चलत्येव नास्याचलनमस्तीति कुतो विरोधः यदि हस्तश्चलति न शरीरं तदावयवावयविनोर्युतसिद्धिः। नैवम् पृथगाश्रयाश्रयित्वं युतसिद्धिः न चलाचलत्वं द्रव्ये चलति गुणस्याचलनेपि तयोर्युतसिद्ध्यभावात् पृथगाश्रयाश्रयित्वं चावयवावयविनोर्भिन्नत्वेपि नास्तीति न युतसिद्धता यदप्यन्यद्बाधकमुक्तम् एकावयवावरणे तत्समवेतस्यावयविनो न ग्रहणम् अनावृतावयवग्रहणे च ग्रहणमित्येकस्य युगपद्ग्रहणमग्रहणं च प्राप्नुत इति। तदप्यसारम्। एकावयवावरणे ऽवयव्यावरणस्याभावात् स ह्येकोनेकेषु वावयवेषु([1]) वर्तमानः कतिपयावयवावरणेप्यनावृततरकतिपयावयवग्रहणेन गृह्यते तस्य सर्वत्राभिन्नत्वात्। यत्तु बहुतरावयवग्रहणवत् स्थूलप्रतीतिर्न भवति तद्भूयोवयवप्रचयग्रहणस्य परिमाणप्रकर्षप्रतीतिहेतोरभावात्। यत्र तु भूयसामवयवानामावरणमल्पतरावयवग्रहणं च तत्रावयविनो न ग्रहणम्। यथा जलनिमग्नस्य शिरोमात्रदर्शनात् एकस्मिन्नवयवे रक्ते तद्देशो([2])ऽवयवी रक्तोऽवयवान्तरे चारक्त इत्येकस्य रक्तारक्तत्वप्रसङ्ग इत्यदूषणमविरोधात् रागद्रव्यसंयोगो रक्तत्वं अरक्तत्वं च तदभावः उभयं चैकत्र भवत्येव संयोगस्याव्याप्यवृत्तिभावात्। इदमपरं बाधकम्। अवयविनः प्रत्यवयवमेकदेशेन वृत्तिः कार्त्स्न्येन वा प्रकारान्तराभावात् न तावदेकदेशेन वृत्तिरवयवव्यतिरेकेणास्यैकदेशाभावात्। कार्त्स्न्येन वृत्तौ वावयवान्तरे वृत्त्यभावः एकावयवसंसर्गावच्छिन्ने स्वरूपे ऽवयवान्तराणामनवकाशात् तत्स्वरूपव्यतिरेकेण चास्य स्वरूपान्तराभावात् अत्रापि निरूप्यते। यद्वर्तते तदेकदेशेन वर्तते([3]) कार्त्स्न्येन वेति किमिदं स्वसिद्धमभिधीयते परसिद्धं वा स्वयं तावत् कस्यचित्क्वचिद्वृत्तिरसिद्धा शाक्यानां परस्यापि नैकदेशकार्त्स्न्याभ्यां वृत्तिः सिद्धा तयोरवृत्तित्वात् वृत्तिं प्रत्यकारणत्वाच्च। यद्वर्तते तत्स्वरूपेणाश्रयाश्रित([4])भावलक्षणया वृत्त्या वर्तते न चैकस्यानेकसंसर्गो विरुद्ध्यते दृष्टो हि चित्रज्ञाने नीलाकारावच्छिन्ने पीताद्याकारसंसर्गः न च तस्य प्रत्याकारं भेदः एकस्यानेकाकारग्रहणानुपपत्तौ भवतां चित्रप्रत्ययाभावप्रसङ्गात्

(१) अनेकेष्वेवावयवेषु–पा १ पु।
(२) तद्देशे–इत्यनुमीयते।
(३) वा वर्तते–पा· २।४ पु·।
(४) आश्रयाश्रयि–पा· २ पु·।

नापि ज्ञानैकत्वादाकाराणामप्येकत्वं चित्रानुभवविरोधात् यथैकावयवावच्छिन्ने एकावयविस्वभावे ऽवयवान्तरसमावेशः प्रत्यक्षेणानेकावयवसम्बद्धस्य तथैकस्य स्थूलात्मनः संवेदनादेकस्मिन्ननेकसंसर्गो दृष्टो नैकस्यानेकेषु संसर्ग इति च वैधर्म्यमात्रं एकस्यानेकसंसर्गावच्छेदस्योभयत्राविशेषात्। एवं यदेकं तदेकत्रैव वर्तते यथैकं रूपमेकश्चावयवीति तथा यदनेकवृत्ति तदनेकं यथानेकभाजनगततालफलान्यनेकवृत्तिश्चावयवीति प्रसङ्गद्वयं प्रत्याख्यातम्। स्वतः परतश्च व्याप्त्यसिद्धेः स्वतस्तावदेकं विज्ञानमनेकेषु विषयेन्द्रियमनस्कारेषु स्वरूपाभेदेन तदुत्पत्त्या वर्तते परस्याप्येकं सूत्रमभेदेनानेकेषु मणिषु संयोगवृत्त्या वर्तते तथावयव्यवयवेषु समवायवृत्त्या वर्त्तिष्यते नाना च न भविष्यति सर्वश्चायं प्रसङ्गहेतुराश्रयं निघ्नन्नात्मानमपि हन्ति। अवयव्यभावे परमाणुमात्रे जगति धर्मधर्मिदृष्टान्तादिप्रतीत्यसिद्धौ निराश्रयस्य वृत्त्यभावात् अतो नानेन प्रत्यक्षसिद्धोऽवयवी शक्यो निराकर्तुम् प्रत्यक्षसापेक्षस्य तस्य ततो दुर्बलत्वात् भ्रान्तं प्रत्यक्षमिति चेत् कुत एतत् बाधकेनापाकरणादिति चेत् प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वे बाधकस्य प्रमाणत्वं बाधकप्रामाण्ये च प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वमित्यन्योन्यापेक्षित्वं प्रत्यक्षे तु नायं न्यायस्तस्यानपेक्षत्वात् न चार्थक्रियासंवादिसर्वलोकसिद्धं स्पष्टप्रतिभासं भ्रान्तमिति युक्तं नीलादिप्रत्यक्षस्यापि भ्रान्तत्वप्रसङ्गादिति बाधकोद्धारः। परमाणवोऽवयव्यनुमेया अपि सन्तो व्यवहर्तव्याः षट्केन युगपद्योग एकस्य परमाणोः षडंशत्वमापादयन् परमाणुसद्भावं बाधते इति चेत् कोयं युगपद्योगो नाम किमेकस्य परमाणोः षड्भिः परमाणुभिः सह युगपदुत्पादः किं वा युगपत्संयोगः युगपदुत्पादस्तावत् कारणयौगपद्यादेव निरंशस्यापि यदि भवेत् को विरोधः अथ युगपत्संयोगः सोपि नानुपपन्नः न ह्यंशविषयः संयोगो द्रव्याणां निरंशस्याप्याकाशस्य तद्भावात् अंशस्याप्यंशान्तरसद्भावे(१) परमाणुमात्रे संयोगस्थितौ तस्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गाच्च किं तु स्वरूपविषय एवं चेत् सांशद्रव्यस्येव निरंशस्यापि परमाणोरेकस्य युगपत्कारणसम्भवे सत्यनेकसंयोगाधिकरणत्वमुपपद्यत एवेति न तत्प्रतिक्षेपः॥

---

(१) सम्भवे-पा॰ २।४ पु॰।

वायुत्वाभिसम्बन्धाद्वायुः । स्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्कारवान्(१) । स्पर्शोऽस्यानुष्णाशीतत्वे सत्यपाकजः । गुणविनिवेशात् सिद्धः(२) । अरूपिष्वचाक्षुषवचनात् सप्त संख्यादयः । तृणकर्मवचनात् संस्कारः । स चायं द्विविधोऽणुकार्यभावात् । तत्र कार्यलक्षणश्चतुर्विधः शरीरमिन्द्रियं विषयः प्राण इति । तत्रायोनिजमेव शरीरं मरुतां लोके पार्थिवावयवोपष्टम्भाच्चोपभोगसमर्थम् । इन्द्रियं सर्वप्राणिनां स्पर्शोपलम्भकं पृथिव्याद्यनभिभूतैर्वाय्ववयवैरारब्धं सर्वशरीरव्यापि त्वगिन्द्रियम् । विषयस्तूपलभ्यमानस्पर्शाधिष्ठानभूतः स्पर्शशब्दधृतिकम्पलिङ्गस्तिर्यग्गमनस्वभावो मेघादिप्रेरणधारणादिसमर्थः । तस्याप्रत्यक्षस्यापि नानात्वं सम्मूर्च्छनेनानुमीयते । सम्मूर्च्छनं पुनः समानजवयोर्वाय्वोर्विरुद्धदिक्क्रिययोः सन्निपातः सोपि सावयविनोर्वाय्वोरूर्ध्वगमनेनानुमीयते तदपि तृणादिगमनेनेति(३) । प्राणोऽन्तःशरीरे रसमलधातूनां प्रेरणादिहेतुरेकः सन्(४) क्रियाभेदादपानादिसञ्ज्ञां लभते(५) ॥

प्रत्यक्षं पृथिव्यादित्रयं व्याख्यायाप्रत्यक्षद्रव्यव्याख्यानावसरे नित्यानित्योभयस्वभावद्रव्यनिरूपणस्य प्रकृतत्वाद्वायुं व्याचष्टे । वायुत्वाभिसम्बन्धाद्वायुरिति । व्याख्यानं पूर्ववत् । तस्य गुणान् कथयति । स्पर्शेत्यादि । अत्रापि पूर्ववद्व्याख्या । यादृशः स्पर्शो वायौ वर्तते तं दर्शयति । स्पर्श इति । पृथि-

(१) वेगवान्–पा० ६ पु० ।
(२) गुणविनिवेशाधिकारे तत्सिद्धेः–पा० ६ पु० । गुणविनिवेशात् सिद्धिः–पा० १ पु० ।
(३) तृणादीनामूर्ध्वगमनेनानुमीयते–पा० ६ पु० । (४) एकस्मिन्–पा० २ पु० ।
(५) लभत इति–पा० ५ पु० ।

योऽस्पर्शः पाकजः परमाणुषु तत्पूर्वकश्च स्वकार्येषु । अस्य तु स्पर्शोऽपाकज इत्यतो वैधर्म्यम् । अपाकजत्वं चास्य पृथिव्यनधिकरणत्वादुदकतेजःस्पर्शवत् । अनुष्णाशीतत्वे सतीत्युदकतेजःस्पर्शाभ्यां वैधर्म्यमुक्तम् । अयं च द्वितीयाध्यायाद्वायुः स्पर्शवानिति सूत्रेण वायौ सिद्ध इत्याह । गुणविनिवेशा(1)-दिति । अरूपिष्वचाक्षुषवचनात् सप्त संख्यादयः । रूपरहितेषु द्रव्येषु संख्यादयश्चाक्षुषा न भवन्तीत्यभिधानादरूपिषु संख्यादीनां सद्भावः कथितः अन्यथा तद्वर्तिनां तेषामप्रत्यक्षत्वाभिधानमसम्बद्धं स्यात् । तृणकर्मवचनात् संस्कार इति । तृणकर्म वायोः संयोगादिति वचनाद्वायौ संस्कारो दर्शितः । वेगरहितद्रव्यसंयोगस्य कर्महेतुत्वानुपलम्भात् । तस्य भेदनिरूपणार्थमाह । स चार्यमिति । स चेति स्मृत्युत्थापितो बुद्धिसन्निहितः पश्चादयमिति प्रत्यक्षवत् परामृश्यते । न केवलं पृथिव्यादयो द्विविधा अयमपि द्विविध इति चार्थः । कार्यलक्षणश्चतुर्विधः । कार्यस्वभाव इत्यर्थः । चातुर्विध्यं कथमित्यत आह । शरीरमिन्द्रियं विषयः प्राण इति । तेषां मध्ये शरीरं जात्या निर्धारयति । तत्र शरीरमिति । अयोनिजमेव न तु पार्थिवशरीरवद्योनिजमयोनिजमपीत्यर्थः । मरुतां लोक इति स्थानसङ्कीर्तनम् । भूयसां पार्थिवावयवानां निमित्तकारणभूतानामुपष्टम्भात् संयोगविशेषात् स्थिरं संहतस्वभावमुत्पन्नं पार्थिवशरीरवदुपभोगसमर्थम् । इन्द्रियं सर्वप्राणिनां स्पर्शोपलम्भकमिति । यत्सर्वप्राणिनां स्पर्शोपलम्भकमिन्द्रियं तत्पृथिव्याद्यनभिभूतैरप्रतिहतसामर्थ्यैर्वाय्ववयवैरारब्धम् अतो विशिष्टोत्पादादिन्द्रियं स्यादित्यर्थः । तस्य सद्भावे तावत् स्पर्शोपलब्धिरेव प्रमाणम् । वायवीयत्वं चास्य रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् अङ्गसङ्गिसलिलशैत्याभिव्यञ्जकसमीरणवत् । तच्च सर्वशरीरव्यापि । सर्वत्र तत्कार्यस्य स्पर्शोपलम्भस्य भावात् (2) । त्वगिन्द्रियमिति समाख्या त्वचि स्थितमिन्द्रियं त्वगिन्द्रियमित्युच्यते तत्स्थे तदुपचारात् । त्वचा सर्वेन्द्रियाधिष्ठानानि व्याप्तानि सत्यां त्वचि रूपादिग्रहणमसत्यामग्रहणमिति त्वगिन्द्रियं सर्वार्थं न तु स्पर्शमात्रग्राहकमिति केचित् । तदयुक्तम् । अन्धाद्यभावप्रसङ्गात् तत्तदधिष्ठानभेदेन शक्तिभेदाभ्युपगमे प्रकारान्तरेणेन्द्रियभेदाभ्युपगमः । विषयव्यवस्था नियमनिरूपणार्थमाह । विषयस्त्विति । उपलभ्यमानस्पर्शस्याधिष्ठानभूत आश्रयो यः स विषय

(1) गुणविनिवेशनात्-पा० १ पु० । (2) स्पर्शोपलम्भात्-पा० २ पु० ।

इति। किमस्यास्तित्वे प्रमाणं प्रत्यक्षमेव त्वगिन्द्रियव्यापारेण वायुर्वातीत्यपरोक्षज्ञानोत्पत्तेरिति कश्चित्। तन्न युक्तम्। स्पर्शव्यतिरिक्तस्य वस्त्वन्तरस्यासंवेदनात् अपरोक्षज्ञाने तु स्पर्श एव प्रतिभाति नान्यत् यदपि वायुर्वातीति ज्ञानं तदभ्यासपाटवातिशयाद्व्याप्तिस्मरणाद्यनपेक्षं स्पर्शेनानुमानं चक्षुषेव वृक्षादिगतक्रियोपलम्भात् शीतोष्णस्पर्शभेदप्रतीतौ वायुप्रत्यभिज्ञानमपि तदाश्रयोपनायकद्रव्यानुमानादेव त्वगिन्द्रियेण तु शीतोष्णस्पर्शाभ्यामन्यस्य न प्रतिभासोऽस्ति। स्पर्शनप्रत्यक्षो वायुरुपलभ्यमानस्पर्शाधिष्ठानत्वाद् घटवदित्यनुमानं शशादिषु पशुत्वेन शृङ्गानुमानवत् अनुपलब्धिबाधितं द्रव्यस्य स्पार्शनत्वं चाक्षुषत्वेन व्याप्तमवगतं घटादिषु चाक्षुषत्वस्य च वायावभावस्तेनाच शक्यं स्पार्शनत्वनिवृत्त्यनुमानमेतत् अतस्तस्याप्रत्यक्षस्य सद्भावे ऽनुमानमुपन्यस्यति। स्पर्शशब्दधृतिकम्पलिङ्ग इति। स्पर्शश्च शब्दश्च धृतिश्च कम्पश्चेति ते लिङ्गानि यस्येति बहुव्रीहिः। योऽयं रूपादिरहितः स्पर्शः प्रतीयते स क्वचिदाश्रितः स्पर्शत्वादितरस्पर्शवत् न चास्य पृथिव्येवाश्रयो रूपवत्प्रयोगात् अस्त्यचाप्यनुद्भूतं रूपमिति चेन्न उपलभ्यमानस्य पार्थिवस्य स्पर्शस्योपलभ्यमानरूपेणैव सहाव्यभिचारोपलम्भात् न चेह रूपस्यास्त्युपलम्भस्तस्मान्नायं पार्थिवः स्पर्शः। न चोदकतेजसोरयमाश्रितोऽनुष्णाशीतत्वाद् घटादिस्पर्शवत् नाप्यमूर्तेष्वाकाशकालदिगात्मसु वर्तते स्पर्शस्य मूर्ताव्यभिचारोपलम्भात् मनसां च स्पर्शवत्त्वे परमाणूनामिव तेषां सजातीयद्रव्यारम्भकत्वं स्यान्न चैवं तस्मात्तेषामपि न भवति अतो यत्रायमाश्रितः स वायुरिति परिशेषः। एवं शब्दोऽप्यस्य लिङ्गं योऽयं पर्णादिष्वकस्माच्छुकशुकाशब्दः श्रूयते तस्याद्यः शब्दः स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगजः अविभज्यमानावयवद्रव्यसम्बन्धित्वे सत्यादिशब्दत्वात् दण्डाहतभेरीशब्दवत् यश्चासौ स्पर्शवान् स वायुः। आकाशादीनां स्पर्शाभावात् पृथिव्युदकतेजसां च रूपवतां तच्छब्दहेतुत्वे प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्। विभागजशब्दव्यवच्छेदार्थमविभज्यमानावयवद्रव्यसम्बन्धित्वे सतीत्युक्तम्। एवमन्तरिक्षे पर्णादीनां वृत्तिरवस्थितिः स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगकार्या प्रयत्नवेगादिकारणाभावे सति वृत्तित्वाज्जलोपरि स्थितपर्णादिवत् यच्च तत्स्पर्शवद्द्रव्यं न तत्पृथिव्यादिषयमप्रत्यक्षत्वादेवेति द्रव्यान्तरसिद्धिः। इषोः पक्षिणां च स्थितिव्यवच्छेदार्थं प्रयत्नादिकारणाभावः। तथा वृक्षादीनां कम्पविशेषः स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगजो

विशिष्टकम्पत्वात् नदीपूराहतवेतसादिवनकम्पवत् भूकम्पेन व्यभिचार इति चेन्न तस्यान्यहेतुत्वावगमात् स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगजे तु विशिष्टकम्पत्वमेव प्रमाणमित्यव्यभिचारः । ननु यदेव द्रव्यं स्पर्शेनानुमितं तदेव शब्दादिभिरप्यनुमीयते न तु प्रतिलिङ्गं द्रव्यान्तरानुमितिः किमिह प्रमाणं येनैतदुच्यते स्पर्शशब्दधृतिकम्पलिङ्गो वायुरिति । इदं प्रमाणं स्पर्शानुमितद्रव्यकार्यत्वेनैव शब्दादीनामुपपत्तौ सम्भवन्त्यां द्रव्यान्तरकल्पनावैयर्थ्यमिति । एवं स्थिते वायौ तद्धर्मं दर्शयति । तिर्यग्गमनस्वभाव इति । तिर्यग्गमनं स्वभावो यस्येति । मेघादिप्रेरणे(१) इतस्ततो नयने धारणे गुरुत्वप्रतिबन्धे आदिशब्दाद्वर्षणे समर्थः । मेघादीत्यादिपदेन यानपात्रादि(२) परिग्रहस्तेषामपि वायुना प्रेर्यमाणत्वात् । अनुमीयमानेष्वाकाशादिष्वेकानेकत्वोपलब्धौ संशये सति तद्व्युदासार्थमाह । तस्याप्रत्यक्षस्यापीति । सम्मूर्च्छनमपि न ज्ञायते तदर्थमाह । सम्मूर्च्छनमिति । विरुद्धायां दिशि क्रिया ययोस्तयोः सन्निपातः परस्परगतिप्रतिबन्धहेतुः संयोगविशेषः सम्मूर्च्छनं तेन वायोर्नानात्वमनुमीयते एकस्य संयोगाभावात् एकदिक्प्रस्थितयोर्यथाक्रमं गच्छतोः सम्मूर्च्छनाभाव इति विरुद्धदिक्क्रिययोर्भिन्नदिक्क्रिययोरित्यर्थः । असमानवेगयोः सम्मूर्च्छनं न भवत्येकेनापरस्य विजयात् तदर्थं समानजवयोरिति । अप्रत्यक्षयोर्यथा नानात्वमप्रत्यक्षं तथा संयोगोपीति मत्वेदमाह । सोपीति । सोपि सन्निपातोपि । सावयविनोर्वाय्वोरूर्ध्वगमनेनानुमीयते वाय्वोरूर्ध्वगमनं परस्परव्याहतिपूर्वकं अन्यकारणासम्भवे सति तिर्यग्गतिस्वभावद्रव्योर्ध्वगतित्वात् परस्पराहतजलतरङ्गोर्ध्वगमनवत् । अवयविनोरिति वक्तव्ये सावयविनोरित्युक्तम् अवयवानामपि अवयवित्वविवक्षया स्थूलवायुपरिग्रहार्थम् । अणुपरिमाणस्य तृणादिप्रेरणसामर्थ्याभावात् ऊर्ध्वगमनमपि तयोरप्रत्यक्षमिति तत्प्रतिपत्तावनुमानमाह । तृणादिगमनेनानुमीयते इति । लोके योगशास्त्रे च विषयवायोर्भेदेन प्रसिद्धस्य प्राणाख्यस्य स्वरूपमाह । प्राणोन्तःशरीर इति । अन्तःशरीरे यो वायुर्वर्तते स प्राण इत्युच्यते । तस्यार्थक्रियां कथयति । रसमलधातूनां प्रेरणादिहेतुरिति । रस इति भुक्तवतामाहारेषु पाकजोत्पत्तिक्रमेणोत्पन्नस्य द्रव्यविशेषस्य ग्रहणम् । मल इति मूत्रपुरीषयोरभिधानम् । धातवस्त्वङ्मांसा-

(१) मेघादीनां प्रेरणे-पा० २ । ४ पु० । (२) पोतः ।

स्थिशोणितादयः तेषां प्रेरणस्येतस्ततोनयनस्य आदिशब्दाद् व्यूहनस्य च हेतुः। तस्यैकत्वानेकत्वसंशये सत्याह। एकः सन्निति(१)। ननु पञ्च वायवः शारीराः श्रूयन्ते तत्राह। क्रियाभेदादिति। मूत्रपुरीषयोरधो नयनादपानः रसस्य गर्भनाडीवितननाद्व्यानः अन्नपानादेरूर्ध्वं नयनादुदानः मुखनासिकाभ्यां निष्क्रमणात्प्राणः आहारेषु पाकार्थमुदर्यस्य वह्नेः समं सर्वत्र नयनात् समान इति न वास्तवमेतेषां(२) पञ्चत्वमपि तु कल्पितं कथमेकस्मिन्नाश्रये मूर्तानां समावेशाभावात्॥

इहेदानीं चतुर्णां महाभूतानां सृष्टिसंहारविधिरुच्यते। ब्राह्मेण मानेन वर्षशतान्ते(३) वर्तमानस्य ब्रह्मणोऽपवर्गकाले संसारखिन्नानां(४) सर्वप्राणिनां निशि विश्रामार्थं सकलभुवनपतेर्महेश्वरस्य संजिहीर्षासमकालं शरीरेन्द्रियमहाभूतोपनिबन्धकानां सर्वात्मगतानामदृष्टानां वृत्तिनिरोधे सति महेश्वरेच्छात्माणुसंयोगजकर्मभ्यः शरीरेन्द्रियकारणाणुविभागेभ्यस्तत्संयोगनिवृत्तौ तेषामापरमाणवन्तो विनाशः तथा पृथिव्युदकज्वलनपवनानामपि महाभूतानामनेनैव क्रमेणोत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्(५) सति पूर्वस्य पूर्वस्य(६) विनाशः ततः प्रविभक्ताः परमाणवोऽवतिष्ठन्ते धर्माधर्मसंस्कारानुविद्धा आत्मान(७)स्तावन्तमेव कालम्। ततः पुनः प्राणिनां भोगभूतये महेश्वरसिसृक्षानन्तरं(८) सर्वात्मगतवृत्तिलब्धादृष्टापेक्षेभ्यस्तत्संयोगेभ्यः पवनपरमाणुषु कर्मोत्पत्तौ तेषां परस्परसंयोगेभ्यो द्व्यणुकादिप्रक्रमेण महान् वायुः समुत्पन्नो न-

---

(१) एकस्मिन्निति-पा· २। ४ पु·।
(२) एषां-पा· २। ४ पु·।
(३) वर्षशतस्यान्ते-पा· ५ पु·।
(४) संसारे खिन्नानां-पा· ५ पु·।
(५) उत्तरस्मिंश्च-पा· ५ पु·।
(६) पूर्वपूर्वस्य-पा· ५ पु·।
(७) आत्मानश्च-पा· ५ पु·।
(८) महेश्वरस्य सिसृक्षानन्तरं-पा· ५ पु·।

भसि दोधूयमानस्तिष्ठति । तदनन्तरं तस्मिन्नेव वायाप्येभ्यः परमाणुभ्यस्तेनैव क्रमेण महान् सलिलनिधिरुत्पन्नः पोप्लूयमानस्तिष्ठति तदनन्तरं तस्मिन्नेव(१) पार्थिवेभ्यः परमाणुभ्यो(२) महापृथिवी(३) संहतावतिष्ठते। तदनन्तरं तस्मिन्नेव महोदधौ तैजसेभ्योऽणुभ्यो द्व्यणुकादिप्रक्रमेणोत्पन्नो महांस्तेजोराशिः केनचिदनभिभूतत्वाद्देदीप्यमान(४)स्तिष्ठति । एवं समुत्पन्नेषु चतुर्षु महाभूतेषु महेश्वरस्याभिध्यानमात्रात् तैजसेभ्योऽणुभ्यः(५) पार्थिवपरमाणुसहितेभ्यो(६) महदण्डमारभ्यते(७) तस्मिंश्चतुर्वदनकमलं सर्वलोकपितामहं ब्रह्माणं सकलभुवनसहितमुत्पाद्य प्रजासर्गे विनियुङ्क्ते । स च महेश्वरेण विनियुक्तो ब्रह्मातिशयज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नः प्राणिनां कर्मविपाकं विदित्वा कर्मानुरूपज्ञानभोगायुषः(८) सुतान् प्रजापतीन् मानसान् मनुदेवर्षिपितृगणान् मुखबाहूरुपादतश्चतुरो वर्णानन्यानि चोच्चावचानि भूतानि च सृष्ट्वाशयानुरूपैर्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः संयोजयतीति ॥

उत्पत्तिमन्ति चत्वारि द्रव्याण्याख्याय विस्तरात् ।
तेषां कर्तृपरीक्षार्थमुद्यमः क्रियते ऽधुना ॥

---

(१) तस्मिन्नेव जलनिधौ–पा॰ ५ पु॰ ।
(२) द्व्यणुकादिप्रक्रमेणोत्पन्ना–इत्यध्याहार्यम् ।
(३) समुत्पन्ना इत्यधिकं ५ पु॰ ।
(४) तेजोराशिर्देदीप्यमानः–पा॰ ५ पु॰ ।
(५) तैजसाणुभ्यः–पा॰ १ पु॰ ।
(६) पार्थिवादिपरमाणुसहितेभ्यो–पा॰ १ पु॰ ।
(७) महदण्डमुत्पद्यते–पा॰ ५ पु॰ ।
(८) ज्ञानवैराग्यभोगायुषः–पा॰ ६ पु॰ ।

७

पृथिव्यादीनां चतुर्णामुत्पत्तिविनाशौ निरूपणीयौ तयोश्च प्रतिप्रकरणं निरूपणे ग्रन्थविस्तरः स्यादिति समानन्यायेनैकच निरूपणार्थं प्रकरणमारभ्यते। चतुर्णामिति। सृष्टिसंहारयोरुत्पत्तिविनाशयोर्विधिः प्रकारः कथ्यते यद्यप्येकच चतुर्णामपि सृष्टिसंहारौ कथ्येते तथापि नेदं साधर्म्याभिधानं प्रत्येकं विलक्षणयोरेतयोरुपवर्णनात्। महाभूतानामित्युक्ते चयाणामेव परिग्रहः कपिञ्जलानालभेतेतिवत् बहुत्वसङ्ख्यायास्तावत्येव चरितार्थत्वात् अतश्चतुर्णामित्युक्तम्। चतुर्णामित्युक्ते चानन्तरोक्तमेव वायुकार्यं शरीरमिन्द्रियं विषयः प्राण इति चतुष्टयं बुद्धौ निविशते तन्निवृत्त्यर्थं महाभूतानामिति। नन्वेवं तर्हि द्व्यणुकानामुत्पत्तिविनाशौ न प्रतिज्ञातौ स्यातां तेषामणुत्वात् नैवम् विधिशब्दोपादानात् येन प्रकारेण महाभूतानामुत्पत्तिविनाशौ स प्रकारः कथ्यते इत्युक्तम्। तेषां च द्व्यणुकादिप्रक्रमेणोत्पत्तिरापरमाणवन्तश्च विनाश इति अतो द्व्यणुकानामपि सृष्टिसंहारौ प्रतिज्ञातौ स्याताम्। अर्थप्रतिपादनमाचस्य विवक्षितत्वात् पश्चादुक्तमपि संहारं प्रथमं कथयति। ब्राह्मेण मानेनेति। अस्माकं पञ्चदश निमेषाः काष्ठा(¹) चिंशतिः काष्ठाः कला पञ्चदश कला नाडिका चिंशत्कलो मुहूर्तः चिंशता मुहूर्तैरहोराचः पञ्चदशाहोराचाः पक्षः द्वौ पक्षौ मासः द्वौ मासावृतुः षडृतवो द्वादश मासाः संवत्सरः ऋतुचयेणोत्तरायणम् ऋतुचयेण च दक्षिणायनम् उत्तरायणं च देवानां दिनं दक्षिणायनं च देवानां राचिः तथाभूताहोराचशतचयेण षष्ठ्यधिकेन वर्षं द्वादशसहस्रैश्च वर्षैश्चतुर्युगम्। चतुर्युगसहस्रेण ब्रह्मणो दिनमेकमित्यनेन मानेन वर्षशतस्यान्ते ऽव-

(१) क्षणद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वयम्।
पञ्चदशनिमेषाश्च * काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कलाः॥
त्रिंशत्कलो मुहूर्तः स्यात् त्रिंशद्रात्र्यहनी च ते।
अहोरात्राः पञ्चदश पक्षो मासस्तु तावुभौ॥
ऋतुर्मासद्वयं प्रोक्तमयनं तु ऋतुत्रयम्।
अयनद्वितयं वर्षो मानुषोयमुदाहृतः॥
एष दैवस्त्वहोरात्रस्तैः पक्षादि च पूर्ववत्।
देववर्षसहस्राणि द्वादशैव चतुर्युगम्॥
चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते।
रात्रिश्चैतावती तस्य ताभ्यां पक्षादिकल्पना॥
इति किरणावल्यामुदयनाचार्याः।

* अष्टादश निमेषा इति क्वचिदत्तहस्तलिखिते किरणावल्यास्तालपत्त्रपुस्तके। निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा इति मनुः अ॰ १ श्लो॰ ६४।

साने वर्तमानस्य ब्रह्मणोऽपवर्गकाले मुक्तिकाले संसारे नानास्थानेषु भूयोभूयः शरीरादिपरिग्रहेण खिन्नानां गर्भवासादिविविधदुःखेन दुःखितानां प्राणिनां निशि विश्रामार्थं(१) कियत्कालं दुःखोपशमार्थं सकलभुवनपतेः सर्वत्राव्याहतप्रभावस्य महेश्वरस्य सञ्जिहीर्षा(२) संहारेच्छा भवति तत्समानकालं तदनन्तरं शरीरेन्द्रियमहाभूतोपनिबन्धकानां शरीरेन्द्रियमहाभूतारम्भकाणां सर्वात्मगतानां सर्वेष्वात्मसु समवेतानामदृष्टानां वृत्तिनिरोधः शक्तिप्रतिबन्धः स्यात् तस्मिन् सत्यनागतानां शरीरेन्द्रियमहाभूतानामनुत्पत्तिः उत्पन्नानां च विनाशार्थं महेश्वरेच्छात्माणुसंयोगेभ्यः कर्माणि जायन्ते महेश्वरेच्छा सञ्जिहीर्षालक्षणा अणवेति परमाणुपरिग्रहः । महेश्वरस्येच्छा चात्माणुसंयोगाश्चेति विग्रहः । तेभ्यो जातानि तेभ्यो महेश्वरेच्छात्माणुसंयोगजकर्मभ्यः शरीराणामिन्द्रियाणां ये पारम्पर्येण कारणभूता अणवस्तेषु विभागा भवन्ति विभागेभ्यस्तेषामणूनां संयोगनिवृत्तिः संयोगनिवृत्तौ सत्यां तेषामापरमाणवन्तो विनाशः तेषां शरीरेन्द्रियाणां द्व्यणुकादिविनाशक्रमेण तावद्विनाशो यावत् परमाणुरिति । प्रजानामकाण्डे संहरन्नयमकारुणिको यत्किञ्चनकारी च स्यादिति यत्केनचिदुक्तं तत्रेयं प्रतिक्रिया प्राणिनां निशि विश्रामार्थमिति यद्यप्येतदुक्तं अनन्तानामात्मनामनन्तेष्वदृष्टेषु क्रमेण परिपच्यमानेषु केचिददृष्टक्षयाद् भोगादुपरमन्ते भुञ्जन्ते च केचित् अपरे तु भोगाभिमुखा इत्येवं सर्वत्र विषयप्रवृत्तौ न शरीरादीनां युगपदभावो घटते इति तदनेन पराहतम् । अदृष्टानां वृत्तिप्रतिबन्ध इति ब्रह्मणोऽपवर्गकाले निशीत्युक्तं तत्र सर्वप्राणिनां प्रबोधप्रत्यस्तमयसाधर्म्येणोपचारात् महाभूतानामप्येवं विनाश इत्याह । तथेति । यथा शरीरेन्द्रियाणामापरमाणवन्तो विनाशस्तथा महाभूतानामप्यनेनैव क्रमेणेति । परमाणुक्रियाविभागादिक्रमेणोत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् सति पूर्वस्य पूर्वस्य विनाश इति । जले तिष्ठति पूर्वं पृथिव्या विनाशः तेजसि तिष्ठति जलस्य वायौ तिष्ठति तेजस इत्यर्थः । ततः प्रविभक्ताः परमाणवोऽवतिष्ठन्ते धर्माधर्मभावनाख्यसंस्कारैरनुविद्धा उपगृहीताश्चात्मानस्तावन्तमेव कालं ब्रह्मणो वर्षशतमेवावतिष्ठन्ते दिगादयोपि तिष्ठन्ति नित्यत्वात् किन्त्वात्मनामदृष्टवशात् पर-

---

(१) विश्रमार्थं—पा· १ पु· । तत्र भाष्येप्येवमेव । (२) सञ्जिहीर्षया—पा· २ ।

माणवः पुनर्नोरिप्स्यन्ते इति प्राधान्याददृष्टवदात्मपरमाणववस्थानसंकीर्त-
नम् । एवं संहारक्रमं प्रतिपाद्य सृष्टिक्रमं प्रतिपादयन्नाह । ततः पुनरिति ।
यद्यपि तदा आत्मनां प्राणसम्बन्धो नास्ति तथापि प्राणिन इत्युक्तम् योग्यत्वात्
तेषां भोगभूतये सुखदुःखानुभवोत्पत्तये महेश्वरस्य सिसृक्षा सर्जनेच्छा जायते
तदनन्तरं सर्वेष्वात्मसु गता अदृष्टा वृत्तिं लभन्ते । यद्यपि युगपदुत्पद्यमानासं-
ख्येयकार्योत्पत्तौ व्याप्रियमाणा दिगादिवन्नित्यत्वादेकैवेश्वरेच्छा क्रियाशक्तिरूपा
तथाप्येषा तत्तत्कालविशेषसहकारिप्राप्तौ कदाचित्संहारार्था भवति कदाचित्सृ-
ष्ट्यर्था भवति । यदा संहारार्था तदा तदनुरोधाददृष्टानां वृत्तिनिरोध औदासी-
न्यलक्षणो जायते । यदा त्वसौ सृष्ट्यर्था भवेत्तदा वृत्तिलाभः स्वकार्यजननं
प्रति व्यापारो भवति वृत्तिर्लब्धायैस्ते वृत्तिलब्धा इति(१) आहिताग्न्यादित्वा-
न्निष्ठायाः पूर्वनिपातो दन्तजात इति यथा । सर्वात्मगताश्च वृत्तिलब्धाश्चादृ-
ष्टाश्च तानपेक्षन्ते ये तत्संयोगा आत्माणुसंयोगास्तेभ्यः पवनपरमाणुषु कर्मा-
ण्युत्पद्यन्ते पवनपरमाणवः समवायिकारणं लब्धवृत्त्यदृष्टवदात्मपरमाणुसंयो-
गोऽसमवायिकारणमदृष्टं निमित्तकारणम् । एवं कर्मोत्पत्तौ तेषां पवनपरमाणूनां
परस्परसंयोगा जायन्ते तत्संयोगेभ्यश्च द्व्यणुकान्युत्पद्यन्ते तदनु त्र्यणुकानीत्य-
नेन क्रमेण महान् वायुः समुत्पद्यमानो नभस्याकाशे दोधूयमानः क्वचिदप्रति-
हतत्वाद्वेगातिशययुक्तस्तिष्ठति । तदनन्तरं तस्मिन्नेव वायावाप्येभ्यः परमाणुभ्य-
स्तेनैव क्रमेण द्व्यणुकादिक्रमेण महान् सलिलनिधिरुत्पन्नः पोप्लूयमानः प्रतिरो-
धकाभावात् सर्वत्र प्लवमानस्तिष्ठति । तदनन्तरं जलनिधेरुत्पत्त्यनन्तरं तस्मि-
न्नेव जलधौ पार्थिवेभ्यः परमाणुभ्यो महापृथिवी संहता स्थिरस्वभावाऽवति-
ष्ठते । तदनन्तरं तस्मिन्नेव महोदधौ तैजसेभ्योऽणुभ्यो द्व्यणुकादिप्रक्रमेणोत्पन्नो
महांस्तेजोराशिः केनचिदनभिभूतत्वाद्देदीप्यमानस्तिष्ठति । यद्यपि पयःपा-
वकयोः स्वाभाविको विरोधस्तथाप्यदृष्टवशेनाधाराधेयभावो नानुपपन्नः । एव-
मनन्तरोक्तेन प्रक्रमेणोत्पन्नेषु महाभूतेषु महेश्वरस्याभिध्यानमात्रात् सङ्कल्पमा-
त्रात् तैजसेभ्यः परमाणुभ्यः पार्थिवपरमाणुसहितेभ्यो महदण्डं महद्बिम्बमा-
रभ्यते बिम्बारम्भे पार्थिवा अवयवा उपष्टम्भकास्तेनेदं वह्निपुञ्जप्रायं नाभूत् ।

(१) वृत्तिलब्धा इति । भाष्यं स्वार्थमिति किरणावलीभास्करे पद्मनाभमिश्राः ।

तस्मिन्नण्डे चत्वारि वदनकमलानि यस्य तं ब्रह्माणं सर्वलोकपितामहं सर्वेषामेव लोकानामाद्यं पुरुषं समस्तैर्भुवनैः सहोत्पाद्य प्रजानां सर्गे जनने विनियुङ्क्ते त्वमिदं कुर्विति । स च महेश्वरेण विनियुक्तो ब्रह्मातिशयज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नो ज्ञानं च वैराग्यं चैश्वर्यं च ज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि अतिशयेन ज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि तैः सम्पन्न उपचितो ज्ञानातिशयात् प्राणिनां धर्माधर्मौ यथावत्प्रत्येति वैराग्यान्न पक्षपातेन प्रवर्तते ऐश्वर्यात् कर्मफलं भोजयति । प्राणिनां कर्मविपाकं विदित्वेति । विविधेन प्रकारेण पाको विपाकः कर्मणां विपाकः कर्मविपाकस्तं विदित्वैतावदस्य कर्मफलं भविष्यतीति ज्ञात्वा कर्मानुरूपाणि ज्ञानभोगायूंषि तान् सुतान् प्रजापतीन् दक्षादीन्(१) मानसान् मनःसङ्कल्पप्रभवान् मनुदेवर्षिपितृगणान् मनून् देवानृषीन् पितृगणान् मुखबाहूरुपादतश्चतुरो वर्णान् मुखाद् ब्राह्मणान् बाहुभ्यां क्षत्रियान् ऊरुभ्यां वैश्यान् पद्भ्यां शूद्रान् अन्यानि चोच्चावचानि क्षुद्रक्षुद्रतराणि च भूतानि सृष्ट्वा आशयानुरूपैः आशेते फलोपभोगकालं यावदात्मन्यवतिष्ठते इत्याशयः कर्म तदनुरूपैर्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः संयोजयति यस्य यथाविधं कर्म तत्तदनुरूपेण ज्ञानादिना सम्यग्योजयति मात्रयाप्यन्यथा न करोतीत्यर्थः(२) । यत् खलु केचिदेवमाचचक्षिरे प्रेक्षावत्प्रवृत्तिरिष्टार्थाधिगमा स्यादनिष्टपरिहारार्था वा न चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारावीश्वरे समस्तावाप्तकामे सम्भवतः तेनास्य जगन्निर्माणे प्रवृत्तिरनुपपन्ना । तत्रोत्तरम् । प्राणिनां भोगभूतये इति । परार्था सिसृक्षायां प्रवृत्तिर्न स्वार्थनिबन्धनेत्यभिप्रायः । नन्वेवं तर्हि सुखमयीमेव सृष्टिं कुर्यान्न दुःखशबलां करुणाप्रवृत्तत्वादित्यत्रैष परिहारः । प्राणिनां कर्मविपाकं विदित्वेति । परार्थं प्रवृत्तोऽपि न सुखमयीमेव करोति विचित्रकर्माशयसहायस्य कर्तृत्वादित्यर्थः । न चैवं सति करुणाविरोधो दुःखोत्पादस्य वैराग्यजननद्वारेण परमपुरुषार्थहेतुत्वात् । यदि धर्माधर्मावपेक्ष्य करोति नास्य स्वाधीनं कर्तृत्वमित्यनीश्वरतादोष इत्यस्यायं प्रतिसमाधिः । आशयानुरूपैर्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः संयोजयतीति । स हि सर्वप्राणिनां कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छन् कथमनीश्वरः स्यादिति भावः । न हि योग्यतानुरूप्येण भृत्यानां

(१) दक्षाद्यान्–पा· २ । ४ पु· ।
(२) न योजयतीत्यर्थः–पा· २ पु· ।

फलविशेषप्रदः प्रभुरप्रभुर्भवति कल्पादावुत्पन्नानां प्राणिनां सर्वशब्दार्थेष्वव्युत्पन्नानां संकेतस्याशक्यकरणत्वाच्छब्दव्यवहारानुपपत्तिरिति चोदनायां प्रत्यवस्थानबीजमिदम् । मानसानिति योनिजशरीरो हि महता गर्भवासादिदुःखप्रबन्धेन विलुप्तसंस्कारो जन्मान्तरानुभूतस्य सर्वस्य न स्मरति । ऋषयः प्रजापतयो मनवस्तु मानसा अयोनिजशरीरविशिष्टादृष्टसम्बन्धिनो दृष्टसंस्काराः कल्पान्तरानुभूतं सर्वमेव शब्दार्थव्यवहारं सुप्तप्रतिबुद्धवत्प्रतिसन्दधते प्रतिसन्दधानाश्च परस्परं बहवो व्यवहरन्ति तेषां व्यवहारात् तत्कालवर्तिनां प्राणिनां व्युत्पत्तिस्तद्व्यवहाराच्चान्येषा(१)मित्युत्पद्यते व्यवहारपरम्परया शब्दार्थव्युत्पत्तिरित्यर्थः ॥

किं पुनरीश्वरसद्भावे प्रमाणम् आगमस्तावदनुमानं च महाभूतचतुष्टयमुपलब्धिमत्पूर्वकं कार्यत्वात् यत्कार्यं तदुपलब्धिमत्पूर्वकं यथा घटः । कार्यं च महाभूतचतुष्टयं तस्मादेतदप्युपलब्धिमत्पूर्वकम् । प्रमाणेन पूर्वकोट्यनुपलब्धेरसिद्धं पृथिव्यादिषु कार्यत्वमिति चेत् तदयुक्तं सावयवत्वात् यत् सावयवं तत्कार्यं यथा घटः सावयवं च पृथिव्यादि तस्मादेतदपि कार्यमेव । ननु व्याप्तिग्रहणादनुमानप्रवृत्तिः कार्यत्वबुद्धिमत्पूर्वकत्वयोश्च व्याप्तिग्रहणमशक्यं घटादिषु कर्तृप्रतीतिकाले एवाङ्कुरादिषूत्पद्यमानेषु तदभावप्रतीतेः न चाङ्कुरादीनामपि पक्षत्वमिति न्याय्यम् गृहीतायां व्याप्तावनुमानप्रवृत्तिकाले प्रतिवाद्यपेक्षया पक्षादिप्रविभागः इह तु सर्वदैव प्रतिपक्षप्रतीत्याक्रान्तत्वाद्व्याप्तिग्रहणमेव न सिद्ध्यतीत्युक्तम् । अत्र प्रतिविधीयते यदि चैवं द्वैतानुपलम्भाद्व्याप्तिग्रहणाभावः तदानीं मीमांसाभाष्यकृदभिमतं सामान्यतोदृष्टमादित्यगत्यनुमानमपि न सिद्ध्यति तथापि देवदत्तगतिपूर्वकदेशान्तरप्राप्तिग्रहणकाले एव नक्षत्रादिषु देशान्तरप्राप्तिमात्रोपलम्भात् अथ तेषु देशविप्रकर्षेणापि गतेरनुपलब्धौ सम्भवन्त्यां न तया व्याप्तिग्रहणहेतोर्निरुपाधिप्रवृत्तस्य भूयोदर्शनस्य प्रतिरोधस्तुल्यकक्ष्यत्वाभावात् । एवं चेत् अत्राशरीरत्वेनाभ्युपेतस्य कर्तुः स्वरूपविप्रकर्षेणाप्यङ्कुरादिष्वनुपलम्भसम्भवान्न तेन निरुपाधिप्रवृत्तस्य भूयोदर्शनस्य सामर्थ्यमुपहन्यते इति समानम् । अपि च । भोः किमनुमानेन(२)

(१) तद्व्यवहाराच्चापरेषा–पा· २ पु· ।
(२) किमनेन–पा· २ पु· ।

कर्तृमात्रं साध्यते पृथिव्यादिनिर्माणसमर्थो वा कर्तृमात्रसाधने तावद-भिप्रेतासिद्धिः न ह्यस्मदादिसदृशः कर्ताऽभिप्रेतो भवताम् न च तेनेदं पृथिव्यादिकार्यमर्वाग्दृशा शक्यनिर्माणं पृथिव्यादिनिर्माणसमर्थस्तु कर्ता न सिद्ध्यत्यनन्वयात् अन्वयबलेन हि दृष्टान्तदृष्टकर्तृसदृशः सिद्ध्यतीति नायं प्रसङ्गः कर्तृविशेषस्याप्रसाधनात् व्याप्तिसामर्थ्याद्बुद्धिमत्पूर्वकत्वे सामान्ये साध्यमाने पृथिव्यादिनिर्माणसामर्थ्यलक्षणोऽपि विशेषः सिद्ध्यत्येव निर्विशेषस्य सामान्यस्य सिद्ध्यभावात् । ननु मा सिद्ध्यतु सामान्यमिति चेन्न कार्यत्वेन सह तद्व्याप्तेरप्रतिक्षेपत्वात् यदि हि व्याप्तमपि न सिद्ध्यति धूमादप्यग्नि-सामान्यं न सिद्ध्येत् अग्निविशेषस्यानन्वितस्यासिद्धेः निर्विशेषस्यानवस्था-नात् । अथेदमुच्यते द्वयमनुमानस्य स्वरूपं व्याप्तिः पक्षधर्मता च तत्र व्याप्तिसामर्थ्यात् सामान्यं सिद्ध्यति पक्षधर्मताबलेन चाभिप्रेतो विशेषः पर्व-ताद्यवच्छिन्नवह्निलक्षणात्मा(१) सिद्ध्यति । अन्यथा पक्षधर्मतायाः क्वोपयोगः क्व चानुमानस्य गृहीतग्राहिणः प्रामाण्यम् । एवं चेत् ईश्वरानुमानेपि तुल्यम् अन्यत्राभिनिवेशात् । अथ मतं सिद्ध्यत्यनुमाने विशेषोपि यत्र प्रमाण-विरोधो नास्ति तथाहि धूमात्पर्वतनितम्बवृत्ति(२)वह्निविशेषसिद्धौ कानामानुप-पत्तिः दृष्टो हि देशकालादिभेदः स्वलक्षणानाम् ईश्वरानुमाने तु विशेषो न सि-द्ध्यति प्रमाणविरोधात् तथाहि नात्र शरीरपूर्वकत्वं साधनीयम् शरीरे सत्यव-श्यमिन्द्रियप्राप्तावतीन्द्रियोपादानोपकरणादिकारकशक्तिपरिज्ञानासम्भवे सति कर्तृत्वा(३)सम्भवात् । अशरीरपूर्वकत्वं चाशक्यसाधनं सर्वोपि कर्ता कारकस्वरूप-मवधारयति तत इच्छतादमहमनेन निर्वर्तयामीति ततः प्रयतते(४) तदनु कायं व्यापारयति ततः कारणान्यधितिष्ठति ततः करोति अनवधारयन्ननिच्छ-न्नप्रयतमानः कायमव्यापारयन्न करोतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां बुद्धिवच्छरीरमपि कार्योत्पत्तावुपायभूतं निखिलोपाधिग्रहणे व्याप्तिग्राहकप्रमाणादेवावधारितं न श-क्यते प्रहातुं वह्नेरिवेन्धनविकारसामर्थ्यं धूमानुमाने तत्परित्यागे च बुद्धिरपि परित्यज्यताम्(५) प्रभावातिशयादशरीरवदबुद्धिमानेवायमीश्वरः करिष्यति उपादानोपकरणादिस्वरूपानभिज्ञो न शक्नोतीति चेत् कुत एतत् तथानुपल-

(१) वह्निलक्षणः-पा० २ पु० । (२) नितम्बवर्त्ति-पा० २।४ पु० ।
(३) कर्तृता-पा० १ पु० । (४) प्रवर्तते-पा० २।४ पु० । (५) त्याज्यताम्-पा० २ पु० ।

म्भादिति चेत् फलितं ममापि मनोरथद्रुमेण न तथा यावदिच्छा प्रयत्नव्यवहिता कार्योत्पत्तावुपयुज्यते यथेदमव्यवहितव्यापारं शरीरम्। एवं तर्हि का गतिरत्र बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वसामान्यस्य अगतिरेव उभयोरपि शरीरित्वाशरीरित्वविशेषयोरनुपपत्तेः निर्विशेषस्य सामान्यस्य सिद्ध्यभावात् किमनुमानस्य दूषणम् न किञ्चित् पुरुष एवायं विशेषाभावाच्छशविषाणायमाने साधनानर्हे सामान्ये साधनं प्रयुञ्जानो निगृह्यते यथा कश्चिन्निशितं कृपाणमच्छेद्यमाकाशं प्रति व्यापारयन्(१)। अथानुमानदूषणं विना न तुष्यति भवान् तदिदमशरीरिपूर्वकत्वानुमानं व्याप्तिग्राहकप्रमाणबाधितत्वात् कालात्ययापदिष्टम् व्याप्तिबलेन चाभिप्रेतमशरीरित्वविशेषं विरुन्धद्विशेषविरुद्धं ततश्च विरुद्धावान्तरप्रभेद(२) एवेति पूर्वपक्षसंक्षेपः। अत्र प्रतिसमाधिः। किं शरीरित्वमेव कर्तृत्वमुत परिदृष्टसामर्थ्यकारकप्रयोजकत्वं न तावच्छरीरित्वमेव कर्तृत्वम् सुषुप्तस्योदासीनस्य च कर्तृत्वप्रसङ्गात् किन्तु परिदृष्टसामर्थ्यकारकप्रयोजकत्वम्। तस्मिन् सति कार्योत्पत्तेः तच्चाशरीरस्यापि निर्वहति यथा स्वशरीरप्रेरणायामात्मनः। अस्ति तत्राप्यस्य स्वकर्मोपार्जितं तदेव शरीरमिति चेत् सत्यमस्ति परं प्रेरणोपायो न भवति स्वात्मनि क्रियाविरोधात् प्रेर्यतयास्तीति चेत् ईश्वरस्यापि प्रेर्यः परमाणुरस्ति। ननु स्वशरीरे प्रेरणाया इच्छाप्रयत्नाभ्यामुत्पत्तेरिच्छाप्रयत्नयोश्च सति शरीरे भावादसत्यभावात् अस्ति तस्य(३) स्वप्रेरणायामिच्छाप्रयत्नजननद्वारेणोपायत्वमिति चेन्न तस्येच्छाप्रयत्नयोरुपजननं प्रत्येव कारकत्वात् लब्धात्मकयोरिच्छाप्रयत्नयोः प्रेरणाकरणकाले तु तदनुपायभूतमेव शरीरं कर्मत्वादिति व्यभिचारः अनपेक्षितशरीरव्यापारस्येच्छाप्रयत्नमात्रसचिवस्यैव चेतनस्य कदाचिदचेतनव्यापारं प्रति सामर्थ्यदर्शनात् बुद्धिमदव्यभिचारि तु कार्यत्वमितीश्वरसिद्धिः। इच्छाप्रयत्नोत्पत्तावपि शरीरमपेक्षणीयमिति चेत् अपेक्षतां यत्र तयोरागन्तुकत्वम् यत्र पुनरिमौ स्वाभाविकावासाते तत्रास्यापेक्षणं(४) व्यर्थम्। न च बुद्धीच्छाप्रयत्नानां नित्यत्वे कश्चिद्विरोधः दृष्टा हि रूपादीनां गुणानामाश्रयभेदेन द्वयी गतिः नित्यतानित्यता च तथा बुद्ध्यादानामपि भविष्यतीति। सेयमीश्वरवादे वादिप्र-

---

(१) निगृह्यते इति सम्बन्धः। (२) विशेष-पा० २ पु०।
(३) तत्र-पा० २। ४ पु०। (४) तत्र तस्यापेक्षणं-पा० १ पु०।

तिवादिनोः परा काष्ठा अतः परं प्रपञ्चः । आत्माधिष्ठिताः परमाणवः प्रवर्तिष्यन्ते इति चेन्न तेषां स्वकर्मोपार्जितेन्द्रियगणाधीनसंविदां शरीरोत्पत्तेः(१) सर्वविषयावबोधविरहात् । अस्त्यात्मनामपि सर्वविषयव्यापि सहजचैतन्यमिति चेन्न सहजं शरीरसम्बन्धभाजां तत्केन विप्लुतं(२) येनेदं सर्वचापूर्ववदवभासयति। शरीरावरणतिरोधानात् तदात्मन्येव समाधीयते न बहिर्मुखं भवतीति चेत् व्यापकत्वेन तस्य विषयसम्बन्धानुच्छेदेन नित्यत्वेन च विषयप्रकाशस्वभावस्यानिवृत्तौ का तिरोधानवाचो युक्तिः वृत्तिप्रतिबन्धश्चैतन्यतिरोधानमिति चेत् कथं तर्हि शरीरिणां विषयग्रहणं क्वचिदस्य वृत्तयो न निरुद्ध्यन्ते इति चेत् कुतोऽयं विशेषः इन्द्रियप्रत्यासत्तिविशेषात् यद्येवमिन्द्रियाधीनश्चैतन्यस्य विषयेषु वृत्तिलाभो न सन्निधिमात्रनिबन्धनः सत्यपि व्यापकत्वे सर्वार्थेषु वृत्त्यभावादिन्द्रियवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च साधूक्तमशरीरिणामात्मनां न विषयावबोध इति । तथा चैके वदन्ति । पराञ्चि खानि व्यतृणात् स्वयम्भूस्तस्मात् पराङ्(३) पश्यति नान्तरात्मेति । अनवबोधे च तेषां नाधिष्ठातार इति तेभ्यः परः सर्वार्थदर्शिसहजज्ञानमयः कर्तृस्वभावः कोप्यधिष्ठाता कल्पनीयः चेतनमधिष्ठातारमन्तरेणाचेतनानां प्रवृत्त्यभावात् । स किमेकोऽनेको वा एक इति वदामः । बहूनामसर्वज्ञत्वे ऽस्मदादिवदसामर्थ्यात् सर्वज्ञत्वे त्वेकस्यैव सामर्थ्यादपरेषामनुपयोगात् न च समप्रधानानां भूयसां सर्वदैकमत्ये हेतुरस्तीति कदाचिदनुत्पत्तिरपि कार्यस्य स्यात् । एकाभिप्रायानुरोधेन सर्वेषां प्रवृत्तावेकस्येश्वरत्वं नापरेषाम् मठपरिषदामिव कार्योत्पत्त्यनुरोधेन सर्वेषामविरोधे प्रत्येकमनीश्वरत्वम् । तदेवं कार्यविशेषेण सिद्धस्य कर्तृविशेषस्य सर्वज्ञत्वान्न कुचचिद्वस्तुनि विशेषानुपलम्भः अतो न तन्निबन्धनं मिथ्याज्ञानं मिथ्याज्ञानाभावे च न तन्मूलौ रागद्वेषौ तयोरभावान्न तत्पूर्विका प्रवृत्तिः प्रवृत्त्यभावे च न तत्साध्यौ धर्माधर्मौ तयोरभावात् तज्जयोरपि सुखदुःखयोरभावः सर्वदैव चानुभवसद्भावात् स्मृतिसंस्कारावपि नासाते इत्यष्टगुणाधिकरणो भगवानीश्वर इति केचित् । अन्ये तु बुद्धिरेव तस्याव्याहता क्रियाशक्तिरित्येवंवदन्त इच्छाप्रयत्नावप्यनङ्गीकुर्वाणाः षड्गुणाधिकरणोयमित्याहुः । स किं

(१) विनेति पूरणीयम् । (२) विलुप्तं-पा० १ पु० । (३) परान्-इति क्वचित् ।

बद्धो मुक्तो वा न तावद्बद्धो बन्धनसमाम्नातस्य(१) बन्धहेतोः क्लेशादेरसम्भवात्। मुक्तोऽपि न भवति बन्धविच्छेदपर्यायत्वान्मुक्तेः। नित्यमुक्तस्तु स्यात् यदाह तत्रभवान् पतञ्जलिः क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर इति ॥

आकाशकालदिशामेकैकत्वादपरजात्यभावे(२) पारिभाषिक्यस्तिस्रः सञ्ज्ञा भवन्ति। आकाशः(३) कालो दिगिति। तत्राकाशस्य गुणाः शब्दसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः। (४)शब्दः प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वादयावद्द्रव्यभावित्वादाश्रयादन्यत्रोपलब्धेश्च न स्पर्शवद्विशेषगुणः। बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वादात्मान्तरग्राह्यत्वादात्मन्यसमवायादहङ्कारेण विभक्तग्रहणाच्च नात्मगुणः। श्रोत्रग्राह्यत्वाद्वैशेषिकगुणाभावाच्च न दिक्कालमनसाम्। परिशेषा(५)द्गुणो भूत्वा आकाशस्याधिगमे लिङ्गम्। शब्दलिङ्गाविशेषा(६)देकत्वं सिद्धम्। तदनुविधानादेकपृथक्त्वम्(७)। विभववचनात् परममहत्परिमाणम्(८)। शब्दकारणत्ववचनात्(९) संयोगविभागाविति। अतो गुणवत्त्वा(१०)दनाश्रितत्वाच्च द्रव्यम्। समानासमानजातीयकारणाभावाच्च नित्यम्। सर्वप्राणिनां च शब्दोपलब्धौ निमित्तं (११) श्रोत्रभावेन। श्रोत्रं पुनः श्रवणविवरसञ्ज्ञ-

(१) बन्धनसञ्ज्ञितस्य इति गुरवः।
(२) साजात्यभावे-पा॰ ६ पु॰।
(३) आकाशं-पा॰ ५ पु॰।
(४) तत्र-इत्यधिकं ५ पु॰।
(५) पारिशेष्यात्-पा॰ ६। ४ पु॰।
(६) शब्दलिङ्गाविशेषत्वा-पा॰ १।
(७) विधानात् पृथक्त्वं-पा॰ ५ पु॰। विधानादेव पृथक्त्वं-पा॰ २ पु॰।
(८) महत्परिमाणम्-पा॰ १ पु॰।
(९) शब्दकारणवचनात्-पा॰ ५ पु॰।
(१०) गुणवचनवत्त्वा-पा॰ ६ पु॰।
(११) शब्दोपलम्भकनिमित्तं-पा॰ ५ पु॰। शब्दोपलब्धिनिमित्तं-पा॰ १ पु॰।

को नभोदेशः(१) शब्दनिमित्तोपभोगप्रापकधर्माधर्मोपनिबद्धस्तस्य च नित्यत्वे सत्युपनिबन्धकवैकल्याद्वाधिर्यमिति ॥

आकाशादीनां त्रयाणां संज्ञेयार्थमेकेन ग्रन्थेन वैधर्म्यं कथयति । आकाशकालदिशामिति । आकाशस्य कालस्य दिशश्चैकैकत्वादपरजातिर्नास्ति तस्या व्यक्तिभेदाधिष्ठानत्वात् । अपरजात्यभावे चाकाश इति काल इति दिगिति तिस्रः सञ्ज्ञाः पारिभाषिक्यो न पृथिव्यादिसञ्ज्ञावदपरजातिनैमित्तिक्य इत्यर्थः । सञ्ज्ञैषामितरवैधर्म्यं यस्याः सञ्ज्ञाया विना निमित्तेन शङ्ग्राहिकया(२) संकेतः सा पारिभाषिकी यथायं देवदत्त इति । यस्याः पुनर्निमित्तमुपादाय संकेतः सा नैमित्तिकीति विवेकः । सम्प्रति प्रत्येकं निरूपणार्थमाह । तत्राकाशस्य गुणा इति । तेषां त्रयाणां मध्ये आकाशस्य गुणाः शब्दसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः शब्दादिगुणयोगोप्याकाशस्य वैधर्म्यम् । नन्वाकाशस्य सद्भावे किं प्रमाणं प्रत्यक्षमेव वियति पतति पतत्रिणि चक्षुर्व्यापारेणेहायं पक्षी प्राप्तो नेहेतिनियतदेशाधिकरणा प्रतीतिरिति चेत् तदयुक्तम् अरूपस्य द्रव्यस्य चाक्षुषत्वाभावात्(३) योप्ययमधिकरणप्रत्ययस्तत्र विततालोकमण्डलव्यतिरेकेण न द्रव्यान्तरं प्रतिभाति अत आकाशस्य सद्भावे परिशेषानुमानमुपन्यस्यञ्शब्दस्य द्रव्यान्तरगुणत्वं निषेधति । शब्द इति । स्वाश्रयस्य यत्समवायिकारणं तद्गुणपूर्वः शब्दो न भवति पटरूपादिवदाश्रयोत्पत्त्यनन्तरमनुत्पादात् अतः सुखादिवत् स्पर्शवतां विशेषगुणो न भवति विशेषगुणत्वप्रतिषेधे सामान्यगुणत्वं भविष्यतीति नाशङ्कनीयम् सामान्यविशेषवतस्तस्य बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वेन रूपादिवद्विशेषगुणत्वसिद्धेः । पार्थिवपरमाणुरूपादयः स्पर्शवद्विशेषगुणाः अथ चाकारणगुणपूर्वकाः परमाणोरकार्यत्वात् तद्व्यवच्छेदार्थं प्रत्यक्षत्वे सतीति कृतम् । यावद्द्रव्यं शब्दो न भवति सत्येवाश्रये शङ्खादौ तस्य विनाशात् अतोपि सुखादिवत्स्पर्शवद्विशेषगुणो न भवति तत्रापि पार्थिवपरमाणुरूपादिभिरेव व्यभिचारः तेषां सत्येवाश्रये परमाणावग्नि-

(१) नभःप्रदेशः-पा· ६ पु· । (२) ग्राहिकतया-पा· १ पु· ।
(३) चाक्षुषत्वासम्भवात्-पा· २ पु· ।

संयोगेन विनाशात् तदर्थं प्रत्यक्षत्वे सतीत्यनुवर्तनीयम् । हेत्वन्तरं चाह । आश्रयादन्यत्रोपलब्धेश्च । स्पर्शवद्विशेषगुणत्वे शब्दस्य शङ्खादिराश्रयो वाच्यः स च तस्मादन्यत्र दूरे कर्णशष्कुलीदेशे समुपलभ्यते न चान्यगुणस्यान्यत्र ग्रहणमस्ति तस्मान्न स्पर्शवद्विशेषगुणः । ननु शङ्खादिदेशस्थित एव शब्दो गृह्यते इन्द्रियाणामासंसारमण्डलव्यापित्वादिति चेन्न सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोरविशेषेणोपलब्धिः स्यात् व्यापकत्वेपीन्द्रियाणां पुरुषार्थेन हेतुना क्षोभ्यमाणानां यदाधिष्ठानदेशेभ्यो विषयग्रहणानुगुणवृत्तयो निर्गता विषयं व्यश्नुवते तदा विषयग्रहणस्य भावान्नाव्यवस्थेति चेत् विषयग्रहणार्थानीन्द्रियाणि विषयग्रहणं च वृत्तिनिबन्धनं वृत्तय एवेन्द्रियाणि तदन्येषामनुपयोगान्निष्प्रमाणकत्वाच्च । न च श्रोत्रवृत्तिर्विषयदेशं गत्वार्थमुपलभते चाक्षुषप्रतीताविव शब्देपि दिक्सन्देहानुपपत्तिप्रसङ्गात् नापि स्वाश्रयं परित्यज्य गुणस्य आगमनमस्ति न च शङ्खवर्त्तिना तेनान्तराले शब्द आरब्धव्यः स्पर्शवद्विशेषगुणस्य स्वाश्रयारब्धे द्रव्ये विशेषगुणान्तरारम्भदर्शनात् शङ्खारब्धस्य च द्रव्यस्य शङ्खश्रोत्रयोरन्तरालेनुपलम्भात् न चाप्राप्तस्य ग्रहणमस्त्यतिप्रसङ्गात् तस्माच्छङ्खादिगुणत्वे शब्दस्यानुपलब्धिरेव। अस्ति च तदुपलब्धिः सैव तस्य द्रव्यान्तरगुणत्वं साधयति यस्मिन्नन्तरालव्यापिनि शब्दस्य शब्दान्तरारम्भक्रमेण श्रोत्रप्रत्यासन्नस्य ग्रहणं स्यात् । आत्मगुणनिषेधार्थमाह । बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वादिति । श्रोत्रं तावद्बाह्येन्द्रियं नियमेन बाह्यार्थप्रकाशकत्वाच्चक्षुर्वत् तद्ग्राह्यश्च शब्दस्तत्प्रतीतेस्तद्भावभावित्वात् यश्च बाह्येन्द्रियग्राह्यो नासावात्मगुणो यथा रूपादिः तस्मादयमपि न तद्गुण इत्यर्थः । इतोपि शब्दो नात्मगुणः आत्मान्तरग्राह्यत्वात् अनेकप्रतिपत्तृसाधारणत्वादित्यर्थः । या खलु वीणावेणवादिजा शब्दव्यक्तिः सन्ततिद्वारेणैकेन पुरुषेण प्रतीयते सैवापरेणापि तद्देशवर्त्तिना प्रतीयते न त्वेवं सुखादिरित्यात्मगुणवैधर्म्यान्नात्मगुणः आत्मन्यसमवायादपि शब्दो नात्मगुणो रूपादिवत् । आत्मन्यसमवायस्तस्यासिद्ध इति चेन्न रूपादिवद्बहिर्मुखतया प्रतीतेरात्मगुणानां चान्तरत्वेनावगमात् । इतश्च नायमात्मगुणः अहङ्कारेणाहमितिप्रत्ययेन विभक्तस्य व्यधिकरणस्य ग्रहणात् यः खल्वात्मगुणः सोहङ्कारसमानाधिकरणो गृह्यते यथा सुख्यहं दुःख्यहमिति न त्वेवं शब्दस्य ग्रहणं अतो नात्मगुणः प्रियवागहमिति व्यपदेशोस्तीति चेत् सत्यम् किन्तु तद-

भिधानशीलतया न तु तद्गुणाधिकरणत्वेन मृदङ्गादिशब्देषु तथाप्रतीत्यभावात्
अस्तु तर्ह्ययं दिशः कालस्य मनसो गुणस्तत्राह । श्रोत्रग्राह्यत्वादिति ।
किमुक्तं स्यात् । ये दिक्कालमनसामुभयवादिसिद्धाः संयोगादयस्ते श्रोत्रग्राह्या
न भवन्ति अयन्तु तद्ग्राह्यः तस्मान्न तद्गुणः दिक्कालमनसां विशेषगुणो नास्ति
अयन्तु विशेषगुण इतोपि तेषां न भवतीत्याह । वैशेषिकगुणभावा(१)च्चेति ।
शब्दो दिक्कालमनसां गुणो न भवति विशेषगुणत्वात् सुखादिवदिति प्रयो-
गः । नन्वेकस्मिन्नर्थेनेकसाधनोपन्यासो व्यर्थ एकेनैव तदर्थपरिच्छेदस्य कृत-
त्वादिति चेत् किमेकप्रमाणावसिते प्रमाणान्तरवैयर्थ्यं फलाभावात् पुरुषेणा-
नपेक्षितत्वाद्वा न तावत् फलं नास्ति पूर्ववदुत्तरत्रापि तदर्थप्रतीतिभावात्
नापि पुरुषस्यानपेक्षा सर्वत्र यत्रातिशयमाधुर्यात् प्रत्यनुभवं सुखोत्पत्तिस्तत्र
दृष्टेपि पुनःपुनर्दर्शनाकाङ्क्षा भवत्येव यथात्यन्तं प्रिये पुत्रादौ । यत्र त्वनपेक्षा
तत्रापि पूर्ववदुत्तरस्यापि कारणस्य सद्भावे सति प्रवृत्तस्य न वैयर्थ्यं तद्विषयप-
रिच्छेदेनैवार्थेनार्थवत्त्वात् पिष्टपेषणे त्वशक्यभङ्गता(२)प्राप्तौ फलमेव न भवति
अन्यदपि प्रमाणविषयपरिच्छेदमात्रफलमेवार्थक्रियाया विषयसाध्यत्वात् एक-
परिच्छिन्ने द्वितीयस्य साधकतमत्वाभाव इति चेन्न स्वकार्ये तस्यैव साधक-
तमत्वात् अन्यथा धारावाहिकं ज्ञानमप्रमाणं स्यात् विषयस्यानतिरेकात्
प्रतिज्ञानं च कालक्षणानामतिसूक्ष्माणामप्रतिभासनात् न चैवं सत्यनवस्था
उपायाभावे सति विरामादित्यलम् । ननु यदि नाम पृथिव्यादिद्रव्याष्टकगुणः
शब्दो न भवति तथाप्याकाशस्य सद्भावे किमायातं तत्राह । परिशेषादिति ।
गुणः शब्दो गुणश्च गुणिना विना न भवति न चैष पृथिव्यादीनां गुणः
द्रव्यान्तरं च नास्ति तस्माद्यस्यायं गुणस्तदाकाशमिति परिशेषादाकाश-
स्याधिगमे प्रतिपत्तौ लिङ्गमित्यर्थनिर्देशः । प्रयोगः पुनरेवम् । द्रव्यान्तरगुणः
शब्दो गुणत्वे सति पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वात् । यस्तु द्रव्यान्तरगुणो
न भवति नासौ गुणत्वे सति पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितो यथा रूपादिरिति
व्यतिरेकी । सद्भावप्रतिपादकादेव प्रमाणादाकाशस्य शब्दगुणत्वं तावत् प्रतीतम्
सम्प्रति संख्यादिगुणत्वप्रतिपादनार्थमाह । शब्दलिङ्गाविशेषादिति । शब्दो

(१) वैशेषिकगुणाभावा-पा० १ पु० । मूलेपि तथैव क्वचित् । (२) अनिवृत्तित्वमिति यावत् ।

लिङ्गमाकाशस्य शब्दश्च सर्वत्राविशिष्ट एक इत्येकरूपमेवाकाशं सिद्ध्यति भेदप्रतिपादकप्रमाणाभावादित्यर्थः । ननु शब्दोऽपि तारतरादिरूपेण विविध एव सत्यं न तु तेन रूपेणास्य लिङ्गता किन्तु गुणत्वेन तच्चाविशिष्टं नाश्रयभेदावगमाय प्रभवति एकस्मादप्याश्रयात् कारणभेदेन तारतरादिभेदस्य शब्दस्योत्पत्त्यविरोधात् । तदनुविधानादेकपृथक्त्वमिति । एकत्वानुविधानादेकपृथक्त्वम् । अस्ति चाकाशे भेदप्रतिपादकप्रमाणाभावात् सर्वसिद्धमेकत्वं तेन पृथक्त्वमपि सिद्धमित्यर्थः । केचिद्वस्तुनो निजं स्वरूपमेवैकत्वं न तु संख्या विशेष इत्याहुः । तेषामेको घट इति सहप्रयोगानुपपत्तिः पर्यायत्वात् । येऽपि पदार्थानां स्वाभाविकमेव पृथक्त्वमित्याहुः तेषामपि प्रतियोग्यनुसन्धानरहितस्यैकत्वविकल्पवत् पृथक्त्वविकल्पोऽपि प्राप्नोति न चैवं स्यात् अयमस्मात् पृथगिति पृथक्त्वस्य विकल्पनात् तस्मान्न तयोरैकत्वम् । विभववचनात् परममहत्परिमाणमिति । द्रव्यत्वादाकाशस्य परिमाणयोगित्वे सिद्धे विभवान्महानाकाश इति सूत्रकारवचनात् परममहत्त्वमाकाशे सिद्धम् । यद्विभु तत्परममहद्यथात्मा विभु चाकाशं तस्मादेतदपि परममहत् । विभुत्वं सर्वगतत्वं तदाकाशस्य कुतः सिद्धमिति चेत् सर्वत्र शब्दोत्पादात् यद्याकाशं व्यापकं न भवति तदा सर्वत्र शब्दोत्पत्तिर्न स्यात् समवायिकारणाभावे कार्योत्पत्त्यभावात् दिवि भुव्यन्तरिक्षे चोपजाताः शब्दा एकार्थसमवेताः शब्दत्वात् श्रूयमाणाद्यशब्दवत् श्रूयमाणाद्यशब्दयोश्चैकार्थसमवायः कार्यकारणभावेन प्रत्येतव्यो व्यधिकरणस्यासमवायिकारणत्वाभावात् । शब्दकारणत्ववचनात् संयोगविभागाविति । संयोगाद्विभागाच्छब्दाच्च शब्दस्य निष्पत्तिरिति सूत्रेणाकाशगुणं शब्दं प्रति संयोगविभागौ कारणमित्युक्तं([1]) तेनाकाशे संयोगविभागौ सिद्धौ व्यधिकरणस्यासमवायिकारणत्वाभावात् । अतो गुणवत्त्वादनाश्रितत्वाच्च द्रव्यम् । यतः आकाशं गुणवत् अतो गुणवत्त्वाद् द्रव्यं घटादिवत् न केवलं गुणवत्त्वादाकाशं द्रव्यमनाश्रितत्वाच्च परमाणुवत् । समानासमानजातीयकारणाभावाच्च नित्यमिति । समानजातीयं समवायिकारणम् असमानजातीयमसमवायिकारणं निमित्तकारणं च तेषामभावान्नित्यम् । सर्वप्राणिनां शब्दोपलब्धौ निमित्तमिति । नन्वेवं तर्हि सर्वेषां सर्वशब्दोपलब्धिराकाशस्य सर्वत्राविशेषा-

---

(१) संयोगविभागावसमवायिकारणमित्युक्तं-पा० २ । ४ पु० ।

दत आह । श्रोत्रभावेनेति । किं पुनः श्रोत्रं तत्राह । श्रोत्रं पुनरिति । श्रूयतेऽनेनेति श्रवणं श्रवणं च तद्विवरं चेति श्रवणविवरं तदेव सञ्ज्ञा यस्य नभोदेशस्य स नभोदेशः श्रोत्रं तत्पिधाने शब्दस्यानुपलम्भात् । तस्य विशेषणमाह । शब्दनिमित्तेत्यादिना । शब्दनिमित्त उपभोगः सुखदुःखानुभवस्तस्य प्रापकाभ्यां धर्माधर्माभ्यामुपनिबद्धः सहकृत इति । अयमर्थः । यस्य बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यविशेषगुणग्राहकं यदिन्द्रियं तत्तद्गुणकं यथा रूपग्राहकं चक्षू रूपाधिकरणं श्रोत्रं च तथाभूतस्य शब्दस्य ग्राहकं तस्मात्तदपि शब्दगुणकं शब्दश्चाकाशगुण इति निर्णीतं तेनाकाशमेव तावच्छ्रोत्रं तच्च व्यापकमपि न सर्वत्र शब्दमुपलम्भयति प्राणिनामदृष्टवशेन कर्णशष्कुल्यधिष्ठाननियतस्यैव तस्येन्द्रियत्वात् यथा सर्वगतत्वेप्यात्मनो देहप्रदेशे ज्ञातृत्वं नान्यत्र शरीरस्योपभोगार्थत्वात् । अन्यथा तस्य वैयर्थ्यात् । नन्वेवमपि बधिरस्य शब्दोपलब्धिः स्यात् । कर्णशष्कुलीसद्भावा(१)दत्राह । तस्य चेति । तस्याकाशस्य नित्यत्वेप्युपनिबन्धकयोर्धर्माधर्मयोः सहकारिभूतयोर्वैकल्यादभावाद्बाधिर्यम् । इतिशब्दः समाप्तौ ॥

कालः परापरव्यतिकरयौगपद्यायौगपद्यचिरक्षिप्रप्रत्ययलिङ्गम् । तेषां विषयेषु पूर्वप्रत्ययविलक्षणाना(२)मुत्पत्तावन्यनिमित्ताभावा(३)द्यदत्र निमित्तं स कालः । सर्वकार्याणां चो(४)त्पत्तिस्थितिविनाशहेतुस्तद्व्यपदेशात् । क्षणलवनिमेषकाष्ठाकलामुहूर्तयामाहोरात्रार्धमासमासर्त्वयनसंवत्सरयुगकल्पमन्वन्तरप्रलयमहाप्रलयव्यवहारहेतुः(५) । तस्य गुणाः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः । काललिङ्गाविशेषादेकत्वं सिद्धम् । तदनुविधानात् पृथक्त्वम् । कारणे काल इतिवचनात् परममहत्परिमाणम् । कारणप-

(१) भावात्-पा· २ पु· ।
(२) प्रत्ययानां-इत्यधिकं ६ पु· ।
(३) निमित्तासम्भवाद्-पा· ६ पु· ।
(४) सर्वकार्याणामुत्पत्ति-पा· ५ । ६ पु· ।
(५) हेतुश्च-पा· ५ पु· ।

रत्वा(१)दिवचनात् संयोगः । तद्विनाशकत्वाद्विभाग इति। तस्याकाशवद्द्रव्यत्वनित्यत्वे सिद्धे(२) काललिङ्गाविशेषादञ्जसैकत्वेपि सर्वकार्याणा(३)मारम्भक्रियाभिनिर्वृत्तिस्थितिनिरोधोपाधिभेदान्मणिवत्पाचकवद्वा नानात्वोपचार इति ॥

कालस्य निरूपणार्थमाह । काल इति । दिग्विशेषापेक्षया यः परस्तस्मिन्नपर इति प्रत्ययः यश्चापरस्तस्मिन् पर इति प्रत्ययः परापरयोर्व्यतिकरो(४)व्यत्ययः तथा च युगपत्प्रत्ययोऽयुगपत्प्रत्ययश्च क्षिप्रप्रत्ययश्चिरप्रत्ययश्च काललिङ्गम् । ननु कालस्याप्रत्यक्षत्वात् तेन सह परापरादिप्रत्ययानां व्याप्तिग्रहणाभावात् कुतो लिङ्गत्वमत आह । तेषामिति । तेषां युगपदादिप्रत्ययानां विषयेषु द्रव्यादिषु पूर्वप्रत्ययविलक्षणानां द्रव्यादिप्रत्ययविलक्षणानामुत्पत्तावन्यस्य निमित्तस्याभावात् । एतदुक्तं भवति । द्रव्यादिषु विषयेषु पूर्वापरादिप्रत्यया जायन्ते न चैषां द्रव्यादयो निमित्तं तत्प्रत्ययविलक्षणत्वात् न च निमित्तमन्तरेण कार्यस्योत्पत्तिरस्ति तस्माद्यदत्र निमित्तं स काल इति । आदित्यपरिवर्तनाल्पीयस्त्वभूयस्त्वनिबन्धनो युवस्थविरयोः परापरव्यवहार इत्येके तदयुक्तम् । आदित्यपरिवर्तनस्य युवस्थविरयोः सम्बन्धाभावादसम्बद्धस्य निमित्तत्वे चातिप्रसङ्गात् । सहभावो यौगपद्यमित्यपरे । तदसङ्गतम् । कालानभ्युपगमे सहार्थाभावात् कस्यांचित् क्रियायां भावानामन्योन्यप्रतियोगित्वं सहार्थ इति चेन्न । अनुत्पन्नस्थितनिरुद्धाना(५)मन्योन्यप्रतियोगित्वाभावात् सहभवतां च प्रतियोगित्वे कालस्याप्रत्याख्यानमेवेत्युक्तम् । एवमयुगपदादिप्रत्यया अपि समर्थनीयाः । कालस्याभेदात् कथं प्रत्ययभेद इति चेत् सामग्रीभेदात् वस्तुद्वयस्योत्पादसद्भावयोर्यदेकेन ज्ञानेन ग्रहणं तत्सहकारिणा कालेन परापरप्रत्ययौ जन्यते भूयसामुत्पादव्यापारयोरेकग्रहणसहकारिणा युगपत्प्रत्ययः कार्यस्योत्पादविनाशयोरन्तर्वर्तिनां क्रियाक्षणानां(६) भूयस्त्वाल्पीयस्त्वग्रहणसहकारिणा चिरक्षिप्रप्रत्ययाविति यथासम्भवं वाच्यम् । ननु तत्तन्निमित्तनिबन्धन एवास्तु

---

(१) कारणमहत्त्वा–पा॰ ५ पु॰ । (२) तस्याकाशवद्द्रव्यत्वनित्यत्वे सिद्धे–इति नास्ति १ पु॰ ।
(३) पूर्वभूतकार्याणां–पा॰ ५ पु॰ । (४) व्यतिकरयोः–पा॰ २ पु॰ ।
(५) स्थितविरुद्धानां–इति क्वचित् । (६) क्रियालक्षणानां–पा॰ १ पु॰ ।

प्रत्ययभेदः कृतं कालेन । न । असति तस्मिन् वस्तूत्पादाभावात् । न तावदत्यन्तसतो गगनस्योत्पादः नाप्यत्यन्तासतो नरविषाणस्य किन्तु प्रागसतः कालासत्त्वे चाभावविशेषणस्य प्राक् शब्दार्थस्याभावान्नायं विशेषः सिद्ध्यतीति न कस्यचिदुत्पत्तिः स्यात् । अप्रत्यक्षेण कालेन कथं विशिष्टा प्रतीतिरिति चेत् तत्राह कश्चित् विशिष्टप्रत्ययस्योत्पत्ताविन्द्रियवत् कारणत्वं कालस्य न तु दण्डादिवद्विशेषणत्वमिति । तदसारम् । बोधैकस्वभावस्य ज्ञानस्य विषयसम्बन्धमन्तरेण विशेषान्तराभावात् तस्मादन्यथोच्यते युवस्थविरयोः शरीरावस्थाभेदेन तत्कारणतया कालसंयोगे ऽनुमिते सति पश्चात् तयोः कालविशिष्टतावगितः प्रत्येतुरेकत्वात् प्रमाणान्तरोपनीतस्यापि विशेषणत्वाविरोधात् यथा सुरभिचन्दनमिति यथा वा मीमांसकानामघटं भूतलमिति घटादिषु तु मूर्तद्रव्यत्वेनावस्थाभेदेन वा शरीरवत्कालसम्बन्धे ऽनुमिते तद्विशिष्टो युगपदादिप्रत्ययो जातः पश्चात् कार्यत्वाद्विप्रतिपन्नं प्रति काललिङ्गत्वमित्यनवद्यम् । सर्वकार्याणां चोत्पत्तिस्थितिविनाशहेतुः । अत्र युक्तिमाह । तद्व्यपदेशादिति । तेन कालेनोत्पत्त्यादीनां व्यपदेशात् उत्पत्तिकालो विनाशकाल इत्यादिव्यपदेशात् कालस्य तत्र हेतुत्वमित्यर्थः । कार्यान्तरमपि तस्य कथयति । क्षणलवेत्यादि । निमेषस्य चतुर्थो भागः क्षणः क्षणद्वयेन लवः अक्षिपक्ष्मकर्मोपलक्षितकालो निमेष इत्यादि गणितशास्त्रानुसारेण प्रत्येतव्यम्(१) । एवं धर्मिणि सिद्धे तस्य गुणान् कथयति । तस्य गुणा इति । कालस्य द्रव्यत्वात् संख्यादियोगे सिद्धे तद्विशेषप्रतिपादनार्थमाह । काललिङ्गाविशेषादिति । कालस्य लिङ्गानां युगपदादिप्रत्ययानामविशेषादेकत्वं कालस्य भेदे प्रमाणान्तराभावादित्यर्थः । ननु युगपदादिप्रत्ययभेद एव तद्भेदप्रतिपादकः नैवम् कालाभेदेपि सहकारिभेदात् प्रत्ययभेदोपपत्तेः । तदनुविधानात् पृथक्त्वमिति । एकत्वस्य पृथक्त्वेनानुविधानं साहचर्यनियमः तेनैकत्वादेकपृथक्त्वसिद्धिः । कारणे काल इति वचनात् परममहत्परिमाणमित्यनेन कारणे कालाख्येति सूत्रं लक्षयति । युगपदादिप्रत्ययानां कारणे कालाख्या कालसञ्ज्ञेति सूत्रार्थः ।

---

(१) तत्र उत्पन्नं द्रव्यं यावदगुणं उत्पन्ने चान्त्यतन्तुसंयोगे वा यावन्न पट उत्पन्ने कर्मणि यावच्च विभागस्तावत् कालः क्षणः । अथवा सामग्री कार्यरहिता क्षण इति संक्षेपः । अक्षिपक्ष्मकर्मकं निमेष इत्यादि गणितशास्त्रानुसारेण माह्यमिति किरणावल्यामुदयनाचार्याः ।

तेन व्यापकः कालो लभ्यते युगपदादिप्रत्ययानां सर्वत्र भावादित्यभिप्रायः। कारणपरत्वादिवचनात् संयोग इति। कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च परत्वापरत्वे इति सूत्रे कारणपरत्वशब्देन कालपिण्डसंयोगोऽभिहितः। तेनास्य संयोगगुणत्वं सिद्धम्। तद्विनाशकत्वाद्विभाग इति। तस्य संयोगस्य कृतकत्वादवश्यं विनाशिनो विभागो विनाशकः सर्वत्राश्रयविनाशाभावादतः काले विभागसिद्धिर्व्यधिकरणस्य विभागस्याविनाशकत्वात्। तस्याकाशवद्द्रव्यत्वनित्यत्वे सिद्धे। यथा गुणवत्त्वादनाश्रितत्वाच्चाकाशं द्रव्यं तथा कालोपि यथा समानासमानजातीयकारणाभावान्नित्यमाकाशं तथा कालोपि। यद्येकः कालः कथं तत्रानेकव्यपदेश इत्याह। काललिङ्गाविशेषादिति। काललिङ्गानां परापरादिप्रत्ययानामविशेषाद्भेदाप्रतिपादकत्वादञ्जसा मुख्यया वृत्त्या कालस्यैकत्वेपि सिद्धे नानात्वोपचारान्नानात्वव्यपदेशः। कुतः। सर्वेषां कार्याणामारम्भ उपक्रमः क्रियाया अभिनिर्वृत्तिः क्रियायाः परिसमाप्तिः स्थितिः स्वरूपावस्थानं निरोधो विनाशः एषामुपाधीनां भेदान्नानात्वव्यपदेशः यथैको मणिः स्फटिकादिर्नीलाद्युपाधिभेदान्नील इति पीत इति व्यपदिश्यते तथा कालोप्येक एवोपाधिभेदादारम्भकाल इति क्रियाभिव्यक्तिकाल इति निरोधकाल इति व्यपदिश्यते इत्यर्थः। मणेरुपाधिसम्बन्धो न वास्तवः कालस्य तु क्रियासम्बन्धो वास्तव इति प्रतिपादयितुं दृष्टान्तान्तरमाह। पाचकेति (१)। यथैकस्य पुरुषस्य पचनादिक्रियायोगात् पाचक इति पाठक इति व्यपदेशः तथा कालस्यापि न तु प्रारम्भादिक्रियैव कालो विलक्षणबुद्धिवेद्यत्वादिति॥

दिक् पूर्वापरादिप्रत्ययलिङ्गा। मूर्तद्रव्यमवधिं कृत्वा मूर्तेष्वेव द्रव्येष्वेतस्मादिदं(२) पूर्वेण दक्षिणेन पश्चिमेनोत्तरेण पूर्वदक्षिणेन दक्षिणापरेण अपरोत्तरेण(३) उत्तरपूर्वेण चाधस्तादुपरिष्टाच्चेति(४) दश प्रत्यया यतो भवन्ति(५) सा दिगिति। अन्यनिमित्तास-

---

(१) पाचकवद्वेति क्वचित्। (२) द्रव्येषु तस्मादिदं–पा॰ ५ पु॰।
(३) दक्षिणपश्चिमेन पश्चिमोत्तरेण–पा॰ ५ पु॰। (४) उपरिष्टादिति–पा॰ ५ पु॰।
(५) प्रत्ययापन्ना भवति–पा॰ ५ पु॰। प्रत्यया भवन्ति यतः–पा॰ ६ पु॰।

म्भवात्। तस्यास्तु गुणाः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः कालवदेते सिद्धाः । दिग्लिङ्गाविशेषादञ्जसैकत्वेपि दिशः परममहर्षिभिः(१) श्रुतिस्मृतिलोकसंव्यवहारार्थं(२) मेरुं प्रदक्षिणमावर्तमानस्य भगवतः सवितुर्ये संयोगविशेषाः लोकपाल(३)परिगृहीतदिक्प्रदेशानामन्वर्थाः प्राच्यादिभेदेन दशविधाः सञ्ज्ञाः कृताः अतो(४) भक्त्या दश दिशः सिद्धाः । तासामेव देवतापरिग्रहात्(५) पुनर्दश सञ्ज्ञा भवन्ति । (६)माहेन्द्री वैश्वानरी याम्या(७) नैर्ऋती वारुणी वायव्या कौवेरी(८) ऐशानी ब्राह्मी नागी चेति ॥

युगपदादिप्रत्ययलिङ्गत्वमिव कालस्य पूर्वापरादिप्रत्ययलिङ्गत्वं दिशो वैधर्म्यमिति प्रतिपादयन्नाह । दिक् पूर्वापरादिप्रत्ययलिङ्गेति । पूर्वमित्यपरमित्यादिप्रत्ययो लिङ्गं यस्या दिशः सा तथोक्ता । एतदेव दर्शयति । मूर्तद्रव्यमित्यादिना । अमूर्तस्य द्रव्यस्य नावधित्वं नापि पूर्वापरादिप्रत्ययविषयत्वमस्त्यनवच्छिन्नपरिमाणत्वात् अत इदमुक्तं मूर्तद्रव्यमवधिं कृत्वा मूर्तेष्वेव द्रव्येष्विदमस्मात् पूर्वेणेत्यादिप्रत्यया यतो भवन्ति सा दिगिति । एतस्मादिदं पूर्वमित्यस्मिन्नेवार्थे पूर्वेणेति निर्देशः प्रातिपदिकार्थे तृतीयोपसंख्यानात् । ननु पूर्वापरादिप्रत्ययानां कार्यत्वात् कारणमनुमीयते तत्तु दिगेवेति कुतो निश्चयस्तत्राह । अन्यनिमित्तासम्भवादिति । न तावत्पूर्वापरादिप्रत्ययानां द्रव्यमात्रं निमित्तं यथाकथञ्चिदवस्थिते द्रव्ये तेषामुत्पत्तिप्रसङ्गात् । परस्परापेक्षया द्रव्ययोरुत्पत्तिनिमित्तत्वेपि स एव दोषः उभयाभावप्रसङ्गश्चाधिकः क्रियागुणादिनिमित्तत्वे च समानगुणक्रियादिषु प्रत्ययविशेषो न स्यात् तेन यदेषां निमित्तं सा दिगिति यच्चैतस्मादिदमिति पञ्चमी प्रयुज्यते अन्यथा

(१) परमर्षिभिः-पा० ६ पु० । (२) लोकव्यवहारार्थं-पा० ५ पु० ।
(३) संयोगास्तेषां लोकपाल-पा० ५ पु० । संयोगविभागा इति टीकासम्मतः ।
(४) ततो-पा० ५ पु० । (५) परिगृहीतत्वात्-पा० ६ पु० । परिग्रहवशात्-पा० ५ पु० ।
(६) तद्यथा-इत्यधिकम् ६ पु० । (७) यामी-पा० ५ पु० ।
(८) वायवी चान्द्रमसी-पा० ५ पु० ।

सापि निर्विषया स्यात् अवधावियं पञ्चमीति चेत् सत्यं किन्त्ववधित्वं दिग-पेक्षया न तु द्रव्यमात्रस्य सर्वत्राविशेषप्रसङ्गात् । तस्या अप्रत्यक्षत्वेपि काल-वद्विशिष्टप्रत्ययहेतुत्वं वाच्यम् गुणवत्त्वं द्रव्यलक्षणं तदस्यामस्तीति प्रति-पादयन्नाह । तस्यास्तु गुणा इत्यादि । कालवदेते सिद्धाः । यथा काललिङ्गावि-शेषात् कालस्यैकत्वं सिद्धं तथा दिग्लिङ्गाविशेषाद्दिश एकत्वं यथा तदनु-विधानात् काले पृथक्त्वं तथा दिशि यथा कारणे काल इतिवचनात् परम-महत्परिमाणम् तथा कारणे दिगितिवचनाद्दिशः परममहत्परिमाणम् सर्वत्र तत्कार्यस्य पूर्वापरादिप्रत्ययस्य भावात् यथा कारणपरत्वाच्चेति कालस्य संयोगगुणत्वं प्रतिपादितम् तथा दिशोपि यथा संयोगविनाशक-त्वात् काले विभागः सिद्धस्तथा दिशीत्यतिदेशार्थः । ननु दिग्लिङ्गावि-शेषो न सिद्धः पूर्वापरादिप्रत्ययानां परस्परतो भेदात् तथा च सति दिशो भेद इति युक्तम् । न । एकस्मिन्नेवार्थे युगपद्वस्त्वन्तरापेक्षया पूर्वापरादिप्रत्य-योत्पत्तेः दिग्भेदे हि यत्पूर्वं न तत्र पश्चिमप्रत्ययो भवेत् सर्वदिक्सम्बन्ध-स्तस्यास्तीति चेत् तर्हि सर्वार्थेषु सर्वापेक्षया सर्वेषां सर्वे प्रत्ययाः प्रसज्येरन् । न चैवम् । तस्मादेका दिक् प्रत्ययभेदस्तूपाधिभेदात् । पूर्वमादित्यसंयोगस्य तदार्जवावस्थितस्य च द्रव्यस्यान्तराले दक्षिणेति अस्तमयसंयोगस्य तदार्जवावस्थितस्य च द्रव्यस्यान्तराले पश्चिमेति यत्रादित्यसंयोगो न दृश्यते तत्र मध्याह्नसंयोगप्रगुणावस्थितद्रव्यापेक्षयोत्तरव्यवहारः तासामन्तरालेषु पूर्वदक्षिणादिव्यवहार इत्युपपद्यते प्रतीतिभेदः । आदित्यसंयोगनिबन्धन एवास्तु प्रत्ययः । न । तस्य मूर्तद्रव्यसंयोगाभावात् असम्बद्धस्य च प्रत्ययहेतु-त्वासम्भवात् एतदेव दर्शयति । दिग्लिङ्गाविशेषादिति । दिश एकत्वे स्थिते महर्षिभिः प्राच्यादिभेदेन दशविधाः सञ्ज्ञाः कृताः कीदृश्यस्ता अन्वर्थाः अनु-गतोर्थो यासामिति ता अन्वर्थाः केषामर्थस्तास्वनुगतः लोकपालैरिन्द्रादिभिः परिगृहीतानां दिक्प्रदेशानां सवितुर्ये संयोगविभागास्तेषामित्यध्याहारः । तथाहि प्रथममस्यामञ्चति सवितेति प्राची । अवागञ्चतीति अवाची । प्रत्य-गञ्चतीति प्रतीची । उदगञ्चतीति उदीची । किंविशिष्टस्य सवितुर्मेरुं प्रदक्षि-णमावर्तमानस्य मेरुं प्रदक्षिणं परिभ्रमतः किमर्थं संज्ञाः कृताः श्रुतिः स्मृतिश्च लोकश्च तेषां सम्यग्व्यवहारार्थं श्रौतो व्यवहारः न प्रतीचीशिराः शयीते-

त्यादिः । स्मार्तो व्यवहारः आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते इत्यादिः । लोकव्यवहारः पूर्वं गच्छ दक्षिणमवलोकयेत्यादिः । यतो दशसञ्ज्ञाः कृताः ततो भक्त्योपचारेण दश दिशः सिद्धाः व्यवस्थिताः । माहेन्द्र्यादिसञ्ज्ञास्तु नार्थान्तरविषयाः किन्तु तासामेव निमित्तान्तरवशात् प्रवर्तन्ते इत्याह । तासामेवेत्यादि । महेन्द्रस्येयमिति माहेन्द्री । वैश्वानरस्येयं वैश्वानरीत्यादि सर्वच निर्वचनीयम् ॥

आत्मत्वाभिसम्बन्धादात्मा । तस्य सौक्ष्म्यादप्रत्यक्षत्वे सति(१) करणैः शब्दाद्युपलब्ध्यनुमितैः श्रोत्रादिभिः समधिगमः क्रियते । वास्यादीनां(२) करणानां कर्तृप्रयोज्यत्व(३)दर्शनात् शब्दादिषु प्रसिद्ध्या च प्रसाधकोऽनुमीयते । न शरीरेन्द्रियमनसामज्ञत्वात्(४) । न शरीरस्य चैतन्यं घटादिवद्भूतकार्यत्वात् मृते चासम्भवात् । नेन्द्रियाणां करणत्वात् उपहतेषु विषयासान्निध्ये चानुस्मृति(५)दर्शनात् । नापि मनसः करणान्तरानपेक्षित्वे युगपदालोचनस्मृति(६)प्रसङ्गात् स्वयं करणभावाच्च । परिशेषा(७)दात्मकार्यत्वात्(८) तेनात्मा समधिगम्यते शरीरसमवायिनीभ्यां च हिताहितप्राप्तिपरिहारयोग्याभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां (९) रथकर्मणा सारथिवत् प्रयत्नवान् विग्रहस्याधिष्ठातानुमीयते प्राणादिभिश्चेति । कथं शरीरपरिगृहीते(१०) वायौ विकृतकर्मदर्शनाद्भस्त्राध्मापयितेव निमेषोन्मेषकर्मणा नियतेन दारुयन्त्रप्रयोक्तेव देहस्य वृद्धिक्षत-

(१) ऽपि–पा॰ ५ पु॰ । (२) वास्यादीनामिव–पा॰ ६ । ७ पु॰ । (३) प्रयोज्यत्व–पा॰ १ पु॰ ।
(४) अज्ञानत्वात्–पा॰ ५ पु॰ । न शरीरेन्द्रियमनसां चैतन्यमज्ञत्वात्–पा॰ १ पु॰ ।
(५) चात्र स्मृति–पा॰ १ पु॰ ।
(६) युगपदालोचनानुस्मृति–पा॰ ५ पु॰ ।
(७) पारिशेष्या–पा॰ ५ । ६ पु॰ ।
(८) आत्मकार्यं ज्ञानं–पा॰ ६ पु॰ ।
(९) प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां–इति नास्ति १ पु॰ । (१०) विगृहीते–पा॰ ५ पु॰ ।

भग्नसंरोहणादिनिमित्तत्वात्(१)गृहपतिरिव अभिमत-विषयग्राहककरणसम्बन्धनिमित्तेन मनःकर्मणा गृह-कोणेषु पेलकप्रेरक इव(२) दारकः नयनविषयालोच-नानन्तरं रसानुस्मृतिक्रमेण रसनविक्रियादर्शनादने-कगवाक्षान्तर्गतप्रेक्षक(३)वदुभयदर्शी कश्चिदेको विज्ञा-यते। सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नैश्च गुणैर्गुण्यनुमीयते ते च न शरीरेन्द्रियगुणाः(४) कस्मादहङ्कारेणैकवाक्यताभा-वात् प्रदेशवृत्तित्वादयावद्द्रव्यभावित्वाद् बाह्ये-न्द्रियाप्रत्यक्षत्वा(५)च्च तथाहंशब्देनापि पृथिव्यादि-शब्दव्यतिरेकादिति। तस्य गुणाः बुद्धिसुखदुःखेच्छा-द्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोग-विभागाः। आत्मलिङ्गाधिकारे बुद्ध्यादयः प्रयत्नान्ताः सिद्धाः(६)। धर्माधर्मावात्मान्तरगुणानामकारणत्वव-चनात्। संस्कारः स्मृत्युत्पत्तौ कारणवचनात्। व्यव-स्थावचनात्(७) संख्या पृथक्त्वमप्यत एव(८) तथा चात्मे-तिवचनात् परममहत्परिमाणम्। सन्निकर्षजत्वात् सुखादीनां संयोगः। तद्विनाशकत्वाद्विभाग इति॥

यस्य तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाय घटते विपर्ययज्ञानं संसारहेतुर्यदर्थानि च भूतानि तत्प्रतिपादनार्थमाह। आत्मत्वाभिसम्बन्धादात्मेति। आत्मत्वं नाम सामान्यं तदभिसम्बन्धादात्मेतिव्यवहारः इदमस्येतरेभ्यो वैधर्म्यम्। ननु दृश्यस्य सत्त्वं तदाकारसंवेदनेन व्याप्तं न चात्माकारं कस्यचित्संवेद-

---

(१) संरोहणाभ्यां-पा० ६ पु०।
(२) गृहकोणव्यवस्थितपेलक इव प्रेरक इव-पा० ५ पु०।
(३) प्रेरक-पा० ५ पु०।
(४) विशेषगुणाः-पा० ५ पु०।
(५) ग्राह्यत्वा-पा० ५ पु०।
(६) प्रयत्नान्ताश्च प्रसिद्धाः-पा० ६ पु०।
(७) वचनाभिसम्बन्धात्-पा० ५ पु०।
(८) मत एव-पा० १ पु०।

नमस्ति अतो व्यापकानुपलब्ध्या तस्य सत्त्वमेव निराक्रियते कुतो धर्मनिरूपणमित्याशङ्क्य तत्सद्भावे बाधकं प्रमाणं नास्ति प्रत्यक्षानुपलब्धेरन्यथासिद्धत्वात् साधकं च प्रमाणमनुमानमस्तीति प्रतिपादयन्नाह । तस्येति । प्रत्यक्षोपलब्धियोग्यताविरहः सौक्ष्म्यम् । तस्मादप्रत्यक्षस्यात्मनः करणैः शब्दाद्युपलब्धयः करणसाध्याः क्रियात्वाच्छिदिक्रियावदित्यनुमितैः श्रोत्रादिभिः समधिगमः क्रियते । कुत इत्याह । वास्यादीनां(१) करणानां कर्तृप्रयोज्यत्वदर्शनात् । यत्करणं तत् केनचित् कर्त्रा प्रयुज्यते कार्ये व्यापार्यते(२) यथा वास्यादिकं वर्धकिणा । करणं च श्रोत्रादिकं तस्मात् केनचित् प्रयोक्तव्यं य एषां प्रयोक्ता स आत्मा । आकाशस्य श्रोत्रस्य यद्यप्यात्मना सह साक्षात् सम्बन्धो नास्ति विभुत्वात् तथाप्यात्मना तस्य प्रयोज्यत्वमन्तःकरणाधिष्ठानद्वारेण यथा हस्तेन सन्दंशयोगिना तत्संयुक्तस्यायःपिण्डस्य संयोगः करणत्वं च श्रोत्रादीनां नियतार्थस्य ग्राहकत्वात् प्रदीपवत् । यद्यप्यात्मा अहं ममेति स्वकर्मोपार्जितकायकरणसम्बन्धोपाधिकृतकर्तृता(३)स्वामित्वरूपसम्भिन्नो मनसा संवेद्यते तथाप्यप्रत्यक्षत्ववाचोयुक्तिर्बाह्येन्द्रियाभिप्रायेण । शब्दादिषु प्रसिद्ध्या च प्रसाधकोऽनुमीयते । शब्दादिषु विषयेषु प्रसिद्धिर्ज्ञानं तच्चापि प्रसाधको ज्ञातानुमीयते । ज्ञानं क्वचिदाश्रितं क्रियात्वात् छिदिक्रियावत् यत्रेदमाश्रितं स आत्मा । अथेदं स्वयमेव जानाति न पराश्रितमिति चेत् किमिदं नित्यं प्रतिक्षणविनाशि वा यदि नित्यं सञ्ज्ञाभेदमात्रं अथ क्षणिकं चिरानुभूतस्य न स्मरणं प्रतिपत्तृभेदात् यत्तु कार्यकारणभावात् पूर्वक्षणानुभूतस्योत्तरेण स्मरणं यत् पुनः पित्रानुभूतस्य पुत्रेणास्मरणं तत्र पितृपुत्रज्ञानयोः कार्यकारणभावाभावात् शरीरयोश्च तथाभूतयोरचेतनत्वात् । तदयुक्तम् । आत्माभावे कार्यकारणभावस्यानिश्चयात् कारणविज्ञानकाले कार्यज्ञानमनागतं तत्काले च कारणमतीतं न च ताभ्यामन्यः कश्चिदेको द्रष्टास्तीति कस्तयोः क्रमभाविनोः कार्यकारणभावं प्रतीयात् । अथ मतं स्वात्मग्राहिणी पूर्वा बुद्धिः स्वात्माव्यतिरिक्तं स्वस्य कारणत्वमतिरूपं(४) गोचरयति । उत्तरापि बुद्धिः स्वरूपविषया तदव्यतिरिक्तमात्मीयं कार्यत्वमपि गृह्णाति ताभ्यां च प्रत्येक-

(१) वास्यादीनामिव-पा॰ २ पु॰ । (२) व्याप्रियते-पा॰ १ पु॰ ।
(३) कर्तृत्व-पा॰ २ पु॰ । (४) अतिरूपि-पा॰ १ पु॰ ।

मुपात्तं कारणत्वं कार्यत्वं च तदुभयजनितैकवासनाबलभुवा विकल्पेनाध्यवसीयते इति चेत् अहो कुसृष्टिकल्पना पूर्वोत्तरधियौ स्वात्ममात्रनियते कुतस्तस्याः कारणमहमस्याश्चास्मि कार्यमिति प्रतीयेताम् परस्परवार्तानभिज्ञत्वात् ताभ्यामगृहीतं कुतोऽध्यवस्यति तस्यानुभवानुसारित्वात् । भवतु पराश्रितं ज्ञानं तदधिकरणं तु शरीरमिन्द्रियं मनो वा भविष्यति तत्राह । न शरीरेन्द्रियमनसामिति । उत्तरवाक्यस्थितं चैतन्यमितिपदमिह सम्बद्ध्यते । शरीरेन्द्रियमनसां चैतन्यं न भवति कुतस्तत्राह । अज्ञत्वादिति । ज्ञानं प्रति समवायिकारणत्वाभावादित्यर्थः । नन्वेतदपि साध्याविशिष्टमित्याशङ्क्याह । न शरीरस्येति । चैतन्यं शरीरस्य न भवति घटादिवच्छरीरस्य भूतकार्यत्वात् यद्भूतकार्यं न तच्चेतनं यथा घटः भूतकार्यं च शरीरं तस्मादेतदप्यचेतनम्(१) । युक्त्यन्तरमाह । मृते चासम्भवादिति । मृते शरीरे चैतन्यस्यासम्भवादित्यनेनायावद्द्रव्यभावित्वं विवक्षितं चैतन्यं शरीरस्य विशेषगुणो न भवति अयावद्द्रव्यभावित्वात् संयोगवत् । अत एव तत्कारणान्यप्यचेतनानि तेषां चैतन्ये कार्येपि चैतन्यं स्यात् एकस्मिन् शरीरे ज्ञातृबहुत्वं च प्राप्नोति ततश्चैकाभिप्रायेण प्रवृत्तिनियमाभावादिदोषः । नेन्द्रियाणां करणत्वादिति । इन्द्रियाण्यचेतनानि करणत्वाद् दण्डवत् । हेत्वन्तरं च समुच्चिनोति । उपहतेष्विति । विनष्टेष्वपीन्द्रियेषु पूर्वानुभूतोर्थः स्मर्यते न चानुभवितरि विनष्टे स्मरणं युक्तं तस्मान्नेन्द्रियगुणो ज्ञानं किं च विषयस्य पूर्वानुभूतस्यासान्निध्येपि स्मृतिर्दृष्टा न च बाह्येन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वात् तस्मात् स्मृतिस्तावन्नेन्द्रियाणां तदभावादनुभवोपि न स्यात् अन्यस्यानुभवे ऽन्यस्यास्मरणादित्यर्थः । अत एव विषयस्यापि न चैतन्यं नष्टे विषये तत्स्मरणायोगात् इतोपि न तस्य चैतन्यं तद्देशज्ञानस्य तज्जन्यस्य च सुखादेरननुभवात् बुद्धिपूर्वकचेष्टाविशेषाभावाच्च न चेन्द्रियचैतन्ये विषयचैतन्ये च रूपमद्राक्षं रसमन्वभवं स्पर्शं स्पृशामि गन्धं घ्रास्यामीति रूपादिप्रत्ययानामेकैककर्तृत्वप्रतिपत्तिसम्भवः रूपादीनां चक्षुरादीनां च भेदात् । अस्तु तर्हि मनोगुणो ज्ञानं तस्य सर्वविषयत्वे नित्यत्वे च प्रतिसन्धानाद्युपपत्तेस्तत्राह । नापि मनस इति । मनो यदि चक्षुरादिविविक्तं करणान्तरमपेक्ष्य रूपादीन् प्रत्येति सञ्ज्ञाभेद-

(१) एतदपि न चेतनम्-पा० २।

मात्रे विवादः यदपेक्षणीयं तन्मनो यच्च ज्ञानाधिकरणं मनः सोऽस्माकमात्मेति । अथ नापेक्षते करणान्तरं तदा रूपरसादिष्विन्द्रियसम्बद्धेषु युगपदालोचनानि प्रसज्यन्ते कारणयौगपद्यात् । कारणान्तरापेक्षायां तु तस्याणुत्वे सर्वेन्द्रियेषु सान्निध्याभावाद्युगपदालोचनानुत्पत्तिः । अथान्तःकरणाभावो युगपत्स्मरणानि स्युरपेक्षणीयाभावात् करणापेक्षायां तु तत्संयोगस्य युगपदसामर्थ्यात् क्रमेण स्मृत्युत्पत्तिः । यत्तूक्तं केनचिदेकस्य नित्यस्य क्रमयौगपद्याभ्यामकरणमिति । तदयुक्तम् । युगपत्करणासम्भवादुत्तरकालमकरणं च कर्तव्याभावात् न च तावता तस्य सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वव्यतिरिक्तस्य सत्त्वस्येष्टत्वात्(१) । इतोपि मनोगुणो ज्ञानं न भवति मनसः स्वयंकरणत्वादित्याह । स्वयंकरणभावाच्चेति । मनश्चेतनं न भवति करणत्वाद् घटादिवदिति । असिद्धं मनसः करणत्वं कर्तृत्वाभ्युपगमादिति चेत् मनःकर्तृत्वे रूपादिप्रतीतौ चक्षुरादिवत् सुखादिप्रतीतौ करणान्तरं मृग्यं क्रियायाः करणमन्तरेणानुपजननात् तथा सति च सञ्ज्ञाभेदमात्रं कर्तुः करणस्य चोभयोरपि सिद्धत्वात् इतोप्यचेतनं मनो मूर्तत्वाल्लोष्टवत् । यदि शरीरेन्द्रियमनसां गुणो ज्ञानं न भवति तथाप्यात्मसिद्धौ किमायातं तत्राह । परिशेषादिति । ज्ञानं तावत् कार्यत्वात् कस्यचित् समवायिकारणस्य कार्यं शरीरेन्द्रियमनसां च तदाश्रयत्वं प्रतिषिद्धम् न चान्येषु वक्ष्यमाणेन न्यायेन ज्ञानकारणत्वं प्रति शक्तिरस्ति अतः परिशेषादात्मकार्यं ज्ञानं आत्मकार्यत्वात् तेन ज्ञानेनात्मा समधिगम्यते इत्युपसंहारः । ननु सर्वमेतदसम्बद्धं क्षणिकत्वेनाश्रयाश्रयिभावाभावात् तथाहि सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वं तच्च क्रमयौगपद्याभ्यां व्याप्तम् क्रमाक्रमात्मकस्य प्रकारान्तरस्यासम्भवात् अनेककार्यक्रियाणामनेककालता हि क्रमः यौगपद्यं चैककालता न चैकानेकाभ्यामन्यः प्रकारोस्ति परस्परविरुद्धयोरेकप्रतिषेधस्येतरविधिनान्तरीयकत्वात् अक्षणिकत्वे तु न क्रमसम्भवः समर्थस्य क्षेपायोगात्(२) असमर्थस्य कालान्तरेप्यजनकत्वस्वभावस्यानतिवृत्तेः क्रमवत्सहकारिलाभात् क्रमेण करणं तस्येति चेत् । अत्र वदन्ति । यदि सहकारिणो भावस्यातिशयं न जनयन्ति नापेक्षणीया अकिञ्चित्करत्वात् जनयन्ति चेत् स किं तावद्व्यतिरिक्तः अव्यतिरिक्तो वा व्यतिरेकपक्षे तावदतिशयादेवागन्तुकादन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्योत्पत्तिरि-

(१) न चेष्टत्वादिति योजना । (२) क्रमायोगात्-पा॰ १ पु॰ ।

त्यक्षणिकस्य न हेतुत्वं सत्यपि तस्मिन्नभावात्। सहकारिकृतातिशयसहितस्य तस्य जनकत्वमिति चेत् अतिशयस्यातिशयान्तरानारम्भे कीदृशी सहायता आरम्भे चानवस्थायाः का प्रतिक्रिया सहकारिजन्योतिशयः स चाक्षणिकस्येति(१) सुभाषितम्। अनुपकार्यानुपकारकयोः सम्बन्धाभावात् भावादभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिः क्रियते इत्यपि न सुपेशलम्। भावस्य पूर्वोत्पन्नस्य पुनरुत्पत्त्यभावात्। प्राक्तनो हि भावोऽनतिशयात्मा निवर्तते अन्यश्चातिशयात्मा जायते इति चेत् क्षणिकत्वसिद्धिः। ननु क्षणिकस्यापि सहकारिभिः किं क्रियते न किञ्चित् किमर्थं तर्हि ते ना(२)पेक्ष्यन्ते को वै ब्रूते अपेक्ष्यन्ते इति प्रत्येकमेव हि कार्यजननाय समर्था अन्त्यावस्थाभाविनः क्षणाः का तेषां परस्परापेक्षा यत्तु तदानीं परस्परं प्रत्यासीदन्ति तदुपसर्पणकारणस्यावश्यम्भावनियमात् न तु सम्भूय कार्यकरणाय तत्काले चोपसर्पणहेतुनियमस्तेषां वस्तुस्वाभाव्यात् प्रत्येकं समर्था हेतवः प्रत्येकं काय जनयेयुः किमित्येकमनेके कुर्वन्ति अत्राप्यमीषां कारणानि प्रष्टव्यानि यान्यप्रत्येकार्थनिर्वर्तनशीलानि प्रभावयन्ति। वयं तु यथादृष्टस्य वस्तुस्वभावस्य वक्तारो न पर्यनुयोगमर्हामः। कार्यमेकेनैव कृतं किमपरे कुर्वन्तीति चेत् न कृतं कुर्वन्ति किन्त्वेकेन क्रियमाणमपरेपि कुर्वन्ति यद्येकमेव समर्थं तत्रापरेषां क उपयोग इति चेत् सत्यम् न ते प्रेक्षापूर्वकारिणो यदेवं विमृश्योदासते एकं कार्यमनेकस्मादुत्पद्यते इति दुर्घटमिदम् कारणभेदस्य कार्यभेदहेतुत्वादिति चेन्नैवं सामग्रीभेदाद्धि कार्यभेदो न सहकारिभेदात् एककार्यकारितैव सहकारिता तस्मात् क्षणिकत्वे क्रमवतां भावानां क्रमेण कार्यकरणं घटते दुर्घटा त्वक्षणिकस्य क्रमेणार्थक्रियेति युगपत्करणमपि दुर्घटं तावत्कार्यकरणसमर्थस्य स्वभावस्योत्तरकालमप्यनिवृत्तेः कृतस्य करणं नास्ति कर्तव्यं चास्य न विद्यते निखिलस्य कार्यकलापस्य सकृदेव कृतत्वात् अतः क्षणान्तरे न करोतीति चेत्तर्हि अयं तदानीमसन्नेव समस्तार्थक्रियाविरहात् तदेवं व्यापकयोः क्रमयौगपद्ययोरनुपलम्भेनाक्षणिकान्निवर्तमानं सत्त्वं क्षणिके व्यवतिष्ठते तथा च सति सुलभं क्षणिकत्वानुमानं यत् सत् तत् क्षणिकं सन्ति च(३) द्वादशायतना-

(१) क्षणिकस्येत्यपि-पा॰ २।४ पु॰। (२) ते चा-पा॰ २ पु॰।
(३) द्वादशायतनानि माधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे प्रतिपादितानि।

नीति । अत्रोच्यते । न सत्त्वात् क्षणिकत्वसिद्धिः तस्य विपक्षव्यावृत्त्यनवगमात् । यत्क्रमयौगपद्यरहितं तदसत् यथा वाजिविषाणं क्रमयौगपद्यरहितं चाक्षणिकमिति बाधकेनाक्षणिकात् क्रमयौगपद्यव्यावृत्त्या सत्त्वव्यतिरेकप्रतीतिरिति चेन्न अक्षणिकस्याप्रतीतौ सत्त्वस्य ततो व्यावृत्तिप्रतीत्यसम्भवात् यथा प्रतीयमाने जले तत्र वह्निधूमयोरभावप्रतीतिः एवमक्षणिके दृश्यमाने क्रमयौगपद्याभावात् सत्त्वाभावः प्रत्येतव्यः न चाक्षणिको नाम कश्चिदस्ति भवतां यथाऽप्रतीयमानेपि पिशाचे ततोन्यव्यावृत्तिः प्रतीयते स्तम्भः पिशाचो न भवतीति तद्वदेतदपि भविष्यतीति चेन्न व्यावृत्तेरनुपलब्धिप्रमाणैकगोचरत्वात् तद्विविक्तेतरपदार्थोपलब्धिस्वभावत्वाच्चानुपलब्धेः प्रतियोग्युपलब्धिमन्तरेणाभावात् न च स्वरूपविप्रकृष्टत्वे पिशाचस्य ततो व्यावृत्तिप्रतीतिसम्भवः कथं तर्हि स्तम्भः पिशाचो न भवतीतिप्रतीतिरिति चेत् नायं संसर्गप्रतिषेधः किन्तु तादात्म्यप्रतिषेधोऽयम् स च स्तम्भात्मतया प्रसञ्जितस्य पिशाचस्य दृश्यत्वाभ्यनुज्ञानात् प्रवर्तते नान्यथा । यथोक्तम् । तादात्म्येन यावान्निषेधः स सर्वे उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वाभ्युपगमेन क्रियते इति । तत्र स्तम्भस्वरूपैकनियता स्तम्भप्रतीतिस्तदनात्मव्यवच्छेदकारणम् यदि स्तम्भः पिशाचो भवेत् तेनाप्यात्मना ज्ञातः स्यात् न च ज्ञानं स्तम्भत्ववत् पिशाचात्मतामपि गृह्णाति तस्मादयं पिशाचो न भवतीति । अथ मतं न नीलादिव्यतिरिक्तोऽक्षणिकः क्षणिको वा कश्चिदस्ति किन्तु प्राक्तनबुद्धिवेद्यो नीलादिक्षणोऽधुनातनबुद्धिवेद्यान्नीलक्षणादभेदेनारोप्यमाणोऽक्षणिक इत्युच्यते । भेदेन व्यवस्थाप्यमानश्च क्षणिक इति तत्र नीलादिष्वेव क्रमाक्रमव्यावृत्त्या सत्त्वाभावप्रतीतिः यदि पूर्वोपलब्धक्षण एवायमुपलभ्यते तदा सम्प्रतितनीमर्थक्रियां प्रागेव कुर्यात् प्राक्तनीं वा सम्प्रत्येव न पुनः क्रमेण कुर्यादेकस्य कारकत्वाकारकत्वविरोधात् । नापि सर्वं पूर्वमेव कुर्यात् सम्प्रत्यर्थक्रियारहितस्यासत्त्वप्रसङ्गादिति । तत्रापि किमेवं सत्त्वस्य हेतोर्वास्तवो विपक्षो दर्शितः कल्पनासमारोपितो वा समर्थितः न तावद्वास्तवो विपक्षो नीलादीनामक्षणिकत्वस्यावास्तवत्वात् तस्मादनुमानाद्वास्तवीमर्थगतिमिच्छता लिङ्गस्य त्रैरूप्यविनिश्चयार्थे धूमानुमानवत् सर्वत्र प्रमाणसिद्धः पक्षादिभावो दर्शयितव्यो न कल्पनामात्रेण न चाक्षणिकस्तथाभूतोस्तीति व्यतिरेकासिद्धिः तदसिद्धावन्वयस्याप्यसिद्धिस्त-

स्यात्तत्पूर्वकत्वादित्यसाधारणत्वं हेतोः। अपि च बाधकेनाक्षणिकात् सत्त्वव्यतिरेकः प्रसाधितः क्षणिकत्वसत्त्वयोरन्वयः कुतः सिद्ध्यति न च तत्र विपक्षव्यावृत्तिमात्रेण हेतुत्वमसाधारणस्यापि हेतुत्वप्रसङ्गात् केवलव्यतिरेक्यनुमानं च स्वयमनिष्टं अक्षणिके ऽपि सत्त्वं न भवतीत्यवस्थापिते ऽर्थात् क्षणिकाश्रयं सत्त्वमित्यन्वयसिद्धिरिति चेत् न तावदर्थादिति सत्त्वस्य हेतोः परामर्शः असिद्धान्वयस्य तस्याद्यापि हेतुत्वाभावात् बाधकमेव तूभयव्यापारं प्रमाणान्तरं वा व्याप्तिं प्रसाधयद् द्वादशायतनेष्वेव प्रसाधयेन्निर्विषयाया व्याप्तेः प्रत्येतुमशक्यत्वाद् द्वादशायतनव्यतिरिक्तस्य चार्थस्याभावात् तेषु चान्वयप्रतीतौ क्षणिकत्वस्यापि प्रतीतिः सम्बन्धिप्रतीतिनान्तरीयकत्वात् सम्बन्धप्रतीतेरिति सत्त्ववैयर्थ्यं पक्षे सामान्येन व्याप्तिग्रहणं विशेषे सत्त्वस्य हेतुत्वमिति चेन्न निर्विशेषस्य सामान्यस्य प्रतीत्यभावात् विशेषपरिनिष्ठयोश्च क्षणिकत्वसत्त्वसामान्ययोः प्रतीयमानयोर्नीलादिगतं क्षणिकत्वं प्रतीतमिति सूक्तं सत्त्ववैयर्थ्यमिति । बाधकादक्षणिकत्वव्यावृत्त्यसत्त्वव्यावृत्त्योर्व्याप्तिग्रहणम् सत्त्वात्तु वस्त्वात्मकक्षणिकत्वप्रतीतिरिति चेन्न व्यावर्त्य(१)भेदेन कल्पितभेदयोर्व्यावृत्त्योस्तादात्म्यभावात् तादात्म्यं चानुमानाङ्गमुक्तम् वस्त्वात्मनोः क्षणिकत्वसत्त्वयोस्तादात्म्यात् तदात्मकत्वेनाध्यवसितयोरपि व्यावृत्त्योस्तादात्म्यमिति चेन्न वस्तुनोस्तादात्म्यस्यान्यतो ऽप्रसिद्धेः प्रसिद्धौ वा बाधकस्यापि वैयर्थ्यम् न च व्यावृत्त्योः प्रतिबन्धनिश्चये वस्तुसिद्धिरस्ति वस्त्ववस्तुनोर्भेदादसम्बन्धाच्च। यदप्युक्तं धर्मोत्तरेण । घटे बाधकेन व्याप्तिं प्रसाध्य शब्दे सत्त्वात् क्षणिकत्वप्रसाधनमित्युभयोरपि सार्थकत्वं विषयभेदादिति । तत्रापीदमुत्तरम् । घट इव शब्देपि बाधकस्य प्रवृत्त्यविरोधात् प्रमाणान्तरानुसरणमफलमिति । न चाक्षणिकस्यार्थक्रियानुपपत्तिः सहकारिसाहित्ये हि सति कार्यकरणस्वभावो हि भावो नानपेक्षकारकस्वरूपः तस्य यथान्वयव्यतिरेकावगतसामर्थ्याः सहकारिणः सन्निपतन्ति तथा कार्योत्पत्तिरित्युपपद्यते स्थिरस्यापि क्रमेण करणम् अनेककारणाधीनस्य कार्यस्यैकस्मादुत्पत्त्यभावात् । न च सहकारिसापेक्षित्वे सति तत्कृतादेवातिशयात् कार्योत्पत्तेर्भावो न कारक इति युक्तम् । भावस्व-

(१) व्यावृत्त्य-पा० २ पु० । व्यावर्त्याभेदेन-पा० ४ पु० ।

रूपानुगमेन कार्योत्पाददर्शनात् अकारकत्वे हि यवबीजस्य क्षित्युदकसन्निधौ शालिबीजाद्यङ्कुरोपि स्यात् नियमकारणाभावात् नापि सहकारिणो भावस्य स्वरूपातिशयमादधति किन्तु सहकारिण एव ते । अतिशयः पुनरेतस्य सहकारिसाहित्यम् अनतिशयेपि तदभाव एव तस्मिन् सति ततः कार्यस्य भावादसत्यभावात् जनकाजनकक्षणभेदाभ्युपगमः सर्वदावस्थानग्राहिप्रत्यक्षबाधितः सुसदृशक्षणानामव्यवधानोत्पादेनान्तराग्रहणादवस्थानभ्रमोयमिति चेत् स्थिते क्षणिकत्वे प्रत्यक्षस्य भ्रान्तता तद्भ्रान्तत्वे च क्षणिकत्वसिद्धिरित्यन्योन्यापेक्षता । न च (१)यद्यस्योत्पत्तिकारणं विनाशकारणं चान्वयव्यतिरेकाभ्यामवगतं तयोरभावे तस्योत्पत्तिविनाशकल्पना युक्ता(२) निर्हेतुको विनाशो बीजमपि बीजस्य कारणमिति चासिद्धम् । अङ्कुरजनकं बीजं बीजकृतं न भवति बीजत्वाच्छालिस्तम्भमूर्धस्थितबीजवत् निर्भागं वस्तु तस्य कारकत्वमकारकत्वं चेत्यंशावनुपपन्नाविति यत्किञ्चिदेतत् । यथा वह्नेर्दाहं प्रति कारकत्वमकारकत्वं च स्नानं प्रति न च ताभ्यामस्य स्वरूपभेदः तथैकस्यैव भावस्य सहकारिभावात् कारकत्वमकारकत्वं च तदभावात् कथमन्यस्य सन्निधावन्यस्य कारकत्वं कारकत्वेपि कथं कस्यचिदेव न तु सर्वस्येति चेत् अत्र वस्तुस्वभावाः पर्यनुयोक्तव्याः । वयं तु यत्र येषामन्वयव्यतिरेकाभ्यां सामर्थ्यमवगच्छामः तत्र तेषामेव सामग्रीभावमभ्युपगच्छन्तो नोपालम्भमर्हामः । त्वत्पक्षेपि क्षित्युदकबीजानामेवाङ्कुरोत्पत्तौ सहकारिता नापरेषाम् तवापि वस्तुस्वभावादपरः को हेतुः प्रत्येकमेव बीजादयः समर्थाः न परस्परसहकारिण इति चेत् किमर्थं तर्हि कृषीवलः परिकर्मितायां(३) भूमौ बीजमावपति उदकं चासिञ्चति परस्पराधिपत्येन तेभ्यः प्रत्येकमङ्कुरजननयोग्यक्षणजननायेति चेत् यद्यङ्कुरजननयोग्यक्षणोपजननाय बीजं स्वहेतुभ्यः समर्थमुपजातं किमवनिसलिलाभ्याम् अथासमर्थं तथापि तयोरकिञ्चित्करः सन्निधिः स्वभावस्यापरित्यागात् क्षित्युदकाभ्यां बीजस्य स्वसन्तानवर्तिन्यसमर्थक्षणान्तरारम्भणशक्तिर्निरुद्ध्यते इति चेत् अस्तु तस्मादसमर्थक्षणानुत्पत्तिः समर्थक्षणोत्पत्तिस्तु दुर्लभा कारणाभावात् । न च

(१) तावदित्यधिकं ४ पु० । (२) न च युक्तेति सम्बन्धः । (३) परिकर्षितायां–पा० २ पु० ।

स्वभावभूतायाः शक्तेरस्ति निरोधो भावस्यापि निरोधप्रसङ्गात् सहेतुकश्च(१) विनाशः प्राप्नोति विशिष्टक्षणोत्पादनशक्त्याधानं च बीजस्याशक्यं क्षणिकत्वात् स्वभावाव्यतिरिक्तशक्त्युत्पादने चोत्पन्नोत्पादनप्रसङ्गात् तस्मादसमर्थस्योत्पादवतो न काचित् क्रिया समर्थस्योत्पादानन्तरमेव करणमिति द्वयी गतिः न त्वर्थान्तरसाहित्ये सति करणं तस्यानुपयोगात् । अथ मतम् एकस्मात् कार्यानुत्पत्तेर्बहुभ्यश्च तदुत्पत्तिदर्शनात् सहितानामेव सामर्थ्यमिति किमित्येवंवदद्भ्योऽस्मभ्यं भ्राम्यति भवान् तदेवमक्षणिकस्यार्थक्रियोपपत्तेरनैकान्तिको हेतुः । यदप्युक्तं कृतकानामवश्यम्भावी विनाशः तेनापि शक्यं क्षणिकत्वमनुमातुम्(२) तथाहि यद्येषां ध्रुवभावि तच्च तेषां कारणान्तरापेक्षा नास्ति यथा शरकृपाणादीनां लोहमयत्वे ध्रुवभावी(३) च कृतकानां विनाश इत्यनुमानं विनाशस्य हेत्वन्तरायत्ततां प्रतिक्षिपति ये हेत्वन्तरसापेक्षा न ते ध्रुवभाविनः यथा वाससि रागादयः । तथा यदि भावा अपि स्वहेतुभ्यो विनाशं प्रति हेत्वन्तरमपेक्षन्ते तदा हेत्वन्तरस्य प्रतिबन्धवैकल्ययोरपि सम्भवे कश्चित्कृतकोपि न विनश्येत् स्वहेतुतश्च विनश्वरस्वभावा जायमाना उत्पत्त्यनन्तरमेव विनश्यन्तीति सिद्धं क्षणिकत्वम् । अपि च भावस्याविनश्वरस्वभावत्वे विनाशोऽशक्यकरणो वह्नेरिव शीतिमा विनश्वरस्वभावत्वे वा नार्थो(४) हेतुभिः न च भावादभिन्नस्य विनाशस्य हेत्वन्तरजन्यता कारणभेदस्य भेदहेतुत्वात् । भिन्नस्य हेत्वन्तरादुत्पादे च भावस्योपलब्ध्यादिप्रसङ्गः अन्योत्पादादन्यस्वरूपप्रच्युतेरभावात् घटो नष्ट इति च भावकर्तृको व्यपदेशो न स्यात् किन्त्वभावो जात इति व्यपदिश्येत तथा च सति घटः किमभूदिति वार्ताप्रश्ने तस्य निवृत्तौ प्रस्तुतायामप्रस्तुतमेव कथं स्यात् तस्माद्भावस्वभाव एव विनाश इति । अत्रोच्यते । उत्पन्नो भावः किमेकक्षणावस्थायी किं वा क्षणान्तरेप्यवतिष्ठते क्षणान्तरावस्थितिपक्षे तावत्क्षणिकत्वव्याहतिरनेककालावस्थानात् एकक्षणावस्थायित्वे(५) तु क्षणान्तरे स्थित्यभाव इति न भावाभावयोरेकत्वं कालभेदात् । अथ मतं न ब्रूमो

(१) सहेतुश्च–पा॰ १ पु॰ । (२) क्षणिकत्वानुमानम्–पा॰ १ पु॰ ।
(३) ध्रुवभावे च–पा॰ २ पु॰ । (४) स्वभावत्वेन नार्थो–पा॰ २ । ४ पु॰ ।
(५) एकक्षणस्थायित्वे–पा॰ २ । ४ पु॰ ।

भावः स्वस्यैवाभावः किन्तु द्वितीयक्षणः पूर्वक्षणस्याभाव इति । तदप्यसारम् । पूर्वापरक्षणयोर्व्यक्तिभेदेपि स्वरूपविरोधस्याभावात् यथा घटो भिन्नसन्ततिवर्तिना घटान्तरेण सह तिष्ठति एवमेकसन्ततिवर्तिनापि सह तिष्ठेत् द्वितीयक्षणग्राहिप्रमाणान्तरस्य तत्स्वरूपविधेश्चरितार्थस्य प्रथमक्षणनिषेधे प्रमाणत्वाभावात् । अभावस्तु भावप्रतिषेधात्मैव घटो नास्तीतिप्रतीत्युदयात् ततस्तस्योत्पत्तिर्भावस्य निवृत्तिः तस्यावस्थानं भावस्यानवस्थितिः तस्योपलम्भो भावस्यानुपलम्भ इति युक्तम् परस्परविरोधात् । एवं च सति न भावस्य क्षणिकत्वं पश्चाद्भाविनस्तदभावस्य हेत्वन्तरसापेक्षस्य भावानन्तर्यनियमाभावात् । तथा च दृश्यते घटस्योत्पन्नस्य चिरेणैव विनाशो मुद्गराभिघातात् भावात्मको घटविनाशो मुद्गराभिघातात् तु कपालसन्तानोत्पादः स्यादित्यसङ्गतम् । सन्तानप्रतिबद्धायाः सदृशारम्भणशक्तेरप्रतिघाते विलक्षणसन्तानोत्पत्त्यसम्भवात् मुद्गराभिघातेन तस्याः प्रतिहतौ च भावप्रतिघाते कः प्रद्वेषः न च कारणकार्यत्वे भाववदभावस्यापि वस्तुत्वप्रसक्तिस्तस्य वस्तुप्रतिषेधस्वभावस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वात् । ईदृशं चास्य स्वरूपं यदयं कृतकोपि भाववन्न विनश्यति नष्टस्यानुपलम्भात् प्रमाणाधिगतस्य वस्तुस्वभावस्य परसाधर्म्येण निराकरणत्वे जगद्वैचित्र्यस्यापि निराकरणम् अन्योत्पादे कथमन्यस्य स्वरूपप्रच्युतिरित्यपर्यनुयोज्यम् वस्तुस्वाभाव्याद् घटो विनिष्ट(१) इति च व्यपदेशः तदवयवक्रियादिन्यायेनाभावोत्पत्त्यैव । अत एवायं तस्यैवाभावो न सर्वस्य न चास्य समवायिकारणं किञ्चित् तदभावान्नासमवायिकारणम् क्व कार्यमनाधारं दृष्टम् इदमेव दृश्यते तावत् न ह्ययं घटे समवैति तस्याभावात् नापि भूतले ऽन्यधर्मत्वात् कथं तर्हि नियतदेशः प्रतीयते प्रतियोगिनियमात् अयमस्य स्वभावो यत्संयुक्तप्रतिषेधे संयुक्तवत्प्रतिभाति समवेतप्रतिषेधे समवेतवत् प्रतिभाति विशेषणमपीत्यमेव न पुनरस्य संयोगसमवायौ तयोर्भावधर्मत्वात् । तदेवं सिद्धोऽभावो भावविरोधी नास्ति बुद्धिवेद्यार्थः यत्कृतो दहनतुहिनयोरपि विरोधः दहनाभावस्तुहिने तुहिनाभावश्च दहने इत्यनयोर्विरोधो न स्वरूपेण विधेर्विध्यन्तरविरोधाभावात् । यच्च ध्रुवभा-

(१) नष्ट-पा॰ २ पु॰ ।

वित्वादभावस्य हेत्वन्तरानपेक्षेत्युक्तम् तदपि सवितुरुदयास्तमयाभ्यामनैकान्तिकं तयोरनपेक्षत्वे हि कालभेदो न स्यात् । एकसामग्रीप्रतिबन्धेपि स एव दोषः । नियतो हि वाससि रागहेतुर्नियतकालश्च तस्य तत्कालासन्निधिमात्रेण रागस्यानुत्पादः सिद्ध्यति अनन्तास्तु विनाशहेतवो नियतकालाश्च तेषां सर्वदा सर्वेषां प्रतिबन्धस्याशक्यत्वात् कश्चिदेको निपतत्येव । कालान्तरे च निपतितः क्षणेनैव भावं विनाशयतीत्युपपद्यते कृतकत्वेपि ध्रुवो विनाशः सर्वं चैतत्क्षणभङ्गसाधनं कालात्ययापदिष्टम् प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षेण प्रतीतस्य पुनः प्रतीतेः । नन्वेष प्रत्ययो न भावस्य पूर्वापरकालावस्थानं शक्नोति प्रतिपादयितुं न ह्येतदेकं विज्ञानं कारणाभावात् इन्द्रियं सन्निहितविषयं न पूर्वकालत्वमवगाहते संस्कारोपि पूर्वानुभवजन्मा तद्विषये नियतो नापरकालतां परिस्पृशति न च ताभ्यामन्यदुभयविषयं किञ्चिदेकमस्ति यदेतद्विज्ञानं प्रसुवीत । इतोपि नैतदेकं विज्ञानं स्वभावभेदात् इदमिति हि प्रत्यक्षता तदिति हि परोक्षत्वं प्रत्यक्षतापरोक्षत्वे च परस्परविरोधिनी नैके युज्येते तस्माद्ग्रहणस्मरणात्मके द्वे इमे संवित्ती भिन्नविषये । अत्र ब्रूमः प्रतीयते तावदेतस्माद्विज्ञानात् पूर्वापरकालावच्छिन्नमेकं वस्तुतत्त्वम् तदप्यस्य विषयो न भवतीति संविद्विरुद्धम् । ग्रहणस्मरणे च नैकं विषयमालम्बेते तस्मादेकमेवेदं विज्ञानमितिप्रतीतिसामर्थ्यादुभयविषयमास्थेयम् प्रतीयमानकार्योत्पत्तये चाप्रतीयमानमपि कारणं कल्पयन्ति विद्वांसो न तु कारणाप्रतीत्या विषदमपि कार्यमपह्नुवते जगद्वैचित्र्यस्याप्यपह्नवप्रसङ्गात् । तेन यद्यपि प्रत्येकमिन्द्रियसंस्कारावसमर्थौ तथापि संहताभ्यामिदमेकं कार्यं प्रत्यभिज्ञास्वभावं प्रभावयिष्यते भविष्यति चैतदुभयकारणसामर्थ्यादुभयविषयम् प्राप्स्यति च प्रत्यक्षतां विषयेन्द्रियसामर्थ्यानुविधानात् । न च यत्रैकैकमसमर्थं तत्र मिलितानामपि तेषामसामर्थ्यं प्रत्येकमकुर्वतामपि क्षित्युदकबीजानामन्योन्यसन्निधिभाजामङ्कुरादिजननोपलब्धेः । यत्र विलक्षणा सामग्री तत्र कार्यमपि विलक्षणमेव स्यादिति सुप्रतीतम् तेनास्य सन्निहितासन्निहितविषयतालक्षणे प्रत्यक्षतापरोक्षते न विरोत्स्येते । अत एव चेन्द्रियसन्निकर्षाभावेपि पूर्वकालप्रत्यक्षतेव इन्द्रियजज्ञानविषयत्वात् तन्मात्रानुबन्धित्वाच्च प्रत्यक्षतायाः अस-

न्निहितमपि परिच्छिन्ददिन्द्रियं पूर्वकालतामेव परिच्छिनत्ति न भविष्यत्कालतां तत्र संस्कारस्य सहकारिणोऽभावात् । न चैकस्योभयकालतायां कदाचिदनुपपत्तिः येनास्योभयकालतां संकलयतः कल्पनात्वम् । दृष्टो ह्येकस्यानेकेन विशेषणेन([1]) सम्बन्धो यथा चैत्रस्य छत्रपुस्तकाभ्याम् युगपच्छत्रपुस्तकसम्बन्धे क्रमेण कालद्वयसम्बन्धे च न कश्चिद्विशेष एकस्योभयविशेषणावच्छेदप्रतीतिरुभयत्राविशेषात् । तदेवं देशकालावस्थाभेदानुगतमेकं वस्तुतत्त्वमध्यवसन्ती प्रत्यभिज्ञा भावानां प्रतिक्षणमुत्पादविनाशौ तिरयतीति । भ्रान्तेयं प्रतीतिरिति चेन्न बाधकाभावात् । क्षणभङ्गसाधनमेतस्या बाधकमिति चेत् प्रत्यक्षबाधे सत्यबाधितविषयत्वादनुमानोदयः उदिते च तस्मिन् प्रत्यक्षबाधेत्यन्योन्याश्रयत्वम् । प्रत्यक्षे तु नायं विधिस्तस्यानपेक्षत्वात् ज्वालादिषु सामान्यविषयं प्रत्यक्षं विशेषविषयं चानुमानमित्यविरोधान्न प्रत्यक्षेणानुमानोत्पत्तिनिषेध इत्यलम् । योप्यतिप्रौढिम्ना प्रत्यक्षसिद्धं क्षणभङ्गमाह तस्यानुभवाभाव एवोत्तरम् । नीलमेतदिति प्रतिपत्तिर्न क्षणिकमेतदिति नीलत्वाव्यतिरेकिणी क्षणिकता तस्याः पृथगर्थक्रियाया अभावात् अतो नीलत्वे गृह्यमाणे क्षणिकत्वमपि गृह्यते सुसदृशक्षणभेदाग्रहणात् तथा नाध्यवसीयते इति चेत् अहोपरः प्रज्ञाप्रकर्षो यदयमनुभवमपि व्याख्याय कथयति यन्ना([2])ध्यवसितं तद्गृहीतमिति मृगतृष्णिकेयम् प्रत्यक्षबलोत्पन्नादध्यवसायादन्यस्य प्रत्यक्षदृष्टत्वव्यवस्थानिबन्धनस्यानभ्युपगमात् । यस्मिन्नध्यवसीयमाने यन्नियमेन नाध्यवसीयते नीलपीतयोरिव तयोस्तादात्म्याभिधानमपि प्रलापः । क्षणिकं प्रत्यक्षं ज्ञानं स्वसमानकालवर्तिनीमर्थस्य सत्तां परिच्छिन्दत् तत्कालासम्बद्धतां व्यवच्छिन्दत् तत्कालभावाव्यभिचारिणः([3]) कालान्तरसम्बन्धमपि([4]) व्यवच्छिन्दत् तदेकक्षणावस्थायित्वं क्षणिकत्वं गृह्णातीति चेत् काशकुशावलम्बनमिदम् । स्वात्मानमेव न गृह्णाति विज्ञानं कुतः स्वसमानकालतामर्थस्य गृह्णाति गृह्णातु वा तथापि पूर्वमयं नासीत् पश्चाच्च न भविष्यतीत्यत्र प्रत्यक्षमजागरूकं पूर्वापरकालताग्रहणात् । वर्तमानकालपरिच्छेदे चातत्कालव्यवच्छेदो युक्तो भावाभावयोर्विरोधान्न तु कालान्तरसम्बन्धव्यवच्छेदो मणिसूत्रवदेकस्यानेकसम्ब-

---

(१) विशेषेण–पा॰ १ पु॰ । (२) यत्राध्यवसितं–इति केनचिच्छोधितं ४ पु॰ ।
(३) व्यभिचारः–पा॰ २ पु॰ । (४) सम्बद्धमपि–पा॰ २ पु॰ ।

न्यत्वाविरोधात् । प्रपञ्चितश्चायमर्थोऽस्माभिस्तत्त्वप्रबोधे तत्त्वसंवादिन्यां चेति नात्र प्रतन्यते । किञ्च सर्वभावक्षणिकत्वाभ्युपगमे कस्य संसारः ज्ञानसन्तानस्येति चेन्न सन्तानिव्यतिरिक्तस्य सन्तानस्याभावात् । अथ मतं नैकस्यानेकशरीरादियोगः संसारः किं तर्हि ज्ञानसन्तानाविच्छेदः स च क्षणिकत्वेपि नानुपपन्नः । तदप्यसारम् (१) । गर्भादिज्ञानस्य प्राग्भवीयज्ञानकृतत्वे प्रमाणाभावात् नहि समानजातीयादेवार्थस्योत्पत्तिर्विजातीयादप्यग्नेर्धूमस्योत्पत्तिसम्भवात् । अथ मतं यस्यान्वयव्यतिरेकावतिशयं च यदनुविधत्ते तत्तस्य समानजातीयमुपादानं चेति स्थितिः ज्ञानं च बोधात्मकत्वमतिशयं बिभर्ति तच्च पृथिव्यादिभूतेषु नास्ति तस्माद्यस्यायमतिशयस्तदस्य समानजातीयमुपादानकारणमिति स्थिते गर्भज्ञानं ज्ञानान्तरपूर्वकं सिद्ध्यति कारणव्यभिचारे कार्यस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गादिति । तदप्यसारम् । अदहनस्वभावेभ्यो दारुनिर्मथनादिभ्यो वह्नेर्दाहातिशयोत्पत्तिवदबोधात्मकेभ्योपि चक्षुरादिभ्यो बोधात्मकत्वातिशयोत्पत्तिसम्भवे बोधात्मककारणकल्पनानवकाशात् अतो न प्राक्तनजन्मसिद्धिर्भविष्यति । जन्मान्तरमित्यपि न सिद्ध्यति मरणे शरीरान्त्यज्ञानेन ज्ञानान्तरं प्रतिसन्धातव्य(२)मित्यत्र प्रमाणाभावात् यद्यत्राविकलकारणावस्थं तज्जनयत्येव यथा अविकलजननावस्थं बीजमङ्कुरं प्रति अविकलजननावस्थं चान्त्यज्ञानमिति प्रमाणमस्तीति चेत् न ज्वालादीनामन्त्यक्षणेन व्यभिचारात् । स्नेहवर्तिक्षयादीनामन्त्यज्वालाक्षणस्य कारणावस्थावैकल्यादविकलत्वं नास्तीति चेत् अन्त्यज्ञानस्यापि मरणपीडया पीडितस्याविकलकारणावस्थत्वमसिद्धमिति सुव्याहृतं क्षणिकत्वे परलोकाभाव इत्युपरम्यते ॥

आत्मसिद्धौ प्रमाणान्तरमप्याह । शरीरसमवायिनीभ्यामिति । प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां प्रयत्नवान् विग्रहस्य शरीरस्याधिष्ठातानुमीयते । लतादि प्रवृत्तिव्यवच्छेदार्थं शरीरसमवायिनीभ्यामित्युक्तम् । स्रोतःपतितमृतशरीरप्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवच्छेदार्थं च हिताहितप्राप्तिपरिहारयोग्याभ्यामिति । हितं सुखमहितं दुःखं तयोः प्राप्तिपरिहारौ हितस्य प्राप्तिरहितस्य परिहारः तत्र

(१) तदप्यसारम्–पा॰ १ पु॰ । (२) सन्धातव्य–पा॰ ४ पु॰ ।

योग्याभ्यां समर्थाभ्यामिति बुद्धिपूर्वकचेष्टापरिग्रहः । रथकर्मणा सारथिवदिति दृष्टान्तकथनम् । साधनोपादानपरिवर्जनद्वारेण हिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्था चेष्टा प्रयत्नपूर्विका विशिष्टक्रियात्वात् रथक्रियावत् । शरीरं वा प्रयत्नवदधिष्ठितं विशिष्टक्रियात्वा(१)द्रथवत् । प्राणादिभिश्चेति । प्राणादिभिश्च प्रयत्नवानधिष्ठातानुमीयते इत्यनुषञ्जनीयम् । प्राणादिभिरित्यनेन प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानीति सूत्रोक्तसमस्तलिङ्गपरिग्रहः । कथमिति प्रश्नपूर्वकं प्राणापानयोलिङ्गत्वं दर्शयति । शरीरपरिगृहीत इति । वायुस्तिर्यग्गमनस्वभावः शरीरपरिगृहीते वायौ प्राणापानाख्ये विकृतं स्वभावविपरीतं कर्मोर्ध्वगमनमधोगमनं च दृश्यते । तस्मात् प्रयत्नवान् विग्रहस्याधिष्ठातानुमीयते यस्तथा वायुं प्रेरयति अन्यथास्य विकृतवाय्वसम्भवात् । भस्त्राध्मापयितेव दृष्टान्तः । शरीरं प्रयत्नवदधिष्ठितमिच्छापूर्वकविकृतवाय्वाश्रयत्वात् भस्त्रावत् शरीरपरिगृहीत इत्यनेनेच्छापूर्वकत्वं दर्शितम् । तेन हि द्विवायुकादिभिर्नानैकान्तिकम् । निमेषोन्मेषकर्मणा नियतेन दारुयन्त्रप्रयोक्तेवेति । अक्षिपक्ष्मणोः संयोगनिमित्तं कर्म निमेषः विभागार्थं कर्मोन्मेषः तेन कर्मणा दारुयन्त्रप्रयोक्तेव विग्रहस्य प्रयत्नवानधिष्ठातानुमीयते । वायुवशेनापि दारुयन्त्रस्य निमेषोन्मेषौ स्यातां तन्निवृत्त्यर्थं नियतेनेति । अनेनेच्छाधीनत्वं कथयति । शरीरं प्रयत्नवदधिष्ठितमिच्छाधीननिमेषोन्मेषवदवयवयोगित्वाद् दारुयन्त्रवत् । जीवनलिङ्गकमनुमानं कथयति । देहस्येति । वृद्धिः प्रसिद्धैव । क्षतस्य भग्नस्य च संरोहणं पुनः सङ्घटनं तयोर्निमित्तत्वाद्गृहपतिरिव प्रयत्नवानधिष्ठातानुमीयते । शरीरस्य वृद्धिक्षतसंरोहणं प्रयत्नवता कृतं वृद्धिक्षतभग्नसंरोहणत्वात् गृहवृद्धिक्षतभग्नसंरोहणवत् । वृक्षादिगतेन वृद्ध्यादिना व्यभिचार इति चेन्न तस्यापीश्वरकृतत्वात् । न तु वृक्षादयः सात्मका बुद्ध्या(२)द्युत्पादनसमर्थस्य विशिष्टात्मसम्बन्धस्याभावात्(३) । मनोगतिलिङ्गकमनुमानमुपन्यस्यति । अभिमतेत्यादिना । अभिमतो विषयो जिघृक्षितोर्थः तस्य यद्ग्राहकं करणं चक्षुरादि तेन योगो मनःसम्बन्धस्तस्य निमित्तेन मनःकर्मणा । गृहे कोणेषु कोष्ठेषु भूमौ रोपितं पेलकं प्रति ह-

---

(१) क्रियत्वादिति-साधुः । (२) वृद्ध्या इति साधुः ।
(३) किरणावल्यादिविरुद्धत्वाच्चिन्त्यम् ।

स्तस्थितस्य पेलकस्य(१) प्रेरको दारक इव प्रयत्नवान्मनःप्रेरकोऽनुमीयते। प्रयत्नवता प्रेर्यं मनः अभिमतविषयसम्बन्धनिमित्तक्रियाश्रयत्वाद्दारकहस्तगतपेलकवत् वाय्वादिप्रेरितस्यानभिमतेनापि सम्बन्धो भवति(२)। नयनविषयेति। नयनविषयस्य रूपस्यालोचनाद्ग्रहणानन्तरं रसस्यानुस्मरणक्रमेण रसनेन्द्रियान्तरविकारो दृश्यते तस्मादुभयोर्गवाक्षयोरन्तःप्रेक्षक इव द्वाभ्यामिन्द्रियाभ्यां रूपरसयोर्द्रष्टा कश्चिदेकोनुमीयते। किमुक्तं स्यात् कस्यचिदिष्टफलस्य रूपं दृष्ट्वा तत्सहचरितस्य पूर्वानुभूतस्य रसस्य स्मरणात् तदिच्छा भवति ततोपि प्रयत्नः आत्ममनःसंयोगापेक्षो रसनेन्द्रियविक्रियां करोति सादन्तोदकसंप्लवानुमिता रसनेन्द्रियविक्रिया इन्द्रियचैतन्ये न स्यात् प्रत्येकं नियताभ्यां चक्षूरसनाभ्यां रूपरसयोः साहचर्यप्रतीतौ रूपदर्शनेन रसस्मृत्यभावात् अस्ति चायं विकारः तस्मादिन्द्रियव्यतिरिक्तः कोप्युभयदर्शी यो रूपं दृष्ट्वा रसस्य स्मरति। शरीरमेवोभयदर्शि भविष्यतीति चेन्न बालवृद्धशरीरयोः परिमाणभेदेनान्यत्वे सिद्धे बाल्यावस्थानुभूतस्य वृद्धावस्थायामस्मरणप्रसङ्गात्। न केवलं पूर्वोक्तैर्हेतुभिः सुखदुःखेच्छाद्वेषादिभिश्च गुणैर्गुण्यनुमीयते। अहङ्कारेणाहमितिप्रत्ययेनैकवाक्यत्वमेकाधिकरणत्वं सुखादीनामहं सुखी अहं दुःखीत्यहङ्कारप्रत्ययविषयस्य सुखाद्यवच्छेद्यस्य प्रतीतेः। अहंप्रत्ययश्च न शरीरालम्बनः परशरीरेऽभावात्। स्वशरीरे एवायं भवतीति चेन्न अविशेषात्। शरीरालम्बनोऽहंप्रत्ययः स्वशरीरवत् परशरीरमपि चेत् प्रत्यक्षं तत्र यथा स्थूलादिप्रत्ययः स्वशरीरे परशरीरेपि भवति। एवमहमितिप्रत्ययोपि स्यात् स्वरूपस्योभयत्राविशेषात् स्वसम्बन्धिताकृते तु विशेषे तत्कृत एवायं प्रत्ययो न शरीरालम्बनः तदालम्बनत्वे चान्तर्मुखतयापि न भवेत् अत एवायं नेन्द्रियालम्बनः इन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वात् अस्य च लिङ्गशब्दानपेक्षस्य प्रत्यक्षप्रत्ययत्वात् तस्मात् सुखादयोपि न शरीरेन्द्रियविषयाः। किञ्च योनुभविता तस्यैव स्मरणमभिलाषः सुखसाधनपरिग्रहः सुखोत्पत्तिः दुःखप्रद्वेष इति सर्वशरीरिणां(३) प्रत्यात्मसंवेदनीयम् अनुभवस्मरणे च न शरीरेन्द्रियाणामित्युक्तम् ततोपि सुखादयो न तद्विषयाः। युक्त्यन्तरं चाह। प्रदेशवृत्तित्वादिति।

(१) पेलको जतुगुलकः। (२) न तेन व्यभिचारः। (३) सर्वशरीरं-पा० २ पु०।

दृश्यते प्रदेशवृत्तित्वं सुखादीनां पादे मे सुखं शिरसि मे दुःखमितिप्रत्ययात् । ततश्च शरीरेन्द्रियगुणत्वाभावस्तद्विशेषगुणानां व्याप्यवृत्तिव्यभिचारात् सुखादयः शरीरेन्द्रियविशेषगुणा न भवन्ति अव्याप्यवृत्तित्वात् । ये तु शरीरेन्द्रियविशेषगुणास्ते व्याप्यवृत्तयो दृष्टाः यथा रूपादयः न च तथा सुखादयो व्याप्यवृत्तयः तस्मान्न शरीरेन्द्रियगुणा इति व्यतिरेकी । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नस्य नभोदेशस्य(१) श्रोत्रेन्द्रियभावमापन्नस्य यः शब्दो गुणो भवति स तद्विवरव्यापीत्यव्यभिचारः । इतोपि (२) न शरीरेन्द्रियगुणाः सुखादयो भवन्ति अयावद्द्रव्यभावित्वात् व्यतिरेकेण रूपादय एव निदर्शनम् इन्द्रियगुणप्रतिषेधे तु नायं हेतुः श्रोत्रगुणेन शब्देनानैकान्तिकत्वात् । इतोपि न शरीरेन्द्रियगुणाः सुखादयो बाह्येन्द्रियाप्रत्यक्षत्वात् शरीरेन्द्रियगुणानां द्वयी गतिः अप्रत्यक्षता गुरुत्वादीनां बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षता रूपादीनां विधान्तरं तु सुखादयस्तस्मान्न तद्गुणा इति शरीरेन्द्रियगुणत्वे प्रतिषिद्धे परिशेषात् तैरात्मानुमीयते इति स्थितिः । ननु सुखं दुःखं चेमौ विकाराविति नित्यस्यात्मनो न सम्भवतः भवतश्चेत् सोपि चर्मवदनित्यः स्यान्न तयोरुत्पादविनाशाभ्यां तदन्यस्यात्मनः(३) स्वरूपप्रच्युतेरभावात् नित्यस्य हि स्वरूपविनाशः स्वरूपान्तरोत्पादश्च विकारो नेष्यते गुणनिवृत्तिर्गुणान्तरोत्पादश्चाविरुद्ध एव । अथास्य नित्यस्य सुखदुःखाभ्यां किं क्रियते । स्वविषयोऽनुभवः । सुखदुःखानुभवे सत्यस्यातिशयानतिशयरहितस्य क उपकारः । अयमेव तस्योपकारोऽयमेव चातिशयो यस्मिन् सति सुखदुःखभोक्तृत्वात् । तथाहंशब्देनापीति । यथा सुखादिभिरात्मानुमीयते तथाहंशब्दे(४)नाप्यनुमीयते अहंशब्दो लोके वेदे चाभियुक्तैः प्रयुज्यमानो न तावन्निरभिधेयः न च स्वरूपमभिधेयं युक्तं स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । यथोक्तम् । नात्मानमभिधत्ते हि कश्चिच्छब्दः कदाचन(५) । तस्माद्योस्याभिधेयः स आत्मेति । नन्वयं पृथिव्यादीनामेव वाचको भविष्यति तत्राह । पृथिव्यादिशब्दव्यतिरेकादिति । यो यस्यार्थस्य वाचकः स तच्छब्देन समा-

(१) नभःप्रदेशस्य-पा· २ पु· ।
(२) यतोऽपि- पा· २ पु· ।
(३) मन्यस्यात्मनः-पा· १ पु· ।
(४) अहंत्वेनापि-पा· १ पु· ।
(५) कथञ्चन-पा· १ पु· ।

नाधिकरणो दृष्टः यथा द्रव्यं पृथिवीति । अहंशब्दस्य तु पृथिव्यादिवाचकैः शब्दैः सहव्यतिरेकः समानाधिकरणत्वाभावः अहं पृथिवी अहमुदकमिति प्रयोगाभावात् तस्मान्नायं पृथिव्यादिविषयः । ननु शरीरविषय एवायं दृश्यते स्थूलोहमिति । न । अहं जानाम्यहं स्मरामीति प्रयोगात् । शरीरस्य च ज्ञानस्मृत्यधिकरणत्वं निषिद्धं तस्मादात्मोपकारकत्वेन लक्षणया शरीरे तस्य प्रयोगः यथा भृत्ये ऽहमेवायमिति व्यपदेशः । एवं व्यवस्थिते सत्यात्मनो गुणान् कथयति । तस्य च गुणा इत्यादिना । बुद्ध्यादीनामात्मनि सद्भावे सूत्रकारानुमतिं दर्शयति । आत्मलिङ्गाधिकारे बुद्ध्यादयः प्रयत्नान्ताः सिद्धा इति । आत्मलिङ्गाधिकार इति प्राणापानादिसूत्रं लक्षयति । धर्माधर्मावात्मान्तरगुणानामकारणत्ववचनादिति । धर्माधर्मावात्मान्तरगुणानामकारणत्वादिति वचनात् सिद्धौ । दातरि वर्तमानो दानधर्मः प्रतिग्रहीतरि([1]) धर्मं जनयतीति कस्यचिन्मतं निषेद्धुं सूत्रकृतोक्तं आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरगुणेष्वकारणत्वादिति । अस्यायमर्थः । आत्मान्तरगुणानां सुखादीनामात्मान्तरगुणेषु सुखादिषु कारणत्वाभावाद्धर्माधर्मयोरन्यत्र वर्तमानयोरन्यत्रारम्भकत्वमयुक्तमिति । एतेन धर्माधर्मयोरात्मगुणत्वं कथितम् अन्यथा तयोः सुखादिसाधर्म्यकथनेनारम्भकत्वसमर्थनं न स्यात् । संस्कारः स्मृत्युत्पत्ताविति । आत्ममनसोः संयोगात् संस्काराच्च स्मृतिसूत्रं लक्षयति । पूर्वानुभूतोर्थः स्मर्यते न तत्रानुभवः कारणं चिरविनष्टत्वात् नाप्यनुभवाभावः कारणम् अभावस्य निरतिशयत्वेन पटुमन्दादिभेदानुपपत्तेरभ्यासवैयर्थ्याच्च तस्मादनुभवेनात्मनि कश्चिदतिशयः कृतो यतः स्मरणं स्यादिति संस्कारकल्पना । ये तु विनष्टमप्यनुभवमेव([2]) स्मृतेः कारणमाहुः तेषां विनष्टमेव ज्योतिष्टोमादिकं स्वर्गादिफलस्य साधनं भविष्यतीति अदृष्टस्याप्युच्छेदः स्यात् । व्यवस्थावचनात् संख्येति । नानात्मानो व्यवस्थात इति सूत्रेणात्मनानात्वप्रतिपादनाद्बहुत्वसंख्या सिद्धेत्यर्थः । अथ केयं व्यवस्था नानाभेदभाविनां ज्ञानसुखादीनामप्रतिसन्धानम् ऐकात्म्ये हि यथा बाल्यावस्थायामनुभूतं वृद्धावस्थायामनुसन्धीयते मम सुखमासीन्मम दुःखमासीदिति ।

---

(१) प्रतिग्रहीतरि-पा॰ २ पु॰ । (२) विग्निष्टमेवानुभवमेव-पा॰ २ पु॰ ।

एवं देहान्तरानुभूतमप्यनुसन्धीयेत अनुभवितुरेकत्वात् । न चैवमस्ति अतः प्रतिशरीरं नानात्मानः यथा सर्वत्रैकस्याकाशस्य श्रोत्रत्वे कर्णशष्कुल्याद्युपाधिभेदाच्छब्दोपलब्धिव्यवस्था तथात्मैकत्वेपि । देहभेदादनुभवादिव्यवस्थेति चेत् विषमोयमुपन्यासः प्रतिपुरुषं व्यवस्थिताभ्यां धर्माधर्माभ्यामुपगृहीतानां शब्दोपलब्धिहेतूनां कर्णशष्कुलीनां व्यवस्थानाद्युक्ता तदधिष्ठाननियमेन शब्दग्रहणव्यवस्था । ऐकात्म्ये तु धर्माधर्मयोरव्यवस्थानाच्छरीरव्यवस्थाभावे किंकृता सुखदुःखोत्पत्तिव्यवस्था मनःसम्बन्धस्यापि साधारणत्वात् । यस्य तु नानात्मानः तस्य सर्वेषामात्मनां सर्वगतत्वेन सर्वशरीरसम्बन्धेपि न साधारणो भोगः यस्य कर्मणा यच्छरीरमारब्धं तस्यैव तदुपभोगायतनं न सर्वस्य कर्मापि यस्य शरीरेण कृतं तस्यैव तद्भवति नापरस्य । एवं शरीरान्तरनियमः कर्मान्तरनियमादित्यनादिः । अथ मतम् । एकत्वेपि परमात्मनो जीवात्मनां परस्परभेदाद्व्यवस्थेति । तदसत् । परमात्मनो भेदे ऽद्वैतसिद्धान्तक्षतिः । अनेन जीवेनात्मना(१)नुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति जीवपरमात्मनोस्तादात्म्यश्रुतिविरोधाच्च । अविद्याकृतो जीवपरमात्मनोर्भेद इति चेत् कस्येयमविद्या किं ब्रह्मणः किमुत जीवानाम् । न तावद् ब्रह्मणोस्त्यविद्यायोगः शुद्धबुद्धस्वभावत्वात् । जीवाश्रयाऽविद्येति चान्योन्याश्रयदोषपराहतम् । अविद्याकृतो जीवभेदो जीवाश्रयाऽविद्येति । बीजाङ्कुरवदनादिरविद्याजीवप्रभेद इति चेत् बीजाङ्कुरव्यक्तिभेदवदविद्याजीवयोः पारमार्थिकत्वाभावादनुपपन्नं व्यक्तिभेदेन च बीजाङ्कुरयोरन्योन्यकारणता जीवस्तु सर्वासु भवकोटिष्वेक(२) एव मानुषपशुपक्ष्यादियोनिप्रत्यग्रजातस्य शिशोर्जातिसाम्यादाहारविशेषाभिलाषेण तासु तासु जातिषु जन्मान्तरकृतस्य तत्तदाहारविशेषस्यानुमानपरम्परया तस्यानादिशरीरयोगप्रतीतेः तच्चाविद्याकृतो जीवभेदो जीवभेदाच्चाविद्येत्यसङ्गतिः । ब्रह्मवज्जीवस्याप्यनादिनिधनत्वेन ब्रह्मप्रतिबिम्बता तस्मात् तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतिप्रामाण्यादनादिनिधनं ब्रह्मतत्त्वमेवेदं सर्वदेहेषु प्रतिभासते इति न वाच्यम् । तथा सति चानुपपन्ना व्यवस्थेति सूक्तं नानात्मानो व्यवस्थात इति ।

---

(१) जीवेना–पा॰ २ । ४ पु॰ । (२) भावकोटिष्वेक इति क्वचित् ।

अभेदश्रुतयस्तु गौणार्था इति दिक् । न च नानात्मपक्षे सर्वेषां क्रमेण मुक्तावन्ते संसारोच्छेदः अपरिमितानामन्त्यन्यूनातिरिक्तत्वायोगात् । यथाहुर्वार्त्तिककारमिश्राः ।

अत एव च विद्वत्सु मुच्यमानेषु सन्ततम् ।
ब्रह्माण्डलोके जीवानामनन्तत्वादशून्यता ॥
अन्त्यन्यूनातिरिक्तत्वे युज्यते परिमाणवत् ।
वस्तुन्यपरिमेये तु नूनं तेषामसम्भवः ॥ इति

पृथक्त्वमप्यत एव । नानात्मानो व्यवस्थात इति वचनादेव(१)पृथक्त्वं सिद्धम् । संख्यानुविधायित्वात् पृथक्त्वस्येत्यभिप्रायः । तथा चात्मेति वचनात् परममहत्परिमाणमिति । विभवान्महानाकाशस्तथा चात्मेतिसूत्रकारवचनादाकाशवदात्मनोपि विभुत्वात् परममहत्परिमाणं सिद्धमित्यर्थः । विभुत्वं चात्मनो वह्नेरुर्ध्वज्वलनाद्वायोस्तिर्यक्पवनादवगतम् । ते ह्यदृष्टकारिते । न च तदाश्रयेणासम्बद्धमदृष्टं तयोः कारणं भवितुमर्हति अतिप्रसङ्गात् । न चात्मसमवेतस्यादृष्टस्य साक्षाद् द्रव्यान्तरसम्बन्धो घटते इति स्वाश्रयसम्बन्धद्वारेण तस्य सम्बन्ध इत्यायातम् । ततः समस्तमूर्त्तद्रव्यसम्बन्धलक्षणमात्मनो विभुत्वं सिद्ध्यति । स्वभावत एव वह्नेरूर्ध्वज्वलनं नादृष्टादिति चेत् कोयं स्वभावो नाम यदि वह्नित्वम् उत दाहकत्वं रूपविशेषो वा तत्प्रायःपिण्डे वह्नेरपि स्यात् । अथेन्धनविशेषप्रभवत्वं स्वभाव इति अनिन्धनप्रभवस्य विद्युदादिप्रभवस्य चोर्ध्वज्वलनं न स्यात् । अथातीन्द्रियः कोपि स्वभावः कासुचिद्व्यक्तिष्वस्ति यासामूर्ध्वज्वलनं दृश्यते इति पुरुषगुणे कः प्रद्वेषः । यस्य कर्मणो गुरुत्वद्रवत्ववेगा न कारणं तस्यात्मविशेषगुणादुत्पादः यथा पाणिकर्मणः पुरुषप्रयत्नात् ऊर्ध्वज्वलनतिर्यक्पवनादीनां कर्मणां गुरुत्वादयो न कारणमभावात् तत्कार्यविपरीतत्वाच्च । तस्मादेषामप्यात्मविशेषगुणादेवोत्पादो न्याय्यः ऊर्ध्वज्वलनतिर्यक्पवनान्यात्मविशेषगुणकृतानि गुरुत्वादिकारणाभावे सति कर्मत्वात् पुरुषप्रयत्नजपाणिकर्मवत् । सन्निकर्षजत्वात् सुखादीनां संयोगः । सुखादीनामात्मगुणानां मनःसंयोगजत्वादात्मनि संयोगः सिद्धः व्यधिकरणस्यासमवायिकारणत्वाभावात् । तद्विनाशकत्वाद्विभाग इति । तस्य

(१) वचनादेक-पा॰ २ पु॰ ।

संयोगस्य विनाशकत्वाद्विभागः सिद्धः । आत्ममनसोर्नित्यत्वेनाश्रयविनाशस्य विनाशहेतोरभावादित्यर्थः । नन्वात्मनि नित्ये स्थिते नित्यात्मदर्शिनः सुखतृष्णापरिप्लुतस्य सुखसाधनेषु रागो दुःखसाधनेषु द्वेषस्ताभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्ती ततो धर्माधर्मौ ततः संसार इत्यनिर्मोक्षः । नैरात्म्ये त्वहमेव नास्मि कस्य दुःखमित्यनास्थायां सर्वत्र रागद्वेषरहितस्य प्रवृत्त्यादेरभावे सत्यपवर्गो घटते इति चेन्न नित्यात्मदर्शिनोऽपि विषयदोषदर्शनाद्वैराग्योत्पत्तिद्वारेण तस्योत्पत्तिरित्यलम् ॥

मनस्त्वयोगान्मनः(१) । सत्यप्यात्मेन्द्रियार्थसान्निध्ये ज्ञानसुखादीना(२)मभूत्वोत्पत्तिदर्शनात् करणान्तरमनुमीयते । श्रोत्राद्यव्यापारे स्मृत्युत्पत्ति(३)दर्शनात् बाह्येन्द्रियैरगृहीतसुखादिग्राह्यान्तरभावाच्चान्तःकरणम्(४) । तस्य गुणाः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्काराः । प्रयत्नज्ञानायौगपद्यवचनात् प्रतिशरीरमेकत्वं सिद्धम्(५) । पृथक्त्वमप्यत एव । तदभाववचनादणुपरिमाणम् । अपसर्पणोपसर्पणवचनात् संयोगविभागौ । मूर्तत्वात् परत्वापरत्वे संस्कारश्च । अस्पर्शवत्त्वाद्द्रव्यानारम्भकत्वम् । क्रियावत्त्वान्मूर्तत्वम् (६) । साधारणविग्रहवत्त्वप्रसङ्गादज्ञत्वम् । (७)करणभावात् परार्थम् । गुणवत्त्वाद्द्रव्यम् । प्रयत्नादृष्टपरिग्रहवशादाशुसञ्चारि चेति(८) ॥

इति प्रशस्तपादभाष्ये(९) द्रव्यपदार्थः ॥

---

(१) मनस्त्वाभिसम्बन्धान्मनः-पा॰ ५ । ६ पु॰ ।
(२) सुखदुःखादीनां-पा॰ ५ पु॰ । ज्ञानसुखदुःखानां-पा॰ १ पु॰ ।
(३) स्मृत्युपपत्ति-पा॰ ५ पु॰ । (४) ग्राहकान्तराभावाच्चेति-पा॰ ५ पु॰ ।
(५) प्रतिशरीरमेकं-पा॰ ५ पु॰ । (६) क्रियावचनान्मूर्तत्वम्-पा॰ १ पु॰ ।
(७) स्वयं-इत्यधिकं १ पु॰ ।
(८) प्रयत्नादृष्टपरिग्रहवशादाशुसञ्चारितेति-पा॰ १ पु॰ ।
(९) प्रशंस्तकरीयभाष्ये-पा॰ ५ पु॰ । श्रीप्रशस्तदेवाचार्यविरचिते वैशेषिकभाष्ये-पा॰ ६ पु॰ ।

प्रधानत्वात् प्रथममात्मानमाख्याय तदनन्तरं मनोनिरूपणार्थमाह । मनस्त्वयोगान्मन इति । व्याख्यानं पूर्ववत् । मनस्त्वं नाम सामान्यं मनोव्यक्तीनां भेदे स्थिते सत्यनुमेयम् । या हि समानगुणकार्या व्यक्तयस्तासु परं सामान्यं दृष्टं यथा घटादिषु समानगुणकार्याश्च मनोव्यक्तयस्तस्मात् तासु परसामान्ययोगः । असिद्धे मनसि तस्य धर्मनिरूपणमन्याय्यमिति मत्त्वा तस्य सद्भावे प्रमाणमाह । सत्यप्यात्मेन्द्रियार्थसान्निध्ये इति । आत्मनस्तावत् सर्वेन्द्रियैर्युगपत्सम्बन्धोस्त्येव इन्द्रियाणामपि सन्निहितैरर्थैः सन्निकर्षो भवति तथाप्येकस्मिन् विषये प्रतीयमाने विषयान्तरे ज्ञानसुखादयो न भवन्ति तदुपरमाच्च भवन्तीति दृश्यते तद्दर्शनादात्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षेभ्यः करणान्तरमनुमीयते यस्य सन्निधानाज्ज्ञानसुखादीनामुत्पत्तिः असन्निधानाच्चानुत्पत्तिः आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाः कार्योत्पत्तौ करणान्तरसापेक्षाः सत्यपि सद्भावे कार्यानुत्पादकत्वात् तन्त्वादिवत् यच्च तदपेक्षणीयं तन्मनः । एकार्थोपलब्धिकाले ऽनुपलभ्यमानस्याप्यर्थान्तरस्येन्द्रियसन्निकर्षोस्तीति किं प्रमाणम् इन्द्रियाधिष्ठानसन्निधिरेव रूपोपलब्धिकाले गन्धादयोपि घ्राणादिभिः सन्निकृष्यन्ते तदधिष्ठानसन्निहितत्वादुपलभ्यमानगन्धादिवत् । प्रमाणान्तरमप्याह । श्रोत्राद्यव्यापारे स्मृत्युत्पत्तिदर्शनादिति । स्मृतिस्तावदिन्द्रियजा ज्ञानत्वाद्गन्धादिज्ञानवत् न चास्याः श्रोत्रादीनि करणानि बधिरादीनां श्रोत्रादिव्यापाराभावे तस्या उत्पत्तिदर्शनात् तस्माद्यदस्याः करणमिन्द्रियं तन्मनः । न केवलं पूर्वस्मात् कारणात् करणान्तरानुमानं बाह्येन्द्रियैश्चक्षुरादिभिरगृहीतानां सुखादीनां रूपाद्यपेक्षया ग्राह्यान्तराणां भावाच्च तदनुमानमित्याह । बाह्येन्द्रियैरिति । सुखादिप्रतीतिरिन्द्रियजा अपरोक्षप्रतीतित्वाद्रूपादिप्रतीतिवत् यच्च तदिन्द्रियं तन्मनः चक्षुरादीनां तत्र व्यापाराभावात् अभिन्नकारणत्वाज्ज्ञानात्मकाः सुखादयः सुखसंवेदनानि न कारणान्तरेण गृह्यन्ते इति चेन्न ज्ञानस्वभावत्वे सुखदुःखयोरविशेषप्रसङ्गात् । परस्परभेदे च न तयोर्ज्ञानात्मकता बोधाकारस्योभयसाधारणत्वेपि सुखदुःखाकारयोः परस्परव्यावृत्तत्वात् न चानयोर्विज्ञानाभिन्नहेतुजत्वं ज्ञानस्यार्थाकारादुत्पत्तेस्तस्माच्च वासनासहायात् सुखदुःखयोरुत्पादात् अन्यथोपेक्षाज्ञानाभावप्रसङ्गात् न च स्वसंवेदनं विज्ञानमित्यपि सिद्धम् एकस्य कर्मकरणादिभावे दृष्टान्ताभावात् स्वप्रकाशः

प्रदीपोऽस्ति दृष्टान्त इति चेन्नैवम् सोपि हि पुरुषेण ज्ञायते ज्ञाप्यते चक्षुषा ज्ञानं च तस्य क्रिया न च स्वयं करणं कर्ता कर्म क्रिया च भवति यथात्मवादिनां स्वप्रतीतावात्मना युगपत्कर्मकर्तृभावः तथा ज्ञानस्यापि करणादिभाव इति चेन्न अविरोधात् ज्ञानक्रियाविषयत्वं कर्मत्वमात्मनस्तस्यामेव च स्वातन्त्र्यात् कर्तृत्वं न च स्वातन्त्र्यविषयत्वयोरस्ति विरोधः करणत्वं क्रियात्वं तु सिद्धसाध्यत्वाभ्यामेकस्य परस्परविरुद्धं कारणकरणयो(१)रेकत्वाभावात् । एवं परप्रयोज्यताकरणत्वमितराप्रयोज्यत्वं कर्तृत्वमित्यनयोरपि विरोधो विधिप्रतिषेधस्वभावत्वादित्यतो नैषामेकत्र सम्भवो युक्तः । अथ मतं न ज्ञानस्य करणाद्यभावः स्वसंवेदनार्थः किं तु स्वप्रकाशस्वभावस्य तस्योत्पत्तिरेव स्वसंवेदनमिति । अत्रापि निरूप्यते । किं तदर्थस्य प्रकाशः स्वस्य वा यद्यर्थस्य प्रकाशस्तदुत्पत्तेरर्थस्य संवेदनं स्यान्न तु स्वस्येति तस्यासंवेद्यतादोषः अथेदं स्वस्य प्रकाशः तदेव प्रकाश्यं प्रकाशश्चेति क्रियाकरणयोरेकत्वं तदवस्थम् । न च स्वोत्पत्तिरेव स्वात्मनि क्रियेत्यपि निदर्शनमस्ति । यदपि स्वसंवेदनसिद्धौ प्रमाणमुक्तं यद्यदायत्तप्रकाशं तत्तस्मिन् प्रकाशमाने प्रकाशते यथा प्रदीपायत्तप्रकाशो घटो ज्ञानायत्तप्रकाशाश्च रूपादय इति । तत्रापि यदि ज्ञानमेवार्थप्रकाशोभिमतः तदा तदायत्तप्रकाशा रूपादय इत्यसिद्धमनैकान्तिकं चेन्द्रियेण । अथ च ज्ञानजन्योऽर्थप्रकाशो न तु ज्ञानमेवार्थप्रकाशः तदा दृष्टान्ताभावः ज्ञानजनकस्य प्रदीपस्यार्थप्रकाशकत्वाभावात् । एतेनैतदपि प्रत्युक्तम् अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः(२) प्रसिद्ध्यतीति । न हि ज्ञानस्य प्रत्यक्षताऽर्थस्य दर्शनं किं तु विज्ञानस्योत्पत्तिः तत्रासंविदितेपि(३) ज्ञाने तदुत्पत्तिमात्रेणैवार्थस्य संवेदनं सिद्ध्यति । कथमन्यस्योत्पत्तिरन्यस्य संवेदनमिति चेत् किं कुर्मो वस्तुस्वभावत्वात् । न चैवं सति सर्वस्य संवेदनं तस्य स्वकारणसामग्रीनियमात् प्रतिनियतार्थसंवित्तिस्वभावस्य प्रतिनियतप्रतिपत्तृसंवेद्यस्यैव चोत्पादात् । अपरे पुनरेवमाहुः ज्ञानसंसर्गाद्विषये प्रकाशमाने प्रकाशस्वभावत्वात् प्रदीपवद्विज्ञानं प्रकाशते प्रकाशाश्रयत्वात् प्रदीपवर्तिवदात्मापि प्रकाशते इति त्रिपुटीप्रत्यक्षतेति । तदप्यसत् । घटोयमित्येतस्मिन् प्रतीयमाने ज्ञातृज्ञानयोरप्रतिभासनात् यत्र त्वनयोः

(१) कार्यकारणयो-पा० १ पु० । (२) दर्शनम् । (३) अप्रत्यक्षेपि ।

प्रतिभासो घटमहं जानामीति तत्रोत्पन्ने ज्ञाने ज्ञातृज्ञानविशिष्टस्यार्थस्य मानसप्रत्यक्षता न तु ज्ञातृज्ञानयोश्चाक्षुषज्ञाने प्रतिभासः तयोरपि चाक्षुषत्वप्रसङ्गात् । तदेवं सिद्धे मनसि तस्य गुणान् प्रतिपादयति । तस्य गुणा इत्यादिना । संख्याद्यष्टगुणयोगोपि मनसो वैधर्म्यम् । संख्यासद्भावं कथयति । प्रयत्नेत्यादिना । प्रतिशरीरमेकं मन आहोस्विदनेकमिति संशये सति सूत्रकृतोक्तं प्रयत्नायौगपद्याज्ज्ञानायौगपद्याच्च प्रतिशरीरमेकं मन इति तेन प्रतिशरीरमेकत्वं सिद्धमिति । मनोबहुत्वे ह्यात्ममनःसंयोगानां बहुत्वाद्युगपज्ज्ञानानि प्रयत्नाश्च भवेयुः दृश्यते च क्रमो ज्ञानानामेकोपलम्भव्यासक्तेन विषयान्तरानुपलम्भात् निवृत्तव्यासङ्गेन चोपलम्भादित्युक्तम् । एवं प्रयत्नानामपि क्रमोत्पाद एव एकत्र प्रयतमानस्यान्यत्र व्यापाराभावात् समाप्तक्रियस्य च भावात् तस्मादेकं मनः । तस्यैकत्वे खल्वेक एवैकदा संयोग इत्येकमेव ज्ञानमेकः प्रयत्न इत्युपपद्यते । यस्तु क्वचिद्युगपदभिमानस्तदलातचक्रवदाशुभावात् न तु तात्त्विकं यौगपद्यमेकत्र दृष्टेन कार्यक्रमेणान्यत्रापि करणस्य तस्यैव सामर्थ्यानुमानात् । नन्वेवं तर्हि द्वाविमावर्थौ पुष्पितास्तरव इत्यनेकार्थप्रतिभासः कुतः कुतश्च स्वशरीरस्य सह प्रेरणधारणे । न । अर्थसमूहालम्बनस्यैकज्ञानस्याप्रतिषेधात् बुद्धिभेद एव तु न तथा प्रतिभासः सर्वासामेकैकार्थनियतत्वात् । एवं शरीरस्य प्रेरणधारणे च प्रयत्नविशेषादेकस्मादेव भवतो यथानेकविषयमेकं ज्ञानं तथा तत्कारणाविच्छाप्रयत्नावपीति न किञ्चिद्दुरुपपादम् । पृथक्त्वमप्यत एवेति । संख्यानुविधानादेव पृथक्त्वमपि सिद्धमित्यर्थः । तदभाववचनादणुपरिमाणम् । विभवान्महानाकाशस्तथा चात्मेत्यभिधाय तदभावादणु मन इत्युक्तम् । तस्मादणुपरिमाणं मन इति सिद्धम् । नित्यद्रव्यगतस्य विभवाभावस्य अणुपरिमाणत्वाव्यभिचारात् । विभवाभावश्चास्य युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्यैव समधिगतः । मनसो विभुत्वे युगपत्समस्तेन्द्रियसम्बन्धाच्चक्षुरादिसन्निकृष्टेषु रूपादिषु ज्ञानयौगपद्यं स्यात् । अथ कथमेकेन्द्रियग्राह्येषु घटादिषु मनोधिष्ठितेन चक्षुषा युगपत्सन्निकृष्टेषु ज्ञानानि युगपन्न भवन्ति आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाणां यौगपद्यात् न भवन्ति तावदनेनात्ममनःसंयोगस्यैकस्य युगपदनेकस्य ज्ञानस्योत्पादनसामर्थ्याभावः कल्प्यते इति चेत् समानमेतद्विभुत्वेपि मनसः तस्मादविभुत्वेपि युक्त्यन्तरं वाच्यम् । तदुच्यते । विभु-

त्वादात्ममनसोः परस्परसंयोगाभावे सत्यात्मगुणानां ज्ञानसुखादीनामनुत्पत्तिरसमवायिकारणाभावात् । आत्मार्थसंयोगस्य ह्यसमवायिकारणत्वे ऽर्थदेशे ज्ञानोत्पत्तिः स्यादसमवायिकारणाव्यवधानेन प्रदेशवृत्तीनां गुणानामुत्पादात् । आत्मेन्द्रियसंयोगस्यासमवायिकारणत्वे शब्दज्ञानानुत्पत्तिः आकाशात्मकेन श्रोत्रेणात्मनः संयोगाभावात् । न च बहिर्देशे प्रत्ययो नापि शब्दज्ञानानुत्पादः· तस्मादात्मार्थसंयोगस्यात्मेन्द्रियसंयोगस्य चासमवायिकारणत्वे प्रतिषिद्धे परिशेषादात्ममनःसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं व्यवतिष्ठते तच्च मनसो व्यापकत्वे न सम्भवतीत्यनुत्पत्तिरेव ज्ञानसुखादीनां अस्ति च तेषामुत्पादः स एव मनसो विभुत्वं निवर्तयतीति । अपसर्पणोपसर्पणवचनात् संयोगविभागाविति । अपसर्पणमुपसर्पणमशितपीतसंयोगवत् कायान्तरसंयोगश्चादृष्ट(१)कारितानीति सूत्रेण मनसः पूर्वशरीरादपसर्पणं शरीरान्तरे चोपसर्पणं चादृष्टकारितमित्युक्तम् तस्मादस्य संयोगविभागौ सिद्धौ । मूर्तत्वात् परत्वापरत्वे संस्कारश्च । विभवाभावान्मूर्तत्वं सिद्धं तस्माद् घटादिवत् परत्वापरत्ववेगाः सिद्धाः । अस्पर्शवत्त्वाद्द्रव्यानारम्भकत्वम् । अस्पर्शवत्त्वं मनसः शरीरान्यत्वे सति सर्वविषयज्ञानोत्पादकत्वादात्मवत् (२) सिद्धम् तस्माच्चात्मवदेव सजातीयद्रव्यानारम्भकत्वम् । क्रियावत्त्वान्मूर्तत्वमिति । अणुत्वप्रतिपादनान्मूर्तत्वे सिद्धेपि विस्पष्टार्थमेतदुक्तम् । साधारणविग्रहवत्त्वप्रसङ्गादज्ञत्वम् (३) । यदि ज्ञातृ मनो भवेच्छरीरमिदं साधारणमुपभोगायतनं स्यात् । न चैवम् । एकाभिप्रायानुरोधेन तस्य सर्वदा प्रवृत्तिनिवृत्तिदर्शनात् तस्मादज्ञं मनश्चैतन्ये निषिद्धेपि प्रक्रमात् पुनरेतदुक्तम् । अज्ञत्वे सिद्धे सत्याह । करणभावात् परार्थमिति । परस्योपभोगसाधनमित्यर्थः । गुणवत्त्वाद् द्रव्यं पृथिव्यादिवत् । प्रयत्नादृष्टपरिग्रहवशादाशुसञ्चारि चेति (४) द्रष्टव्यम् । इच्छाद्वेषपूर्वकेण जीवनपूर्वकेण च प्रयत्नेन परिगृहीतं स्थानात् स्थानान्तरमाशु सञ्चरति तथा अदृष्टेन परिगृहीतं मरणाच्छरीरान्तरमाशु सञ्चरतीति द्रष्टव्यम् । इतिशब्दः परिसमाप्तौ ॥

(१) अशितपीतसंयोगः कर्मान्तरसंयोगश्चेत्यदृष्ट—पा· ४ पु· टिप्पण्याम् ।
(२) आत्मनः—पा· २ पु· ।
(३) प्रसङ्गादज्ञम्—पा· पु· २ ।
(४) प्रयत्नादृष्टविग्रहवशादाशु सञ्चरतीति—पा· ४ पु· ।

विशुद्धविविधन्यायमौक्तिकप्रकराकरः(१) ।
सेव्यतां द्रव्यजलधिः स्फुटसिद्धान्तविद्रुमः ॥

इति भट्टश्रीश्रीधरकृतौ पदार्थप्रवेशन्यायकन्दलीटीकायां द्रव्यपदार्थः समाप्तः ॥

अथ गुणपदार्थनिरूपणम् ।

रूपादीनां गुणानां सर्वेषां गुणत्वाभिसम्बन्धो द्रव्याश्रितत्वं निर्गुणत्वं निष्क्रियत्वम्(२) ॥

ॐ नमो जलदनीलाय शेषपर्यङ्कशायिने ।
लक्ष्मीकण्ठग्रहानन्दनिःष्यन्दायासुरद्विषे ॥

द्रव्यपदार्थं व्याख्याय गुणानां निरूपणार्थमाह । रूपादीनां गुणानामिति । गुणत्वं नाम सामान्यं तेनाभिसम्बन्धो गुणानामिति परस्परसाधर्म्यकथनम् । इतरपदार्थवैधर्म्यकथनमप्येतत् । गुणत्वं रूपादिषु रत्नत्वमिवोपदेशसहकारिणा प्रत्यक्षेणैव गृह्यते । यत्तु प्रथममस्य कर्मादिविलक्षणतया न ग्रहणं तदाश्रयपारतन्त्र्यस्यात्यन्तिकसादृश्यस्य सम्भवात् रूपादीनां गुणानामिति स्वरूपमात्रकथनं सर्वेषामित्यभिव्याप्तिप्रदर्शनार्थं द्रव्याश्रितत्वं द्रव्योपसर्जनत्वं एतच्च धर्ममात्रकथनं न तु वैधर्म्याभिधानं द्रव्यकर्मादिष्वपि सम्भवात् । एवं निर्गुणत्वं गुणरहितत्वं गुणानां स्वरूपं तेषां स्वात्मनि गुणान्तरानारम्भकत्वात् तदनारम्भकत्वं च रूपादिषु रूपाद्यन्तरानुपलब्धेरनवस्थानाच्च । एवं सत्येकं रूपमणुः शब्द इत्यादिव्यवहार उपचारात् । संख्यादिकं रूपाद्याश्रयं न भवति गुणत्वात् रूपादिवत् । स्वरूपान्तरं कथयति । निष्क्रियत्वमिति । द्रव्ये गच्छति रूपादिकमपि गच्छतीति चेत् न वेगवद्वायुसंयोगेन व्योमादिषु क्रियाया अभावाच्छाखादिषु च भावात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां मूर्तत्वक्रियावत्त्वयोर्व्याप्यव्यापकभावसिद्धौ मूर्त्यभावेन रूपादिषु क्रियानिवृत्तिसिद्धेः कथं तर्हि

---

(१) प्रकरान्वितः-पा॰ २ पु॰ । (२) निष्क्रियत्वमगुणवत्त्वं च-पा॰ ५ । ६ पु॰ ।

तेषु गमनप्रतीतिः आश्रयक्रियया यथैव सत्तायां न हि सत्ता स्वाश्रयेण सह गच्छति एकस्य गमने विश्वस्य गमनप्रसङ्गादिति ॥

रूपरसगन्धस्पर्शपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहवेगा मूर्तगुणाः ॥

सम्प्रति परस्परमेव तेषां साधर्म्यं वैधर्म्यं च प्रतिपादयन्नाह । रूपेत्यादि । एते मूर्तानामेव गुणा नामूर्तानाम् । तथाहि रूपस्पर्शपरत्वापरत्ववेगाः पृथिव्यादिषु चिषु वायौ रूपवर्जं रूपस्पर्शवर्जं मनसि रसगुरुत्वे पृथिव्युदकयोः द्रवत्वं पृथिव्युदकतेजस्सु स्नेहोम्भसि गन्धः पृथिव्याम् ॥

बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दा अमूर्तगुणाः ॥

अमूर्तगुणान् कथयति । बुद्धिसुखेत्यादि । बुद्ध्यादयो भावनान्ता आत्मगुणाः । आकाशगुणः शब्दः ॥

संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागा उभयगुणाः ॥

संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागा उभयगुणाः मूर्तामूर्तगुणाः ॥

संयोगविभागद्वित्वद्विपृथक्त्वादयोऽनेकाश्रिताः ॥

संयोगविभागद्वित्वद्विपृथक्त्वादयोऽनेकाश्रिताः । एका संयोगव्यक्तिरेका च विभागव्यक्तिरुभयोर्द्रव्ययोर्वर्तते इत्यनेकाश्रितत्वम् । एवं द्वित्वपृथक्त्वव्यक्त्योरपि । आदिशब्दगृहीतास्तु चित्वचिपृथक्त्वादिव्यक्तयो यथासम्भवं बहुष्वाश्रिताः । अनेकशब्दश्चैको न भवतीति व्युत्पत्त्या द्वयोर्बहुष्वपि साधारणः ॥

शेषास्त्वेकैकद्रव्यवृत्तयः ॥

शेषास्त्वेकैकद्रव्यवृत्तयः । शेषा रूपादिव्यक्तय एकस्यामेव व्यक्तौ वर्तन्ते न पुनरेका रूपव्यक्तिः संयोगवदुभयत्र व्यासज्य वर्तते इत्यर्थः ॥

रूपरसगन्धस्पर्शस्नेहसांसिद्धिकद्रवत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दा वैशेषिकगुणाः ॥

विशेषगुणान् निरूपयति । रूपरसगन्धेत्यादि । विशेषो व्यवच्छेदः तस्मै प्रभवन्ति ये गुणाः ते वैशेषिका गुणा रूपादयः ते हि स्वाश्रयमितरस्माद्व्यवच्छिन्दन्ति न संख्यादयस्तेषां स्वतो विशेषाभावाद् यस्तु तेषां विशेषः स आश्रयविशेष कृत एवेति बोद्धव्यम् ॥

संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वनैमित्तिकद्रवत्ववेगाः सामान्यगुणाः ॥

संख्यादयः सामान्यगुणाः सामान्याय स्वाश्रयसाधर्म्याय गुणाः न स्वाश्रयविशेषायेत्यर्थः । नन्वणुपरिमाणं परमाणूनां व्यवस्थापकम् । न । जात्यन्तरपरमाणुसाधारणत्वात् । सांसिद्धिकद्रवत्वमपां विशेषगुण एव तेन नैमित्तिकग्रहणम् ॥

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्याः ॥

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्याः बाह्यानीन्द्रियाणि चक्षुरादीनि बाह्यार्थप्रकाशकत्वात् तैः प्रत्येकं रूपादयो गृह्यन्ते ॥

संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वस्नेहवेगा द्वीन्द्रियग्राह्याः ॥

संख्यादयो वेगान्ता द्वीन्द्रियग्राह्याः । चक्षुःस्पर्शनग्राह्याः यथा चक्षुषा स्निग्धोयमिति प्रतीतिरेवं त्वगिन्द्रियेणापि भवति संख्यादिवत् स्नेहोपि तदुभयग्राह्यः ॥

बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नास्त्वन्तःकरणग्राह्याः ॥

बुद्ध्यादयः प्रयत्नान्ता अन्तःकरणग्राह्याः मनसा प्रतीयन्ते इत्यर्थः । बुद्धिरनुमेया नान्तःकरणेन गृह्यते इति केचित् । तदयुक्तम् । लिङ्गाभावात् न तावदर्थमात्रं लिङ्गं तस्य व्यभिचारात् ज्ञातोऽर्थो लिङ्गं चेत् ज्ञानसम्बन्धो ज्ञातता यासौ ज्ञानकर्मता सा चाप्रतीयमाने ज्ञाने न प्रतीयते सम्बन्धिप्रतीत्यधीनत्वात् सम्बन्धप्रतीतेरिति कथं तद्विशेषणार्थो लिङ्गं स्यात् लिङ्गवल्लिङ्गविशेषणस्यापि ज्ञायमानस्यैवानुमानहेतुत्वम् । अथ मन्यसे ज्ञानेन स्वोत्पत्त्यनन्तरमर्थे ज्ञातता नाम काचिदवस्था जन्यते पाकेनेव तण्डुलेषु पक्वता सा चार्थधर्मत्वादर्थेन सह प्रतीयते इति । तदप्यसारम् । अन-

नुभवात् । यथा हि तण्डुलानामोदनीभावः पक्वतानुभूयते नैवमर्थस्य ज्ञातता या चेयमपरोक्षरूपता हानादिव्यवहारयोग्यता च तस्य सापि हि ज्ञानसम्बन्धो न धर्मान्तरधर्मान्तरं यथा चार्थे ज्ञायमाने ज्ञातता तथा ज्ञाततायामपि ज्ञायमानायां ज्ञाततान्तरमित्यनवस्था । अथेयं स्वप्रकाशा ज्ञाने कः प्रद्वेषः । वस्तुतस्त्रिकालविशिष्टोऽप्यर्थो ज्ञानेन प्रतीयमानो वर्तमानकालावच्छिन्नः प्रतीयते । या च त्रिकालस्य वर्तमानावच्छिन्नावस्था सा ज्ञातता ज्ञानकृतत्वात् तस्य लिङ्गमिति कश्चित् । तदपि न किञ्चित् । वर्तमानावच्छिन्नता हि वर्तमानकालविशिष्टता सा चार्थस्य स्वाभाविकी न ज्ञानेन क्रियते किन्तु प्रतीयते । योऽपि हि विषयसंवेदनानुमेयं ज्ञानमिच्छति सोऽप्येवं पर्यनुयोज्यः । किं विषयसंवेदनमात्मनि समवैति विषये वा न तावद्विषये तच्चैतन्यप्रतिषेधात् । अथात्मनि समवैति ततः किमन्यद्विज्ञानं यदस्यानुमेयम् । अस्य कारणं ज्ञातृव्यापारलक्षणं तदिति चेत् तत् किं नित्यमनित्यं वा यद्यनित्यं तदुत्पत्तावपि कारणं वाच्यं विषयेन्द्रियादिसहकारी ज्ञातृमनःसंयोगोऽस्य कारणमिति चेत् सैव सामग्री विषयसंवेदनोत्पत्तावस्तु किमन्तर्गडुनाऽनेन । अथ तन्नित्यं कादाचित्कविषयेन्द्रियासन्निकर्षादि(१)सहकारि कादाचित्कं विषयसंवेदनं करोतीत्यभ्युपगमः तदस्याप्यागन्तुककारणकलापादेव विषयसंवेदनोत्पत्तिसिद्धौ तत्कल्पनावैयर्थ्यं विषयसंवेदनादेवार्थावबोधस्य तत्पूर्वकस्य व्यवहारस्य च सिद्धेः । अथोच्यते विषयेन्द्रियादिजन्यं विज्ञानं कथमात्मन्येव समवैति यद्यात्मा सहजज्ञानमयो न स्यात् तस्याचेतनत्वे हि कारणत्वाविशेषादिन्द्रियादिष्वपि ज्ञानसमवायो भवेदिति । तन्न । स्वभावनियमादेव नियमोपपत्तेः यथा तन्तूनामपटत्वेऽपि तन्तुत्वजातिनियमात् तेषु पटसमवायो न तुर्यादिषु तद्वदचिदात्मकेऽप्यात्मनि आत्मत्वजातिनियमाद् ज्ञानसमवायस्य नियमो भविष्यति एतेनैतदपि प्रत्युक्तम् यदाहुरेके स्वसंवेदनमात्मनो निजं चैतन्यमिति संसारावस्थायामपि तस्यावभासप्रसङ्गात् । अविद्यया वा तस्य तिरोधानमिति चेत् किं ब्रह्मणोऽप्यविद्या कथं च नित्ये स्वप्रकाशे तिरोधानवाचो युक्तिः न च तिरोहिते तस्मिन् अन्यप्रतिभानमस्ति

(१) विषयेन्द्रियादिसन्निकर्ष-पा० २ पु० ।

तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः भासते चेत् सर्वमुक्तिर्विद्याविभावे सत्यविद्याविलयात्। अथेयं न विलीयते न तर्हि विद्याप्रकाशस्तस्या विलयहेतुरित्यनिर्मोचः निर्भागस्यैकदेशेन प्रतिभानमनाशङ्कनीयम् ॥

गुरुत्वधर्माधर्मभावना ह्यतीन्द्रियाः ॥

गुरुत्वधर्माधर्मभावना अतीन्द्रियाः । न केनचिदिन्द्रियेण गृह्यन्ते इत्यर्थः ॥

अपाकजरूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणैकत्वैकपृथक्त्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहवेगाः कारणगुणपूर्वकाः ॥

अपाकजरूपादयो वेगान्ताः कारणगुणपूर्वकाः । स्वाश्रयस्य यत्समवायिकारणं तस्य ये गुणाः तत्पूर्वका रूपादयः तन्तुरूपादिपूर्वकाः पटरूपादयो नियमेन तद्धर्मानुविधानात् अतत्पूर्वकत्वे हि पटे यत्किञ्चिद्गुणान्तरं स्यान्नियमहेतोरभावात् । एतेनैकमेव सर्वत्र शुक्लं रूपं प्रत्यभिज्ञानादिति प्रत्युक्तम् । तरतमादिभावानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च तस्मात्सामान्यविषया प्रत्यभिज्ञा पार्थिवपरमाणुरूपादयः पाकाद्वह्निसंयोगाज्जायन्ते न तु परमाणुसमवायिकारणाश्रितरूपादिपूर्वकाः अतस्तन्निवृत्त्यर्थमपाकजग्रहणम् । सिद्धायामुत्पत्तौ कारणगुणपूर्वकत्वमकारणगुणपूर्वकत्वं चेति निरूपणीयं जलादिपरमाणुरूपादीनां चोत्पत्तिरेव नास्तीति न तैर्व्यभिचारः । एषां कारणगुणपूर्वकत्वाभिधानं स्वरूपकथनं न त्ववधारणार्थं नैमित्तिकद्रवत्ववेगयोरकारणगुणपूर्वकत्वस्यापि सम्भवात् । कारणगुणपूर्वकत्वमनयोर्वेगवदारब्धजलावयविसमवेतयोर्द्रष्टव्यम् ॥

बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दा अकारणगुणपूर्वकाः ॥

बुद्ध्यादयः शब्दान्ता अकारणगुणपूर्वकाः । स्वाश्रयस्य यत्समवायिकारणं तद्गुणपूर्वका न भवन्ति नित्यगुणत्वात् ॥

बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दतूलपरिमाणोत्तरसंयोगनैमित्तिकद्रवत्वपरत्वापरत्वापाकजाः संयोगजाः ॥

बुद्ध्यादयः संयोगजाः । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावना आत्ममनःसंयोगजाः । शब्दो भेर्याकाशसंयोगजः । तूलपरिमाणं प्रचयाख्यसंयोगजम् उत्तरसंयोगः संयोगजः संयोगोऽभिमतः नैमित्तिकद्रवत्वं वह्निसंयोगजम् परत्वापरत्वे दिक्कालपिण्डसंयोगजे पार्थिवपरमाणुरूपरसगन्धस्पर्शा वह्निसंयोगजा इति विवेकः ॥

संयोगविभागवेगाः कर्मजाः ॥

संयोगविभागवेगाः कर्मजाः । आद्यौ संयोगविभागौ कर्मजौ ॥

शब्दोत्तरविभागौ विभागजौ ॥

शब्दोत्तरविभागौ विभागजौ । आद्यः शब्दो विभागादपि जायते उत्तरो विभागो विभागादेव जायते इति विवेकः ॥

परत्वापरत्वद्वित्वद्विपृथक्त्वादयो बुद्ध्यपेक्षाः ॥

परत्वापरत्वद्वित्वद्विपृथक्त्वादयो बुद्ध्यपेक्षाः । एषामुत्पत्तौ निमित्तकारणं बुद्धिः । आदिशब्दात् त्रित्वत्रिपृथक्त्वादिपरिग्रहः ॥

रूपरसगन्धानुष्णस्पर्शशब्दपरिमाणैकत्वैकपृथक्त्वस्नेहाः समानजात्यारम्भकाः ॥

रूपादयः स्नेहान्ताः समानजात्यारम्भकाः । कारणरूपात् कार्यरूपं रसाद्रसो गन्धाद्गन्धः स्पर्शात् स्पर्शः स्नेहात् स्नेहो महत्त्वान्महत्त्वमित्यादि योज्यम् । शब्दस्तु स्वाश्रये एव शब्दान्तरारम्भकः अत्र कारणत्वमात्रं विवक्षितं न त्वसमवायिकारणत्वमन्यथा विजातीयानां पाकजानां निमित्तकारणस्योष्णस्पर्शव्यवच्छेदोऽसङ्गतार्थः स्यात् । नन्वेवं तर्हि कथं रूपादीनां चाक्षुषकारणत्वं न तद्व्यतिरेकेण समानजातीयारम्भकत्वस्याभिप्रेतत्वात् ॥

सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चासमानजात्यारम्भकाः ॥

सुखादयोऽसमानजात्यारम्भकाः सुखमिच्छायाः कारणं दुःखं द्वेषस्य इच्छाद्वेषौ प्रयत्नस्य सोपि कर्मणः । पुत्रसुखं पितरि सुखं जनयत्यन्यथा तस्य प्रमोदानुपपत्तिरिति चेत् । तदसारम् । पुत्रस्य हि मुखप्रसादादिना सुखोत्पत्तिमनुमाय पश्चात् पितरि सुखं जायते तत्रास्य पुत्रस्य सुखं न कारणं

तस्यैतावन्तं कालमनवस्थानात् किन्तु लैङ्गिकी तद्विषया प्रतीतिः कारणमिति प्रक्रिया ॥

संयोगविभागसंख्यागुरुत्वद्रवत्वोष्णस्पर्शज्ञानधर्माधर्मसंस्काराः समानासमानजात्यारम्भकाः(१) ॥

संयोगादयः संस्कारान्ताः समानासमानजात्यारम्भकाः । संयोगात् समानजातीय उत्तरसंयोगो विजातीयं द्वितूलके महत्परिमाणं विभागाद्विभागः शब्दश्च कारणगतैकत्वसंख्यातः कार्यवर्तिन्येकत्वसंख्या द्वित्वबहुत्वसंख्याभ्यां चाणुत्वमहत्त्वे गुरुत्वाद्गुरुत्वान्तरं पतनं च द्रवत्वाद्द्रवत्वान्तरं स्यन्दनक्रिया च उष्णस्पर्शादुष्णस्पर्शः पार्थिवपरमाणुरूपादयश्च ज्ञानाज्ज्ञानं संस्कारश्च धर्माद्धर्मः सुखं च अधर्मादधर्मो दुःखं च संस्कारात् संस्कारः स्मरणं च ॥

बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषभावनाशब्दाः स्वाश्रयसमवेतारम्भकाः ॥

बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषभावनाशब्दाः स्वाश्रयसमवेतारम्भकाः । सुखादयस्तावद्यत्र स्वयं वर्तन्ते तत्रैव कार्यं जनयन्ति बुद्धिस्तु द्वित्वादिकं परत्रारभमाणापि आत्मविशेषगुणं जनयन्ती स्वाश्रयसमवेतमेव जनयति नान्यत्र ॥

रूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणस्नेहप्रयत्नाः परत्रारम्भकाः॥

रूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणस्नेहप्रयत्नाः परत्रारम्भकाः । अवयवेषु वर्तमाना रूपादयो यथासम्भवमवयविनि रूपादिकमारभन्ते आत्मनि समवेतः प्रयत्नो हस्तादिषु क्रियाहेतुः ॥

संयोगविभागसंख्यैकपृथक्त्वगुरुत्वद्रवत्ववेगधर्माधर्मास्तूभयत्रारम्भकाः ॥

संयोगादय उभयत्रारम्भकाः । स्वाश्रये तदन्यत्र चारम्भकाः तन्तुषु वर्तमानः संयोगस्तेष्वेव पटमारभते विषयेन्द्रियसंयोगश्चात्मविज्ञानं(२) वंशदलयोर्विभागोन्यत्राकाशे शब्दमारभते वंशदलाकाशविभागश्च स्वाश्रये आकाशे अवयववर्तिन्येकत्वसंख्या अवयविन्येकत्वमारभते स्वाश्रये च द्वित्वादिसंख्याम् अथावयवेष्वेकपृथक्त्वमवयविन्येकपृथक्त्वं स्वाश्रयेषु द्विपृथक्त्वादिक-

(१) उभयारम्भकाः–पा० ५ पु० । (२) आत्मनि ज्ञानमिति साधुः ।

मिति कारणगताश्च गुरुत्वद्रवत्ववेगाः कार्ये तानारभन्ते स्वाश्रयेषु क्रियां धर्माधर्मावात्मनि सुखदुःखे परत्र चाग्न्यादौ ज्वलनादिक्रियाम् ॥

गुरुत्वद्रवत्ववेगप्रयत्नधर्माधर्मसंयोगविशेषाः क्रियाहेतवः ॥

गुरुत्वादयः क्रियाहेतवः । गुरुत्वात् पतनं द्रवत्वात् स्यन्दनं वेगादिषोरुत्तरकर्माणि प्रयत्नाच्छरीरादिक्रिया धर्माधर्माभ्यामग्न्यादिक्रिया विशिष्यते इति विशेषः संयोग एव विशेषः संयोगविशेषः विशिष्टः संयोगो नोदनाभिघातलक्षणः सोऽपि क्रियाहेतुरिति वक्ष्यते ॥

रूपरसगन्धानुष्णस्पर्शसंख्यापरिमाणैकपृथक्त्वस्नेहशब्दानामसमवायिकारणत्वम् ॥

रूपादयः शब्दान्ताः असमवायिकारणम् । समवायिकारणप्रत्यासन्नमवधृतसामर्थ्यमसमवायिकारणं प्रत्यासत्तिश्च समवायिकारणसमवायः समवायिकारणैकार्थसमवायश्च सुखादीनां समवायिकारणमात्मा तत्र समवायादात्ममनःसंयोगस्तेषामसमवायिकारणम् । नन्वेवं तर्हि धर्माधर्मयोरप्यसमवायिकारणत्वं स्यात् न तयोः समस्तात्मविशेषगुणोत्पत्तौ सामर्थ्यानवधारणात् । तथाहि धर्मादधर्मदुःखयोरनुत्पत्तिः अधर्माच्च धर्मसुखयोरनुत्पादः । एवं ज्ञानादीनामपि प्रत्येकं व्यभिचारो दर्शनीयः । सर्वेचावधृतसामर्थ्यस्तु ज्ञातृमनःसंयोग इत्येतावता विशेषेण तस्यैवासमवायिकारणत्वं तथा पटरूपस्य समवायिकारणेन पटेन सहैकस्मिन्नर्थे तन्तौ समवायात् तन्तुरूपं पटरूपस्यासमवायिकारणं न रसादयः तस्यैव तदुत्पत्तावन्वयव्यतिरेकाभ्यां सामर्थ्यावधारणात् । एवं रसादिष्वपि योज्यते उष्णस्पर्शस्य पाकजारम्भे निमित्तकारणत्वमप्यस्ति तदर्थमनुष्णस्पर्शस्य ग्रहणम् रूपरसगन्धानुष्णस्पर्शपरिमाणस्नेहानां समवायिकारणैकार्थसमवायादसमवायिकारणत्वम् कारणवर्त्तिनामेषां काय सजातीयारम्भकत्वात् । शब्दस्य समवायिकारणसमवायादसमवायिकारणता आकाशाश्रितेनाकाशे एव शब्दान्तरारम्भात् । संख्यापृथक्त्वयोरुभयथा कारणत्वं कारणवर्तिनोस्तयोः कार्ये यथासंख्यमेकत्वैकपृथक्त्वारम्भकत्वात् स्वाश्रये द्वित्वद्विपृथक्त्वजनकत्वात् ॥

बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनानां निमित्तकारणत्वम् ॥

बुद्ध्यादीनां निमित्तकारणत्वं तेषां निमित्तकारणत्वमेवेत्यर्थः ॥

संयोगविभागोष्णस्पर्शगुरुत्वद्रवत्ववेगानामुभयथा कारणत्वम्(१) ॥

संयोगविभागोष्णस्पर्शगुरुत्वद्रवत्ववेगानामुभयथा कारणत्वम् । असमवायिकारणत्वं निमित्तकारणत्वं चेत्यर्थः । तथाहि भेरीदण्डसंयोगः शब्दोत्पत्तौ निमित्तं भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायिकारणम् । एवं विभागे दलविभागो निमित्तं वंशदलाकाशविभागोऽसमवायिकारणम् । उष्णस्पर्श उष्णस्पर्शस्यासमवायिकारणं पाकजानां निमित्तकारणम् । गुरुत्वं स्वाश्रये पतनस्यासमवायिकारणम् । नोदनाभिघातः क्रियोत्पत्तौ निमित्तकारणम् । एवं द्रवत्ववेगयोरपि योज्यम् ॥

परत्वापरत्वद्वित्वद्विपृथक्त्वादीनामकारणत्वम् ॥

परत्वापरत्वादीनामकारणत्वम् । नैतान्यसमवायिकारणं नापि निमित्तकारणम् । द्वित्वपृथक्त्वादीनामित्यादिपदेन त्रिपृथक्त्वानां परमाणुपरिमाणपरममहत्परिमाणयोश्च परिग्रहः ॥

संयोगविभागशब्दात्मविशेषगुणानां प्रदेशवृत्तित्वम् ॥

संयोगविभागशब्दात्मविशेषगुणानां प्रदेशवृत्तित्वमिति । प्रदेशवृत्तयोऽव्याप्यवृत्तयः स्वाश्रये वर्तन्ते न वर्तन्ते चेत्यर्थः । नन्वेतदयुक्तम् । युगपदेकस्यैकत्र भावाभावविरोधात् नानुपपन्नम् प्रमाणेन तथाभावप्रतीतेः तथाहि महतो वृक्षस्य पुरुषेण सहाग्रे संयोगो मूले च तदभावः प्रतीयते मूले वृक्षोपलम्भेपि संयोगस्य सर्वैरनुपलम्भात् न च मूलाग्रयोरेव संयोगतदभावौ तत्प्रदेशावच्छेदेन वृक्ष एव पुरुषस्य भावाभावप्रतीतेः यदि प्रदेशस्य संयोगो न प्रदेशिनः तदा प्रदेशस्यापि स्वप्रदेशापेक्षया प्रदेशित्वान्निष्प्रदेशे परमाणुमात्रे संयोगः स्यात् तद्वृत्तिस्तु संयोगो न प्रत्यक्ष इति संयोगप्रतीत्यभाव एव पर्यवस्यति यथा च रूपादिभेदेप्येकोवयवी न भिद्यते यथा संयोगतदभावाभ्यामपि उभयत्रापि तदेकत्वस्य प्रत्य-

(१) उभयकारणत्वम्–पा० ५ पु० ।

प्रसिद्धत्वात् यद्यप्युभयाश्रयः संयोगः तयोरुपलब्धावुपलभते एव तथापि तस्य रूपादिवद्गृह्यमाणाखिलावयवावच्छेदेनानुपलम्भादव्यापकत्वम् । एवं शब्दोऽप्याकाशं न व्याप्नोति तत्रैवास्य देशभेदेनोपलम्भानुपलम्भाभ्यां युगपद्भावाभावसम्भवात् बुद्ध्यादयो ह्यन्तर्बहिश्चोपलम्भानुपलम्भाभ्यामव्यापकाः कथं तर्हि धर्माधर्माभ्यामग्न्यादिषु क्रिया तयोस्तद्देशे अभावादिति चेन्न तत्रासतोरपि तयोः स्वाश्रयसन्निधिमात्रेण निमित्तत्वात् । यथा वस्त्रस्यैकान्ते चाण्डालस्पर्शोऽपरान्तसंयुक्तस्य त्रैवर्णिकस्य प्रत्यवायहेतुः तथेदमपि द्रष्टव्यम् ॥

शेषाणामाश्रयव्यापित्वम् ॥

शेषाणामाश्रयव्यापित्वम् । उक्तेभ्यो येऽन्ये ते शेषाः तेषामाश्रयव्यापित्वं संयोगादिवदव्यापकं न भवतीत्यर्थः ॥

अपाकजरूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणैकत्वैकपृथक्त्वसांसिद्धिकद्रवत्वगुरुत्वस्नेहानां यावद्द्रव्यभावित्वम् ॥

अपाकजरूपादीनां यावद्द्रव्यभावित्वं यावदाश्रयद्रव्यं तावद्रूपादयो विद्यन्ते । पाकजरूपादयः सत्येवाश्रये नश्यन्तीत्यपाकजग्रहणम् ॥

शेषाणामयावद्द्रव्यभावित्वं चेति ॥

शेषाणामयावद्द्रव्यभावित्वम् । अपाकजरूपादिव्यतिरिक्ता गुणा यावद्द्रव्यं न सन्ति सत्येवाश्रये नश्यन्तीत्यर्थः ॥

रूपादीनां सर्वेषां गुणानां प्रत्येकमपरसामान्यसम्बन्धाद्रूपादिसञ्ज्ञा भवन्ति ॥

सम्प्रति प्रत्येकं गुणानां परस्परवैधर्म्यप्रतिपादनार्थमाह । रूपादीनामिति । रूपमादिर्येषां गुणानां तेषामेकैकं प्रत्यपरजातेः रूपत्वादिकायाः सम्बन्धाद्रूपादिसञ्ज्ञा रूपमिति रस इति सञ्ज्ञा भवन्ति । रूपत्वाद्यपरसामान्यकृता रूपादिसञ्ज्ञा रूपादीनां प्रत्येकं वैधर्म्यम् । रूपत्वसामान्यं नास्तीति केचित् तदयुक्तं नीलपीतादिभेदेषु रूपं रूपमिति प्रत्ययानुवृत्तेः चक्षुर्ग्राह्यतोपाधिकृता तदनुवृत्तिरिति चेन्न तेषां रूपमित्येवं चक्षुषाऽग्रहणात् तद्ग्राह्यतानिमित्तत्वे हि ग्रहणादनन्तरं तथाप्रत्ययः स्यात् चक्षुर्ग्राह्यता तद्ग्रहणयोग्यता सा च नीलादिषु त्रिकालावस्थायिनीति चेत् अस्तु कामं किं त्वेषा यदि प्रतिरूपं व्यावृत्ता प्रत्ययानुगमो न स्यात् एकनिमित्ताभावात् अथानुवृत्ता सञ्ज्ञाभेदमात्रम् । एवं रसादयोपि व्याख्याताः ॥

तत्र रूपं चक्षुर्ग्राह्यम् । पृथिव्युदकज्वलनवृत्ति द्रव्याद्युपलम्भकं नयनसहकारि शुक्लाद्यनेकप्रकारं सलिलादिपरमाणुषु नित्यं पार्थिवपरमाणुष्वग्निसंयोगविरोधि सर्वकार्यद्रव्येषु कारणगुणपूर्वकमाश्रयविनाशादेव विनश्यतीति ॥

सर्वपदार्थानामभिव्यक्तिनिमित्तत्वादादौ रूपं निरूपयति । तच्च रूपं चक्षुर्ग्राह्यमिति । तेषां गुणानां मध्ये रूपं चक्षुषैव गृह्यते नेन्द्रियान्तरेण । ननु रूपत्वमपि चक्षुषैव गृह्यते कथमिदं वैधर्म्यं रूपस्य । न। गुणेभ्यो वैधर्म्यस्य विवक्षितत्वात् तथा च प्रकृतेभ्यो निर्धारणार्थं तत्रेत्युक्तम् । सामान्यादस्य वैधर्म्यं तु सामान्यवत्त्वमेव । पृथिव्युदकज्वलनवृत्ति। पृथिव्युदकज्वलनेष्वेव वर्तते । द्रव्याद्युपलम्भकम्। यस्मिन्नाश्रये वर्तते तस्य द्रव्यस्य तद्गतानां च गुणकर्मसामान्यानामुपलम्भकम् । नयनसहकारि । स्वगतं रूपं चक्षुषो विषयग्रहणे सहकारि । शुक्लाद्यनेकप्रकारम् । शुक्लादयोऽनेके प्रकारा यस्य तत् तथाविधम् । सलिलादिपरमाणुषु नित्यम् । सलिलपरमाणुषु तेजःपरमाणुषु च नित्यम्। पार्थिवपरमाणुष्वग्निसंयोगविरोधि। अग्निसंयोगो विनाशकः पार्थिवपरमाणुरूपस्येति च वक्ष्यामः । सर्वकार्यद्रव्येषु कारणगुणपूर्वकम्(१) । कार्यद्रव्यगतं रूपं स्वाश्रयसमवायिकारणरूपपूर्वकम् । आश्रयविनाशादेव विनश्यति । कार्यरूपविनाशस्याश्रयविनाश एव हेतुः आश्रयविनाशाद्रूपस्य विनाश इति न मृष्यामहे सहैव रूपद्रव्ययोर्विनाशप्रतीतेरिति चेन्न कारणाभावात् । मुद्गराभिघातात् तावदवयवक्रियाविभागादिक्रमेण द्रव्यारम्भकसंयोगनिवृत्तौ तदारब्धस्य द्रव्यस्य विनाशः कारणविनाशात् तद्गतरूपविनाशे तु किं कारणम् यदि ह्यकारणस्याप्यवयवसंयोगस्य विनाशाद्रूपविनाशः कपालरूपाण्यपि ततो विनश्येयुरविशेषात् तस्मात् पूर्वं द्रव्यस्य विनाशस्तदनु रूपस्य आशुभावात् क्रमस्याग्रहणमिति युक्तमुत्पश्यामः । ये तु रूपद्रव्ययोस्तादात्म्यमिच्छन्तो द्रव्यकारणमेव रूपस्य कारणमाहुस्ते इदं प्रष्टव्याः । किं परमाणुरूपं रूपान्तरमारभते न वा आरभमाणमपि किं स्वात्मन्यारभते किं वा स्वाश्रये परमाणौ यदि नारभते यदि वा स्वात्मनि स्वाश्रये चारभते द्व्यणुके रूपानुत्पत्तौ तत्पूर्वकं

(१) कारणगुणपूर्वकं चोत्पद्यते-पा॰ २ पु॰ । मूलेपि तत्रैवमेव ।

जगदरूपं स्यात् । अथ तद् द्व्यणुके आरभते अविद्यमानस्य स्वाश्रयत्वायोगादुत्पन्ने द्व्यणुके पश्चात् तत्र रूपोत्पत्तिरित्यवश्यमभ्युपेतव्यम् निराश्रयस्य कार्यस्यानुत्पादात् । तथा सति तादात्म्यं कुतः पूर्वापरकालभावात् किञ्चावस्थिते एव घटे रूपादयो वह्निसंयोगाद्विनश्यन्ति तथा सति जायन्ते चेति भवताभ्युपगमः यस्य चोत्पत्तौ यस्यानुत्पत्तिर्यन्निवृत्तौ चानिवृत्तिर्न तयोस्तादात्म्यमिति प्रक्रियेयम् । न चात्यन्तभेदे पृथगुपलम्भप्रसङ्गः सर्वदा रूपस्य द्रव्याश्रितत्वात् । एतदेव कथं वस्तुस्वाभाव्यादिति कृतं गुरुप्रतिकूलवादेन ॥

रसो रसनग्राह्यः । पृथिव्युदकवृत्तिः जीवनपुष्टिबलारोग्यनिमित्तम् रसनसहकारी मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायभेदभिन्नः । अस्यापि नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयो रूपवत्[1] ॥

सम्प्रति बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यस्य प्रत्यक्षद्रव्यवृत्तेर्विशेषगुणस्य निरूपणप्रसङ्गेन रसगन्धयोर्व्याख्यातव्ययोरुभयद्रव्यवृत्तित्वविशेषेणादौ रूपं व्याख्याय रसं व्याचष्टे । रसो रसनग्राह्य इति । गुणेषु मध्ये रस एव रसनग्राह्यो रसनग्राह्य एव रसः । पृथिव्युदकवृत्तिः । पृथिव्युदकयोरेव वर्तते । जीवनपुष्टिबलारोग्यनिमित्तम् । जीवनं प्राणधारणं पुष्टिरवयवोपचयः बलमुत्साहविशेषः आरोग्यं रोगाभावः एषां रसो निमित्तम् । एतच्च सर्वं वैद्यशास्त्रादवगन्तव्यम् । रसनसहकारी । स्वगतो रसो रसनस्य बाह्यरसोपलम्भे सहकारी । मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायभेदभिन्नः । मधुरादिभेदेन भिन्नः षट्प्रकार इत्यर्थः । तस्य च नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयो रूपवत् । यथा रूपं पार्थिवपरमाणुष्वग्निसंयोगादुत्पत्तिविनाशवत् सलिलपरमाणुषु नित्यम् कार्ये कारणगुणपूर्वकमाश्रयविनाशाद्विनश्यति तथा रसोऽपि ॥

गन्धो घ्राणग्राह्यः । पृथिवीवृत्तिः घ्राणसहकारी सुरभिरसुरभिश्च । अस्यापि पूर्ववदुत्पत्त्यादयो व्याख्याताः ॥

---

(१) पूर्ववत्-पा० ५ पु० । रूपवद् द्रष्टव्याः-पा० ६ पु० ।

गन्धो घ्राणग्राह्यः । गन्ध एव घ्राणग्राह्यो घ्राणग्राह्य एव गन्धः । ननु कथमयं नियमः स्वभावनियमात् । ईदृशो गन्धस्य स्वभावो यदयमेव घ्राणेनैकेन गृह्यते नान्यो दृष्टानुमितानां नियोगप्रतिषेधाभावात् । पृथिवीवृत्तिः । पृथिव्यामेव वर्तते नान्यत्र । घ्राणसहकारी । स्वगतो गन्धो घ्राणस्य सहकारी । सुरभिरसुरभिश्चेति भेदः । अस्यापि पूर्ववदुत्पत्त्यादयो व्याख्याताः । यथा रसः पार्थिवपरमाणुष्वग्निसंयोगादुत्पत्तिविनाशवान् कार्ये कारणगुणपूर्वक आश्रयविनाशाद्विनश्यति तथा गन्धोपि । नित्यत्वं पुनरस्य नास्त्येव ॥

स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यः । क्षित्युदकज्वलनपवनवृत्तिः(१) त्वक्सहकारी(२) रूपानुविधायी शीतोष्णानुष्णाशीतभेदात्(३) त्रिविधः । अस्यापि नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः पूर्ववत् ॥

स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यः । त्वचि स्थितमिन्द्रियं त्वगिन्द्रियं तेनैव स्पर्शो गृह्यते नान्येन । क्षित्युदकज्वलनपवनवृत्तिः । एतेष्वेव वृत्तिरेव । त्वक्सहकारी । स्पर्शस्त्वगिन्द्रियस्य विषयग्रहणसहकारी । रूपानुविधायी रूपमनुविधातुमनुगन्तुं शीलमस्य यत्र रूपं तत्र नियमेन तस्य सद्भावात् । शीतोष्णानुष्णाशीतभेदात् त्रिविधः । काठिन्यप्रशिथिलादयस्तु संयोगविशेषा न स्पर्शान्तरम् उभयेन्द्रियग्राह्यत्वात् । अस्यापि नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः पूर्ववदिति । व्यवहितस्य रसस्य ग्रहणं न गन्धस्य तस्य नित्यत्वाभावात् ॥

पार्थिवपरमाणु(४)रूपादीनां पाकजोत्पत्तिविधानम् । घटादेरामद्रव्यस्याग्निना सम्बद्धस्याग्न्यभिघातान्नोदनाद्वा तदारम्भकेष्वणुषु कर्माण्युत्पद्यन्ते तेभ्यो विभागाः विभागेभ्यः संयोगविनाशाः संयोगविनाशेभ्यश्च(५) कार्यद्रव्यं विनश्यति । तस्मिन् विनष्टे स्वतन्त्रेषु परमाणुष्वग्निसंयोगादौष्ण्यापेक्षाच्छ्या-

(१) क्षितिजलज्योतिरनिलवृत्तिः—पा॰ ६ पु॰ । (२) त्वगिन्द्रियसहकारी—पा॰ ५ पु॰ ।
(३) भेदेन—पा॰ ६ पु॰ । (४) परमाणुषु—पा॰ ६ पु॰ ।
(५) द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशास्तद्विनाशेभ्यः—पा॰ १ पु॰ ।

मादीनां विनाशः पुनरन्यस्मादग्निसंयोगादौष्ण्यापेक्षात् पाकजा जायन्ते । तदनन्तरं भोगिनामदृष्टापेक्षादात्माणुसंयोगादुत्पन्नपाकजेष्वणुषु कर्मोत्पत्तौ तेषां परस्परसंयोगाद् द्व्यणुकादिक्रमेण कार्यद्रव्यमुत्पद्यते । तत्र च कारणगुणप्रक्रमेण(१) रूपाद्युत्पत्तिः । न च कार्यद्रव्य एव(२) रूपाद्युत्पत्तिर्विनाशो वा सम्भवति सर्वावयवेष्वन्तर्बहिश्च वर्तमानस्याग्निना व्याप्त्यभावाद् अणुप्रवेशादपि च व्याप्तिर्न सम्भवति कार्यद्रव्यविनाशादिति ॥

पार्थिवपरमाणुरूपादीनामुत्पत्तिविनाशनिरूपणार्थमाह । पार्थिवपरमाणुरूपादीनामिति । यद्यपि परमाणव एव पृथिवी तथापि ते कार्यरूपपृथिव्यपेक्षया पार्थिवा उच्यन्ते पृथिव्या इमे कारणं परमाणवः पार्थिवपरमाणवः तेषां ये रूपादयः तेषां पाकजानामुत्पत्तेर्विधानं प्रकारः कथ्यते । नन्वेवं सति श्यामादिविनाशनिरूपणं न प्रतिज्ञातं स्यात् नैवम् प्रकारशब्देन तस्यावबोधात्(३) यथाहि रूपादीनां पाकादुत्पत्तिप्रकारो यत्र पूर्वेषां विनाशादपरेषामुत्पादः तमेव प्रकारं दर्शयति । घटादेरामद्रव्यस्येत्यादिना । आदिशब्देन शरावादयो गृह्यन्ते । आमद्रव्यस्येत्यपक्वद्रव्यस्येत्यर्थः । पाकार्थमग्नि- सम्बद्धस्य परमाणुषु कर्माण्युत्पद्यन्ते आमद्रव्यस्य घटादेः संयोगिनोप्युदकपरमाणवः सन्ति तन्निवृत्त्यर्थमाह । तदारम्भकेष्विति । तस्य घटादेरारम्भकेष्वित्यर्थः । घटाद्यारम्भकाश्च परमाणवः पारम्पर्येण कर्मणां कारणमित्याह । अग्न्यभिघातान्नोदनाद्वेति । पार्थिवस्य परमाणोरग्निनाभिघातो नोदनं वा संयोगविशेषः स च कर्माधिकारे वक्ष्यते । तेभ्यो विभागाः विभागेभ्यः संयोगविनाशाः संयोगविनाशेभ्यश्च कार्यद्रव्यं विनश्यति । तेभ्यः कर्मभ्यः परमाणूनां विभागाः विभागेभ्यो द्व्यणुकलक्षणं कार्यद्रव्यं विनश्यति । तस्मिन् विनष्टे स्वतन्त्रेषु परमाणुष्वग्निसंयोगादग्निगतौष्ण्यापेक्षाच्छ्यामादीनां

(१) पूर्वक्रमेण-पा· ५ पु· । (२) कार्यद्रव्ये-पा· १ पु· । (३) तस्यावरोधात्-पा· ४ पु· ।

पूर्वरूपरसगन्धस्पर्शानां विनाशः पुनरन्यस्मादग्निसंयोगात् पाकजा जयन्ते। स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाकजोत्पत्तौ कार्यानवरुद्ध एव द्रव्ये सर्वत्र रूपाद्युत्पत्तिदर्शनं प्रमाणम्। परमाणुरूपादयः कार्यानवरुद्धेष्वेव द्रव्येषु भवन्ति आरभ्यमाणरूपादित्वात् तन्त्वादिरूपवत्। पूर्वरूपादिविनाशेपि रूपान्तरोत्पत्तिः प्रमाणम्। रूपादिमति रूपाद्यन्तरारम्भासम्भवात् रक्तादिरूपादयो रूपादिमत्सु नारभ्यन्ते रूपादित्वात् तन्त्वादिरूपादिवत्। एवं परमाणुषु पूर्वरूपादिविनाशे सिद्धे वह्निसंयोग एव विनाशहेतुरवतिष्ठते तद्भावभावित्वादन्यस्यासम्भवात् न च यदेव रूपादीनां विनाशकारणं तदेव तेषामुत्पत्तिकारणमित्यवगन्तव्यम्। तन्तुरूपादीनामन्यत उत्पत्तेरन्यतश्च विनाशदर्शनात् तेन परमाणुषु रूपादीनामन्यस्मादग्निसंयोगादुत्पत्तिरन्यस्मादग्निसंयोगाद्विनाश इत्यवसीयते। परमाणुरूपादिविनाशोत्पादावेककारणकौ न भवतः रूपादिविनाशोत्पादत्वात् तन्तुरूपादिविनाशोत्पादवत्। तदनन्तरमित्यादि। उत्पन्नेषु घटादिषु येषां तत्साध्ययोः सुखदुःखयोरनुभवो भोगो भविष्यति ते भोगिनः तेषामदृष्टं धर्माधर्मलक्षणमपेक्षमाणादात्मपरमाणुसंयोगादुत्पन्नपाकजरूपरसगन्धस्पर्शेषु परमाणुषु कर्माण्युत्पद्यन्ते। तेभ्यस्तेषां परमाणूनां परस्परसंयोगास्ततश्च द्वाभ्यां द्व्यणुकं त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकमित्यनेन क्रमेण कार्यद्रव्यं घटादिकमुत्पद्यते इति। तत्र च कारणगुणप्रक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिः। परमाणुद्वयरूपाभ्यां द्व्यणुके रूपं द्व्यणुकरूपेभ्यश्च त्र्यणुकरूपमित्यनेन क्रमेण घटादौ रूपरसगन्धस्पर्शोत्पत्तिः। संख्यादीनां न पाकजत्वं तेषामविलक्षणत्वात्। ननु स्पर्शस्यापि वैलक्षण्यं न दृश्यते। सत्यम्। तथाप्यस्य पाकजत्वमनुमानात्। तच्च पृथिव्यधिकारे दर्शितम्। पाकजोत्पत्त्यनन्तरं परमाणुषु क्रिया न तु श्यामादिनिवृत्तिसमकालमेवेति रूपादिमत्येव द्रव्ये रूपादिमत्कार्यद्रव्यारम्भहेतुभूतक्रियादर्शनाद् दृश्यते परमाणुक्रिया रूपादिमत्येव जायते रूपादिमत्कार्यारम्भहेतुभूतक्रियात्वात् पटारम्भकतन्तुसंयोगोत्पादकतन्तुक्रियावत्। अथ कथं कार्यद्रव्ये एव रूपादीनामग्निसंयोगादुत्पादविनाशौ न कल्प्येते। प्रतीयन्ते हि पाकार्थमुपक्षिप्ता घटादयः सर्वावस्थासु प्रत्यक्षाः छिद्रविनिवेशितदृशा([1]) प्रत्यभिज्ञायन्ते च पाकजोत्तरकालमपि त एवामी घटादय इति तत्राह।

(१) छिद्रनिवेशितचक्षुषा–पा॰ २।४ पु॰।

न चेति । उपपत्तिमाह । सर्वावयवेष्विति । अन्तर्बहिश्च सर्वेष्ववयवेषु वर्तमानस्य समवेतस्यावयविनो बाह्ये वर्तमानेन वह्निना व्याप्यव्यापकस्य संयोगस्याभावात् कार्यरूपादीनामुत्पत्तिविनाशयोरक्लृप्तेरन्तर्वर्तिनामपाकप्रसङ्गादिति भावः । सच्छिद्राण्येवावयविद्रव्याणि तत्र यदि नाम महतस्तेजोवयविनो नान्तःप्रवेशोस्ति तत्परमाणूनां ततो व्याप्तिर्भविष्यति तत्राह । अणुप्रवेशादपीति । न तावत्परमाणवः सन्तराः निर्भागत्वात् द्व्यणुकस्य सान्तरत्वे चानुत्पत्तिरेव तस्य परमाण्वोरसंयोगात् संयुक्तौ चेदिमौ निरन्तरावेव सभागयोर्हि वस्तुनोः केनचिदंशेन संयोगात् केनचिदसंयोगात् सान्तरः संयोगः निर्भागयोस्तु नायं विधिरवकल्पते स्थूलद्रव्येषु प्रतीयमानेष्वन्तरं न प्रतिभात्येव त्र्यणुकेष्वेवान्तरं तच्चानुपलब्धियोग्यत्वान्न प्रतीयते इति गुर्वीयं कल्पना । तस्मान्निरन्तरा एव घटादयः तेषामन्तस्तावदग्निपरमाणूनां प्रवेशो नास्ति यावत्पार्थिवावयवानां व्यतिभेदो([1]) न स्यात् । स्पर्शवति द्रव्ये तथाभूतस्य द्रव्यान्तरस्य प्रतीघातात् व्यतिभिद्यमानेषु चावयवेषु क्रियाविभागादिन्यायेन द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशादवश्यं द्रव्यविनाश इति कुतस्तस्याणुप्रवेशादभिव्यक्तिः न च कार्यद्रव्येष्वाश्रयविनाशादन्यतो रूपादीनां विनाशः कारणगुणेभ्यश्चान्यत उत्पादो दृष्टः तेनापि घटवह्निसंयोगाद्रूपादीनामुत्पत्तिविनाशौ न कल्प्येते घटरूपादय आश्रयविनाशादेव नश्यन्ति कार्यद्रव्यगतरूपरसगन्धस्पर्शत्वात् मुद्गराभिहतनष्टघटरूपादिवत् तथा घटरूपादयः कारणगुणेभ्य एव जायन्ते कार्यद्रव्यगतरूपादित्वात् पटगतरूपादिवत् किं च पूर्वमवयवानां प्रशिथिलता आसीदिदानीं काठिन्यमुपलभ्यते न च नोदनाभिघातयोरिव शैथिल्यकाठिन्ययोरेकत्र समावेशो युक्तः परस्परविरोधात् तस्मात् पूर्वव्यूहनिवृत्तौ व्यूहान्तरमेतदुपजातम् तथा सति प्राक्तनद्रव्यविनाशात्([2]) कारणविनाशाद् द्रव्यान्तरस्योत्पादः कारणसद्भावादेवेत्यवतिष्ठते प्रत्यभिज्ञानं च ज्वालादिवत्सामान्यविषयम् सर्वावस्थोपलब्धिरपि कार्यस्य विनश्यतोपि क्रमेण विनाशात् नहि घटः परमाणुसङ्घारब्धो येन विभक्तेषु परमाणुषु सहसैव विनश्येत् किं तु द्व्यणुकादिप्रक्रमेणारब्धः तस्य द्व्यणुकत्र्यणुकाद्यसंख्येयद्रव्य-

(१) विभागः ।   (२) प्राक्तनद्रव्यविनाशः-पा॰ १ पु॰ ।

विनाशात्परम्परया चिरेण विनश्यतो यावदविनाशस्तावदुपलब्धिरस्त्येव एकतश्च पूर्वे ऽवयवा विनश्यन्ति अन्यतश्चोत्पन्नपाकजैरणुभिरपूर्वे तत्स्थाने एव द्व्यणुकादिप्रक्रमेणारभ्यन्ते तेन पक्वापक्वावयवदर्शनम् यदा चान्यावयवानां नाशात्पूर्वावयविनो विनश्यत्ता तदैवापूर्वावयवानामुत्पादात् क्षणान्तरे पूर्वावयविविनाशे ऽवयव्यन्तरस्य चोत्पाद इत्याधारभावोवधारणं च स्यात् यावन्तः पूर्वस्यावयवास्तावन्त एवोत्तरस्यारम्भकाः तत्परिमाणत्वं तत्संख्यात्वं चोपपद्यते । प्रक्रिया तु द्व्यणुकस्य विनाशः त्र्यणुकस्य विनश्यत्ता श्यामादीनां विनश्यत्ता सक्रिये परमाणौ विभागजविभागस्योत्पद्यमानता रक्ताद्युत्पादकस्याग्निसंयोगस्योत्पद्यमानतेत्येकः कालः । ततस्त्र्यणुकविनाशः तत्कार्यस्य विनश्यत्ता श्यामादीनां विनाशः विभागजविभागस्योत्पादः संयोगस्य विनश्यत्ता रक्ताद्युत्पादकाग्निसंयोगोत्पादो रक्तादीनामुत्पद्यमानता श्यामादिनिवर्तकाग्निसंयोगस्य विनश्यत्तेत्येकः कालः । ततस्तत्कार्यविनाशस्तत्कार्यविनश्यत्ता उत्तरस्य संयोगस्योत्पाद्यमानता रक्तादीनामुत्पादः श्यामाद्युच्छेदकाग्निसंयोगस्य विनाशः द्वितीयपरमाणौ द्रव्यारम्भकक्रियाया उत्पद्यमानतेत्येकः कालः । ततस्तत्कार्यस्य विनाशस्तत्कार्यस्य विनश्यत्ता उत्तरसंयोगस्योत्पादः क्रियाविभागविभागजविभागानां विनश्यत्ता द्वितीयपरमाणौ क्रियाया उत्पादो विभागस्योत्पद्यमानत्तेत्येकः कालः । ततस्तत्कार्यस्य विनाशस्तत्कार्यस्य विनश्यत्ता क्रियाविभागविभागजविभागानां विनाशः द्वितीयपरमाण्वाकाशविभागस्योत्पादस्तत्संयोगस्य विनश्यत्तेत्येकः कालः । ततस्तत्कार्यस्य विनाशस्तत्कार्यस्य विनश्यत्ता परमाण्वाकाशसंयोगविनाश उत्तरसंयोगस्योत्पद्यमानतेत्येकः कालः । ततस्तत्कार्यस्य विनाशस्तत्कार्यस्य विनश्यत्ता परमाणोः परमाण्वन्तरेण सहोत्तरसंयोगोत्पादो द्व्यणुकस्योत्पद्यमानता विभागकर्मणोर्विनश्यत्तेत्येकः कालः । ततस्तत्कार्यस्य विनाशस्तत्कार्यस्य विनश्यत्ता द्व्यणुकस्योत्पादस्तद्गतानां रूपादीनामुत्पद्यमानता विभागकर्मणोर्विनाशः ततः क्षणान्तरे कारणगुणपूर्वप्रक्रमेण द्व्यणुके गुणान्तरोत्पादः । एवं सर्वत्र द्व्यणुकेषु कल्पना । त्र्यणुकाद्युत्पत्तौ तु कर्म न चिन्तनीयम् युगपद्बहूनां परमाणूनां संयोगादुत्पन्नेषु द्व्यणुकान्तरकारणस्य परमाणोर्द्व्यणुकान्तरकारणेन परमाणुना सह संयोगात् द्व्यणुकस्य द्व्यणुकान्तरकारणपरमाणुना संयोगः ततोपि द्व्यणु-

कयोः संयोग इत्यनेन क्रमेण संयोगजसंयोगेभ्य एतेषामुत्पादात् । एवं यथोपदेशं यथाप्रश्नं च व्याख्यातमस्माभिः ॥

एकादिव्यवहारहेतुः संख्या । सा पुनरेकद्रव्या चानेकद्रव्या च । तत्रैकद्रव्यायाः सलिलादिपरमाणुरूपादीनामिव नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः । अनेकद्रव्या तु द्वित्वादिका परार्धान्ता । तस्याः खल्वेकत्वेभ्योऽनेकविषयबुद्धिसहितेभ्यो निष्पत्तिरपेक्षाबुद्धिविनाशाद् विनाश इति । कथम् । यदा बोद्धुश्चक्षुषा समानासमानजातीययोर्द्रव्ययोः सन्निकर्षे सति तत्संयुक्तसमवेतसमवेतैकत्वसामान्यज्ञानोत्पत्तावेकत्वसामान्यतत्सम्बन्धज्ञानेभ्य एकगुणयोरनेकविषयिण्येका बुद्धिरुत्पद्यते तदा तामपेक्ष्यैकत्वाभ्यां स्वाश्रययोर्द्वित्वमारभ्यते ततः पुनस्तस्मिन् द्वित्वसामान्यज्ञानमुत्पद्यते तस्माद् द्वित्वसामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनश्यत्ता द्वित्वसामान्यतत्सम्बन्धतज्ज्ञानेभ्यो द्वित्वगुणबुद्धेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः । तत इदानीमपेक्षाबुद्धिविनाशाद् द्वित्वगुणस्य विनश्यत्ता द्वित्वगुणज्ञानं द्वित्वसामान्यज्ञानस्य विनाशकारणं द्वित्वगुणतज्ज्ञानसम्बन्धेभ्यो(१) द्वे द्रव्ये इति द्रव्यबुद्धेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः । तदनन्तरं द्वे द्रव्ये इति द्रव्यज्ञानस्योत्पादः द्वित्वस्य विनाशः द्वित्वगुणबुद्धेर्विनश्यत्ता द्रव्यज्ञानात् संस्कारस्योत्पद्यमानतेत्येकः कालः(२) तदनन्तरं द्रव्यज्ञानाद्

---

(१) द्वित्वगुणबुद्धितः सामान्यबुद्धेरपि विनश्यत्ता द्वित्वगुणज्ञानतत्सम्बन्धेभ्यः-पा· ६ पु· ।
(२) टीकायामत्र वैषम्यम् ।

द्वित्वगुणबुद्धेर्विनाशो द्रव्यबुद्धेरपि संस्कारात्(१)। एतेन(२) त्रित्वाद्युत्पत्तिरपि व्याख्याता। एकत्वेभ्योऽनेकविषयबुद्धिसहितेभ्यो निष्पत्तिरपेक्षाबुद्धिविनाशाच्च विनाश इति। क्वचिच्चाश्रयविनाशादिति(३)। कथम्। यदैकत्वाधारावयवे कर्मोत्पद्यते तदैवैकत्वसामान्यज्ञानमुत्पद्यते कर्मणा चावयवान्तराद्विभागः क्रियते अपेक्षाबुद्धेश्चोत्पत्तिः। ततो यस्मिन्नेव काले विभागात् संयोगविनाशस्तस्मिन्नेव काले द्वित्वमुत्पद्यते संयोगविनाशाद् द्रव्यविनाशः सामान्यबुद्धेश्चोत्पत्तिः। ततो यस्मिन्नेव काले सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाशः तस्मिन्नेव काले आश्रयविनाशाद् द्वित्वविनाश इति शोभनमेतद्विधानम् बध्यघातकपक्षे सहानवस्थानलक्षणे तु विरोधे द्रव्यज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गः। कथम्। गुणबुद्धिसमकालमपेक्षाबुद्धिविनाशाद्(४) द्वित्वविनाशे तदपेक्षस्य द्वे द्रव्ये इति द्रव्यज्ञानस्यानुत्पत्तिप्रसङ्ग इति। लैङ्गिकवज्ज्ञानमात्रादिति चेत्स्यान्मतम् यथाऽभूतं भूतस्येत्यत्र लिङ्गाभावेपि ज्ञानमात्रादनुमानम् तथा गुणविनाशेपि गुणबुद्धिमात्राद् द्रव्यप्रत्ययः स्यादिति। न। विशेष्यज्ञानत्वात्। नहि विशेष्यज्ञानं सारूप्याद्विशेषणसम्बन्धमन्तरेण(५) भवितुमर्हति। तथा चाह(६) सूत्रकारः समवायिनः श्वैत्याच्छ्वै-

---

(१) तदनन्तरं द्वित्वगुणबुद्धेर्विनाशः द्रव्यबुद्धेरपि संस्कारादिति–पा· ५ पु·।
(२) अनेन–पा· ६ पु·। (३) विनाशादपि विनाशः–पा· ६ पु·।
(४) गुणबुद्धिसमानकालमेवापेक्षाबुद्धेर्विनाशात्–पा· ६ पु·।
(५) स्वरूपाद् विशेषणमन्तरेण–पा· १ पु·। (६) तथाह–पा· १ पु·।

त्यबुद्धेः श्वेते बुद्धिस्ते कार्यकारणभूते इति । न तु लैङ्गिकं ज्ञानमभेदेनोत्पद्यते(१) तस्माद्विषमोयमुपन्यासः न आशूत्पत्तेः यथा शब्दवदाकाशमिति अत्र त्रीणि ज्ञानान्याशूत्पद्यन्ते तथा द्वित्वादिज्ञानोत्पत्तावित्यदोषः । बध्यघातकपक्षेपि समानो दोष इति चेत् स्यान्मतम् । ननु बध्यघातकपक्षेपि तर्हि द्रव्यज्ञानानुत्पत्ति(२) प्रसङ्गः । कथम् । द्वित्वसामान्यबुद्धिसमकालं संस्कारादपेक्षाबुद्धिविनाशादिति । न । समूहज्ञानस्य संस्कारहेतुत्वात् समूहज्ञानमेव संस्कारकारणं नालोचनज्ञानमित्यदोषः । ज्ञानयौगपद्यप्रसङ्ग इति चेत् स्यान्मतम् ननु ज्ञानानां बध्यघातकविरोधे ज्ञानयौगपद्यप्रसङ्ग इति(३) । न । अविनश्यतोरवस्थानप्रतिषेधात् । ज्ञानायौगपद्यवचनेन(४) ज्ञानयोर्युगपदुत्पत्तिरविनश्यतोश्च युगपदवस्थानं प्रतिषिध्यते नहि बध्यघातकविरोधे ज्ञानयोर्युगपदुत्पत्तिरविनश्यतोश्च युगपदवस्थानमस्तीति ॥

सिद्धेपि संख्यास्वरूपे ये केचिदत्यन्तदुर्दर्शनाभ्यासतिरोहितबुद्धयो विप्रतिपद्यन्ते तान् प्रत्याह(५) । एकादीति । व्यवहृतिर्व्यवहारो ज्ञेयज्ञानं व्यवह्रियते ऽनेनेति व्यवहारः शब्दः एकादिव्यवहारः एकं द्वे त्रीणीत्यादिप्रत्ययः शब्दश्च तयोर्हेतुः संख्येति । एकं द्वे त्रीणीत्यादिप्रत्ययो विशेषणकृतो विशिष्टप्रत्ययत्वाद् दण्डीतिप्रत्ययवत् । एवं शब्दमपि पक्षीकृत्य विशिष्टशब्दत्वादिति हेतुरवगन्तव्यः । नन्वयं प्रत्ययो रूपादिविषयः । न । तत्प्रत्ययविलक्षणत्वात् । रूपनिमित्तो हि प्रत्ययो नीलं पीतमित्येवं स्यान्न त्वेकं द्वे इत्यादि । अस्तु तर्हि

---

(१) किन्तु साध्यसाधनभेदेन–इत्यधिकम् ६ पु· । (२) ज्ञानानुत्पत्ति–पा· १ पु· ।
(३) इति–नास्ति ५ । ६ । पु· । इति चेत्–इति क्वचित् ।
(४) यौगपद्यवचने–पा· ५ पु· । (५) तान् प्रतीदमाह–पा· २ पु· ।

१५

निर्विषयो रूपादिव्यतिरिक्तस्यार्थस्याभावात् कुतोऽस्मिन्नेकद्वित्रीणीत्यादिनाकारो जातः । आलयविज्ञानप्रतिबद्धवासनापरिपाकादिति चेत् नीलाद्याकारोपि तत एवास्तु नहि ज्ञानारूढस्य तस्य संख्याकारस्य वा कश्चिदनुभवकृतो विशेषो येनैकोऽर्थजोऽनर्थजश्चापर इति प्रतिपद्यामहे । अथायं विशेषोऽयमभ्रान्तो नीलाकारः संख्याकारस्तु विप्लुत इति । तदसारम् । नीलाकारस्याप्यचाभ्रान्तत्वे प्रमाणाभावात् न तावत् क्वचिदस्यास्ति संवादः तदेकज्ञाननियतत्वात् क्षणिकत्वाच्च । अत एव नार्थक्रियापि । न च प्रत्येकं सर्वज्ञानेषु स्वाकारमात्रसमाहितेषु पूर्वापरज्ञानवर्तिनामाकाराणां सादृश्यप्रतिपत्तिरस्ति येन तत्सदृशाकारप्रवाहोपलब्धिनिबन्धनः संवादो व्यवस्थाप्येत नापि सदृशाकारोपलम्भ एव सर्वत्र विलक्षणाकारोपलम्भस्यापि क्वचिद्भावात् । न चार्थजत्वादेव नीलाकारस्याभ्रान्तत्वसिद्धिः अर्थस्याप्रतीतौ तज्जन्यत्वविनिश्चयायोगादन्यतश्च प्रमाणादर्थप्रतीतावाकारकल्पनावैयर्थ्यात् आकारसंवेदनादेवार्थसिद्ध्यभ्युपगमे वा अभ्रान्ताकारसंवेदनादर्थसिद्धिः सिद्धे चार्थे तज्जन्यत्वविनिश्चयादाकारस्याभ्रान्तत्वसिद्धिरित्यन्योन्यापेक्षित्वम्(१) । अबाधितत्वं च नीलाकारवज्ज्ञानारूढस्य संख्याकारस्याप्यस्ति अर्थगतत्वेन च बाधाया असम्भवो नीलादिष्वपि दुरधिगमः तेषां स्वरूपविप्रकृष्टत्वात् तस्मादाकारमात्रसंवेदनमेव सर्वत्र न चेदेकत्राऽनर्थजोन्यत्रापि तथैवेति न नीलादिसिद्धिः असति बाह्ये वस्तुनि स्वसन्तानमात्राधीनजन्मनो वासनापरिपाकस्य कादाचित्कत्वानुपपत्तौ तन्मात्रहेतोर्नीलाद्याकारस्य कादाचित्कत्वासम्भवान्नीलादिकल्पनेति चेत् एकद्वित्र्याकारस्यापि बाह्यवस्त्वननुरोधिनो न कादाचित्कत्वमुपपद्यते इति संख्यापि कल्पनीया उपपत्तेरुभयत्राप्यविशेषात् । यदपि द्रव्यव्यतिरिक्ता संख्या न विद्यते भेदेनाग्रहणादित्युक्तम् । तदप्ययुक्तम् । परस्परप्रत्यासन्नानां वृक्षाणां दूरादेकत्वाद्यग्रहणेपि स्वरूपग्रहणस्य सम्भवात् । एवं रूपादिव्यतिरेकोपि व्याख्यातो दूरे रूपस्याग्रहणेपि द्रव्यप्रत्ययदर्शनात् । एवं सिद्धे संख्यास्वरूपे तस्या भेदं प्रतिपादयति । सा पुनरेकद्रव्या चानेकद्रव्या चेति । एकं द्रव्यमाश्रयो यस्याः सा एकद्रव्या । अनेकं द्रव्यमाश्रयो यस्याः सा अनेकद्रव्या ।

(१) पेक्षितम्-पा॰ २ पु॰ ।

चशब्दावेकद्रव्यानेकद्रव्ययोरन्योन्यसमुच्चयं प्रदर्शयन्तौ प्रकारान्तराभावं कथयतः । तत्रैकद्रव्यानेकद्रव्ययोर्मध्ये एकद्रव्यायाः सलिलादिपरमाणुरूपादीनामिव नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः । यथा सलिलपरमाणौ रूपरसस्पर्शा नित्याः तथैकत्वसंख्यापि यथा च कार्यसलिलस्य रूपादयोऽनित्या आश्रयविनाशाद्विनश्यन्ति कारणगुणप्रक्रमेण च निष्पद्यन्ते तथैकत्वसंख्यापि । अनेकद्रव्या तु द्वित्वादिका परार्धान्ता । द्वित्वमादिर्यस्याः सा द्वित्वादिका परार्धोन्तो यस्याः सा परार्धान्ता यस्मिन्नियत्ता व्यवहारः समाप्यते स परार्धः । एकद्रव्यवर्तिन्या एकत्वसंख्यायाः सकाशाद् द्वित्वादेरनेकवृत्तित्वविशेषप्रतिपादनार्थस्तुशब्दः । तस्याः खल्वेकत्वेभ्योऽनेकविषयबुद्धिसहितेभ्यो निष्पत्तिरपेक्षाबुद्धिविनाशाद्विनाशः । खल्वित्यवधारणे तस्या एकत्वेभ्यो निष्पत्तिरेव न त्वेकैकगुणसमुच्चयमात्रत्वमित्यर्थः । एकत्वे चैकत्वानि चेति समाश्रयणम् अन्यथा द्वित्वोत्पत्तिकारणं न कथितं स्यात् । अनेकविषयबुद्धिसहितेभ्य इति । अनेकशब्द एको न भवतीति व्युत्पत्त्या द्वयोर्बहुषु च द्रष्टव्यः अनेकेषु विषयेषु या बुद्धिस्तत्सहितेभ्य इति । एतदेव प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति । कथमित्यादिना । यदा यस्मिन् काले बोद्धुरात्मनश्चक्षुषा समानजातीययोर्घटयोरसमानजातीययोर्घटपटयोर्वा सन्निकर्षे संयोगे सति चक्षुःसंयुक्तयोर्द्रव्ययोः प्रत्येकं समवेतौ यावेकगुणौ तयोः समवेतं यदेकत्वं सामान्यं तस्मिन् ज्ञानमुत्पद्यते विशेषणज्ञानं विशेष्यज्ञानस्य कारणम् एकगुणयोश्च विशेष्ययोरेकत्वसामान्यं विशेषणं तेनादौ तत्रैव ज्ञानं चिन्त्यते न च प्रत्यासत्तिमन्तरेण चाक्षुषं ज्ञानं जायते इत्येकत्वसामान्यस्येन्द्रियेण संयुक्तसमवेतसमवायलक्षणः सम्बन्धो दर्शितः । एवं ज्ञानोत्पत्तौ भूतायामेकत्वसामान्यात् तस्यैकत्वस्यैकगुणाभ्यां सम्बन्धाज्ज्ञानाच्च एकगुणयोरनेकविषयिण्युभयैकगुणालम्बिन्येका बुद्धिरुत्पद्यते इति । एकं चक्षुरिन्द्रियमन्तःकरणेन युगपदुभयोरधिष्ठानासम्भवादेकस्यैव सर्वदा विषयग्राहकत्वे द्वितीयस्य कल्पनावैयर्थ्यात् तस्योभाभ्यां गोलकाभ्यां रश्मयो निःसरन्ति विषयैश्च सह सम्बध्यन्ते प्रदीपस्येव गृहान्तर्गतस्य गवाक्षविवराभ्याम् तत्रान्तःकरणं साक्षाच्चक्षुरधितिष्ठति न विषयसम्बन्धाद्बहिर्निगमनाभावात् चक्षुरधिष्ठानादेव च तस्य सम्बन्धा ज्ञानोत्पत्तिहेतवः । एवं च सति युगपदनेकेषु विषयेषु ज्ञानं भवत्येव कारणसामर्थ्यात् तच्च भवदेकमेव प्रभवति

आत्मान्तःकरणसंयोगस्यैकस्यैकज्ञानोत्पत्तावेव सामर्थ्यात् । अत एव सविकल्पोत्पत्तिरपि युगपदभिव्यक्तेष्वनेकसङ्केतविषयेषु संस्कारेषु स्मृतिहेतुष्वात्मान्तःकरणसंयोगस्य सामर्थ्यादेकस्यानेकविषयस्मरणस्योत्पादात् । यदि नामानेकगुणालम्बनैका बुद्धिरुपजाता ततः किमेतावता । तदेतां बुद्धिमपेक्ष्यैकत्वाभ्यामेकगुणाभ्यां स्वाश्रययोर्द्रव्ययोर्द्वित्वमारभ्यते । स्वाश्रययोः समवायिकारणत्वम् एकगुणयोरसमवायिकारणत्वम् अनेकविषयाया बुद्धेर्निमित्तकारणत्वम् यदैकगुणयोरेका बुद्धिरुत्पद्यते तदैकत्वाभ्यां द्वित्वमारभ्यते इत्येककालनिर्देशः । क्षणद्वयात्मकलवाख्यकालाभिप्रायेण क्षणाभिप्रायेण तु कालभेद एव कार्यकारणयोः पूर्वापरकालभावात् ज्ञानादर्थस्योत्पाद इति नालौकिकमिदं सुखादीनां तस्मादुत्पत्तिदर्शनात् बाह्यार्थस्योत्पादो न दृष्ट इति न वैधर्म्यमात्रं तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्योभयत्राविशेषात् । उभयगुणालम्बनस्य द्वित्वाभिव्यञ्जकत्वे सिद्धे इति ज्ञानस्य तदा नानन्तर्यनियमो(१)पपत्तिरिति चेन्न अनियमप्रसङ्गात् । यदि हि द्वित्वमबुद्धिजं स्याद्रूपादिवत्पुरुषान्तरेणापि प्रतीयेत नियमहेतोरभावात् बुद्धिजत्वे तु यस्य बुद्ध्या यज्जन्यते तेनैवोपलभ्यते इति नियमोपपत्तिः । प्रयोगस्तु द्वित्वं बुद्धिजं नियमेनैकप्रतिपत्तृवेद्यत्वात् यन्नियमेनैकप्रतिपत्तृवेद्यं तद् बुद्धिजं यथा सुखादिकम् । नियमेनैकप्रतिपत्तृवेद्यं च द्वित्वं तस्मादिदमपि बुद्धिजम् । एवं द्वित्वस्योत्पन्नस्य प्रतीतिकारणं निरूपयति । ततः पुनरिति । ततो द्वित्वोत्पादादनन्तरं द्वित्वसामान्ये तस्मिन् ज्ञानमुत्पद्यते अत्रापि संयुक्तसमवेतसमवाय एव हेतुः एकत्वसामान्यापेक्षया पुनरिति वाचो युक्तिः । द्वित्वसामान्यं द्वित्वगुणस्य विशेषणं न चागृहीते विशेषणे विशेष्ये बुद्धिरुदेति अतो विशेष्यविज्ञानकारणत्वेनादौ सामान्यज्ञानं निरूपितम् । अस्य सद्भावेपि द्वित्वसामान्यविशिष्टा द्वित्वबुद्धिरेव प्रमाणं तस्याः सद्भावेपि द्वे द्रव्ये इति ज्ञानं प्रमाणम् । द्वे द्रव्ये(२) इति ज्ञानं विशेषणज्ञानपूर्वकं विशिष्टज्ञानत्वाद् दण्डीतिज्ञानवत् इत्यनुमिते गुणज्ञाने तस्यापि विशिष्टज्ञानत्वेन विशेषणज्ञानपूर्वकत्वमनुमेयम् । ये तु विशेषणविशेष्ययोरेकज्ञानालम्बनत्वमाहुः तेषां सुरभिचन्दनमित्यत्र का वार्ता नहि चक्षुर्गन्धविषयं न च घ्राणं द्रव्यमादत्ते अत एव न ताभ्यां

(१) तदालम्बनतयों-पा॰ १ पु॰ । (२) द्रव्ये-इति नास्ति ४ पु॰ ।

सम्बन्धग्रहणमुभयसम्बन्धिग्रहणाधीनत्वात्सम्बन्धग्रहणस्य यथा संस्कारेन्द्रियजन्यं प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षमुभयकारणसामर्थ्यात्पूर्वापरकालविषयम् । एवं चक्षुर्घ्राणाभ्यां सम्भूय जन्यमानमिदं कारणद्वयसामर्थ्यादुभयविषयं स्यादित्येके समर्थयन्ति। तदपि न साधीयो निर्भागत्वात्। यदि ज्ञानं सभागं स्यात् तदा कश्चिदस्यांशो घ्राणेन जन्यते कश्चिच्चक्षुषेत्युपपद्यते व्यवस्था किं त्विदमेकमखण्डमुभाभ्यां जनितं यदि गन्धं द्रव्यं च गृह्णाति तदा गन्धोपि चाक्षुषो द्रव्यमपि घ्राणगम्यं प्रसक्तम् तज्जनितज्ञानविषयत्वलक्षणत्वात्तदिन्द्रियग्राह्यतायाः न चाणुत्वान्मनसो युगपदुभयेन्द्रिया(१)धिष्ठानसम्भवः तस्माद् घ्राणेन गन्धे गृहीते पश्चात्तद्ग्रहणसहकारिणा चक्षुषा केवलविशेष्यालम्बनमेवेदं विशेष्यज्ञानं जन्यते इत्यकामेनाप्यभ्युपगन्तव्यम्। तथा च सत्यन्येषामपि विशेष्यज्ञानानामयं न्याय उपतिष्ठते। विवादाध्यासितं विशेष्यज्ञानं केवलविशेष्यालम्बनं प्रत्यक्षत्वे सति विशेष्यज्ञानत्वात् सुरभिचन्दनमिति ज्ञानवत्। प्रत्यक्षत्वे सतीति लैङ्गिकज्ञानव्यवच्छेदार्थम् । ननु यदि द्रव्यस्वरूपमात्रमेव विशेष्यज्ञानस्यालम्बनमसत्यपि विशेषणे तथा प्रत्ययः स्यात् अथ विशेषणस्य जनकत्वान्न तदभावे विशेष्यज्ञानोदयः तथापि द्रव्यरूपप्रत्ययादस्य न विशेषो विषयविशेषमन्तरेण ज्ञानस्य विशेषान्तराभावात् न अभ्युपगमात् । न विशेष्यज्ञानस्य द्रव्यस्वरूपमात्रमालम्बनं ब्रूमः किं तु विशिष्टं विशिष्टता च स्वरूपातिरेकिण्येव या दण्डीति ज्ञाने प्रतिभासते न खलु तत्र पुरुषमात्रस्य प्रतीतिर्नापि दण्डसंयोगितामात्रस्य तथा च दण्डीति प्रतीतावितरविलक्षण एव पुरुषः संवेद्यते वैलक्षण्यं चास्य दण्डोपसर्जनत्वमेव। अत एव विशेषणं व्यवच्छेदकमिति गीयते। दण्डो हि स्वोपसर्जनताप्रतिपत्तिं पुरुषे कुर्वन् पुरुषमितरस्माद्व्यवच्छिनत्ति । अयमेव चास्योपलक्षणाद्विशेषः। उपलक्षणमपि व्यवच्छिनत्ति न तु स्वोपसर्जनताप्रतीतिहेतुः नहि यथा दण्डीति दण्डोपसर्जनता पुरुषे प्रतीयते तथा जटाभिस्तापस इति तापसे जटोपसर्जनता दण्डोपसर्जनता पुरुषस्य प्राधान्यं चार्थक्रियायामुपभोगातिशयाऽनतिशयापेक्षया । नन्वेवं तर्ह्यापेक्षिकोयं विशेषणविशेष्यभावो न वास्तवः किं न दृष्टो भवद्भिः कर्तृकरणादिव्यवहार आपेक्षिको वास्तवश्चेति कृतं विस्तरेण संग्रहटीकायाम् । द्वित्वसामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धे-

(१) युगपदद्वयेन्द्रिया-पा॰ १ पु॰ ।

विनश्यत्ता । उभयैकगुणालम्बना बुद्धिरपेक्षाबुद्धिरित्युच्यते तस्या द्वित्वसामान्यज्ञानाद्विनश्यत्ता विनाशकारणसान्निध्यं द्वित्वसामान्यात् तस्य द्वित्वगुणेन सह सम्बन्धाज्ज्ञानाच्च द्वित्वगुणबुद्धे(१)रुत्पद्यमानता उत्पत्तिकारणसान्निध्यं द्वित्वसामान्यज्ञानमपेक्षाबुद्धेर्विनाशकं गुणबुद्धेश्चोत्पादकं तेन तदुत्पत्तिरेवैकस्य विनश्यत्ता परस्य चोत्पद्यमानतेत्युपपद्यते विनश्यत्तोत्पद्यमानतयोरेककालत्वम् । तत इदानीमपेक्षाबुद्धिविनाशो द्वित्वविनाशस्य कारणं तत्सद्भावे तस्यानुपलम्भात् अतोऽपेक्षाबुद्धिविनाशो द्वित्वस्य विनश्यत्ता । दृष्टो गुणानां निमित्तकारणादपि विनाशो यथा मोक्षप्राप्यवस्थायामन्त्यतत्त्वज्ञानस्य शरीरविनाशात् । द्वित्वगुणज्ञानं द्वित्वसामान्यज्ञानस्य विनाशकारणं बुद्धेर्बुद्ध्यन्तरविरोधात् । तथा द्रव्यज्ञानस्यापि कारणम् अतो गुणबुद्ध्युत्पाद एवैकस्योत्पद्यमानता ऽपरस्य विनश्यत्ता स्यात् । द्वित्वगुणज्ञानसम्बन्धेभ्य इति । द्वित्वगुणश्च तस्य ज्ञानं च सम्बन्धश्चेति योजना । तदनन्तरं द्वे द्रव्ये इति द्रव्यज्ञानस्योत्पादो द्वित्वस्य विनाशो गुणबुद्धेर्विनश्यत्तेत्येकः कालः । यद्यपि द्वे द्रव्ये इति ज्ञानोत्पत्तिकाले द्वित्वं नास्ति तथापि तदस्य कारणं कार्योत्पत्तिकाले कारणस्थितेरनुपयोगात् कार्योत्पत्त्यनुगुणव्यापारजनकत्वं हि कारणस्य कारणत्वं स चेदनेन कृतः किमस्य कार्योत्पत्तिकाले स्थित्या व्यापारादेव कार्योत्पत्तिसिद्धेः न त्वेवं सति(२) तस्याकारकत्वं व्यापारद्वारेण तस्यैव हेतुत्वात् न चैवं सति भाक्तं कारकत्वं स्वव्यापारेण व्यवधानाभावात् अन्यथा शरमुक्तिसमकालं निष्ठुरपृष्ठाभिघातादभिपतितस्य धन्विनः क्षणान्तरभाविनि लक्ष्यव्यतिभेदे कर्तृत्वं न स्यात् । तदनन्तरं द्रव्यज्ञानाद्गुणबुद्धेर्विनाशः संस्कारस्योत्पद्यमानता ततः संस्कारस्योत्पादो द्रव्यबुद्धेर्विनश्यत्ता क्षणान्तरे संस्काराद् द्रव्यबुद्धेर्विनाशः द्रव्यबुद्धिविनाशकारणत्वं च संस्कारस्य तद्भावभावित्वादन्यथाऽसम्भवाच्च । एतेन त्रित्वाद्युत्पत्तिरपि व्याख्याता । एतेन द्वित्वोत्पत्तिविनाशनिरूपणप्रक्रमेण त्रित्वादीनामुत्पत्तिर्व्याख्याता तमेव प्रकारं दर्शयति । एकत्वेभ्योऽनेकविषयबुद्धिसहितेभ्यो निष्पत्तिरपेक्षाबुद्धिविनाशाच्च विनाश इति । एतेन शतसङ्ख्याद्युत्पत्तिरपि समर्थिता ।

(१) द्वित्वबुद्धे-पा० २ पु० । (२) नन्वेवं सति-पा० ४ पु० ।

प्रत्येकमनुभूतेष्वेकैकगुणेषु क्रमभाविनां संस्काराणामन्त्यगुणानुभवानन्तरं शतव्यवहारसंवर्तकाददृष्टाद्युगपदभिव्यक्तौ संयोगैकत्वादनेकविषयैकस्मरणोत्पादे सत्यनुभवस्मरणाभ्यामपेक्षाबुद्धिभ्यां स्वाश्रयेषु शतसङ्ख्या जन्यते सा च सर्वद्रव्यसंस्कारसचिवा अन्त्यद्रव्यसंयुक्तेन्द्रियजज्ञानविषयत्वात् प्रत्यक्षैव । यत्र विनष्टेषु संख्येयेष्वन्ते सङ्कलनात्मकः प्रत्ययो जायते शतं पिपीलकानां मया निहतमिति तत्र कथं शतसङ्ख्याया उत्पत्तिः आश्रयाभावात् नोत्पद्यत एव तत्र सा कारणाभावात् शतव्यवहारस्तु रूपादिष्विव गौण इत्येके समर्थयन्ति । अपरे तु प्रतीतिस्तुल्यत्वादुपचारकल्पनामनादृत्यातीतानामेव द्रव्याणां संस्कारोपनीतत्वादाश्रयतामिच्छन्ति यदत्यन्तमसत् खपुष्पादि तदकारणं निःस्वभावत्वात् अतीतानां तु वर्तमानकालसम्बन्धो नास्ति न तु स्वरूपं तत्रैषां स्मृतिसन्निहितानां तर्कानुगुणसहकारिलाभात् समवायिकारणत्वमविरुद्धम् । न चैवं सति सर्वत्र तथाभावो यथादर्शनं व्यवस्थापनात् अतीतस्य जनकत्वे ऽनुभवस्यैव स्मृतिहेतुत्वसम्भवे संस्कारकल्पनावैयर्थ्यमिति चेन्न निरन्वयप्रध्वस्तस्यानुपस्थापितस्याकारकत्वात् तदुपस्थापना(१)कल्पनायां तु संस्कारसिद्धिः । तथा चान्त्यवर्णप्रतीतिकाले पूर्ववर्णानां विनष्टानामपि स्मृत्युपनीतत्वादर्थप्रतीतौ निमित्तकारणत्वमस्त्येव यथेदं तथा समवायिकारणत्वमपि केषांचिद्भविष्यति यथा च संस्कारसचिवस्य मनसो बाह्ये स्मृत्युत्पादनसामर्थ्यमेवं प्रत्यक्षानुभवजननसामर्थ्यमपि दृष्टत्वादेषितव्यम् । एवं च सति नान्धबधिराद्यभावो बाह्येन्द्रियप्रवृत्यनुविधायित्वात् यत्र विनष्ट एव पराश्रये स्मृत्युपनीते द्वित्वमुत्पद्यते(२) तत्र स्मृतिलक्षणापेक्षाबुद्धिविनाशादेवास्य विनाशः यत्र त्वाश्रये विद्यमाने तदुत्पन्नं तत्र न केवलमपेक्षाबुद्धिविनाशादस्य विनाशः । क्वचिदाश्रयविनाशादपि स्यात् एकस्य द्रव्यस्य द्वयोर्वा द्रव्ययोरभावे द्वे इति प्रत्ययाभावादित्याह । क्वचिच्चाश्रयविनाशादिति । कथमित्यन्येन पृष्टस्तदुपपादयन्नाह । यदेति । यस्मिन् काले एकगुणाश्रयस्य द्रव्यस्यावयवे क्रियोत्पद्यते तस्मिन् काले एकगुणवर्तिन्येकत्वसामान्ये ज्ञानमुत्पद्यते क्षणान्तरे कर्मणावयवान्तराद्विभागः क्रियते एकत्वसामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेश्चोत्पत्तिः ततो यस्मिन्नेव काले ऽवयवद्रव्यविभागाद् द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशः

(१) स्थापन-पा० १ पु० । (२) मुपपद्यते-पा० २ पु० ।

तदापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वमुत्पद्यते ततः संयोगविनाशाद् द्रव्यस्य विनाशो द्वित्वसामान्यबुद्धश्चोत्पाद इत्येकः कालः। ततो यस्मिन् काले द्वित्वसामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाशः तदैवाश्रयविनाशाद् द्वित्वविनाशो न त्वपेक्षाबुद्धेर्विनाशस्तत्कारणं सहभावित्वात्। अत्र यद्यपि द्वे द्रव्ये इति ज्ञानमकृत्यैव प्रणष्टस्य द्वित्वस्योत्पत्या न किञ्चित् प्रयोजनम् तथापि कारणसामर्थ्यभावी कार्योत्पादो न प्रयोजनापेक्षेति तदुत्पत्तिचिन्ता कृता। इह खलु द्वित्वोत्पत्तिक्रमेण पूर्वपूर्वज्ञानस्योत्तरोत्तरज्ञानाद्विनाशो दर्शितः स च ज्ञानानां विरोधे सत्युपपद्यते विरोधं च तेषां बध्यघातकस्वभावं केचिदिच्छन्ति सहानवस्थानं चापरे तत्राचार्यो(१) बध्यघातकपक्षपरिग्रहं कुर्वन्नाह। शोभनमेतद्विधानमिति। एतद्विधानमेष द्वित्वप्रकारः। बध्यघातकपक्षे द्वितीयं ज्ञानमुत्पद्य क्षणान्तरे पूर्वं विज्ञानं(२) नाशयतीति पक्षे शोभनं युक्तमित्यर्थः। सहानवस्थानलक्षणे तु विरोधे एकस्य ज्ञानस्योत्पादोऽपरस्य विनाश इति पक्षे द्वे द्रव्ये इति ज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गः तस्मात् सहानवस्थानलक्षणो न युक्त इत्यभिप्रायः। एतदेवोपपादयति। कथमित्यादिना। सहानवस्थानपक्षे हि द्वित्वकाले एवापेक्षाबुद्धेर्विनाशाद् द्वित्वस्य विनश्यत्ता गुणबुद्धिसमकालं च द्वित्वस्य विनाश इति क्षणान्तरे द्वित्वापेक्षस्य द्वे द्रव्ये इति ज्ञानस्योत्पत्तिर्न भवेत् कारणाभावात्। अत्राशङ्कते। लैङ्गिकवदिति। एतद्विस्पष्टयति। स्यान्मतमित्यादिना। एवं ते मतं स्यादिदमभिप्रेतं भवेत् यथा ध्वनिविशेषेण पुरुषानुमाने ज्ञातमेव ध्वनिलक्षणं लिङ्गमभूतमविद्यमानं विनष्टमेव भूतस्य विद्यमानस्य पुरुषविशेषस्य लिङ्गं भवतीति लिङ्गस्याभावेपि तज्ज्ञानमात्रादेव लैङ्गिकं ज्ञानं जायते तथा गुणबुद्धिसमकालं द्वित्वे विनष्टेपि तज्ज्ञानमात्रादेव द्वे द्रव्ये इति ज्ञानं स्यादिति। अन्यस्तु अभूतं वर्षकर्म भूतस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य लिङ्गमित्यत्र वर्षकर्मणो लिङ्गस्याभावेपि तज्ज्ञानमात्रादेवानुमानमिति व्याचष्टे। तदसङ्गतम्। नह्यत्र वर्षकर्म लिङ्गं अपि तु(३) तस्याभावः स च तदानीमस्त्येव स्वरूपेण वस्त्वनुत्पादे प्रागभावस्याविनाशात् तस्मादस्मदुक्तैव रीतिरनुसरणीया। परिहारमाह। न विशेष्यज्ञानत्वादिति। ज्ञानमात्रादेव द्वे द्रव्ये इति ज्ञानोत्पत्तिरित्येतन्न कस्माद्विशेष्यज्ञानत्वात्। भवतु विशेष्यज्ञानं तथापि कुतो ज्ञानमात्रान्न भवति तत्राह।

(१) तत्र मुनिः-पा० २ पु०। (२) अपेक्षाबुद्धिरूपम्। (३) किन्तु-पा० २ पु०।

नहीति। विशेषणं विशेष्यस्य([1]) स्वरूपं विशेष्यानुरञ्जकं विशेष्ये स्वोपसर्जनताप्रतीतिहेतुरिति यावत् । न चाविद्यमानस्यानुरञ्जकत्वं स्वोपसर्जनताप्रतीतिहेतुत्वं युक्तम् अतो न विशेष्यज्ञानं विशेषणसम्बन्धमन्तरेण भवितुमर्हतीति विशेष्यज्ञानं सारूप्याद्विशेषणानुक्तत्वाद् विशेषणसम्बन्धमन्तरेण भवितुं नार्हति । सूत्रार्थे सूत्रकारानुमतिं दर्शयति । तथा चाहेति । समवायिनः समवेताच्छ्वैत्याच्छ्वेतगुणाच्छ्वैत्यबुद्धेः श्वेते द्रव्ये बुद्धिर्भवति श्वेतं द्रव्यमिति ते विशेषणविशेष्यबुद्धी कार्यकारणभूते कार्यकारणस्वभावे इति सूत्रेण विशेषणस्यानुरञ्जकत्वमुक्तम् । तच्चाविद्यमानस्य नास्तीति भावः । सम्प्रति लैङ्गिकज्ञानस्य विशेष्यज्ञानात् तुशब्देन विशेषं सूचयन्नाह । न त्विति । लैङ्गिकं ज्ञानं लिङ्गाभेदेन लिङ्गिनो लिङ्गोपसर्जनताग्राहितया नोत्पद्यते । तस्माद्विषमोऽयमुपन्यासः । लैङ्गिकवदित्युपन्यासो विषमो द्वे द्रव्ये इति ज्ञानेन सह तुल्यो न भवतीत्यर्थः । द्वे द्रव्ये इति ज्ञानकाले द्वित्वमपि नास्ति कथं तद्विशिष्टमेव ग्रहणम् । न । ज्ञानोत्पत्तेः पूर्वस्मिन् क्षणे तस्य सद्भावात् सर्वत्र द्वित्वप्रत्ययज्ञानस्य पूर्वक्षणवर्त्त्येवार्थो विषयोऽस्ति च द्वे द्रव्ये इति ज्ञानोत्पादात् पूर्वस्मिन् क्षणे द्वित्वमिति तदुपसर्जनता भवत्येव । इदं त्विह वक्तव्यम् । द्वे द्रव्ये इति ज्ञाने यथा द्रव्यं प्रतिभाति तथोपसर्जनीभूतं द्वित्वमपि न चाविद्यमानस्य द्वित्वस्य([2]) प्रतिभासो युक्तः तस्माद्वैतदविनष्टमेव तदानीं विशेष्यज्ञानस्यालम्बनं स्यात् तदवभाससमानतालक्षणत्वात् तदालम्बनताया इत्यत आह। नाशूत्पत्तेरिति। द्रव्यज्ञानकाले द्वित्वं न विनष्टमित्येतन्न आशूत्पत्तेर्द्वित्वगुणज्ञानस्य([3]) द्रव्यज्ञानस्य च शीघ्रमुत्पादात् क्रमस्याग्रहणे द्वित्वद्रव्ययोरेकस्मिन्नेव ज्ञाने प्रतिभास इत्यभिमानः वस्तुवृत्त्या तु पूर्वं द्वित्वस्य प्रतिभासस्तदनु द्रव्यस्येत्यर्थः । अत्र प्रकृतानुरूपं दृष्टान्तमाह । यथेति । शब्दवदाकाशमित्यत्र शब्दज्ञानमाकाशज्ञानं शब्दविशिष्टज्ञानं च त्रीणि ज्ञानान्याशूत्पद्यन्ते यथा तथा द्वित्वादिविज्ञानोत्पत्तावपि किमुक्तं स्याद्यथा शब्दादिज्ञानेष्वाशुभावितया क्रमस्याग्रहणे युगपत्प्रतिभासाभिमानः तथा द्वित्वद्रव्यज्ञानयोरपीति । बध्यघातकपक्षेऽपि([4]) द्रव्यज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्ग इति केनचिदुक्तं तदाशङ्कते ।

---

(१) विशेष्यस्वरूपं-पा० १ पु० । (२) द्वित्वस्य-इति नास्ति १ पु० ।
(३) द्वित्वज्ञानस्य-पा० २ पु० । (४) बध्यघातकपक्षे-अस्माभिः पुस्तकानुरोधात् ।

बध्यघातकपक्षेपीति । अस्यार्थं विवृणोति । स्यान्मतमित्यादिना । यदि गुणबुद्धिसमकालं द्वित्वविनाशे द्रव्यज्ञानं नोत्पद्यते तर्हि बध्यघातकपक्षेपि तदनुत्पत्तिः । अत्रोपपत्तिमाह । सामान्यबुद्धिसमकालं संस्कारादपेक्षाबुद्धिविनाशादिति । यथापेक्षाबुद्धिरुत्पन्ना द्वित्वं जनयति तथा संस्कारमपि स च तस्या विनाशकः तेन संस्कारस्य द्वित्वस्य चोत्पादे द्वित्वसामान्यज्ञानस्य चोत्पद्यमानतापेक्षाबुद्धेर्विनश्यत्तेत्येकः कालः । ततो द्वित्वसामान्यज्ञानस्य चोत्पादो गुणबुद्धेश्चोत्पद्यमानतापेक्षाबुद्धेर्विनाशो द्वित्वस्य विनश्यत्तेत्येकः कालः । ततो गुणबुद्धेरुत्पादो द्वित्वस्य विनाश इति क्षणान्तरे तदपेक्षस्य द्वे इति ज्ञानस्यानुत्पाद इति बध्यघातकपक्षेपि तुल्यो दोषः। समाधत्ते। न समूहज्ञानस्य संस्कारहेतुत्वादिति । एतदेव विवृणोति । समूह इत्यादिना । समूहज्ञानं द्वित्वगुणविशिष्टद्रव्यज्ञानमेव संस्कारं करोति नालोचनाज्ञानं (१) न निर्विकल्पकमपेक्षाज्ञानम् अतो नास्य संस्काराद्विनाश इत्यर्थः । अपेक्षाज्ञानस्य संस्काराहेतुत्वे द्रव्यविवेकेनैकगुणयोः स्मरणं प्रमाणम् गुणविशिष्टद्रव्यज्ञानस्य तद्धेतुत्वे चाविशिष्टद्रव्यस्मरणं प्रमाणम् यदि ज्ञानमुत्पद्य पूर्वोत्पन्नं ज्ञानं विनाशयति तदैतस्मिन् पक्षे तयोः सहावस्थानं प्राप्नोति ततश्च ज्ञानायौगपद्यादिति सूत्रविरोध इति केनचिदुक्तं तदाशङ्कते । ज्ञानयौगपद्यप्रसङ्ग इति चेत्स्यान्मतमित्यादिना । अस्य विवरणं करोति । नन्वित्यादिना । समाधत्ते नेति । एकस्मिन् क्षणे विनाश्यविनाशकज्ञानयोः सहावस्थानं न दोषाय ज्ञानायौगपद्यादिति सूत्रेणाविनश्यतोरवस्थानप्रतिषेधात् । एतदेव दर्शयति । ज्ञानायौगपद्यवचनेन युगपदुत्पत्तिरविनश्यतोश्च युपपदवस्थानं प्रतिषिध्यते इति । बध्यघातकपक्षे च न ज्ञानयोर्युगपदुत्पादोस्ति नाप्यविनश्यतोः सहावस्थानमेकस्योत्पादे द्वितीयस्य विनश्यद्रूपत्वादित्याह न हीति । इतिशब्दः समाप्तिं कथयति ॥

अपि भोः सर्वमिदमुत्पत्त्यादिनिरूपणं द्वित्वस्यानुपपन्नं तत्सद्भावे प्रमाणाभावात् द्वे इति ज्ञानं प्रमाणमिति चेन्न ग्राह्यलक्षणाभावात् तथा ह्यर्थो ज्ञानग्राह्यो भवन्नुत्पन्नो भवति अनुत्पन्नो वा उभयथाप्यनुपपत्तिरनुत्पन्नस्यासत्त्वात् उत्पन्नस्य च स्थित्यभावात् अतीत एवार्थो ज्ञानग्राह्यस्तज्जनकत्वादिति चेन्न वर्तमानतावभासविरोधादिन्द्रियस्यापि ग्राह्यत्वप्रसङ्गाच्च ईदृश

(१) टीकायाः सर्वष्वादर्शपुस्तकेषु-आलोचनाज्ञानं-इति । मूले तु-आलोचनज्ञानं-इति ।

एवार्थस्य स्वकारणसामग्रीकृतः स्वभावो येन जनकत्वाविशेषेप्ययमेव ग्राह्यो नेन्द्रियादिकम् तदनन्तरक्षणविषयश्च वर्तमानतावभास इति चेत् किं पुनरिदमस्य ग्राह्यत्वम् ज्ञानं प्रति हेतुत्वमिति चेत् पुनरपीन्द्रियस्य ग्राह्यत्व(१)मापतितं हेतुत्वमात्रस्य तत्राप्यविशेषात् ज्ञानस्य स्वसंवेदनमेवान्यस्य ग्राह्यतेति चेत् अन्यस्य स्वरूपसंवेदनमन्यस्य ग्राह्यतेत्यतिचित्रमेतत् न चित्रम् स्वभावस्यापर्यनुयोज्यत्वात् । अर्थावग्रहस्वभावं हि विज्ञानं तेनास्य स्वरूपसंवेदनमेवार्थस्य ग्रहणं भवति यदर्थजं चेदं तस्यैवायमवग्रहो न सर्वस्येति नातिप्रसक्तिः न एकार्थत्वात्(२)। अर्थजत्वं नाम ज्ञानस्यार्थादुत्पत्तिः सा चैका न च ज्ञानार्थयोर्धर्म इति नार्थं नियमयेत् अथार्थस्य न ज्ञानमन्यधर्मत्वात् उभयनियमाच्च तयोः परस्परग्राह्यग्राहकभावव्यवस्था नैकसम्बन्धिनियमात् । न चातीतानागतयोरर्थयोर्ज्ञानं प्रत्यस्ति कारणत्वम् असत्त्वात् । विषयविषयिभाव नियमाद्ग्राह्यग्राहकभावनियम इति चेन्न अभेदाद् ग्राह्यत्वमेव विषयत्वं ग्राहकत्वमेव विषयित्वं तयोः प्रतिनियमे एव कारणे पृष्टे तदेवोत्तरमुच्यते इति सर्वोत्तरधियां परिस्फुरति । नियतार्थावग्राहितापि ज्ञानस्य स्वभाव इति चेत् स पुनरस्य स्वभावो यदि निर्हेतुको नियमो न प्राप्नोति । अथ कारणवशात्तदेवोच्यतां किं स्वभावपरिघोषणया न च तदुत्पत्तेरन्यत् पश्यामः । अथोच्यते यदुत्पादयति सरूपयति ज्ञानं तदस्य ग्राह्यं नेतरत् अवश्यं चार्थाकारो ज्ञानेप्येषितव्यः अन्यथा निराकारस्य बोधमात्रस्य सर्वार्थं प्रत्यविशेषात् नीलस्येदं पीतस्येदमिति व्यवस्थानुपपत्तौ ततोर्थविशेषप्रतीत्यभावात् । अत एव विषयाकारं प्रमाणमाहुः स चासाधारणो ज्ञानमर्थविशेषेण सह घटयति न साधारणमिन्द्रियादिकम् । तदुक्तम् ।

अर्थेन घटयत्येनां न हि मुक्त्वार्थरूपताम् ।
तस्मात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपता ॥

अपरञ्च चोक्तम् । न हि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता तस्याः सर्वत्राविशेषात् तां तु सारूप्यमाविशत् सरूपयितुं (३) घटयेदिति । अत्रोच्यते । साकारेण ज्ञानेन किमर्थोनुभूयते किं वा स्वाकारः किमुतोभयं न

---

(१) इन्द्रियग्राह्यत्व-पा० १ पु० । (२) न एकत्वात्-पा० २ पु० ।
(३) सरूपयत्तं-पा० १ पु० ।

तावदुभयं नीलमेतदित्येकस्यैवाकारस्य सर्वदा संवेदनात् अर्थस्य च ज्ञानेनानुभवो न युक्तः तस्य स्वरूपसत्ताकाले ज्ञानानुत्पादाज्ज्ञानकाले चातीतस्य वर्तमानतावभासायोगात् ज्ञानसहभाविनः क्षणस्यायं वर्तमानतावभास इति स्वसिद्धान्तश्रद्धालुतेयम् तस्य तदग्राह्यत्वात् कश्चात्र हेतुर्यद्विज्ञानं नियतमर्थं बोधयति न सर्वं न हि तयोरस्ति तादात्म्यं तदुत्पत्तिश्च न व्यवस्थाहेतुरित्युक्तम् । तदाकारतानियमहेतुरिति चेत् किमित्येको नीलक्षणः समानाकारं नीलान्तरं न गृह्णाति । ग्राहकत्वं ज्ञानस्यैव स्वभावो नार्थस्येति चेत् तथाप्येकं नीलज्ञानं सर्वेषां नीलक्षणानां ग्राहकं स्यात् तदाकारत्वाविशेषात् तदुत्पत्तिसारूप्याभ्यां स्वोत्पादकस्यैवार्थक्षणस्य ग्राह्यता न सर्वेषामिति इन्द्रियसमनन्तरप्रत्यययोरपि ग्राह्यतापत्तिः ताभ्यामपि हि ज्ञानमुत्पद्यते बिभर्ति च तयोर्यथास्वं विषयग्रहणप्रतिनियमं बोधात्मकं च सारूप्यम् । अथ मतं यदेतद्विषयग्रहणप्रतिनियतत्वमिन्द्रियसारूप्यं विज्ञानस्य यदपि समनन्तरप्रत्ययसारूप्यं बोधात्मकत्वं तदुभयमपि सर्वज्ञानसाधारणम् असाधारणं तु विषयसारूप्यं नीलजे एव नीलज्ञाने नीलाकारस्य संभवात् यश्चासाधारणो धर्मः स एव नियामक इत्येतावता विशेषेण ज्ञानमर्थं गृह्णाति नेन्द्रियसमनन्तरप्रत्ययाविति । तदप्यसारम् । समानविषयस्य समनन्तरप्रत्ययस्य ग्रहणप्रसङ्गात् यो विज्ञाने नीलाद्याकारमर्पयति स एव तस्य ग्राह्यो न च धारावाहिकविज्ञाने समनन्तरप्रत्ययान्नीलाद्याकारस्योत्पत्तिः किं त्वर्थादस्यैव तदुत्पत्ता(१)वन्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्वत्र सामर्थ्योपलब्धेर्बोधाकारोत्पत्तावेव बोधस्य सामर्थ्यावगमादिति चेत् नीलाद्याकारसमर्पको ग्राह्य इति कस्येयमाज्ञा नान्यस्य कस्यचित् तस्यैव तु ग्राह्यत्वस्वभावनियमो नियामकः एवं चेत् स्वभावनियमादेव नियमोऽस्तु ज्ञानं हि स्वसामग्रीप्रतिनियतार्थसंवेदनात्मकमेवोपजायते अर्थोऽपि संवेद्यस्वभावनियमादेव संवेद्यते नेन्द्रियादिकमित्यकारणमाकारः न हि छिदिक्रिया वृक्षाकारवती येनेयं वृक्षेण सह सम्बद्ध्यते न कुठारेण किं त्वस्या वृक्षस्य च तादृशः स्वभावो यदियमत्रैव नियम्यते नान्यत्र अस्येदं संवेदनमिति च व्यवस्था तदवभाससमार्पणनिबन्धनैवेति तदर्थमप्याकारो न मृग्यः । अथ साकारेण ज्ञाने-

(१) तावदुत्पत्ता-पा० २ पु० ।

नार्थो न संवेद्यते एव किं तु स्वाकारमात्रं तदर्थसद्भावो निष्प्रमाणको न तावदर्थस्य ग्रहणं न चाध्यवसायो विकल्पो ह्यवशिष्यते स चोत्प्रेक्षामात्र-व्यापारो भवन्नपि प्रत्यक्षपृष्ठभावित्वाद्यत्र प्रत्यक्षं प्रवृत्तं तत्र स्वव्यापारं परि-त्यज्य कारणव्यापारमुपाददानो वस्तुसाक्षात्करोति । यत्र तु प्रत्यक्षमेवाप्रवृत्तं तत्र विकल्पोऽप्यसमर्थ एव कारणाभावात् । ज्ञानाकारः स्वसदृशं कारणं व्यव-स्थापयन्नर्थसिद्धौ प्रमाणमिति चेत् तत्किमिदानीं स्थूलाकारस्य समर्पकोऽप्यर्थो बहिरस्ति का गतिरस्य वचनस्य । तस्मान्नार्थेन विज्ञाने स्थूलाभासस्तदात्मनः । एकत्र प्रतिषिद्धत्वाद्बहुष्वपि न सम्भव इति । अथायमनर्थजः कुतश्चिन्निमि-त्तात् कदाचिद्भवति असन्नेव वा प्रतीयते तद्वदितराकारोपि भविष्यति अस-न्नेव वा प्रत्येष्यते न चाकारवादे ज्ञानाकाराणां भ्रान्ताभ्रान्तत्वविवेकः सुगम इति निरूपितप्रायम् । किं च तदानीं बोधाकारः सदृशमर्थं कारणं कल्प-यति । यदि यादृशो बोधाकारस्तादृश एवाकारस्य कारणमित्यवगतम् । न चार्थ-स्यासंवेद्यत्वे तथाप्रतीतिः संभवति हेतुत्वसादृश्ययोर्विनिश्चयस्योभयग्रहणा-धीनत्वादिति नाकारादर्थसिद्धिः तदेवं न हेतुत्वं ग्राह्यलक्षणं नाप्याकारार्पण-क्षममस्य हेतुत्वं तस्माद् ग्राह्यलक्षणाभावाद् बुद्धेरन्योनुभाव्यो नास्तीति साधू-क्तम् । इतोपि बुद्धिव्यतिरिक्तोर्थो नास्ति यद्यसौ जडो न स्वयं प्रकाशेत न च तस्य प्रकाशकान्तरमुपलभामहे सर्वदैवैकस्यैवाकारस्योपलम्भात् । अथास्ति प्रकाशकं न तत्स्वयमप्रकाशमानमप्रकाशस्वभावं विषयमपि(१) प्रकाशयेत् । यद-व्यक्तप्रकाशं तदव्यक्तं यथा कुड्यादिव्यवहितं वस्तु अव्यक्तप्रकाशश्च परस्य बाह्योर्थः तथा यत्परस्य प्रकाशकं तत्स्वप्रकाशे सजातीयपरानपेक्षं यथा प्रदीपः । प्रकाशकं च परस्य ज्ञानमिति अतः प्रकाशमानस्यैव बोधस्य विषय-प्रकाशकत्वमिति न्यायादनपेतम् । तथा सति सहोपलम्भनियमात् सर्वज्ञास-र्वज्ञयोरिव वेद्यवेदकयोरभेदः भेदस्य सहोपलम्भानियमो व्यापको नीलपी-तयोर्युगपदुपलम्भनियमाभावात् सहोपलम्भानियमविरुद्धश्च सहोपलम्भनियम इति व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या भेदादनियमव्याप्त्या व्यावर्तमानो नियमोऽभेदे व्य-वतिष्ठते इति प्रतिबन्धसिद्धिः न च सहशब्दस्य साहाय्यं यौगपद्यं वार्थः

---

(१) विश्वमपि-पा० १ । २ पु० ।

तयोश्च भेदेन व्याप्तत्वाद्विरुद्ध इति वाच्यम् आभिमानिकस्य सहभावस्य हेतु-विशेषणत्वे नोपादानात् दृष्टान्ते द्विचन्द्रेप्याभिमानिकः सहभावो न तात्त्विक-श्चन्द्रस्यैकत्वात् सार्वज्ञ्यविलक्षणः स्वेनात्मना सह सर्वान् प्राणिनो युगपदुप-लभ्यते न च तेषां सार्वज्ञ्यज्ञानाभेद इति अनैकान्तिकत्वमिति चेन्न अनिय-मात्। क्षणाभिप्रायेण तावद्वयोः सहोपलम्भः तयोरसौ नियत एव क्षणयोः प्रत्येकं पुनरनुपलम्भात् किं तु स न विवक्षितः सन्तानाभिप्रायेण सहोपलम्भ-नियमो न च सर्वज्ञसन्तानस्य चित्तान्तरसन्तानेन सह युगपदुपलम्भोऽस्ति सर्वज्ञस्य कदाचित्स्वात्ममात्रप्रतिष्ठस्यापि सम्भवात् न च तदानीमसर्वज्ञः सर्वज्ञात् सामर्थ्यसम्भवात् अपचन्नपि पाचको यथा तथा यद्वेद्यते येन वेद-नेन ततो न भिद्यते यथात्मा ज्ञानस्य वेद्यन्ते च नीलादयः भेदे हि ज्ञाने-नास्य वेद्यत्वं न स्यात् तादात्म्यस्य नियमहेतोरभावात् तदुत्पत्तेरनियामक-त्वात् अन्येनान्यस्यासम्बद्धस्य वेद्यत्वे चातिप्रसङ्गादिति भेदे नियमहेतोः सम्बन्धस्य व्यापकस्यानुपलब्ध्या भेदाद्विपक्षाद्व्यावर्तमानं वेद्यत्वमभेदेन व्या-प्यते इति हेतोः प्रतिबन्धसिद्धिरिति। एतेनाहमित्याकारस्यापि ज्ञानादभेदः समर्थितः। यश्चायं ग्राह्यग्राहकसंवित्तीनां पृथगवभासः स एकस्मिंश्चन्द्रमसि द्वित्वावभास इव भ्रमः तत्राप्यनादि(¹) रविच्छिन्नप्रवाहाभेदवासनैव निमि-त्तम्। यथोक्तम्। भेदश्चाभ्रान्तिविज्ञाने दृश्येतेन्दाविव द्वये इति। ननु बाह्या-भावे येयं नीलाद्याकारवती बुद्धिरुदेति तस्याः किं कारणम्। यथोक्तम्॥

अर्थबुद्धिस्तदाकारा सा त्वा(²)कारविशेषणा।
सा बाह्यादन्यतो वेति विचारमिममर्हति॥

अत्रापि वदन्ति। बाह्यसद्भावेपि तस्याः किं कारणं नीलादिरर्थ इति चेत् न तावदयं दृश्यते ऽर्थस्य सदातीन्द्रियत्वात् कार्यवैचित्र्येण कल्पनीयश्चेत् दृश्यस्य समनन्तरप्रत्ययस्यैव शक्तिवैचित्र्यं कल्प्यताम् येन स्वप्रज्ञानेप्या(³)का-रवैचित्र्यं घटते न हि तत्र देशकालव्यवहितानामर्थानां सामर्थ्यं अविद्यमान-त्वात्। नन्वेवं विचित्रप्रत्ययेपि न स्याज्ज्ञानस्यैकत्वेन तदव्यतिरेकिणामप्येक-त्वप्रसङ्गात् प्रत्याकारं च ज्ञानभेदे ज्ञानानां प्रत्येकं स्वाकारमात्रनियतत्वात्

(१) तत्रात्राप्यनादि-पा० १ पु०। (२) सा चा-पा० २ पु०।
(३) ज्ञानेप्या-पा० १ पु०।

तेभ्यो व्यतिरिक्तस्य सर्वाकारग्राहकस्याभावात् । अत्र ब्रूमः । न तावच्चित्रं रूपं न प्रकाशते संवित्तिविरोधात् जडस्य च प्रकाशायोगः तेनेदं ज्ञानात्मकमेव रूपं न चाकारभेदेन ज्ञानभेदः चित्ररूपस्यैकस्याकारभेदाभावात्[1] यथा नीलस्यैको नीलस्वभाव आकारः तथा वैचित्र्यस्यैकस्य चित्रस्वभाव एवाकारः तस्मिंश्चात्मभूते ज्ञानं प्रवर्तमानं कृत्स्न एव प्रवर्तते यदि वा न प्रवर्तते एव न तु भागेन प्रवर्तते तस्य निर्भागत्वात् ये त्वमी भागाः परस्परविविक्ताः प्रतिभान्ति न ते चित्रं रूपमिति न काचिदनुपपत्तिः । स्थूलाकारोप्यनयैव दिशा समर्थनीयः । अवयवी त्वेकः स्थूलो वा नोपपद्यते नानावयववृत्तित्वेन तस्य नानात्वापातात् ज्ञानाकारस्त्वेकस्मिन् ज्ञाने वर्तमान एकः स्थूलो भवत्येव कम्पाकम्पादिविरोधस्तु संविद्विरोधो व्युदसनीय इति केचित् । अपरे तु ज्ञानाकारस्याप्यनादिवासनावशेन प्रतिभासमानस्य विचारासहत्वमलीकत्वमेव तत्त्वमाहुः । तथा च यः प्रत्ययः स बाह्यालम्बनो यथा स्वप्नादिप्रत्ययः प्रत्ययश्चायं जाग्रतः स्तम्भादिप्रत्ययः निरालम्बनता हि प्रत्ययत्वमात्रानुबन्धिनी स्वप्नादिषु दृष्टा जाग्रतः प्रत्ययस्यापि प्रत्ययत्वमेव स्वभावः स यदि निरालम्बनत्वं परित्यजति तदा स्वभावमेव परित्यजेत् । ननु सर्वप्रत्ययानामनालम्बनत्वे धर्मिहेतुदृष्टान्तादिप्रत्ययानामनालम्बनत्वम् ततश्च धर्मिहेत्वाद्यभावान्नानुमानप्रवृत्तिः । अथ ते सालम्बनास्तैरेवास्य हेतोर्व्यभिचारः नैवम् तेषां बहिरनालम्बनानां संवृत्तिमात्रेणानुमानप्रवृत्तिहेतुत्वात् दृष्टा ह्यविद्यातो विद्याप्राप्तिर्यथा लिप्यक्षरेभ्यो वर्णप्रतीतिः वर्णप्रतिपादकरेखादयोपि स्वरूपेण सत्याः । सत्यम् सत्या न तु तेन रूपेण प्रतिपादकाः ककारादिरूपाध्यारोपेण प्रतिपादकाः तदेषां कार्योपयोगित्वमसत्यमेवेति पूर्वपक्षसंक्षेपः । यत्तावदुक्तं ग्राह्यलक्षणायोगादिति न तदर्थाभावसाधनसमर्थं बाह्यलक्षणो ह्यर्थो ग्राह्यो न भवेन्नतु तस्यासद्भावः ग्रहणाभावस्य पिशाचादिवत् स्वरूपविप्रकर्षेणाप्युपपत्तेः ग्रहणयोग्ये सत्यग्रहणादभावसिद्धिरिति चेत् कथं पुनरस्य योग्यता संप्रधारिता न हि तस्य ग्रहणं क्वचिदभूत् भूतं चेन्न ग्राह्यलक्षणायोगः किं च ग्राहकाधीनं ग्रहणं ग्राहकं च ज्ञानं स्वात्ममात्रनियतमित्येतावतैव तदन्यस्याग्राह्यता ग्राह्याभावादेव चेदमग्रहणमिति साध्याविशिष्टम् । अपि चेदं भवान् पृष्टो व्याचष्टां

(१) चित्रभेदस्यैकस्याकारभेदाभावात्-पा॰ २ पु॰ ।

का ज्ञानाकारस्य ग्राह्यता न हि तस्यास्ति ज्ञानहेतुत्वं तदव्यतिरेकात् नाप्याकाराधायकत्वम् आकारद्वयाननुभवात् न च ज्ञानात्मकत्वमेव ग्राह्यत्वं सुषुप्तावस्थायां ज्ञानात्मभूतस्य ज्ञानसन्तानवदनुवर्तमानस्यापि ग्रहणाभावात्। अवभासमानत्वमेव तस्य ग्राह्यत्वमिति चेत् कोऽयमाकारस्यावभासः ज्ञानप्रतिबद्धहानादिव्यवहारयोग्यतापत्तिश्चेत् बाह्यस्यापि सैव योग्यता तथाहि नीलं पीतमेतदिति संवादिना बाह्यमेवोपाददते जहत्युपेक्षते वा नान्तरमाकारमित्यसिद्धो ग्राह्यलक्षणायोगः कथमन्यस्योत्पत्त्यान्यस्य व्यवहारयोग्यतेति चेत् तस्य स्वरूपकारणसामग्रीनियमे न तद्विषयव्यवहारानुगुणस्वभावस्योत्पादनादिति यत्किञ्चिदेतत्। एतेन वेद्यत्वमपि प्रत्युक्तम्। भेदेपि ज्ञानस्वभावकारणसामग्रीनियमादेव तस्योपपत्तेः सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात् यदपि जडस्य प्रकाशायोग इति तदपि प्रकाशानात्मकत्वाभिप्रायेण सिद्धसाधनं संसर्गाभिप्रायेण निरुपपत्तिकं न हि जडस्य प्रकाशसंसर्गेण न भवितव्यमित्यस्ति राजाज्ञा यथा छिदिक्रिया छेद्येन सम्बध्यते भिद्यते च तथा ज्ञानक्रियापि ज्ञेयेन सह संवत्स्यते भेत्स्यते च सहोपलम्भनियमस्यापि विपक्षाद्व्यावृत्तिः सन्दिग्धा ज्ञानस्य स्वपरसंवेद्यतामात्रेणैव नीलतद्धियोर्युगपद्ग्रहणनियमस्योपपत्तेः। बाह्याभावाज्ज्ञानं परस्य संवेदकं न भवतीति चेत् बाह्याभावसिद्धौ हेतोर्विपक्षाद्व्यावृत्तिसिद्धिः तत्सिद्धौ चास्य विपक्षाभावं प्रति हेतुत्वमित्यन्योन्यापेक्षित्वं तदेवास्तु किमनेन असिद्धश्च सहोपलम्भनियमो नीलमेतदिति बहिर्मुखतयार्थेऽनुभूयमाने तदानीमेवान्तरस्य तदनुभवस्यानुभवात् ज्ञानस्य स्वसंवेदनतासिद्धौ सहोपलम्भनियमसिद्धिरिति चेत् स्वसंवेदनसिद्धौ किं प्रमाणं यत्प्रकाशं तत्स्वप्रकाशे परानपेक्षं यथा प्रदीप इति चेत् प्रदीपस्य तद्देशवर्तितमोपनयने व्यापारः स चानेन स्वयमेव कृत इति तदर्थं प्रदीपान्तरं नापेक्षते वैयर्थ्यात् स्वप्रतिपत्तौ तु चक्षुरादिकमपेक्षते एवेति साध्यविकलतादृष्टान्तस्य अथ प्रकाशकत्वं ज्ञानत्वमभिप्रेतं तस्मात्परानपेक्षा तदानीमसाधारणो हेतुः। यच्चोक्तं यस्याव्यक्तः प्रकाशः तत्स्वयमव्यक्तं यथा पिहितं वस्त्विति तत्र पिहितस्याव्यक्तता अप्रकाशस्तत्स्वयमव्यक्तत्वात्किं त्वभावादेवेति व्याप्त्यसिद्धिः यच्च प्रत्ययत्वादिति तदप्यसारं दृष्टान्तासिद्धेः स्वप्नादिप्रत्यया अपि समारोपितबाह्यालम्बना न स्वात्ममात्रपर्यवसायिनो जाग्रदवस्थोपयुक्ताना-

मेवार्थानां संस्कारवशेन तथा प्रतिभासनात् अन्यथा दृष्टश्रुतानुभूतेष्वर्थेषु तदुत्पत्तिनियमायोगात् किं च यदि बाह्यं नास्ति किमिदानीं नियताकारं प्रतीयते नीलमेतदिति विज्ञानाकारोयमिति चेन्न ज्ञानाद्बहिर्भूतस्य संवेदनात् ज्ञानाकारत्वे त्वहं नीलमिति प्रतीतिः स्यान्न त्विदं नीलमिति ज्ञानानां प्रत्येकमाकारभेदात् कस्यचिदहमिति प्रतीतिः कस्यचिदिदं नीलमिति चेत् नीलाद्याकारवदहमित्याकारस्य व्यवस्थितत्वाभावात् । तथा च यदेकेनाहमिति प्रतीयते तदपरेण त्वमिति प्रतीयते स्वयं स्वस्य संवेदने ऽहमिति प्रतिभास इति चेत् किं वै परस्यापि संवेदनमस्ति स्वरूपस्यापि भ्रान्त्या भेदप्रतीतिरिति चेत् प्रत्यक्षेण प्रतीतो भेदो वास्तवो न कस्मात् भ्रान्तं प्रत्यक्षमिति चेत् यथोक्तम् । परिच्छेदान्तरं योयं भागो बहिरवस्थितः । ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासो ह्युपप्लव इति । कुत एतत् । अनुमानेनाभेदसाधनादिति चेत् प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वेनाबाधितविषयत्वादनुमानस्यात्मलाभो लब्धात्मके चानुमाने प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वमित्यन्योन्यापेक्षितादोषः । अस्तु वा भेदो विप्लवो नियतदेशाधिकरणप्रतीतिः कुतः न हि तत्रायमारोपयितव्यो नान्यत्रेत्यस्ति नियमहेतुः वासनानियमात् तदारोपनियमः स्यादिति चेन्न तस्या अपि तद्देशनियमकारणाभावात् सति ह्यर्थसद्भावे यद्देशोर्थः तद्देशोनुभवस्तद्देशा च तत्पूर्विका वासना बाह्याभावे तु तस्याः किंकृतो देशनियमः न च कारणविशेषमन्तरेण कार्यविशेषो घटते बाह्यश्चार्थो नास्ति तेन वासनानामेव वैचित्र्यं तद्वैचित्र्यस्यार्थवत्तत्कारणानां वैचित्र्यादित्यनादिरिति चेत् वासनावैचित्र्यं यदि बोधाकारादनन्यत् कस्तासां परस्परतो विशेषः अथान्यदर्थे कः प्रद्वेषः येन सर्वलोकप्रतीतिरपह्नूयते केन चायमाकारो बहिरारोप्यते ज्ञानेन चेत् किं तस्य स्वात्मन्याकारसंवित्तिरेव बहिरारोपस्तदन्यो वा आद्ये कल्पे सैव तस्य सम्यक्प्रतीतिः सैव च मिथ्येत्यापतितं ज्ञानगतत्वेनाकारग्रहणस्य सत्यत्वाद्बाह्यतासंवित्तेश्चायथार्थत्वात् । अन्यत्वे तु तयोर्न क्रमेण भावः तत्कारणस्य ज्ञानस्य क्षणिकत्वात् न चैकस्य युगपत्सत्यत्वेन मिथ्यात्वेन च प्रतीतिसम्भवः न च क्रमयौगपद्याभ्यामन्यः प्रकारोस्ति यत्र वर्तमानं ज्ञानं स्वात्मन्याकारं गृह्णीयाद्बहिश्च तमारोपयति । अपि च यदि ज्ञानाकारो नीलादिरर्थो यस्यैवायमाकारः स एव तं प्रतीयात् न पुरुषान्तरं प्रतीयात् प्रतीयते चायं

बहुभिरेकः सर्वेषां तदाभिमुख्येन युगपत्प्रवृत्तेः यस्त्वया दृष्टः स मयापीति प्रतिसन्धानात् तस्मादर्थोयं न ज्ञानाकारः ये तु ज्ञानाकारमप्यपह्नुवाना व्यलीका एव नीलादयः प्रतिभासन्ते इत्याहुः तेषां कारणनियमादुत्पत्तिनियमोऽर्थक्रियानियमश्च न प्राप्नोति अर्थाभावे न किंचित्कस्यचित्कारणं सर्वं वा सर्वस्य नार्थक्रियासंवादो न वा विसंवादो विशेषाभावात् । यथोक्तं गुरुभिः ।

आशामोदकतृप्ता ये ये चोपार्जितमोदकाः ।
रसवीर्यविपाकादि तेषां तुल्यं प्रसज्यते ॥ इति ।

वासनाविशेषात् तद्विशेषसिद्धिरिति चेत् सा यदि बाह्यार्थक्रियाविशेषहेतुः सञ्ज्ञाभेदमात्रं अर्थो वासनेति अथ ज्ञानात्मिका अर्थाभावे तस्या विशेषो निर्निबन्धनो बोधमात्रस्योपादानस्य सर्वत्राविशेषात् बोधाकारस्य च व्यतिरिक्तस्य च विशेषस्याभ्युपगमे ऽर्थसद्भावाभ्युपगमप्रसङ्गादित्युक्तम् न चास्मिन् पक्षे नीलादिप्रत्ययस्य कादाचित्कत्वं स्यात् तज्जननसमर्थक्षणसन्तानस्य सर्वदानुवृत्ते अननुवृत्तौ वा कालान्तरेपि तत्प्रत्ययानुपपत्तिः स्वव्यतिरिक्तस्यापेक्षणीयस्याभावात् कारणपरिपाकस्य कादाचित्कत्वात् तत्कार्यस्य कादाचित्कत्वमिति चेत् कारणस्य परिपाकः कार्यः कार्यजननं प्रत्याभिमुख्यं सोपि स्वसंवेदनमात्राधीनो न कादाचित्को भवितुमर्हति अस्ति चायं कादाचित्कः प्रत्यक्षप्रतिभासः स एव प्रतीतिविषयं देशकालकारणस्वभावनियतं(१) बाह्यं वस्तु व्यवस्थापयंस्तदभावसाधनं बाधते इति कालात्ययापदिष्टत्वमपि हेतूनामुपरम्यते समधिगता संख्या ॥

परिमाणं मानव्यवहारकारणम् । तच्चतुर्विधम् अणु महद्दीर्घं ह्रस्वं चेति । तत्र महद् द्विविधं नित्यमनित्यं च(२) । नित्यमाकाशकालदिगात्मसु परममहत्त्वम्(३) अनित्यं त्र्यणुकादावेव । तथा चाण्वपि द्विविधं नित्यमनित्यं च । नित्यं परमाणुमनस्सु तत् पारिमाण्डल्यम् । अनित्यं द्व्यणुक एव । कुवलयामलकविल्वादिषु

(१) निहितं-पा० १ पु० । (२) चेति-पा० ६ पु० ।
(३) गीयते-इत्यधिकम् ७ पु० । तच्च परममहत्त्वमित्युच्यते-इति टीकाकारसम्मतः पाठः ।

महत्स्वपि तत्प्रकर्षभावाभावमपेक्ष्य भाक्तोऽणुत्वव्यवहारः । दीर्घत्वह्रस्वत्वे चोत्पाद्य[1]महदणुत्वैकार्थसमवेते । समिदिक्षुवंशादिष्वञ्जसा दीर्घेष्वपि तत्प्रकर्षभावाभावमपेक्ष्य भाक्तो ह्रस्वत्वव्यवहारः । अनित्यं चतुर्विधमपि संख्यापरिमाणप्रचययोनि । तत्रेश्वरबुद्धिमपेक्ष्योत्पन्ना परमाणुद्व्यणुकेषु बहुत्वसंख्या तैरारब्धे कार्यद्रव्ये त्र्यणुकादिलक्षणे रूपाद्युत्पत्तिसमकालं महत्त्वं दीर्घत्वं च करोति । द्विबहुभिर्महद्भिश्चारब्धे[2] कार्यद्रव्ये कारणमहत्त्वान्येव महत्त्वमारभन्ते न बहुत्वम् । समानसंख्यैश्चरारब्धे ऽतिशयदर्शनात्[3] । प्रचय तूलपिण्डयोर्वर्तमानः पिण्डारम्भकावयवप्रशिथिलसंयोगानपेक्षमाण इतरेतरपिण्डावयवसंयोगापेक्षो वा द्वितूलके महत्त्वमारभते न बहुत्वमहत्त्वानि । समानसंख्यापल[4]परिमाणैरारब्धे ऽतिशयदर्शनात् । द्वित्वसंख्या चाण्वोर्वर्तमाना द्व्यणुके ऽणुत्व[5]मारभते । महत्त्ववत् त्र्यणुकादौ कारणबहुत्वमहत्त्वसमानजातीयप्रचयेभ्यो दीर्घत्वस्योत्पत्तिः । अणुत्ववत् द्व्यणुके द्वित्वसंख्यातो ह्रस्वत्वस्योत्पत्तिः[6] । अथ त्र्यणुकादिषु वर्तमानयो[7]र्महत्त्वदीर्घत्वयोः परस्परतः को विशेषः द्व्यणुकेषु चाणुत्वह्रस्वत्वयोरिति । तत्रास्ति महत्त्वदीर्घत्वयोः परस्परतो विशेषः महत्सु दीर्घमा-

---

(१) तूत्पाद्य-पा॰ ५ । ६ पु॰ । (२) महद्भिरारब्धे-पा॰ ५ । ६ पु॰ ।
(३) संख्यापलपरिमाणैरारब्धे प्रकर्षदर्शनात्-पा॰ ६ पु॰ । (४) संख्यतूल-पा॰ ५ पु॰ ।
(५) द्व्यणुकेष्वणुत्व-पा॰ ५ पु॰ । (६) स्यात्-इत्यधिकम् ७ पु॰ ।
(७) त्र्यणुकादिवर्तमानयो-पा॰ ५ पु॰ ।

नीयतां दीर्घेषु च महदानीयतामिति विशिष्टव्यवहारदर्शनादिति । अणुत्वह्रस्वत्वयोस्तु परस्परतो विशेषस्तद्दर्शिनां प्रत्यक्ष इति । तच्चतुर्विधमपि परिमाणमुत्पाद्यमाश्रयविनाशादेव(१) विनश्यतीति ॥

सम्प्रति परिमाणनिरूपणार्थमाह । परिमाणं मानव्यवहारकारणमिति । मानव्यवहारोऽणु महद्दीर्घं ह्रस्वमित्यादिज्ञानं शब्दश्च तस्य कारणं परिमाणमित्यनेन प्रत्यक्षसिद्धस्यापि परिमाणस्य विप्रतिपन्नं प्रति कार्येण सत्तां दर्शयति । यथा तावज्ज्ञानस्य ज्ञेयप्रसाधकत्वं तथोक्तं शब्दस्य तु कथं न ह्यसावर्थात्माऽन्नाग्न्यसिशब्दोच्चारणे मुखस्य पूरणदाहपाटनप्रसङ्गात् नाप्यर्थजः कौष्ठ्यवायुकण्ठाद्यभिघातजत्वात् अतदात्मनोऽतदुत्पन्नस्य प्रतिपादकत्वे चातिप्रसङ्गात् । तदयुक्तम् । यदि कण्ठाद्यभिघातमात्रज एव शब्दो न वक्तुर्विवक्षामपि प्रतिपादयेत् तदुत्पत्त्यभावात् तथा च वक्तुर्विवक्षामपि न सूचयेयुः शब्दा इति प्रमत्तगीतं स्यात् । पारम्पर्येण विवक्षापूर्वकत्वाच्छब्दस्य विवक्षाप्रतिपादकत्वमिति चेत् एवमर्थानुभवप्रतिपादकत्वमपि विवक्षाया अर्थानुभवपूर्वकत्वात् असत्यप्यर्थानुभवे विप्रलम्भकस्य तदर्थविवक्षाप्रतीतिरिति चेत् असत्यामपि तदर्थविवक्षायां भ्रान्तस्य तदर्थविषयं वाक्यमुपलब्धम् । यथाहुराचार्याः । भ्रान्तस्यान्यविवक्षायामन्यद्वाक्यं हि दृश्यते इति । नान्यविवक्षातोन्याभिधानसम्भवः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यद्यस्य कारणमवगतं तस्य तद्व्यभिचारे विश्वस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात् अतो भ्रान्तस्याप्रतीयमानापि तदर्थविवक्षा सहसोपजाता गच्छत्तृणसंस्पर्शज्ञानवदस्पष्टरूपा कार्येण कल्पनीयेति चेत् विप्रलम्भकस्यापि विवक्षाविशेषेण तदर्थानुभवः कल्प्यताम् असंविदितेर्थे तद्विषयस्य विवक्षाविशेषस्यायोगात् तदानीं विप्रलम्भकस्य तदर्थानुभवो नास्तीति चेन्मासम्भूत् स्मरणं तावद्विद्यते विप्रलम्भको हि पूर्वानुभूतमेवार्थमन्यथाभूतमन्यथा च कथयति तत्रास्य तदर्थविवक्षा स्मरणकारणिका भवन्ती पारम्पर्येण तदनुभवकारणिकेति नास्ति व्यभिचारः । मिथ्यानुभवपूर्विकाया अपि विवक्षायाः पारम्पर्येण सत्यानुभवपूर्वकत्वात् अनुभवश्चार्थाव्यभिचारीति शब्दादर्थसिद्धिः अन्यथा

(१) मुत्पद्यमानमाश्रयविनाशादेव–पा॰ ५ पु॰ । मुत्पाद्यमाधारविनाशा–पा॰ ९ पु॰ ।

वाक्यश्रुतौ श्रोतुरर्थप्रतीत्यभावाद्विवक्षामात्रप्रतीतिश्चापुरुषार्थत्वाच्छाब्दो व्यवहार उच्छिद्येत वादिप्रतिवादिनोर्जयपराजयव्यवस्थानुपपत्तिर्विवक्षामात्रं प्रत्युभयोरपि भूतार्थवादित्वात् । यच्चोक्तं द्रव्यादव्यतिरिक्तं परिमाणं द्रव्याग्रहे तद्बुद्ध्यभावादिति । तदसिद्धम् । दूराद् द्रव्यग्रहणेपि तत्परिमाणविशेषस्याग्रहणात् । अत एव महानप्यणुरिव भ्रान्त्या दृश्यते । एवं व्यवस्थिते(१) परिमाणे तस्य भेदं कथयति । तच्चतुर्विधमिति । येन रूपेण चातुर्विध्यं तद्दर्शयति । अणु महद् दीर्घं ह्रस्वं चेति । चतुरस्रा(२)दिकं त्ववयवानां संस्थानविशेषो न परिमाणान्तरम् । दीर्घत्वादयोपि तथा भवन्तु । न । अवयवसंस्थानानुपलम्भेपि दूराद्दीर्घादिप्रत्ययस्य दर्शनात् । अपि भोः द्व्यणुकपरिमाणं तावदणु महत्परिमाणोत्पत्तौ कारणाभावात् तस्माच्च(३)परमाणुपरिमाणमपकृष्टं कार्यपरिमाणात् कारणपरिमाणस्य हीनत्वदर्शनात् ततश्च परमाणोः परिमाणं द्व्यणुकपरिमाणाद्भिन्नम् । एवं घटादीनां परिमाणादन्यदेव प्रकर्षपर्यन्तप्राप्तमाकाशादिपरिमाणं तथा दीर्घं ह्रस्वं चेति परिमाणं षड्विधमेव कुतश्चातुर्विध्यमित्याह । तत्रेति । तेषु चतुर्षु परिमाणेषु मध्ये महद् द्विविधं नित्यमनित्यं चेति । केषु नित्यमित्याह । नित्यमाकाशकालदिगात्मसु । तच्च परममहत्त्वमित्युच्यते । अनित्यं महत्परिमाणं त्र्यणुकादावेव नाकाशादिष्वित्यर्थः । यथा महद् द्विविधं तथाण्वपि द्विविधं नित्यमनित्यं च । उभयत्रापि चकारः प्रकारान्तरव्यवच्छेदार्थः । नित्यमणुपरिमाणं परमाणुमनःसूत्पत्तिविनाशकारणाभावात् । पारिमाण्डल्यमिति सर्वापकृष्टं परिमाणम् । अनित्यमणुपरिमाणं द्व्यणुक एव नान्यत्रेत्यर्थः । एतेनैतदुक्तम्भवति । अणुपरिमाणप्रभेद एव परमाणुपरिमाणं महत्परिमाणप्रभेदश्च परममहत्परिमाणम् अन्यथा परमशब्देन विशेषणायोगात् यत्खलु परिमाणं रूपसहायं स्वाश्रयं प्रत्यक्षयति तत्र महदिति व्यपदेशो यच्च नो प्रत्यक्षयति तत्राण्विति व्यवहारः । न चैवं सति त्र्यणुकस्याप्यणुत्वप्रसक्तिः तस्यापि प्रत्यक्षत्वात् त्र्यणुकमस्मदादिप्रत्यक्षं बहुभिः समवायिकारणैरारब्धत्वात् घटवत् यस्य च प्रत्यक्षस्य द्रव्यस्यावयवा न प्रत्यक्षास्तदेव त्र्यणुकम् । आकाशपरिमाणस्य तु प्रत्यक्षहेतुत्वाभावेपि महत्त्वमेव तदाश्रयस्य द्व्यणुकव्याप्तितोऽधिक-

(१) स्थिते-पा० १ । २ पु० । (२) चतुरस्रा-क्वचित् । (३) द्व्यणुकपरिमाणात् ।

व्याप्तित्वात् घटादिपरिमाणवत् । अनित्यमणुपरिमाणं द्व्यणुक एवेत्ययुक्तम् कुवलयामलकविल्वादिषु परस्परापेक्षयाणुव्यवहारदर्शनादत आह । कुवलयामलकविल्वादिष्विति । विल्वे यः प्रकर्षभावो महत्परिमाणातिशययोगित्वं तस्यामलके ऽभावमपेक्ष्याणुव्यवहारो भाक्तः । उभाभ्यां भज्यते इति भक्तिः सादृश्यं तस्यायमिति भाक्तः सादृश्यमात्रनिबन्धनो गौण इत्यर्थः । एवमामलकपरिमाणातिशयाभावं कुवलये ऽपेक्ष्याणुव्यवहारः । यत्र हि मुख्यमणुत्वं द्व्यणुके तत्र महत्परिमाणस्याभावो दृष्टः आमलकेपि यादृशं विल्वे महत्परिमाणं तादृशं नास्तीत्येतावता साधर्म्येणोपचारप्रवृत्तिः । दीर्घत्वह्रस्वत्वयोर्विशेषं दर्शयति । दीर्घत्वह्रस्वत्वे इति । महत्त्वाणुत्वं च महदणुत्वे उत्पाद्ये च ते महदणुत्वे चेत्युत्पाद्यमहदणुत्वे ताभ्यामेकस्मिन्नर्थे समवेते ह्रस्वत्वदीर्घत्वे । यत्रोत्पाद्यं महत्त्वं त्र्यणुकादौ तत्रोत्पाद्यं दीर्घत्वं यत्र चोत्पाद्यमणुत्वं द्व्यणुके तत्रोत्पाद्यं ह्रस्वत्वमित्यर्थः । तत्र परमाणोः परिमण्डलत्वाद्धस्वत्वाभावो व्यापकत्वाच्चाकाशस्य दीर्घत्वाभाव इत्येके । अन्ये तु परमाणुपरममहद्व्यवहारवत् परमह्रस्वपरमदीर्घव्यवहारस्यापि लोके दर्शनात् परमाणुषु परमह्रस्वत्वं परमदीर्घत्वं चाकाशे इत्याहुः । दीर्घपरिमाणाधिकरणमाकाशं महत्परिमाणाश्रयत्वात् स्तम्भादिवत् । एवं ह्रस्वपरिमाणाश्रयः परमाणुरणुपरिमाणाश्रयत्वात् द्व्यणुकवत् । यदि ह्रस्वत्वमुत्पाद्येनाणुत्वेनैकार्थसमवेतं कथमन्यत्र ह्रस्वत्वव्यवहारः तत्राह । समिदिक्षुवंशादिष्विति । समिच्चेक्षुश्च वंशाश्च समिदिक्षुवंशाः एतेष्वञ्जसा परमार्थतो दीर्घेष्वपि वंशे यः परिमाणप्रकर्षभावो दीर्घातिशययोगित्वं तस्याभावमिक्षावपेक्ष्य प्रतीत्य भाक्तो गौणो व्यवहार एवमिक्षोः प्रकर्षभावस्तस्याभावं समिध्यपेक्ष्य ह्रस्वव्यवहारः । यत्खलु परमार्थतो ह्रस्वं द्व्यणुकं तत्र दैर्घ्याभावः इक्षावपि वंशस्य यादृशं दैर्घ्यं तादृशं नास्तीत्युपचारः । नन्वेतेषु वास्तव एव ह्रस्वव्यवहारः किं नेष्यते नेष्यते तेष्वेव परापेक्षया दीर्घव्यवहारदर्शनात् न चैकस्य दीर्घत्वं ह्रस्वत्वं चोभयमपि वास्तवं युक्तं विरोधात् । अथ कस्माद् दीर्घव्यवहार एव गौणो न भवति न तस्योत्पत्तिकारणासम्भवात् सर्वत्रैव भाक्तो ह्रस्वव्यवहारो भवतु नैवम् मुख्यभावे गौणस्यासम्भवात् । अथेदानीमुत्पाद्यस्य परिमाणस्य कारणनिरूपणार्थमाह । अनित्यं चतुर्विधमपीति । अनित्यं

चतुर्विधमपि दीर्घं ह्रस्वं महदणु चेति चतुर्विधं परिमाणं संख्यापरिमाणप्रचययोनि । संख्यापरिमाणप्रचयकारणकम् । संख्यायास्तावत्कारणत्वमाह । तचेति । परमाणुभ्यामारब्धं द्व्यणुकं परमाणुद्व्यणुकमित्युच्यते तेषु त्रिष्वेकैकगुणालम्बनामीश्वरबुद्धिमपेक्ष्योत्पन्ना या त्रित्वसंख्या सा त्रिभिर्द्व्यणुकैरारब्धकार्यद्रव्ये त्र्यणुकलक्षणे रूपाद्युत्पत्तिसमकालमेव महत्त्वं दीर्घत्वं च करोति । तचेतिपदं महत्परिमाणकारणनिवारणार्थं त्र्यणुकादीत्यादिपदं चतुरणुकादिपरिग्रहार्थम् । कथं पुनरेष निश्चयः त्र्यणुकादिपरिमाणस्य द्व्यणुकगता बहुत्वसंख्यैवासमवायिकारणमिति अन्यस्यासम्भवात् न तावद्द्व्यणुकवृत्तयो रूपरसगन्धस्पर्शैकत्वैकपृथक्त्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहास्तस्यासमवायिकारणं तेषां कारणवृत्तीनां कार्ये गुणमारभमाणानां समानजातीयगुणान्तरारम्भे एव सामर्थ्यदर्शनात् द्व्यणुकाणुपरिमाणानां चारम्भकत्वे त्र्यणुकस्याणुत्वमेव स्यात् न महत्त्वम् परिमाणात् समानजातीयस्यैव परिमाणस्योत्पत्त्यवगमात् अस्ति चात्र महत्त्वं भूयोऽवयवारब्धत्वाद् घटादिवत् न चासमवायिकारणं विना कार्यमुत्पद्यते दृष्टश्चान्यत्रावयवसंख्याबाहुल्यात् समानपरिमाणारब्धयोः कार्ययोरेकत्र महत्त्वातिशयः तेनात्र संख्याया एव कारणत्वं कल्प्यते । द्व्यणुकसंयोगाभ्यां त्र्यणुके महत्त्वोपपत्तिः स्यात् यदि भूयसामवयवानां संयोगः कारणमित्युच्यते प्राप्राप्राप्तविवेकादवयवानां भूयस्त्वमेव कारणं समर्थितं स्यात् ईश्वरबुद्ध्यपेक्षस्य त्रित्वस्य स्थितिहेत्वदृष्टचयाद्विनाशः न तु कदाचिदाश्रयविनाशादपि विनाशः ईश्वरबुद्धेर्नित्यत्वात् । संप्रति महत्त्वान्महत्त्वोत्पत्तिमाह । द्विबहुभिर्महद्भिरिति । द्वौ च बहवश्च तैरारब्धे कार्यद्रव्ये कारणमहत्त्वान्येव महत्त्वमारभन्ते यत्र द्वाभ्यां महद्भ्यामप्रचिताभ्यामारभ्यते द्रव्यं तत्रावयवमहत्त्वाभ्यामेव महत्त्वस्योत्पादो बहुत्वसंख्याप्रचययोरभावात् । यत्र च बहुभिर्महद्भिरवयवैः कार्यमारभ्यते तत्रावयवमहत्त्वेभ्योऽवयविनि महत्त्वस्योत्पादो न बहुत्वसंख्यायाः समानसंख्यैः स्थूलैः सूक्ष्मैश्चारब्धयोर्द्रव्ययोः स्थूलारब्धे महत्त्वातिशयदर्शनात् संख्यायाः कारणत्वे हि कार्यविशेषो न स्यात् तस्या अविशेषात् । यत्र तु समानपरिमाणैरवयवैरारब्धयोरवयवसंख्याबाहुल्यादेकत्र परिमाणातिशयो दृश्यते तत्रावयवसंख्यापि कारणमेष्टव्या अन्यथा कार्यविशेषायोगः । यत्र समानसंख्यैः समानपरिमाणैश्च कार्यमारब्धम् तत्र महत्त्वोत्पत्तावुभयोरपि

कारणत्वं प्रत्येकमुभयोरपि सामर्थ्यदर्शनात् तत्रान्यतरविशेषादर्शनादित्येके। अपरे तु परिमाणस्यैव कारणतामाहुः। समानजातीयात् कार्योत्पत्तिसम्भवे विजातीयकारणकल्पनानवकाशात्। प्रचयमाह। प्रचयश्चेति। प्रचय इति द्रव्यारम्भकः प्रशिथिलः संयोगविशेषः। स तु(१) द्वितूलकद्रव्यारम्भकयोस्तूलपिण्डयोर्वर्तमानः प्रत्येकं पिण्डयोरारम्भकान् प्रशिथिलानवयवसंयोगानपेक्षमाण इतरेतरपिण्डयोरवयवानां परस्परसंयोगानपेक्षमाणो वा द्वितूलके महत्त्वमारभ्यते। यत्र पिण्डयोः संयोगः स्वयं प्रशिथिलस्तयोरारम्भकाश्चावयवसंयोगा अपि प्रशिथिलास्तत्र पिण्डाभ्यामारब्धे द्रव्ये निविडावयवसंयोगारब्धपिण्डद्वयनिविडसंयोगजनितद्रव्यापेक्षया महत्त्वातिशयदर्शनात् पिण्डयोः प्रशिथिलः संयोगः पिण्डारम्भकप्रशिथिलसंयोगापेक्षो महत्त्वस्य कारणम्। यत्र तु पिण्डयोः संयोगः प्रशिथिल इतरेतरपिण्डावयवानामितरेतरावयवैः संयोगा अपि प्रशिथिलाः पिण्डयोरारम्भकाश्च न प्रशिथिलाः तत्र पिण्डाभ्यामारब्धे द्रव्ये ऽत्यन्तनिविडपरस्परावयवसंयोगपिण्डद्वयारब्धद्रव्यापेक्षया महत्त्वातिशयदर्शनात् पिण्डयोः प्रशिथिलः संयोगः इतरेतरपिण्डावयवसंयोगापेक्षो महत्त्वस्य कारणमिति विवेकः। अथ कथं तत्र बहुत्वमहत्त्वयोरेव क्लृप्तसामर्थ्ययोः कारणत्वं नेष्यते तत्राह। न बहुत्वमहत्त्वानीति। विषयभेदापेक्षया बहुवचनम्। यत्र प्रचयविशेषात् परिमाणविशेषप्रतीतिरस्ति तत्र बहुत्वं महत्त्वं च न कारणमित्यर्थः। अत्रोपपत्तिः। समानसंख्यापलपरिमाणैरारब्धे ऽतिशयदर्शनात्। संख्या च पलं च परिमाणं च संख्यापलपरिमाणानि समानानि संख्यापलपरिमाणानि येषां तैरारब्धे कार्ये ऽतिशयदर्शनात्। यदि हि संख्यैव कारणं समानसंख्यैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा प्रशिथिलसंयोगैर्निविडसंयोगैश्चारब्धयोर्द्रव्ययोः प्रशिथिलसंयोगारब्धे निविडसंयोगारब्धापेक्षया महत्त्वातिशयो न स्यात् कारणसंख्या या उभयत्रापि तुल्यत्वात्। तथा यदि महत्त्वमपि कारणं समानमहत्त्वैः प्रचितैरप्रचितैश्चारब्धयोर्द्रव्ययोरप्रचितारब्धापेक्षया प्रचितारब्धे परिमाणातिशयो न भवेत् अस्ति च विशेषः तेनैव तर्कयामो न संख्या कारणं न महत्त्वमिति। यत्र त्वप्रचितैरणुभिर्महद्भिश्च प्रचितैरारब्धयोर्द्रव्ययोः प्रचितैर्महद्भिरारब्धे महत्त्वातिशय-

(१) स च-पा० २। ४ पु०।

दर्शनं तत्र महत्त्वप्रचययोः कारणत्वम् यत्र प्रचितैः समानपरिमाणैर्बहुतरसंख्याकैरप्रचितैश्चारब्धयोर्द्रव्ययोर्बहुतरसंख्याकैः प्रचितैरारब्धे ऽतिशयदर्शनं तत्र संख्याप्रचययोः कारणत्वम् यत्राप्रचितैरणुभिरल्पसंख्यैरारब्धात् प्रचितबहुतरस्थूलारब्धे विशेषदर्शनं तत्र त्रयाणामेव बोद्धव्यम्। यस्तु मन्यते तुलापरिमेयेषु द्रव्येषु कारणगतानि पलानि परिमाणोत्पत्तौ कारणं न महत्परिमाणानि तन्मते न पलस्य कारणत्वमभ्युपगम्य प्रतिषेधः कृतः । स्वमते तु पलस्याकारणत्वात् । द्वित्वसंख्या चाणवोर्वर्तमाना द्व्यणुके ऽणुत्वमारभते । यस्तु परमाणुपरिमाणाभ्यामेव द्व्यणुके परिमाणोत्पत्तिमिच्छति तं प्रति द्व्यणुकस्यापि अणुतमत्वप्रसक्तिरिति पूर्विकैव युक्तिरावर्तनीया । अधिकं चैतत् यन्नित्यद्रव्यपरिमाणस्यानारम्भकत्वम् । परमाणुपरिमाणं न भवति कस्यचिदारम्भकं नित्यद्रव्यपरिमाणत्वात् आकाशादिपरिमाणवत् अणुपरिमाणत्वाद्वा मनःपरिमाणवत् । दीर्घत्वस्योत्पत्तिमाह । महत्त्ववदिति । यथा महत्त्वस्य कारणबहुत्वात् समानजातीयात् कारणमहत्त्वात् प्रचयाच्चोत्पत्तिरिति सर्वमस्य महत्त्वेन सह तुल्यम् । द्व्यणुके ह्रस्वत्वस्यापि द्वित्वसंख्यैवासमवायिकारणमित्याह । अणुत्ववदिति । कथमेकस्मात् कारणात् कार्यभेदः अदृष्टविशेषस्य सहकारिणो भेदात् महत्त्वविशेष एव दीर्घत्वम् अणुत्वविशेष एव ह्रस्वत्वमिति मन्यमान आह । अथेति । समाधत्ते । तत्रास्तीति । यदि दीर्घमहत्त्वयोरभेदो दीर्घ महदानीयतामिति निर्धारणं न स्यादभेदात् । न हि भवति रूपवत्सु रूपवदानीयतामिति अस्ति चेदं निर्धारणम् । तेन दीर्घत्वमहत्त्वयोर्भेदः कथ्यते परिमाणस्य व्याप्यवृत्तित्वादेकस्मिन् द्रव्ये परिमाणद्वयानुपपत्तिरिति चेन्न विजातीययोरेकत्र वृत्त्यविरोधात् अवान्तरजातिभेदेपि नीलपीतयोरेकत्र समावेशो न दृष्ट इति चेत् ययोर्न दृष्टस्तयोर्माभूत् दीर्घत्वमहत्त्वयोस्तु सहभावः सर्वलोकप्रतीतिसिद्धत्वादशक्यनिराकरणः । द्व्यणुकवर्तिनोरणुत्वह्रस्वत्वयोस्तु भेदो योगिनां प्रत्यक्ष इत्याह । अणुत्वह्रस्वत्वयोस्त्विति । अस्मादादीनां तु भाक्तयोरणुत्वह्रस्वत्वयोर्भेदे तन्मुख्ययोरपि भेदानुमानम् । एतच्चतुर्विधमपि परिमाणमाश्रयविनाशादेव विनश्यति नान्यस्मादिति नियमः । उत्पाद्यग्रहणेन परमाणुपरमह्रस्वपरममहत्परमदीर्घव्यवच्छेदः । अणुत्वमहत्त्वयोः दीर्घत्वह्रस्वत्वयोश्च परस्परापेक्षाकृतत्वं न तु स्वाभाविक-

त्वमिति चेत् तच्च केवलावस्थायां हस्तवितस्त्यादिपरिमितस्य परिमाणस्य सापेक्षावस्थायामपि भेदानुपलब्धेरुदयाभावप्रसङ्गाच्च किमर्थं तर्ह्यपेक्षा प्रत्येकमाश्रयग्रहणे गृहीतयोरेव परिमाणयोः प्रकर्षभावाभावप्रतीत्यर्था ययोरधिगमादिदमस्माद्दीर्घमिदं ह्रस्वमिति व्यवहारः स्यात् ॥

पृथक्त्वमपोद्धारव्यवहारकारणम् । तत्पुनरेकद्रव्यमनेकद्रव्यं च । तस्य तु नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः संख्यया व्याख्याताः । एतावांस्तु विशेषः एकत्वादिवदेकपृथक्त्वादिष्वपरसामान्याभावः संख्यया तु(१) विशिष्यते तद्विशिष्टव्यवहारदर्शनादिति ॥

पृथक्त्वमपोद्धारव्यवहारकारणम् । अपोद्धारव्यवहार इदमस्मात् पृथगिति ज्ञानं व्यपदेशश्च तस्य कारणं पृथक्त्वमिति व्याख्यानं पूर्ववत् । इतरेतराभावनिमित्तोयं व्यवहार इति चेन्न प्रतिषेधस्य विधिप्रत्ययविषयत्वायोगात् । तत्पुनरेकद्रव्यमनेकद्रव्यं च एकं द्रव्यमाश्रयो यस्य तदेकद्रव्यम् अनेकं द्रव्यमाश्रयो यस्य तदनेकद्रव्यम् पुनःशब्द एकद्रव्यवृत्तेः परिमाणात् पृथक्त्वस्यैकानेकद्रव्यवृत्तित्वविशेषावद्योतनार्थः । परिमाणमेकद्रव्यम् एकपृथक्त्वं पुनरेकद्रव्यमनेकद्रव्यं चेति विशेषः । तस्य तु नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः संख्यया व्याख्याताः । तस्य द्विविधस्यापि पृथक्त्वस्य नित्यत्वं चानित्यत्वं च निष्पत्तिश्च संख्यया व्याख्याताः । यथैकद्रव्यैकत्वसंख्या परमाणुषु नित्या कार्ये कारणगुणपूर्विका आश्रयविनाशाच्च नश्यति तथैकद्रव्यमेकपृथक्त्वम् । यथा अनेकद्रव्या द्वित्वादिका संख्या अनेकगुणालम्बनाया अपेक्षाबुद्धेरुत्पद्यते तद्विनाशाच्च विनश्यति क्वचिच्चाश्रयविनाशाद्विनश्यति तथानेकद्रव्यद्विपृथक्त्वादिकमपीत्यतिदेशार्थः । नित्यं चानित्यं च नित्यानित्ये तयोर्भावो नित्यानित्यत्वमिति द्वन्द्वात् परं श्रवणात् त्वप्रत्ययस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः । अत्रापि वाक्ये तुशब्दो विशेषावद्योतनार्थः तस्य नित्यत्वादयः संख्यया व्याख्याताः न परिमाणस्येत्यर्थः । एवं संख्यया सह पृथक्त्वस्य साधर्म्यं प्रतिपाद्य वैधर्म्यं प्रतिपादयति ।

(१) संख्यया-पा० ५ पु० ।

एतावांस्त्विति । संख्यायाः सकाशात् पृथक्त्वस्यैतावान् भेदः यथा संख्यात्वपरसामान्यापेक्षयैकत्वद्वित्वादिकमपरसामान्यमस्ति तथा पृथक्त्वपरसामान्यापेक्षयैकपृथक्त्वादिकमपरसामान्यं नास्तीति । कथं तर्ह्यनेकेष्वेकपृथक्त्वादिष्ववान्तरप्रत्ययविशेषस्तत्राह । संख्यया तु विशिष्यते इति । अयमेकः पृथक् द्वाविमौ पृथगित्येकत्वादिसंख्याविशिष्टो व्यवहारः पृथक्त्वे दृश्यते । तत्रैकत्र(1)द्रव्ये वर्तमानं पृथक्त्वमेकार्थसमवेतयैकत्वसंख्यया विशिष्यते तद्विशेषश्चावान्तरव्यवहारविशेषः अनुवृत्तिप्रत्ययश्च पृथक्त्वसामान्यकृत एवेत्यभिप्रायः । एतेन परमाणुपरिमाणेष्वपि परमाणुत्वं सामान्यं प्रत्याख्येयम् परमशब्दविशेषितादेवाणुत्वसामान्यादेव व्यवहारानुगमोपपत्तेः । अथ कस्मात् सर्वद्रव्यानुगतमेकमेव पृथक्त्वमेकत्वादिसंख्याविशेषणभेदात् प्रत्ययभेदहेतुरिति नेष्यते । नेष्यते । क्रमेणोपजायमानेषु द्रव्येषु सामान्यवद्गुणस्य समवायादर्शनात् । अथेदं सामान्यमेव भविष्यति न पिण्डान्तराननुसन्धाने सामान्यबुद्धिवत् पृथक्त्वबुद्धेरभावात् ॥

संयोगः संयुक्तप्रत्ययनिमित्तम् । स च द्रव्यगुणकर्महेतुः । द्रव्यारम्भे निरपेक्षस्तथा भवतीति सापेक्षेभ्यो निरपेक्षेभ्यश्चेति वचनात् । गुणकर्मारम्भे तु सापेक्षः संयुक्तसमवायाद् अग्नेर्वैशेषिकमिति वचनात् । अथ कथंलक्षणः कतिविधश्चेति । अप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोगः स च त्रिविधः(2) अन्यतरकर्मजः उभयकर्मजः संयोगजश्च(3) । तत्रान्यतरकर्मजः क्रियावता निष्क्रियस्य । यथा स्थाणोः श्येनेन विभूनां च मूर्त्तैः(4) । उभयकर्मजो(5) विरुद्धदिक्क्रिययोः सन्निपातः । यथा मल्लयोर्मेषयोर्वा(6) । संयोगजस्तूत्पन्नमात्रस्य चिरोत्पन्नस्य वा निष्क्रियस्य कारणसंयो-

(1) तथैकत्र–पा॰ १ पु॰ । (2) स तु त्रिविधः–पा॰ ५ पु॰ ।
(3) संयोगजश्चेति–पा॰ ७ पु॰ । संयोगः इत्यधिकं ६ पु॰ । (4) मूर्तैरिति–पा॰ ५ पु॰ ।
(5) उभयकर्मजस्तु–पा॰ ५ पु॰ । (6) सन्निपाते । मेषयोर्मल्लयोर्वेति॰ पा॰ ६ पु॰ ।

गिभिरकारणैः कारणाकारणसंयोगपूर्वकः कार्याकार्यगतः संयोगः। स चैकस्माद् द्वाभ्यां बहुभ्यश्च भवति। एकस्मात् तावत् तन्तुवीरणसंयोगात् द्वितन्तुकवीरणसंयोगः। द्वाभ्यां तन्त्वाकाशसंयोगाभ्यामेको द्वितन्तुकाकाशसंयोगः। बहुभ्यश्च तन्तुतुरी(१)संयोगेभ्य एकः पटतुरी(२)संयोगः। एकस्माच्च द्वयोरुत्पत्तिः। कथम्। यदा पार्थिवाप्ययोरण्वोः संयोगे सत्यन्येन पार्थिवेन पार्थिवस्यान्येनाप्येन चाप्यस्य युगपत्संयोगौ भवतस्तदा ताभ्यां संयोगाभ्यां पार्थिवाप्ये द्व्यणुके युगपदारभ्येते। ततो यस्मिन् काले द्व्यणुकयोः कारणगुणपूर्वक्रमेण(३) रूपाद्युत्पत्तिः तस्मिन्नेव काले इतरेतरकारणाकारणगतात् संयोगादितरेतरकार्याकार्यगतौ संयोगौ युगपदुत्पद्येते। किं कारणम्। कारणसंयोगिना ह्यकारणेन कार्यमवश्यं संयुज्यते इति न्यायः (४)अतः पार्थिवं द्व्यणुकं कारणसंयोगिनाप्येना(५)णुना सम्बद्ध्यते(६) आप्यमपि द्व्यणुकं कारणसंयोगिना पार्थिवेनेति(७)। अथ(८) द्व्यणुकयोरितरेतरकारणाकारणसम्बद्धयोः कथं परस्परतः सम्बन्ध इति। तयोरपि संयोगजाभ्यां संयोगाभ्यां सम्बन्ध इति। नास्त्यजः संयोगो नित्यपरिमण्डलवत्(९) पृथगनभिधानात्। यथा चतुर्विधं(१०)

---

(१) तुरि–पा॰ १ पु॰।
(२) तुरि–पा॰ १ पु॰।
(३) प्रक्रमेण–पा॰ ६ पु॰।
(४) इति न्यायः–इति नास्ति १ पु॰।
(५) कार्यं संयोगिनाप्येन–पा॰ ५ पु॰।
(६) अवश्यं संयुज्यते–पा॰ ५ पु॰।
(७) द्व्यणुकं पार्थिवेनेति–पा॰ ५ पु॰।
(८) अथ कथं–पा॰ ५ पु॰।
(९) अजः संयोगो नास्ति–पा॰ ५ पु॰। नाजः संयोगोस्ति नित्यपारिमाण्डल्यवत्–पा॰ १ पु॰।
(१०) यथावच्चतुर्विधं–पा॰ ५ पु॰।

परिमाणमुत्पाद्यमुक्काह(१) नित्यं परिमण्डल(२)मित्येवमन्यतरकर्मजादिसंयोगमुत्पाद्यमुक्का पृथङ्नित्यं ब्रूयान्न त्वेवमब्रवीत् तस्मान्नास्त्यजः संयोगः । परमाणुभिराकाशादीनां प्रदेशवृत्तिरन्यतरकर्मजः संयोगः(३) । विभूनां तु परस्परतः संयोगो नास्ति युतसिद्धभावात् । सा पुनर्द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतिमत्त्वं पृथगाश्रयाश्रयित्वं चेति(४) । विनाशस्तु सर्वस्य संयोगस्यैकार्थसमवेताद्विभागात् क्वचिदाश्रयविनाशादपि(५) । कथम्। यदा तन्त्वोः संयोगे सत्यन्यतरतन्त्वारम्भके अंशौ कर्मोत्पद्यते तेन कर्मणा(६) अंश्वन्तराद्विभागः क्रियते विभागाच्च तन्त्वारम्भकसंयोगविनाशः संयोगविनाशात् तन्तुविनाशस्तद्विनाशे तदाश्रितस्य तन्त्वन्तरसंयोगस्य विनाश इति(७) ॥

संयोगसद्भावनिरूपणार्थमाह । संयोगः संयुक्तप्रत्ययनिमित्तमिति । अस्ति तावदिदमनेन संयुक्तमिति प्रत्ययो लौकिकानाम् न चास्य रूपादयो निमित्तं तत्प्रत्ययविलक्षणत्वात् अतो यदस्य निमित्तं स संयोगः । नैरन्तर्यनिबन्धनोयं प्रत्यय इति चेत् किं द्रव्ययोः परस्परसंश्लेषो नैरन्तर्यम् अन्तराभावो वा आद्ये कल्पे न किञ्चिदतिरिक्तमुक्तं स्यात् द्रव्ययोः परस्परोपसंश्लेष एव हि नः संयोगः द्वितीये कल्पे सान्तरयोरन्तराभावे संयोगादन्यः को हेतुरिति वाच्यम् यदेव भवतामसंयुक्तयोः संयोगे कारणं तदेव नः सान्तरयोरन्तराभावे कारणमिति चेत् अस्तु कामं किं त्विदं स्वाश्रयं देशान्तरं प्रापयत् तदन्तराभावं करोति अप्रापयद्वा अप्राप्तिपक्षे तावदन्तराभावो दुर्लभो पूर्वावष्टब्धे एव देशे-

---

(१) युक्त्याह–पा॰ ५ पु॰ । (२) पारिमाण्डल्यं–पा॰ ५ । ६ पु॰ ।
(३) इति–इत्यधिकं ५ पु॰ । (४) आश्रयसमवायित्वं चेति–पा॰ १ पु॰ ।
(५) दिति–पा॰ १ । क्वचिच्चाश्रयविनाशाच्चाशः–पा॰ ५ पु॰ । (६) कर्मणा–पा॰ ५ पु॰ ।
(७) संयोगनाशः तद्विनाशात्तन्त्वोर्विनाशः तद्विनाशे तदाश्रितस्य संयोगस्यावश्यं विनाशः–पा॰ ५ पु॰ ।

ऽवस्थानात् देशान्तरप्राप्तिपक्षे तु तस्याः को नामान्यः संयोगो यः प्रतिषिध्यते अविरलदेशे द्रव्यस्योत्पादे संयोगव्यवहार इति चेन्न उत्पादमात्रे संयोगव्यवहारः किं त्वविरलदेशोत्पादे ययैवेयमुत्पाद्यमानयोरविरलदेशता स एव संयोगः। स च द्रव्यगुणकर्महेतुः। तन्तुयोगो द्रव्यस्य पटस्य हेतुः आत्ममनःसंयोगो बुद्ध्यादीनां गुणानाम्। एवं भेर्याकाशसंयोगः शब्दस्य गुणस्य हेतुः प्रयत्नवदात्महस्तसंयोगो हस्तकर्मणो हेतुः तथा वेगवद्वायुसंयोगस्तृणकर्मणो हेतुरित्यादिकमूह्यम्। यथायं द्रव्यमारभते यथा च गुणकर्मणी तं प्रकारं दर्शयति। द्रव्यारम्भ इत्यादिना(१)। द्रव्यस्यारम्भे कर्तव्ये संयोगः स्वाश्रयं स्वनिमित्तं च कारणमन्तरेण नान्यदपेक्षते न त्वयमनपेक्षार्थः पश्चाद्भावि निमित्तान्तरं नापेक्षते इति श्यामादिविनाशानन्तरभाविनोन्त्यस्य परमाण्वग्निसंयोगस्य पाकजानां गुणानामपि आरम्भे निरपेक्षकारणत्वप्रसङ्गात्(२) कथमेतदवगतं त्वया यदयं द्रव्यारम्भे निरपेक्षः संयोग इति तत्राह। तथा भवतीति(३)। सापेक्षेभ्यो निरपेक्षेभ्यश्चेति इति वचनात् पटार्थमुपक्रियमाणेभ्यस्तन्तुभ्यो भविष्यति पट इति प्रत्ययो जायते इति पूर्वं प्रतिपाद्य सूत्रकारेणैतदुक्तं तथा भवतीति सापेक्षेभ्यो निरपेक्षेभ्यश्चेति। अस्यायमर्थः यथोपक्रियमाणेभ्यो भविष्यति पट इति प्रत्ययस्तथा सापेक्षेभ्यो निरपेक्षेभ्यश्चेति भवतीति वर्तमानप्रत्ययः अन्यथा सापेक्षेभ्यो निरपेक्षेभ्यश्चेति भवतीति वर्तमानप्रत्ययो न स्यात् यदा कतिचित्तन्तवः संयुक्ता वर्तन्ते कतिचिच्चासंयुक्तास्तदा तेभ्यो भवति पट इति प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। अत्र सूत्रे वार्तमानिकप्रतीतिहेतुत्वेनाभिधीयमानेषु तन्तुषु संयुक्तेष्वनपेक्षशब्दप्रयोगात् संयोगो द्रव्यारम्भे निरपेक्ष इति प्रतीयते इति तात्पर्यम्। तुशब्देन पूर्वस्माद्विशेषं प्रतिपादयन्नाह। गुणकर्मारम्भे तु सापेक्षः(४)। कुतो ज्ञातमित्यत आह। संयुक्तसमवायादिति। अग्नेर्वैशेषिकमित्यग्निगतमुष्णत्वं विवक्षितम् तत्पार्थिवपरमाणुसंयुक्ते वह्नौ समवायात् परमाणौ रूपाद्युत्पत्तिकारणमित्यस्माद्वचनाद्गुणारम्भे परमाण्वग्निसंयोगस्योष्णास्पर्शसापेक्षत्वं प्रतीयते अन्यथा वह्निसंयोगजेषु रूपादिषु वह्निस्पर्शस्य कारणत्वाभिधानायोगात् बुद्ध्यारम्भे आत्ममनःसंयोगस्य स्वाश्रयस्वनिमित्तकार-

(१) मूले पृ॰ १३६ प॰ १४। (२) अकारणत्वप्रसङ्गात्-पा॰ २ पु॰।
(३) मूले पृ॰ १३६ प॰ १४। (४) मूले पृ॰ १३६ प॰ १५।

णव्यतिरेकेणापि धर्माद्यपेक्षत्वमिति यथासंभवमप्यूह्यम् कर्मारम्भेपि संयोगस्य तृणे कर्मारम्भकत्वात् बीजविनाशानन्तरमङ्कुरस्योत्पत्तेर्मृत्पिण्डध्वंसानन्तरं घटस्योत्पादादभावादेव द्रव्यस्योत्पादो न संयोगादिति चेत्।तदयुक्तम्।अवयवसंयोगविशेषेभ्यो[1] द्रव्यस्योत्पत्तिदर्शनात् अभावस्य निरतिशयत्वे कार्यविशेषस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गाच्च । इदं त्विह निरूप्यते। किं सत्क्रियते ऽसदेव वा सत्क्रियत इति सांख्याः असदकरणात् न ह्यसतो गगनकुसुमस्य सत्त्वं केनचिच्छक्यं कर्तुं सतश्च सत्कारणं युक्तमेव तद्धर्मत्वात् दृष्टं हि तिलेषु सत एव तैलस्य निष्पीडनेन करणम् असतस्तु करणे न निदर्शनमस्ति इतश्च सत्कार्यम्। उपादानग्रहणात् उपादानानि कारणानि तेषां कार्येण ग्रहणं कार्यस्य तैः सह सम्बन्धः तस्मात्तत्कार्यं सदेव अविद्यमानस्य सम्बन्धाभावात् असम्बद्धमेव कार्यं कारणैः क्रियते इति चेन्न सर्वसम्भवाभावात् असम्बद्धत्वाविशेषे सर्वं सर्वस्माद्भवेत् न चैवम् तस्मात्कार्यं प्रागुत्पत्तेः कारणैः सह सम्बद्धम्। यथाहुः

असत्त्वान्नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः ।
असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः ॥ इति

अपि च शक्तस्य जनकत्वमशक्तस्य वा अशक्तस्य जनकत्वे तावदतिप्रसक्तिः शक्तस्य जनकत्वे तु किमस्य शक्तिः सर्वत्र क्वचिदेव वा सर्वत्र चेत् सैवातिव्याप्तिः अथ क्वचिदेव कथमसति तस्मिन् कारणस्य तत्र शक्तिर्नियतेति वक्तव्यम् असतो[2] विषयत्वायोगात् तस्मा[3]च्छक्तस्य यच्छक्यं शक्तिविषयो योर्थः तस्य करणात्प्रागपि शक्यं सदेव इतोपि सत्कार्यम् । कारणभावात् कारणस्वभावं कार्यमिति नान्योऽवयवी अवयवेभ्यस्तद्देशत्वात् यत्तु यस्मादन्यन्न तत्तस्य देशो यथा गौरश्वस्येत्यादिभिः प्रमाणैः प्रतिपादितं कारणं च सद् अतस्तदव्यतिरेकि कार्यमपि सदेवेति तदेतदुक्तम् ।

असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् ।
शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यमिति ॥

अत्रोच्यते । यदि कारणव्यापारात् प्रागपि पटस्तन्तुषु सन्नेव किमित्युपलब्धिकारणेषु सत्सु सत्यामपि जिज्ञासायां नोपलभ्यते । अनभिव्यक्तत्वा-

(१) संयोगविशेषेभ्यो-पा॰ २ पु॰ । (२) असति-पा॰ २ पु॰ ।
(३) तस्माच्च-पा॰ २ पु॰ ।

दिति चेत् केयमनभिव्यक्तिः यद्युपलब्धेरभावस्तस्यैवानुपपत्तिश्चोदिता कथं तदेवोत्तरम् । अथोपलब्धियोग्यस्यार्थक्रियानिवर्तनक्षमस्य रूपस्य विरहोऽनभिव्यक्तिः तदानीमसत्कार्यवादः तथाभूतस्य रूपस्य प्रागभावे पश्चाद्भावात् । अथ मतं पटस्य चक्षुरादिवत्कुविन्दादिकारणव्यापारोऽप्युपलब्धिकारणं तस्याभावात् सतोऽप्यनुपलब्धिरिति । न । कारणव्यापारस्यापि सर्वदा तत्र सम्भवात् व्यापारेऽपि पूर्वमनभिव्यक्तः सम्प्रति कारणैरभिव्यज्यमानोभावमुपलम्भयतीति चेत् अभिव्यक्तिरपि यद्यसती कथं तस्याः कारणं सतीति चेद्भावोपलम्भप्रसङ्गस्तदवस्थ एवेति कस्यचिदपूर्वस्य विशेषस्योपजननमन्तरेण प्रागनुपलब्धस्य पश्चादुपलम्भो दुर्घटः । यच्चोक्तम् असदशक्यकरणं व्योमकुसुमवदिति तन्न स्वभावभेदात् असदेकस्वभावं गगनकुसुमं सदसत्स्वभावं तु घटादिकं तत्पूर्वमसत् पश्चात्सद्भवति कथं सदसत्त्वयोरेकत्र न विरोध इति चेत् कालभेदेन समावेशात् प्रागुत्पत्तेः पटस्य धर्मिणोऽभावात् कथमसत्त्वं तस्य धर्म इति चेत् यादृशो यक्षस्तादृशो बलिः सत्त्वमसतो धर्मो न स्यादसत्त्वं त्वसत एव युक्तम् । यदसत्पूर्वमासीत् तस्य कथं सत्त्वमिति चेत् कारणसामर्थ्यात् अस्ति स कोऽपि महिमा तुर्यादीनां यदेतेषु सम्भूय व्याप्रियमाणेष्वसन्नेव पटः संभवति असतोऽसम्बद्धस्य जन्यत्वे ऽतिप्रसक्तिरिति चेन्नैतत् तन्तुजातीयस्य पटजातीय एव सामर्थ्यात् कुत एतत् त्वत्पक्षेऽपि कुत एतत् तन्तुष्वेव पटात्मता न सर्वत्रेति वस्तुस्वाभाव्यादिति चेत् स नाचापिभविष्यति । अत एव चोपादाननियमो ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां तज्जातीयनियमने तज्जातीयस्य शक्त्यवधारणात् । यत्पुनरेतत् कार्यकारणयोरव्यतिरेकात् कारणावस्थानादेव कार्यस्याप्यवस्थानमिति तदसिद्धमसिद्धेन साधितं कार्यकारणयोः स्वरूपशक्तिसंस्थानभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् प्रधानात्मत्वे विश्वस्यातीन्द्रियत्वप्रसङ्गाच्च तद्वशत्वं तु तदाश्रितत्वमात्रनिबन्धनमेवेत्यलं वृद्धेष्वतिनिर्बन्धेन । एतत्तु विमृश्यतां केयं शक्तिरिति अतीन्द्रिया काचिदित्यार्याः । तदयुक्तम् । तस्याः सद्भावे प्रमाणाभावात् । अथ मन्यसे यथाभूतादेव वह्नेर्दाहोत्पत्तिरवगता तथाभूतादेव मन्त्रौषधिसन्निधाने सति न दृश्यते यदि दृष्टमेव रूपं दाहस्य कारणं स्यात्तस्य सम्भवाद् दाहानुत्पादो न स्यात् अस्ति च तदनुत्पत्तिः सेयमदृष्टरूपस्य वैगुण्यं गमयन्ती हुतभुजि शक्तेरतीन्द्रियायाः सत्त्वं कल्पयति

यस्या मन्त्रादिनाभिभवो विनाशो वा क्रियते यच्च प्रतीकारवशेन पुनः कार्योदयस्तत्राभिभवः यत्र तु सर्वथैवानुत्पत्तिः कार्यस्य तत्र विनाशः । न चैतद्वाच्यम् । न मन्त्रो वह्निसंयुक्तो नापि तत्समवेतः कथं व्यधिकरणां शक्तिं विनाशयेत् विनाशयति चेदतिप्रसङ्गः स्यादिति तदुद्देशेन प्राप्तत्वात् । यथैवासम्बद्धोप्यभिचारो यमुद्दिश्य क्रियते तमेव हिनस्ति न पुरुषान्तरम् एवं यामेव व्यक्तिमभिसन्धाय मन्त्रः प्रयुज्यते तस्या एव शक्तिं निरुणद्धि न सर्वासाम् । नाप्येतदुद्घोषणीयम् । यदि शक्तिर्द्रव्यात्मिका समवाय्यसमवायिकारणयोरन्यतरविनाशाद्विनश्येत् अथ गुणानतिरेकिणी तदाश्रयविनाशाद्विरोधिगुणप्रादुर्भावाद्वा विनश्येदिति समयस्यानभ्युपगमात् यस्य यतो विनाशं प्रतीमस्तस्य तमेव विनाशहेतुं ब्रूमो न पुनरमुं त्वत्कृतं समयमभ्युपगच्छामः प्रतीतिपराहतत्वात् । यदि चावश्यमभ्युपेयस्तदा द्रव्यगुणयोरेव विनाशं प्रत्यभ्युपगम्यतां यत्र परिदृष्टः शक्तिः पुनरियं सादृश्यवत्पदार्थान्तरं प्रकारान्तरेणापि विनंक्ष्यति कार्योत्पादानुत्पादाभ्यां वह्नावधिगता शक्तिः कुत एव सर्वभावेषु कल्प्यते इति चेत् एकत्र तस्याः कार्योत्पादानुगुणत्वेन कल्पितायाः सर्वत्र तदुत्पत्त्यैवानुमानात् । अत्रोच्यते । न मन्त्रादिसन्निधौ कार्यानुत्पत्तिरदृष्टं रूपमाक्षिपति यथान्वयव्यतिरेकाभ्यामवधृतसामर्थ्यो वह्निर्दाहस्य कारणं तथा प्रतिबन्धकमन्त्रादिप्रागभावोपि कारणम् स च मन्त्रादिप्रयोगे सति निवृत्त इति सामग्रीवैगुण्यादेव दाहस्यानुत्पत्तिर्न तु शक्तिवैकल्यात् । भावस्य भावरूपकारणनियतत्वदर्शनादभावकार्यत्वं नास्तीति चेन्न नित्यानां कर्मणामकरणात्प्रत्यवायस्योत्पादात् अन्यथा नित्याकरणे प्रायश्चित्तानुष्ठानं न स्याद्वैयर्थ्यात् । नित्यानामकरणे ऽन्यकरणात् प्रत्यवायो न तु नित्याकरणस्य करणप्रागभावस्य हेतुत्वमिति चेत् नित्याकरणस्य तद्भावभावित्वनियतस्य सहायत्वेन व्यापारात् । ननु यदि प्रतिबन्धकस्य प्रयोगे तदभावो निवृत्त इति दाहस्यानुत्पत्तिः तदा प्रतिबन्धकप्रतिबन्धकेपि दाहो न स्यात् तत्कारणस्य प्रागभावस्य निवृत्तत्वात् दृश्यते च प्रतिबन्धकस्यापरेण मन्त्रादिना प्रतिबन्धे सति दाहस्तेन नाभावः कारणमित्यवस्थितेयं शक्तिः कारणम् सा च प्राक्तनेन प्रतिबद्धा द्वितीयेनोत्तम्भितेति कल्पना अवकाशं लभते । तदप्यपेशलम् । दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनानवकाशात् कदाचित् प्रतिबन्धकमन्त्राद्यभावसहिता सामग्री

कारणं कदाचिद् द्वितीयमन्त्रादिसहिता कारणमित्यस्यां कल्पनायां को विरोधः यदनुरोधाददृष्टमाश्रीयते। दृष्टो ह्येकरूपस्यापि कार्यस्य सामग्रीभेदः यथा दारुनिर्मथनप्रभवो वह्निः सूर्यकान्तप्रभवश्चेति केसिद्धान्तरहस्यम् । मीमांसासिद्धान्तरहस्यं तत्त्वप्रबोधे कथितमस्माभिः । संयोगः संयुक्तप्रत्ययनिमित्तमित्यवगतं तावत् किं त्वस्य स्वरूपं भेदश्च न ज्ञायते तदर्थं परिपृच्छति । अथ कथंलक्षणः कतिविधश्चेति([1]) । अथेति प्रश्नोपक्षेपे कथंशब्दः किंशब्दार्थे यथा को धर्मः कथंलक्षण इति। लक्षणशब्दश्च स्वरूपवचन इति किंस्वरूपः संयोगः कतिविधश्चेति कतिप्रकार इत्यर्थः। लक्षणं कथयति। अप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोगः। पूर्वमप्राप्तयोर्द्रव्ययोः पश्चाद्या प्राप्तिः परस्परसंश्लेषः स संयोगः अप्राप्तयोरिति समवायव्यवच्छेदार्थम् । इदानीं तस्य भेदं प्रतिपादयति । स च त्रिविध इति([2])। चशब्दोवधारणे संयोगस्त्रिविध एव । त्रैविध्यमेव दर्शयति । अन्यतरकर्मज इत्यादिना। द्वयोः संयोगिनोर्मध्ये यदन्यतरद् द्रव्यं तत्र यत्कर्म तस्माज्जातोन्यतरकर्मजः। उभयोर्द्रव्ययोः कर्मणी उभयकर्मणी ताभ्यां जात उभयकर्मजः । संयोगादपि संयोगो जायते । तत्रान्यतरकर्मजः तत्र तेषां त्रयाणां मध्ये क्रियावता द्रव्येण निष्क्रियस्य द्रव्यस्य संयोगोन्यतरकर्मजः । अस्योदाहरणम् । यथा स्थाणोः श्येनेन विभूनां च मूर्तैः निष्क्रियस्य स्थाणोः क्रियावता श्येनेन सह संयोगः श्येनकर्मजः। एवमाकाशादीनां विभूनां निष्क्रियाणां क्रियावद्भिर्मूर्तैरसर्वगतद्रव्यपरिमाणैः संयोगो मूर्तद्रव्यकर्मजः। नन्वेकस्य मन्दं गच्छतोऽपरेण तत्पृष्ठमनुधावतान्यतरकर्मजः संयोगो दृष्टः कथमुक्तं क्रियावता निष्क्रियस्येति। सत्यम्। निष्क्रियत्ववाचो युक्तिस्तु विवक्षितसंयोगहेतुभूतकर्माभिप्रायेणेति मन्तव्यम्। प्रथमं श्येनचरणस्थाणुशिरसोः संयोगः तदनु स्थाणुश्येनावयविनोस्तत्रावयवयोः संयोगः कर्मजः अवयविनोस्तु संयोगजः संयोग इति केचित्। तदप्यसारम्। सक्रियस्याप्यवयविनः क्रियावत एवावयव्यन्तरेण संयोगात्। यदि चैवं नेष्यते अवयवानामपि स्वावयवापेक्षयावयवित्वेन सर्वत्रावयविषु कर्मजस्य संयोगस्योच्छेदः स्यादिति। तथा सति चावयविनि कर्माभावो वक्तव्यः त्यक्तव्यं वा([3])वयविकर्मणः संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्मेति कर्मलक्षणमिति दुरक्षरदुर्विदग्धानां युक्तिमाचार्यवचनं चो-

(१) मूले पृ० १३८ पं० १७। (२) मूले पृ० १३८ पं० १८। (३) चा-पा० ३ पु०।

त्सृजतामन्धानामिव पदेपदे कियत् स्खलितं दर्शयिष्यामः । उभयकर्मजो विरुद्धदिक्क्रिययोः सन्निपातः । याभ्यां दिग्भ्यां द्वयोः परस्परमागच्छतो(¹)रन्योन्यप्रतीघातो भवति ते विरुद्धे दिशौ यथा प्राचीप्रतीच्यौ दक्षिणोदीच्याविति । विरुद्धयोर्दिशोः क्रिया ययोर्द्रव्ययोस्ते विरुद्धदिक्क्रिये तयोः सन्निपात उभयकर्मजः संयोगः प्रत्येकमन्यच द्वयोरपि सामर्थ्यावधारणात् यथा मल्लयोर्मेषयोर्वेत्युदाहरणम् । संयोगजस्तु(²) संयोग उत्पन्नमात्रस्य चिरोत्पन्नस्य वा निष्क्रियस्य कारणसंयोगिभिरकारणैः कारणाकारणसंयोगपूर्वकः कार्याकार्यगतः । कारणशब्देनात्र समवायिकारणमभिमतम्(³) अकारणशब्देन समवायिकारणादन्यदुच्यते । शेषमुदाहरणे व्यक्तीकरिष्यामः । स चैकस्माद् द्वाभ्यां बहुभ्यश्च भवति(⁴) एकस्मात् तन्तुवीरणसंयोगाद् द्वितन्तुकवीरणसंयोगः । वीरणसंयुक्तस्य तन्तोस्तन्त्वन्तरेण संयोगादुत्पन्नमात्रस्य द्वितन्तुकद्रव्यस्य निष्क्रियस्य समवायिकारणभूतैकतन्तुसंयोगिना वीरणेन संयोगः प्राक्तनात् तन्तुवीरणसंयोगादेकस्माद्भवति स चायं कारणाकारणपूर्वसंयोगपूर्वकः कथ्यते द्वितन्तुकस्य समवायिकारणं तन्तुरकारणं वीरणं तयोः संयोगेन जनितत्वात् कार्याकार्यगतश्चायं तन्तुकार्ये द्वितन्तुके तदकार्ये च वीरणे समवेतत्वात् संयोगस्य संयोगहेतुत्वमन्यस्यासम्भवात् परिशेषसिद्धम् प्रत्यासत्तिश्चात्र कार्यैकार्थसमवायः तन्तुवीरणसंयोगस्य द्वितन्तुकवीरणसंयोगेन कार्येण सहैकस्मिन्नर्थे वीरणे समवायात् संयोगस्यैकस्य संयोगजनकत्वे गुणाश्च गुणान्तरमारभन्त इति सूत्रविरोधः । न । सूत्रार्थापरिज्ञानात् । गुणानामपि गुणं प्रति कारणत्वमित्यनेन कथ्यते न पुनरस्यायमर्थो बहव एव गुणा आरभन्ते नैको न द्वावित्यवधारणस्याश्रवणात् । यत्पुनरत्र गुणाश्च गुणान्तरमारभन्ते इति कारणवृत्तीनां समानजात्यारम्भकारणानामयं(⁵) नियमो न सर्वेषामिति समाधानम् तदश्रुतव्याख्यातॄणां प्रकृष्टधियामेव निर्वहति नास्माकम् । द्वाभ्यां तन्त्वाकाशसंयोगाभ्यां द्वितन्तुकाकाशसंयोग(⁶) इति । आकाशं तावदुत्पन्नमात्रेण द्वितन्तुकेन समं संयुज्यते तत्कारणसंयोगित्वात् द्वितन्तुककारणसंयुक्तवीरणवत् न च तस्य संयोगस्य कार-

---

(१) परस्परदेशमागच्छतो–पा० ३ पु० । (२) संयोगजः–पा० १ पु० ।
(३) अभिप्रेतम्–पा० ३ पु० । (४) मूले पृ० १४० पं० २ ।
(५) कारणानां गुणानामयं–पा० ३ पु० । (६) द्वितन्त्वाकाशसंयोगः–पा० १ पु० ।

णान्तरमस्ति अतो द्वितन्तुककारणयोस्तन्त्वोराकाशसंयोगाभ्या(१)मेव तस्योत्पत्तिः। बहुभ्यश्च तन्तुतुरीसंयोगेभ्य एकः पटतुरीसंयोगः(२)। पटकारणानां तन्तूनां प्रत्येकं तुर्या सह संयोगः तेभ्यो बहुभ्य एकः पटतुर्योः संयोगो जायते। पटारम्भकत्वं तु तन्तूनां खण्डावयविद्रव्यारम्भपरम्परया न च मूर्तानां समानदेशतादोषः यावत्सु तन्तुष्वेकोवयवी वर्तते तावत्स्वेवान्यूनानतिरिक्तेषु परस्य समवायानभ्युपगमात् द्वितन्तुकं द्वयोस्तन्त्वोः समवैति चितन्तुकं तु तयोस्तन्त्वन्तरे चेत्युत्तरोत्तरेषु कल्पनायां(३) कुतः समानदेशत्वम्। अत एव च पटे पाटिते तिष्ठति चाल्पतरतमादिभावभेदेन खण्डावयविग्रहणम् तेषु विनष्टेषु तु यद्यारभ्यते पटो दुर्घटमिदम्। नन्वेवं बालशरीरावयवा अविनष्ट एव तस्मिन्नाहारावयवसहिताः शरीरान्तरमारभेरन् आरभन्तां यदि पट इव खण्डावयविनां वृद्धशरीरे तिष्ठति विनाशिते(४) वा पूर्वशरीराणामुपलम्भः सम्भवति अथ नास्ति न तत्रायं विधिर्यथादर्शनं व्यवस्थापनात्। एतेनारभ्यारम्भकवादपक्षे परमाण्ववस्थितस्य जगतो ग्रहणं न स्यादिति प्रत्युक्तम्। परमाणूनां त्र्यणुकादिकारणत्वभावस्य पृथिव्यधिकारे दर्शितत्वात्। अथवा यदि परमाणवो द्व्यणुकमारभ्य तत्सहितास्त्र्यणुकमारभन्ते त्र्यणुकसहितास्तु द्रव्यान्तरं तथापि कुतो विश्वस्याग्रहणम् महत्त्वानेकद्रव्यवत्त्वरूपविशेषाणामुपलब्धिकारणानां सम्भवात्। अथ सत्स्वपि तेष्वतीन्द्रियाश्रयत्वादतीन्द्रियत्वमेव एवं द्व्यणुकारब्धस्य त्र्यणुकस्यातीन्द्रियत्वे तत्पूर्वकस्य विश्वस्यातीन्द्रियत्वं त्वत्पक्षे दुर्निवारम्। तस्मान्नेयमत्रानुपपत्तिः परमाणूनां त्र्यणुकानारम्भकत्वे पृथिव्यधिकारोक्तैव युक्तिरनुगन्तव्या(५)। एकस्माच्च संयोगाद् द्वयो(६)रुत्पत्तिः कथमित्यत्रेन पृष्टः सन्नाह। यदेति(७)। पार्थिवाप्ययोः परमाण्वोः संयोगे सति अन्येन पार्थिवेन परमाणुना पार्थिवस्य परमाणोरन्येनाप्येन चाप्यस्य परमाणोर्युगपत्संयोगौ भवतः तदा ताभ्यां संयोगाभ्यां पार्थिवाप्ये द्व्यणुके युगपदारभ्येते। समानजातीयसंयोगस्य द्रव्यान्तरोत्पत्तिहेतुत्वात्। ततो यस्मिन्नेव काले पार्थिवाप्यद्व्यणुकयोः कारणगुणपूर्वक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिः तस्मिन्नेव काले इतरेतर-

(१) अकारणकाकाशसंयोगाभ्यां-पा॰ ३ पु॰।
(२) तुरिसंयोगः-पा॰ ४ पु॰।
(३) उत्तरोत्तरकल्पनायां-पा॰ ३ पु॰।
(४) विशसिते-पा॰ २ पु॰।
(५) रवगन्तव्या-पा॰ ३ पु॰
(६) द्वयोः संयोगयोः-पा॰ ३ पु॰।
(७) मूले पृ॰ १४० प्र॰ ७।

कारणाकारणगतात् संयोगादितरेतरकार्याकार्यगतौ संयोगौ युगपदुत्पद्येते । इतरेतरे पार्थिवाप्यद्व्यणुके तयोः कारणाकारणे परस्परसंयुक्तौ पार्थिवाप्यपरमाणू पार्थिवः परमाणुरितरस्य पार्थिवद्व्यणुकस्य कारणमितरस्याप्यस्य द्व्यणुकस्याकारणम् एवमाप्यपरमाणुरितरस्याप्यद्व्यणुकस्य कारणमितरस्य पार्थिवद्व्यणुकस्याकारणं तयोः संयोगात् इतरस्य पार्थिवपरमाणोर्यत्कार्यं पार्थिवं द्व्यणुकमकार्यश्चाप्यः परमाणुः तयोः संयोगो भवति एवमितरस्याप्यपरमाणोर्यत्कार्यमाप्यं द्व्यणुकमकार्यस्तु पार्थिवः परमाणुस्तयोरपि संयोगो भवतीत्येकस्माद् द्वयोरुत्पत्तिः । किं कारणम् । पार्थिवाप्ययोर्द्व्यणुकयोर्विजातीयपरमाणुसंयोगे किं प्रमाणमिति पृष्टः सन् प्रमाणमाह । कारणसंयोगिनेति । पार्थिवपरमाणुराप्यद्व्यणुकेन सह सम्बद्ध्यते तत्कारणसंयोगित्वात् पटसंयुक्ततुरीवत् । एवमाप्यं परमाणुमपि पक्षीकृत्य वक्तव्यम् । यतः कारणसंयोगिना कार्यं संयुज्यते अतः पार्थिवं द्व्यणुकं कारणसंयोगिनाप्येन परमाणुना सम्बन्ध्यते आप्यं च द्व्यणुकं तस्य कारणसंयोगिना पार्थिवपरमाणुनेत्युपसंहारः । अथ पार्थिवाप्यद्व्यणुकयोरितरेतरकारणाकारणसम्बद्धयोः कथं सम्बन्धः पार्थिवद्व्यणुकस्य स्वकीयाकारणेनाप्यद्व्यणुककारणेनाप्यपरमाणुना सम्बद्धस्याप्यद्व्यणुकस्यापि स्वकीयाकारणेन पार्थिवद्व्यणुककारणेन पार्थिवपरमाणुना सम्बद्धस्य कथं सम्बन्ध इति पृच्छति । उत्तरमाह । तयोरपीति । पार्थिवद्व्यणुकस्याप्येन परमाणुना यः संयोगजः संयोगो यश्चाप्यद्व्यणुकस्य पार्थिवपरमाणुना संयोगजः संयोगस्ताभ्यां पार्थिवाप्यपरमाणुसंयोगाभ्यां द्व्यणुकयोः परस्परसंयोगः । अत्रापि पूर्वोक्त एव न्यायः कारणसंयोगिना अकारणेन संयोगि कार्यमिति । त्रिविध एव संयोग इत्ययुक्तम् । नित्यस्यापि संयोगस्य सम्भवादिति केचित् । तत्प्रतिषेधार्थमाह । नास्त्यजः(१) संयोगः परिमण्डलवत् पृथगनभिधानात् । सर्वज्ञेन महर्षिणा सर्वार्थोपदेशाय प्रवृत्तेन पृथगनभिधानात् । अजः संयोगो नास्ति खपुष्पवत् । एतदेव विवृणोति । यथेत्यादिना(२) । संयोगोऽजो न भवतीति प्रतिज्ञार्थो न पुनरजः संयोगो नास्तीत्याश्रयासिद्धत्वात् । ननु परमाण्वाकाशयोः संयोगो नित्य एव तयोर्नित्यत्वादप्राप्त्यभावाच्च । यत्पुनरयं कणादेन नोक्तः तद् भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात् अत आह । परमाणुभिराकाशादीनामिति(३) । यथा महतो न्यग्रो-

(१) नाप्यजः–पा· १ । २ पु· । (२) मूले पृ· १४० प· २० । (३) मूले पृ· १४१ प· ३ ।

धस्य(१) मूलाग्रावयवव्यापिन एकस्य मूलादग्रमग्राच्च मूलं गच्छता पुरुषेण संयोगविभागावन्यतरकर्मजौ युगपत्प्रतीयेते तथा व्यापिनोप्याकाशस्य परमाणुना सह संयोगविभागौ परमाणुकर्मजौ भवतस्तयोरव्याप्यवृत्तित्वादिति न परमाण्वाकाशसंयोगस्य नित्यता । इदं तावदित्थं परिहृतम् विभूनां परस्परतः संयोगे का प्रतिक्रिया(२) न ह्यसा(३)वन्यतरकर्मजः नाप्युभयकर्मजस्तेषां निष्क्रियत्वात् । नापि संयोगजः कार्यस्य हि कारणसंयोगिना अकारणेन संयोगजः संयोगो भवति । न चायं विभूनामुपपद्यते(४) नित्यत्वात् । अस्ति च तेषां संयोगः आकाशममूर्तेनापि द्रव्येण समं संयुज्यते मूर्तद्रव्यसंयोगित्वात् पटवदित्यनुमानात् प्रतीतः स चाकारणवन्नित्यं तस्मादनुपपन्नमिदम् अजः संयोगो नास्तीति तत्राह। विभूनामिति(५) । यत्र युतसिद्धिस्तत्रैव संयोगो दृष्टः युतसिद्धिश्चाकाशादिषु नास्ति अतो व्यापकाभावात् संयोगोपि तेषु नभवति। यच्च संयोगप्रतिपादकमनु मानमुक्तं तदसाधनम् उभयपक्षसमत्वात् यथेदं विभूनां संयोगं शास्ति(६) तथा ताभ्यामेव हेतुदृष्टान्ताभ्यां विभागमपि। अस्तु द्वयोरप्युपपत्तिः प्रमाणेन तथाभावप्रतीतेरिति चेन्न संयोगविभागयोरेकस्य नित्यत्वेन्यतरस्यासम्भवादिति द्वयोरप्यसिद्धिः परस्परप्रतिबन्धात् । अथ केयं युतसिद्धिर्यस्या अभावाद्विभूनां संयोगो न सिद्ध्यति अत्राह । सा पुनरिति(७) । द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गमनं युतसिद्धिर्नित्यानां द्वयोरन्यतरस्य परस्परपरिहारेण पृथगाश्रयाश्रयित्वं युतसिद्धिरनित्यानाम् । इयं द्विधाप्याकाशादिषु नास्तीत्यभिप्रायः । विनाशस्तु सर्वस्य संयोगस्य एकार्थसमवेताद्विभागात् । अन्यतरकर्मजस्योभयकर्मजस्य संयोगजस्यैकार्थसमवेताद्विभागात् ययोर्द्रव्योः संयोगो वर्तते तयोः परस्परं विभागादस्य(८) विनाशः । यद्यपि विभागकाले संयोगो विद्यते एव तथापि तयोः सहभावो न लक्ष्यते विनाशस्याशुभावाद्विभागेन वा तदुपलम्भप्रतिबन्धात् । क्वचिदाश्रय(९)विनाशादपि संयोगस्य विनाशः कथं तन्त्वोः संयोगे सत्यन्यतरतन्त्वारम्भके अंशौ

---

(१) यथा हि न्यग्रोधस्य-पा॰ ३ पु॰ ।
(२) प्रक्रिया-इति साधुः ।
(३) न चासा-पा॰ ३ पु॰ ।
(४) मुत्पद्यते-पा॰ ३ पु॰ ।
(५) मूले पृ॰ १४१ प॰ ५ ।
(६) प्रशास्ति-पा॰ ३ पु॰ ।
(७) मूले पृ॰ १४१ प॰ ६ ।
(८) संयोगस्य विनाशः-पा॰ ३ पु॰ ।
(९) क्वचिच्चाश्रय-पा॰ २ पु॰ । मूले पृ॰ १४१ प॰ ८ ।

कर्मोत्पद्यते कुतश्चित्कारणात् तेन कर्मणा अंश्वन्तराद्विभागः क्रियते विभागादंश्वोः संयोगविनाशात् तन्तुविनाशे तदाश्रितस्य संयोगस्य विनाशः उभयाश्रयस्य तस्यैकाश्रयावस्थाने ऽनुपलम्भादिति ॥

विभागो विभक्तप्रत्ययनिमित्तम् । शब्दविभागहेतुश्च । प्राप्तिपूर्विकाऽप्राप्तिर्विभागः । स च त्रिविधः । अन्यतरकर्मज उभयकर्मजो विभागजश्च विभाग इति । तत्रान्यतरकर्मजोभयकर्मजैा(१) संयोगवत् । विभागजस्तु द्विविधः कारणविभागात्(२) कारणाकारणविभागाच्च । तत्र कारणविभागात् तावत् कार्याविष्टे कारणे कर्मोत्पन्नं यदा(३) तस्यावयवान्तराद्विभागं करोति न तदाकाशादिदेशात्(४) यदा त्वाकाशादिदेशाद्विभागं करोति न तदावयवान्तरादिति स्थितिः । अतोऽवयवकर्मावयवान्तरादेव विभागमारभते ततो विभागाच्च द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशः तस्मिन् विनष्टे कारणाभावात् कार्याभाव इत्यवयविविनाशः तदा कारणयोर्वर्तमानो विभागः कार्यविनाशविशिष्टं कालं स्वतन्त्रं(५) वावयवमपेक्ष्य सक्रियस्यैवावयवस्य कार्यसंयुक्ता(६)दाकाशादिदेशाद्विभागमारभते न निष्क्रियस्य कारणाभावादुत्तरसंयोगानुत्पत्तावनुपभोग्यत्वप्रसङ्गः न तु तदवयवकर्माकाशादिदेशाद्विभागं करोति(७) तदारम्भकालातीतत्वात्(८) प्रदेशान्तरसंयोगं तु करोत्येव अकृतसंयोगस्य कर्मणः कालात्ययाभावादिति । कार-

(१) अन्यतरकर्मज उभयकर्मजश्च-पा॰ ५ पु॰ । (२) त्रियोगात्-पा॰ ६ पु॰ ।
(३) तस्य-इति नास्ति ५ पु॰ । (४) विभागं करोति-इत्यधिकं ५ पु॰ ।
(५) कालमपेक्ष्य स्वतन्त्रत्वात्-पा॰ ६ पु॰ । (६) अवयवकार्यसंयुक्ता-पा॰ ५ पु॰ ।
(७) विभागमारभते-पा॰ ५ पु॰ । (८) आरम्भकरूपकालातीतत्वात्-पा॰ ७ पु॰ ।

णाकारणविभागादपि कथम् । यदा हस्ते कर्मोत्पन्न-मवयवान्तराद् विभागमकुर्वदाकाशादिदेशेभ्यो विभा-गानारभ्य(१) प्रदेशान्तरे संयोगानारभते तदा ते कारणाकारणविभागाः कर्म यां दिशं प्रति कार्यारम्भा-भिमुखं तामपेक्ष्य कार्याकार्यविभागानारभन्ते तदन-न्तरं कारणाकारणसंयोगाच्च(२) कार्याकार्यसंयोगानि-ति । यदि कारणविभागानन्तरं कार्यविभागोत्पत्तिः कारणसंयोगानन्तरं कार्यसंयोगोत्पत्तिः । नन्वेवमवय-वावयविनोर्युतसिद्धिदोषप्रसङ्गः(३) इति । न । युत-सिद्ध्यपरिज्ञानात् । सा पुनर्द्वयोरन्यतरस्य वा पृथ-ग्गतिमत्त्वमियन्तु(४) नित्यानाम् अनित्यानां तु युते-ष्वाश्रयेषु समवायो युतसिद्धिरिति । त्वगिन्द्रियशरीर-योः पृथग्गतिमत्त्वं नास्ति युतेष्वाश्रयेषु समवायोस्ती-ति परस्परेण संयोगः सिद्धः(५) । अथवाकाशयोस्त्वाश्र-यान्तरा(६)भावेप्यन्यतरस्य पृथग्गतिमत्त्वात् संयोग-विभागौ सिद्धौ । तन्तुपटयोरनित्ययोराश्रयान्तराभा-वात्(७) परस्परतः संयोगविभागाभाव इति । दिगा-दीनां तु पृथग्गतिमत्त्वाभावादिति(८) परस्परेण संयो-गविभागाभाव इति । विनाशस्तु सर्वस्य विभागस्य क्ष-णिकत्वाद् उत्तरसंयोगावधिसद्भावात् क्षणिकइति (९) । न तु संयोगवद्द्वयोरेव विभागस्तयोरेव संयोगा-

(१) आकाशादिदेशाद्विभागमारभ्य–पा॰ ५ पु॰ । (२) संयोगाश्च–पा॰ ७ पु॰ ।
(३) युतसिद्धिप्रसङ्गः–पा॰ ५ पु॰ । (४) द्वतीयं युतसिद्धिः–पा॰ ५ । ६ पु॰ ।
(५) संयोगसिद्धिः–पा॰ ५ युतसिद्धिः ६ पु॰ । (६) अथवाकाशयोराश्रया–पा॰ ५ पु॰ ।
(७) पृथगाश्रयान्तराभावात्–पा॰ ५ पु॰ । (८) गतिमत्त्वं नास्तीति–पा॰ ५ पु॰ ।
(९) क्षणिकत्वादुत्तरसंयोगावधिसद्भावात्–पा॰ ६ । ७ पु॰ ।

द्विनाशो भवति कस्मात् संयुक्तप्रत्ययवद्विभक्तप्रत्ययानुवृत्त्यभावात् तस्मादुत्तरसंयोगावधिसद्भावात् क्षणिक इति। क्वचिच्चाश्रयविनाशादेव विनश्यतीति(१) । कथम् । यदा द्वितन्तुककारणावयवे अंशौ(२) कर्मोत्पन्नमंश्वन्तराद्विभागमारभते तदैव तन्त्वन्तरेपि कर्मोत्पद्यते विभागाच्च तन्त्वारम्भकसंयोगविनाशः तन्तुकर्मणा(३) तन्त्वन्तराद्विभागः क्रियते इत्येकः कालः। ततो यस्मिन्नेव काले विभागात् तन्तुसंयोगविनाशः(४) तस्मिन्नेव काले संयोगविनाशात् तन्तुविनाशस्तस्मिन् विनष्टे तदाश्रितस्य तन्त्वन्तरविभागस्य विनाश इति। एवं तर्ह्युत्तरविभागानुत्पत्तिप्रसङ्गः। कारणविभागाभावात्। ततः प्रदेशान्तरसंयोगवति(५) संयोगाभाव इत्यतो विरोधिगुणासम्भवात्(६) कर्मणश्चिरकालावस्थायित्वं नित्यद्रव्यसमवेतस्य च नित्यत्वमिति दोषः। कथम्। यदाप्यद्व्यणुकारम्भकपरमाणौ कर्मोत्पन्नमण्वन्तराद्विभागं करोति तदैवाण्वन्तरेपि कर्म(७) ततो यस्मिन्नेव काले विभागाद् द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशः(८) तदैवाण्वन्तरकर्मणा द्व्यणुकाण्वोर्विभागः क्रियते ततो यस्मिन्नेव काले विभागात् द्व्यणुकाणुसंयोगस्य विनाशः तस्मिन्नेव काले संयोगविनाशात् द्व्यणुकस्य विनाशः

(१) आश्रयविनाशाद्विनश्यति-पा॰ ५ पु। (२) अवयवांशो-पा॰ ५ पु॰।
(३) तन्त्वन्तरकर्मणा च-पा॰ ५ पु॰। (४) तन्त्वन्तरसंयोगविनाशः-पा॰ ५ पु॰।
(५) संयोगवति इति नास्ति ७ पु॰।
(६) विरुद्धगुणान्तराभावात्-पा ५ पु॰। विरोधिगुणानामसम्भवात्-पा॰ ६ पु॰।
(७) कर्मोत्पद्यते-पा॰ ५ पु॰। (८) द्व्यणुकद्रव्यारम्भकसंयोगनाशः-पा॰ ६ पु॰।

तस्मिन् विनष्टे तदाश्रितस्य द्व्यणुकाणुविभागस्य(१) विनाशः ततश्च(२) विरोधिगुणासम्भवान्नित्यद्रव्यसमवेतकर्मणो नित्यत्वमिति। तन्त्वंश्वन्तरविभागाद्विभाग इत्यदोषः। आश्रयविनाशात्तन्त्वोरेव विभागो विनष्टो न तन्त्वंश्वन्तरविभाग इति एतस्मादुत्तरो विभागो जायते(३) अङ्गुल्याकाशविभागाच्छरीराकाशविभागवत् तस्मिन्नेव काले कर्म(४) संयोगं कृत्वा विनश्यतीत्यदोषः। अथवा अंश्वन्तरविभागोत्पत्तिसमकालं तस्मिन्नेव तन्तौ कर्मोत्पद्यते ततोंऽश्वन्तरविभागात् तन्त्वारम्भकसंयोगविनाशः तन्तुकर्मणा च तन्त्वन्तराद्विभागः क्रियते इत्येकः कालः। ततः संयोगविनाशात् तन्तुविनाशः तद्विनाशाच्च तदाश्रितयोर्विभागकर्मणोर्युगपद्विनाशः(५)। तन्तुवीरणयोर्वा संयोगे सति द्रव्यानुत्पत्तौ(६) पूर्वोक्तेन विधानेना(७)श्रयविनाशसंयोगाभ्यां तन्तुवीरणविभागविनाश(८) इति॥

संयोगपूर्वकत्वाद्विभागस्य तदनन्तरं निरूपणार्थमाह। विभागो विभक्तप्रत्ययनिमित्तमिति। अत्रापि व्याख्यानं पूर्ववत्। संयोगाभावे विभक्तप्रत्यय(९) इति चेत् असति विभागे संयोगाभावस्य कस्मादुत्पादः कर्मणा क्रियते इति चेन्न कर्मणो गुणविनाशे सामर्थ्यादर्शनात्। दृष्टं च गुणविनाशे गुणानां हेतुत्वम् तेनाचापि गुणान्तरकल्पना। किं च संयोगाभावे ऽसंयुक्ताविमाविति प्रत्ययः स्यान्न (१०) विभक्ताविति अभावस्य विधिमुखेन ग्रहणाभावात्।

---

(१) त्रिभागस्य-पा॰ १ पु॰। (२) तस्मात्-पा॰ ५ पु॰।
(३) उत्तरोत्तरो विभागः सञ्जायते-पा॰ ६ पु॰।
(४) शरीराकाशविभागवदिति ततस्तस्मिन्नुत्पन्ने विभागे कर्म-पा॰ ५ पु॰।
(५) विनाश इति-पा॰ १ पु॰। (६) द्रव्यानुत्पत्तौ-नास्ति १ पु॰।
(७) क्रमेण-पा॰ १ पु॰। (८) तन्तुवीरणयोर्विभागस्य नाश इति-पा॰ [illegible] पु॰।
(९) विभागव्यवहार-पा॰ ३ पु॰। (१०) न तु-पा॰ ३ पु॰।

भाक्तः प्रत्ययोयमिति चेत् तर्हि विभागस्याप्रत्याख्यानं निष्प्रधानस्य भाक्त-स्याभावात् । तस्य कार्यं दर्शयति । शब्दविभागहेतुश्चेति । न केवलं विभक्तप्रत्य-यनिमित्तं शब्दविभागहेतुश्चेति चार्थः । वंशदले पाट्यमाने योयमाद्यः शब्दः स तावद्गुणान्तरनिमित्तः शब्दत्वात् भेरीदण्डसंयोगजशब्दवत् । न चायं संयो-गजस्तस्याभावात् तस्माद्वंशदलविभागज एवायं तद्भावभावित्वात् । विभागस्य विभागहेतुत्वं चानन्तरं वक्ष्यामः । प्राप्तिपूर्विकाऽप्राप्तिरिति तस्य लक्षणकथनम् । अधर्म इति नञ् यथा धर्मविरोधिनि गुणान्तरे न तु धर्माभावे तथा ऽप्राप्ति-रिति नञ् प्राप्तिविरोधिनि(१) गुणान्तरे न तु प्राप्तेरभावे प्राप्तौ पूर्वस्थितायां या ऽप्राप्तिः प्राप्तिविरोधी गुणविशेषः स विभाग इति वाक्यार्थः । किं प्राप्तेः पूर्वा-वस्थानमात्रं किं वा विभागं प्रति हेतुत्वमप्यस्ति । अवस्थितिमात्रमिति ब्रूमहे । संयोगस्य विभागहेतुत्वे ऽवयवसंयोगानन्तरमेव तद्विभागस्योत्पत्तौ द्रव्यानुत्प-त्तिप्रसङ्गात् । कर्मसहकारी संयोगः कारणमिति चेत् अन्वयव्यतिरेकावधृतसा-मर्थ्यं कर्मैव कारणमस्तु न संयोगस्तस्मिन् सत्यप्यभावात् प्रध्वंसोत्पत्ताविव भावस्य विभागोत्पत्तौ संयोगस्य पूर्वकालतानियमो विभागस्य तद्विरोधिस्व-भावत्वात् । स च त्रिविध इति भेदकथनम् । अत्रापि चशब्दोऽवधारणे त्रिविध एव । अन्यतरकर्मज उभयकर्मजो विभागजश्च विभाग इति(२) । तत्र तेषुमध्ये ऽन्यतरकर्मजोभयकर्मजौ संयोगवत् यथा क्रियावता निष्क्रियस्य संयोगोऽन्य-तरकर्मजस्तथा विभागोपि यथोभयकर्मजः संयोगो मल्लयोर्मेषयोर्वा तथा विभा-गोपि । विभागजस्तु द्विविध इति तुशब्देनास्य पूर्वाभ्यां विशेषकथनम् । कारणा-योर्विभागादेको विभागो भवति अपरस्तु कारणाकारणयोर्विभागादिति द्वैवि-ध्यम् । कारणविभागाच्च विभागः कथ्यते । कार्याविष्टे इत्यादिना । कार्येणा-विष्टे व्याप्ते अवरुद्धे कारणे कर्मोत्पन्नं यदा तस्यावयवस्यावयवान्तराद् द्रव्यार-म्भकसंयोगविनाशकं विभागं करोति न तदा द्रव्यावरुद्धादाकाशादिदेशाद्वि-भागं करोति यदा चाकाशादिदेशात् न तदावयवान्तरादिति स्थितिनियमः । अतोऽवयवकर्मावयवान्तरादेव विभागमारभते यत आकाशविभागकारणं कर्म अवयवान्तराद्विभागं न करोतीति नियमः अतोवयवान्तरविभागारम्भकं कर्म

(१) अप्राप्तिरिति न प्राप्तिः प्राप्तिविरोधिनि-पा० १ पु० । (२) मूले पृ० १५१ पं० ७ ।

अवयवान्तरादेव विभागं करोति नाकाशादिदेशात्। अयमभिसन्धिः। आकाशविभागकर्तृत्वं कर्मणो द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागानारम्भकत्वेन व्याप्तं द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागानारम्भकत्वविरुद्धं च द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागोत्पादकत्वमतो यचेदमुपलभ्यते तत्र द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागानुत्पादकत्वे निवर्तमाने तद्व्याप्तमाकाशविभागकर्तृत्वमपि निवर्तते। यथा वह्निव्यावृत्तौ धूमव्यावृत्तिः। आकाशविभागकर्तृत्वस्य द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागानारम्भकत्वस्य च सहभावमात्रं न व्याप्तिरिति चेत् न व्यभिचारानुपलब्धेः। ययोः क्वचिद्व्यभिचारो दृश्यते तयोः सहभावमात्रम् यथा वज्रे पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोः सत्यपि पार्थिवत्वे काष्ठादिषु लोहलेख्यत्वात् न तु व्योमविभागकर्तृत्वस्य विशिष्टविभागानुत्पादकत्वस्य च व्यभिचारो दृश्यते अदृश्यमानेपि कदाचिदयं भविष्यतीत्याशङ्क्येत यद्यनयोः शिष्याचार्ययोरिवोपाधिकृतः सहभावः प्रतीयेत। न चैवमप्यस्ति उपाधीनामनुपलम्भात् यद्यप्रतीतव्यभिचारो निरुपाधिकः सहभावो न व्याप्तिहेतुरित्यग्निधूमयोरपि व्याप्तिर्नस्यादित्युच्छिन्नेदानीं जगत्यनुमानवार्ता। यद्यवयवकर्मणावयवान्तराद् विभागः क्रियते नाकाशादिदेशात् ततः किं सिद्धम् तत्राह। विभागाच्च द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशः। आकाशविभागकर्तृत्वे विशिष्टविभागानुत्पादाद् द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशो न भवेदित्यर्थः। संयोगविनाशे किं स्यादत आह। तस्मिन्निति। संयोगे ऽसमवायिकारणे तस्मिन्नष्टे कारणस्याभावात् कार्याभाव इति न्यायादवयविनो विनाशः अवयविद्रव्ये नष्टे किं स्यादत आह। तदेति। द्रव्ये विनष्टे तत्कारणयोरवयवयोर्वर्तमानो विभागः कार्यविनाशेन विशिष्टं कालं स्वतन्त्रं वा अवयवमपेक्ष्य सक्रियस्यैवावयवस्य कार्यसंयुक्तादाकाशादिदेशाद् विभागमारभते। यावत् कार्यद्रव्यं न विनश्यति तावदवयवस्य स्वातन्त्र्यं पृथग्देशगमने योग्यता नास्तीत्यवयवदेशाद् विभागो न घटते तदर्थमुक्तं कार्यविनाशविशिष्टं कालं स्वतन्त्र्यं वावयवमपेक्षते। कारणयोर्वर्तमानो विभागः सक्रियस्यैव विभागं करोतीत्यत्र को हेतुरिति चेत् अत आह। न निष्क्रियस्य कारणाभावादिति। विभागात् विभागोत्पत्तौ कर्मापि निमित्तकारणम्। तस्याभावान्न निष्क्रियस्य विभागो ऽस्त्यैवार्थे युक्त्यन्तरमाह। उत्तरसंयोगानुत्पत्तावनुपभोग्यत्वप्रसङ्ग इति। क्रिया हि प्राधान्येन उत्तरसंयोगार्थमुपजाता

देशान्तरप्राप्तेन द्रव्येण कस्यचित् पुरुषार्थस्य सम्पादनात् तच यदि सक्रियस्यावयवस्य कार्यसंयुक्तादाकाशादिदेशाद्विभागो न भवति तथा पूर्वसंयोगस्य प्रतिबन्धकस्यानिवृत्तेरुत्तरसंयोगानुपपत्तौ सानुपभोग्या निःप्रयोजना स्यात् । न चैतदुक्तम् । तस्मात् सक्रियस्यैव विभाग इत्यर्थः(१) । अवयवक्रिययोः अवयवविभागसमकालमाकाशादिविभागकर्तृत्वं नोपपद्यत इति । माकार्षीदियं युगपद्विभागद्वयं क्रमकरणे तु को विरोधो येन विभागजनने दृष्टसामर्थ्यामिमां परित्यज्यादृष्टसामर्थ्यस्य विभागस्य विभागहेतुत्वमाश्रीयत इत्यत आह । न तु तदवयवकर्माकाशादिदेशाद् विभागं करोतीति तदारम्भककालातीतत्वात् । एष हि कर्मणः स्वभावो यत् तदसमवायिकारणतया विभागमारभमाणं स्वोत्पत्त्यनन्तरक्षण एवारभते न क्षणान्तरे स च तस्य विभागारम्भककालो द्वितीयभागोत्पत्तिकाले ऽतीत इति न तस्मादस्योत्पत्तिः । नन्वेवमुत्तरसंयोगमपि कुतः करोति अनेकक्षणव्यवधानात् अत आह । प्रदेशान्तरसंयोगं करोतीति (२) । यथा कर्मणः स्वोत्पादानन्तरक्षणो विभागारम्भकालस्तथा पूर्वसंयोगनिवृत्त्यनन्तरक्षणः प्रदेशान्तरसंयोगारम्भकालः पूर्वदेशावस्थितस्य द्रव्यस्य देशान्तरप्राप्तेरसम्भवात् तस्य च संयोगारम्भकालस्यात्ययो ऽतिक्रमो न भूतस्तदानीं हि कालोयमतिक्रान्तः स्याद्यदि कर्मणा प्रदेशान्तरसंयोगः कृतो भवेन्न त्वेवं तस्मादकृतसंयोगस्य कर्मणो यः संयोगारम्भकालस्तस्यात्ययाभावात् कर्म संयोगं करोति न विभागं तेन चेदयं न कृतो ऽन्यस्यासम्भवादसमवायिकारणेन विना च वस्तुनो ऽनुत्पादादेकार्थसमवेतो विभागोस्य कारणमित्यवतिष्ठते । इतिशब्दः प्रक्रमसमाप्तौ । एवं कारणविभागपूर्वकं विभागं प्रतीत्य कारणाकारणविभागपूर्वकं विभागं प्रत्येतुमिच्छन् पृच्छति कारणाकारणविभागादपि कथमिति । उत्तरमाह । यदेत्यादिना । हस्ते कुतश्चित् कारणात् कर्मोत्पन्नं तस्य हस्तस्यावयवान्तराद्विभागमकुर्वदाकाशादिदेशेभ्यो विभागानारभ्य प्रदेशान्तरैः सह यदा संयोगानारभते तदा ते कारणाकारणविभागाः शरीरकारणस्य हस्तस्याकारणानामाकाशादिदेशानां विभागाः कर्म च यस्यां दिशि कार्यारम्भाभिमुखं कर्मणा यत्रोत्तरसंयोगो जनयितव्यः तां दिशमपेक्ष्य कार्याकार्यविभागान् हस्तकार्यस्य शरीर-

(१) इति तात्पर्यम्–इति क्वचिदिति सूचितम् ३ पु० । (२) मूले पृ० १५१ प० २१ ।

स्याकार्याणामाकाशादिदेशानां विभागानारभन्ते । यतः कुड्यादिदेशाद्धस्तस्य विभागः ततः शरीरस्यापि विभागो दृश्यते न चायं शरीरक्रियाकार्यः तदानीं शरीरस्य निष्क्रियत्वात् नापि हस्तक्रियाकार्यो भवितुमर्हति व्यधिकरणस्य कर्मणो विभागहेतुत्वादर्शनात्(१)। अतः कारणाकारणविभागस्तस्य कारणमिति कल्प्यते। आकाशादीत्यादिपदं समस्तविभुद्रव्यावरोधार्थम्(२)। अत एव विभागानिति बहुवचनं तद्विभागानां बहुत्वात् । अत्राहुरेके। कुड्यादिदेशाद्धस्तशरीरविभागयोर्युगपद्भावप्रतीतेः तयोः कार्यकारणभावाभिधानं प्रत्यक्षविरुद्धमिति। तदसङ्गतम् । हस्तविभागकाले शरीरविभागोत्पत्तिकारणाभावात् । न चासति कारणे कार्योत्पत्तिरस्ति हस्तक्रिया च न कारणमित्युक्तम् तस्मात्तयोर्युगपदभिमानो भ्रान्तः । अनुमानगम्यः क्रमभावः प्रत्यक्षसिद्धं च यौगपद्यं प्रत्यक्षे च परिपन्थिन्यनुमानस्योत्पत्तिरेव नास्ति अबाधितविषयत्वाभावात् कथं तदनुरोधात् (३) प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वमिति चेत् उत्पलपत्रशतव्यतिभेदेपि कुतोनुमानप्रवृत्तिः प्रत्यक्षविरोधात् । अथ मन्यसे तत्र प्रत्यक्षविरोधादनुमानं नोदेति यत्रानेन(४) विषयस्य बाधो निश्चितः स्यादिह त्वसौ सन्दिग्धः पत्रशतव्यतिभेदस्याशुभावित्वेनापि निमित्तेन यौगपद्यग्राहकस्य प्रत्यक्षस्य प्रवृत्तेः सम्भवात् । अस्ति च सर्वलोकप्रसिद्धम् अतिदृढमव्यवहिता सूची भिनत्ति न व्यवहितेति व्याप्तिग्राहकं प्रमाणम् अतस्तत्सामर्थ्यात् प्रत्यक्षे संभवत्यपि भवत्यनुमानस्योदय इति। एवं चेदत्र व्यधिकरणा क्रिया विभागं न करोतीति व्याप्तिग्राहकस्य प्रमाणस्यातिदृढत्वात् प्रत्यक्षस्य चान्यथाप्युपपत्तेः सुस्थितं क्रमानुमानम् । अत एव चानेन (५) प्रत्यक्षस्य बाधः इदं हि सविषयं निर्विषयं च प्रत्यक्षमाशुभावित्वमात्रेण प्रवृत्तेः यच्च सविषयं तत्तथात्वेनावस्थितस्य विषयस्य साहाय्यप्राप्त्या सबलं (६) दुर्बलं च निर्विषयमसहायत्वात् व्याप्तिग्राहकेणैव प्रत्यक्षेण बाधो यदनुमानेन (७) प्रत्यक्षस्य बाधः । तथा च दिङ्मोहादिष्वनुमानमेव बलवदिति मन्यन्ते वृद्धाः भवति वै प्रत्यक्षादप्यनुमानं बलीय इति वदन्तः । वह्न्यनुष्णत्वग्राहिणः प्रत्यक्षस्य तु नान्यथोपपत्तिरस्तीति तेनावधारिते विषयस्य

(१) विभागे हेतुत्वादर्शनात्-पा॰ ३ पु॰ । (२) द्रव्यावबोधार्थम् ।
(३) कथं तदनुमानविरोधात्-पा॰ ३ पु॰ । (४) प्रत्यक्षेण ।
(५) एवानुमानेन-पा॰ ३ पु॰ । (६) बलवत्-पा॰ ३ पु॰ ।
(७) तद्बाधोदयादनुमानेन-पा॰ ३ पु॰ ।

बाधे नास्त्यनुमानस्य प्रवृत्तिः किमर्थं पुनर्ज्ञानयोर्बाध्यबाधकभावः कल्प्यते समाने विषये तयोर्विरोधात् । एकमेव तद्वस्तु किञ्चिद्रजतमित्येवं बोधयति शुक्तिकेयमिति चापरं शुक्तिकात्वरजतत्वयोश्च नैकत्र संभवः सर्वदा तयोः परस्परपरिहारेणावस्थानोपलम्भात् । अतो विषयविरोधात् तद्विज्ञानयोरपि विरोधे सति बाध्यबाधकभावकल्पनं को बाधः विषयापहारः । ननु रजतज्ञानावभासितो धर्मी तावदुत्पन्नेऽपि ज्ञानान्तरे तदवस्थ एव प्रतिभाति रजतत्वं नास्त्येव किमपह्रियते सम्बन्धवियोजनस्यापहारार्थत्वात् । विज्ञाने प्रतिभातं तदिति चेत् सत्यं प्रतिभातं न तु प्रतिभानं शक्यापहारं भूतत्वादेव नहि प्रतिभासितोर्थोऽप्रतिभासितो भवति वस्तुवृत्त्या रजतमविद्यमानमपि ज्ञानेन तत्र विद्यमानवदुपदर्शितम् तस्य ज्ञानप्रसञ्जितस्य साक्षाद्विरोधिप्रतिपादनमेव ([1])वियोजनमिति चेद्रजताभावे प्रतिपादिते रजतज्ञानस्य का क्षतिरभूत् न ह्यस्य रजतस्थितिकरणे व्यापारोऽपि त्वस्य प्रकाशने तज्ज्ञानेन जायमानेन कृतमिति पर्यवसितमिदं किं बाध्यते रजताभावप्रतीतौ पूर्वोपजातस्य रजतज्ञानस्य अयथार्थतास्वरूपं प्रतीयते इत्येषा क्षतिरभूत् । नन्वेवं फलापहार एव बाधः अयथार्थतावगमे सति ज्ञानस्य व्यवहारानङ्गत्वात् । मैवम् । फलापहारस्य विषयापहारनान्तरीयकत्वात् न तावज्ज्ञानस्य सर्वत्र फलनिष्ठता तस्य पुरुषेच्छाधीनस्यानुपजननेऽप्युपेक्षासंवित्तेः पर्यवसानात् । यत्रापि फलार्थिता तत्रापि फलस्य विषयप्रतिबद्धत्वाद्विषयस्य ज्ञानप्रतिबद्धत्वाद्विषयापहार एव ज्ञानस्य बाधो न फलापहारः तस्य विषयापहारनान्तरायकत्वादिति कृतं ग्रन्थविस्तरेण संग्रहटीकायाम् । विभागजविभागानन्तरभावित्वात् पूर्वं प्रतिज्ञातं ([2]) चिरोत्पन्नस्य च संयोगजसंयोगं प्रतिपादयति । तदनन्तरमिति ([3]) । तस्माद्विभागजविभागादनन्तरं शरीरकारणस्य हस्तस्याकारणानामाकाशादिदेशानां संयोगात् कर्मजात् हस्तकार्यस्य शरीरस्य निष्क्रियस्याकार्याणामाकाशादिदेशानां संयोगानारभन्ते न हस्तक्रिया तस्याः स्वाश्रयस्य देशान्तरप्राप्तिहेतुत्वात् । इतिशब्दः प्रक्रमसमाप्तौ । अत्र चोदयति । यदीति । कारणस्य हस्तस्य विभागानन्तरं यदि कार्यस्य शरीरस्य विभागस्तथा कारणस्य संयोगा-

---

(१) विरोधिप्रतिपादनद्वारेण चाभावप्रतिपादनमेव-पा० ३ पु० । (२) संयोगलक्षणे । (३) मूले पृ० १५२ प० ५ ।

नन्तरं कार्यस्य संयोगो न तत्समकालम्। नन्वेवं सत्यवयवावयविनोर्युतसिद्धिः पृथक्सिद्धिः परस्परस्वातन्त्र्यं स्यात्। एतदुक्तम्भवति(१)। यदि हस्ताश्रितं शरीरं तदा हस्ते गच्छति तदपि सहैव गच्छेत् तथा सति च संयोगविभागक्रमो न स्यात् क्रमेण चेदनयोः संयोगविभागौ न तदा हस्तगमने शरीरस्य गमनमिति तस्य स्वातन्त्र्यप्रसक्तिः। परिहरति। नेति। युतसिद्धिप्रसङ्ग इति न कुतो युतसिद्धेरपरिज्ञानात्। यादृशं युतसिद्धेर्लक्षणं तादृशं त्वया न ज्ञातमित्यर्थः। कीदृशं तस्या लक्षणं तत्राह। सा पुनर्द्वयोरिति (२)। द्वयोरेकस्य वा परस्परसंयोगविभागहेतुभूतकर्मसमवाययोग्यता युतसिद्धिः। द्वयोः परमाण्वोः पृथग्गमनमाकाशपरमाण्वोश्चान्यतरस्य पृथग्गमनमियं तु नित्यानाम्। तुशब्दोऽवधारणे। नित्यानामित्यस्मात्परो द्रष्टव्यो नित्यानामेवेयं युतसिद्धिरित्यर्थः। अनित्यानां तु युतेष्वाश्रयेषु(३) समवायो युतसिद्धिः। द्वयोरन्यतरस्य वा परस्परपरिहारेणान्यत्राश्रये समवायो युतसिद्धिरनित्यानां द्वयोः पृथगाश्रयाश्रयित्वं समवायः शकुन्याकाशयोश्चान्यतरस्य शकुनेः पृथगाश्रयाश्रयित्वम्। यद्यप्यन्यतरस्य पृथग्गमनमप्यस्ति तथापि तस्य पृथग्गमनस्य ग्रहणं तस्य नित्यविषयत्वेन व्याख्यानात्। अनित्यानामपि पृथग्गमनमेव युतसिद्धिः किं नोच्यते तदाह। त्वगिन्द्रियशरीरयोः पृथग्गमनं नास्ति युतेष्वाश्रयेषु समवायोस्तीति परस्परेण संयोगः सिद्धः। यदि त्वनित्यानामपि पृथग्गमनं युतसिद्धिरुच्यते त्वगिन्द्रियशरीरयोः पृथग्गमनाभावादयुतसिद्धता स्यात् ततश्चैतयोः परस्परसंयोगो न प्राप्नोति तस्य युतसिद्धेव व्याप्तत्वात् तस्मादनित्यानां न पृथग्गमनं युतसिद्धिरित्यर्थः। आश्रयाभावादेव पृथगाश्रयाश्रयित्वं नित्येषु नास्ति तेषां च पृथग्गतिमत्त्वात् परस्परसंयोगविभागौ सिद्धौ तेनैषां पृथग्गमनमेव युतसिद्धिरित्यभिप्रायेणाह। अथवाकाशयोस्त्वाश्रयान्तराभावेप्यन्यतरस्य पृथग्गतिमत्त्वात् संयोगविभागौ सिद्धाविति। पूर्वमसत्यपि पृथग्गतिमत्त्वे त्वगिन्द्रियशरीरयोः पृथगाश्रयाश्रयित्वे सति संयोगसंभवादनित्यानां पृथगाश्रयाश्रयित्वं युतसिद्धिर्न पृथग्गमनमित्युक्तम्। सम्प्रत्येनमेवार्थं समर्थयितुं तन्तुपटयोरन्यतरस्य पृथग्गतिमत्त्वासंभवेपि पृथगाश्रयत्वाभावात् संयोगविभागाभावं दर्शयति। तन्तुपटयोरित्यादिना। विभूनां तु द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गमनाभा-

(१) एतदुक्तं स्यात् पा० १ पु०। (२) मूले पृ० १५२ प० १०। (३) आश्रितेषु-पा० १ पु०।

वान्न परस्परेण संयोगो नापि विभागः तस्य संयोगपूर्वकत्वात् किं तु स्वरूपस्थितिमात्रमित्याह । दिगादीनामिति । एतावता सन्दर्भेणैतदुपपादितम् । हस्ते गच्छति शरीरं न गच्छतीति एतावता न युतसिद्धिः यदि तु हस्तशरीरयोः पृथगाश्रयाश्रयित्वं स्यात् तदा भवेदनयोर्युतसिद्धता तत्तु नास्ति शरीरस्य हस्ते समवेतत्वात् । विनाशस्तु सर्वस्य विभागस्य क्षणिकत्वात् । कर्मजस्य विभागजस्य च कारणवृत्तेः कारणाकारणवृत्तेश्च (१) विभागस्य सर्वस्य क्षणिकत्वमाशुतरविनाशित्वं कुतः सिद्धमित्यत्राह(२) । उत्तरसंयोगावधिसद्भावादिति (३) । उत्तरसंयोगोऽवधिः सीमा तस्य सद्भावात् क्षणिको विभागः । किमुक्तं स्यान्न विभागो निरवधिः किं त्वस्योत्तरसंयोगोऽवधिरस्ति उत्तरसंयोगश्चानन्तरमेव जायते तस्मादाशुविनाश्युत्तरसंयोगो विभागस्यावधिरित्येतदेव कुतस्तत्राह । न तु (४) संयोगवदिति । यथा संयोगः स्वाश्रययोरेव परस्परविभागाद्विनश्यति नैवं विभागः स्वाश्रययोरेव परस्परसंयोगाद्विनश्यति किं तु स्वाश्रयस्यान्येनापि संयोगात् । तथाहि वृक्षस्य मूले पुरुषेण विभागस्तयोः परस्परसंयोगाद्विनश्यति पुरुषस्य प्रदेशान्तरसंयोगाद्वा । एवं चेत्सिद्धमुत्तरसंयोगावधित्वं विभागस्य तदारम्भकस्य कर्मणः स्वाश्रयस्य देशान्तरप्राप्तिमकृत्वा पर्यवसानाभावात् । नन्वेतदपि साध्यसमं संयोगमात्रेण विभागनिवृत्तिरिति तत्राह । संयुक्तप्रत्ययवदिति । यथा संयुक्तप्रत्ययश्चिरमनुवर्तते नैवं स्वाश्रयस्य देशान्तरसंयोगे भूते विभक्तप्रत्ययानुवृत्तिरस्ति अतस्तस्य संयोगमात्रेणैव निवृत्तिः । उपसंहरति । तस्मादिति । क्वचिदाश्रय(५)विनाशादपि विनाशः । कथमित्यत्रास्य प्रश्नः (६) । उत्तरम् । यदेति (७) । द्वितन्तुककारणस्य तन्तोरवयवे अंशौ कर्मोत्पन्नमंश्वन्तरस्यांशोर्विभागमारभते यदा तदैव तन्त्वन्तरेऽपि कर्म विभागाच्चांशोयस्तन्त्वारम्भकसंयोगविनाशो यदा तदा तन्तुकर्मणा तन्त्वन्तराद्विभागः क्रियते इत्येकः कालः । ततो यस्मिन् काले विभागात् तन्त्वोः संयोगविनाशः । यस्मिन्नेव काले विभागात् तन्त्वोः संयोगविनाशः तस्मिन्नेव कालेंऽश्वोः संयोगविनाशात् तदारब्धस्य तन्तोर्विनाशः तस्मिंस्तन्तौ विनष्टे तदाश्रितस्य तन्त्व-

---

(१) कर्मजस्य विभागस्य कारणवृत्तेः कारणाकारणवृत्तेश्च विभागजस्य-पा· ३ पु· ।
(२) इत्यत आह-पा· २ पु· । (३) मूले पृ· १५२ प· २० । (४) न च-पा· २ पु· ।
(५) क्वचिच्चाश्रय-पा· ३ पु· । (६) परिप्रश्नः पा· १ पु· । (७) मूले पृ· १५३ प· ४ ।

न्तरविभागस्य विनाशः तदाऽऽश्रयविनाशः कारणमन्यस्य विनाशहेतोरभावात्। अत्र पुनः प्रत्यवतिष्ठते। एवं तर्हीति (१)। द्वितन्तुकविनाशसमकालमेव तन्तुविभागस्य विनाशः उत्तरो विभागः सक्रियस्य तन्तोराकाशादिदेशेन समं विभागजविभागेनोत्पद्यते कारणस्य तन्त्वोर्विभागस्याभावात्। यद्युत्तरो विभागो न संवृत्तः ततः किं तत्राह। तत इति। तत उत्तरविभागानुत्पादात् प्राक्तनस्य तन्त्वाकाशसंयोगस्य प्रतिबन्धकस्यानिवृत्तेः (२) प्रदेशान्तरेण सह संयोगो न भवति अतः कारणाद्विरोधिनो गुणस्योत्तरसंयोगस्याभावात् कर्मणः कालान्तरावस्थायित्वं स्यात् यावदाश्रयविनाशो विनाशहेतुर्नोपनिपतति नित्यद्रव्यसमवेतस्य नित्यत्वमिति दोषः। कथमिति प्रश्नः। उत्तरमाह यदेति। आप्यद्व्यणुकस्यारम्भके परमाणौ कर्मोत्पन्नमण्वन्तराद्विभागं करोति यदा तदैव द्व्यणुकसंयोगिन्यनारम्भकपरमाण्वन्तरेऽपि कर्म। ततो यस्मिन्नेव काले (३) परमाणुसंयोगविनाशात् तदारब्धस्य द्व्यणुकस्य विनाशः तस्मिन् द्व्यणुके विनष्टे तदाश्रितस्य द्व्यणुकाणुविभागस्य विनाशः ततो विभागस्य कारणस्याभावात् परमाणोराकाशदेशविभागानुत्पादे पूर्वसंयोगानिवृत्तावुत्तरसंयोगस्य विरोधिगुणस्य विनाशहेतोरसम्भवान्नित्यपरमाणुसमवेतस्य कर्मणो नित्यत्वं स्यात्। पूर्वोक्तं तावत्परिहरति। तन्त्वंश्वन्तरविभागाद्विभाग इति (४)। कार्याविष्टे कारणे कर्मोत्पन्नमवयवान्तरेण समं स्वाश्रयस्य विभागं कुर्वदाकाशादिदेशाद्विभागं न करोतीति नियमः। आकाशादिदेशविभागकर्तृत्वस्य विशिष्टविभागानारम्भकत्वेन व्याप्तत्वात् अवयवान्तरस्यावयवेन स्वाश्रयसंयोगिना समं तु करोत्येव विरोधाभावात् अतो द्वितन्तुककारणे तन्तौ कर्मोत्पन्नं तन्त्वन्तराद्विभागसमकालं तदंशुनापि तन्तुसंयुक्तेन समं विभागमारभते स च विभागस्तन्तोरंशोश्चावस्थानादवस्थित इत्याह। आश्रयविनाशा(५)त्तन्त्वोरेव विभागो विनष्टः तन्त्वंश्वन्तरविभागस्त्ववस्थित इति। किमतो यद्येवमित्यत आह। एतस्मादिति। अङ्गुल्याकाशविभागाच्छरीराकाशविभागवत्। यथा कर्मजादङ्गुल्याकाशविभागाच्छरीराकाशविभागः। एवं कर्मजादंशुतन्तुविभागात् तन्त्वाकाशवि-

(१) मूले पृ॰ १५३ प॰ ११। (२) सक्रियस्य तन्तोः-इत्यधिकं ३ पु॰।

(३) परमाण्वोर्विभागाद् द्रव्यारम्भकस्य संयोगस्य विनाशस्तदैवाणुकर्मणा द्व्यणुकाण्वोर्विभागस्ततो यस्मिन्नेव काले द्व्यणुकाणुविभागाद् द्व्यणुकाणुसंयोगस्य विनाशस्तस्मिन्नेव काले- इत्यधिकं ३ पु॰। तच्च युज्यते। (४) मूले पृ॰ १५४ प॰ ३। (५) आश्रयविभागात्-पा॰ १ पु॰।

भाग इत्युदाहरणार्थः । हस्ताकाशविभागाच्छरीराकाशविभागो युक्तो न त्वङ्गुल्याकाशविभागादङ्गुलेः[1] शरीरं प्रत्यकारणत्वादिति चेत् हस्तोपि बाहोराश्रयो न शरीरस्य कुतस्तद्विभागादपि शरीरविभागादपि[2] शरीरविभागः । अथ समस्तावयवव्यापित्वाच्छरीरस्य हस्तोप्याश्रय एवमङ्गुल्यप्याश्रयो हस्ताङ्गुल्याद्यवयवसमुदाये शरीरप्रत्यभिज्ञानात् तस्मिंस्तन्त्वाकाशविभागे जाते पूर्वसंयोगस्य प्रतिबन्धकस्य निवृत्तौ तन्तुसमवेतं कर्मोत्तरसंयोगं कृत्वा ततो विनश्यतीत्याह । तस्मिन्निति । प्रकारान्तरेणाप्याश्रयविनाशाद्विनाशं कथयति । अथवेति[3] । अंश्वन्तरविभागोत्पत्तिसमकालं तस्मिन्नेव तन्तौ विभज्यमानावयवे कर्मोत्पद्यते ततो विभागात् तन्त्वारम्भकस्यांशुसंयोगस्य विनाशः तन्तुकर्मणा च तस्य तन्तोस्तन्त्वन्तराद्विभाग इत्येकः कालः तदनन्तरं संयोगस्य विनाशात् तदारब्धस्य तन्तोर्विनाशः तद्विनाशाच्च तदाश्रितयोर्विभागकर्मणोर्युगपद्विनाशः । यच्च नित्यसमवेतस्य नित्यत्वमिति चोदितम्[4] तच्च प्रतिसमाधानं नोक्तं तस्यात्यन्तमसङ्गतार्थत्वात् । कार्याविष्टे हि कारणे कर्मोत्पन्नमवयवान्तरविभागसमकालमाकाशादिदेशेन समं विभागं न करोति आकाशादिविभागकर्तृत्वस्य द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागोत्पादकत्वस्य च विरोधात् अनारम्भके तु द्व्यणुकसंयोगिनि परमाणौ कर्म द्व्यणुकविभागसमकालं तस्याकाशदेशेन समं विभागं करोत्येव ततो विभागाच्च परमाणोराकाशसंयोगनिवृत्तावुत्तरसंयोगे सति तदाश्रितस्य कर्मणो विनाशो भवत्येव समानजातीयसंयोगे सति द्रव्योत्पत्तावाश्रयविनाशाद्विभागकर्मणोर्विनाशः कथितः संप्रति विजातीयसंयोगे द्रव्यानुत्पत्तौ संयोगाश्रयविनाशाभ्यां विभागविनाशं कथयति । तन्तुवीरणयोर्वा संयोगे सति द्रव्यानुत्पत्तौ[5] पूर्वोक्तेन विधानेनेति[6] । तन्त्वारम्भकांशौ कर्मोत्पत्तिसमकालं वीरणे कर्म ततोंशुक्रियया अंश्वन्तराद्विभागो वीरणकर्मणा च तस्य विभज्यमानावयवेन तन्तुनाकाशदेशेन च समं विभागः क्रियते ततोंशुविभागादंशुसंयोगविनाशो वीरणविभागाच्च तन्तुवीरणसंयोगस्याकाशवीरणसंयोगस्य च विनाशः ततोंशुसंयोगविनाशात् तन्तु-

---

(१) अङ्गुल्याः-पा॰ ३ पु॰ । (२) शरीरविभागादपीति पुस्तकचतुष्टयेप्यस्ति परन्त्वसम्बद्धः ।
(३) मूले पृ॰ १५४ प॰ ८ । (४) नोदितम्-पा॰ २ पु॰ ।
(५) द्रव्यानुत्पत्तौ-इति नास्ति १ पु॰ । (६) मूले पृ॰ १५४ प॰ १४ ।

विनाशो वीरणस्य चोत्तरसंयोगोऽत उत्तरसंयोगाश्रयविनाशाभ्यां (१) तन्तुवीरणविभागस्य विनाश इति प्रक्रिया ॥

परत्वमपरत्वं च (२) परापराभिधानप्रत्ययनिमित्तम् (३)। तत्तु द्विविधं दिक्कृतं कालकृतं च। तत्र दिक्कृतं दिग्विशेषप्रत्यायकम्। कालकृतं च वयोभेदप्रत्यायकम्। तत्र दिक्कृतस्योत्पत्तिरभिधीयते। कथम्। एकस्यां दिश्यवस्थितयोः(४) पिण्डयोः संयुक्तसंयोगबह्वल्पभावे सत्येकस्य द्रष्टुः सन्निकृष्टमवधिं कृत्वा एतस्माद्विप्रकृष्टोऽयमिति परत्वाधारे ऽसन्निकृष्टा बुद्धि(५)रुत्पद्यते। ततस्तामपेक्ष्य परेण दिक्प्रदेशेन संयोगात् परत्वस्योत्पत्तिः। तथा विप्रकृष्टं चावधिं कृत्वा एतस्मात् सन्निकृष्टोऽयमित्यपरत्वाधारे इतरस्मिन् सन्निकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते। ततस्तामपेक्ष्यापरेण दिक्प्रदेशेन संयोगादपरत्वस्योत्पत्तिः। कालकृतयोरपि कथम्। वर्तमानकालयो(६)रनियतदिग्देशसंयुक्तयोर्युवस्थविरयो रूढश्मश्रुकार्कश्य(७)बलिपलितादिसान्निध्ये सत्येकस्य द्रष्टुर्युवानमवधिं कृत्वा स्थविरे विप्रकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते। ततस्तामपेक्ष्य परेण कालप्रदेशेन संयोगात् परत्वस्योत्पत्तिः। स्थविरं चावधिं कृत्वा यूनि सन्निकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते। ततस्तामपेक्ष्यापरेण कालप्रदेशेन संयोगादपरत्वस्योत्पत्तिरिति। विनाशस्त्वपेक्षाबुद्धिसंयोगद्रव्यविनाशात्। अपेक्षाबुद्धिविनाशात् तावदु-

(१) संयोगाश्रयविनाशाभ्यां-पा· ३ पु·।
(२) परत्वापरत्वं च-पा· १ पु·।
(३) परापरप्रत्ययनिमित्तं-पा· ५ पु·।
(४) दिशि व्यवस्थितयोः-पा· ५ पु·।
(५) असन्निकृष्टबुद्धिरिति साधुः एवमग्रेपि।
(६) वर्तमानयोरिति-पा· १। ५। ६ पु·।
(७) वार्द्धक्य-पा· ६ पु·।

त्पन्ने परत्वे यस्मिन् काले सामान्य[१]बुद्धिरुत्पन्ना भवति ततोऽपेक्षाबुद्धेर्विनश्यत्ता सामान्यज्ञानतत्सम्बन्धेभ्यः परत्वगुणबुद्धेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः । ततोऽपेक्षाबुद्धेर्विनाशो गुणबुद्धेश्चोत्पत्तिः ततोऽपेक्षाबुद्धिविनाशाद्गुणस्य विनश्यत्ता गुणज्ञानतत्सम्बन्धेभ्यो द्रव्यबुद्धेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः । ततो द्रव्यबुद्धेरुत्पत्तिर्गुणस्य विनाश[२] इति । संयोगविनाशादपि[३] कथम् । अपेक्षाबुद्धिसमकालमेव परत्वाधारे कर्मोत्पद्यते तेन कर्मणा[४] दिक्पिण्डविभागः क्रियते अपेक्षाबुद्धितः परत्वस्योत्पत्तिरित्येकः कालः । ततः सामान्यबुद्धेरुत्पत्तिः दिक्पिण्डसंयोगस्य च विनाशः ततो यस्मिन् काले गुणबुद्धिरुत्पद्यते तस्मिन्नेव काले दिक्पिण्डसंयोगविनाशाद्गुणस्य विनाशः । द्रव्यविनाशादपि कथम् । परत्वाधारावयवे कर्मोत्पन्नं यस्मिन्नेव काले ऽवयवान्तराद्विभागं करोति तस्मिन्नेव काले ऽपेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते ततो विभागाद्यस्मिन्नेव काले संयोगविनाशः तस्मिन्नेव काले परत्वमुत्पद्यते ततः संयोगविनाशाद् द्रव्यविनाशः तद्विनाशाच्च[५] तदाश्रितस्य गुणस्य विनाशः । द्रव्यापेक्षाबुद्ध्योर्युगपद्विनाशादपि [६] कथम् । यदा परत्वाधारावयवे कर्मोत्पद्यते तदैवापेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते[७] कर्मणा चावयवान्तरा-

---

(१) परत्वसामान्य–पा॰ ६ पु॰ । (२) गुणस्य च नाश इति–पा॰ ६ पु॰ । ६ पुस्तके विनाशस्य स्थाने नाश इति पाठः प्रायो दृश्यते । (३) कालसंयोगविनाशादपि–पा॰ ६ पु॰ । (४) तत्कर्मणा–पा॰ १ पु॰ (५) द्रव्यनाशः सामान्यबुद्धेश्चोत्पादः द्रव्यनाशाच्च–पा॰ ६ पु॰ । (६) बुद्ध्योर्विनाशादपि–पा॰ १ पु॰ । (७) तदैवापेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते–इति नास्ति १ पु॰ ।

द्विभागः क्रियते परत्वस्योत्पत्तिरित्येकः कालः। ततो यस्मिन्नेव काले ऽवयवविभागाद् द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशस्तस्मिन्नेव काले सामान्यबुद्धिरुत्पद्यते तदनन्तरं संयोगविनाशाद् द्रव्यविनाशः सामान्यबुद्धेश्चापेक्षाबुद्धिविनाश इत्येकः कालः। ततो द्रव्यापेक्षाबुद्ध्योर्विनाशात् परत्वस्य विनाशः। द्रव्यसंयोगविनाशादपि कथम्। यदा परत्वाधारावयवे(१) कर्मोत्पन्नमवयवान्तराद्विभागं करोति तस्मिन्नेव काले पिण्डकर्मापेक्षाबुद्ध्योर्युगपदुत्पत्तिः ततो यस्मिन्नेव काले परत्वस्योत्पत्तिस्तस्मिन्नेव काले विभागाद् द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशः पिण्डकर्मणा दिक्पिण्डस्य च विभागः क्रियते इत्येकः कालः। ततो यस्मिन्नेव काले सामान्यबुद्धिरुत्पद्यते तस्मिन्नेव काले द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशात् पिण्डविनाशः पिण्डविनाशाच्च पिण्डसंयोगविनाशः(२) ततो गुणबुद्धिसमकालं पिण्डदिक्पिण्डसंयोगविनाशात्(३) परत्वस्य विनाशः। संयोगापेक्षाबुद्ध्योर्युगपद्विनाशादपि कथम्। यदा परत्वमुत्पद्यते तदा परत्वाधारे कर्म ततो यस्मिन्नेव काले परत्वसामान्यबुद्धिरुत्पद्यते तस्मिन्नेव काले पिण्डकर्मणा दिक्पिण्डविभागः क्रियते ततः सामान्यबुद्धितोऽपेक्षाबुद्धिविनाशो विभागाच्च दिक्पिण्डसंयोगविनाश इत्येकः कालः। ततः संयोगापेक्षाबुद्धिविनाशात्

(१) द्रव्यावयवे–पा॰ ६। ७ पु॰। (२) विभागाच्च दिक्पिण्डसंयोगविनाशः–पा॰ ५ पु॰।
(३) संयोगयोर्विनाशात्–पा॰ ५ पु॰। द्रव्यपिण्डसंयोगविनाशात् पा॰ ६ पु॰।

परत्वस्य विनाशः । त्रयाणां समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणानां(१) युगपद् विनाशादपि कथम् । यदापेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते तदा पिण्डावयवे कर्म ततो यस्मिन्नेव काले कर्मणावयवान्तराद्विभागः क्रियते ऽपेक्षाबुद्धेः(२) परत्वस्य चोत्पत्तिस्तस्मिन्नेव काले पिण्डेपि कर्म ततोऽवयवविभागात् पिण्डारम्भकसंयोगविनाशः पिण्डकर्मणा च दिक्पिण्डविभागः क्रियते सामान्यबुद्धेश्चोत्पत्तिरित्येकः कालः । ततः संयोगविनाशात् पिण्डविनाशः विभागाच्च दिक्पिण्डसंयोगविनाशः सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाश इत्येतत् सर्वं युगपत्त्रयाणां समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणानां(३) विनाशात् परत्वस्य विनाश इति ॥

परत्वमपरत्वं च परापराभिधानप्रत्ययनिमित्तमिति । परमित्यभिधानस्य प्रत्ययस्य च निमित्तं परत्वम् । अपरमित्यभिधानप्रत्यययोर्निमित्तमपरत्वमिति कार्येण सत्तां प्रतिपादयति । यद्यप्याकाशं कण्ठाद्याकाशसंयोगादिकं च परापराभिधानयोः कारणं भवति यद्यप्यात्ममनःसंयोगादिकं च परापरप्रतीतिकारणं स्यात् तथापि निमित्तान्तरसिद्धिः विशिष्टप्रत्ययस्य कारणविशेषमन्तरेणो(४)त्पत्त्यभावात् । एकत्र द्वयोरुपन्यासस्तयोरितरेतरसापेक्षत्वात् । तद् द्विविधं तत् परत्वमपरत्वं च द्विविधं द्विप्रकारमिति भेदनिरूपणम् । किंकृतस्तयोर्भेद इत्याशङ्क्य कारणभेदाद्भेदमाह । दिक्कृतं कालकृतं चेति (५) । दिक्पिण्डसंयोगकृतं दिक्कृतम् । कालपिण्डसंयोगकृतं कालकृतम् । अनयोर्भेदः कुतः प्रत्येतव्यः कार्यभेदादित्याह । दिक्कृतं दिग्विशेषप्रत्यायकं कालकृतं तु वयोभेदप्रत्यायकम् दिक्कृतं परत्वं देशविप्रकृष्टत्वं प्रत्याययति अपरत्वं च देशसन्निकृष्टत्वम् ।

---

(१) निमित्तानां-पा॰ ६ पु॰ ।
(२) अपेक्षाबुद्धेः-इति नास्ति १ पु॰ ।
(३) निमित्तानां-पा॰ ५ पु॰ ।
(४) प्रत्ययस्यासाधारणकारणमन्तरेण-पा॰ ३ पु॰ ।
(५) मूले पृ॰ १६४ प॰ ४ ।

कालकृतं तु परत्वं पिण्डस्य कालविप्रकृष्टत्वं प्रतिपादयति अपरत्वं च कालसन्निकृष्टत्वमिति विशेषः। तत्र तयोर्दिक्कृतकालकृतयोर्मध्ये दिक्कृतस्योत्पत्तिरभिधीयते। कथमिति प्रश्ने सत्युत्तरमाह। एकस्यामिति। पूर्वापरदिग्व्यवस्थितयोः पिण्डयोः परापरप्रत्ययौ न सम्भवतः तदर्थमेकस्यां दिश्यवस्थितयोरित्युक्तम् एकस्यां दिशि प्राच्यां वा प्रतीच्यां वाऽवस्थितयोः पिण्डयोर्मध्ये एकस्य द्रष्टुः संयुक्तेन भूप्रदेशेन (१)सहापरस्य प्रदेशस्य संयोगः तेनापि सममपरस्येति संयुक्तसंयोगानां बहुत्वे सत्यल्पसंयोगवन्तं पिण्डं सन्निकृष्टमवधिं कृत्वैतस्मात् पिण्डाद्विप्रकृष्टोयमिति संयोगभूयस्त्ववति भविष्यतः परत्वस्याधारे पिण्डे विप्रकृष्टा बुद्धिरुदेति ततो विप्रकृष्टबुद्ध्युत्पत्त्यनन्तरं(२) विप्रकृष्टां बुद्धिमपेक्ष्य परेण संयोगभूयस्त्ववता दिक्प्रदेशेन संयोगादसमवायिकारणाद्विप्रकृष्टे पिण्डे समवायिकारणभूते परत्वस्योत्पत्तिः। द्रष्टुः स्वशरीरापेक्षया संयुक्तसंयोगभूयस्त्ववन्तं विप्रकृष्टं चावधिं कृत्वेतरस्मिन् संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्ववति सन्निकृष्टा बुद्धिरुदेति तां सन्निकृष्टां बुद्धिं निमित्तकारणीकृत्यापरेण संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वविशिष्टेन दिक्प्रदेशेन सह संयोगादसमवायिकारणात् सन्निकृष्टे पिण्डे समवायिकारणे परत्वस्योत्पत्तिः। सन्निकृष्टविप्रकृष्टबुद्ध्योः परस्परापेक्षित्वादुभयाभावप्रसङ्ग इति चेन्न अनभ्युपगमात् न सन्निकृष्टोयमित्येवं प्रतीत्यैव तदपेक्षया विप्रकृष्टबुद्धिः नापि विप्रकृष्टोयमिति प्रतीत्यैव तदपेक्षया सन्निकृष्टबुद्ध्युदयः किं तु संयोगाल्पीयस्त्वसहचरितं पिण्डं प्रतीत्यैव तदपेक्षया संयोगभूयस्त्ववति विप्रकृष्टबुद्धिः। एवं संयोगभूयस्त्वसहचरितं पिण्डं प्रतीत्यैव तदपेक्षया संयोगाल्पीयस्त्ववति सन्निकृष्टबुद्ध्युत्पत्तिरिति न परस्परापेक्षित्वमनयोः। कालकृतयोरपि कथम्। दिक्कृतयोस्तावत्परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिः कथिता कालकृतयोरपि तयोरुत्पत्तिः कथमिति प्रश्नः। समाधानं वर्तमानकालयोरिति (३)। द्वयोरेकस्मिन् वा पिण्डेऽविद्यमाने परत्वापरत्वे न भवतः तदर्थं वर्तमानकालयोरित्युक्तम्। अनियतदिग्देशयोरित्येकदिश्यवस्थितयोर्भिन्नदिगवस्थितयोर्वा युवस्थविरयो रूढश्मश्रु च कार्कश्यं च बलिश्च पलितं च तेषां कालविप्रकर्षलिङ्गानां सान्निध्ये सत्येकस्य द्रष्टुर्युवानं रूढश्मश्रुकार्कश्याद्यभावानुमितमल्पोत्पत्तिकालमवधिं कृत्वा रूढश्मश्रुबलिपलितादिमति स्थविरे विप्रकृष्टा बुद्धि-

(१) संयुक्तेन तु प्रदेशेन–पा॰ २ पु॰। (२) बुद्ध्यनन्तरं–पा॰ १ पु॰। (३) मूले पृ॰ १६४ पं॰ १४।

रुत्पद्यते तां बुद्धिमपेक्ष्य परेणादित्यपरिवर्तनभूयस्त्ववता कालप्रदेशेन संयोगादसमवायिकारणात् तस्मिन्नेव स्थविरे परत्वस्योत्पत्तिः स्थविरं चावधिं कृत्वा यूनि सन्निकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते तां बुद्धिमपेक्ष्यापरेणाल्पादित्यपरिवर्तनोपलक्षितेन कालप्रदेशेन संयोगादपरत्वस्योत्पत्तिः युवस्थविरशरीरयोः कालसंयोगाल्पीयस्त्वभूयस्त्वे शरीरसन्तानापेक्षया न तु व्यक्तिविषयत्वेन तयोः प्रतिक्षणं विनाशात् कृतकस्यावश्यं विनाशः स च निर्हेतुको न भवतीति परत्वापरत्वयोर्विनाशहेतुमाह । विनाशस्त्विति(१) । परत्वापरत्वयोर्विनाशोऽपेक्षाबुद्धिविनाशात् संयोगविनाशाद् द्रव्यविनाशाद् द्रव्यापेक्षाबुद्ध्योर्विनाशाद् द्रव्यसंयोगयोर्विनाशात् संयोगापेक्षाबुद्ध्योर्विनाशा(२)दपेक्षाबुद्धिसंयोगद्रव्याणां विनाशादिति सप्तविधो विनाशक्रमः । अपेक्षाबुद्धिविनाशात् तावद्विनाशः कथ्यते । उत्पन्ने परत्वे यस्मिन्नेव काले परत्वसामान्ये बुद्धिरुत्पन्ना भवति । तत इति सप्तम्यर्थे सार्वविभक्तिकस्तसिलिति तसिल्(३) । एतस्मिन्नेव कालेऽपेक्षाबुद्धेर्विनश्यत्ता विनाशकारणसान्निध्यम् । सामान्यतज्ज्ञानतत्सम्बन्धेभ्यः परत्वसामान्यं च परत्वसामान्यज्ञानं च परत्वगुणसम्बन्धश्च तेभ्यः परत्वगुणबुद्धेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः । परत्वसामान्यज्ञानमेवापेक्षाबुद्धिविनाशकारणम् गुणबुद्धेश्चोत्पत्तिकारणम् अतस्तदुत्पाद एवापेक्षाबुद्धेर्विनश्यत्ता गुणबुद्धेश्चोत्पद्यमानता स्यात् । ततः क्षणान्तरे ऽपेक्षाबुद्धेर्विनाशः परत्वगुणबुद्धेश्चोत्पादः ततस्तस्मादपेक्षाबुद्धिविनाशाद् गुणस्य विनश्यत्ता । गुणश्च गुणज्ञानं च तत्सम्बन्धश्च तेभ्यो द्रव्यबुद्धेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः । अपेक्षाबुद्धिविनाशो गुणविनाशस्य कारणम् गुणबुद्धिश्च द्रव्यबुद्धेः कारणम् अपेक्षाबुद्धिविनाशगुणबुद्ध्युत्पादौ च युगपत् स्याताम् अतो गुणस्य विनश्यत्ता द्रव्यबुद्धेश्चोत्पद्यमानतापि युगपत् स्यात् ततः परत्वविशिष्टद्रव्यबुद्धेरुत्पादः परत्वगुणस्य च विनाशः । संयोगविनाशादपि कथं परत्वापरत्वयोर्विनाश इति प्रश्ने कृते सत्याह । अपेक्षाबुद्धिसमकालमेव परत्वस्याधारे पिण्डे कर्मोत्पद्यते(४) क्षणान्तरे तेन कर्मणा दिशः परत्वाधारपिण्डस्य च विभागः क्रियते अपेक्षाबुद्धेश्च परत्वस्योत्पत्तिरित्येकः कालः । तत उत्पन्ने परत्वे परत्वसामान्यबुद्धेरुत्पत्तिः दिक्पिण्डसंयोगस्य च विभागा-

---

(१) मूले पृ० १६४ प० २१ ।
(२) अपेक्षाबुद्धिसंयोगविनाशात्—पा० १ पु० ।
(३) तसिरिति तसिः—पा० ३ पु० ।
(४) मूले पृ० १६५ प० ८ ।

द्विनाश इत्येक: काल: । ततो यस्मिन्नेव काले सामान्यज्ञानाद् गुणबुद्धिरुत्पद्यते तस्मिन्नेव काले दिक्पिण्डसंयोगविनाशात् परत्वस्य विनाशो नापेक्षाबुद्धिविनाशादपेक्षाबुद्धेरपि तदानीमेव विनाशात् । द्रव्यविनाशादपि कथं विनाश इत्याह । परत्वाधारावयव इति । भविष्यत: परत्वस्याधारो द्रव्यं तस्यावयवे कर्मोत्पन्नं यदा(१)वयवान्तराद्विभागं करोति तस्मिन्नेव काले ऽपेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते ततो विभागाद्यस्मिन्नेव काले द्रव्यारम्भकसंयोगविनाश: तस्मिन्नेव काले ऽपेक्षाबुद्धे: परत्वमुत्पद्यते तत: संयोगविनाशाद् द्रव्यविनाश: ततो द्रव्यविनाशात् तदाश्रितस्य गुणस्य विनाशस्तदानीमेव परत्वसामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाश: आश्रयविनाशाच्च दिक्पिण्डसंयोगविनाश इत्यनयोर्न हेतुत्वं सहभावित्वाद् । द्रव्यापेक्षाबुद्ध्योर्युगपद्विनाशादपि कथम् । यदैव परत्वाधारावयवे कर्मोत्पद्यते तदैवापेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते कर्मणा चावयवान्तराद्विभाग: क्रियते परत्वस्योत्पत्तिरित्येक: काल: । ततो यस्मिन्नेव काले ऽवयवविभागाद् द्रव्यारम्भकसंयोगविनाश: तस्मिन्नेव काले परत्वसामान्ये ज्ञानमुत्पद्यते(२) तदनन्तरं संयोगविनाशाद् द्रव्यविनाश: सामान्यबुद्धेश्चापेक्षाबुद्धेरपि विनाश इत्येक: काल: । ततो द्रव्यापेक्षाबुद्ध्योर्विनाशात् परत्वस्य विनाश: प्रत्येकमन्यत्रोभयोरपि विनाशं प्रतिकारणत्वप्रतीते: । इह चान्यतरविशेषानवधारणादुभयोरपि विनाशं प्रति कारणत्वम् । द्रव्यसंयोगविनाशादपीत्यादि(३) । द्रव्यसंयोगविनाशादपि(४) कथम् विनाश: । यदा परत्वाधारावयवे(५) कर्मोत्पन्नमवयवान्तराद्विभागं करोति तस्मिन्नेव काले पिण्डकर्मापेक्षाबुद्ध्योर्युगपदुत्पत्ति: ततो यस्मिन्नेव काले परत्वस्योत्पत्तिस्तस्मिन्नेव काले ऽवयवविभागाद् द्रव्यारम्भकसंयोगविनाश: पिण्डकर्मणा च दिक्पिण्डस्य च विभाग: क्रियते इत्येक: काल: । ततो यस्मिन्नेव काले सामान्यबुद्धिरुत्पद्यते तस्मिन्नेव काले द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशात् पिण्डविनाश: पिण्डविनाशाच्च पिण्डसंयोगविनाश:(६) ततो गुणबुद्धिसमकालं पिण्डदिक्पि-

---

(१) यस्मिन्नेव काले–पा· २ पु· । (२) परत्वसामान्ये सामान्यबुद्धिरुत्पद्यते–पा· २ पु· ।

(३) द्रव्यसंयोगविनाशादपीत्यादि: त्रयाणां समवाय्यसमवायिनिमित्तानां विनाशादपीत्यन्तो ग्रन्थ: कन्दल्यां नास्ति १ पु· मूलात्मकत्वात् तत्र प्रतीकधारणमेव कृतम् ।

(४) मूले पृ· १६६ प· ६ । द्रव्यस्य संयोगस्य च विनाशादपि–पा· २ पु· ।

(५) यदा तु द्रव्यावयवे–पा· २ पु· ।

(६) दिक्पिण्डविभागाच्च दिक्पिण्डसंयोगनाश:–पा· २ पु· ।

ण्डसंयोगविनाशात्[1] परत्वस्य विनाशः । अपेक्षाबुद्धिविनाशस्तु न कारणं तदानीमेव सामान्यबुद्धेस्तस्य सम्भवात् । संयोगापेक्षाबुद्ध्योर्युगपद्विनाशादपि कथम्[2] । यदा परत्वमुत्पद्यते तदा[3] परत्वस्याधारे द्रव्ये कर्म ततो यस्मिन्नेव काले परत्वसामान्यबुद्धिरुत्पद्यते परत्वस्याधारे तस्मिन्नेव काले पिण्डकर्मणा दिक्पिण्डविभागः क्रियते ततः सामान्यबुद्धितो[4]ऽपेक्षाबुद्धिविनाशो दिक्पिण्डविभागाच्च दिक्पिण्डसंयोगविनाश इत्येकः कालः । ततः संयोगापेक्षाबुद्धिविनाशात् परत्वस्य विनाशः । द्रव्यविनाशस्तु तदानीं नास्त्येवेति न तस्य हेतुत्वम् त्रयाणां समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणानां विनाशादपि कथम्[5] । समवायि चासमवायि च निमित्तं च समवाय्यसमवायिनिमित्तानि तानि च कारणानि चेति समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणानि द्रव्यसंयोगापेक्षाज्ञानानि तेषां त्रयाणां युगपद्विनाशात् कथं परत्वस्य विनाश इति प्रश्ने कृते प्रत्युत्तरमाह । यदेति । इत्येतत् सर्वं युगपद्भवति कारणयौगपद्यात् ततश्च त्रयाणां समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणानां विनाशात् परत्वस्य विनाश इति । परत्वस्य विनाश इत्युपलक्षणमिदम् अपरत्वस्याप्ययमेव विनाशक्रमो दर्शयितव्यः ॥

बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इति पर्यायाः[6] ॥

बुद्धिजे परत्वापरत्वे इति समर्थिते । अथ केयं बुद्धिरित्याह । बुद्धिरित्यादि । प्रधानस्य विकारो महदाख्यमन्तःकरणं चित्तापरपर्यायं बुद्धिः बुद्धीन्द्रिय[7]प्रणालिकया बाह्यविषयोपरक्तायास्तदाकारोपग्रहवती सत्त्वगुणाश्रया वृत्तिर्ज्ञानम् प्राप्तविषयाकारोपग्रहायां बुद्धौ प्रतिबिम्बितायाश्चेतनाशक्तेस्तद्वृत्त्यनुकार उपलब्धिः । तथा चाहस्म भगवान् पतञ्जलिः अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसङ्क्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव तद्वृत्तिमनुभवतीति[8] भोक्तृशक्तिरिति चितिशक्तिरुच्यते सा चात्मैव । परिणामिन्यर्थे इति बुद्धितत्त्वे प्रतिसङ्क्रान्तेवेति प्रतिबिम्बितेवेत्यर्थः । तद्वृत्तिमनुभवति बुद्धौ प्रतिबिम्बिता सती बुद्धिच्छायापत्त्या बुद्धिवृत्त्यनुकारिणी

---

(१) दिक्पिण्डसंयोगयोरुभयोर्विनाशात्-पा० २ पु० । (२) मूले पृ० १६६ पं० १७ ।
(३) तदैव-पा० २ पु० । (४) परत्वसामान्यज्ञानात्-पा० २ पु० ।
(५) मूले पृ० १६७ पं० १ । (६) प्रत्येकं पर्यायाः-पा० ५ पु० । इत्येकपर्यायाः-पा० ६ पु० ।
(७) ज्ञानेन्द्रिय-इति । (८) योगसूत्रभाष्ये २ पादे २० सूत्रव्याख्याने ।

भवतीत्यर्थः(१)। बुद्धेर्विषयः सुखाद्याकारः प्रत्ययः। तथा चाह स एव भगवान् शुद्धोपि पुरुषः प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति अनुपश्यन्नतदात्मापि तदात्मक इव प्रत्यवभासते इति(२)। एतत् सांख्यमतं निराकर्तुमाह। बुद्धिरित्यादि। यस्या अमी पर्यायशब्दाः सा बुद्धिः। या पुनरियं प्रक्रियोपदर्शिता सा प्रतीत्यभावादेव पराणुद्यते। विषयहानोपादानानुगुणमुत्पादव्ययधर्मकमेकं तदधिकरणं चापरं यस्य तदुत्पादात् प्रवृत्तिनिवृत्ती स्याताम् इत्युभयं प्रत्यात्ममनुभूयते न प्रकारान्तरम् या चास्या बुद्धेर्वृत्तिः सा किं बुद्धेरन्याऽनन्या वा न तावदन्या वृत्तिवृत्तिमतोरैकान्तिकतादात्म्याभ्युपगमात्। अथानन्या तदा बुद्धेरेकत्वे विषयाकारवर्तीनां तद्वृत्तीनामप्येकत्वात् चित्तुरादिप्रत्ययो दुर्लभः परस्परविलक्षणाकारसंवेदनाभावात् बुद्ध्यारूढाकारमात्रवेदित्वाच्च पुरुषस्य। यथोक्तम् बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुष इति वृत्तीनां वा नानात्वे बुद्धेरपि नानात्वादेकत्वव्याघात इत्यादि दूषणमूह्यम्॥

सा चानेकप्रकारार्थानन्त्यात्प्रत्यर्थनियतत्वाच्च॥

बुद्धेर्भेदं निरूपयति। सा चानेकप्रकारेति। अत्र कारणमाह। अर्थानन्त्यादिति। यदि नामार्थस्य विषयस्यानन्तत्वं बुद्धेरनेकविधत्वे किमायातं तत्राह। प्रत्यर्थनियतत्वाच्चेति। प्रत्यर्थं प्रतिविषयमस्मदादिबुद्धयो नियताः अर्थाश्चानन्ता इति प्रत्येकं तत्र बुद्धयोप्यनन्ताः यदि क्वचिदनेकविषय(३)मेकं विज्ञानं तदपि तावदर्थनियतत्वादतदर्थाद्विज्ञानान्तराद्विलक्षणमेवेत्यदोषः॥

तस्याः सत्यप्यनेकविधत्वे समासतो द्वे विधे(४) विद्या चाविद्या चेति। तत्राविद्या चतुर्विधा संशयविपर्ययानध्यवसायस्वप्नलक्षणा॥

बुद्धेर्विषयभेदेन सत्यपि भेदे संक्षेपतो द्वैविध्यमाह। तस्या इति। निःसन्दिग्धाबाधिताध्यवसायात्मिका(५) प्रतीतिर्विद्या तद्विपरीता चाविद्येति। अत्र प्रतिपादनमात्रस्य विवक्षितत्वात् पश्चादुद्दिष्टामप्यविद्यां प्रथमं कथयति। तत्रेति। तयोर्विद्याविद्ययोर्मध्ये अविद्या चतुर्विधा चतुष्प्रकारा संशयविपर्यया-

(१) अनुकारवतीत्यर्थः–पा॰ ४ पु॰। (२) योगसूत्रभाष्ये २ पादे २० सूत्रव्याख्याने।
(३) अनेकार्थविषय–पा॰ ३ पु॰। (४) द्विविधा–प॰ ५ पु॰।
(५) व्यवसायात्मिका–पा॰ २ पु॰।

नध्यवसायस्वप्नलक्षणा । नन्वविद्या चतुर्विधेति परिसंख्यानानुपपत्तिः रूढस्य तर्कज्ञानस्यापि सम्भवात् अनुभूयते ह्यन्तरा संशयं निर्णयं च तर्कः । तथाहि उत्पत्तिधर्मक आत्मेत्येके । अनुत्पत्तिधर्मक इत्यपरे । ततो विप्रतिपत्तेः किंस्विदयमुत्पत्तिधर्मा आहोस्विदेवं न भवतीति संशये विचारात्मक(१)स्तर्कः प्रवर्तते । यद्ययमुत्पत्तिधर्मकः तदैकस्यानेकशरीरादिसंयोगलक्षणः संसारस्तदत्यन्तविमोक्षलक्षणश्चापवर्गो नोपपद्यते । अनुत्पत्तिधर्मके तु ज्ञातरि स्यातां संसारापवर्गावित्यनुत्पत्तिधर्मकेणानेन भवितव्यमिति । किमस्य सम्भावनाप्रत्ययस्य प्रयोजनं तत्त्वज्ञानमेव प्रतिपक्षनिश्चयवत्प्रतिपक्षसंशयेपि हि हेतोरप्रवृत्तिरेव वस्तुनो द्वैरूप्याभावात् । यथाहुर्भट्टमिश्राः ॥

यावच्चाव्यतिरेकित्वं शतांशेनापि शङ्क्यते ।
विपक्षस्य कुतस्तावद्धेतोर्गमनिका बलम् ॥ इति ।

अनेन तूत्पत्तिधर्मकत्वं व्युदस्यानुत्पत्तिधर्मकत्वं सम्भावयिता विषये विवेचिते सत्यसत्प्रतिपक्षत्वादनुमानं प्रवर्तते इति विषयविवेचनद्वारेण प्रमाणानुग्राहकतया तर्कस्तत्त्वज्ञानाय घटते प्रमाणस्य करणत्वेनेतिकर्तव्यतास्थानीयतर्कसहायस्यैव स्वकार्ये पर्यवसानात् न ह्यनपेक्षितदृढमुष्टिनिपीडितो जाल्मकरपञ्जरोदरे विलुठन्नपि कठोरधारः कुठारः प्रतितिष्ठति निष्ठुरस्यापि काष्ठस्य छेदाय । तथा चोक्तम् ॥

न हि तत्करणं लोके वेदे वा किञ्चिदीदृशम् ।
इतिकर्तव्यतासाध्ये यस्य नानुग्रहेर्थिता ॥ इति ।

यदि पुनरेवं तर्को नेष्यते परस्यानिष्टापादनरूपः प्रसङ्गोपि नाभ्युपगन्तव्यः स्यात् स हि तर्कादनतिरिच्यमानात्मा अस्ति च वैशेषिकाणामपि प्रसङ्गो न प्रसङ्गो हेतुराश्रयासिद्धतादिदोषात् । अचोच्यते । किं परपक्षाभावप्रतीतिस्तर्कः किं वा स्वपक्षसम्भावना । आद्ये पक्षे(२) प्रमाणमेवेदम् ज्ञातुरनित्यत्वे संसारापवर्गयोरसंभव इति ज्ञानं यद्यप्रमाणं नास्माद्विपक्षाभावसिद्धिरप्रमाणेन कस्यचिदर्थस्य सिद्धेरयोगादित्यत्रास्या(३)प्रवृत्तिरेव विषयविवेकाभावात् । अथ सिद्ध्यत्यस्माद्विपक्षाभावस्तदा प्रमाणमिदं प्रत्यक्षादिषु कस्मिंश्चिदन्त र्विष्यति(४)

(१) सम्भावनात्मकः–पा· ३ पु· ।
(२) कल्पे–पा· २ । ४ पु· ।
(३) योगादित्यनुमानस्या–पा· ३ पु·
(४) अनुप्रविशति–पा· ३ पु· ।

तद्व्यतिरेकेणान्यस्य प्रतीतिसाधनाभावादित्यकामेनाभ्युपगन्तव्यम् । प्रसङ्गोऽपि विरोधोद्भावनं तच्च कस्यचिद् बलीयसो विपरीतप्रमाणस्योपदर्शनम् । कस्तत्र विपरीतात् प्रमाणात् तदुपदर्शकाच्च वचनादन्यस्तर्कः । अथ स्वपक्षसम्भावनात्मकः प्रत्ययस्तर्कः अस्योत्पत्तौ किं कारणम् न तावत्स्वपक्षसाधकं प्रमाणं तस्याप्रवृत्तेः तर्केण विवेचिते विषये स्वपक्षसाधकं प्रवर्तते तदेव यदि तस्य कारणं सुव्यक्तमन्योन्याश्रयत्वम् । विपक्षाभावे प्रतीते स्वपक्षसम्भावनोपजायते इति विपक्षाभावप्रतीतिरस्य कारणमिति चेत् तर्हि विपक्षाभावलिङ्गक(१)मनुमानमेवैतत् परस्परविरुद्धयोरेकप्रतिषेधस्येतरविधिनान्तरीयकत्वात् । भवत्येवं यदि विषयमवधारयत्येवमेवेदमिति अनुजानात्ययमेकतरं धर्मं न त्ववधारयति न चायं संशयोऽप्युभयकोटिसंस्पर्शाभावात् किं तु संशयात् प्रच्युतो निर्णयं चाप्राप्तः सम्भावनाप्रत्ययोऽन्य एव । तथा च लोके वक्तारो भवन्ति एवमहं तर्कयामीति न योग्यतावधारणाद्यत्र विपक्षाभावस्तत्रान्यतरपक्षोपपत्तिः यत्र तु तस्य सम्भवस्तत्रानुपपत्तिरित्यन्वयव्यतिरेकदर्शी विपक्षाभावं प्रतिपद्यमानः सम्भावयत्ययमनुत्पत्तिधर्मको भविष्यतीत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणमेतत्प्रतिपादनाय योग्योऽयमर्थ इति प्रमाणयोग्यतां विषयस्याध्यवस्यतीति अनुमानमेव । इत्थमेव च प्रमाणमनुगृह्णातीति योग्यताप्रतीतेः प्रमाणप्रवृत्तिहेतुत्वात् अन्यथा पुनरिदं सम्भावनामात्रमनर्थकमेव स्वयमप्रमास्य सिद्ध्युपलम्भयोरनङ्गत्वाद्विषयविवेकस्यापि विपक्षाभावं प्रतिपादयता बाधकप्रमाणेनैव कृतत्वात् । अन्ये तु संशयप्रभेद एव तर्कोऽनवधारणात्मकत्वादित्याहुः ॥

संशयस्तावत् प्रसिद्धानेकविशेषयोः सादृश्यमात्रदर्शनादुभयविशेषा(२)नुस्मरणादधर्माच्च किंस्विदित्युभयावलम्बी विमर्षः(३) संशयः । स च द्विविधः अन्तर्बहिश्च । अन्तस्तावत् आदेशिकस्य सम्यङ्मिथ्या चोद्दिश्य पुनरादिशतस्त्रिषु कालेषु संशयो भवति(४) किन्नु सम्यङ्मिथ्या वेति । बहिर्द्विविधः (५) प्रत्यक्षविषये

(१) विपक्षाभावप्रतीतिलिङ्गक–पा० ३ पु० । (२) उभयगतविशेषा–पा० ६ पु० ।
(३) उभयालम्बी विमर्शः–पा० ५ पु० । (४) त्रिष्वपि कालेषु संशयः स्यात्–पा० ६ पु० ।
(५) बहिरपि द्विविधः–पा० ६ पु० ।

चाप्रत्यक्षविषये च। तत्राप्रत्यक्षविषये तावत् साधारणलिङ्गदर्शनादुभयविशेषानुस्मरणादधर्माच्च संशयो भवति। यथाऽटव्यां विषाणमात्रदर्शनाद्गौर्गवयो वेति। प्रत्यक्षविषयेपि स्थाणुपुरुषयोरूर्ध्वतामात्रसादृश्यदर्शनात्(१) वक्रादिविशेषानुपलब्धितः(२) स्थाणुत्वादिसामान्यविशेषानभिव्यक्तावुभयविशेषानुस्मरणादुभयत्राकृष्यमाण(३)स्यात्मनः प्रत्ययो दोलायते किं नु खल्वयं स्थाणुः स्यात्पुरुषो वेति ॥

संशयस्तावत् तावच्छब्दः क्रमार्थः। संशयस्तावत् कथ्यते इत्यर्थः। प्रसिद्धानेकविशेषयोरिति। प्रसिद्धाः पूर्वं प्रतीता अनेकविशेषा असाधारणधर्मा वक्रकोटरादयः शिरःपाण्यादयश्च ययोः स्थाणुपुरुषयोस्तयोः सादृश्यमात्रस्य साधारणधर्ममात्रस्य क्वचिदेकत्र धर्मिणि दर्शनात् उभयोः स्थाणुपुरुषयोर्विशेषाणां वक्रकोटरादीनां शिरःपाण्यादीनां च पूर्वं प्रतीतानां स्मरणादधर्माच्च किंस्विदिति(४) उभयावलम्बी विमर्शः संशयः। किं स्थाणुः किं वा पुरुष इति अनवस्थितोभयरूपेणोभयविशेषसंस्पर्शी विमर्शो विरुद्धार्थावमर्शी ज्ञानविशेषः संशयः। सादृश्यमात्रदर्शनादिति। मात्रग्रहणसामर्थ्याद्विशेषाणामनुपलम्भो गम्यते। दर्शनशब्द उपलब्धिवचनो न प्रत्यक्षप्रतीतिवचनोऽनुमेयस्यापि सामान्यस्य संशयहेतुत्वात् सादृश्योपलम्भाभिधानाद्धर्म्युपलम्भोपि लभ्यते अस्यानुपलम्भे तद्धर्मस्य सादृश्यस्योपलम्भाभावात् संशयोपि धर्मिण्येव न सादृश्ये तस्य निश्चितत्वात् सादृश्यमिति च साधारणधर्ममात्रं कथ्यते नानेकार्थसमवेतं सादृश्यमस्पर्शवत्त्वस्य स्पर्शाभावस्याकाशान्तःकरणगतस्य प्रतीत्यात्मन्यणुत्वमहत्त्वसंशयदर्शनात्। तदयं संक्षेपार्थः यदायं प्रतिपत्तोभयसाधारणं धर्मं क्वचिदेकत्र धर्मिण्युपलभते कुतश्चिन्निमित्तात् तस्य धर्मिणो विशेषं नोपलभते पूर्वप्रतीतयोः स्मरति विरुद्धविशेषयोर्न चोभयोरेकत्र सम्भावयति सद्भावं विरुद्धत्वात् नाप्यभावं तदविनाभूतस्य साधारणधर्मस्य दर्शनात् तदास्य साधारणधर्मवि-

(१) ऊर्ध्वतामात्रदर्शनात्–पा॰ ६ पु॰। (२) उपलब्धेः–पा॰ ६ पु॰।
(३) उभयत आकृष्यमाण–पा॰ १ पु॰। (४) किं स्यादिति–पा॰ १ पु॰। मूलेपि क्वचित्।

षयत्वेनावधारिते धर्मिणि विशेषविषयत्वेनानवधारणात्मकः प्रत्ययः संशयो भवति। नन्वनवधारणात्मकः प्रत्ययश्चेति प्रतिषिद्धम्। इदं हि प्रत्ययस्य प्रत्ययत्वम् यद्विषयमवधारयति। न। उभयस्यापि सम्भवात्। अयं हि सामान्यविशिष्टधर्म्युपलम्भेन धर्मविशेषानुपलम्भविरुद्धोभयविशेषस्मरणसहकारिणा जन्यमान इति सामान्यविशिष्टं धर्मिणमवधारयन् स्थाणुर्वा पुरुषो वेति विशेषमनवधारयन्ननवधारणात्मकः प्रत्ययश्च स्यात्। दृष्टं हि यत्र विलक्षणसामग्री तत्र कार्यमपि विलक्षणमेव यथा प्रत्यभिज्ञानम्। संशयोप्यविद्या सा चानिष्टा पुरुषस्येत्यधर्मकार्यत्वं तस्य दर्शितम्। अधर्माच्चेति। सामान्यं दृष्ट्वा यदेकं विशेषमनुस्मृत्य विशेष[1]मनुस्मरति तदा सामान्यदर्शनस्य विनष्टत्वात् संशयहेतुत्वानुपपत्तिरिति चेन्न उभयविशेषविषयाभ्यां संस्काराभ्यां युगपत्प्रबुद्धाभ्या[2]मुभयविशेषविषयैकस्मरणजननात् तत्काले च विनश्यदवस्थस्य सामान्यज्ञानस्य सम्भवात्। स च द्विविध इति भेदकथनम्। केन रूपेणेत्यत आह। अन्तर्बहिश्चेति। यः समानधर्मोपपत्तेरनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यव्यवस्थातोऽनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च समानतान्त्रिकैः पञ्चविधः संशयो दर्शितः स सर्वो द्वैविध्येनैव संगृहीतः। अन्तस्तावत् आदेशिकस्येति। आदेशिको ज्योतिर्वित् तेनैकदा किञ्चिद्ग्रहसञ्चारादिनिमित्तमुपलभ्यादिष्टं किञ्चिदिष्टमनिष्टं वाचाभूद्वर्तते भविष्यति चेति तत्तथैव तदा संवृतम् अन्यदादिष्टं तद्वितथमभूत् पुनरिदानीं तस्योत्पन्नं तथाभूतमेव निमित्तं दृष्ट्वाऽऽदिशतोन्तः स्वज्ञाने संशयो भवति यदेतन्मम नैमित्तिकं ज्ञानमभूत् तत्किं सत्यमसत्यं वेति। बहिर्द्विविधः प्रत्यक्षविषये अप्रत्यक्षविषये च। तत्र तयोर्मध्ये ऽप्रत्यक्षविषये तावत् साधारणलिङ्गदर्शनादुभयविशेषानुस्मरणादधर्माच्च संशयो भवति यथाऽटव्यां विषाणमात्रदर्शनाद् गौर्गवयो वेति। वाटान्तरितस्य पिण्डस्याप्रत्यक्षस्य सामान्येन विषाणमात्रदर्शनानुमितस्य संशयविषयत्वादप्रत्यक्षविषयोऽयं संशयः। प्रत्यक्षविषयेपि कथयति स्थाणुपुरुषयोरित्यादिना। स्थाणुपुरुषयोः सम्बन्धिनी योर्ध्वता तन्मात्रस्य प्रत्यक्षविषये पुरोवर्तिनि धर्मिणि दर्शनात्। वक्रादिविशेषानुपलब्धित इत्यादिपदेन शिरःपाण्यादिपरिग्रहः। वक्रकोटरादेः स्थाणुधर्मस्य शिरःपाण्यादेर्विशेषस्य पुरुषधर्मस्यानुपलब्धितः। स्थाणुत्वादिसामान्यविशेषानभिव्यक्ताविशेषस्य

---

(१) विशेषान्तरमनु-पा॰ ३ पु॰। (२) उभयविशेषयोर्युगपत्प्रबुद्धाभ्यां संस्काराभ्यां-पा॰ ३ पु॰।

त्यादिपदेन पुरुषत्वाद्यवरोधः([1]) । वक्रकोटरादयः स्थाणुत्वाभिव्यक्तिहेतवः शिरःपाण्यादयः पुरुषत्वाभिव्यक्तिहेतवः तेषामनुपलम्भात् स्थाणुत्वपुरुषत्वयोरनभिव्यक्तौ सत्यामुभयोः स्थाणुपुरुषयोः प्रत्येकमुपलब्धानां विशेषाणामनुस्मरणादुभयत्राकृष्यमाणस्य उभयत्र स्थाणौ पुरुषे वाकृष्यमाणस्य प्रतिपत्तुर्यदोर्ध्वतादर्शनात् स्थाणुरयमिति निश्चेतुमिच्छति तदा पुरुषविशेषानुस्मरणेन पुरुषे समाकृष्यते इत्युभयत्राकृष्यमाणः अत एवास्य प्रत्ययो दोलायते नैकत्र नियमेनावतिष्ठते। दोलासाधर्म्यमनवस्थितरूपत्वमेव प्रत्ययस्य दर्शयति किन्नु खल्वयं स्थाणुः स्यात् पुरुषो वेति ॥

विपर्ययोऽपि प्रत्यक्षानुमानविषय([2])एव भवति। प्रत्यक्षविषये([3]) तावत् प्रसिद्धानेकविशेषयोः पित्तकफानिलोपहतेन्द्रियस्यायथार्था([4])लोचनात् असन्निहितविषयज्ञानजसंस्कारापेक्षादात्ममनसोः संयोगादधर्माच्चातस्मिंस्तदिति प्रत्ययो विपर्ययः। यथा गव्येवाश्व इति। असत्यपि प्रत्यक्षे प्रत्यक्षाभिमानो भवति यथा व्यपगतघनपटलमचलजलनिधिसदृशमम्बर([5])-मञ्जनचूर्णपुञ्जश्यामं शार्वरं तम इति। अनुमानविषयेऽपि बाष्पादिभिर्धूमाभिमतैर्वह्न्यनुमानं गवयविषाणदर्शनाच्च([6]) गौरिति। त्रयीदर्शनविपरीतेषु शाक्यादिदर्शनेष्विदं श्रेय इति मिथ्याप्रत्ययः विपर्ययः शरीरेन्द्रियमनस्स्वात्माभिमानः कृतकेषु नित्यत्वदर्शनं कारणवैकल्ये कार्योत्पत्तिज्ञानं हितमुपदिशत्स्वहितमितिज्ञानम् अहितमुपदिशत्सु हितमितिज्ञानम् ॥

---

(१) पुरुषत्वाद्यवबोधः।
(२) विशेष–पा॰ ६ पु॰।
(३) प्रत्यक्षत्वविषये–पा॰ १ पु॰।
(४) सम्प्रत्ययथार्था–पा॰ ५ पु॰।
(५) सदृशवपुरम्बर–पा॰ ६ पु॰।
(६) गवये विषाणमात्रदर्शनाच्च–पा॰ ६ पु॰।

संशयानन्तरं विपर्ययं निरूपयति। विपर्ययोपि प्रत्यक्षानुमानविषय एव भवतीति। संशयस्तावत् प्रत्यक्षानुमानविषय एव भवतीति विपर्ययोपि तद्विषये भवतीत्यपिशब्दार्थः। प्रत्यक्षानुमानविषय एव भवतीति प्रत्यक्षानुमानव्यतिरेकेण प्रमाणान्तराभावात्। प्रत्यक्षविषये तावत्प्रसिद्धानेकविशेषयोरपि प्रसिद्धाः पूर्वं प्रतीता अनेके विशेषाः सास्नादयः केसरादयश्च ययोस्तौ प्रसिद्धानेकविशेषौ गवाश्वौ तयोर्मध्ये योऽतस्मिन्नश्वे गवि तदिति प्रत्ययोऽश्व इति प्रत्ययः स विपर्ययः। ननु यदि गवि गोत्व सास्नादयश्च विशेषाः परिगृह्यन्ते तदा विपर्ययो न भवति भवति चेदस्यानुपरमप्रसङ्गस्तत्राह। अयथार्थालोचनादिति। अयथार्थालोचनं यथार्थालोचनस्याभावो यथासावयवो गौः सास्नादिमांस्तथाग्रहणाभाव इति यावत्। तस्मादतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो भवतीति। अनेन विशेषानुपलम्भस्य कारणत्वमुक्तम्। सन्निहिते पिण्डे गोत्वस्याग्रहणे को हेतुः को वा हेतुरसन्निहितस्याश्वत्वस्य प्रतीताविन्त्याह। पित्तकफानिलोपहतेन्द्रियस्येति। पित्तं च कफश्चानिलश्च तैरुपहतं दूषितमिन्द्रियं यस्य तस्यायं विपर्यय इति। वातपित्तश्लेष्मादिदोषाणामसन्निहितप्रतिभासे सन्निहितार्थाप्रतिभासे च सामर्थ्यं समर्थितम्। यदि दोषसामर्थ्यादेवासन्निहितं प्रतिभाति सर्वं सर्वत्र प्रतिभासेत नियमहेतोरभावादित्यत्राह। असन्निहितविषयज्ञानजसंस्कारापेक्षादात्ममनसोः संयोगादिति। असन्निहितो विषयोऽश्वादिस्ततः पूर्वोत्पन्नाज्ज्ञानाज्जातो यः संस्कारस्तमपेक्षमाणादात्ममनसोः संयोगाद्विपर्यय इति। अयमस्यार्थः गोपिण्डसंयुक्तमिन्द्रियं गोत्वमगृह्णदपि तं पिण्डं गोसादृश्यविशिष्टं गृह्णाति सांशत्वाद्वस्तुनस्तेन च सादृश्यग्रहणेनाश्वविषयः संस्कारः प्रबोध्यते स च प्रबुद्धोऽश्वस्मृतिजनने प्राप्ते मनोदोषादिन्द्रियसंयुक्ते गव्यश्वसादृश्या(¹)नुरोधादनुभवाकारामश्वप्रतीतिं करोति अतो न सर्वस्य सर्वत्रावभासः सादृश्यसंस्कारयोः प्रतिनियमहेतुत्वात्। अत एव चेयं गुरुभिरिन्द्रियजा भ्रान्तिरुच्यते। एवं हीन्द्रियजा न स्याद्यदीयं संस्कारैकसामर्थ्यादसन्निहितमनधिकरणमश्वत्वमात्रमेव गृह्णीयान्निरुद्धेन्द्रियव्यापारस्य वा भवेत् व्याप्रियमाणे चक्षुषि तत्संयुक्तमेव तु गोपिण्डमश्वात्मना गृह्णती यदीयं नेन्द्रियजा(²) का तर्हीन्द्रियजा भविष्यति विपरीतख्यातिः अत

(१) गव्यनश्वगवाश्वसादृश्या-पा० ४ पु०। (२) अनिन्द्रियजा-पा० ३ पु०।

एवान्यस्यान्यारोपेण(१) प्रतिभासनात् योऽपि निरधिष्ठाने विपर्ययस्तत्राप्यवर्तमानोर्थः स्वरूपविपरीतेन वर्तमानाकारेण प्रतीयते इति विपरीतख्यातिरेव न त्वसत्ख्यातिः स्वरूपतोऽर्थस्य सम्भवादसतो वावभासनायोगात् । यत्र सदृशमर्थमधिष्ठाय विपर्ययः प्रवर्तते तत्र सादृश्यं कारणं(२) निरधिष्ठाने तु विभ्रमे मनोदोषमात्रानुबन्धिनि नास्य सम्भवः यथा हि कामातुरस्यैतस्ततो भाविनि स्त्रीनिर्भासे विज्ञाने संस्कारोऽपि तत्रैव कारणं यत्र सविकल्पको भ्रमः निर्विकल्पके त्विन्द्रियदोषस्यैव सामर्थ्यं तद्भावभावित्वात् यथा शङ्खे पीतज्ञानोत्पत्तौ । विपर्ययस्योदाहरणान्तरमाह । असत्यपि प्रत्यक्षे प्रत्यक्षाभिमान इत्यादिना । गगनावलोकनकुतूहलादूर्ध्वमनुप्रेषिता नयनरश्मयो दूरगमनान्मन्दवेगाः प्रतिमुखैः सूर्यरश्मिभिरतिप्रबलवेगैराहताः प्रतिनिवर्तमानाः स्वगोलकस्य गुणं देशान्तरे निरालम्बं नीलिमान(३)माभासयन्तो जलधरपटलनिर्मुक्तनिस्तरङ्गमहोदधिकल्पमम्बरमिति प्रत्यक्षमिव रूपज्ञानमप्रत्यक्षे नभसि जनयन्ति स्वगोलकगुणं व्योमाधिकरणत्वेनेन्द्रियमाभासयतीत्यत्र तद्गुणानुविधानेन प्रतीतिनियमः प्रमाणम् । तथाहि कामलाधिष्ठितेन्द्रियाधिष्ठानो विद्रुतकलधौतरसविलुप्तमिवान्तरिक्षमीक्षते कफाधिकतया धवलगोलको रजतसच्छायं पश्यति । शर्वर्यां भवं शार्वरं तमोऽञ्जनपुञ्ज इव(४) श्याममिति ज्ञानमत्यन्ततेजोभावे सति सर्वत्रारोपितरूपमाक्षविषयमप्रत्यक्षमपि प्रत्यक्षमिव पश्यति । अनुमानविषयेऽपि बाष्पादिभिर्बाष्पधूलिपताकादिभिर्धूमाभिमते(५)धूम इति ज्ञातैरनग्निके देशेऽग्न्यनुमानम् तथा गवयविषाणदर्शनाद्गौरिति ज्ञानमनुमानविपर्ययः । अत्यन्तदुर्दर्शनाभ्यासाच्च विपर्ययो भवतीत्याह । त्रयीदर्शनविपरीतेष्विति । त्रयाणां वेदानामृग्यजुःसाम्नां समाहारः त्रयी अथर्ववेदस्तु त्रय्येकदेश एव । दृश्यते स्वर्गापवर्गसाधनभूतोऽर्थोऽनयेति(६) दर्शनं त्रय्येव दर्शनं त्रयीदर्शनम् तद्विपरीतेषु शाक्यादिदर्शनेषु शाक्यभिक्षुक(७)निर्ग्रन्थकसंसारमोचकादिशास्त्रेष्विदं श्रेय इति यदुपदिशन्ति तत्प्रमाणमिति ज्ञानं मिथ्याप्रत्ययः तेषु कैश्चिदेवोपगृहीतेषु सर्वेषां वर्णाश्रमिणां विगानात्प्रमाणविरोधाच्च । तथा

---

(१) अन्याकारेण-पा· ३ पु· ।　　(२) निमित्तं-पा· ३ पु· ।
(३) निरालम्बनं नीलिमान-पा· २ पु· ।　　(४) अञ्जनपूर्णपुञ्ज इव-पा· ३ पु· ।
(५) धूमानुमते-पा· १ पु· । (६) अनेनेति गुरुचरणाः । (७) भिक्षुक-इति साधुः ।

शरीरेन्द्रियमनस्स्वात्माभिमानो विपर्ययस्तेभ्यो व्यतिरिक्तस्य ज्ञातुः प्रतिपादनात्। कृतकेषु वेदेषु नित्यत्वाभिमानो विपर्ययो मीमांसकानाम्। कारणवैकल्ये धर्माधर्मयोरभावे कार्योत्पत्तिज्ञानम् सुखदुःखादिवैचित्र्यज्ञानं तच्छिष्याणां विपर्ययो लौकायतिकानाम्। प्राणिनो न हिंसितव्या मलपङ्कादिकमशुचि न धारयितव्यमित्यादिकं हितमुपदिशत्सु वेदवृद्धेषु अहितमितिविज्ञानं प्राणिहिंसा परो धर्मो मलपङ्कादिधारणमेव श्रेयसे इत्यहितमुपदिशत्सु क्षपणकसंसारमोचकादिषु हितमितिविज्ञानं तच्छिष्याणां विपर्ययः। अत्र केचिद्वदन्ति(१)। विपर्ययो नास्ति कारणाभावात् तदभावश्चेन्द्रियाणां यथार्थज्ञानजननस्वभावत्वात्(२) दोषवशादयथार्थमपि ज्ञानमिन्द्रियाणि जनयन्तीति चेन्न शक्तिविघातमात्रहेतुत्वाद्दोषाणाम् शुक्तिसंयुक्तमिन्द्रियं दोषोपहतशक्तिकं शुक्तिकात्वं न गृह्णाति न त्वसन्निहितं रजतं प्रकाशयति दोषाणां संस्कारकत्वप्रसङ्गात्। यदि चाप्रत्यक्षमपि चक्षुरध्यक्षयति सर्वस्य सर्ववित्त्वं केन वार्येत इदं रजतमिति ज्ञानस्य शुक्तिकालम्बनमिति हि संविद्विरुद्धम्। यस्यां हि संविदि योऽर्थोऽवभासते स तस्या आलम्बनम् रजतज्ञाने च रजतं प्रतिभाति न शुक्तिका न चागृहीतरजतस्य शुक्तौ तद्भ्रमः तस्मादिदमिति शुक्तिकाविषयोऽनुभवो रजतमिति सदृशावबोधप्रबोधितसंस्कारमात्रजं दोषकृतं तदित्यंशप्रमोषं रजतस्मरणमिति द्वे इमे संवित्ती भिन्नविषये। अत्रोच्यते। यदि रजतज्ञानं न शुक्तिकाविषयं किं त्वेषा रजतस्मृतिः तदा तस्मिञ्ज्ञाने रजतार्थी पूर्वानुभूते एव रजते प्रवर्तेत न शुक्तिकायां स्मृतेरनुभवदेशे प्रवर्तकत्वात्। अथ मन्यसे इन्द्रियेण रजतस्य साधारणं रूपं शुक्तिकायां गृहीतं न शुक्तिकात्वं विशेषो रजतस्मरणेन च तदित्युल्लेखशून्येनानिर्धारितदिग्देशं रजतमात्रमुपस्थापितं तत्रानयोर्गृह्यमाणस्मर्यमाणयोर्ग्रहणस्मरणयोश्च(३) सादृश्याद्विशेषाग्रहणाच्च विवेकमनवधारयन् शुक्तिकादेशे प्रवर्तते सामानाधिकरण्यं शुक्तिकारजतयोरध्यवस्यति रजतमेतदिति। तदप्ययुक्तम्। अविवेकस्याप्यग्रहणात्। रजतभेदग्रहो हि रजतार्थिनः शुक्तिकायां प्रवृत्तिकारणं न सादृश्यं भेदग्रहणं च ततो निवृत्तिकारणं तदुभयोरभावान्न प्रवर्तते न निवर्तते इति स्यात् न तु नियमेन

(१) अत्रैके वदन्ति–पा॰ २।४ पु॰। (२) ज्ञानस्वभावत्वात्–पा॰ १ पु॰।
(३) सुपस्थितं गृह्यमाणस्मर्यमाणयोर्ग्रहणस्मरणयोश्च–पा॰ ३ पु॰।

प्रवर्तते विशेषाभावात् एवं सामानाधिकरण्यमपि न स्यादभेदाग्रहणस्यापि वैयधिकरण्यहेतोः सम्भवात् । तथा च प्रवृत्त्युत्तरकालीनो नेदं रजतमिति बाधकप्रत्ययोऽपि न घटते शुक्तिकारजतयोर्भेदो न गृहीतो न तु तादात्म्यमध्यवसितं येनेदं प्रतिषिध्यते भेदाग्रहणप्रसञ्जितस्य शुक्तिकायां रजतव्यवहारस्यायं प्रतिषेध इति चेन्न अभेदाग्रहणादतद्व्यवहारप्रवृत्तेरपि सम्भवात् । अस्ति च शुक्तिकादेशे रजतार्थिनः प्रवृत्तिः अस्ति च सामानाधिकरण्यप्रत्ययो रजतमेतदिति अस्ति च बाधकप्रत्ययः इदन्ताधिकरणस्य रजतात्मतानिषेधपरः([1]) तेनावगच्छामः शुक्तिसंयुक्तेनेन्द्रियेण दोषसहकारिणा रजतसंस्कारसचिवेन सादृश्यमनुरुन्धता शुक्तिकाविषयो रजताध्यवसायः कृतः । यच्चेदमुक्तं शुक्तिकालम्बनत्वमनुभवविरुद्धमिति तदसारम् । इदन्तया नियतदेशाधिकरणस्य चाकचक्य([2])विशिष्टस्य शुक्तिकाशकलस्यापि प्रतिभासनात् हानादिव्यवहारयोग्यता चालम्बनार्थः स चात्रैव सम्भवति योऽपि भेदाग्रहाच्छुक्तौ रजतव्यवहारप्रवृत्तिमिच्छति तेनापि विपर्ययोऽङ्गीकृतोऽतस्मिंस्तदिति व्यवहारप्रवृत्तेरेव विपर्ययत्वात् । यच्च शक्तिव्याघातहेतुत्वं([3]) दोषाणामिति तदपि न किञ्चित् वातादिदोषदुष्टानां धातूनां रोगान्तरजननोपलम्भात् सर्वस्य सर्ववित्त्वं च दोषाणां शक्तिनियमादेव पराहतम् । न च ज्ञानस्यार्थव्यभिचारे सर्वत्रानाश्वासः यत्नेनान्विष्यमाणानां बाधकारणदोषाणामनुपलम्भादभावसिद्धौ तद्ग्राह्यस्य विपर्ययस्याभावावगमादेव विश्वासोपपत्तेः । विपर्ययानभ्युपगमे च द्विचन्द्रज्ञानस्य का गतिः दोषव्यतिभिन्नानां चक्षूरश्म्यवयवानां च पृथङ्निर्गत्य पतितानां चन्द्रमसि जनितस्य ज्ञानद्वयस्यायं द्वित्वावभास इति चेन्न ज्ञानधर्मस्य चक्षुषा ग्रहणाभावात् । ज्ञानधर्मो ज्ञेयगतत्वेन गृह्यमाणो ज्ञेयग्राहकेणैवेन्द्रियेण गृह्यते इत्यभ्युपगमे तु भ्रान्तिः समर्थिता स्यादन्यधर्मस्यान्यत्र ग्रहणादित्यलमतिप्रकोपितैः श्रोत्रियद्विजन्मभिरित्युपरम्यते । ये तु शुक्तिकायां रजतप्रतीतावलौकिकं रजतं वस्तुभूतमेव प्रतीयते इति वदन्तो विपर्ययाभावं समर्थयन्ति तेषामस्मिञ्ज्ञाने प्रवृत्तिर्न स्यादलौकिकस्यार्थक्रियाहेतुत्वानवगमात् ॥

---

(१) निषेधरूपः–पा॰ ३ पु॰ । (२) काचकश्य–पा॰ २ । ४ पु॰ ।
(३) व्याघातमात्रहेतुत्वं–पा॰ ३ पु॰ ।

अनध्यवसायोपि प्रत्यक्षानुमानविषय एव सञ्जायते। तत्र प्रत्यक्षविषये तावत् प्रसिद्धार्थेष्वप्रसिद्धार्थेषु वा व्यासङ्गादर्थित्वाद्वा(१) किमित्यालोचनमात्रमनध्यवसायः। यथा वाहीकस्य पनसादिष्वनध्यवसायो भवति। तत्र(२) सत्ताद्रव्यत्वपृथिवीत्ववृक्षत्वरूपवत्त्वादिशाखाद्यपेक्षोऽध्यवसायो(३) भवति। पनसत्वमपि पनसेष्वनुवृत्तमाम्रादिभ्यो व्यावृत्तं प्रत्यक्षमेव केवलं तूपदेशाभावाद्विशेषसंज्ञाप्रतिपत्तिर्न भवति। अनुमानविषयेपि नारिकेल(४)द्वीपवासिनः(५) सास्नामात्रदर्शनात् कोनु खल्वयं प्राणी स्यादित्यनध्यवसायो भवति॥

अनध्यवसायोपि प्रत्यक्षानुमानविषये सञ्जायते। प्रत्यक्षानुमानविषये विपर्ययस्तावद्भवति अनध्यवसायोपि भवतीत्यपिशब्दार्थः। प्रत्यक्षविषये तावदनुमानविषये क्रमेणानध्यवसायो वक्तव्य इत्यभिप्रायेण क्रमवाचिनं तावच्छब्दमाह। प्रसिद्धार्थेष्वप्रसिद्धार्थेषु वा व्यासङ्गादर्थित्वाद्वा किमित्यालोचनमात्रमनध्यवसायः। प्रसिद्धाश्च ते अर्थाश्च प्रसिद्धार्थाः येर्थाः पूर्वं ज्ञातास्तेषु व्यासङ्गादन्यत्रासक्तचितत्वाद्विशेषप्रतीत्यर्थित्वाद्वा किमित्यालोचनमात्रम् गते प्रसिद्धे राजनि कोप्यनेन पथा गत इति ज्ञानमात्रमनवधारितविशेषमनध्यवसायः। अप्रसिद्धेष्वपरिज्ञानादेवानध्यवसायो यथा वाहीकस्य(६) पनसादिष्वनध्यवसायो भवति दक्षदेशोद्भवस्य पनसादिष्वनध्यवसाय इत्यर्थः। तत्रापि पनसे सत्त्वद्रव्यत्वपृथिवीत्ववृक्षत्वरूपत्वादिशाखाद्यपेक्षोऽध्यवसाय एव। द्रव्यमेतत्पार्थिवोयं वृक्षोयं रूपादिमान् शाखादिमांश्चेत्यवधारणात्। पनसत्वमपि पनसेष्वनुवृत्तमाम्रादिभ्यो व्यावृत्तं निर्विकल्पकप्रत्यक्षमेव। केवलं त्वस्य पनसशब्दो

(१) अनर्थित्वादिति १।६।७ पु०। (२) तत्र हि-पा० ५।६ पु०।
(३) वृक्षत्वरूपादिशाखाद्यपेक्षोऽनध्यवसाय एव-पा० ७ पु०।
(४) नारिकेर-पा० १ पु०। (५) वने-इत्यधिकं-पा० ५ पु०।
(६) वाह्लीकस्येति गुरुचरणाः।

नामधेयमित्युपदेशाभावाद्विशेषसंज्ञाप्रतिपत्तिर्न भवति पनसशब्दवाच्योऽयमिति प्रतिपत्तिर्न भवति किं तु किमप्यस्य नामधेयं भविष्यतीत्येतावन्मात्रप्रतीतिः स्यात् सेयं सञ्ज्ञाविशेषानवधारणात्मिका प्रतीतिरनध्यवसायः । अनुमानविषयेपि नारिकेलद्वीपवासिनः सास्नामात्रदर्शनात् कोनु खल्वत्र प्रदेशे प्राणी स्यादित्यनध्यवसायः । नारिकेलद्वीपे गवामभावात् तत्रत्यो लोकोऽप्रसिद्धगोजातीयः तस्य देशान्तरमागतस्य वने सास्नामात्रदर्शनात् सामान्येन पिण्डमात्रमनुमाय तत्र जातिविशेषविषयत्वेन कोनु खल्वत्र प्राणी स्यादित्यनवधारणात्मकं ज्ञानमनध्यवसायः अध्यवसायविशेषावधारणज्ञानादन्यदिति व्युत्पत्त्या। नन्वयं संशय एवानवधारणात्मकत्वात् न कारणभेदात् स्वरूपभेदाच्च किञ्च उभयविशेषानुस्मरणात् संशयो न त्वनध्यवसायोऽप्रतीतविशेषविषयत्वेनाप्यस्य सम्भवात् तथानवस्थितोभयकोटिसंस्पर्शी संशयो न त्वयमिति भेदः । विद्यात्वयं न भवति व्यवहारानङ्गत्वादिति ॥

उपरतेन्द्रियग्रामस्य प्रलीनमनस्कस्येन्द्रियद्वारेणैव यदनुभवनं मानसं तत् स्वप्नज्ञानम् । कथम् । यदा बुद्धिपूर्वादात्मनः(१) शरीरव्यापारादहनि खिन्नानां प्राणिनां(२) निशि विश्रमार्थ(३)माहारपरिणामार्थं वादृष्टकारितप्रयत्नापेक्षादात्मान्तःकरणसम्बन्धान्मनसि क्रियाप्रबन्धा(४)दन्तर्हृदये निरिन्द्रिये आत्मप्रदेशे(५) निश्चलं मनस्तिष्ठति तदा प्रलीनमनस्क इत्याख्यायते प्रलीने च तस्मिन्नुपरतेन्द्रियग्रामो भवति तस्यामवस्थायां प्रबन्धेन प्राणापानसन्तान(६)प्रवृत्तावात्ममनःसंयोगविशेषात् स्वापाख्यात् संस्काराच्चेन्द्रियद्वारेणैवासत्सु विषयेषु प्रत्यक्षाकारं स्वप्नज्ञानमुत्प-

---

(१) पूर्वकादात्मनः–पा॰ ५ पु॰ ।
(२) खिन्नस्य प्राणिनः–पा॰ ५, ६ पु॰ ।
(३) विश्रामार्थ–पा॰ ६ पु॰ ।
(४) सम्बन्धा–पा॰ १ पु॰ ।
(५) यदा–इत्यधिकं ५ पु॰ ।
(६) वायुसन्तान–पा॰ ५ पु॰ ।

द्यते। तत्तु त्रिविधम्। संस्कारपाटवाद्धातुदोषाददृष्टाच्च। तत्र संस्कारपाटवात् तावत् कामी क्रुद्धो वा यदा यमर्थमादृतश्चिन्तयन्(१) स्वपिति तदा सैव चिन्तासन्ततिः प्रत्यक्षाकारा सञ्जायते। धातुदोषाद्वातप्रकृतिस्तद्दूषितो(२) वा आकाशगमनादीन् पश्यति(३)। पित्तप्रकृतिः पित्तदूषितो वाग्निप्रवेशकनकपर्वतादीन् पश्यति। श्लेष्मप्रकृतिः श्लेष्मदूषितो वा सरित्समुद्रप्रतरणहिमपर्वतादीन् पश्यति। यत्स्वयमनुभूतेष्वननुभूतेषु वा प्रसिद्धार्थेष्वप्रसिद्धार्थेषु वा यच्छुभावेदकं गजारोहणाच्छत्त्रलाभादि तत्सर्वं संस्कारधर्माभ्यां भवति विपरीतं च(४) तैलाभ्यञ्जनखरोष्ट्रारोहणादि तत्सर्वमधर्मसंस्काराभ्यां भवति(५)। अत्यन्ताप्रसिद्धार्थेष्वदृष्टादेवेति। स्वप्नान्तिकं यद्यप्युपरतेन्द्रियग्रामस्य भवति तथाप्यतीतस्य ज्ञानप्रबन्धस्य प्रत्यवेक्षणात् स्मृतिरेवेति भवत्येषा चतुर्विधाऽविद्येति(६)॥

स्वप्ननिरूपणार्थमाह। उपरतेन्द्रियग्रामस्येत्यादि। उपरतः स्वविषयग्रहणाद्विरत इन्द्रियग्रामो यस्य असावुपरतेन्द्रियग्रामः। प्रकर्षेण सर्वात्मना लीनं मनो यस्यासौ प्रलीनमनस्क इति। तस्योपरतेन्द्रियग्रामस्य प्रलीनमनस्कस्येन्द्रियद्वारेण यदनुभवनं पूर्वाधिगमानपेक्षं परिच्छेदस्वभावं मानसं मनोमात्रप्रभवं तत् स्वप्नज्ञानम्। यदा यथा पुरुषस्य मनः प्रलीयते इन्द्रियाणि च विरमन्ति तद्दर्शयति। कथमित्यादिना। आत्मनः शरीरव्यापाराद्दमना-

(१) आदृत्य चिन्तयन्–पा॰ ५ पु॰। (२) वातदूषितो–पा॰ ६ पु॰।
(३) धातुदोषाद्वा वातप्रकृतिर्वा वातदूषितो वा आकाशगमनादीनि पश्यति–पा॰ ५ पु॰।
(४) तद्विपरीतं तु–पा॰ ५ पु॰। (५) भवत्यधर्मसंस्काराभ्यां–पा॰ ६ पु॰।
(६) भवत्यविद्येति–पा॰ ५ पु॰।

गमनादहनि(१) खिन्नस्य परिश्रान्तस्य प्राणिनो निशि रात्रौ विश्रामार्थं श्रमोपशमार्थं भुक्तपीतस्याहारस्य रसादिभावेन परिणामार्थं चादृष्टेन कारितं प्रयत्नमपेक्षमाणादात्मान्तःकरणसंयोगान्मनसि यः क्रियाप्रबन्धः क्रियासन्तानो जातस्तस्मादन्तर्हृदये निरिन्द्रिये बाह्येन्द्रियसम्बन्धशून्ये आत्मप्रदेशे निश्चलं मनस्तिष्ठति यदा तदा पुरुषः प्रलीनमनस्क इत्याख्यायते । प्रलीने च तस्मिन् मनस्युपरतेन्द्रियग्रामो भवत्यन्तःकरणानधिष्ठितानामिन्द्रियाणां विषयग्रहणाभावात् तस्यां प्रलीनमनोवस्थायां प्रबन्धेन बाहुल्येन प्राणापानवायुसन्ताननिर्गमप्रवेशलक्षणायां प्रवृत्तौ सम्भवन्त्यामात्ममनःसंयोगात् स्वापाख्यात् स्वाप इति नामधेयात् संस्काराच्च पूर्वानुभूतविषयादसत्सु देशकालव्यवहितेषु विषयेषु प्रत्यक्षाकारमपरोक्षसंवेदनाकारं स्वप्नज्ञानमुत्पद्यते । तत्तु त्रिविधं कुत इत्याह । संस्कारपाटवादिति । संस्कारपाटवात् तावत् कामी क्रुद्धो वा यदा यमर्थं प्रियतमां शत्रुं वादृतोनुमन्यमान(२)श्चिन्तयन् स्वपिति तदा सैव चिन्तासन्ततिः स्मृतिसन्ततिः संस्कारातिशयात् प्रत्यक्षाकारा साक्षादर्थावभासिनी सञ्जायते । शरीरधारणाद्धातवो वसासृङ्मांसमेदोमज्जास्थिशुक्रात्मानः तेषां दोषाद् वातादिदूषितत्वाद्विपर्ययो भवतीत्याह । वातप्रकृतिर्यदि वा कुतश्चिन्निमित्तादुपचितेन वातेन दूषितः स्वात्मन आकाशगमनमितस्ततो धावनमित्यादिकं पश्यति । पित्तप्रकृतिः पित्तदूषितो वा अग्निप्रवेशकनकपर्वता(३)भ्युदितार्कमण्डलादिकं पश्यति । श्लेष्मप्रकृतिः श्लेष्मदूषितो वा सरित्समुद्रप्रतरणहिमपर्वतादीन् पश्यति । स्वयमनुभूतेषु परत्र प्रसिद्धेषु स्वयमननुभूतेषु वा परत्र प्रसिद्धेषु सत्सु यद्गजारोहणच्छत्रलाभादिकं शुभावेदकं स्वप्ने दृश्यते तत्सर्वं संस्कारधर्माभ्यां भवति । शुभावेदकविपरीतं तैलाभ्यञ्जनखरोष्ट्रारोहणाद्यधर्मसंस्काराभ्यां भवति । अत्यन्ताप्रसिद्धेषु स्वतः परतश्चाप्रतीतेषु चन्द्रादित्यभक्षणादिषु ज्ञानं तददृष्टादेव अननुभूतेषु संस्काराभावात् । यद्यपि संस्कारपाटवाद्धातुदोषाददृष्टाद्वा समारोपितबाह्यस्वरूपः स्वप्नप्रत्ययो भवन्नतस्मिंस्तदिति भावाद्विपर्ययः तथाप्यवस्थाविशेषभावित्वात् पृथगुक्तः । कदाचित् स्वप्नदृष्ट(४)स्यार्थस्य स्वप्नावस्थायामेव प्रतिसन्धानं भवति

(१) गमनागमनादिलक्षणाद् बुद्धिपूर्वकादहनि-पा॰ ३ पु॰ । (२) अनन्यमनाः-पा॰ ३ पु॰ ।
(३) प्रवेशनपर्वता-पा॰ १ पु॰ । (४) दृश्य-पा॰ १ पु॰ ।

अयं मया दृष्ट इति तच्च पूर्वानुभूतस्य स्वप्नस्यान्ते ऽवसाने भवतीति स्वप्नान्तिकमुच्यते । तदप्युपरतेन्द्रियग्रामस्य भावात् स्वप्नज्ञानमिति कस्यचिदाशङ्कामपनेतुमाह । स्वप्नान्तिकं यद्यप्युपरतेन्द्रियग्रामस्य भवति तथाप्यतीतस्य पूर्वानुभूतस्य स्वप्नज्ञानप्रबन्धस्य प्रत्यवेक्षणादनुसन्धानात् स्मृतिरेवेति । उपसंहरति । भवत्येषा चतुर्विधाऽविद्येति ॥

विद्यापि चतुर्विधा । प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्षलक्षणा ॥

सम्प्रति विद्यां विभजते विद्यापीति । न केवलमविद्या चतुर्विधा विद्यापि चतुर्विधेति । प्रत्यक्षेति(१) । आदौ प्रत्यक्षस्य निर्देशः कारणत्वात् तदनन्तरमनुमानस्य तत्पूर्वकत्वात् तदनन्तरं स्मृतेः प्रत्यक्षानुमितेष्वर्थेषु भावाल्लौकिकप्रमाणान्ते संकीर्तनमार्षस्य लोकोत्तराणां पुरुषाणां तद्भावात् ॥

तत्राक्षमक्षं प्रतीत्योत्पद्यते इति प्रत्यक्षम्(२)। अक्षाणीन्द्रियाणि घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्छ्रोत्रमनांसि षट् । तद्धि द्रव्यादिषु पदार्थेषूत्पद्यते । द्रव्ये तावद् द्विविधे(३) महत्यनेकद्रव्यवत्त्वोद्भूतरूपप्रकाशचतुष्टयसन्निकर्षाद् धर्मादिसामग्र्ये च स्वरूपालोचनमात्रम्(४)। सामान्यविशेषद्रव्यगुणकर्मविशेषणापेक्षादात्ममनः(५) सन्निकर्षात् प्रत्यक्षमुत्पद्यते सद् द्रव्यं पृथिवी विषाणी शुक्लो गौर्गच्छतीति । रूपरसगन्धस्पर्शेष्वनेकद्रव्यसमवायात् स्वगतविशेषात् स्वाश्रयसन्निकर्षान्नियतेन्द्रियनिमित्त(६)मुत्पद्यते । शब्दस्य त्रय(७)सन्निकर्षाच्छ्रोत्रसमवेतस्य

(१) प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्षलक्षणा प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्षस्वभावा–पा॰ ३ पु॰ ।
(२) प्रतीत्य यदुत्पद्यते तत् प्रत्यक्षम्– पा॰ ५ पु॰ ।
(३) पृथिव्युदकज्वलनसञ्ज्ञके–इत्यधिकं ५ पु॰ ।
(४) प्रत्यक्षम्–इत्यधिकम् ६ पु॰ ।
(५) आत्ममनसोः–पा॰ ६ पु॰ ।
(६) निमित्तज्ञानमुत्पद्यते–पा॰ ५।६ पु॰ ।
(७) तु त्रितयसन्निकर्षात्–पा॰ ५।६ पु॰ ।

तेनैवोपलब्धिः । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वस्नेहद्रवत्ववेगकर्मणां प्रत्यक्षद्रव्यसमवायाच्चक्षुः(१)स्पर्शनाभ्यां ग्रहणम् । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नानां द्वयोरात्ममनसोः संयोगा(२)दुपलब्धिः । भावद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादीनामुपलभ्याधारसमवेतानामाश्रयग्राहकै(३)रिन्द्रियैर्ग्रहणमित्येतदस्मदादीनां प्रत्यक्षम् । अस्मद्विशिष्टानां तु योगिनां युक्तानां योगजधर्मानुगृहीतेन मनसा(४) स्वात्मान्तराकाश(५)दिक्कालपरमाणुवायुमनस्सु तत्समवेत(६)गुणकर्मसामान्यविशेषेषु समवाये चावितथं स्वरूपदर्शनमुत्पद्यते । वियुक्तानां(७) पुनश्चतुष्टयसन्निकर्षाद्योगजधर्मानुग्रहसामर्थ्यात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टेषु(८) प्रत्यक्षमुत्पद्यते(९)। तत्र सामान्यविशेषेषु स्वरूपालोचनमात्रं प्रत्यक्षं प्रमाणं प्रमेया द्रव्यादयः पदार्थाः प्रमातात्मा प्रमितिर्द्रव्यादिविषयं ज्ञानम् । सामान्यविशेषज्ञानोत्पत्तावविभक्त(१०)मालोचनमात्रं प्रत्यक्षं प्रमाणम् अस्मिन्नान्यत्प्रमाणान्तर(११)मस्ति अफलरूपत्वात् (१२)। अथवा सर्वेषु पदार्थेषु चतुष्टयसन्निकर्षादवितथमव्यपदेश्यं यज्ज्ञानमुत्पद्यते तत्प्रत्यक्षं प्रमाणं प्रमेया

---

(१) समवायादाश्रयद्रव्यवच्चक्षुः–पा॰ ५ पु॰ । (२) सन्निकर्षादुपलब्धिः–पा॰ ५ पु॰ ।
(३) स्वाश्रयग्राहकै–पा॰ ६ पु॰ । (४) योगजधर्मानुग्रहीतेन मनसा–पा॰ ६ पु॰ ।
(५) आत्मनि आत्मान्तराकाश–पा॰ ६ पु॰ । (६) तत्समवेतेषु च–पा॰ ५ पु॰ ।
(७) विमुक्तानां तु–पा॰ ५ । विमुक्तानां च–पा॰ ६ । पु॰ ।
(८) अर्थेषु–इत्यधिकं ५ पु॰ । (९) ज्ञानं–इत्यधिकं ५ पु॰ ।
(१०) अवियुक्त–पा॰ ५ पु॰ । (११) न च तस्मिन्नन्यत्प्रमाणान्तर–पा॰ ५ पु॰ ।
(१२) अफलस्वरूपत्वात्–पा॰ ५ पु॰ ।

द्रव्यादयः पदार्थाः प्रमातात्मा प्रमितिर्गुणदोषमाध्यस्थ्यदर्शनमिति ॥

प्रत्यक्षस्य लक्षणं तावत्कथयति । तत्राक्षमक्षं प्रतीत्योत्पद्यते इति प्रत्यक्षमिति । अक्षमक्षं प्रतीत्य प्राप्य यदुत्पद्यते तत्प्रत्यक्षं प्रमाणमिति (१) कारणविशेषजत्वमपि कार्यस्य समानासमानजातीयव्यवच्छेदसमर्थत्वाल्लक्षणं भवति । यथा यवबीजप्रभवत्वं यवाङ्कुरस्य अत एव यवाङ्कुर इति व्यपदिश्यते । सुखदुःखसंस्काराणामपीन्द्रियजत्वात् प्रत्यक्षप्रमाणत्वप्रसङ्ग इति चेन्न बुद्ध्यधिकारेण विशेषितत्वात् । अक्षमक्षं प्रतीत्य या बुद्धिरुत्पद्यते तत् प्रत्यक्षम् सुखादयश्च न बुद्धिस्वभावाः कुतस्तेषु प्रसक्तिः यद्येवं सन्निकर्षस्य प्रामाण्यं न लभ्यते । सत्यम् । इतो वाक्यान्न लभ्यते यदि तु करणव्युत्पत्त्या तस्यापि प्रामाण्यमभिमतं परिच्छेदहेतुत्वात् । संशयविपर्ययव्युदासो विद्यानिरूपणस्य प्रकृतत्वात् । अक्षं प्रतीत्य यदुत्पद्यते तत् प्रत्यक्षमित्युक्ते ऽतिप्रसिद्धत्वाद्बाह्येन्द्रियजमेव प्रत्यक्षमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् तन्निवृत्त्यर्थमक्षमक्षमिति वीप्सा समस्तेन्द्रियावरोधार्था(२) कृता । कुगतिप्रादय इति प्रादिसमासः । प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षमित्यनेनास्याभिधेयलिङ्गता प्रत्यक्षं ज्ञानं प्रत्यक्षा बुद्धिः प्रत्यक्षः प्रत्यय इति । अक्षशब्दस्य बहुष्वर्थेषु निरूढत्वाद्विशिनष्टि । अक्षाणीन्द्रियाणि । तानि च सांख्यैरेकादशविधान्युक्तानि तन्निवृत्त्यर्थं परिसंख्यां करोति । घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्छ्रोत्रमनांसीति । अक्षजं विज्ञानं प्रत्यक्षमित्युक्ते स्मृतिरपि प्रत्यक्षा स्यात् अतस्तामसद्विषयां दर्शयितुं प्रत्यक्षविषयं निर्दिशति । तद्धीति । हिशब्दोऽवधारणे । तत्प्रत्यक्षं द्रव्यादिष्वेव । द्रव्यगुणकर्मसामान्येष्वेवोत्पद्यते न विशेषसमवाययोरित्यर्थः । द्रव्यस्य प्राधान्यात्प्रथमं तत्प्रत्यक्षोत्पत्तिमाह । द्रव्ये तावदिति । तावच्छब्दः क्रमार्थः । महति द्रव्ये पृथिव्यप्तेजोलक्षणे प्रत्यक्षं भवति कुतः कारणादित्यत्राह । अनेकद्रव्यवत्त्वादिति । अनेकद्रव्यवत्त्वं भूयोवयवाश्रितत्वम् रूपस्य प्रकाश उद्भवसमाख्यातो रूपस्य धर्मः यदभावाद्वारिस्थे तेजसि प्रत्यक्षाभावः चतुष्टयसन्निकर्षादात्मनो मनसा संयोगो मनस इन्द्रियेण इन्द्रियस्यार्थेनैतस्मात् कारणकलापाद्गुणो-

(१) प्रमासाधकतमर्मित्यर्थः । (२) समस्तेन्द्रियावबोधार्थेति साधुः ।

दिसामग्र्ये च सति धर्माधर्मदिक्कालादीनां समग्राणां भावे सति प्रत्यक्षं स्यात्। परमाणौ द्व्यणुके च प्रत्यक्षाभावान्महतीत्युक्तम्। अवयवभूयस्त्वप्रकर्षाप्रकर्षाभ्यामवयविनि स्फुटत्वास्फुटत्वातिशयानतिशयदर्शनादनेकद्रव्यवत्त्वं कारणम्। सत्यपि महत्त्वे अनेकद्रव्यवत्त्वे च वायोरनुपलम्भाद्रूपप्रकाशो हेतुः। सर्वस्यैव ज्ञानस्य सुखदुःखादिहेतुत्वाद्देशकालादिनियमेनोत्पादाच्च धर्माधर्मदिक्कालजन्यत्वम्। अन्तरेणात्ममनःसंयोगं मनइन्द्रियसंयोगमिन्द्रियार्थसंयोगं च प्रत्यक्षाभावाच्चतुष्टयसन्निकर्षः कारणम्। इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य हेतुत्वे सामान्योपलम्भवद्विशेषोपलम्भस्यावश्यंभावितया संशयविपर्ययानुत्पत्तिरिति चेन्न अनियमात्। सामान्यं हि बहु(1)विषयत्वात् स्वाश्रयस्य चक्षुःसन्निकर्षमात्रेणोपलभ्यते विशेषस्तु स्वल्पविषयत्वात् स्वाश्रयस्य च तदवयवानां च भूयसां चक्षुरवयविना भूयोभिश्च तदवयवैः सह सन्निकर्षमपेक्षते इति न सहोपलम्भनियमः सामग्रीभेदात्। अत एव दूरादव्यक्तग्रहणं गच्छतः चक्षूरश्मेरन्तराले प्रकीर्णानामवयवानामर्थप्राप्त्यभावात्। केचित् सविकल्पकमेवैकं प्रत्यक्षमाचक्षते व्यवसायात्मकत्वेन सर्वस्य व्यवहारयोग्यत्वात् शब्दव्युत्पत्तिरहितानामपि तिरश्चामर्थविकल्पात् प्रवृत्तेः तान् प्रत्याह। स्वरूपालोचनमात्रमिति। स्वरूपस्यालोचनमात्रं ग्रहणमात्रं विकल्परहितं प्रत्यक्षमात्रमिति यावत्। यदि(2) हि वस्तुस्वरूपस्य निर्विकल्पकेन ग्रहणं नेष्यते तदा तद्वाचकशब्दस्य स्मृत्यभावात् सविकल्पकमपि न स्यात् अतः सविकल्पकमिच्छता निर्विकल्पकमप्येषितव्यम् तच्च न सामान्यमात्रं गृह्णाति भेदस्यापि प्रतिभासनात् नापि स्वलक्षणमात्रं सामान्याकारस्यापि संवेदनात् व्यक्त्यन्तरदर्शने प्रतिसन्धानाच्च किन्तु सामान्यं विशेषं चोभयमपि गृह्णाति यदि परमिदं सामान्यमयं विशेष इत्येवं विविच्य न प्रत्येति वस्त्वन्तरानुसन्धानविरहात् पिण्डान्तरानुवृत्तिग्रहणाद्धि सामान्यं विविच्यते(3) व्यावृत्तिग्रहणाद्विशेषोयमिति विवेकः। निर्विकल्पकदशायां च पिण्डान्तरानुसन्धानाभावात् सामान्यविशेषयोरनुवृत्तिव्यावृत्ती धर्मौ न गृह्येते तयोरग्रहणान्न विविच्य ग्रहणं स्वरूपग्रहणं तु भवत्येव तस्यान्यानपेक्षत्वात्(4)। अत एव निर्विकल्पेन सामान्य-

(१) बहुत्व-पा॰ १ पु॰ ।
(२) ग्रहणमिति यावत्। कथं यदि-पा॰ ३ पु॰ ।
(३) गृह्यते-पा॰ ३ पु॰ ।
(४) परानुपेक्षत्वात्-पा॰ ३ पु॰ ।

विशेषस्वलक्षणानां न विशेषणविशेष्यभावानुगमः तस्य भेदावगतिपूर्वकत्वान्निर्विकल्पेन च सामान्यादीनां परस्परभेदानध्यवसायात् अतः परं सविकल्पकं सामान्यविशेषरूपतां प्रत्येति पिण्डान्तरमनुसन्दधानस्यात्मनोऽनुवृत्तिव्यावृत्ती धर्मौ प्रतिपद्यमानस्येन्द्रियद्वारेण तथाभूतप्रतीत्युपपत्तेः । सौगताः पुनरेवमाहुः । स्वलक्षणान्वयव्यतिरेकानुविधायिप्रतिभासं निर्विकल्पकं वस्तुन्यभ्रान्तम् अतस्तदेव प्रत्यक्षं न सविकल्पकं तस्य वासनाधीनजन्मनो वस्त्वननुरोधि(१)प्रतिभासस्य केशादिज्ञानवद्वस्तुनि भ्रान्तत्वादिति । तेषां मतं निराकर्तुं सविकल्पकस्यापि प्रत्यक्षतामाह । सामान्येत्यादि । सामान्यं च विशेषश्च द्रव्यं च गुणश्च कर्म च सामान्यविशेषद्रव्यगुणकर्माणि सामान्यविशेषद्रव्यगुणकर्माण्येव विशेषणानि सामान्यविशेषद्रव्यगुणकर्मविशेषणानि तान्यपेक्षते य आत्ममनःसन्निकर्षः तस्मात् सद्द्रव्यमिति सामान्यविशिष्टं पृथिवीति पृथिवीत्वविशिष्टं विषाणीति द्रव्यविशिष्टम् शुक्लो गौरिति गुणविशिष्टं गच्छतीति कर्मविशिष्टं प्रत्यक्षं स्यात् । चतुष्टयसन्निकर्षादित्यनेनैवात्ममनःसंयोगे लब्धे पुनरस्योपादानं पूर्वस्मान्निर्विकल्पकप्रक्रमादिदं प्रक्रमान्तरमित्यवद्योतनार्थम् । सविकल्पकमर्थे न प्रमाणमिति कथमुच्यते प्रतीयते हि घटोऽयमितिज्ञाने विच्छिन्नः कम्बुग्रीवात्मा सर्वतो व्यावृत्तः पदार्थः अनर्थजप्रतिभासो विकल्पस्तस्मादर्थाध्यवसायो भ्रान्त इति(२) चेत् । यथोक्तम् । विकल्पो वस्तुनिर्भासाद्विसंवादादुपप्लव इति । न । प्रवृत्तौ संवादात् । अथानुभवजन्मा विकल्पोऽर्थात्मतयारोपितस्वप्रतिभासः स्वलक्षणस्वप्रतिभासयोर्भेदं तिरोधाय स्वलक्षणदेशे पुरुषं प्रवर्त्तयति संवादयति च मणिप्रभायां मणिबुद्धिवत्पारम्पर्येणार्थप्रतिबन्धादर्थप्राप्तेरिति चेत् यदि विकल्पो वस्तु न संस्पृशति कथं तदात्मतया स्वप्रतिभासमारोपयेत् न ह्यप्रतीते मरुमरीचिनिचये तदधिकरणो जलसमारोपो दृष्टः । अथ प्रत्यक्षपृष्ठभावी विकल्पः करणव्यापारमुपाददानोऽर्थक्रियासमर्थं वस्तु साक्षात्करोति अन्यथार्थक्रियार्थिनो विकल्पतः प्रवृत्त्ययोगात् यथाह ततोपि विकल्पाद्वस्तुन्येव प्रवृत्तिरिति । एवं तर्हि वस्तुनि प्रमाणं तत्राविसंवादिप्रतीतिहेतुत्वात् । अथ मन्यसे यः क्षणः प्रत्यक्षेण गृह्यते नासौ विकल्पेनाध्यवसीयते यश्च विकल्पेनाध्यवसीयते न

(१) वस्त्वन्तरानुरोधि इति क्वचित् । (२) अध्यवसाय इति चेत्-पा० ४ पु० ।

स प्रवृत्त्या लभ्यते इति क्षणापेक्षया न संवादः तेषां क्षणिकत्वात् किं तु यादृशः क्षणः प्रत्यक्षेण गृह्यते तादृशो विकल्पेनाध्यवसीयते यादृशश्च विकल्पेनाध्यवसीयते तादृशश्च प्रवृत्त्या लभ्यते इत्यनाकलितक्षणभेदस्यातद्व्यावृत्तवस्तुमात्रापेक्षया संवादः तत्र च विकल्पो गृहीतग्राहित्वादप्रमाणम् तथाभूतस्यार्थस्य प्रत्यक्षेणैव गृहीतत्वात् लिङ्गजस्तु विकल्पः प्रमाणान्तराप्राप्तस्वलक्षणप्रापकतया प्रमाणमिति । तदप्यसारम् । न हि क्षणस्यान्यव्यावृत्तिरभावरूपान्यव्यावृत्त्यपेक्षया(१) वा तस्यारोपितं साधारणं रूपमवस्तुभूतं प्रत्यक्षेण गृह्यते हेतुत्वस्य ग्राह्यलक्षणत्वादवस्तुनश्च समस्तार्थक्रियाविरहात् क्षणस्तु परमार्थसन्नर्थक्रियासमर्थत्वात् प्रत्यक्षस्य विषयः स च विकल्पकालाननुपातीत्युक्तं कुतो विषयैकता । अस्तु वा विकल्पप्रत्यक्षयोरनिरूपितरूपः कश्चिदेकः प्रवृत्तसंवादयोग्यो विषयः तथापि विकल्पः प्रमाणत्वं नातिवर्तते धारावाहिकबुद्धिवदर्थपरिच्छेदे पूर्वानपेक्षत्वात् अध्यवसितप्रापणयोग्यत्वाच्च प्रमाणत्वे चावस्थिते प्रत्यक्षमेव स्याल्लिङ्गाद्यभावादर्थेन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाच्च। यत्पुनरयमर्थजो भवन्नपि निर्विकल्पकवदिन्द्रियापातमात्रेण न भवति तदिन्द्रियार्थसहकारिणो वाचकशब्दस्मरणस्याभावात् स्मृत्यनन्तरभावी विकल्पः स्मृतिज एव नेन्द्रियार्थजस्तयोः स्मृत्या व्यवहितत्वादिति चेत् किं भोः सहकारी भावस्य स्वरूपशक्तिं तिरोधत्ते क्षित्युदकतिरोहितस्य बीजस्याङ्कुरजननं प्रति का वार्ता शब्दस्मरणेनेन्द्रियार्थयोः क उपकारो येनेदं तयोः सहकारि भवतीति चेत् यथा विकल्पः स्वोत्पत्तावर्थेन्द्रिययोरन्वयव्यतिरेकावनुकरोति तथा स्मृतेरपि ततश्चेन्द्रियार्थयोरयमेव स्मरणेनोपकारो यदेतौ केवलौ कार्यमकुर्वन्तौ स्मृतिसहकारिलाभात् कुरुतः स्वरूपातिशयानाधायिनो न सहकारिण इति क्षणभङ्गप्रतिषेधावसरे प्रतिषिद्धम् । स्यादेतत् । कल्पनारहितं प्रत्यक्षम् । कल्पनाज्ञानं तु सविकल्पकं तस्मादर्थे न प्रमाणमिति । अथ केयं कल्पना शब्दसंयोजनात्मिका प्रतीतिरेका अर्थसंयोजनात्मिका चापरा विशिष्टग्राहिणी कल्पना(२) । तदयुक्तम् । विकल्पानुपपत्तेः । शब्द(३)संयोजनात्मिका प्रतीतिः किमर्थे शब्दं संयोजयति किं वा स्वयं शब्देन संयुज्यते (४)। यदि तावदर्थे शब्दं संयोजयति

(१) व्यावृत्तिरन्यव्यावृत्त्यपेक्षया–पा॰ ४ पु॰ । (२) अर्थप्रतीतिः कल्पना–पा॰ ३ पु॰ ।
(३) अर्थ–पा॰ ३ पु॰ । (४) संयोज्यते–पा॰ १ पु॰ ।

तत्रापि किं शब्दात्मकमर्थं करोति किं वा शब्दाकारोपरक्तं(१) गृह्णाति आहोस्विच्छब्देन व्यपदिशति। न तावत्प्रतीतिरर्थं शब्दात्मकं करोति। अर्थस्य निर्विकल्पकगृहीतेनैव स्वरूपेण विकल्पज्ञानेपि प्रतिभासनात् अर्थक्रियाकरणाच्च। अन्यथा व्युत्पन्नाव्युत्पन्नयोर्युगपदेकार्थव्यवसायायोगात्। अथ शब्दाकारोपरक्तमर्थं गृह्णाति। तदप्ययुक्तम्। अप्रतीतेः। निर्विकल्पकज्ञानेनार्थे गृहीते प्रागनुभूतस्तद्वाचकः शब्दः स्मर्यते प्रतियोगिदर्शनात् स्मृत्या रूढश्चासौ तदर्थ एवार्थं परिच्छिनत्ति न तु स्फटिक इव नीलोपरक्तः शब्दाकारोपरक्तोऽर्थो गृह्यते शब्दस्याचाक्षुषत्वात् केवलस्यैवार्थस्येदन्तया निर्विकल्पकवत् प्रतिभासनाच्च। न च वाचके स्मर्यमाणे वाच्यस्य काचित्स्वरूपक्षतिरस्ति येनायं सत्यपीन्द्रियसंयोगे प्रत्यक्षतां न लभते। यथोक्तम्॥

संज्ञा हि स्मर्यमाणापि प्रत्यक्षत्वं न बाधते।
संज्ञिनः सा तटस्था हि न रूपाच्छादनक्षमा॥ इति

प्रतीतिः शब्देन संसृष्टार्थं व्यपदिशतीत्यपि न सुप्रतीतम्। आत्मा हि चेतनः प्रतिसन्धानादिसामर्थ्यात् सङ्केतकालानुभूतं वाचकशब्दं स्मृत्वा तेनार्थं व्यपदिशति घटोयमिति न प्रतीतिस्तस्याः प्रतिसन्धानादिसामर्थ्याभावात्। एवं तावत्प्रतीतिर्न शब्दं संयोजयति नापि स्वयं शब्देन संयुज्यते ज्ञानस्य तदव्यतिरिक्तस्य चाकारस्य क्षणिकत्वेनासाधारणतया चाशक्यसङ्केतयोः शब्देन संस्रष्टुमयोग्यत्वात् विषयवाचिना शब्देन विषयिणो ज्ञानस्य तद्व्यतिरिक्तस्य व्यपदेशाभावाच्च। अथ मन्यसे विकल्पः शब्दसंसृष्टार्थविषयः स चार्थः संसृज्य शब्देन व्यपदिश्यते(२) च। यत्र शब्दस्य सङ्केतः तत्र च शब्दस्य सङ्केतो यदक्षणिकं साधारणं च न च स्वलक्षणं स्वलक्षणविषयो वा बोधो बोधविषयश्चाकारः साधारणोऽक्षणिकश्च भवति बोधाकारस्य बाह्यत्वमपि बोधाकारादनन्यदसाधारणमेव सामान्यं च वस्तुभूतं नास्ति विचारासहत्वात् तस्मात्प्रत्येकं विकल्पैर्बाह्यत्वेनारोपितेषु स्वाकारेषु परस्परभेदानध्यवसायादन्यव्यावृत्ततयैकत्वे समारोपिते शब्दस्य सङ्केत इति प्रमाणबलादायातमवर्जनीयम्। तत्र चालीके शब्दसंसर्ग(३)वति विकल्पः प्रवर्तमानोऽसन्तमर्थं विकल्पयतीति कल्पना ज्ञानमिति। यथोक्तम्।

(१) शब्दार्थोपरक्तं–पा॰ १ पु॰।
(२) स चार्थः शब्देन संयुज्यते व्यपदिश्यते च–पा॰ ३ पु॰। (३) संस्पर्श–पा॰ १ पु॰।

तस्यां यद्रूपमाभाति वाह्यमेकमिवान्यतः ।
व्यावृत्तमिव निस्तत्त्वं परीक्षानङ्गभावत ॥ इति ।

अत्रोच्यते । यदि सामान्यस्य वस्तुभूतस्याभावात् तद्विशिष्टग्राहिता कल्पनात्वं तर्ह्यसदर्थतैव कल्पनात्वं न शब्दसंसृष्टार्थग्राहिता तत्र यदि शक्ष्यामः प्रमाणेन सामान्यमुपपादयितुं तदा सत्यपि शब्दसंसृष्टग्राहकत्वे तद्विषयं विकल्पज्ञानमिन्द्रियार्थजत्वात् प्रत्यक्षमेव स्यात् । यदपरोक्षाव-भासि तत्प्रत्यक्षं यथा निर्विकल्पकम् अपरोक्षावभासि च विकल्पज्ञानम् । इह ज्ञानानां परोक्षत्वमनिन्द्रियार्थजत्वेन व्याप्तं यथानुमाने ऽनिन्द्रियार्थजत्ववि-रुद्धं चेन्द्रियार्थजत्वं तद्भावभावित्वान्निर्विकल्पकज्ञाने प्रतीयते इति व्या-पकविरुद्धोपलब्धिः विपक्षे यत्स्मृतिपूर्वकं तदप्रत्यक्षं यथानुमानज्ञानं स्मृति-पूर्वकं च सविकल्पकज्ञानमिति प्रतिपक्षानुमानमप्यस्तीति चेत् प्रत्यक्षत्वं यदि क्वचिदवगतं तदा सविकल्पके तस्य न प्रतिषेधः प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषे-धस्य । अथ निर्विकल्पके प्रतीतं तत् कथं प्रतीतम् इन्द्रियार्थतद्भावभावित्वा-नुमानेनेति चेत् तर्हि प्रत्यक्षत्वप्रसाधकस्य तद्भावभावित्वानुमानस्य प्रामा-ण्याभ्युपगमे सति प्रत्यक्षत्वप्रतिषेधकानुमानं प्रवृत्तं तद्विपरीतवृत्ति अश्रावणः शब्द इतिवत्तेनैव बाध्यते । एवं तावच्छब्दसंयोजनात्मिका प्रतीतिः कल्प-ना न भवतीति अर्थसंयोजनात्मिकापि विशिष्टग्राहिणी न कल्पना विशेषणस्य विशेष्यस्य च तयोः सम्बन्धस्य च व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावस्य वास्तवत्वात् । अर्थावग्रहं विज्ञानं तदर्थेन्द्रियसन्निकर्षाद्यथाभूतोर्थः तथोपजायते न त्वर्थं विचार्य प्रवर्तते विशिष्टज्ञानं तु विचार इति इदं विशेषणमिदं विशेष्यमयमनयोः सम्बन्धः एषा च लोकस्थितिः दण्डी पुरुषो न तु पुरुषो दण्ड इति विचार्य च प्रत्येकमेतानि पश्चादेकीकृत्य गृह्णाति दण्डी पुरुष इति । यद्यर्थस्य वि-शिष्टता वास्तवी प्रथममेव विशिष्टज्ञानं जायेत न भवति चेत् नास्य स्वरूपतो विशिष्टता किं तूपाधिकृतेति विशिष्टताज्ञानं कल्पनेति चेत् दुरूहितमिद-मायुष्मता आत्मा हि प्रत्येकं विशेषणादीन् गृहीत्वाताननुसन्दधान इन्द्रि-येणार्थस्य विशिष्टतां प्रत्येति न ज्ञानमचेतनं तस्य प्रतिसन्धानाशक्तेर्विरम्य व्यापराभावाच्च अर्थो विशेषणसम्बन्धाद्विशिष्ट एव विशेषणादिग्रहणस्य सह-

कारिणोऽभावात् प्रथममिन्द्रियेण न तथा गृह्यते गृहीतेषु विशेषणादिषु गृह्यते इत्यथैन्द्रियजं तावद्विशिष्टज्ञानं यदि विशिष्टज्ञानत्वादेवापराधात् प्रत्यक्षं न भवति दुःसमाधेयमित्युपरम्यते । रूपादिषु प्रत्यक्षोत्पत्तिकारणमाह । रूपरसेत्यादि(१) । अनेकेष्ववयवेषु समवेतं द्रव्यमनेकद्रव्यं तत्र समवायात् । स्वगतो विशेषो रूपे रूपत्वं रसे रसत्वं गन्धे गन्धत्वं स्पर्शे स्पर्शत्वं तस्मात् स्वाश्रयसन्निकर्षाद्रूपादीनां य आश्रयः तस्य ग्राहकैरिन्द्रियैः सन्निकर्षान्नियतेन्द्रियनिमित्तं चक्षुर्निमित्तं रूपे रसननिमित्तं रसे घ्राणनिमित्तं गन्धे त्वगिन्द्रियनिमित्तं स्पर्शे ज्ञानमुत्पद्यते । स्वगतविशेषाणां हेतुत्वाद्रूपादिष्विन्द्रियव्यवस्था अन्यथा परिप्लवः स्याद्विशेषाभावात् । शब्दस्य त्रयसन्निकर्षाच्छ्रोत्रसमवेतस्य तेनैवोपलब्धिः । त्रयसन्निकर्षादिति । आत्ममनइन्द्रियाणां सन्निकर्षो दर्शितः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षः श्रोत्रसमवेतस्येत्यनेनोक्तः तेनैवोपलब्धिरिति श्रोत्रेणैवोपलब्धिरित्यर्थः । संख्यादीनां कर्मान्तानां प्रत्यक्षद्रव्यसमवेतानामाश्रयवच्चक्षुःस्पर्शनाभ्यां ग्रहणम्(२) । कर्मप्रत्यक्षमिति न मृष्यामहे गच्छति द्रव्ये संयोगविभागातिरिक्तपदार्थान्तरानुपलब्धेः । यस्त्वयं चलतीतिप्रत्ययः स संयोगविभागानुमितक्रियालम्बन इति । तदसारम् । यदि कर्माप्रत्यक्षं विभागसंयोगाभ्यामनुमीयते तदा विभागसंयोगयोरुभयवृत्तित्वादाश्रयान्तरेपि कर्मानुमीयेत । न च मूलादग्रमग्राच्च मूलं गच्छति शाखामृगे तरावप्यनारतसंयोगविभागाधिकरणे चलतीति प्रत्यय उदयते । यदि मतं योयं तरुमृगस्याकाशादिनापि संयोगस्तस्य तरुसमवेतात् कर्मणो निष्पत्त्यनवकल्पनान्न तरौ कर्मानुमानमिति कल्प्यतां तर्हि देशान्तरसंयोगार्थं तरुमृगेपि कर्मान्तरम् तरौ तु कर्मकल्पना न निवर्तते एव । यदधिकरणं कार्यं तदधिकरणं कारणमित्युत्सर्गतः तस्यैकत्र व्यभिचारे ऽन्यत्र क आश्वासः शाखामृगसमवेतेन कर्मणा कल्पितेन शाखामृगस्य तरुणा देशान्तरेणापि समं संयोगविभागयोरुत्पत्तेरुभयकर्मकल्पनानुपयोग इति चेन्नैवम् । प्रतिबद्धं हि लिङ्गं यत्रोपलभ्यते तत्र प्रतिबन्धकमुपस्थापयतीत्येतावत्येवानुमानस्य सामग्री तस्यार्थापत्तिवदन्यथोपपत्त्या कः परिभवः । न चेदं पुरुष इव चेतनं यत्प्रयोजनानुरोधात् प्रवर्तते यदि त्वेकस्य व्योमप्रदेशस्य संयोगविभागाः क्रियानुमितिहेतवः कल्प्यन्ते न शक्यं

(१) मूले पृ० १०६ प० १६ । (२) मूले पृ० १०७ प० १ ।

कल्पयितुम् अतीन्द्रियव्योमाश्रयाणां विभागसंयोगानामप्रत्यक्षत्वात् भूगोलक-प्रदेशविभागसंयोगसन्तानानुमेयत्वे गच्छतो वियति विहङ्गमस्य कर्म दुरधिगमं स्यात् वियद्वितततालोकनिवहविभागसंयोगप्रवाहो यदि तस्य लिङ्गमिष्यते अनिच्छतोप्यन्धकारे वायुदोषादकस्मादुपजातावयवकम्पस्य भुजाग्रं मे कम्पते भूश्चलती[1]त्यदृष्टान्तःकरणाधिष्ठितत्वगिन्द्रियजा कर्मबुद्धिरनिबन्धना स्यात्। रात्रौ महामेघान्धकारे क्षणमात्रस्थायिन्यां विद्युति चलतीतिप्रत्ययस्य का गतिः । बुद्धीत्यादि[2]। आत्मसमवेतानां संयुक्तसमवायाद्ग्रहणम्। भावेति। सत्ता-द्रव्यत्वादीनां सामान्यानामाश्रयो येनेन्द्रियेण गृह्यते तेनैव तानि गृह्यन्ते । तत्र संयोगाद् द्रव्यग्रहणं संयुक्तसमवायाद्गुणादिप्रतीतिः संयुक्तसमवेतसमवा-याद्गुणत्वादिज्ञानं समवायाच्छब्दग्रहणं समवेतसमवायाच्छब्दत्वग्रहणं सम्ब-द्धविशेषणतया चाभावग्रहणमिति षोढा सन्निकर्षः । यत्संयुक्तसमवेतविशेष-णत्वेन रूपे रसाद्यभावग्रहणं यच्च संयुक्तसमवेतविशेषणविशेषणत्वेन रूपत्वे रसत्वाद्यभावप्रतीतिः यश्चसमवेतविशेषणतया ककारे खकाराद्यभावावगमो यश्च समवेतसमवेतविशेषणतया गत्वे खत्वाद्यभावसंवेदनं[3] तत्सर्वं सम्बद्ध-विशेषणभावेन संगृहीतम् । अपरे तु सर्वत्र यथासम्भवं संयोगसमवाययोरेव हेतु-त्वादवान्तरसम्बन्धकल्पनां नेच्छन्ति ईदृशो हि तेषां भावानां स्वभावो यदे-षामन्यसन्निकर्षादेव ग्रहणम् । अतिप्रसङ्गश्च नास्ति स्वाश्रयप्रत्यासत्तेर्नियामक-त्वात् । उपसंहरति । एतदस्मदादीनां प्रत्यक्षमिति[4]। अस्मदादीनामयोगिना-मित्यर्थः । योगिप्रत्यक्षमाह । अस्मद्विशिष्टानां त्विति । योगः समाधिः । स द्विविधः सम्प्रज्ञातोऽसम्प्रज्ञातश्च । सम्प्रज्ञातो धारकेण प्रयत्नेन क्वचिदात्मप्रदेशे वशीकृतस्य मनसस्तत्त्वबुभुत्साविशिष्टेनात्मना संयोगः । असम्प्रज्ञातश्च वशीकृतस्य मनसो निरभिसन्धिर्निरभ्युत्थानात् क्वचिदात्मप्रदेशे संयोगः तत्रायमुत्तरो मुमुक्षूणाम-विद्यासंस्कारविलयार्थमन्त्ये जन्मनि परिपच्यते न धर्ममुपचिनोति अभिसन्धि-सहकारिविरहात् नापि बाह्यं विषयमभिमुखीकरोति आत्मन्येव परिणामात् पूर्वस्तु[5] योगोऽभिसन्धिसहायः प्रतनोति धर्मम् यदर्थं तत्त्वबुभुत्साविशि-ष्टश्च तदर्थमुद्द्योतयति[6] इति तेन योगेन योगिनः च्युतयोगा अपि योग्यतया

(१) बाहुश्चलति-पा॰ ३ पु॰ । (२) मूले पृ॰ १८७ प॰ ३ । (३) ग्रहणं-पा॰ ३ पु॰ ।
(४) मूले पृ॰ १८७ प॰ ६ । (५) पूर्वस्तु-पा॰ १ पु॰ । (६) प्रद्योतयति-पा॰ ३ पु॰ ।

योगिन उच्यन्ते न च तेषामप्रक्षीणमलावरणानां तदानीमतीन्द्रियार्थदर्शनमस्त्यत आह । युक्तानामिति । युक्तानां समाध्यवस्थितानां योगजधर्मानुगृहीतेन मनसा स्वात्मनि स्वात्मान्तरेषु स्वात्मन आत्मान्तरेषु परकीयेषु आकाशे दिशि काले वायौ परमाणुमनस्सु तत्समवेतेषु गुणादिषु समवाये चावितथमविपर्यस्तं स्वरूपदर्शनं भवति । अस्मदादिभिरात्मा सर्वदैवाहं ममेति कर्तृत्वस्वामित्वरूपसंभिन्नः प्रतीयते उभयं चैतच्छरीराद्युपाधिकृतं रूपं न स्वाभाविकमत एवाहं ममेति प्रत्ययो मिथ्यादृष्टिरिति गीयते सर्वप्रवादेषु विपरीतरूपग्राहकत्वात् । स्वाभाविकं तु यदस्य स्वरूपं तद्योगिभिरालोक्यते यदा हि योगी वेदान्तप्रवेदितमात्मस्वरूपमहं तत्त्वतोऽनुजानीयामित्यभिसन्धानाद्बहिरिन्द्रियेभ्यो मनः प्रत्याहृत्य क्वचिदात्मदेशे नियम्यैकाग्रतयात्मानुचिन्तनमभ्यस्यति(१) तदास्य तत्त्वज्ञानसंवर्तकधर्माधानक्रमेणाहङ्कारममकारविनिर्मुक्तमात्मतत्त्वं स्फुटीभवति यदा तु परात्माकाश(२)कालादिबुभुत्सया तदनुचिन्तनप्रवाहमभ्यस्यति तदास्य परात्मादि(३)तत्त्वज्ञानानुगुणोऽचिन्त्यप्रभावो धर्म उपचीयते(४) तद्बलाच्चान्तःकरणं बहिः शरीरान्निर्गत्य परात्मादिभिः(५) संयुज्यते तेषु संयोगात् संयुक्तसमवायात्तद्गुणादिषु संयुक्तसमवेतसमवायात्तद्गुणत्वादिषु सम्बद्धविशेषणभावेन समवायाभावयोर्ज्ञानं(६) जनयति । दृष्टं तावत् समाहितेन मनसाभ्यस्यमानस्य विद्याशिल्पादेरज्ञातस्यापि ज्ञानम् । तदितरचानुमानम् आत्माकाशादिष्वभ्यासप्रचयस्तत्त्वज्ञानहेतुर्विशिष्टाभ्यासत्वात् विद्याशिल्पाद्यभ्यासवत् तथा बुद्धेस्तारतम्यं क्वचिन्निरतिशयं सातिशयत्वात् परिमाणतारतम्यवत् । ननु सन्ताप्यमानस्योदकस्यौष्ण्ये तारतम्यमस्ति न च तस्य सर्वातिशायी वह्निरूपतापत्तिलक्षणः प्रकर्षो दृश्यते । नापि लङ्घनाभ्यासस्य क्वचिद्विश्रान्तिरवगता न सोऽस्ति पुरुषो यः समुत्प्लवेन भुवनत्रयं लङ्घयति । उच्यते । यः स्थिराश्रयो धर्मः स्वाश्रये च विशेषमारभते सोऽभ्यासः क्रमेण प्रकर्षपर्यन्तमासादयति । यथा

(१) चिन्तनप्रवाहमभ्यस्यति–पा· ३ पु· । (२) परमाकाश–पा· ४ पु· ।
(३) परमात्मादि–पा· २ पु· ।
(४) धर्मः प्रचीयते–पा· ३ । ४ पु· । धर्मः प्रदीपते–पा· २ पु· ।
(५) परमात्मादिभिः–पा· २ पु· । (६) समवायाभावयोग्यतां–पा· १ पु· ।

कलधौतस्य पुटपाकप्रबन्धाहिता शुद्धिः परां रक्तसारताम् । न चोदकतापस्य स्थिर आश्रयो यत्रायमभ्यस्यमानः परां काष्ठां गच्छेत् अत्यन्तताषे सत्युदकपरिक्षयात् । नापि लङ्घनाभ्यासस्य स्वाश्रये विशेषाधायकत्वमस्ति निरन्वयविनष्टे पूर्वलङ्घने लङ्घनान्तरस्य बलान्तरात् प्रयत्नान्तरादप्यपूर्ववदुत्पत्तेः । अत एव त्रिचतुरोत्प्लवपरिश्रान्तस्य लङ्घनं पूर्वस्मादपचीयते सामर्थ्यपरिक्षयात् । बुद्धिस्तु स्थिराश्रया स्वाश्रये विशेषमाधत्ते प्रथममगृहीतार्थस्य पुनः पुनरभ्यस्यमानस्य ग्रहणदर्शनात् तस्याः पूर्वपूर्वाभ्यासाहिताधिकाधिकोत्तरोत्तरविशेषाधानक्रमेण दीर्घकालादरनैरन्तर्येण सेवितायां योगजधर्मानुग्रहसमासादितशक्तेः प्रकर्षपर्यन्तप्राप्तिर्नानुपपत्तिमती । यत्पुनरत्रोक्तम् योगिनोऽतीन्द्रियार्थद्रष्टारो(१) न भवन्ति प्राणित्वात् अस्मदादिवत् । तद्यदि पुरुषमात्रं पक्षीकृत्योक्तम् तदा सिद्धसाधनम् पुरुषविशेषश्च परस्यासिद्धः सिद्धश्चेद्धर्मिग्राहकप्रमाणविरुद्धमनुमानम् । अथोच्यते प्रसङ्गसाधनमिदम् प्रसङ्गसाधनं च न स्वपक्षसाधनायोपादीयते किं तु परस्यानिष्टापादनार्थम् परानिष्टं च तदभ्युपगमसिद्धैरेव धर्मादिभिः शक्यमापादयितुम् तत्र प्रमाणेन स्वप्रतीतिरनपेक्षणीया न ह्येवं परः प्रत्यवस्थातुमर्हति तवासिद्धा धर्मादयो नाहं स्वसिद्धेष्वपि तेषु प्रतिपद्ये इति । अत्र ब्रूमः । किं प्रसङ्गसाधनमनुमानं तदन्यद्वा यद्यन्यत् क्वाप्युक्तलक्षणेषु प्रमाणेष्वन्तर्भावो वर्णनीयः वक्तव्यं वा लक्षणान्तरम् । यदि त्वनुमानमेव तदा स्वप्रतीतिपूर्वकमेव प्रवर्तते स्वनिश्चयवदन्येषां निश्चयोत्पिपादयिषया सर्वस्य परार्थानुमानस्य प्रवृत्तेः । अन्यथा गगनकमलं सुरभि कमलत्वात् क्रीडासरःकमलवदित्यस्यापि प्रतिपादकाभ्युपगत(२)सिद्धाश्रयस्य प्रामाण्योपपत्तिः सन्दिग्धव्याप्तयश्च प्राणित्वादयः । यदि विवादाध्यासितस्य पुरुषधौरेयस्य प्राणित्वादिकमपि भवेत् सर्वज्ञत्वमपि स्यात् कैवात्रानुपपत्तिः न हि तयोः कश्चिद्विरोधः प्रतीक्षितः । सर्वज्ञताया प्रमाणान्तरागोचरत्वात् प्राणित्वादेरसर्वज्ञतया सहभावस्तु(३) सन्दिग्धः किमस्मदादीनां प्राणित्वाद्यनुबन्धिनीयमसर्वज्ञता किं वा सर्वज्ञानकारणत्वेनावगतस्य योगजधर्मस्याभावकृतेति

---

(१) योगिनोस्मदाद्यतीन्द्रियार्थद्रष्टारो–पा॰ ३ पु॰ ।
(२) अभ्युपगमा–पा॰ ३ पु॰ ।
(३) सर्वज्ञताया भावस्तु–पा॰ २ । ४ पु॰ ।

न शक्यते निर्धारयितुम् अतोऽनवधारितव्याप्तिकं प्राणित्वादिकं न तदनुमानसमर्थम् अतीन्द्रियज्ञानकारणं योगजो धर्म इति न सिद्धं कुतस्तदभावात् अस्मदादीनामसर्वज्ञताशङ्क्यते अस्माकं तावत्सिद्धं तेनेदमाशङ्क्यते ततश्च नोभयसिद्धा व्याप्तिः कुतोनुमानम् । युक्तानां प्रत्यक्षं व्याख्याय वियुक्तानां व्याचष्टे। वियुक्तानां पुनरिति(१)। अत्यन्तयोगाभ्यासोपचितधर्मातिशया असमाध्यवस्थिता अपि ये अतीन्द्रियं पश्यन्ति ते वियुक्तास्तेषामभिमुखीभूतनिखिलविषयग्रामाणामप्रतिहतकारण(२)गणानां चतुष्टयसन्निकर्षादात्ममनइन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्योगजधर्मानुग्रहसहकारितात् तत्सामर्थ्यात् सूक्ष्मेषु मनःपरमाणुप्रभृतिषु व्यवहितेषु नागभुवनादिषु विप्रकृष्टेषु ब्रह्मभुवनादिषु प्रत्यक्षमुत्पद्यते ज्ञानम्। एवं तावद्व्याख्यातं प्रत्यक्षं सम्प्रति प्रमाणफलं(३) विभजते। तत्र सामान्यविशेषेषु स्वरूपालोचनमात्रं प्रत्यक्षमिति । सामान्यं सत्ता द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिकं विशेषा व्यक्तयः तेषु स्वरूपालोचनमात्रं स्वरूपग्रहणमात्रं विकल्परहितं प्रमाणं प्रमायां साधकतमत्वात्। साधकतमत्वं च तस्मिन् सति प्रमित्सोभवत्येवे(४)त्यतिशयः प्रमातरि प्रमेये च सति प्रमा भवति न तु भवत्येव प्रमाणे तु निर्विकल्पके विशेषणज्ञानादिलक्षणे विशेष्यज्ञानादिलक्षणा प्रमा भवत्येवेत्यतिशयः। प्रमेया द्रव्यादयः पदार्थाः द्रव्यादयश्चत्वारः पदार्थाः प्रमेयाः प्रमितिविषयाः प्रमितौ जातायां तेषु हानादिव्यवहारः प्रवर्तते इत्यर्थः । प्रमाता आत्मा बोधाश्रयत्वात्। प्रमितिर्द्रव्यादिविषयं ज्ञानम् यदा निर्विकल्पकं सामान्यविशेषज्ञानं प्रमाणं तदा द्रव्यादिविषयं विशिष्टं ज्ञानं प्रमितिरित्यर्थः । यदा(५) निर्विकल्पकं सामान्यविशेषज्ञानमपि प्रमारूपमर्थप्रतीतिरूपत्वात् तदा तदुत्पत्तावविभक्तमालोचनमात्र (६) प्रत्यक्षम्। आलोच्यतेऽनेनेत्यालोचनमिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तन्मात्रम् अविभक्तं केवलं ज्ञानानपेक्षमिति यावत् सामान्यविशेषज्ञानोत्पत्तौ प्रमाणं विशेष्यज्ञानोत्पत्तावपीन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रमाणं भवत्येव प्रमाहेतुत्वात् किं तु विशेषणज्ञानसहकारितया न केवलः सामान्यविशेषज्ञानोत्पत्तौ तु ज्ञानानपेक्षः केवल एवेत्यभिप्रायः । सन्निकर्षमात्रमिह

---

(१) मूले पृ· १८७ प· ११। (२) करण–पा· २। ४ पु·। (३) प्रमाणं विभजते–पा· ३ पु·। (४) तस्मिन् सति प्रमा भवत्येवे–पा· ३ पु·। (५) ननु–पा· ३ पु·।
(६) तदुत्पत्तौ किं प्रमाणमत आह सामान्यविशेषज्ञानोत्पत्तावविभक्तमालोचनमात्रं–पा· ३ पु·।

प्रमाणं न ज्ञानमित्यत्रोपपत्तिमाह । न तस्मिन्निति । सामान्यविशेषज्ञाने नान्यत्प्रमाणं ज्ञानरूपमस्ति सामान्यविशेषज्ञानस्या(१)फलरूपत्वात् ज्ञानफलत्वाभावात् विशेष्यज्ञानं हि विशेषणज्ञानस्य फलं विशेषणज्ञानं न ज्ञानान्तरफलम् अनवस्थाप्रसङ्गात् अतो विशेषणज्ञाने इन्द्रियार्थसन्निकर्षमात्रमेव प्रमाणमित्यर्थः । यदा निर्विकल्पकं सामान्यविशेषज्ञानं फलं तदेन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रमाणम् यदा विशेष्यज्ञानं फलं तदा सामान्यविशेषालोचनं प्रमाणमित्युक्तं तावत् । सम्प्रति हानादिबुद्धीनां फलत्वे विशेष्यज्ञानं प्रमाणमित्याह । अथवेति(२) । सर्वेषु पदार्थेषु चतुष्टयसन्निकर्षाच्चतुष्टयग्रहणमुदाहरणार्थं द्वयसन्निकर्षात्त्रयसन्निकर्षादवितथं संशयविपर्ययरहितमव्यपदेश्यं व्यपदेशे भवं व्यपदेश्यं न व्यपदेश्यमव्यपदेश्यं शब्दाजन्यं यद्विज्ञानं जायते तत्प्रत्यक्षं प्रमाणम् । संशयो ह्यनवस्थितोभयधर्मतया पदार्थमुपदर्श्य व्यवस्थितैकधर्माणं प्रापयति अन्यथाध्यवसायवितथ एवेत्यवितथपदेन व्युदस्यन्ति अव्युत्पन्नस्य सन्निहितेर्थे व्याप्रियमाणे चक्षुषि शब्दश्रवणानन्तरं यद्गौरिति ज्ञानं जायते तत्राक्षमपि कारणम् अन्यथा रेखोपरेखत्वादिविशेषप्रतीत्ययोगात् न च तत् प्रत्यक्षम् अनन्तरभाविनः शब्दस्यैव तदुत्पत्तौ साधकतमत्वादिन्द्रियस्यापि(३) तत्सहकारितामात्रत्वात् तथापि पृष्टो व्यपदिशति अनेन समाख्यातं न पुनरेवमभिधत्ते प्रत्यक्षतो मया प्रतीतं गौरयमिति तस्य व्यवच्छेदार्थमुक्तमव्यपदेश्यमिति । प्रमितिर्गुणदोषमाध्यस्थ्यदर्शनम् । गुणदर्शनमुपादेयत्वज्ञानं दोषदर्शनं हेयत्वज्ञानं माध्यस्थ्यदर्शनं न हेयं नोपादेयमितिज्ञान प्रमितिः पदार्थस्वरूपबोधे सत्युपकारादिस्मरणात् सुखसाधनत्वादिविनिश्चये सत्युपादेयादिज्ञानं भवत् पदार्थस्वरूपबोधस्यैव फलं भवति सुखस्मरणादीनामवान्तरव्यापारत्वात् । यथोक्तम् । अन्तराले तु यस्तत्र व्यापारः कारकस्य स इति । अन्ये त्वेवमाहुः । यदर्थस्य सुखसाधनत्वज्ञानं तद्गुणदर्शनमुपादेयत्वज्ञानमपि तदेव यद्दुःखसाधनत्वज्ञानं तद्दोषदर्शनं हेयत्वज्ञानमपि तदेव यच्च न सुखसाधनं न च दुःखसाधनमेतदितिज्ञानं तन्माध्यस्थ्यं न हेयं नोपादेयमितिज्ञानं प्रमितिः पदार्थस्वरूपबोधे सत्युपकारादिस्मरणात् सुखसाधनत्वादिविनिश्चये सत्युपादेयादिज्ञानं भवत् पदार्थस्वरूपबोधस्यैव फलं भवति सुखस्मरणादीनामुपे-

(१) विशेषस्या-पा॰ ३ पु॰। (२) मूले पृ॰ १८७ प॰ १८। (३) इन्द्रियाद्यपि-पा॰ १ पु॰।

चाज्ञानमपि तदेव ([1])। सर्वं चैतदभ्यासपाटवोपेतस्य व्याप्तिस्मरणमनपेक्षमाणस्य वस्तुस्वरूपग्रहणमात्रादेवानुसंहितलिङ्गस्यापरोक्षावभासितयोत्पादादभ्यासपाटवसहकारिणः प्रत्यक्षस्य फलमिति ॥

लिङ्गदर्शनात् सञ्जायमानं लैङ्गिकम् ॥

लिङ्गदर्शनात् सञ्जायमानं लैङ्गिकम् । दर्शनशब्द उपलब्धिवचनो न चाक्षुषप्रतीतिवचनोऽनुमितानुमानस्यापि सम्भवात् । लिङ्गदर्शनाल्लिङ्गविषयः संस्कारो जायते किं त्वस्य न परिग्रहो बुद्ध्यधिकारेण विशेषितत्वात् । संशब्देन सम्यगर्थवाचिना संशयविपर्ययस्मृतीनां व्युदासः लिङ्गस्य दर्शनाज्ज्ञानात् सम्यग्जायमानं लैङ्गिकमिति वाक्यार्थः । तस्य च ज्ञानस्य सम्यग्जातीयस्य यथार्थपरिच्छेदकतयोत्पादः सर्वधियां यथार्थपरिच्छेदकत्वस्य कुलधर्मत्वात् । संशयविपर्ययौ तावद्यथासावर्थो न तथा परिच्छिन्तः स्मृतिरप्यर्थपरिच्छेदिका न भवति अनुभवपारतन्त्र्यादिति वक्ष्यामः । अन्ये तु विद्याधिकारेण संशयविपर्ययौ व्युदस्यन्ति । अनर्थजायाश्च स्मृतेर्व्युदासार्थं तद्धि द्रव्यादिषु पदार्थेषूत्पद्यते इत्यावर्त्तयन्ति । तदयुक्तम् । वाक्यलभ्येर्थे प्रकरणस्यानपेक्षणात् । अनर्थजत्वात् स्मृतिव्युदासे चातीतानागतविषयस्य लैङ्गिकज्ञानस्यापि व्युदासप्रसङ्गात् ॥

लिङ्गस्य लक्षणमाह । लिङ्गं पुनरिति ।

लिङ्गं पुनः
यदनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते ।
तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकम् ॥
विपरीतमतो यत् स्यादेकेन द्वितयेन([2]) वा ।
विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत् ॥

अनुमेयः प्रतिपिपादयिषितधर्मविशिष्टो धर्मी तेन यत् सम्बद्धं तस्मिन् वर्तते इत्यर्थः । यथा विपक्षैकदेशे वर्तमानमपि च लिङ्गं विपक्षवृत्ति भवति एवं पक्षैकदेशे वर्तमानमनुमेयेन सम्बद्धमेव । ततश्चतुर्विधाः परमाण-

(१) यच्च नेत्यादिस्तदेवेत्यन्तः पाठो नास्ति ३ पु० । (२) यस्मादेकेन द्वितीयेन-पा० १ पु० ।

वोऽनित्या गन्धवत्त्वादिति अस्यापि भागासिद्धस्य हेतुत्वं प्राप्नोतीति चेत् न वैधर्म्यात् । यः साध्यसाधनव्यावृत्तिविषयोऽर्थः स विपक्षः साध्यसाधनयोर्व्यावृत्तिर्न समुदितेभ्यः किं तु प्रत्येकमेव सम्भवतीति प्रत्येकमेव विपक्षता । पक्षस्तु स भवति यत्र वादिना साध्यो धर्मः प्रतिपादयितुमिष्यते न च वादिना पार्थिवपरमाणावेकस्मिन्ननित्यत्वं प्रतिपादयितुमिष्यते किं तु चतुर्ष्वपि परमाणुष्विति समुदितानामेव पक्षत्वे स्थिते ऽसिद्ध(१)वद्भागासिद्धस्यापि व्युदासः अनुमेयसम्बन्धाभावात् । प्रसिद्धं च तदन्विते इति । तदिति योग्यत्वात् साध्यधर्मः परामृश्यते । तदन्विते साध्यधर्मान्विते सपक्षे प्रसिद्धं परिज्ञातमिति विरुद्धासाधारणयोर्व्यवच्छेदः । तदभावे च नास्त्येवेति । अत्रापि तदिति साध्यधर्मस्यैव परामर्शः तस्य साध्यधर्मस्याभावे नास्त्येव न पुनरेकदेशेस्त्यपीत्यनैकान्तिकव्यवच्छेदः । तल्लिङ्गमनुमापकम् । अनुमेयस्य ज्ञापकम् । लिङ्गं व्याख्याय लिङ्गाभासं व्याचष्टे । विपरीतमतो यत् स्यादिति । अत उक्तलक्षणाल्लिङ्गाद्यदेकेन द्वितयेन(२) लिङ्गलक्षणेन विपरीतं रहितं विरुद्धमसिद्धं सन्दिग्धं तत् काश्यपात्मजोऽलिङ्गमनुमेयाप्रतिपादकमब्रवीत् । असिद्धमनुमेये नास्ति अनैकान्तिकं विपक्षादव्यावृत्तमिति अनयोरेकेन लिङ्गलक्षणेन विपरीतत्वम् । विरुद्धं सपक्षे नास्ति विपक्षादव्यावृत्तमिति तस्य द्वितयेन लिङ्गलक्षणेन रहितत्वम् ॥

यदनुमेयेनार्थेन देशविशेषे कालविशेषे वा सहचरितमनुमेयधर्मान्विते चान्यत्र सर्वस्मिन्नेकदेशे वा प्रसिद्धमनुमेयविपरीते च सर्वस्मिन् प्रमाणतोऽसदेव तदप्रसिद्धार्थस्या(३)नुमापकं लिङ्गं भवतीति ॥

यदनुमेयेन सम्बद्धमिति श्लोकार्थं विवृणोति । यदनुमेयेनेति । अनुमेयेनार्थेन साध्यधर्मिणा सह यद्देशविशेषे कालविशेषे वा सहचरितं सम्बद्धमनुमेयधर्मान्विते चान्यत्र सपक्षे सर्वस्मिन्नेकदेशे वा प्रसिद्धं प्रमाणेन प्रतीतमनुमेयविपरीते च साध्यव्यावृत्तिविषये चार्थे सर्वस्मिन् प्रमाणतोऽसदेव तदप्रसिद्धार्थस्य साध्यधर्मिणः अप्रतीतस्यार्थस्य साध्यधर्मस्यानुमापकं लिङ्गं भवति ।

(१) पक्षत्वस्थितेरसिद्ध–पा० १ पु० । (२) द्वितीयेन–पा० १ पु० ।
(३) अप्रसिद्धस्यार्थस्या–पा० ७ पु० ।

यावति देशे काले वा दृष्टान्तधर्मिणि लिङ्गस्य साध्यधर्मेणाविनाभावो निदर्शितः[1] तावत्येव देशे काले वा साध्यधर्मिणि प्रतीयमानस्य गमकमिति प्रतिपादनार्थमुक्तम् देशविशेषे कालविशेषे वा सहचरितमिति । सर्वसपक्षव्यापकवत् सपक्षैकदेशवृत्तेरपि हेतुत्वार्थं सर्वस्मिन्नेकदेशे वा प्रसिद्धमित्युक्तम् । समस्त[2]विपक्षव्यापकवद्विपक्षैकदेशवृत्तेरप्यहेतुत्वावद्योतनार्थं सर्वस्मिन्नसदेवेति पदम् । केचित्प्रवादुका एवं वदन्ति नावश्यं प्रमाणसिद्धो वैधर्म्यदृष्टान्त एव द्रष्टव्यः [3] यत्रेदं नास्ति तत्रेदमपि नास्ति इति वचनादपि साध्यव्यावृत्त्या साधनव्यावृत्तिप्रतीतिसम्भवात् । तथा च तेषां ग्रन्थः ॥

तस्माद्वैधर्म्यदृष्टान्तो ऽनिष्टो[4]वश्यमिहाश्रयः ।
तदभावे ऽपि तन्नेतिवचनादपि तद्गतेः ॥ इति

तन्निवृत्त्यर्थं प्रमाणत इति । साध्यविपरीते यत् प्रमाणतोऽसल्लिङ्गं न तु वाङ्मात्रेणेत्यर्थः । प्रमाणशून्यस्य वचनमात्रस्य सर्वत्र सम्भवे हेतुहेत्वाभासव्यवस्थानुपपत्तिप्रसङ्गः । अतिव्यापकमिदं लिङ्गलक्षणं प्रकरणसमे कालात्ययापदिष्टे च भावादिति चेदाह कश्चित् प्रकरणसमकालात्ययापदिष्टावनैकान्तिक एवान्तर्भवतः संदिग्धविपक्षे साध्यधर्मिणि प्रकरणसमस्य भावान्निश्चितविपक्षे च कालात्ययापदिष्टस्य वृत्तेः । तथा च प्रकरणसमः यतः प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमुपदिष्टः प्रकरणसमः प्रक्रियते प्रस्तूयते इति प्रकरणं पक्षप्रतिपक्षौ तयोश्चिन्ता विचारः सा यत्कृता स निर्णयार्थमुपदिष्टः उभयपक्षसाम्यान्न प्रकरणसाम्ये ऽन्यतर[5]पक्षनिर्णयाय कल्पते । यथा नित्यः शब्दः अनित्यधर्मानुपलब्धेः अनित्यः शब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेरिति शब्दे नित्यानित्यधर्मयोरनुपलम्भान्नित्यानित्यत्वसंशये सति तद्विचारोऽभूत् अन्यतरधर्मग्रहणे तत्त्वनिश्चयाद्विचारस्याप्रवृत्तेः । तत्रानित्यधर्मानुपलम्भो नित्यत्वविनिश्चयार्थमुपदिष्टः नित्यधर्मानुपलम्भोऽनित्यत्वविनिश्चयार्थमुपदिष्टः नित्यधर्मानुपलम्भं प्रतिपक्षमनतिवर्तमानो[6] न निर्णयाय कल्पते तत्प्रतिबन्धात् । स चायं संभवत्प्रतिपक्षे धर्मिणि वर्तमान एकस्मिन्नन्ते नियतो न भवतीत्यनैकान्तिकः एवं कालात्ययापदिष्टोऽप्यनैकान्तिकः । प्रत्यक्षनिश्चितोष्णत्वे वह्नौ विपक्षे कृतकत्वस्य भावात् ।

---

(१) निरूपितः—पा० ३ पु० । (२) सर्व—पा० ३ पु० । (३) दृष्टान्त एष्टव्यः—पा० ३ पु० ।
(४) न्ते नेष्टो—पा० १ पु० । (५) साम्यमन्यतर—पा० ४ पु० । (६) वर्तयमान—इति गुरवः ।

एतदयुक्तम् । यदि पक्षव्यापकत्वे सति सपक्षे सद्भावो विपक्षाच्च व्यावृत्तिरित्येतावतैव हेतोर्गमकत्वम् तदास्तु नाम साध्यधर्मिणि प्रतिपक्षसम्भावना तथापि प्रकरणसमेन स्वसामर्थ्यात् साध्यं साधयितव्यमेव । अथ न शक्नोति साधयितुं प्रतिपक्षसंशयाक्रान्तत्वान्न तर्हि त्रैरूप्यमात्रेण ([1]) गमकत्वमिति । असत्प्रतिपक्षत्वमपि रूपान्तरमास्थेयम् सति प्रतिपक्षे हेतुत्वाभावादसति तद्भावात् ([2]) । एवं कालात्ययापदिष्टेपि वाच्यम् । यदि त्रैरूप्यमात्रेण लिङ्गत्वं कृतकत्वाद्वह्नावनुष्णत्वमस्त्येवेति कथमनैकान्तिकत्वम् । अथ सत्यपि कृतकत्वे वह्नावनुष्णत्वं न भवति प्रत्यक्षेणोष्णताप्रतीतेः तदा प्रत्यक्षाविरोधे सति प्रतिपादनं न तद्विरोधे इति अबाधितविषयत्वमपि रूपान्तरमनुसरणीयम् । तस्मादन्यथोच्यते पक्षो नाम साध्यपर्यायः साध्यं च तद्भवति यत्साधनमर्हति सम्भाव्यमानप्रतिपक्षश्चार्थो न साधनमर्हति वस्तुनो द्वैरूप्याभावादिति । अयमपक्षधर्म एव तथा प्रत्यक्षादिविरुद्धोपि पक्षो न भवति रूपान्तरेण सिद्धस्य रूपान्तरेण साधनानर्हत्वात् । अतः प्रकरणसमकालात्ययापदिष्टा([3])वुभौ यदनुमेयेन सम्बद्धमित्यन्तेनैव निराकृतौ([4]) अनुमेयाभासाश्रयत्वात् । नन्वेवमप्यलक्षणमिदमव्यापकत्वात् त्रिविधो हि हेतुः अन्वयी व्यतिरेकी अन्वयव्यतिरेकी चेति । तत्रान्वयी विशेषोऽभिधेयः प्रमेयत्वात् सामान्यवत् । अस्य हि पक्षादन्यः सर्व एव सदसत्प्रभेदः सपक्षः प्रमातृमात्रस्य प्रमाणमात्रापेक्षयाऽनभिधेयस्याप्रमेयस्याभावात् । यश्च पुरुषमात्रस्यानभिधेयोऽप्रमेयश्च स वाजिविषाणवदसन्नेव न वा सपक्षो विपक्षो वा स स्यान्निःस्वभावत्वात् । यश्च सत् स सर्वः सपक्ष एवेति तदभावे च नास्त्येवेति अव्यापकं लक्षणं व्यतिरेकाभावात् । अगमकमेव तदिति चेन्न अन्वयाव्यभिचारात् । अन्यस्य सद्भावादन्यस्य सिद्धिरित्यत्रान्वयः कारणं तस्य तु व्यभिचारप्रतीतिरपवादिका । अस्ति तावत् प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोरन्वयः सर्वत्र प्रमेये ऽभिधेयत्वस्य दर्शनात् । न च व्यभिचारो दृष्टो नापि शङ्कामारोहति यं यं व्यतिरेकविषयं बुद्धिगोचरीकरोति परस्य च वक्तुमिच्छति तस्य सर्वस्य प्रमेयत्वाभिधेयत्वप्राप्तेः न चास्ति विशेषो विपक्षे सत्यव्यभिचारः कारणं न

(१) वैरूप्यमात्रेण—पा॰ २ पु॰ । वैरूप्यं द्वैरूप्यं—इति टिप्पणी ४ पु॰ ।
(२) असति तद्भावात्—इति नास्ति १ पु॰ ।
(३) वपक्षधर्मा—इत्यधिकं ३ पु॰ ।
(४) अनेनैव पराहतौ—पा॰ ३ पु॰ ।

विपक्षाभावादिति तेन प्रमेयत्वमभिधेयत्वं गमयति । व्यतिरेकी च सात्मकं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वादिति अस्य पक्षादन्यः सर्व एव विपक्षः तथापि हेतुत्वं विपर्ययसम्बन्धाव्यभिचारात् घटादिष्वप्राणादिमत्त्वेन निरात्मकत्वस्य व्याप्तिरवगता अप्राणादिमत्त्वस्य च जीवच्छरीरे निवृत्तिः प्रतीयते तत्प्रतीत्या व्याप्तस्य निरात्मकत्वस्य निवृत्त्यनुमानम् । अथ मन्यसे योऽर्थो नावगतः तद्व्यतिरेकोपि न शक्यते प्रत्येतुं प्रतिषेधस्य विधिविषयत्वात् । आत्मा च न क्वचिदवगतः कथं तस्य घटादिभ्यो व्यावृत्तिप्रतीतिरिति । तदयुक्तम् । परस्य तावत् समस्तवस्तुविषयं नैरात्म्यमिच्छतो(१) घटादिभ्यः सिद्धैवात्मव्यावृत्तिः स्वस्यापि जीवच्छरीरेष्वेवात्मनो बुद्ध्यादिभिः कार्यैः सह कार्यकारणभावे सिद्धे घटादिभ्यो बुद्ध्यादिव्यावृत्त्या तदुत्पादनसमर्थस्य विशिष्टात्मसम्बन्धस्याभावसिद्धिः । यथा धूमाभावे क्वचित्तदुत्पादनयोग्यस्य वह्नेरभावसिद्धिः । यद्येवमात्मापि जीवच्छरीरेषु सिद्ध एव सम्बन्धिप्रतीतिमन्तरेण सम्बन्धप्रतीतेरसम्भवात् ततश्च व्यतिरेक्यनुमानवैयर्थ्यं निष्पादितक्रिये कर्मणि साधनस्य साधनन्यायातिपातात्(२) । नैवम् । स्वसिद्धस्यात्मनः परं प्रत्यसिद्धस्य साध्यत्वात् । न चान्वयाव्यभिचारः प्रतिपादको न व्यतिरेकाव्यभिचार इत्यस्ति नियमहेतुः तस्माद्व्यतिरेकिणोपि हेतुत्वात् तेन प्रसिद्धं च तदन्विते इत्यव्यापकम् । अत्रैके समानतन्त्रप्रसिद्ध्या केवलान्वयिनः केवलव्यतिरेकिणश्च परिग्रह इति वदन्ति । अपरे तु व्यस्तसमस्तं लक्षणं वदन्ति । अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते इति अन्वयिनो लक्षणम् । अनुमेयेन सम्बद्धं तद्विपरीते च नास्त्येवेति व्यतिरेकिण इति समस्तं लक्षणमन्वयव्यतिरेकिण इति साध्यसाधनत्वं सामान्यलक्षणं त्रयाणाम् यथा प्रमाणानां यथार्थपरिच्छेदकत्वं सामान्यलक्षणम् ॥

विपरीतमतो यत् स्यादिति द्वितीयश्लोकस्यार्थं विवृणोति । यत्त्विति ।

यत्तु यथोक्तात् त्रिरूपाल्लिङ्गादेकेन धर्मेण द्वाभ्यां वा विपरीतं तदनुमेयस्याधिगमे लिङ्गं न भवतीत्येतदेवाह सूत्रकारः अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धश्चेति(३) ॥

(१) नैरात्म्यं विच्छिद्य—पा० १ । ४ पु० । (२) साधनत्वातिपातात्—पा० ३ पु० ।
(३) अ० ३ आ० १ सू० १५ । असन् सन्दिग्धश्चानपदेश इति—पा० ६ । ७ पु० ।

अनपदेश इति । अपदेशो हेतुर्न भवति अनपदेशोऽहेतुरित्यर्थः । अप्रसिद्ध इति विरुद्धासाधारणयोः परिग्रहः तयोः साध्यधर्मेण सह प्रसिद्ध्यभावादहेतुत्वम् । असन्नित्यसिद्धस्यावरोधः स हि सपक्षे साध्यधर्मेण सह प्रसिद्धोऽपि धर्मिणि वृत्त्यभावादहेतुः । सन्दिग्धश्चेत्यनैकान्तिकाभिधानं स हि धर्मिणि दृश्यमानः किं साध्यधर्मसहचरितः किं वा तद्रहित इति सन्दिग्धो भवति न पुनरेकं धर्ममुपस्थापयितुं शक्नोत्युभयथा दृष्टत्वादहेतुः । इदमनेनाविनाभूतमिति ज्ञानं यस्य नास्ति तं प्रति धर्मिणि धर्मस्यान्वयव्यतिरेकवतोऽपि लिङ्गत्वं न विद्यते तदर्थमविनाभावस्मरणमनुमेयप्रतीतावनुमानाङ्गमिति(१) दर्शयति । विधिस्त्विति ॥

विधिस्तु यत्र धूमस्तत्राग्निरग्न्यभावे धूमोऽपि न भवतीति । एवं प्रसिद्धसमयस्यासन्दिग्धधूमदर्शनात् साहचर्यानुस्मरणात् तदनन्तरमग्न्यध्यवसायो भवतीति(२) । एवं सर्वत्र देशकालाविनाभूतमितरस्य लिङ्गम् । शास्त्रे(३) कार्यादिग्रहणं निदर्शनार्थं कृतं नावधारणार्थं कस्माद्व्यतिरेकदर्शनात्(४) । तद्यथा अध्वर्युरोंश्रावयन् व्यवहितस्य होतुर्लिङ्गम् चन्द्रोदयः समुद्रवृद्धेः कुमुदविकाशस्य च शरदि जलप्रसादोऽगस्त्योदयस्येति । एवमादि तत्सर्वमस्येदमिति सम्बन्धमात्रवचनात्(५) सिद्धम् । तत्तु द्विविधम् । दृष्टं सामान्यतो दृष्टं च । तत्र दृष्टं प्रसिद्धसाध्ययोरत्यन्तजात्यभेदे ऽनुमानम् । यथा गव्येव सास्नामात्रमुपलभ्य(६) देशान्तरेपि सास्नामात्रदर्शनाद्गवि प्रतिप-

---

(१) उपायाङ्गम्-पा॰ ३ पु॰ ।
(२) तत्परं तद्भवति-इत्यधिकं ६ पु॰ ।
(३) शास्त्रे च-पा॰ ५ पु॰ ।
(४) व्यतिरेकलिङ्गदर्शनात्-पा॰ ५ । ६ पु॰ ।
(५) सम्बन्धमात्रदर्शनात्-पा॰ १ पु॰ ।
(६) सास्नामात्रदर्शनात्-पा॰ ७ पु॰ ।

त्तिः(१)। प्रसिद्धसाध्ययोरत्यन्तजातिभेदे लिङ्गानुमेयधर्मसामान्यानुवृत्तितो(२)ऽनुमानं सामान्यतो दृष्टम्। यथा कर्षकवणिग्राजपुरुषाणां च प्रवृत्तेः फलवत्त्वमुपलभ्य(३) वर्णाश्रमिणामपि दृष्टं प्रयोजनमनुद्दिश्य(४) प्रवर्तमानानां फलानुमानमिति। तत्र लिङ्गदर्शनं प्रमाणं प्रमितिरग्निज्ञानम्। अथवाग्निज्ञानमेव प्रमाणं प्रमितिरग्नौ गुणदोषमाध्यस्थ्यदर्शनमित्येतत् स्वनिश्चितार्थमनुमानम्॥

विधिस्तु अनुमेयप्रतीति(५)प्रकारस्तु यत्र धूमस्तत्राग्निरग्न्यभावे धूमो न भवतीति। एवं प्रसिद्धसमयस्य प्रसिद्धाविनाभावस्य पुरुषस्यासन्दिग्धधूमदर्शनाद्धूम एवायं न वाष्पादिकमिति ज्ञानात्(६) साहचर्यानुस्मरणा(७)द्यत्र धूमस्तत्राग्निरित्येवमनुस्मरणात् तदनन्तर(८)मग्न्यनुमानं भवति। नन्वेवं द्वितीयो लिङ्गपरामर्शो न लभ्यते मालम्भि नहि न(९)स्तेन प्रयोजनं लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मरणाभ्यामेवानुमेयप्रतीत्युपपत्तेः। न च स्मृत्यनन्तरभावित्वादनुमेयप्रतीतिरनियतदिग्देशा(१०) स्यात् लिङ्गदर्शनस्य नियामकत्वात्। नाप्युपनयवैयर्थ्यम् अवयवान्तरैरप्रतिपादितस्य पक्षधर्मत्वस्य प्रतिपादनार्थं परार्थानुमाने तस्योपन्यासात्॥

अपि भोः कोयमविनाभावो नाम अव्यभिचारः स कस्माद्भवति तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामिति सौगताः। यादृच्छिकः सम्बन्धो यथैव भवति न भवत्यपि तथा च नियमहेतोरभावः(११) तत्र यदि नाम सपक्षे दर्शनमदर्शनं च विपक्षे तथाप्यव्यभिचारो न शक्यते ज्ञातुम् विपक्षवृत्तिशङ्काया अनिवारणात्। तदुत्पत्तिविनिश्चये तु शङ्का निवार्यते कारणेन विना कार्यस्यात्मलाभासंभवात् तदुत्पत्तिविनिश्चयोपि कार्यहेतुः पञ्चप्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भसाधनः कार्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः कारणोपलम्भे सत्युपलम्भः उपलब्धस्य पश्चात्

(१) प्रतीतिः–पा॰ ६ पु॰। भवति–इत्यधिकं ५ पु॰। (२) सामान्यतो–पा॰ ६ पु॰।
(३) फलमुपलभ्य–पा॰ ७ पु॰। (४) प्रयोजनमनुपलभ्य–पा॰ ७ पु॰।
(५) प्रतीतिः–पा॰ ४ पु॰। (६) ज्ञानम्–पा॰ १ पु॰। (७) साहचार्यस्मरणात्–पा॰ १ पु॰।
(८) अग्न्यध्यवसायो–इत्यधिकं ३ पु॰। (९) तत्र–पा॰ ३ पु॰। नः अस्माकम्।
(१०) न नियतद्दिग्देशा–पा॰ २ पु॰। (११) नियमहेतोरभावात्–पा॰ ३ पु॰।

कारणानुपलम्भादनुपलम्भ इति कार्यस्य द्वावनुपलम्भावेक उपलम्भः कारणस्य चोपलम्भानुपलम्भाविति । एवमुपलम्भानुपलम्भैः पञ्चभिः सत्येवाग्नौ धूमस्य भावोऽसत्यभाव इति निश्चीयते । कार्यस्यैतदेव कार्यत्वं यत् तस्मिन् सत्येव भावोऽसत्यभाव इति तादात्म्यप्रतीत्याप्यविनाभावो निश्चीयते । भावस्य न स्वभावव्यभिचारो निःस्वभावत्वप्रसङ्गात् तादात्म्यनिश्चयो विपक्षे बाधकस्य प्रमाणप्रवृत्त्या सिद्ध्यति अप्रवृत्ते तु बाधके शतशः सहभावदर्शनेपि कदाचिदेतद्विपक्षे स्यादिति शङ्कायाः को निवारयितुं प्रभवति (1) । तदुक्तम् ।

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।
अविनाभावनियमोऽदर्शनान्न तु दर्शनात् ॥ इति

कार्यकारणभावान्नियामकात् स्वभावाद्वा नियामकादविनाभावनियमो न सपक्षे दर्शनाद्विपक्षे चादर्शनादिति । अत्रोच्यते । किं यत्र तादात्म्यतदुत्पत्ती तत्राव्यभिचारः । किं वा यत्राव्यभिचारस्तत्र तादात्म्यतदुत्पत्ती । न तावदाद्यः कल्पः सत्यपि तदुत्पादे धूमधर्मस्य पार्थिवत्वादेरग्निव्यभिचारात् । सत्यपि तादात्म्ये वृक्षत्वस्य विशेषाद् व्यभिचारात्(2) अथ यत्राव्यभिचारस्तत्र तादात्म्यतदुत्पत्ती तर्ह्यव्यभिचारसत्त्वे तयोर्गमकत्वम्(3) एवं चेत् अव्यभिचार एवास्तु गमकः किं तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां कार्यमपि हि न कार्यमित्येव गमयतीति नापि स्वभावः स्वभाव इति किं तर्हि तदव्यभिचारीत्यव्यभिचार एव गमकत्वे कारणं न तादात्म्यतदुत्पत्ती व्यभिचारात् । न चैवमुपपत्तिमारोहति धूमो वह्निना क्रियते न पार्थिवत्वादयस्तद्धर्मा इति वस्तुनो निर्भागत्वात् । नाप्येतदुपलब्धं शिंशपा वृक्षात्मिका न वृक्षः शिंशपात्मकः धवखदिरादिसाधारणत्वादिति तयोरभेदात् । यदि धवादिसाधारणी वृक्षता न शिंशपात्वं तदा नानयोरेकत्वं स्वभावभेदस्य भेदलक्षणत्वात् अभेदे तु यथा वृक्षत्वं सर्ववृक्षसाधारणं तथा शिंशपात्वमपि स्यात् न च तादात्म्ये गम्यगमकाभावे व्यावस्था युक्ता तस्याभेदाश्रयत्वात् यदि शिंशपात्वे गृह्यमाणे वृक्षत्वमगृहीतं क्व तादात्म्यं गृहीतं चेत्तत् क्वानुमानम् । अथोच्यते यथावस्थितौ धर्मौ शिंशपात्वं वृक्षत्वं च स्वयमेकात्म-

(१) को निवारयिता–पा॰ ३ पु॰ । (२) शिंशपाव्यभिचारात्–पा॰ ३ पु॰ ।
(३) अव्यभिचारे सिद्धे तयोर्गमकाङ्गत्वं–पा॰ ३ पु॰ ।

कमेव तत्र धर्मिणि गृह्यमाणे शिंशपात्वं[1] वृक्षत्वमपि गृहीतमेव । यथोक्तम् ॥

तस्माद् दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुणः ।
भागः कोऽन्यो न दृष्टः स्याद्यः प्रमाणैः परीक्ष्यते ॥ इति

यदेवं शिंशपाविकल्पो जातो न वृक्षविकल्पः स वृक्षशब्दस्मृत्यभावापराधात् शिंशपाशब्दसंस्कारप्रबोधजन्मना शिंशपाविकल्पेन चाशिंशपाव्यावृत्तिपर्यवसितेन नावृक्षव्यावृत्तिरुपनीयते सर्वविकल्पानां पर्यायत्वप्रसङ्गात् गम्यगमकभावश्च व्यावृत्त्योरेव नानयोर्न वस्तुनः तस्यान्वयाभावात् अवृक्षव्यावृत्त्यशिंशपाव्यावृत्ती च परस्परं भिन्ने व्यावर्त्यभेदात्[2] अतो यथोक्तदोषानुपपत्तिरिति । अहो पूर्वापरानुसन्धाने परं कौशलं पण्डितानां तादात्म्यमनुमानबीजं साध्यसाधनभूतयोर्व्यावृत्त्योः परस्परं भेद इति किमिदमिन्द्रजालम् वृक्षशिंशपयोस्तादात्म्यं तदात्मतया च व्यवस्थित[3]-योरवृक्षव्यावृत्त्यशिंशपाव्यावृत्त्योः सत्यपि भेदे यथाध्यवसायं तादात्म्यमिति चेत् सिद्धे तादात्म्ये सत्यशिंशपाव्यावृत्त्या धर्मिण्यवृक्षव्यावृत्तिरध्यवसेया तत्राध्यवसितायामवृक्षव्यावृत्तौ यथाध्यवसायं तादात्म्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयदोषः । व्याप्तिग्रहणवेलायामेकात्मतयाध्यवसितयोर्व्यावृत्त्योस्तादात्म्यसिद्धिरिति चेत् तथाध्यवसितयोरभेदः[4] काल्पनिकः यद्यनुमानं कल्पनासमारोपेणापि प्रवर्त्तेत न कश्चिदहेतुर्नाम प्रमेयत्वानित्यत्वयोरप्येकात्मतयाध्यवसितयोर्यथाध्यवसायं तादात्म्यसंभवात् विपक्षव्यावृत्त्यभावात् प्रमेयत्वस्यानित्यत्वेन सह तादात्म्याभाव इति चेत् सत्यम् वास्तवं तादात्म्यं नास्ति कल्पनासमारोपितं तावदस्त्येव तदेवानुमानोदयबान्धवं समर्थितवन्तो यूयमिति विपक्षादव्यावृत्तिरसत्समा अपि च तादात्म्ये तदुत्पादे च यस्य प्रतीतिर्विपक्षे हेत्वभावप्रतीत्या तदभावप्रतीतिरपि दृश्यानुपलब्धेरनुपलब्धिश्चानुमानभूतत्वात्[5] स्वसाध्येन विपक्षे हेत्वभावेन सह तादात्म्यप्रतीत्या तदुत्पादप्रतीत्या[6] वा प्रवर्तते तस्या अपि स्वसाध्येन

(१) शिंशपात्ववत्-पा॰ ३ पु॰ । (२) परस्परमभिन्ने व्यावृत्त्यभेदात्-पा॰ ४ पु॰ ।
(३) अध्यवसित-पा॰ ३ पु॰ । (४) तथाप्यनयोरभेदः-पा॰ ३ पु॰ । अभेदात्-पा॰ ४ पु॰ ।
(५) अनुमानान्तर्भूतत्वात्-पा॰ ३ पु॰ । (६) भूतत्वादप्रतीत्या-एवं १ पु॰ ।

तादात्म्यतदुत्पादनिश्चयो विपक्षे वृत्त्यभावप्रतीत्या तदभावप्रतीतिश्चानुपलब्ध्यन्तरसापेक्षा यावान् प्रतिषेधः स सर्वोप्यनुपलब्धिविषय इत्यभ्युपगमात् ततश्चानवस्थापाताद्व्यतिरेकासिद्धौ तादात्म्यतदुत्पादासिद्धेर्न स्वभावः कार्यं वा हेतुः किं च तादात्म्यतदुत्पत्त्यो(१)रभावेपि कृत्तिकोदयरोहिण्यस्तङ्गमनयो(२)र्गम्यगमकभावः प्रतीयते । तस्मात् कार्यकारणभावाद्वा नियमः स्वभावाद्वेत्यनालोचिताभिधानम् । स्वभावेन हि कस्यचित्केनचित् सह सम्बन्धो नियतो निरुपाधिकत्वात् उपाधिकृतो हि सम्बन्धः तदपगमार्थं निवर्तते न स्वाभाविकः । यदि धूमस्योपाधिकृतो वह्निसम्बन्ध उपाधय उपलब्धाः स्युः शिष्याचार्ययोरिव प्रत्यासत्तावध्ययनम् । न हि वह्निधूमयोरसकृदुपलभ्यमानयोस्तदुपाधीनामनुपलम्भे किञ्चिद्बीजमस्ति न चोपलभ्यमानस्य नियमेनानुपलभ्या भवन्त्युपाधयः ते हि यदि स्वरूपमात्रानुबन्धिनः(३) तथाप्यव्यभिचारसिद्धिः तत्कृतस्यापि सम्बन्धस्य यावद्द्रव्यभावित्वात् । अथागन्तवस्तत्कारणान्यपि प्रतीयेरन् उपाधयस्तत्कारणानि च सर्वाण्यतीन्द्रियाणीति गुर्वीयं कल्पना । यस्य चोपाधयो न सन्ति स धूमः कदाचित् स्वतन्त्रोप्युपलभ्येत यथेन्धनोपाधिकृतधूमसम्बन्धो वह्निः शुष्केन्धनकृताधिपत्यो विधूमः प्रत्यवमृश्यते । न च तथा संविदन्तरे धूमः कदाचिन्निरग्निराभाति तस्मादुपलब्धिलक्षणप्राप्तानामुपाधीनामनुपलम्भादभावप्रतीतौ उपलब्धानामनुपलम्भादभावप्रतीतौ उपलब्धानां शेषकालेन्धनावस्थाविशेषाणां पुनः पुनर्दर्शनेषु व्यभिचारादहेतुत्वनिश्चये सति निखिलदेशकालादिविशेषाध्याहारेण न उपाध्यभावोपलब्धिदोषः सहभावदर्शनजसंस्कारसहकारिणा निरस्तप्रतिपक्षशङ्केन चरमप्रत्यक्षेण धूमसामान्यस्याग्निसामान्येन स्वभावमात्राधीनं सहभावं निश्चित्य इदमनेन नियतमिति नियमं निश्चिनोति । यद्यपि प्रथमदर्शनेपि सहभावो गृहीतः तथापि न नियमग्रहणं न हि सहभावमात्रान्नियमः अपि तु निरुपाधिकसहभावात् निरुपाधिकत्वं च तस्य भूयोदर्शनाभ्यासावशेषमित्यतो न(४) भूयः सहभावग्रहणबलभुवा सविकल्पकप्रत्यक्षेण(५) सोऽध्यवसीयते इति । एतेन प्रत्यक्षे उपलब्धविद्यमानविषयत्वादतीतानागतासु व्यक्तिषु कथं

---

(१) तदुत्पादयोः-पा० ३ पु० । (२) कृत्तिकोदयरोहिण्यासत्तो गम्य-पा० ३ पु० ।
(३) अनुपलब्धिनः-पा० १ पु० । (४) मित्येतेन-इति साधुः । (५) निगमः-इत्यधिकं ३ पु० ।

नियमग्रहणमिति प्रत्युक्तम् । न हि विशेषनिष्ठं व्याप्तिग्रहणमाचक्ष्महे विशेषहान्या सामान्येन व्याप्तिग्रहणे तु सर्वत्रैव निर्विशङ्कः प्रत्ययः तस्य सर्वत्रैकरूपत्वात् किं व्यक्तयो व्याप्तावप्रविष्टा एव को वै ब्रूते न प्रविष्टा इति किं तु सामान्यरूपतया न विशेषरूपेण अत एव धूमसंवित्त्या वह्निमात्रमेवानुसन्दधानः तमनुधावति न विशेषमाद्रियते । यदि तु सामान्येन सर्वत्र निश्चितेपि नियमे निष्प्रामाणिकैराशङ्का क्रियते तदा त्वत्पक्षेपि प्रत्यक्षेण दृष्टासु वह्निधूमव्यक्तिषु गृहीतेपि कार्यकारणभावे देशकालव्यवहितात् तद्भावसन्देहादत्रानुमानाप्रवृत्तिं को निवारयति । अथोच्यते(१) भूयोदर्शनेन कार्यकारणभावो निर्द्धार्यते(२) सकृद्दर्शनेन तदुपाधिजत्वशङ्काया अनिवर्तनात् (३) । भूयोदर्शनं च सामान्यविषयं क्षणिकानां व्यक्तीनां पुनः पुनर्दर्शनाभावात् तेनानग्निव्यावृत्तस्याधूमव्यावृत्तस्य च सामान्यविषयः कार्यकारणभाव एकत्र निश्चीयमानः सर्वत्र विनिश्चितो भवति सामान्यस्यैकत्वादिति चेत् अस्माभिरपीत्थमेव सर्वत्र निश्चीयमानो नियमः किं भवद्भ्यो न रोचते । किं च भवतां प्रत्यक्षागोचरौ सामान्ये न कार्यकारणभावमनुभवतोऽवस्तुत्वात् व्यक्तयस्तादृश्यस्तासु सर्वाणि(४) प्रत्यक्षेण गृह्यन्ते । न चातीतानागतानां व्यक्तीनां मनसा संकलनमिति न्याय्यम् मनसो वहिरर्थे स्वातन्त्र्येन्धबधिराद्यभावप्रसङ्गात् दृष्टासु व्यक्तिषु कार्यकारणभावोऽध्यवसायश्चादृष्टासु नानुमानोदयस्तदन्यत्वात् । नापि व्यक्तीनां साध्यसाधनभावो युक्तः परस्परमनन्वितत्वात् । न च तासामेकेन सामान्येनोपग्रहः(५) वस्त्ववस्तुनोः सम्बन्धाभावात् असम्बद्धस्योपग्राहकत्वे चातिप्रसङ्गात् । तत्किंविषयः प्रत्यक्षसाधनस्तदुत्पादविनिश्चयः यस्मादनुमानप्रवृत्तिरिति न विद्मः । एवं देशकालाविनाभूतमितरस्य लिङ्गम् । यथा धूमो वह्नेर्लिङ्गम् । एवं देशाविनाभूतं कालाविनाभूतं चेतरस्य साध्यधर्मस्य लिङ्गम् । यथा कश्मीरेषु सुवर्णभाण्डागारिकपुरुषैर्यवबाटिकासंरक्षणं यवनालेषु हेमाङ्कुरोद्भेदस्य लिङ्गम् । कालाविनाभूतं यथा प्राग्ज्योतिषाधिपतेर्वेश्मनि प्रातर्गायनादीनि नृपतिप्रबोधस्य लिङ्गम् । यदि देशकालाविनाभावमात्रेण गमकत्वं ननु सूत्रविरोधः अस्येदं

(१) अत्र व्यक्ते-पा० १ पु० । (२) निवर्त्यते-पा० १ पु० । निवार्यते-पा० २ पु० ।
(३) शङ्कया निवर्तनात्-पा० ४ पु० । (४) सर्वान्-पा० ३ पु० । (५) संग्रहः-पा० १ पु० ।

कार्यं कारणं संयोगि विरोधि समवायि चेति लैङ्गिकमिति तत्राह। शास्त्रे कार्यादिग्रहणं निदर्शनार्थं कृतं नावधारणार्थमिति। अस्येदमिति सूत्रे कार्यादीनामुपादानं लिङ्गनिदर्शनार्थं कृतम् न त्वेतावन्त्येव लिङ्गानीत्यवधारणार्थम्। कथमेतदित्याह। कस्मादिति। उत्तरमाह। व्यतिरेकदर्शनादिति। कार्यादिव्यतिरेकेणाप्यनुमानदर्शनात् नावधारणार्थम्। तत्र यत्र कार्यादीनां व्यतिरेकस्तद्दर्शयति। यथाध्वर्युरों श्रावयन् व्यवहितस्य होतुर्लिङ्गमिति। अध्वर्युर्होतारमों इत्येवं श्रावयति नान्यमित्येवं यस्य पूर्वमवगतिभूतस्य ओं इति श्रावयन्तमध्वर्युं प्रतीत्य कुड्यादिव्यवहिते होतरि अनुमानं होताप्यत्रास्तीति। न चाध्वर्युः होतुः कार्यं न कारणं न संयोगे न च विरोधे न समवाये चेति व्यतिरेकः। उदाहरणान्तरमाह। चन्द्रोदयः समुद्रवृद्धेरित्यादि। यदा चन्द्र उदेति तदा समुद्रो वर्द्धते कुमुदानि च विकसन्तीति नियमो येनावगतः तस्य चन्द्रोदयः समुद्रवृद्धेः कुमुदविकाशस्य च लिङ्गं स्यात्। न च चन्द्रोदयः समुद्रवृद्धिकुमुदविकाशयोः कार्यमुदयो हि चन्द्रस्य विशिष्टदेशसंयोगः स च चन्द्रक्रियाकार्यो न समुद्रवृद्ध्यादिनिमित्तः। न चायं समुद्रवृद्धेः कारणं नापि कुमुदविकाशस्य उत्कल्लोललक्षणाया वृद्धेः पत्राणां परस्परविभागलक्षणस्य च विकाशस्य तत्कालसन्निहितकारणाधीनकर्मजन्यत्वादित्यादि वाच्यम्। शरदि जलप्रसादोऽगस्त्योदयस्य। प्रसादो वैशद्यं तच्छरदि प्रतीयमानमगस्त्योदयस्य लिङ्गम् न कालान्तरे व्यभिचारात्। कार्यादिव्यतिरिक्तमपि यदि लिङ्गमस्ति तर्हि नूनं तत्र सर्वलिङ्गानामनवरोधादत आह। एवमादि तत् सर्वमस्येदमिति सम्बन्धमात्रवचनात् सिद्धमिति। अध्वर्युरोंश्रावयतीत्येवमादिपदाविनाभूतं लिङ्गं तत्सर्वमस्येदमितिपदेन सम्बन्धमात्रवचनात् सिद्धं परिगृहीतम्। अर्थान्तरमर्थान्तरस्य लिङ्गमिति न युज्यते भवति प्रसक्तिः स्यादिति पर्यनुयोगमाशङ्क्येदमुक्तं सूत्रकारेणास्येदमिति। लिङ्गमित्यन्यत्वाविशेषेप्यस्य साध्यस्येदं सम्बन्धीति कृत्वा अस्येदं लिङ्गं न सर्वस्येति सामान्येन सम्बन्धिमात्रस्य लिङ्गत्वप्रतिपादनात्। यद्यस्य देशकालाद्यविनाभूतं तत्तस्य लिङ्गमित्युक्तं तदेव हि तस्य यद्यस्याव्यभिचारित्वेन व्यभिचारि न तत् तस्यान्यत्रापि भावात्। अपि भोः किमस्येदं कार्यमिति न सम्बध्नातीति ब्रूमहे कार्यादिग्रहणं तर्हि किमर्थं निदर्शनार्थमित्युक्तम्। अवश्यं हि

शिष्यस्योदाहरणनिष्ठं कृत्वा किमप्यव्यभिचारि लिङ्गं दर्शनीयमिति सूत्रे कार्यादिकमुदाहृतम् । न तावन्त्येव लिङ्गानीत्यर्थः । भेदं कथयति । तत्तु द्विविधं दृष्टं सामान्यतो दृष्टं चेति । चशब्दोऽवधारणार्थः । तदनुमानं द्विविधमेव दृष्टमेकमपरं सामान्यतो दृष्टम् । तत्र तयोर्मध्ये दृष्टं प्रसिद्धसाध्ययोर्जात्यभेदे ऽनुमानम् । प्रसिद्धं यत्पूर्वं लिङ्गेन सह दृष्टं साध्यं यत् सम्प्रत्यनुमेयं तयोरत्यन्तजात्यभेदे सति यदनुमानं तद्दृष्टम् । यथा गव्येव सास्नामात्रमुपलभ्य देशान्तरे गवि प्रतिपत्तिः पूर्वं गोत्वजातिविशिष्टायामेव गोव्यक्तौ सास्नोपलब्ध्या सम्प्रत्यपि गोत्वजातिविशिष्टायामेव गोव्यक्तेरनुमानमत्यन्तजात्यभेदे इदं च दृष्टमित्याख्यायते । सास्नामात्रदर्शनाद्वनान्तरे यदनुमीयते गोत्वसामान्यं तस्य स्वलक्षणं पूर्वं नगरे दृष्टमिति कृत्वा । प्रसिद्धसाध्ययोरत्यन्तजातिभेदे लिङ्गानुमेयधर्मसामान्यानुवृत्तितोऽनुमानं सामान्यतो दृष्टम् । प्रसिद्धं लिङ्गेन सह प्रतीतं साध्यमनुमेयं तयोरत्यन्तजातिभेदे सति लिङ्गं चानुमेयधर्मश्च लिङ्गानुमेयधर्मौ तयोः सामान्ये लिङ्गानुमेयधर्मसामान्ये तयोरनुवृत्तिः लिङ्गानुमेयधर्मसामान्यानुवृत्तिः ततो लिङ्गसामान्यस्य साध्यसामान्येन सहाविनाभावात् यदनुमानं तत् सामान्यतो दृष्टम् । यथा कर्षकवणिग्राजपुरुषाणां प्रवृत्तेः फलवत्त्वमुपलभ्य वर्णाश्रमिणामपि दृष्टं प्रयोजनमनुद्दिश्य प्रवर्तमानानां फलानुमानम् । कर्षकादिप्रवृत्तेः फलं दृष्ट्वा वर्णाश्रमिणां प्रवृत्तेरपि फलानुमानं कर्षकस्य प्रवृत्तेः फलं शस्यादिकं वणिग्राजपुरुषस्य च प्रवृत्तेः फलं काञ्चनमणिमुक्तावाजिवारणादिकं वर्णाश्रमिणां च प्रवृत्तेः फलं स्वर्गादिकमित्यनयोरत्यन्तजातिभेदः । अनुमानोदयस्तु प्रवृत्तित्वसामान्यस्य फलवत्त्वसामान्येनाविनाभावात् । अत एव चेदं सामान्यतो दृष्टमुच्यते सामान्येन नियमदर्शनात् । यः पुनरत्रानुमेयः स्वर्गादिलक्षणः फलविशेषो नैतज्जातीयस्य फलस्य नियमो दृष्टो वर्णाश्रमिणां प्रवृत्तेरपि जीविकामात्रमेव प्रयोजनमिति बार्हस्पत्याः(१) । तदर्थमाह । दृष्टं प्रयोजनमनुद्दिश्येति । सन्त्येव तथाविधाः पुरुषाः ये खलु दृष्टनिस्पृहा वानप्रस्थादिकं व्रतमाचरन्ति । तेषां प्रवृत्तेरिदं

(१) अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम् ।
बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः ॥
इत्यादि बार्हस्पत्यं सूत्रं सर्वदर्शनसंग्रहादावाभाणकत्वेनोद्धृतम् ॥

फलानुमानमिति न सिद्धः साध्यत इत्यर्थः । प्रमाणशब्दः करणव्युत्पत्तिसिद्धो न फलं विना पर्यवस्यति अतः प्रमाणफलविभागं दर्शयति । तत्र लिङ्गदर्शनं प्रमाणमिति । तत्रानुमाने लिङ्गज्ञानं प्रमाणं प्रमीयते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रमितिः प्रमाणस्य फलमग्निज्ञानम् । यद्यपि लिङ्गलिङ्गिज्ञानयोरुत्पत्त्यपेक्षया विषयभेदस्तथापि लिङ्गज्ञानस्यापि लिङ्गिनि ज्ञानोत्पत्तौ व्यापाराल्लिङ्गिविषयत्वं ततश्च प्रमाणफलयोर्न व्यधिकरणत्वम् । प्रकारान्तरमाह । अथवेति । अग्निज्ञानं प्रमाणं प्रमितिः प्रमाणस्य फलम् अग्नौ गुणदोषमाध्यस्थ्यदर्शनं गुणदर्शनं सुखसाधनमेतदिति ज्ञानम् दोषदर्शनं दुःखसाधनत्वज्ञानं माध्यस्थ्यदर्शनं सुखदुःखसाधनत्वाभावज्ञानमग्निज्ञाने सति तथाप्रतीत्युत्पादात् । एतत्स्वनिश्चितार्थमनुमानं निश्चितमिति भावे निष्ठा स्वनिश्चितार्थे स्वनिश्चयार्थमेतदनुमानमित्यर्थः ॥

शब्दादीनामप्यनुमाने ऽन्तर्भावः समानविधित्वात् । यथा प्रसिद्धसमयस्यासन्दिग्धलिङ्ग(१)दर्शनप्रसिद्ध्य(२)नुस्मरणाभ्यामतीन्द्रिये ऽर्थे भवत्यनुमानमेवं (३) शब्दादिभ्योऽपीति । श्रुतिस्मृतिलक्षणोऽप्याम्नायो वक्तृप्रामाण्यापेक्षः तद्वचनादाम्नायप्रामाण्यम्(४) लिङ्गाच्चानित्यो बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे(५) बुद्धिपूर्वो ददातिरित्युक्तत्वात्(६) ॥

शब्दादीन्यपि प्रमाणान्तराणि सङ्गिरन्ते वादिनः तानि कस्मादिह नोक्तानि इति पर्यनुयोगमाशङ्क्य तेषामत्रैवान्तर्भावान्न पृथगभिधान(७)मित्याह । शब्दादीनामपीति । शब्दादीनामनुमाने ऽन्तर्भावोनुमानाव्यतिरेकित्वं समानविधित्वात् समानप्रवृत्तिप्रकारत्वात्(८) यथा व्याप्तिग्रहणबलेनानुमानं प्रवर्तते तथा शब्दादयोपीत्यर्थः । शब्दोऽनुमानं व्याप्तिबलेनार्थप्रतिपादकत्वाद्धूमवत् ।

(१) समवायस्य लिङ्ग–पा॰ १ पु॰ । (२) प्रसिद्धार्था–पा॰ ६ पु॰ । (३) तथा–पा॰ ६ पु॰ ।
(४) वैशेषिकसूत्रे अ॰ १ आ॰ १ सू॰ ३ । (५) वेदः–पा॰ २ पु॰ । अ॰ ६ आ॰ १ सू॰ १ ।
(६) अ॰ ६ आ॰ १ सू॰ ३ । (७) पृथगनभिधानम्–पा॰ ३ पु॰ । (८) समानप्रकारत्वात्–पा॰ १ पु॰ ।

समानविधित्वमेव दर्शयति । यथेति । प्रसिद्धः समयो(१)ऽविनाभावो यस्य पुरुषस्य तस्य लिङ्गदर्शनप्रसिद्ध्यनुस्मरणाभ्यां लिङ्गदर्शनं यत्र धूमस्तत्राग्निरित्येवं भूतायाः प्रसिद्धेरनुस्मरणं च ताभ्याम् यथाऽतीन्द्रियेऽर्थे भवत्यनुमानं तथा शब्दादिभ्योपीति । तावद्धि शब्दो नार्थं प्रतिपादयति यावदयमस्याव्यभिचारीत्येवं नावगम्यते ज्ञाते त्वव्यभिचारे प्रतिपादयन् धूम इव लिङ्गं स्यात् । अत्राह कश्चित् । अनुमाने साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी प्रतीयते शब्दादर्थानुमाने को धर्मी न तावदर्थस्तस्य तदानीमप्रतीयमानत्वात् शब्दो धर्मीति चेत् किमस्य साध्यम् अर्थवत्त्वं चेन्न पर्वतादेरिव वह्न्यादिना शब्दस्यार्थेन सह संयोगसमवायादिलक्षणः कश्चित् सम्बन्धो निरूप्यते येनायमर्थविशिष्टः साधनीयः । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव एव हि तयोः सम्बन्धः सोऽर्थप्रतीत्युत्तरकालीनो नार्थप्रतिपादनात् पूर्वं सम्भवति । नाप्यग्निधूमयोरिव शब्दार्थयोरस्त्यविनाभावनियमो देशकालव्यभिचारात् तद्व्यभिचारश्चासत्यपि युधिष्ठिरे कलौ युधिष्ठिरशब्दप्रयोगात् असत्यामपि लङ्कायां जम्बुद्वीपे लङ्काशब्दश्रवणात् । तस्मादनुमानसामग्रीवैलक्षण्या(२)च्छब्दो नानुमानं(३) देशविशेषेष्वर्थव्यभिचारात् । न धूमो वह्निं क्वचिद्व्यभिचरति शब्दस्तु स्वार्थं व्यभिचरति । तथा हि चौर(४) इति भक्ताभिधानं दाक्षिणात्यानाम् आर्यावर्तनिवासिनां तु तस्कराभिधानम् । यदि च शब्दोऽनुमानं चेद्रूप्यप्रतीत्यास्य(५) प्रामाण्यनिश्चयः स्यात् नाप्तोक्तत्वप्रतीत्या तत्प्रतीत्या तु निश्चीयमाने प्रामाण्ये ऽनुमानाद्व्यतिरिच्यते एव एवं वैधर्म्यात् । अत्रोच्यते । यदूर्ध्वीकृतायां तर्जन्यां देशकालव्यवहितेष्वर्थेषु दशसंख्यानुमानं न तत्र संख्या धर्मिणी अप्रतीयमानत्वात् । नापि तर्जनीविन्यासो धर्मी तस्य प्रतिपाद्यमानतया दशसंख्यया सह सम्बन्धान्तराभावेन(६) तद्विशिष्टप्रतिपादनायोगात् । नाप्यनयोरेकदेशता नाप्येककालत्वं कथमनुमानप्रवृत्तिः क्रयविक्रयव्यवहारे वणिजां तथाविधतर्जनीविन्यासस्य दशसंख्याप्रतिपादनाभिप्रायाव्यभिचारोपलम्भात् कर्तुस्तत्प्रतिपादनाभिप्रायावगतिमुखेनास्य दशसंख्याप्रतीतिहेतुत्वमिति चेच्छब्दस्याप्येवमेव । प्रथमं गोशब्दादुच्चारिताद्वक्तुः

(१) समवायो-पा० १ पु० । (२) वैधर्म्यात्-पा० ३ पु० ।
(३) इतोपि नानुमानं-इत्यधिकं ३ । ४ पु० । (४) चोर-पा० १ पु० । एवमग्रेपि ।
(५) प्रसिद्धसमयस्येत्यादिना । (६) भावे ऽत्र-पा० १ पु० ।

ककुदादिमदर्थविवक्षा गम्यते स्वसन्ताने गोशब्दोच्चारणस्य तदर्थविवक्षापूर्वकत्वोपलम्भात् तदर्थविवक्षया चार्थानुमानम् । अयं चात्र प्रयोगः । पुरुषो धर्मी ककुदादिमदर्थविवक्षावान् गोशब्दोच्चारणकर्तृत्वादहमिवेति । अर्थाभावेप्यनाप्तानां विवक्षोपलब्धेर्न विवक्षातोऽर्थसिद्धिरिति चेत् शब्दादपि कथं तत्सिद्धिः भ्रान्त्या विप्रलम्भधिया वार्थशून्यस्य शब्दस्य प्रयोगात् । आप्तोक्ताच्छब्दादर्थप्रतीतिरिति चेत् आप्ताभिप्रायादेवार्थस्याधिगतिरिति समानार्थः(१) । यस्तु सत्यपि लिङ्गत्वे देशविशेषे शब्दस्यार्थस्य व्यभिचारो न धूमस्य(२) । तत्रैष न्यायः धूमः स्वाभाविकेन सम्बन्धेनाग्नेर्लिङ्गं शब्दस्तु चेष्टावत् पुरुषेच्छाकृतेन सङ्केतेन प्रवर्तमानो यत्र यत्रार्थे पुरुषेण सङ्केत्यते तस्य तस्यैवार्थस्य विवक्षावगति(३) द्वारेण लिङ्गम् । अत एवास्मादाप्तप्रयुक्तत्वानुसारेण चेष्टादिवत् तावदर्थनिश्चये सातत्योर्ध्वगत्यादिधर्मविशिष्टस्येव धूमस्याप्तोक्तस्यैव शब्दस्यार्थाव्यभिचारसम्भवात् । शब्दस्यार्थप्रतिपादनं(४) मुख्यया वृत्त्या किं न कल्प्यते सम्बन्धाभावात् असम्बद्धस्य गमकत्वे चातिप्रसङ्गादस्ति(५) स्वाभाविकः सम्बन्ध इति चेन्न शब्दस्यैकस्य देशभेदेन नानार्थेषु प्रयोगात् । यत्रायमार्यैः प्रयुज्यते तत्रास्य वाचकत्वम् इतरत्र सङ्केतानुरोधात् प्रवृत्तस्य लिङ्गत्वमिति चेन्न तुल्य एव तावच्चौरशब्दस्तस्करे भक्ते च प्रतीतिकरः । तत्रास्य तस्करे वाचकत्वं भक्ते च लिङ्गत्वमिति नास्ति विशेषहेतुः । आर्याणामपि चौरशब्दादर्थप्रतीतिः(६) लिङ्गपूर्विका चौरशब्दजनितप्रतिपत्तित्वात्(७) उभयाभिमतदाक्षिणात्यप्रयुज्यमानचौरशब्दजनितप्रतिपत्तिवत् (८) । न च स्वाभाविकसम्बन्धसद्भावे प्रमाणमस्ति शब्दस्य वाच्यनिष्ठा स्वाभाविकी वाचकशक्तिरेवोभयत्र दत्तपदत्वात् सम्बन्ध इत्युच्यते भवद्भिः । तथा चोक्तम् । शक्तिरेव हि सम्बन्ध इति । शब्दशक्तेश्च स्वभावादेव वाच्यनिष्ठत्वे व्युत्पन्नवदव्युत्पन्नोपि शब्दादर्थं प्रतीयात् शब्दस्यार्थस्य तयोः सम्बन्धस्य च संभवात् ज्ञातः सम्बन्धोऽर्थप्रत्ययहेतुर्न सत्तामात्रेणेति चेत् । यथाहुः ॥

---

(१) समानम्-पा· ३ पु· । (२) देशविशेषे लब्धस्यार्थस्य व्यभिचारो न धूमस्य-पा· १ पु· ।
(३) विवक्षाधिगति-पा· ३ पु· । (४) अर्थप्रतिपादकत्वमेव-पा· ३ पु· ।
(५) शब्दार्थयोरस्ति-पा· ३ पु· । (६) चौरशब्दार्थप्रतीतिः-पा· ३ पु· ।
(७) प्रतीतित्वात्-पा· ३ पु· । (८) प्रतीतिवत्-पा· ३ पु· ।

ज्ञापकत्वाद्धि सम्बन्धः स्वात्मज्ञानमपेक्षते ।
तेनासौ विद्यमानोऽपि नागृहीतः प्रकाशते(१) ॥ इति

कीदृशं तस्य सम्बन्धस्य ज्ञानम् । अस्य शब्दस्यायमर्थो वाच्य इत्येवंभूतमिति चेत् तत्कस्माद्भवति । वृद्धव्यवहारादिति चेत् एतदेवाभिधानाभिधेयालम्बनज्ञानं परस्परं व्यवहरद्भिर्वृद्धैः पार्श्वस्थस्य बालकस्य क्रियमाणं सङ्केतो व्युत्पत्तिरिति चाभिधीयमानं संस्कारद्वारेणार्थप्रतीतिकारणमस्तु किं सम्बन्धान्तरेण । शब्दस्य हि निजं सामर्थ्यं शब्दत्वम् आगन्तुकं च सामर्थ्यं सङ्केतो विशिष्टा चानुपूर्वी तस्मादेव सामर्थ्यद्वितयात् तदर्थप्रत्ययोपपत्तिः सम्बन्धान्तरकल्पनावैयर्थ्यम् दृष्टात् कार्योपपत्तावदृष्टकल्पनानवकाशात् । ननु यदि वक्तृद्वारेण(२) शब्दोऽर्थावबोधकः तदा वेदवाक्यादर्थप्रत्ययो न घटते वक्तुरभावादत आह । श्रुतिस्मृतिलक्षणोऽप्याम्नायो वक्तृप्रामाण्यापेक्ष इति । न केवलं लौकिक आम्नायः श्रुतिस्मृतिलक्षणोऽप्याम्नायो वक्तुः प्रामाण्यमपेक्ष्य प्रत्यायकः शब्दो वक्त्रधीनदोषो न त्वयमसुरभिगन्धवत्स्वभावत एव दुष्टः । यथोक्तम् ॥

शब्दे कारणवर्णादिदोषा वक्तृनराश्रयाः(३) ।
न हि स्वभावतः शब्दो दुष्टोऽसुरभिगन्धवत् ॥

नित्यत्वे वेदस्य वक्तुरभावात् दोषाणामनवकाशे सति निराशङ्कं प्रामाण्यं सिद्ध्यति पौरुषेयत्वे तु निर्विचिकित्सं प्रामाण्यं न लभ्यते कदाचित् पुरुषाणां रागद्वेषादिभिरयथार्थस्यापि वाक्यस्य दर्शनात् तत्राह । तद्वचनादाम्नायप्रामाण्यमिति । तदित्यनागता(४)वेक्षणन्यायेनास्मद्बुद्धिभ्यो लिङ्गमृषेरिति(५)सूत्रे प्रतिपादितस्यास्मद्विशिष्टस्य वक्तुः परामर्शः तद्वचनात् तेन विशिष्टेन पुरुषेण प्रणयनादाम्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यम् । अयमभिसन्धिः । दोषाभावप्रयुक्तं प्रामाण्यं न नित्यत्वप्रयुक्तं सत्यपि नित्यत्वे श्रोत्रमनसोरागन्तुकदोषैः क्वचिदप्रामाण्यात् असत्यपि नित्यत्वे प्रमृष्टदोषाणां चक्षुरादीनां प्रामाण्यात् । दोषाश्च पुरुषविशेषे नैव सन्तीत्युपपादितम् । तेनैतत्प्रोक्तस्याम्नायस्य(६) सत्यपि पौरुषेयत्वे प्रामाण्यम् । न हि यथार्थद्रष्टा प्रक्षीणरागद्वेषः

(१) प्रकाशकः-पा॰ २ । ४ पु॰ । (२) वक्तुर्विवक्षाद्वारेण-पा॰ ३ पु॰ ।
(३) वक्तनुगाश्रयाः-पा॰ ४ पु॰ । (४) तदित्यत्र गता-पा॰ ३ पु॰ ।
(५) अस्मद्बुद्धिभ्यो विशिष्टा बुद्धिस्तत्सद्भावे लिङ्गमित्यर्थः । लिङ्गमृष्टेः-पा॰ २ पु॰ ।
(६) तेन तत्प्रयुक्तस्य वेदस्य-पा॰ ३ पु॰ ।

कृपावानुपदेशाय प्रवृत्तोऽयथार्थमुपदिशतीति शङ्कामारोहति । अथ पुरुषविशेषप्रणीतो वेद इति कुत एषा प्रतीतिरिति सर्वैर्वर्णाश्रमिभिरविगानेन तदर्थपरिग्रहात् । यत्किञ्चनपुरुषप्रणीतत्वे तु वेदस्य बुद्धादिवाक्यवन्न सर्वेषां परीक्षकाणामविगानेन तदर्थानुष्ठानं स्यात् कस्यचिदप्रामाण्यावबोधेन विसंवादप्रतीतेरपि सम्भवात् । यत्र च सर्वेषां संवादनियमः तत्प्रमाणमेव यथा प्रत्यक्षादिकम् । प्रमाणं वेदः सर्वेषामविसंवादिज्ञानहेतुत्वात् प्रत्यक्षवत् । यत्तु दृष्टार्थेषु कर्मस्वनुष्ठानात् क्वचित्फलादर्शनं न तदस्य प्रामाण्यं प्रतिक्षिपति सामग्रीवैगुण्यनिबन्धनत्वात् तन्निबन्धनत्वं च यथावत्सामग्रीसम्भवे सति फलदर्शनात् । आप्तोक्तत्वादाम्नायस्येति([1]) न युक्तम् तदर्थानुष्ठानकाले ऽभियुक्तैरनुष्ठातृभिः स्मृत्ययोग्यस्य कर्तुरस्मरणादभावसिद्धेरत आह । लिङ्गाच्चानित्य इति । तद्वचनादाम्नायप्रामाण्यमित्यत्रोक्तमाम्नायपदं प्रकृतत्वादिह सम्बध्यते लिङ्गादाम्नायोऽनित्यो गम्यते इत्यर्थः । लिङ्गमुपन्यस्यति । बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेद इति । वाक्यस्य कृतिर्वेद इति वाक्यस्य कृतिर्वाक्यरचना बुद्धिपूर्विका वाक्यरचनात्वात् लौकिकवाक्यरचनावत् । लिङ्गान्तरमाह । बुद्धिपूर्वा ददातिरित्युक्तत्वात् । वेदे ददातिशब्दो बुद्धिपूर्वको ददातिरित्युक्तत्वाल्लौकिकददातिशब्दवत् । यच्चेदमस्मर्यमाणकर्तृकत्वादिति तदसिद्धम् । प्रजापतिर्वा इदमेक आसीन्नाहरासीन्न रात्रिरासीत् स तपोऽतप्यत तस्मात् तपसश्चत्वारो वेदा अजायन्त इत्याम्नायेनैव कर्तृस्मरणात्([2]) जीर्णकूपादिभिर्व्यभिचाराच्च । तदेवमनित्यत्वे वेदस्य सिद्धे पुरुषवचसां द्वैतोपलम्भात् प्रामाण्यसन्देहे सति दृष्टे विषये कदाचिदर्थसन्देहात् प्रवृत्तिर्भवत्यपि अदृष्टे तु विषये प्रचुरवित्तव्ययशरीरायाससाध्ये तावत् प्रेक्षावान्न प्रवर्तते यावत् तद्विषय([3])वाक्यस्य प्रामाण्यं नावधारयति । दृष्टं च लोके वचसः प्रामाण्यं वक्तृगुणावगतिपूर्वकं तेन वेदे ऽपि तथैव प्रामाण्यान्निर्विचिकित्समनुष्ठानं स्यात् । अत्रैके वदन्ति । नाप्तोक्तत्वनिबन्धनं वचसः प्रामाण्यं सर्वप्रमाणानां स्वत एव प्रामाण्यादिति । ते इदं प्रष्टव्याः । प्रामाण्यमेव तावत् किमुच्यते किमर्थाव्यभिचारः किं वा यथार्थपरिच्छेदकत्वम् । न तावदर्थाव्यभिचारः सत्यपि वह्निनियतत्वे धूमस्य प्रमत्तस्य कुतश्चिन्निमि-

---

(१) आप्तोक्तत्वमाम्नायस्येति-पा॰ २ । ४ पु॰ ।
(२) कर्तृत्वस्मरणात्-पा॰ २ पु॰ । (३) यावद्विषय-पा॰ २ पु॰ ।

त्तादनुत्पादिताग्निज्ञानस्य प्रामाण्याभावात् नीलपीतादिषु प्रत्येकं व्यभिचारेऽपि चक्षुषो यथार्थज्ञानजनकत्वेनैव प्रामाण्यात्। अथ यथार्थपरिच्छेदकत्वं प्रामाण्यं तत् किं स्वतो ज्ञायते स्वतो वा जायते किं वा स्वतो व्याप्रियते। यदि तावज्ज्ञानेन स्वप्रामाण्यं स्वयमेव ज्ञायेत यथार्थपरिच्छेदकमहमस्मीति न तर्हि प्रमाणे यथार्थमिदमयथार्थं वेति संशयः कदाचिदपि स्यात् विपर्ययज्ञाने च प्रवृत्तिर्न भवेत्। अथ स्वात्मनि क्रियाविरोधादात्मानमगृह्णद्विज्ञानमात्मनो यथार्थपरिच्छेदकत्वं न गृह्णाति तर्हि तत्परिच्छेदाय परमपेक्षितव्यम् प्रमाणेन विना प्रमेयप्रतीतेरभावात् प्रामाण्यस्यापि प्रमीयमानदशायां प्रमेयत्वादिति परतः प्रामाण्यमेव। परेण प्रामाण्ये ज्ञायमाने परेण ज्ञेयं तस्यापि प्रामाण्यमपरेण ज्ञेयं तस्याप्यन्येनेत्यनवस्थेति चेत् नानवस्था सर्वत्र प्रामाण्ये जिज्ञासाभावात्। प्रमाणं हि स्वोत्पत्त्यैवार्थं परिच्छिनत्ति न ज्ञातप्रामाण्यं तेन त्वर्थे परिच्छिन्नेऽपि यत्र कुतश्चिन्निमित्तात् प्रमाणमिदमप्रमाणं वेति संशये जाते विषयसन्देहात् पुरुषस्याप्रवृत्तिः तत्रास्य प्रवृत्त्यर्थं करणान्तरात् प्रामाण्यजिज्ञासा भवति अनवधारिते प्रामाण्ये संशयानुच्छेदात्। यत्र पुनरत्यन्ताभ्यासपाटवादखिलविशेषग्रहणाद्वा प्रमृष्टसन्देहकलङ्कोल्लेखमेव प्रमाणमुदेति तत्र तदुत्पत्त्यैवार्थनिश्चये प्रमातुर्निराकाङ्क्षत्वात् प्रतिपित्सैव[1] नास्तीति न प्रमाणान्तरानुसरणम्। यस्तु तत्रापि ज्ञानस्योभयथा दर्शनेन सन्देहमारोपयति स न शक्नोत्यारोपयितुं तदर्थनिश्चयेनैव पराहतत्वात्। यथाह मण्डनो ब्रह्मसिद्धौ। अनाश्वासो ज्ञायमाने ज्ञानेनैवापबाध्यते[2] इति। यदि प्रवृत्त्यर्थं प्रामाण्यं विजिज्ञास्यते यत्रानवधारितप्रामाण्यस्यैवार्थसंशयात् प्रवृत्तिरभूत् तत्रार्थप्राप्तिपरितुष्टस्य प्रामाण्ये जिज्ञासा नास्ति कथं प्रवृत्तिसामर्थ्यात् प्रमाणस्यार्थवत्त्वावधारणम्। न तत्रापि कर्षकस्येव[3] बीजपरीक्षार्थं प्रामाण्यपरीक्षार्थमेव प्रवृत्तिरस्यास्त्येव तदर्थिता यस्य प्रामाण्यसन्देहादर्थे सन्दिहानस्यार्थग्रहणार्थमेव प्रवृत्तिर्जाता तस्यार्थप्राप्तिचरितार्थस्यानभिसंहितमपि प्रामाण्यावधारणं वस्तुसामर्थ्याद्भवति प्रवृत्तिसामर्थ्यस्य प्रामाण्याव्यभिचारात्। तदेवं तावत् प्रामाण्यं स्वतो न ज्ञायते नापि

---

(१) प्रामाण्यप्रतिपित्सैव–पा· ३ पु·।

(२) अनाश्वासो हि विज्ञाने ज्ञानेनैवापबाध्यत इति–पा· ३ पु·। अनाश्वासो ब्रह्मज्ञाने–पा· १ पु·।

(३) कार्षकस्येव–पा· ४ पु·।

स्वतो जायते। यदि ज्ञानमुत्पद्य पश्चात् स्वात्मनि यथार्थपरिच्छेदकत्वं जनयति प्रतिपद्येमहि तस्य स्वतः प्रमाणताम् यथार्थावबोधस्वभावस्यैव तस्य कारणादुत्पत्तिं पश्यन्तः परापेक्षमेव तस्य प्रामाण्यं मन्यामहे। अथ अन्यसे प्रमाणं स्वयमेव स्वकीयं प्रामाण्यं जनयतीति स्वतः प्रमाणत्वं न ब्रूमः अपि तु ज्ञानं प्रामाण्योत्पादाय स्वोत्पादककारणकलापादन्यन्नापेक्षते इति स्वतः प्रामाण्यम्। एतदप्यसत्। यदि ह्यन्यूनानतिरिक्तज्ञानोत्पादिकैव सामग्री प्रामाण्ये कारणं विपर्ययज्ञानं कुतः यथार्थज्ञानजननं कारणानां स्वभावः स यदा दोषैः प्रच्याव्यते तदा तान्ययथार्थज्ञानं जनयन्ति यदा तु स्वभावप्रच्युतिहेतवो दोषा न भवन्ति तदा तेषां यथार्थज्ञानजननमेव स्वभावो व्यवतिष्ठते इति चेत्। तत् किं वक्तृज्ञान(१)मात्रादेव तत्पूर्वके वाक्ये यथार्थतोत्पादः। एवं सति सर्वमेव वाक्यमवितथं स्यात्। अथ प्रमाणज्ञानाद्वाक्ये(२) यथार्थतोत्पादः न तर्हि कारणस्वरूपमात्रात् प्रामाण्यमपि तु तद्गुणात् शब्दस्य कारणमर्थज्ञानं तस्य गुणो यथार्थत्वम् अयथार्थत्वं च दोषः। तत्र यथार्थताया वाक्यप्रामाण्यहेतुत्वे कारणगुणादेव तस्य प्रामाण्यं न स्वरूपमात्रात् शब्दस्य च गुणात् प्रामाण्ये ज्ञानान्तराणामपि तथैव स्यात्। विवादाध्यासितानि विज्ञानानि कारणगुणाधीनप्रामाण्यानि प्रमाणज्ञानत्वाच्छब्दाधीनप्रमाणज्ञानवत् शब्देऽपि कारणगुणस्य दोषाभावे व्यापारो न प्रामाण्योत्पत्ताविति चेन्न। गुणेन दोषप्रतिबन्धात्। दोषकार्यस्यायथार्थत्वस्योत्पत्तिर्माभूत् यथार्थत्वोत्पादस्तु कुतः कारणाभावे हि कार्याभावो न तु विपरीतस्य(३) भावः ज्ञानस्वरूपमात्रादिति चेन्न। तस्याविशेषात्। अर्थसम्बन्धो हि ज्ञानस्य विशेषः स चेद्दोषप्रतिबन्धमात्रोपक्षीणत्वाद्यथार्थतोत्पत्तावनङ्गं स्वरूपस्याविशेषात् नार्थविशेषनियतं वाक्यं स्यादविशेषाद्विशेषसिद्धेरभावात्। अथ यदर्थविषयं ज्ञानं तदर्थविषयमेव वाक्यं जनयतीति तदा ज्ञानस्य यथार्थतैव वाक्यस्य यथार्थताहेतुः न बोधरूपतामात्रमित्यायातं तस्य गुणादेव प्रामाण्यम्। अस्तु वा गुणस्य दोषाभावे व्यापारस्तथापि परतः प्रामाण्यं न हीयते तदुत्पत्तौ सर्वत्र कारणस्व-

(१) वाक्यज्ञान-पा॰ २ पु॰।
(२) ज्ञानमात्रादेव वाक्यमवितथं स्यात् अथ प्रमाणज्ञानात् वाक्ये-पा॰ ३ पु॰।
(३) कार्यस्य-इत्यधिकम् ३ पु॰। अप्रसिद्धगवयस्य-पा॰ २ पु॰।

भावव्यतिरिक्तस्य दोषाभावस्याप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सामर्थ्यावधारणात् । दोषाभावाद्विपर्ययाभावः प्रामाण्यं त्विन्द्रियादिस्वरूपमात्राधीनमिति चेत् दोषैः प्रामाण्योत्पत्तिः प्रतिबध्यते विपर्ययः पुनरिन्द्रियादिस्वरूपाधीन इति कस्मान्न कल्प्यते दोषान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाद्विपर्ययस्य नैवं कल्पनेति चेत् प्रामाण्यस्यापि दोषाभावान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वदर्शनान्न तत्कल्पनेति समानम् । न हि तदस्ति प्रमाणं यद्दोषाणां प्रागभावं प्रध्वंसाभावं नापेक्षते । एवं प्रवृत्त्यादिकार्यजननव्यापारोपि प्रमाणस्य परत एव न स्वरूपमात्राधीन उपकारापकारादिसापेक्षस्य प्रवृत्त्यादिकार्यजनकत्वादित्येषा दिक् ॥

प्रसिद्धाभिनयस्य चेष्टया(१) प्रतिपत्तिदर्शनात् तदप्यनुमानमेव ॥

हस्तस्यावाङ्मुखाकुञ्चनादाह्वानं प्रतीयते पराङ्मुखोत्क्षेपणाच्च विसर्जनप्रतीतिर्भवति एतत्प्रमाणान्तरमिच्छन्ति केचित् तान् प्रत्याह । प्रसिद्धाभिनयस्येति । कराकुञ्चनादिलक्षणोऽभिनयोऽनेनाभिप्रायेण क्रियते इत्येवं यत्पुरुषस्य प्रसिद्धोभिनयः तस्य चेष्टया करविन्यासेनाह्वानविसर्जनादिप्रतीतिर्दृश्यते नान्यस्य अतस्तदपि चेष्टया ज्ञानमनुमानमेव ॥

आप्तेनाप्रसिद्धस्य(२) गवयस्य गवा गवयप्रतिपादनादुपमानमाप्तवचनमेव ॥

उपमानस्यानुमानेऽन्तर्भावं कुर्वन्नाह । आप्तेनाप्रसिद्धस्य गवयस्य(३) गवा गवयप्रतिपादनादुपमानमाप्तवचनमेव । आप्तिः साक्षादर्थस्य प्राप्तिः यथार्थोपलम्भस्तया वर्तते इत्याप्तः साक्षात्कृतधर्मा यथार्थदृष्टस्यार्थस्य चिख्यापयिषया प्रयोक्तोपदेष्टा तेनाप्तेन वनेचरेण विदितगवयेनाप्रसिद्धगवयस्याज्ञातगवयस्य नागरिकस्य कीदृग्गवय इति पृच्छतो गवा गोसारूप्येण गवयस्य प्रतिपादनादुपमानं यथा गौर्गवयस्तथेति वाक्यमाप्तवचनमेव वक्तृप्रामाण्यादेव तथाप्रतीते(४)राप्तवचनं चानुमानम् तस्मादुपमानमप्यनुमानाव्यतिरिक्तमित्यभिप्रायः । ये तावत् पूर्वमीमांसका वनेचरवचनमेवोपमानमाहुः तेषामिदमनुमानमेव ।

---

(१) चेष्टा सात्र–पा० ७ पु० । (२) अप्रसिद्धावयवस्य–पा० ५ पु० ।
(३) प्रसिद्धगवयस्य पा० ३ पु० । (४) तत्रार्थप्रतीतेः–पा० ३ पु० ।

येपि शबरस्वामिशिष्या अनुभूतस्य गोपिण्डस्य वने गवयदर्शनात् स्मृत्यारूढायां गवि मदीया गौरनेन सदृशीति सारूप्यज्ञानमुपमानमाचक्षते तदपि स्मरणमेव । सादृश्यं हि सामान्यवत् प्रत्येकं व्यक्तिसमाप्तं न संयोगवदुभयत्र व्यासज्य वर्तते(१) गोपिण्डस्यादर्शनेऽपि वने गवयव्यक्तौ गोसदृशोऽयमिति प्रतीत्युत्पादात्(२) । यथोक्तं मीमांसागुरुभिः ॥

सामान्यवच्च सादृश्यमेकैकत्र समाप्यते ।
प्रतियोगिन्यदृष्टेपि यस्मात् तदुपलभ्यते ॥ इति ।

प्रत्येकं परिसमाप्तत्वेपि सादृश्यं यद्यपि गवयग्रहणाभावाद्गवयसदृश इति गवि पूर्वं प्रतीतिर्नासीत् तथापि स्वाश्रयसन्निकर्षमात्रभाविनी सादृश्यप्रतीतिरुचितैव(३) यथा प्रतियोग्यन्तराग्रहणात् तस्मादिदं दीर्घमिदं ह्रस्वमिति प्रतीत्यभावेपि स्वाश्रयप्रत्यासत्तिमात्रेण परिमाणस्य स्वरूपतो ग्रहणम् कथमन्यथा देशान्तरगतः प्रतियोगिनं गृहीत्वा अस्मात् तद्दीर्घं ह्रस्वमिति व्यवस्यति(४) । यदि गवि पुरा सादृश्यमिन्द्रियापातमात्रेण न गृहीतं सम्प्रत्यपि गवये न गृह्यते गवयदर्शनादेव गव्येव च स्मरणमित्युभयनियमो न स्या दविशेषात् । यावतां खुरलाङ्गूलित्वादिसामान्यानां गवि ग्रहणं तावतामेव गवयेपि ग्रहणात् स्मरणनियम इति चेत् भूयोवयवसामान्यान्येवोभयवृत्तित्वात् सादृश्यं तानि चेत् प्रत्येकमाश्रयग्रहणेन गृह्यन्ते गृहीतमेव सादृश्यम् तस्माद्गवयग्रहणे सति असन्निहितगोपिण्डावलम्बिनी सादृश्यप्रतीतिः सदृशदर्शनाभिव्यक्तसंस्कारजन्या स्मृतिरेव न प्रमाणान्तरम् । दृष्टा च निर्विकल्पकगृहीतस्यापि स्मृतिविषयता अव्युत्पन्नेनैकपिण्डग्रहणे प्रथममविकल्पितस्य सामान्यस्य पिण्डान्तरग्रहणे प्रत्यभिज्ञानात् । येपि श्रुतातिदेशवाक्यस्य गवयदर्शने गोसादृश्यप्रतीत्यास्य गवयशब्दो नामधेयमिति सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धप्रतीतिमुपमानमिच्छन्ति तेषामपि यथा गौर्गवयस्तथेति वाक्यं तज्जनिता च लोके यः खलु गवय इति श्रूयते स गोसदृश इति बुद्धिरागम एव । यदपि गोसदृशस्य गवयशब्दवाच्यत्वज्ञानं तदप्यनुमानम् तत्र तच्छब्दप्रयोगात् यः खलु

---

(१) व्यासज्यते-पा॰ १ पु॰ । (२) प्रतीत्युदयात्-पा॰ ३ पु॰ ।
(३) प्रतीतिरुदितैव-पा॰ ३ पु॰ । (४) व्यवस्थितिः-पा॰ १ पु॰ । अव्यवस्येत्-पा॰ ३ पु॰ ।

शब्दो यत्राभियुक्तैरविगानेन प्रयुज्यते स तस्य वाचकः। प्रयुज्यते चारण्यकेनाविगानेन गोसदृशे गवयशब्द इति। तस्मात् सोपि गवयशब्दवाच्य एवेति सामान्येन ज्ञानमनुमानमेव। प्रत्यक्षे(१) गवये सादृश्यज्ञानं त्रैलोक्यव्यावृत्तपिण्डबुद्धिरपि प्रत्यक्षफलम्। यच्च तद्गतत्वेन सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धानुसन्धानं तदपि सादृश्यग्रहणाभिव्यक्तपूर्वोपजातसामान्यप्रवृत्तगोसदृशगवयशब्दवाच्यत्वज्ञानजनितसंस्कारजत्वादेकत्रोपजातसामान्यविषयसङ्केतज्ञानजसंस्कारकृततज्जातीयपिण्डान्तरविषयतच्छब्दवाच्यत्वानुसन्धानवत् स्मरणमेव। एवं हि तदायमनुसन्धत्ते अस्यैव तन्मया पूर्वमेव तच्छब्दवाच्यत्वमवगतमित्युपमानाभावः॥

दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यर्थान्तरकल्पनार्थापत्तिः। श्रुतग्रहणस्य पृथगभिधानसाफल्यमुपपादयता परेणार्थापत्तिरुभयथोपपादिता दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिश्च। यत्रार्थोऽन्यथानुपपद्यमानोऽर्थान्तरं गमयति सा दृष्टार्थापत्तिः यथा जीवति चैत्रो गृहे नास्तीत्यत्राभावप्रमाणेन गृहे चैत्रस्याभावः प्रतीतो जीवतीतिश्रुतेश्च तत्र सम्भवोपि प्रतीयते जीवतो गृहावस्थानोपलम्भात्। न चैकस्य युगपदेकत्र भावाभावसम्भवस्तयोः सहावस्थानविरोधात्। तदयमभावः प्रतीयमानो जीवतीतिश्रवणान्नोपपद्यते यद्ययं बहिर्न भवतीति अनुपपद्यमानश्च यस्मिन् सति उपपद्यते तत्कल्पयति जीवतो गृहाभावोन्यथा नोपपद्यते यद्ययं बहिर्न भवतीति जीवतीत्यनेन सह विरोध एव तस्यानुपपत्तिः सा चैत्रस्य बहिर्भावे प्रतीते निवर्तते चैत्रो जीवति गृहे च नास्ति बहिःसद्भावादिति सावकाशनिरवकाशयोः प्रमाणयोर्विरोधे सति निरवकाशस्यानुपपत्तिमुखेन सावकाशस्य विषयान्तरोपपादनात्। तयोरविरोधसाधन(२)मर्थापत्तिः। या पुनर्देशादिनियतस्य सम्बन्धिनो दर्शनात् सम्बन्धस्मरणद्वारेण सम्बन्ध्यन्तरप्रतीतिः सानुमानमित्यनयोर्भेदो ज्ञानोदयप्रकारभेदात्। यथोक्तम्।

अन्वयाधीनजन्मत्वमनुमाने व्यवस्थितम्।
अर्थापत्तिरियं त्वन्या व्यतिरेकप्रवर्तिनी॥ इति।

श्रुतार्थापत्तिरपि यत्रानुपपद्यमानः शब्दः शब्दान्तरं कल्पयति यथा पीनो दिवा न भुङ्क्ते इति वाक्यात् रात्रौ भुङ्क्ते इति वाक्यैकदेशकल्पना। तत्र दृष्टार्थापत्तिं तावदनुमानेऽन्तर्भावयति। दर्शनार्थादर्थापत्तिर्विरोध्येवेति॥

(१) प्रत्यक्षं–पा॰ ४ पु॰। (२) विरोधापादन–पा॰ ३ पु॰।

दर्शनार्थादर्थापत्तिर्विरोध्येव श्रवणा(१)दनुमितानुमानम् ॥

दृश्यतइति दर्शनं दर्शनं च तदर्थश्चेति दर्शनार्थः पञ्चभिः प्रमाणैरवगतोर्थः तस्माद्दर्शनार्थादर्थान्तरस्यापत्तिरर्थान्तरस्यावगतिर्विरोध्येव विरोध्यनुमानमेष। यस्य यथा नियमस्तस्य तथैव लिङ्गत्वम्। इह तु प्रमाणान्तरविरुद्ध एवार्थोऽर्थान्तराविनाभूत इति विरोध्येव लिङ्गम् । अयमभिप्रायः । गृहाभावो यद्यनुपपत्तिमात्रेण बहिर्भावं कल्पयति नियमहेतोरभावात् अर्थान्तरमपि कल्पयेत् स्वोपपत्तये गृहाभावोऽर्थान्तरं कल्पयति अन्यस्मिन् कल्पिते च न तस्योपपत्तिरिति चेत् बहिर्भावे सति तस्योपपत्तिरिति केन तत्कथितम्। वयं तु ब्रूमो बहिर्भावे ऽपि सति गृहाभावस्यानुपपत्तिरेव दृष्टमेतत् अव्यापकं द्रव्यमेकत्रास्ति तदन्यत्र नास्तीति यथा प्राचीप्रतीच्योरेकत्रोपलभ्यमानः सवितान्यत्र न भवतीतीदं दर्शनबलेनैवावधार्यते(२) । जीवतो गृहाभावो बहिर्भावे सत्युपपद्यते नान्यथेति । नन्वेवमन्वयावगतिपूर्विकैव तथोपपत्त्यवगतिः तथा सति चार्थापत्तिरनुमानमेवान्वयाधीनजन्मत्वात् । यत्तु विरोधे सति प्रवर्तते इति तद्वैधर्म्यमात्रम् । तथा चात्र प्रयोगः । देवदत्तो बहिरस्ति जीवनसम्बन्धित्वे सति गृहे ऽनुपलभ्यमानत्वात् अहमिवेति । श्रुतार्थापत्तिमन्तर्भावयति । श्रवणादनुमितानुमानमिति । पीनो दिवा न भुङ्क्ते इति वाक्यश्रवणाद्रात्रिभोजनकल्पनानुमितानुमानम्। लिङ्गभूतेन वाक्येनानुमितात् पीनत्वात् तत्कारणस्य रात्रिभोजनस्यानुमानात्। इदमत्राकूतम्(३)। अर्थाप्रतिपादकत्वं प्रमाणस्यानुपपत्तिः दिवा न भुङ्क्ते इति वाक्यं च स्वार्थं बोधयत्येव का तस्यानुपपन्नता(४)। पीनत्वं भोजनकार्यं दिवाऽभोजने सति नोपपद्यते कारणाभावात् तदनुपपत्तौ च वाक्यमप्यनुपपन्नम् अनन्वितार्थत्वादिति चेत् तर्ह्यर्थानुपपत्तिर्वाक्यस्यानुपपन्नत्वम् अर्थोपपत्तिश्चोपपन्नत्वम् न त्वस्य स्वरूपेणोपपत्त्यनुपपत्ती दिवा न भुञ्जानस्य पीनत्वलक्षणश्चार्थो भोजनकार्यत्वाद्रात्रिभोजनरूपेणार्थेनोपपद्यते न रात्रिभोजनवाक्येनेति अर्थस्यानुपपत्त्या तस्य तद्वा-

---

(१) शब्दश्रवणा-पा० १ पु० । (२) तद्दर्शनबलेनैवैतदवधार्यते-पा० ३ पु० ।
(३) इदमाकूतम्-पा० १ पु० । (४) कस्यानुपपन्नता-पा० १ पु० ।

क्यस्य चोपपत्तिहेतुरर्थ एवार्थनीयो न वाक्यम् अनुपपादकत्वात् उपपद्यमानश्चार्थोऽर्थेनैवावगम्यते दिवा भोजनरहितस्य पीनत्वस्य रात्रिभोजनकार्यत्वाव्यभिचारादिति नास्त्यर्थापत्तिः शब्दगोचरा। अथ मतम्। अर्थोऽर्थेनैवोपपद्यते इति तदुपपत्त्यैव तच्छब्दस्याप्युपपन्नता किं तु शाब्दोऽर्थः शब्देनैवार्थेनोपपद्यते प्रमाणान्तरावगतस्य तेन सहान्वयाभावात्। न हि पचतीत्युक्ते क्रियायाः कर्मणा विनानुपपत्तिः पच्यमानस्य कलायस्य प्रत्यक्षेणोपशाम्यति(१) तस्मिन् सत्यपि किं पचतीत्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः। शब्दोपनीते तु कर्मणि निर्विचिकित्सः प्रत्ययो भवति शाकं पचति कलायं पचतीति। पीनो दिवा न भुङ्क्ते इत्यपि वाक्यार्थानुपपत्तिरियम् तस्मादस्यापि शाब्देनैवार्थेनोपशान्तिर्भविष्यतीति प्रथममर्थापत्त्या रात्रिभोजनप्रतिपादकं वाक्यमेवार्थनीयम्। अन्यथा दिवावाक्यपदार्थैः सह रात्रिभोजनस्यान्वयाभावात् वाक्यविषये(२) चार्थापत्तिपर्यवसाने रात्रिभोजनमर्थो नार्थापत्तिविषयतामेति तस्य वाक्यादेवावगमात् न चैतद्वाक्यं दिवावाक्यस्य तदर्थस्य वा रात्रिवाक्येन सह प्रत्यासत्त्यभावान्न ताभ्यां तदुपस्थापनमिति अर्थप्रत्यासत्तिद्वारेण वाक्यस्यापि प्रत्यासन्नत्वात् न चार्थापत्तावनुमानवत् प्रत्यासत्तिरपेक्षते तस्या अनुपपत्तिमात्रेणैव प्रवृत्तेः। तदुक्तम्।

न चार्थेनार्थ एवायं द्वितीयो गम्यते पुनः।
सविकल्पकविज्ञानग्राह्यत्वात् तत्तिरोहितः॥
शब्दान्तराण्यबुद्ध्वा सामर्थ्यमेवावगच्छति।
तेनैषां प्रथमं तावन्नियतं वाक्यगोचराः।
वाक्यमेव तु वाक्यार्थे गतत्वाद्गमयिष्यति॥ इति।

अत्रोच्यते। पदानि वाक्यार्थप्रतिपादनाय प्रयुज्यन्ते तानि प्रत्येकं पदार्थसंस्पर्शात्मकं वाक्यार्थं प्रतिपादयितुमशक्नुवन्ति अपर्यवसितव्यापारत्वादेकार्थकारीणि पदान्तराण्यपेक्षन्ते यत्र पुनरमीभिर्वाक्यार्थः प्रतिपादितः तत्रैषां शब्दान्तरापेक्षा नास्त्येव स्वव्यापारस्य कृतत्वात् यस्तैरुपपादितोऽर्थः(३) स नोपपद्यते इति चेन्नोपपादि(४) न ह्यर्थस्याविरोधोपपादनमपि शब्दस्य

(१) प्रत्यक्षेण दर्शनादुपशाम्यति–पा॰ ३ पु॰। (२) वाक्यविशेषे–पा॰ २ पु॰।
(३) प्रतिपादितोऽर्थः–पा॰ ३ पु॰। (४) सचोपपद्यते इति चेत् सोपपादि–पा॰ २ पु॰।

व्यापारः किं तु प्रतिपादनम् तच्चानेनासन्निहिते ऽपि रात्रिवाक्ये कृतमेव प्रतीयते हि दिवाभोजनवाक्यात् पीनस्याभोजनम् निःसन्दिग्धाभ्रान्ता चाचेयं प्रतीतिरन्यथार्थापत्तेरपि प्रवृत्त्यभावात् निश्चितस्यैव हि पीनस्य दिवाभोजनप्रमाणसिद्धस्यानुपपत्तिर्न युक्तेति तदुपपादनमर्थ्यते सन्दिग्धे विपरीतत्वेन चावधारिते तस्मिन् कस्योपपत्तये ऽर्थान्तरकल्पना स्यात् । न चार्थयोः परस्परविरोध इति तयोः प्रतीतिरप्रतीतिर्भवति तस्मादर्थप्रतीत्यैवोपपन्नः शब्दो न शब्दान्तरमपेक्षते कर्तव्यतान्तरा(१)भावात् । अर्थ एव तु तेनाभिहितो(२)-ऽर्थान्तरेण विनानुपपद्यमानः प्रतीत्यनुसारेण स्वोपपत्तये मृगयतीत्यव्याहतम्(३) शब्दश्रवणादनुमितानुमानमिति ॥

सम्भवोऽप्यविनाभावित्वा(४)दनुमानमेव ॥

शतं सहस्रे सम्भवतीति सम्भवाख्यात् प्रमाणान्तरात् सहस्रेण शतज्ञानमिति केचित् तन्निरासार्थमाह । सम्भवोऽप्यविनाभावित्वादनुमानमेव । सहस्रं शतेनाविनाभूतं तत्पूर्वकत्वात् तेन सहस्राच्छतज्ञानमनुमानमेव ॥

अभावोऽप्यनुमानमेव यथोत्पन्नं कार्यं कारणसद्भावे लिङ्गम् । एवमनुत्पन्नं कार्यं कारणासद्भावे लिङ्गम् ॥

प्रमेयाभावप्रतीतौ भावग्राहकप्रत्यक्षादिपञ्चप्रमाणानुत्पत्तिरभावाख्यं प्रमाणान्तरं कैश्चिदिष्टं तद्व्युदस्यति । अभावोऽप्यनुमानमेव । कथमित्यत आह(५) । यथोत्पन्नं कार्यं कारणसद्भावे लिङ्गम् एवमनुत्पन्नं कार्यं कारणासद्भावे लिङ्गम्(६) । योऽप्यभावं प्रमाणमिच्छति तस्यापि न ज्ञानानुत्पादमात्रात् प्रमेयाभावज्ञानं स्वरूपविप्रकृष्टस्यापि वस्तुनोऽभावप्रतीतिप्रसङ्गात् किं तु ज्ञानकारणेषु सत्सु ज्ञानयोग्यस्य वस्तुनो ज्ञानानुत्पादोऽभावावगमनिमित्तम् । न चायोग्यानुपलम्भाद्योग्यानुपलम्भस्य कश्चित् स्वरूपतो विशेषोऽभावस्य निरतिशयत्वात् तेन नायं स्वशक्त्यैवेन्द्रियवद्बोधकः किं तु योग्यानुपलम्भो ज्ञेया-

---

(१) कर्तव्यान्तरा-पा· १ पु· ।   (२) अत एव तत्तेनाभिहितो-पा· १ पु· ।
(३) सुव्याकृतं-पा· ३ पु· । अव्याहृतम्-पा· ४ पु· ।
(४) अविनाभावा-पा· ६ पु· ।   (५) कथमेवमित्याह-पा· १ पु· ।
(६) ज्ञानं ज्ञेयस्य कार्यं तस्याभावो ज्ञेयाभावस्य लिङ्गम् यथा कार्यं कारणस्य लिङ्गम्-इत्यधिकम् ३ पु· ।

भावं न व्यभिचरति अयोग्यानुपलम्भस्तु व्यभिचरति सत्यपि ज्ञेये तस्य सम्भवादेतावता विशेषेण योग्यानुपलम्भः प्रतिपादको नापरः। एवं सत्यभावो लिङ्गमेव स्यादविनाभावग्रहणसापेक्षत्वात् तदनपेक्षत्वे तु अविशेषेण तस्याभावस्या(१)भावबोधकत्वमिति दुर्निवारणप्रसङ्गः। अपि चेन्द्रियसन्निकर्षादुपलभ्यमाने भूतले अभावज्ञानमपि भवति अघटं भूतलमिति तत्र भूतलस्येवाभावस्यापि प्रत्यक्षता किं नेष्यते भावांशेनैवेन्द्रियस्य सम्बन्धो योग्यत्वादिति चेत् नेदमनुपपादितं सिध्यति कार्यगम्या हि योग्यता यथेन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायि कार्यं भावे दृश्यते तद्वदभावेपीति भाववदभावोपि इन्द्रियग्रहणयोग्य एव कार्यदर्शनादेव चास्येन्द्रियसम्बन्धोपि कश्चित् कल्पयिष्यते। अथ मतम्। निरधिकरणो न कस्यचिदभावः प्रतीयते देशादिनियमेन प्रवृत्तिनिवृत्तिदर्शनात् यदधिकरणश्चायं प्रतीयते तस्य प्रतीताविन्द्रियव्यापारो नाभावग्रहणे इन्द्रियव्यापारोपरमे ऽप्यभावप्रतीतिदर्शनात्। तथाहि कश्चित् स्वरूपेण देवकुलादिकं प्रतीत्य स्थानान्तरगतो देवकुले देवदत्तोस्ति नास्तीति केनचित्पृष्टः तदानीमेव ज्ञात(२)जिज्ञासो नास्तीति प्रतीत्याभावं व्यवहरति नास्तीति। न च पूर्वमेव देवकुलग्रहणसमये देवदत्ताभावो निर्विकल्पेन गृहीतः सम्प्रति स्मर्यमाण इति वाच्यम् युक्तं घटादीनामिन्द्रियसन्निकर्षान्निर्विकल्पेन ग्रहणं तेषां स्वरूपस्य परानपेक्षत्वात् अभावस्य तु प्रतिषेधस्वभावस्य स्वरूपमेव यस्यायमेव प्रतिषेधः स्यात् तदधीनम्(३) अतस्तत्प्रतिषेध्यतामन्तरेण तदभावस्य स्वरूपान्तराभावात् तत्रास्य प्रतियोगिस्वरूपनिरूपणमन्तरेण निरूपणमशक्यम्। अयमेव हि भावाभावयोर्विशेषो यदेकस्य विधिरूपतया ग्रहणम् अपरस्य त्वन्यप्रतिषेधमुखेन। यदाह न्यायवार्त्तिककारः। स्वतन्त्रपरतन्त्रोपलब्ध्यनुपलब्धिकारणभावाच्च विशेषः सत्तु खलु प्रमाणस्यालम्बनं स्वतन्त्रम् असत्तु परतन्त्रमन्यप्रतिषेधमुखेनेति। यदि त्वभावस्यापि स्वातन्त्र्येण ग्रहणं तदा भावादविशेषः स्यात्। अतो नास्त्यभावस्य निर्विकल्पकेन ग्रहणम्। यदपि विकल्पितं किं देवदत्तसंकीर्णस्य देवकुलस्य पूर्वं प्रतीतिरासीत् तद्विविक्तस्य वा संकीर्णग्रहणे तावत् केवलस्य न स्मरणम् विविक्तग्रहणे वाभावोगृहीत एव पश्चात् स्मर्यते इति प्राप्तम्। तदप्यसारम्। देवदत्तभा-

(१) सर्वस्यैवाभावस्या—पा॰ ३ पु॰। (२) जात—इति क्वचित्। (३) स्वरूपमेवेत्यन्वयः।

वाभावयोरग्रहणेपि देवकुलस्य स्वरूपेण ग्रहणात् तस्मान्न पूर्वमभावग्रहणम् तदभावान्न स्मृतिः । न च तदानीं प्रमाणान्तरमुपलभ्यते तस्माद्व्यवहिते ऽपि प्रतियोगिनि स्मृत्यारूढे ऽभावग्रहणाय प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकव्यावृत्तिरेव प्रमाणम् । एकत्र चाभावस्याभावपरिच्छेद्यत्वे सिद्धे ऽन्यत्रापि तेनैव सेत्स्यतीति सिद्धमभावस्य प्रमाणान्तरत्वम् । अत्रोच्यते । देशान्तरं गतः केनचित्पृष्टो देवकुले देवदत्तस्येदानींतनानुपलम्भेनेदानींतनाभावं प्रत्येतीदानीं नास्तीति किं वा प्राक्तनानुपलम्भेन प्राक्तनाभावं देवकुलग्रहणसमये नासीदिति इदानींतनानुपलब्धिस्तावद्योग्यानुपलब्धिर्न भवति देशव्यवधानात् सम्प्रत्यभावो देवदत्तस्य सन्दिग्ध आगमनस्यापि सम्भवात् प्राक्तनाभावपरिच्छेदयोग्यात् तु प्राक्तनानुपलब्धिर्नेदानीमनुवर्तते अवस्थान्तरप्राप्तेः । न चाविद्यमानाप्रतीतिकारणं भवितुमर्हति नापि स्मृत्यारूढा व्याप्रियते पूर्वमसंविदितत्वात् न ह्यनुपलब्धिः प्रमाणान्तरसंवेद्या अभावरूपत्वात् अनुपलब्ध्यन्तरापेक्षायां चानवस्था स्यात् तस्मादियमगृहीतैवेन्द्रियवदर्थपरिच्छेदिकेति राद्धान्तः तथा सति कुतस्तस्याः स्मरणमनुभवाभावात् । अथ मतम् । देवकुले देवदत्तानुपलम्भो देवदत्तोपलम्भेन विनिवर्त्यते न च देशान्तरगतस्य तदुपलम्भो जातः तस्मादस्त्येव तदनुपलम्भः यदि त्ववस्थान्तरमापन्नः न चावस्थाभेदे वस्तुभेद इति । अस्तु तर्हि तावदिहैवम् यत्र तु पूर्वं प्रतियोगिस्मरणाभावाद्वस्त्वभावो न गृहीतः पश्चात् कालान्तरे वस्तुग्रहणादिहेदानीं नासीदिति प्राक्तनाभावज्ञानं तत्र कः प्रतीकारो निवृत्तो[1] हि तद्वस्त्वनुपलम्भस्तस्योपलम्भेन । न चानुपलम्भः पूर्वमासीदिति सम्प्रत्यविद्यमानोपि प्रतीतिहेतुः प्रनष्टेन्द्रियस्यापि विषयग्रहणप्रसङ्गात् अद्यतनेन तूपलम्भेनाद्यतनानुपलम्भस्तस्य निवर्तितः प्राक्तनानुपलम्भस्त्वस्त्येव तेन प्राक्कालीनाभावपरिच्छेदयोग्येन प्राक्तनाभावः परिच्छिद्यते इति चेत् अहो पाण्डित्यमहो नैपुण्यम् अनुपलम्भ उपलम्भप्रागभावः स च वस्तूत्पत्त्यवधिरेक एव न प्राक्तनाद्यतनकालभेदेन भिद्यते तत्राद्यतनानुपलम्भो निवृत्तः प्राक्तनो न निवृत्त इति कः कुशाग्रीयबुद्धिरन्य इममतिसूक्ष्मं विवेकमवगाहते । तस्मादभावोऽभावेनैव परिच्छिद्यते इति न बुद्ध्यामहे कथं तर्हि स्वरूपमात्रं गृहीत्वा स्थानान्तरगतस्य स्मर्यमाणे प्रतियोगिन्यभावप्रतीतिरनुमानात् यो हि यस्मिन्[2] स्मर्य-

(१) निवर्तते-वा॰ ३ पु॰ । (२) प्रतियोगिनि-इत्यधिकम् ३ पु॰ ।

माणे स्मृतियोग्यः सत्यामपि सुस्मूर्षायां न स्मर्यते स तस्य ग्रहणकाले नासीदिति। यथा केवले प्रदेशे स्मर्यमाणे तत्र प्राक्प्रतीताभावो घटोस्मर्यमाणः(१) न च स्मर्यते देवकुले स्मर्यमाणे सत्यामपि सुस्मूर्षायां स्मृतियोग्योऽपि देवदत्तः तस्मात् सोपि देवकुलग्रहणसमये नासीदिति स्मृत्यभावादनुमानम् सहोपलब्धयोरपि वस्तुनोः संस्कारपाटवादिविरहादेकस्य स्मरणमपरस्यास्मरणम् दृष्टम् यथाधीतस्य श्लोकस्यैकस्य पदान्तरस्मरणेपि पदान्तरास्मरणम् तत्र कथमेकस्य स्मरणे परस्यास्मरणात् अभावानुमानमनैकान्तिकत्वादिति चेत् सहस्थितयोरपि पदार्थयोः कदाचित् कारणानुरोधादेक उपलभ्यते नापरः तत्रापि कथं भूतलोपलम्भादनुपलभ्यमानस्य घटस्याभावसिद्धिः। अथ मतम्। एकज्ञानसंसर्गिणोरेकोपलम्भे ऽपरस्यानुपलम्भोभावसाधनं न सर्वः येन हि ज्ञानेन प्रदेशो गृह्यते तेनैव तत्संयोगी घटोपि गृह्यते यैव प्रदेशग्रहणे सामग्री सैव घटस्यापि सामग्री यदि प्रदेशे घटोऽभविष्यत् सोपि प्रदेशे ज्ञायमाने विज्ञास्येत तत्तुल्यसामग्रीकत्वात् न ज्ञायते च तस्मान्नास्त्येव तदनुपलम्भस्य प्रकारान्तरेणासम्भवादिति। यद्येवमस्माकमप्येकज्ञानसंसर्गिणोरेकस्मरणे अपरस्यास्मरणमभावसाधनम् यैव देवकुलग्रहणसामग्री सा देवदत्तस्यापि तत्संयुक्तस्य ग्रहणसामग्री या च देवकुलस्य स्मरणसामग्री सा देवदत्तस्यापि स्मृतिसामग्री तदेकज्ञानसंसर्गित्वाद्यदि देवकुलग्रहणकाले देवदत्तोऽभविष्यत् सोऽपि देवकुले स्मर्यमाणे अस्मरिष्यत् तत्तुल्यसामग्रीत्वात्। न च स्मर्यते तस्मान्नासीद् देवदत्तः तदस्मरणस्य प्रकारान्तरेणासम्भवादिति समानम्। श्लोकस्य तु पदान्युच्चारणानुरोधात् क्रमेण पठ्यन्ते नैकज्ञानसंसर्गीणि तेषु यत्र तु वहुतरः(२) संस्कारो जातस्तत् स्मर्यते नापरमिति नास्त्यनुपपत्तिः। एवमुपलभ्यमानस्यापि वस्तुनो यत् प्राक्तनाभावज्ञानं प्रागिदमिह नासीदिति ज्ञानं तदपि प्रतियोगिनः प्राक्तनास्तित्वे स्मर्यमाणे तत्सत्तास्मृत्यभावादनुमानम्। ये तु स्मृत्यभावमप्यभावं प्रमाणमाचक्षते तेषामभावोऽपि प्रमाणाभाव इति भाष्यविरोधः प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते इत्यादिवार्त्तिकविरोधश्चेत्यलं बहुना। ये पुनरेवमाहुः। अभावरूपस्य प्रमेयस्याभावान्न साध्वी तस्य

(१) प्रतीताभावविघटः स्मर्यमाणः-पा० १ पु०। (२) पटुतरः-पा० १ पु०।

प्रमाणचिन्तेति त इदं प्रष्टव्याः नास्तीतिसंविदः किमालम्बनम् । यदि न किञ्चिद्वत्तः स्वहस्तो निरालम्बनं विज्ञानमिच्छतां महायानिकानाम् । अथ भूतलमालम्बनं कण्टकादिमत्यपि भूतले कण्टको(१) नास्तीतिसंवित्तिः तत्पूर्वकश्च निःशङ्कं गमनागमनलक्षणो व्यापारो दुर्निवारः । केवलभूतलविषयं नास्तीति संवेदनं कण्टकसद्भावे च कैवल्यं निवृत्तमिति प्रतिपत्तिप्रवृत्त्यो(२)रभाव इति चेत् ननु किं कैवल्यं भूतलस्य स्वरूपमेव किमुत धर्मान्तरम् । स्वरूपं तावत् कण्टकादिसंवेदनेऽप्यपरावृत्तमिति स एव प्रतिपत्तिप्रवृत्त्योरविरामो दोषः धर्मान्तरपक्षे च तत्त्वान्तरसिद्धिः । अथ मन्यसे भाव एवैकाकी सद्वितीयश्चेति द्वयीमवस्थामनुभवति तत्रैकाकीभावः स्वरूपमात्रमिति केवल इति चोच्यते तादृशस्य तस्य दृश्ये प्रतियोगिनि घटादौ जिघृक्षिते सत्युपलब्धिर्घटान्य(३)भावव्यवहारं प्रवर्तयतीति । अत्रापि ब्रूमः । घटादेरभावाद् भूतलं च व्यतिरिच्यैकाकिशब्दस्यार्थः कः समर्थितो भवद्भिर्यो हि नास्तीति प्रतिषेधधिय आलम्बनम् । न हि विषयवैलक्षण्यमन्तरेण विलक्षणाया बुद्धेरस्त्युदयः नापि व्यवहारभेदस्य संभवः स्वाभाविकं यदेकत्वं भावस्य तदेवैकाकित्वमिति चेत् किमेकत्वम् । प्रतियोगिरहितत्वम् एकत्वसंख्या वा । एकत्वसंख्या तावद्यावदाश्रयभाविनी भावस्य सद्वितीयावस्थायामप्यनुवर्तते । अथ प्रतियोगिरहितत्वं स्वाभाविकमेकत्वमुच्यते सिद्धं प्रमेयान्तरम् । नन्वभाववादिनोऽपि भूतलग्रहणमभावप्रतीतिकारणम् अप्रतीते भूतले तत्राभावप्रतीतेरयोगात् तत्र न तावत् कण्टकादिसहितभूतलोपलम्भात् कण्टको नास्तीति प्रतीतिः अभावविशिष्टभूतलग्रहणस्याभावप्रतीतिहेतुत्वे चाभावग्रहणे तदभावग्रहणे तदभावविशिष्टभूतलग्रहणम् । तदभावविशिष्टाद् भूतलग्रहणाच्चाभावग्रहणमिति स्वयमेव स्वस्य कारणमभ्युपगतं स्यात् । तस्मादभावव्यतिरिक्ता प्रतियोगिसंसर्गव्यतिरेकिणी भूतलस्य त्वयापि काचिदेकाकित्वावस्थाभ्युपगन्तव्या यस्याः प्रतीतावभावप्रतीतिः स्यात् सैवास्माकं नास्तीति व्यवहारं प्रवर्तयतीति । तदप्ययुक्तम् । भूतलस्वरूपग्रहणस्यैवाभावप्रतीतिहेतुत्वात् । न च सद्वितायग्रहणे ऽप्येतत्प्रतीतिप्रसङ्गः भूतलग्रहणवदभावेन्द्रियसन्निकर्षोऽप्यभावग्रहणसामग्री कण्टकादिसद्भावे

(१) घटो–ण॰ १ पु॰ । (२) नास्तीति गमनागमनरूपयोः । (३) घटाद्य–पा॰ ३ पु॰ ।

तदभावो नास्तीति विषयेन्द्रियसन्निकर्षाभावात् सत्यपि भूतलग्रहणे नाभावप्रतीतिः। न हि चक्षुरालोकादिकमुपलम्भकारणमस्तीति यद्यच नास्ति तदपि तत्र प्रतीयते तदेवं सिद्धोऽभावः । स च चतुर्व्यूहः(१) प्रागभावः प्रध्वंसाभावः इतरेतराभावः अत्यन्ताभावश्चेति । प्रागुत्पत्तेः कारणेषु कार्यस्याभावः प्रागभावः तत्र कार्योत्पत्तेः पूर्वमभावो विशेषस्य प्रागभावः स चानादिरप्यनित्यः कार्योत्पादेन तस्य विनाशात् अविनाशे च कार्यस्योत्पत्त्यभावात् । कः प्रागभावस्य विनाशः वस्तूत्पाद एव निवृत्ते वस्तुनि प्रागभावोपलब्धिप्रसङ्ग इति चेन्न वस्तुवद्ध्वस्तवयवानामप्यारब्धकार्याणां प्रागभावविनाशलक्षणत्वात् । उत्पन्नस्य स्वरूपप्रच्युतिः प्रध्वंसाभावः स चोत्पत्तिमानप्यविनाशी भावस्य पुनरनुपलम्भात् प्रागभूतस्य पश्चाद्भाव उत्पादः प्रध्वंसस्य कः प्रागभावः यस्यार्थस्य यः प्रध्वंसः तस्यार्थस्य स्वरूपस्थितिरेव तत्प्रध्वंसस्य प्रागभावः यथा वस्तूत्पत्तिरेव तत्प्रागभावस्य विनाशः तथा प्रध्वंसोत्पत्तिरेव तत्प्रागभावस्य विनाशः यदसद्भूतं तस्य कथमभाव इति न परिचोद्यम् कारणसामर्थ्यस्यापर्यनुयोज्यत्वात् । गव्यश्वाभावोऽश्वे च गोरभाव इतरेतराभावः स च सर्वत्रैको नित्य एव पिण्डविनाशेपि सामान्यवत् पिण्डान्तरे प्रत्यभिज्ञानात् यथा सामान्यमदृष्टवशादुपजायमानेनैव पिण्डेन सह सम्बद्ध्यते नित्यत्वं च स्वभावसिद्धम्। तथेतरेतराभावोऽपि। इयांस्तु विशेषः। पिण्डग्रहणमात्रेण सामान्यग्रहणमितरेतराभावग्रहणं तु प्रतियोगिसापेक्षं पररूपनिरूपणीयत्वात्। अत्यन्ताभावो यदसतः प्रतिषेध इति । इतरेतराभाव एवात्यन्ताभाव इति चेदहो राजमार्ग एव भ्रमः इतरेतराभावो हि स्वरूपसिद्धयोरेव गवाश्वयोरितरेतरात्मताप्रतिषेधः अत्यन्ताभावे तु सर्वथा असद्भूतस्यैव बुद्धावारोपितस्य देशकालानवच्छिन्नः प्रतिषेधः यथा षट्पदार्थेभ्यो नान्यत्प्रमेयमस्तीति । यदि चात्यन्ताभावो नेष्यते षडेव पदार्था इत्ययं नियमो दुर्घटः स्यात् ॥

तथैवैतिह्यमप्यवितथमाप्तोपदेश(२) एवेति ॥

ऐतिह्यमप्यवितथमाप्तोपदेश एव(३) इति हेतिनिपातसमुदायः उपदेशपारम्पर्ये वर्तते तत्रायं स्वार्थिकः ष्यञ्प्रत्ययः । ऐतिह्यमिति वितथमैतिह्यं

(१) स चतुर्धारूढः-पा० ३ पु० । (२) आप्तवचनमेवेति-पा० ५ । ७ पु० ।
(३) आप्तवचनमेव-पा० १ पु० ।

तावत् प्रमाणमेव न भवति अवितथमाप्तोपदेश एव आप्तोपदेशश्चानुमानम् । तस्मादवितथमैतिह्यमनुमानान्न व्यतिरिच्यते इत्यभिप्राय: ॥

पञ्चावयवेन वाक्येन स्वनिश्चितार्थप्रतिपादनं परार्थानुमानम् । पञ्चावयवेनैव वाक्येन संशयितविपर्यस्ताव्युत्पन्नानां परेषां स्वनिश्चितार्थ(१)प्रतिपादनं परार्थानुमानं विज्ञेयम् ॥

परार्थानुमानव्युत्पादनार्थमाह । पञ्चावयवेन वाक्येन स्वनिश्चितार्थप्रतिपादनं(२) परार्थानुमानमिति । प्रतिपादनीयस्यार्थस्य यावति शब्दसमूहे प्रतीति: पर्यवस्यति तस्य पञ्चभागा: समूहापेक्षयावयवा इत्युच्यन्ते । स्वयं साध्यानन्तरीयकत्वेन(३) निश्चितोऽर्थ: स्वनिश्चितार्थ: साध्याविनाभूतं लिङ्गं तस्य पञ्चावयवेन वाक्येन प्रतिपादनं तत्प्रतिपत्तिजननसमर्थपञ्चावयववाक्यप्रयोग: परार्थानुमानम् । पञ्चावयवं हि वाक्यं यावत्सु रूपेषु लिङ्गस्य साध्याविनाभाव: परिसमाप्यते तावद्रूपं लिङ्गं प्रतिपादयति तत्प्रतिपादिताच्च लिङ्गात् साध्यसिद्धिर्न वाक्यमेव साध्यं बोधयति तस्य शाब्दत्वप्रसङ्गात् तस्मादविनाभूतलिङ्गाभिधायकवाक्यप्रयोग एव परार्थानुमानमुच्यते । अपरे तु यत्पर: शब्द: स शब्दार्थो वाक्यं च साध्यपरं तत्प्रतिपादनार्थमस्य प्रयोगाल्लिङ्गप्रतिपादनं त्ववान्तरव्यापारो वचनमात्रेण विप्रतिपन्नस्य साध्यप्रतीतेरभावादिति वदन्त एवं व्याचक्षते । स्वनिश्चितार्थ: साध्य: तस्य लिङ्गप्रतिपादनमेवावान्तरव्यापारीकृत्य पञ्चावयवेन वाक्येन प्रतिपादनं तत्प्रतिपादकवाक्यप्रयोग: परार्थानुमानमिति । स्वोक्तं विवृणोति पञ्चावयवेनैवेत्यादिना । द्व्यवयवमेव वाक्यमित्येके । त्र्यवयवमित्यपरे । तत्प्रतिषेधार्थमेवकारकरणम् पञ्चावयवेनैवेति । प्रतिपाद्यो ऽर्थो यस्य संशयोऽस्ति स संशयित: यस्य विपर्ययज्ञानं स विपरीत: यस्य न संशयो न विपर्यय: किं तु स्वज्ञानमात्रं(४) सोऽव्युत्पन्न: त्रयोपि ते प्रतिपादनार्हास्तत्त्वप्रतीतिविरहात् यो यानि पदानि समुदितानि प्रयुङ्क्ते स तत्पदार्थसंसर्गप्रतिपादनाभिप्रायवानिति सामान्येन स्वात्मनि नियमे प्रतीते पश्चात् पदसमूहप्रयोगाद्वक्तुस्तत्पदार्थसंसर्गप्रतिपादनाभिप्रायावगतिद्वारेण

(१) परेषामनिश्चितार्थ-पा॰ १ पु॰ ।
(२) प्रतिपादनपरम्-पा॰ २ पु॰ ।
(३) साधनानन्तरीयकत्वेन-पा॰ २ पु॰ ।
(४) न ज्ञानमात्रं-पा॰ ४ पु॰ ।

पदेभ्यो वाक्यार्थानुमानं न तु पदार्थेभ्यस्तत्प्रतीतिः न हि पदार्थानामप्रमाणान्तरमस्ति मीमांसकानाम्। नापि वाक्यार्थप्रतिपादनाय पदैः प्रत्येकमभिधीयमानानां पदार्थानां वाक्यार्थप्रतिपादनशक्तिराविर्भवति प्रमेय(१)प्रतीतिमाचव्यापारस्य प्रमाणस्य प्रमेयशक्त्याधायकत्वाभावात्। तस्मात् पदार्था वाक्यार्थं प्रतिपादयन्तो लिङ्गत्वेन वा प्रतिपादयेयुः अन्यथानुपपत्त्या वा उभयथाप्यशाब्दो वाक्यार्थः स्यात्। ननु किं पदानि प्रत्येकमेकैकमर्थं प्रतिपादयन्ति वाक्यार्थस्य लिङ्गम् किं वा परस्परान्वितं स्वार्थं बोधयन्ति। अत्रैके तावदाहुः। व्युत्पत्त्यपेक्षया पदानामर्थप्रतिपादनम्। व्युत्पत्तिश्च गामानय गां बधानेत्यादिषु वृद्धव्यवहारेषु क्रियान्वितेषु कारकेषु कारकान्वितायां वा क्रियायां न स्वरूपमाचे अतः परस्परान्विता एव पदार्थाः पदैः प्रतिपाद्यन्ते इति। अत्र निरूप्यते। यदि गामानयेत्यादिवाक्ये गामिति पदेनैवानयेत्यर्थान्वितः स्वार्थोभिहितः तदानयेतिपदं व्यर्थम् उक्तार्थत्वात् आनयेतिपदेनानयनार्थेभिहिते सत्यानयेत्यर्थान्वितः स्वार्थो गोपदेनाभिधीयते तेनानयेतिपदस्य न वैयर्थ्यमिति चेत् तर्ह्यानयेति पदं केवलं स्वार्थमाचमाचक्षाणमनन्विताभिधायि प्राप्तम् यथा चेदमनन्वितार्थं तथा पदान्तरमपि स्यादिति दत्तजलाञ्जलिरन्विताभिधानवादः। यदानयेतिपदेनापि पूर्वपदाभिहितेनार्थेनान्वितः स्वार्थोऽभिधीयते तदा यावत्पूर्वपदं स्वार्थं नाभिधत्ते तावदुत्तरपदस्य पूर्वपदार्थान्वितस्वार्थाभिधानं नास्ति यावच्चोत्तरपदं स्वार्थं नाभिधत्ते तावत् पूर्वपदस्योत्तरपदार्थान्वितस्वार्थप्रतिपादनं न भवतीत्यन्योन्याश्रयत्वम्। अथ(२) मन्यसे प्रथमं पदानि केवलं पदार्थं स्मारयन्ति पश्चादितरेतरस्मारितेनार्थेनान्वितं स्वार्थमभिदधतीति ततो नेतरेतराश्रयत्वम्। तदप्यसारम्। सर्वदैव हि पदान्यन्वितेन पदार्थेन सह गृहीतसाहचर्याणि नानन्वितं केवलं पदार्थमाचं स्मारयितुमीशते यथानुभवं स्मरणस्य प्रवृत्तेः वृद्धव्यवहारेष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां गोशब्दस्य ककुदादिमदर्थे नियमो गृहीतो न क्रियाकरणादिष्विति तेषां प्रत्येकं व्यभिचारेपि गोशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् तेनायं गोशब्दः श्रूयमाणोभ्यासपाटवादव्यभिचरितसाहचर्यं ककुदादिमदर्थमाचं स्मारयति न क्रियाकरणादीनीति चेत् एवं तर्हि यस्य शब्दस्य यचार्थे साहचर्यनियमो गृह्यते तचैव तस्याभिधायकत्वं

(१) प्रमीय-पा· ४ पु·। (२) यथा-पा· २ पु·।

नान्यत्रेति(१) अनन्विताभिधाने ऽपि समानम् । न च स्मरणमनुमानवत् साहचर्यनियममपेक्ष्य प्रवर्तते इत्यपि सुप्रतीतम् तद्धि संस्कारमात्रनिबन्धनं प्रतियोगिमात्रदर्शनादपि भवति । तथाहि धूमदर्शनादग्निरिव रसवत्यादिप्रदेशोपि स्मर्यते तद्यदि गोशब्दः सहभावप्रतीतिमात्रेणैव गोपिण्डं स्मारयति गोपिण्डप्रतियोगिनोपि पदार्थान् कदाचित् स्मारयेत् नियमेन तु गोपिण्डमेव स्मारयंस्तद्विषयं वाचकत्वमेवावलम्बते तथासत्येव नियमसम्भवात् । किं च यथा वाक्ये पदानामन्विताभिधानं तथा पदेपि प्रकृतिप्रत्यययोरन्विताभिधानमिच्छन्ति भवन्तस्ताभ्यां चेत् परस्परान्वितः स्वार्थोऽभिहितः कस्तदन्यः पदार्थो यः पदेन पश्चात् स्मर्यते तदेतदास्तां नग्नाटकपक्षपतितं वचः । प्रकृतमनुसरामः ॥

अस्त्वेवं पदानामर्थप्रतिपादनमिदं तु न सङ्गच्छते परार्थानुमानमिति । लिङ्गं तज्जनितं वा ज्ञानमनुमानम् । न च लिङ्गस्य ज्ञानस्य च परार्थत्वम् । अनुमानवाचकस्य शब्दस्य परार्थत्वादनुमानं परार्थमुच्यते चेत् प्रत्यक्षवाचकस्यापि शब्दस्य परार्थत्वात् प्रत्यक्षमपि परार्थमुच्यते(२) । तदुक्तम् ।

ज्ञानाद्वा ज्ञानहेतोर्वा नान्यस्यास्त्यनुमानता ।
तयोश्च न परार्थत्वं प्रसिद्धं लोकवेदयोः ॥
वचनस्य परार्थत्वादनुमानपरार्थता ।
प्रत्यक्षस्यापि पारार्थ्यं तद्द्वारं किं न कल्प्यते ॥ इति ।

अत्र समाधिः । न शब्दस्य परार्थत्वात् तद्द्वार(३)मनुमानपारार्थ्यमिति वदामः अपि तु यत् परार्थं पञ्चावयवं वाक्यं तल्लिङ्गप्रतीतिद्वारेणानुमितिहेतुत्वादनुमानमिति ब्रूमः । नन्वेवमपि लिङ्गप्रतिपादकस्य प्रत्यक्षस्यानुमानतावतरप्रसङ्गः(४) न प्रसङ्गस्तत्र लौकिकशब्दप्रयोगाभावात् ॥

पञ्चावयवं वाक्यमित्युक्तं के पुनस्ते पञ्चावयवा(५) स्तत्राह ।

अवयवाः पुनः प्रतिज्ञापदेशनिदर्शनानुसन्धानप्रत्याम्नायाः । तत्रानुमेयोद्देशोऽविरोधी प्रतिज्ञा ।

---

(१) न सर्वत्रेति–पा॰ ३ पु॰ । (२) उच्यताम्–इति साधुः । (३) तद्वाच्य–पा॰ ३ पु॰ ।
(४) अनुमानेतापचारप्रसङ्गः–पा॰ ३ पु॰ ।　　(५) ते ऽवयवाः–पा॰ २ पु॰ ।

प्रतिपिपादयिषितधर्मविशिष्टस्य धर्मिणोपदेशविषयमापादयितु(१)मुद्देशमात्रं प्रतिज्ञा। यथा द्रव्यं वायुरिति। अविरोधिग्रहणात् प्रत्यक्षानुमानाभ्युपगतस्वशास्त्रस्ववचन(२)विरोधिनो निरस्ता भवन्ति। यथाऽनुष्णोऽग्निरिति(३) प्रत्यक्षविरोधी घनमम्बरमित्यनुमानविरोधी ब्राह्मणेन(४) सुरा पेयेत्यागमविरोधी वैशेषिकस्य सत्कार्यमितिब्रुवतः स्वशास्त्रविरोधी न शब्दोऽर्थप्रत्यायक(५) इति स्ववचनविरोधी॥

अवयवाः पुनः प्रतिज्ञापदेशनिदर्शनानुसन्धानप्रत्याम्नायाः। पुनःशब्दो वाक्यालङ्कारे तत्र तेषां मध्ये ऽनुमेयोद्देशो ऽविरोधी प्रतिज्ञा। एतत् स्वयमेव विवृणोति। प्रतिपिपादयिषितेत्यादिना। प्रतिपादयितुमिष्टो यो धर्मस्तेन विशिष्टो धर्मी अनुमेयः पक्ष इति कथ्यते। तस्य यदुद्देशमात्रं सङ्कीर्तनमात्रं साधनरहितं सा प्रतिज्ञेति। यथोपदिशन्ति सन्तः। वचनस्य प्रतिज्ञात्वं तदर्थस्य च पक्षतेति। यदि हेतुरहितमुद्देशमात्रं प्रतिज्ञा नैव तस्याः साध्यसिद्धिरस्तीति असाधनाङ्गत्वान्न प्रयोगमर्हति। यथा वदन्ति तथागताः॥

शक्तस्य सूचकं हेतुर्वचोशक्तमपि स्वयम्।
साध्याभिधानात् पक्षोक्तिः पारम्पर्येण नाप्यलम्॥ इति।

तत्राह(६)। अपदेशविषयमापादयितुमिति(७)। अपदेशो हेतुस्तस्य विषयमाश्रयमापादयितुं प्रतिपादयितुं प्रतिज्ञाने खलु यत्र क्वचन साध्यसाधनाय हेतुः प्रयुज्यते तस्य सिद्धत्वात् अपि तु कस्मिंश्चिद्धर्मिणि प्रतिनियते तस्मिन्ननुपन्यस्यमाने निराश्रयो हेतुर्न प्रवर्तते तस्याप्रवृत्तौ न साध्यसिद्धिरतः प्रतिज्ञया धर्मिग्राहकं प्रमाणमुपदर्शयन्त्या हेतोराश्रयो धर्मी सन्निधाप्यते इत्याश्रयोपदर्शनद्वारेण हेतुं प्रवर्तयन्ती प्रतिज्ञा साध्यसिद्धेरङ्गम्। तथा च न्यायभाष्यम्।

---

(१) अपदेशविषयापादनार्थं-पा॰ १।६ पु॰। (२) शास्त्रवचन-पा॰ ७ पु॰।
(३) वह्निरिति-पा॰ ५ पु॰। (४) ब्राह्मणैः-पा॰ ५ पु॰। (५) प्र तपादक-पा॰ ६ पु॰।
(६) अत्राह-पा॰ २।४ पु॰। (७) अपदेशविषयापादनार्थमिति-पा॰ ३ पु॰।

असत्यां प्रतिज्ञायामनाश्रया हेत्वादयो न प्रवर्तेरन्निति । उपनयादेव हेतोराश्रयः प्रतीयते इति चेन्न असति प्रतिज्ञावचने तस्याप्यप्रवृत्तेः । उपनयः साधनस्य पक्षधर्मतालक्षणं सामर्थ्यमुपदर्शयति न प्रत्येतुः प्रथममेव साधनं प्रत्याकाङ्क्षा किं तु साध्ये तस्य प्रधानत्वात् आकाङ्क्षिते साध्ये तत्सिद्ध्यर्थं पश्चात् साधनमाकाङ्क्षते तदनु साधनसामर्थ्यमिति प्रथमं साध्यवचनमेवोपतिष्ठते न पुनरग्रत एव साधनसामर्थ्यमुच्यते तस्य तदानीमनपेक्षितत्वात् । प्रतिपिपादयिषितेन धर्मेण विशिष्टो धर्मीति विप्रतिषिद्धमिदम् अप्रतीतस्याविशेषकत्वादिति चेत् सत्यम् अप्रतीतं विशेषणं न भवति प्रतीतस्तु साध्यो धर्मः सपक्षे विप्रतिपन्नं प्रति ज्ञापनाय धर्मिविशेषणतया प्रतिज्ञायते अत एव धर्मिणः पक्षता वास्तवी तस्य स्वरूपेण सिद्धस्यापि प्रतिपाद्यधर्मविशिष्टत्वेनाप्रसिद्धस्य तेन रूपेण आपाद्यमानत्वसम्भवात् पक्षधर्मतापि हेतोरित्थमेव यदि केवलमेवानित्यत्वं साध्यते भवेच्छब्दधर्मस्य कृतकत्वस्यापक्षधर्मताशब्दे एव त्वनित्ये साध्ये नायं दोषः । यथाहुराचार्याः(१) ।

स एव चोभयात्मायं गम्यो गमक एव च ।
असिद्धेनैकदेशेन गम्यः सिद्धो न बोधकः ॥ इति ।

प्रतिज्ञाया उदाहरणमाह । द्रव्यं वायुरिति । यो वायुं प्रतिपद्यमानोपि तस्य द्रव्यत्वं न प्रतिपद्यते तं प्रति साधयितुमिष्टेन द्रव्यत्वेन विशिष्टस्य वायोरभिधानं प्रतिज्ञा क्रियते द्रव्यं वायुरिति । अविरोधिग्रहणस्य तात्पर्यं कथयति । अविरोधिग्रहणात् प्रत्यक्षानुमानाभ्युपगतस्वशास्त्रस्ववचनविरोधिनो निरस्ता भवन्तीति । वादिना साधयितुमभिप्रेतोऽर्थः साध्य इत्युच्यते प्रत्यक्षादिविरुद्धोपि कदाचिदनेन भ्रमात् साधयितुमिष्यते तद्यद्यविशेषेणानुमेयोद्देशः प्रतिज्ञेत्येतावन्मात्रमुच्यते प्रत्यक्षादिविरुद्धमपि वचनं प्रतिज्ञास्यान्न चेयं प्रतिज्ञा तदर्थस्य साधयितुमशक्यत्वात् अतोऽविरोधिग्रहणं कृतम् । न विद्यते प्रत्यक्षादिविरोधो यस्यानुमेयोद्देशस्य असावप्रत्यक्षादिविरोधस्तस्य वचनं प्रतिज्ञा यस्य तद्विरोधोस्ति न सा प्रतिज्ञेत्यर्थः । किमनेनोक्तं भवति न वाद्यभिप्रायमात्रेण साध्यता किं तु यत् साधनमर्हति तत् साध्यम् स एव पक्ष-

---

(१) यदाहुः–पा॰ १ पु॰ ।

स्तदितरः पक्षाभास इति । प्रत्यक्षादिविरोधोदाहरणं यथा । अनुष्णोऽग्नि-रिति । अनुष्ण इत्युष्णस्पर्शप्रतिषेधोऽयम् । अवगतं च प्रतिषिध्यते नानवगतम् न चोष्णत्वस्य वह्नेरन्यत्रोपलम्भसम्भवः वह्नावपि तस्य प्रतीतिर्नानुमानिकी प्रत्यक्षाभावे अनुमानस्याप्रवृत्तेः प्रत्यक्षप्रतीतस्य च प्रतिषेधे प्रत्यक्षप्रामाण्या-भ्युपगमेन प्रवर्तमानं प्रतिषेधानुमानम् तद्विपरीतवृत्ति तेनैव बाध्यते विषया-पहारात् को विषयस्यापहारः तद्विपरीतार्थप्रवेदनम् तस्मिन् सत्यनुमानस्य किं भवत्युत्पत्त्यभावः प्रथमप्रवृत्तेनाबाधितविषयप्रत्यक्षेण वह्नेरुष्णत्वे प्रतिपा-दिते तत्प्रतीत्यवरुद्धे च तस्यानुष्णत्वप्रतीतिर्न भवति हेतोरप्ययमेव बाधो यदयमनुष्णत्वप्रतिपादनाय प्रयुक्तः तत्प्रतीतिं न करोति प्रत्यक्षविरोधात् । यथोक्तम् ।

वैपरीत्यपरिच्छेदे नावकाशः परस्य तु ।
मूले तस्य ह्यनुत्पन्ने पूर्वेण विषयो हृतः ॥ इति ।

बाधाविनाभावयोर्विरोधादविनाभूतस्य बाधानुपपत्तिरिति चेत् यदि त्रैरूप्यमविनाभावोऽभिमतः तदास्त्येवाविनाभूतस्य बाधा यथानुष्णोऽग्निः कृतकत्वादित्यस्यैव अथ(१) बाधितविषयत्वे सति त्रैरूप्यमविनाभाव इत्य-भिप्रायेणोच्यते अविनाभूतस्य नास्ति बाधेति तदोमित्युच्यते । किन्त्वबाधित-विषयत्वमेव रूपं कथयितुं प्रत्यक्षाद्यविरोधिग्रहणं कृतम्(२) प्रत्यक्षविरोधः किं पक्षस्य दोषः किं वा हेतोः न पक्षस्य धर्मिणस्तादवस्थ्यात् नापि हेतोः स्वविषये तस्य सामर्थ्यात् विषयान्तरे सर्वस्यैवासामर्थ्यात् किं तु प्रतिपादयि-तुरिदं दूषणम् यो विषये साधनं प्रयुङ्क्ते । यदि प्रतिज्ञातार्थप्रतीतियोग्यताविरह-स्तत्प्रतिपादनम् योग्यताविरहश्च दूषणमभिमतम् तदा कर्मकरणयोरप्यस्ति दोषः । घनमम्बरमित्यनुमानविरोधी । येन प्रमाणेनाकाशमवगतं तेनैवाका-शस्य नित्यत्वं निरवयवत्वं च प्रतिपादितम् अतो निविडावयवमम्बरमिति प्रतिज्ञा धर्मिग्राहकानुमानविरुद्धा । ब्राह्मणेन सुरा पेयेत्यागमविरोधी । ब्राह्म-णस्य सुरा पीता पापसाधनं भवतीति(३) प्रतिज्ञार्थः । अत्र क्षीरमुदाहरणम् क्षीरस्य च पापसाधनत्वाभावः श्रुतिस्मृत्यागमैकसमधिगम्यः येनैवागमेन क्षीर-

(१) यथा-पा० २ पु० । (२) अविरोधीत्युक्तम्-पा० ३ पु० । (३) न भवति-पा० ३ पु० ।

पानस्य पापसाधनत्वाभावः प्रतिपादितः तेनैव सुरापानस्य पापसाधनत्वं प्रतिपादितमिति । ब्राह्मणस्य सुरापेयप्रतिज्ञाया([1]) दृष्टान्तग्राहकप्रमाणविरोधः । वैशेषिकस्यापि प्रागुत्पत्तेः सत्कार्यमितिब्रुवतः स्वशास्त्रविरोधी । वैशेषिको हि वैशेषिकशास्त्रप्रामाण्याभ्युपगमेन वादादिषु प्रवर्तते तस्य प्रागुत्पादात् सत् कार्यमिति ब्रुवतः प्रतिज्ञायाः शास्त्रेण विरोधः वैशेषिकशास्त्रे असदुत्पद्यते इति प्रतिपादनात् । शब्दो नार्थप्रत्यायक इति स्ववचनविरोधी । यदि शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वं नास्ति तदा शब्दो नार्थं प्रतिपादयतीत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनाय शब्दप्रयोगोऽनुपपन्नः । अथैतदर्थः शब्दः प्रयुज्यते तदभ्युपगतं शब्दस्यार्थप्रतिपादकत्वमिति([2]) प्रतिज्ञायाः स्ववचनविरोधः । प्रत्यक्षानुमानावगतवस्तुतत्त्वान्वाख्यानं शास्त्रम् तद्विरोधः प्रत्यक्षानुमानविरोध एव तथा तद्भावभावित्वानुमानसमधिगम्यं शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वं प्रतिषेधयतोऽनुमानविरुद्धैव प्रतिज्ञा कस्मात् स्वशास्त्रवचनविरोधयोः पृथगभिधानम् । अत्रोच्यते । प्रमाणाभासमूलमपि शास्त्रं भवति शाक्यादीनाम् । अत्र बौद्धस्य सर्वमक्षणिकमिति प्रतिजानतः स्वशास्त्रविरोध एव न प्रमाणविरोधः स्ववचनमपि कदाचिदप्रमाणमूलमपि स्यात् अतस्तद्विरोधो न प्रमाणविरोधः किं तु स्ववचनविरोध एव ॥

लिङ्गवचनमपदेशः । यदनुमेयेन सहचरितं तत्समानजातीये सर्वत्र सामान्येन प्रसिद्धं तद्विपरीते च सर्वस्मिन्नसदेव तल्लिङ्गमुक्तं तस्य वचनमपदेशः । यथा क्रियावत्त्वाद्गुणवत्त्वाच्च([3]) तथा च तदनुमेयेऽस्ति तत्समानजातीये च सर्वस्मिन् गुणवत्त्वमसर्वस्मिन् क्रियावत्त्वम् । उभयमप्येतदद्रव्ये नास्त्येव तस्मात् तस्य वचनमपदेश इति सिद्धम्([4]) ॥

लिङ्गवचनमपदेशः । अस्यार्थं कथयति । यदनुमेयेनेत्यादिना । तत्सुगमम् । उदाहरणमाह । क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्चेति । द्रव्यं वायुरिति प्रति-

---

(१) ब्राह्मणेन सुरा पेयेति प्रतिज्ञायाः–पा॰ ३ पु॰ । (२) प्रत्यायकत्वम् इति–पा॰ १ पु॰ ।

(३) चेति सिद्धम्–पा॰ ६ पु॰ ।

(४) यथा क्रियावत्त्वाद्गुणवत्त्वाच्च तथा च तदुभयमपि द्रव्ये ऽस्ति अद्रव्ये नास्त्येव तस्य वचनमपदेश इति सिद्धम्–पा॰ १ पु॰ ।

ज्ञायाः क्रियावत्त्वादिति क्रियावत्त्वस्य लिङ्गस्य वचनमपदेशः तस्यामेव प्रतिज्ञायां गुणवत्त्वस्य लिङ्गस्य गुणवत्त्वादिति वचनमपदेशः तयोरुपन्यासः सपक्षैकदेशवृत्तेः सपक्षव्यापकस्य च हेतुत्वप्रदर्शनार्थः । यदुक्तं लिङ्गलक्षणं तत् क्रियावत्त्वस्य गुणवत्त्वस्य चास्तीत्याह । तथा च तदिति । तद् गुणवत्त्वमनुमेयेऽस्ति तत्समानजातीये सपक्षे द्रव्ये सर्वस्मिन्नस्ति असर्वस्मिन् सपक्षैकदेशे मूर्तद्रव्यमात्रे क्रियावत्त्वमस्ति उभयमप्येतत् क्रियावत्त्वं गुणवत्त्वं चाद्रव्ये विपक्षे नास्त्येव तस्योभयस्य वचनं क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वादित्येवं रूपमपदेश इति हेतुरिति सिद्धं व्यवस्थितं निर्दोषत्वात् (१) ॥

एतेनासिद्धविरुद्धसन्दिग्धानध्यवसितवचनानामनपदेशत्वमुक्तम्भवति । तत्रासिद्धश्चतुर्विधः । उभयासिद्धोऽन्यतरासिद्धः तद्भावासिद्धोऽनुमेयासिद्धश्चेति । तत्रोभयासिद्धः उभयोर्वादिप्रतिवादिनोरसिद्धः यथाऽनित्यः शब्दः सावयवत्वादिति । अन्यतरासिद्धः यथाऽनित्यः शब्दः कार्यत्वादिति । तद्भावासिद्धो यथा धूमभावेनाग्न्यधिगतौ कर्तव्यायामुपन्यस्यमानो वाष्पो धूमभावेनासिद्ध इति । अनुमेयासिद्धो यथा पार्थिवं द्रव्यं तमः कृष्णरूपवत्त्वादिति । यो ह्यनुमेये ऽविद्यमानोऽपि तत्समानजातीये सर्वस्मिन्नास्ति तद्विपरीते चास्ति स विपरीतसाधनाद्विरुद्धः यथा यस्माद्विषाणी तस्मादश्व इति(२) । यस्तु सन्ननुमेये तत्समानासमानजातीययोः साधारणः सन्नेव स सन्देहजनकत्वात् सन्दिग्धः यथा यस्माद्विषाणी तस्माद्गौरिति । एकस्मिंश्च द्वयोर्हेत्वोर्यथोक्तलक्षणयोर्विरुद्धयोः सन्निपाते सति संशयदर्शनादयमन्यः सन्दिग्ध

(१) निर्दैशत्वात्-पा॰ ३ पु॰ । (२) तस्मादुष्ट्र इति-पा॰ ५ पु॰

इति केचित् । यथा मूर्तत्वामूर्तत्वं प्रति मनसः क्रियावत्त्वास्पर्शवत्त्वयोरिति । नन्वयमसाधारण एवाचाक्षुषत्वप्रत्यक्षत्ववत् संहतयोरन्यतरपक्षासम्भवात्(१) ततश्चानध्यवसित इति वक्ष्यामः । ननु शास्त्रे तत्रतत्रोभयथा दर्शनं संशयकारणमपदिश्यत इति न संशयो विषयद्वैतदर्शनात् । संशयोत्पत्तौ विषयद्वैतदर्शनं कारणम् तुल्यबलत्वे च तयोः परस्परविरोधान्निर्णयानुत्पादकत्वं स्यान्न तु संशयहेतुत्वम् न च तयोस्तुल्यबलवत्त्वमस्ति अन्यतरस्यानुमेयोद्देशस्यागमबाधितत्वादयं(२) तु विरुद्धभेद एव । यश्चानुमेये विद्यमानस्तत्समानासमानजातीययोरसन्नेव सोऽन्यतरासिद्धोऽनध्यवसायहेतुत्वादनध्यवसितः यथा सत्कार्यमुत्पत्तेरिति । अयमप्रसिद्धोऽनपदेश इति वचनादवरुद्धः(३) । ननु चायं विशेषः संशयहेतुरभिहितः(४) शास्त्रे तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु(५) विशेषस्योभयथा दृष्टत्वादिति(६) नान्यार्थत्वाच्छब्दे विशेषदर्शनात् । संशयानुत्पत्तिरित्युक्ते(७) नायं द्रव्यादीनामन्यतमस्य विशेषः स्याच्छ्रावणत्वं किं तु सामान्यमेव सम्पद्यते कस्मात्(८) तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु(९) द्रव्यादिभेदानामेकैकशो विशेषस्योभयथा दृष्टत्वादित्युक्तं न संशयकारणम् अन्यथा षट्स्वपि पदार्थेषु संशयप्रसङ्गात् तस्मात् सामान्यप्रत्ययादेव संशय इति ॥

(१) पक्षः सम्भवति-पा· ६ पु· ।   (२) आगमविरोधित्वात्-पा· ६ पु· ।
(३) दविरुद्धः-पा· १ । ६ । ७ पु· । (४) उक्तः-पा· ६ पु· । (५) अर्थान्तरेषु च-पा· ५ पु· ।
(६) दर्शनात्-पा· ६ पु· ।   (७) नुत्पत्तिरित्युक्तम्-पा· ६ पु· ।
(८) कस्मात्-इति नास्ति १ पु· ।   (९) अर्थान्तरेषु-पा· १ पु· ।

एतेनापदेशलक्षणकथनेनार्थादसिद्धविरुद्धसन्दिग्धानध्यवसितवचनानामनपदेशत्वमुक्तं भवति। अनुमेयेन सहचरितमित्यनेनासिद्धवचनस्यानपदेशत्वमुक्तम्। तत्समानजातीये च प्रसिद्धमित्यनेन विरुद्धानध्यवसितवचनयोरनपदेशत्वम्। तद्विपरीते नास्त्येवेत्यनेन सन्दिग्धवचनस्यानपदेशत्वमिति विवेकः। एषामसिद्धविरुद्धसन्दिग्धानध्यवसितानां मध्ये असिद्धं कथयति। तत्रासिद्धश्चतुर्विधः उभयासिद्ध इत्यादि। तत्रोभयासिद्धो यथा उभयोर्वादिप्रतिवादिनोरसिद्धः यथाऽनित्यः शब्दः सावयवत्वादिति शब्दे सावयवत्वं न वादिनो नापि प्रतिवादिनः सिद्धमित्युभयासिद्धः। अन्यतरासिद्धः कार्यत्वादनित्यः शब्द इति। यद्यपि शब्दे वस्तुतः कार्यत्वमस्ति तथापि विप्रतिपन्नस्य मीमांसकस्यासिद्धम् अन्यतरासिद्धं साध्यं न साधयति यावन्न प्रसाध्यते। तद्भावासिद्धो यथा धूमभावेना(१)ग्न्यधिगतौ कर्तव्यायामुपन्यस्यमानो वाष्पो धूमभावेन धूमस्वरूपेणासिद्धः तद्भावासिद्ध इत्युच्यते। अनुमेयासिद्धो यथा पार्थिवं तमः कृष्णरूपवत्त्वात् तमो नाम द्रव्यान्तरं नास्ति आरोपितस्य कार्ष्ण्यमात्रस्य प्रतीतेरतस्तमो द्रव्यं पार्थिवं कृष्णरूपवत्त्वादिति अनुमेयासिद्धमाश्रयासिद्धम् अनुमेयमसिद्धं यस्येत्यसिद्धानुमेयमिति प्राप्ताबाहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायाः पूर्वनिपातः। यथा हेतुरन्यतरासिद्धः उभयासिद्धो वा भवति एवमाश्रयासिद्धिरप्युभयथा यथा च हेतोर्वादिप्रतिवादिनोः प्रत्येकं समुदितयोर्वा अज्ञानात् सन्देहाद्विपर्ययाद्वा असिद्धो भवति तथाश्रयोऽपि यथा च हेतुः कश्चिद्वादिनोऽज्ञानादसन्दिग्धः प्रतिवादिनः सन्दिग्धासिद्ध इति। यद्वा वादिनो ऽज्ञानासिद्धः यदि वा प्रतिवादिनः विपर्ययासिद्धो यद्वा वादिनः सन्देहासिद्धः(२) प्रतिवादिनः अज्ञानासिद्धो यद्वा(३) विपर्ययासिद्धो भवति वादिनः प्रतिवादिनः सन्देहासिद्ध एवमाश्रयेपीति योजनीयम्। विशेषणासिद्धादयः अन्यतरासिद्ध उभयासिद्धेष्वेवान्तर्भवन्तीति(४) पृथङ्नोक्ताः। विरुद्धं हेत्वाभासं कथयति। यो ह्यनुमेये इति। यदा कश्चिद्वनान्तरिते गोपिण्डे विषाणमुपलभ्यायं पिण्डोऽश्वो विषाणित्वादिति साधयति तदा विषाणित्वमश्वजातीये पिण्डान्तरे ऽविद्यमानमश्वविपरीते गवि महिष्यादौ च विपक्षे वि-

(१) धूमाभावेना-पा॰ ४ पु॰। (२) सन्दिग्धा-पा॰ २ पु॰।
(३) यदि वा-पा॰ २ पु॰। (४) अन्तर्भूतत्वात्-पा॰ ३ पु॰।

द्यमानं व्याप्तिबलेनाश्वत्वविरुद्धमनश्वत्वं साधयदभिमतसाध्यविपरीतसाधनाद्विरुद्धमित्युच्यते । इदं विपक्षैकदेशवृत्तेर्विरुद्धस्योदाहरणम् विषाणित्वस्य सर्वत्रानश्वे स्तम्भादावसम्भवात् । समस्तविपक्षव्यापकस्य विरुद्धस्योदाहरणम् नित्यः शब्दः कृतकत्वादिति द्रष्टव्यम् । यस्तु सन्ननुमेये धर्मिणि तत्समानासमानजातीययोः सपक्षविपक्षयोः साधारणः स सन्देहजनकत्वात् सान्दिग्धः । यथा यस्माद्विषाणी तस्माद्गौरिति । यदायं पिण्डो गौर्विषाणित्वादिति साध्यते तदा विषाणित्वं गवि महिषे च दर्शनात् सन्देहमापादयन् सन्दिग्धो हेत्वाभासः स्यात् । अयं सपक्षविपक्षयोर्व्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिरनैकान्तिकः सपक्षविपक्षयोर्व्यापको नित्यः शब्दः प्रमेयत्वादिति सपक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः नित्यमाकाशममूर्तत्वादिति सपक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापको द्रव्यं शब्दो निरवयवत्वादिति समानासमानजातीययोः साधारण इति यत् साधारणपदं तस्य विवरणं सन्नेवेति यथैको धर्मः सपक्षविपक्षयोर्दर्शनाद्धर्मिणि सन्देहं कुर्वन् सन्दिग्धो हेत्वाभासः स्यात् । एवमेकस्मिन् धर्मिणि द्वयोर्हेत्वोस्तुल्यबलयोर्विरुद्धार्थप्रसाधकयोः सन्निपाते सति संशयदर्शनादयं विरुद्धद्वयसन्निपातोऽन्यः सन्दिग्धो हेत्वाभास इति कैश्चिदुक्तम् तद्दूषयितुमुपन्यस्यति । एकस्मिंश्चेति । तस्योदाहरणमाह । यथा मूर्तत्वामूर्तत्वं(१) प्रति मनसः क्रियावत्त्वास्पर्शवत्त्वयोरिति । मूर्तं मनः क्रियावत्त्वाच्छरादिवत् अमूर्तं मनोऽस्पर्शवत्त्वादाकाशादिवदिति विरुद्धार्थप्रसाधकयोः क्रियावत्त्वास्पर्शवत्त्वयोर्हेत्वोः सन्निपाते मनसो मूर्तत्वामूर्तत्वं प्रति संशयः न ह्यत्रोभयोरपि साधकत्वम् वस्तुनो द्व्यात्मकत्वासम्भवात् । नापि परस्परविरोधादुभयोरप्यसाधकत्वम् मूर्तामूर्तत्वव्यतिरेकेण प्रकारान्तराभावात् । न चान्यतरस्य हेतोर्विशेषोऽवगम्यते येनैकपक्षावधारणं स्यात् अतः क्रियावत्त्वास्पर्शवत्त्वाभ्यां मनसि संशयो भवति किं मूर्तं किं वामूर्तमिति । अयमेव च विरुद्धाव्यभिचारिणः प्रकरणसमाद्भेदो यदयं संशयं करोति प्रकरणसमस्तु सन्दिग्धेऽर्थे प्रयुज्यमानः संशयं न निवर्तयतीति । नन्वयमसाधारण एवाचाक्षुषत्वप्रत्यक्षत्ववत् संहतयोरन्यतरपक्षासम्भवादिति क्रियावत्त्वास्पर्शवत्त्वे प्रत्येकं न तावत् संशयं जनयति(२) निर्णयहेतुत्वात् सन्निपातश्च तयोरयमसाधारण एव संहतयोस्तयोर्मनो-

(१) मूर्तामूर्तत्वं-पा० ४ पु० ।
(२) जनयतो निश्चय-पा० २ पु० । जनयते इति साधुः ।

व्यतिरेकेणान्यतरपक्षे सपक्षे विपक्षे वाऽसम्भवात् यथाऽचाक्षुषत्वप्रत्यक्षत्वयोः प्रत्येकं गुणव्यभिचारेपि समुदितयोर्गुणव्यतिरेकेणान्यत्रासम्भवः। यद्यपि विरुद्धाव्यभिचारिधर्मद्वयोपनिपातोऽसाधारणो धर्मः तथापि संशयहेतुत्वमेव व्यतिरेकिणो हि विपक्षादेवैकस्माद्व्यावृत्तिर्नियता तेन पक्षे निर्णयहेतुत्वम् असाधारणस्य तु व्यावृत्तिरनैकान्तिकी विपक्षादिव सपक्षादपि तस्याः सम्भवात्। तत्र यदि गन्धवत्त्वमनित्यव्यावृत्तत्वान्नित्यत्वं साधयति नित्यादपि गगनाद्व्यावृत्तेरनित्यत्वमपि साधयेत्[1] न चास्त्युभयोः सिद्धिः वस्तुनो द्वैरूप्याभावात् नाप्युभयोरसिद्धिः प्रकारान्तराभावात् अतो गन्धवत्त्वात् पृथिव्यां संशयो भवति किमियं नित्या किं वानित्येति। यदाहुर्भट्टमिश्राः।

यश्चासाधारणो धर्मस्तदभावमुखेन तु।

द्वयासत्त्वविरोधाच्च मनः[2]संशयकारणम् ॥ इति।

यच्चाह[3] न्यायवार्त्तिककारः। विभागजत्वं विभागजविभागासमवायिकारणत्वं नर्ते[4] शब्दात् सम्भवतीति सर्वतो व्यावृत्तः संशयहेतुरिति। अत्राह ततश्चानध्यवसित इति वक्ष्याम इति। विरुद्धयोः सन्निपातो ऽसाधारणोऽसाधारणत्वाच्चानध्यवसितोऽयमिति वक्ष्यामः किमुक्तं स्यात् असाधारणो धर्मोऽध्यवसायं न करोतीति वक्ष्याम इत्यर्थः। विरुद्धाव्यभिचारिणः संशयहेत्वभावे[5] प्रतिपादिते शास्त्रविरोधं चोदयति। नन्विति। उभयथा दर्शनमिति। उभाभ्यां विरुद्धधर्माभ्यां सहैकस्य धर्मिणो दर्शनं संशयकारणमिति शास्त्रे तत्र तत्र स्थाने कथितम् दृष्टं च दृष्टवद्दृष्ट्वा संशयो भवति अमूर्तत्वेन सहात्मनि दृष्टमस्पर्शवत्त्वम् यथा मनसि दृश्यते तथा मूर्तत्वेन सह परमाणौ दृष्टं क्रियावत्त्वमपि दृश्यते अतोऽमूर्तत्वेन सह दृष्टमस्पर्शवत्त्वमिव मूर्तत्वेन सह दृष्टं क्रियावत्त्वमपि दृष्ट्वा संशयो भवति किं मनो मूर्तं किमुतामूर्तमिति यथादृष्टमयथादृष्टमुभयथादृष्टत्वात् संशयो यथा येन धर्मेण मूर्तत्वाव्यभिचारिणा क्रियावत्त्वेन समं दृष्टं मनस्तस्मादयथादृष्टम् अमूर्तत्वाव्यभिचारिणास्पर्शवत्त्वेन समं दृष्टमत उभयथादृष्टत्वात् संशयः किं क्रियावत्त्वान्मूर्तं मनः उतास्पर्शवत्त्वादमूर्तमिति सूत्रार्थः। तेन विरु-

(१) साधयति-पा० १ पु०। (२) धर्मः-पा० ३ पु०। (३) यदाह-पा० २।४ पु०।
(४) न तु-पा० १ पु०। (५) हेतुत्वे-पा० १ पु०।

द्धाव्यभिचारिणः संशयहेतुत्वं निराकुर्वतः शास्त्रविरोधः । एतत् परिहरति । न संशयो विषयद्वैतदर्शनादिति । यत् त्वयोक्तं शास्त्रविरोध इति तन्न यस्मात् संशयो विषयद्वैतदर्शनाद्भवति । एतदेव विवृणोति । संशयोत्पत्तौ विषयद्वैतदर्शनं कारणमिति । यादृशे धर्मिण्यूर्ध्वस्वभावे संशयो जायते स्थाणुर्वा पुरुषो वेति तादृशस्य विषयस्य पूर्वं द्वैतदर्शनमुभयथादर्शनं स्थाणुत्वपुरुषत्वाभ्यां सह दर्शनं संशयकारणम् न त्वेकस्य धर्मिणो विरुद्धधर्मद्वयसन्निपातस्तस्य कारणम् तस्मान्नायं सूत्रार्थो यद्विरुद्धाव्यभिचारिधर्मद्वयोपनिपातात् संशय इत्यभिप्रायः । तथा च दृष्टं च दृष्टवद्दृष्टेति । अस्यायमर्थः पूर्वमेव दृष्टं पदार्थं स्थाणुं वा पुरुषं वा दृष्टवद्दृष्टाभ्यां स्थाणुपुरुषान्तराभ्यां तुल्यं वर्तमानं दृष्टं स्थाणुपुरुषान्तरसमानमिति यावत् देशान्तरे कालान्तरे वा पुनर्दृष्ट्वा कुतश्चिन्निमित्ताद्विशेषानुपलम्भे सति संशयो भवति । दृष्टं चेति चशब्देन पूर्वमदृष्टमपि पदार्थं दृष्टवद्दृष्टाभ्यां स्थाणुपुरुषान्तराभ्यां समानं दृष्ट्वा संशय इत्यर्थः । सूत्रान्तरं च यथादृष्टमयथादृष्टमुभयथादृष्टमित्येकधर्मिविशेषानुस्मरणकृतं संशयं दर्शयति । पूर्वदृष्टमेव पुरुषं यथादृष्टं येन येनावस्थाविशेषेण दृष्टं मुण्डं जटिलं वा तस्मादयथादृष्टमन्येनान्येनावस्थाभेदेन दृष्टं कालान्तरे दृष्ट्वा अवस्थाविशेषमपश्यतः स्मरतश्चैवं तस्यैव प्राक्तनीमवस्थिता(१)मुभयीमवस्थां किमयमिदानीं मुण्डः किं वा जटिल इति संशयः स्यादिति सूत्रार्थः । न तु विरुद्धाव्यभिचारी संशयहेतुः प्रयोगाभावात् । यदि तावदाद्यस्य हेतोर्यथोक्तलक्षणत्वमवगतं तदा तस्मादोर्थोवधारितः स तथैवेति न द्वितीयस्य प्रयोगः प्रतिपत्तिबाधितत्वात् । अथायं यथोक्तलक्षणो न भवति तदानीमयमेव दोषो वाच्यः किं प्रत्यनुमानेन(२) । विरुद्धं प्रत्यनुमानं न व्यभिचरति नातिवर्तते इति विरुद्धाव्यभिचारी प्रथमो हेतुस्तस्यायमेव दोषो यद्विपरीतानुमानसम्भवः द्वितीयेन प्रतिपक्षे उपस्थाप्यमाने प्रथमस्य साध्यसाधकत्वाभावादिति चेत् यदि द्वितीयवत् प्रथममप्यनुमानलक्षणोपपन्नं प्रथमस्यासाधकत्वम् तदसाधकत्वेऽन्यत्राप्यनुमाने क आश्वासः वस्तुनो द्वैरूप्याभावादसाधकत्वमिति चेत् वस्तु द्विरूपं न भवतीति केनैतदुक्तम् यथा हि प्रमाणमर्थं गमयति तदेव हि तस्य तत्त्वम् । अथैकं वस्तूभयात्मकं न भवतीति सुदृढप्र-

(१) अनवस्थितां-पा· १ पु· । (२) प्रत्ययानुमानेन-पा· १ पु· ।

माणावसितोऽयमर्थो न शक्यतेऽन्यथाकर्तुम् तर्हि तयोस्तुल्यबलत्वं नास्त्येव एकस्य यथार्थत्वादिति कुतः संशयः। यद्यपि वस्तुवृत्त्या द्वयोर्यथार्थता नास्ति तथाप्यन्यतरस्य विशेषानुपलम्भेन भवेत् तुल्यबलत्वाभिमान(१) इति चेदस्त्वेवम्(२) तथापि तुल्यबलत्वाद्यथोत्तरेणाद्यं प्रतिबध्यते तथाद्येनाप्युत्तरं प्रतिबध्यते इति परस्परं प्रतिबन्धादुभयोः स्वसाध्यसाधकत्वं न स्यात् न तु संशयकर्तृत्वं विशेषानुपलम्भमात्रेण विरुद्धोभयविशेषोपस्थापनाभावादित्याह। तुल्यबलत्वे चेति। ननु यद्वस्तु तन्मूर्तं भवत्यमूर्तं वा न तु मूर्तामूर्ताभ्यां प्रकारान्तरमुपलब्धम् अतो मनसि मूर्तामूर्तत्वयोरनुपलम्भेऽपि द्वयोरभावं द्वयोरपि भावमसम्भावयतो भवत्येवान्यतरपक्षे स संशयः। सत्यं भवत्येव न तु विरुद्धाव्यभिचारिधर्मद्वयसन्निपातात् किन्तु वस्तुत्वात् यन्मूर्तत्वामूर्तत्वाभ्यां दृष्टसाहचर्यं मनसि प्रतीयमानं स्मृतिद्वारेण तयोरुपस्थापनं करोति तुल्यबलत्वमभ्युपगम्य विरुद्धाव्यभिचारिणः संशयहेतुत्वं निरस्तं न त्वनयोस्तुल्यबलत्वमस्ति अन्यतरस्यानुमेयोद्देशस्यामूर्तं मन इत्यस्यागमेन तदभावादणु मन इति सूत्रेण बाधितत्वात्। अथेदं सूत्रमप्रमाणम् व्यापकमेव मनः तदा मनःसद्भावे(३) न किञ्चित्प्रमाणमस्तीति अमूर्तं मनः अस्पर्शत्वादिति हेतुराश्रयासिद्धः। अथ युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्या सिद्धं मनस्तदा धर्मिग्राहकप्रमाणबाधितो युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेर्मनसोऽणुपरिमाणत्वे सति सम्भवात् व्यापकत्वे मनसो युगपत्समस्तेन्द्रियसम्बन्धाद्युगपदेव ज्ञानानि प्रसज्यन्ते अनुमेयोद्देशस्यागमविरोधः किं दूषणमत आह। अयं तु विरुद्धभेद इति। अयमागमविरुद्धोऽनुमेयोद्देशोऽविरोधी प्रतिज्ञेत्यविरोधिग्रहणेन निवर्तितानां प्रत्यक्षादिविरुद्धानां प्रतिज्ञाभासानां प्रभेद एव नायं सन्दिग्धो हेत्वाभासः किं तु विरुद्धप्रभेद एवेति तुशब्दार्थः। अनध्यवसित इत्यसाधारणो हेत्वाभासः कथ्यते। तं व्युत्पादयति। यश्चानुमेये विद्यमानस्तत्समानासमानजातीययोरित्यादि। सर्वं कार्यमुत्पादात् पूर्वमपि सदिति साध्यते उत्पत्तेरिति हेतुः सांख्यानां सति सपक्षे व्योमादावसति विपक्षे गगनकुसुमादावभावान्नैकतरपक्षाध्यवसायं करोति विशिष्टार्थक्रियाजननयोग्येन रूपेण पूर्वमनभिव्यक्तस्य पश्चादभिव्यक्तिरेवोत्पत्तिरिति सांख्याः तेन तेषामुत्पत्तेरिति हेतोर्न स्वतोऽसिद्धता अयमनध्य-

(१) बलतरभिमान-पा० २।४ पु०। (२) अस्त्येवम्-पा० २ पु०। (३) सम्भवे-पा० ३ पु०।

वर्णितो हेत्वाभासः केन वचनेन सूत्रकृता संगृहीत इत्याह । अयमप्रसिद्धो ऽनपदेश इति । अनैकान्तिकवदसाधारणो धर्मः संशयं करोति तेनास्य सन्दिग्धश्चानपदेश इत्यनेन संग्रहो युक्तो न पुनरप्रसिद्धवचनेनेत्यभिप्रायेणाह । नन्विति । तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेष्विति पञ्चम्यर्थे सप्तमी । पदार्थानां विशेषस्तुल्यजातीयेभ्यो भवति अर्थान्तरभूतेभ्यश्च भवति यथा पृथिव्यां गन्धवत्त्वं विशेषो द्रव्यान्तरेभ्योपि स्याद् गुणकर्मभ्यश्च भवति । शब्दे च श्रावणत्वं विशेषो दृश्यते तत् किं शब्दस्य रूपादिभ्यः सामानजातीयेभ्योयं विशेषः किं वा विजातीयेभ्यः यदि शब्दो गुणस्तदा रूपादिभ्यः सजातीयेभ्यो विशेषोऽयम् अथ द्रव्यं कर्म वा तदा विजातीयेभ्य इति शब्दे श्रावणत्वाद् द्रव्यं गुणः कर्मेति संशय इति पूर्वपक्षवादिना सूत्रविरोधे दर्शिते सत्याह । नान्यार्थत्वादिति । नायं सूत्रार्थः(१) यदसाधारणो धर्मः संशयहेतुरिति किं त्वस्यान्य एवार्थः । तमेवार्थं दर्शयति । शब्दे विशेषदर्शना(२)दित्यादिना । श्रोत्रग्रहणो योऽर्थः स शब्द इति प्रतिपाद्य तस्मिन् द्रव्यं गुणः कर्मेति संशय इत्यभिहितं सूत्रकारेण । तस्यायमर्थः तस्मिन् श्रोत्रग्रहणे ऽर्थे संशयः किं द्रव्यं किं वा गुणः किमुत कर्मेति । अत्र परेणोक्तम् श्रोत्रग्रहणे शब्दे संशयं वदता त्वया श्रोत्रग्राह्यत्वमेव संशयकारणत्वमुक्तम् श्रोत्रग्राह्यत्वं च विशेषः तस्य दर्शनात् संशयानुपपत्तिर्विरुद्धोभयस्मृतिपूर्वको हि संशयः स्मृतिश्च नासाधारणधर्मदर्शनाद्भवति तस्य केनचिद्विशेषेण सहानुपलम्भादिति परेणोक्ते सति सूत्रकारेण प्रतिविहितमेतत् । नायं द्रव्यादीनामन्यतमस्य विशेषः श्रावणत्वम् द्रव्यगुणकर्मणां मध्ये ऽन्यतमस्य द्रव्यस्य गुणस्य कर्मणो वा श्रावणत्वं विशेषो न भवति किं तु तेषां सामान्यमेवेदं सम्पद्यते कस्मात् तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु(३) च द्रव्यादिभेदानामेकैकशो विशेषस्योभयथा दृष्टत्वादित्युक्तम् । भिद्यन्ते इति भेदा द्रव्यादय एव भेदा द्रव्यादिभेदा द्रव्यगुणकर्माणि तेषां मध्ये एकैकस्य द्रव्यस्य गुणस्य कर्मणो वा तुल्यजातीयेभ्योऽर्थान्तरभूतेभ्यो विशेष उभयथादृष्टः पृथिव्याः स्वसमानजातीयेभ्यो(४) विशेषः पृथिवीत्वं द्रव्यत्वेन सह दृष्टं रूपस्य विशेषो रूपत्वं गुणत्वेन सह दृष्टम् उत्क्षेपणस्य विशेष उत्क्षेपणत्वं कर्मत्वेन सह दृष्टम् शब्दस्यापि श्राव-

---

(१) नायमर्थः सूत्रे-पा० २ पु० । (२) प्रदर्शना-पा० २ पु० ।
(३) अर्थान्तरेषु-पा० १ पु० । (४) स्वपरजातीयेभ्यो-पा० ३ पु० ।

णत्वं विशेषः गुणत्वेन तस्मा(१)देतदपि विशेषत्वेन रूपेण द्रव्यादीनां सामान्यमेव ततश्चास्य तेन रूपेण संशयहेतुत्वं युक्तम् यत् पुनरसाधारणं रूपं न तत् संशयकारणम् विशेषस्मारकत्वाभावादित्याह । न संशयकारणमिति । तुल्यजातीयेभ्योऽर्थान्तरभूतेभ्यश्चेति वक्तव्ये सूत्रे सप्तम्यभिधानादेषोऽप्यर्थो गम्यते । शब्दे श्रावणत्वविशेषदर्शनाद् द्रव्यं गुणः कर्मेति संशयः द्रव्यादिभेदानामेकैकशो विशेषस्य तुल्यजातीयेषु सपक्षेष्वर्थान्तरभूतेषु विपक्षेषु दर्शनादिति । किमुक्तं स्यात् विशेषो द्रव्ये गुणे कर्मणि च दृष्टः शब्दे च श्रावणत्वं विशेषो दृश्यते तस्माद्विशेषत्वाद् द्रव्यादिविषयः संशयः यदि चासाधारणमपि रूपं संशयकारणं तदा षट्स्वपि पदार्थेषु संशयप्रसङ्गः सर्वेषामेव तेषामसाधारणधर्मयोगित्वात् ततश्च संशयस्याविरामप्रसङ्ग इत्याह । अन्यथेति । उपसंहरति । तस्मादिति । साधारणो धर्मो विरुद्धविशेषाभ्यां सह दृष्टसाहचर्यः तयोः स्मरणं (२) शक्नोति कारयितुमतस्तद्दर्शनादेव संशयो भवति नासाधारणधर्मदर्शनादित्युपसंहारार्थः ॥

द्विविधं निदर्शनं साधर्म्येण वैधर्म्येण च । तत्रानुमेयसामान्येन लिङ्गसामान्यस्यानुविधानदर्शनं साधर्म्यनिदर्शनम् । तद्यथा यत् क्रियावत् तद् द्रव्यं दृष्टं यथा शर इति(३) । अनुमेयविपर्यये(४) च लिङ्गस्याभावदर्शनं वैधर्म्यनिदर्शनम् । तद्यथा यदद्रव्यं तत् क्रियावन्न भवति यथा सत्तेति ॥

निदर्शनस्वरूपनिरूपणार्थमाह । द्विविधं निदर्शनम् साधर्म्येण वैधर्म्येण चेति । साध्यसाधनयोरनुगमो निदर्श्यते येन वचनेन तद्वचनं साधर्म्यनिदर्शनम् साध्यव्यावृत्या साधनव्यावृत्तिर्येन वचनेन निदर्श्यते तद्वैधर्म्यनिदर्शनमिति भेदः । तत्र तयोर्मध्ये साधर्म्यनिदर्शनं कथयति । तत्रानुमेयेत्यादिना । तद्व्यक्तमेव । वैधर्म्यनिदर्शनं कथयति । अनुमेयविपर्यये इत्यादिना । तदपि व्यक्तमेव ॥

---

(१) विशेषः गुणत्वेन सह दृष्टं तस्मा–पा॰ ३ पु॰ । (२) साधारणं–पा॰ १ पु॰ । (३) दर्शनात्–पा॰ ५ पु॰ । (४) यथा वाण इतिं एवं विपर्यये–पा॰ ५ पु॰ ।

अनेन[1] निदर्शनाभासा निरस्ता भवन्ति । तद्यथा नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वात् यदमूर्तं दृष्टं तन्नित्यम् यथा परमाणुर्यथा कर्म यथा स्थाली यथा तमः[2] अम्बरवदिति यद् द्रव्यं तत् क्रियावद्दृष्टमिति च लिङ्गानुमेयोभयाश्रयासिद्धाननुगतविपरीतानुगताः साधर्म्यनिदर्शनाभासाः । यदनित्यं तन्मूर्तं दृष्टम् यथा कर्म यथा परमाणुर्यथाकाशं यथा तमः घटवत् यन्निष्क्रियं तदद्रव्यञ्चेति लिङ्गानुमेयोभयाव्यावृत्ताश्रयासिद्धाव्यावृत्तविपरीतव्यावृत्ता वैधर्म्यनिदर्शनाभासा इति ॥

अनेन निदर्शनाभासा निरस्ता भवन्ति । अनिदर्शनान्यपि केनचित्साधर्म्येण निदर्शनवदाभासन्ते इति निदर्शनसदृशाः अनेन निदर्शनलक्षणेना[3]र्थान्निरस्ता भवन्ति तल्लक्षणरहितत्वात् । यावन्निदर्शनाभासानां स्वरूपं न ज्ञायते तावत् तेषां स्ववाक्ये वर्जनं परवाक्ये चोपालम्भो न शक्यते कर्तुम् अतस्तेषां स्वरूपं कथयति । तद्यथा नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वात् यदमूर्तं तन्नित्यं दृष्टम् यथा परमाणुर्यथा कर्म यथा स्थाली यथा तमोऽम्बरवत् यद्द्रव्यं तत् क्रियावद्दृष्टमिति च लिङ्गानुमेयोभयाश्रयासिद्धाननुगतविपरीतानुगताः साधर्म्यनिदर्शनाभासाः । नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वात् यथा परमाणुरिति लिङ्गासिद्धो निदर्शनाभासः परमाणोरमूर्तत्वाभावात् । यथा कर्मेत्यनुमेयासिद्धः कर्मणो नित्यत्वाभावात् । यथा स्थालीत्युभयासिद्धः न स्थाल्यां साध्यं नित्यत्वमस्ति नापि साधनममूर्तत्वम् । यथा तम इत्याश्रयासिद्धः परमार्थतस्तमो नाम न किंचिदस्ति क्व साध्यसाधनयोर्व्याप्तिः कथ्यते । अम्बरवदित्यननुगतोऽयं निदर्शनाभासः । यद्यप्यम्बरे नित्यत्वममूर्तत्वमुभयमप्यस्ति तथापि यदमूर्तं तन्नित्यमेवं[4] न

(१) एतेन-पा· ६ । ७ पु· ।
(२) तमोऽवयवः-पा· ६ । ७ पु· ।
(३) लक्षणकथनेन-पा· २ पु· ।
(४) यन्नित्यं तदमूर्तमेवं-पा· १ पु· ।

ब्रूते किं त्वम्बरवदित्येतावन्मात्रमाह । न चैतस्माद्वचनादप्रतिपन्नसाध्य-साधनयोरम्बरे सद्भावप्रतीतिरस्ति तस्मादननुगतोयं निदर्शनाभासः । यद्-द्रव्यं तत् क्रियावद्दृष्टमिति विपरीतानुगतः द्रव्यं वायुः क्रियावत्त्वादित्य-त्रापि व्याप्यं क्रियावत्त्वं व्यापकं च द्रव्यत्वम् यच्च व्याप्यं(१) तदेकनियता व्याप्तिर्न तु संयोगवदुभयत्र व्यासज्यते व्यापकस्य व्याप्यव्यभिचारात् । यत्रापि समव्याप्तिके कृतकत्वानित्यत्वादौ व्याप्यस्यापि व्यापकत्वमस्ति तत्रापि व्याप्यत्वरूपं समाश्रित्यैव व्याप्तिर्न तु व्यापकत्वरूपाश्रयत्वाद्व्यभि-चारिण्यपि तद्रूपस्यापि सम्भवात् । यथोपदिशन्ति गुरवः ।

व्यापकत्वगृहीतस्तु व्याप्यो यद्यपि वस्तुतः ।

आधिक्येऽपि विरुद्धत्वाद्व्याप्यं न प्रतिपादयेत् ॥ इति ।

अतो व्याप्तिर्व्याप्यगतत्वेन दर्शनीया यत् क्रियावत् तद्द्रव्यमिति । न तु व्यापकगतत्वेन तत्र तस्या अभावात् अतो विपरीतानुगतोयम् । लिङ्गं चानुमेयं चोभयं चाश्रयश्च लिङ्गानुमेयोभयाश्रयास्तेऽसिद्धा येषां ते लिङ्गानुमेयोभयाश्र-यासिद्धाः लिङ्गानुमेयोभयाश्रयासिद्धाश्चाननुगताश्च विपरीतानुगताश्चेति यो जना । वैधर्म्यनिदर्शनाभासान् कथयति । यदनित्यमित्यादिना । नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वात् यदनित्यं तन्मूर्तं यथा कर्मेति लिङ्गाव्यावृत्तो वैधर्म्यनिद-र्शनाभासः कर्मणो मूर्त्यभावात् । यथा परमाणुरित्यनुमेयाव्यावृत्तोनुमेयं नि-त्यत्वं परमाणोरव्यावृत्तम् । यथाकाशमित्युभयाव्यावृत्तो नाकाशादमूर्तत्वं नापि नित्यत्वं व्यावृत्तम् । यथा तम इत्याश्रयासिद्धः परमार्थतस्तु तम एव नास्ति किमाश्रया साध्यसाधनयोर्व्यावृत्तिः स्यात् घटवदित्यव्यावृत्तः । यद्यपि घटे साध्यसाधनयोरस्ति व्यावृत्तिः तथापि यदनित्यं तन्मूर्तमित्येवं न वदति न च तथानभिधाने साध्यसाधनयोर्व्यावृत्तिप्रतिपत्तिर्विप्रतिपन्नस्य (२) भवति अतो-यमव्यावृत्तः । यन्निष्क्रियं तदद्रव्यमिति विपरीतव्यावृत्तः यथा साध्यं व्यापकं साधनं व्याप्यं तथा साध्याभावो व्याप्यः साधनाभावश्च व्यापकः । यथोक्तम् ।

नियम्यत्वनियन्तृत्वे भावयोर्यादृशे मते ।

विपरीते प्रतीयेते त एव तदभावयोः ॥ इति ।

तत्र द्रव्यं वायुः क्रियावत्त्वादित्यत्र विपर्ययव्याप्तिप्रदर्शनार्थं यदद्रव्यं

(१) यदद्रव्यव्याप्यं-पा॰ ३ पु॰ । (२) अप्रतिपन्नस्य-पा॰ २ । ४ पु॰ ।

तदक्रियमिति वाच्यम् अयं तु न तथा ब्रूते किन्त्वेवमाह यन्निष्क्रियं तदद्रव्यमिति एवं च न व्याप्तिरस्ति आकाशस्य क्रियारहितत्वेपि द्रव्यत्वात् तस्माद्विपरीतव्यावृत्तोयं वैधर्म्यनिदर्शनाभासः । लिङ्गं चानुमेयं चोभयं च लिङ्गानुमेयोभयानि तान्यव्यावृत्तानि येषां ते तथोक्ताः । आश्रयोऽसिद्धो यस्य स आश्रयासिद्धः लिङ्गानुमेयोभयाव्यावृत्तश्चाश्रयासिद्धश्च अव्यावृत्तश्च विपरीतव्यावृत्तश्चेति व्याख्या ॥

निदर्शने(१) ऽनुमेयसामान्येन सह दृष्टस्य लिङ्गसामान्यस्यानुमेयेऽन्वानयनमनुसन्धानम् । अनुमेयधर्ममात्रत्वेनाभिहितं लिङ्गसामान्यमनुपलब्धशक्तिकं निदर्शने साध्यधर्मसामान्येन सह दृष्टमनुमेये येन वचनेनानुसन्धीयते तदनुसन्धानम् । तथा च वायुः क्रियावानिति । अनुमेयाभावे च तस्यासत्त्वमुपलभ्य न च तथा वायु(२)र्निष्क्रिय इति ॥

निदर्शने ऽनुमेयसामान्येन सह दृष्टस्य लिङ्गसामान्यस्यानुमेये ऽन्वानयनमनुसन्धानम् । निदर्श्यते निश्चिता साध्यसाधनयोर्व्याप्तिरस्मिन्निति निदर्शनं दृष्टान्तः तस्मिन्ननुमेयसामान्येन सह दृष्टस्य प्रतीतस्य लिङ्गसामान्यस्यानुमेये साध्यधर्मिण्यन्वानयनं सद्भावोपदर्शनं येन वचनेन क्रियते तदनुसन्धानम् । दृष्टान्ते साध्याविनाभूतत्वेन दर्शितं लिङ्गं पक्षे ऽनुसन्धीयते प्रतिपाद्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या एतदेव स्वोक्तं विवृणोति । अनुमेयधर्ममात्रत्वेनाभिहितं लिङ्गसामान्यमिति । प्रतिज्ञानन्तरं हेतुवचनेन लिङ्गं वस्तुव्यावृत्त्यानुमेये ऽस्तीत्येतावन्मात्रतया हेतुत्वेनाभिहितम् न तु धर्मिणि तस्य सद्भावः कथित इत्यभिप्रायः । लिङ्गस्य साध्यप्रतिपादने शक्तिरन्वयव्यतिरेकौ पक्षधर्मता च सा पूर्वं प्रतिज्ञाहेतुवचनाभ्यां तस्य नावगतेत्यनुपलब्धशक्तिकं निदर्शने साध्यधर्मसामान्येन सह दृष्टमनुमेये येन वचनेनानुसन्धीयते तदनुसन्धानमिति । अयमत्राभिसन्धिः । परार्थः शब्दो यथा यथा परस्य जिज्ञासोदयते तथा तथा प्रयुज्यते प्रत्येतुश्च साध्ये ऽभिहिते साधने भवत्याकाङ्क्षा कुत इदं सिद्ध्यति । न तु साधनस्य

(१) निदर्शनेन-पा० ६ । ७ पु० । (२) वायुः-पा० ९ पु० ।

सामर्थ्यं स्वरूपावगतिपूर्वकत्वात् सामर्थ्यजिज्ञासायाः साधने चाकाङ्क्षिते प्रयुज्यमानं हेतुवचनं हेतुस्वरूपमात्रं कथयति न तस्य पक्षधर्मताम् एकस्य शब्दस्योभयार्थ(१)वाचकत्वाभावात् विज्ञाते हेतौ कथमस्य हेतुत्वमिति सामर्थ्यजिज्ञासायां साध्यप्रतीतेरविनाभावप्रतीतिनान्तरीयकत्वाद्व्याप्तिवचनेनाविनाभावे कथिते सत्यवधारितसामर्थ्यस्य हेतोः पक्षे पश्चात् सम्भवो जिज्ञास्यते इति। उदाहरणानन्तरं पक्षधर्मतावगमार्थमुपगन्तव्य उपनयः हेतुत्वाभिधानसामर्थ्यादेव पक्षधर्मत्वं प्रतीयते व्यधिकरणस्यासाधकत्वादिति चेत् तदभिधानसामर्थ्याद्व्याप्तिरपि लभ्यते अनन्वितस्य हेतुत्वाभावादित्युदाहरणमपि न वाच्यम्(२)। असाधारणस्यापि भ्रान्त्या हेतुत्वाभिधानोपपत्तेर्न तस्मादेकान्तेनान्वयप्रतीतिरस्तीत्युदाहरणेन व्याप्तिरुपदर्श्यते इति चेत् धर्मिण्यविद्यमानस्यापि भ्रमेण हेतुत्वाभिधानोपलम्भान्न ततः पक्षधर्मतासिद्धिरस्तीत्युदाहरणस्थस्य लिङ्गस्य पक्षे ऽस्तित्वनिश्चयार्थमुपनयो वाच्यः। असिद्धस्य भ्रमादुपनयोऽपि दृश्यते कथं तस्मादपि पक्षधर्मतासिद्धिरिति चेत् असिद्धाविनाभावस्यापि भ्रान्त्या व्याप्तिवचनं दृश्यते कथं तस्मादन्वयसिद्धिः। उदाहरणे व्याप्तिग्राहकप्रमाणानुसारेणान्वयनिश्चयो न वचनमात्रेण तस्य सर्वत्राविशेषादिति चेत् उपनये ऽपि पक्षधर्मताग्राहकप्रमाणानुसारादेव तद्धर्मतानिश्चयो न वचनमात्रत्वात्। हेत्वभिधानान्यथानुपपत्त्यैव पक्षधर्मताग्राहिप्रमाणानुसारो भवतीति चेत् तदन्यथानुपपत्त्यैव व्याप्तिग्राहकप्रमाणानुसारो भविष्यति हेतुवचनस्यान्यार्थत्वान्न तदुपनयनसामर्थ्यमस्तीति तदुपस्थापनमुदाहरणेन क्रियते इति चेत् इहापि सैव रीतिरनुगम्यताम् अलमन्यथा सम्भावितेन। अस्तु तर्ह्युपनयो व्यर्थं हेतुवचनम्। न। असति हेतुवचने साधनस्वरूपानवबोधात् तत्सामर्थ्यजिज्ञासाया अनुपपत्तौ उदाहरणादिवचनानां प्रवृत्त्यभावात्। तथा च न्यायभाष्यम्। असति हेतौ कस्य साधनभावः प्रदर्श्यते इति। अनुसन्धानस्योदाहरणमाह(३)। तथा चेति। वैधर्म्यानुसन्धानं दर्शयति(४) अनुमेयाभावे चेति॥

अनुमेयत्वेनोद्दिष्टे(५) चानिश्चिते च परेषां

(१) उभयथार्थ-पा· १ पु·।
(२) न साध्यं-पा· ३ पु·।
(३) अनुसन्धानस्याकारं दर्शयति-पा· ३ पु·।
(४) वैधर्म्यानुसन्धानमाह-पा· ३ पु·।
(५) निर्दिष्टे-पा· ५ पु·।

निश्चया[१]पादनार्थं प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं[२] प्रत्याम्नायः । प्रतिपाद्यत्वेनोद्दिष्टे चानिश्चिते च परेषां हेत्वादिभिरवयवैराहितशक्तीनां परिसमाप्तेन वाक्येन निश्चयापादनार्थं प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं प्रत्याम्नायः[३] । तस्माद्द्रव्यमेवेति । न ह्येतस्मिन्नसति परेषा[४]मवयवानां समस्तानां व्यस्तानां वा तदर्थवाचकत्वमस्ति[५] गम्यमानार्थत्वादिति चेन्न अतिप्रसङ्गात् । तथाहि प्रतिज्ञानन्तरं हेतुमात्राभिधानं कर्तव्यम् विदुषामन्वयव्यतिरेकस्मरणात्[६] तदर्थावगतिर्भविष्यतीति तस्मादत्रैवार्थपरिसमाप्तिः । कथम् अनित्यः शब्द इत्यनेनानिश्चिता[७]नित्यत्वमात्रविशिष्टः शब्दः कथ्यते प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्यनेनानित्यत्वसाधनधर्ममात्रमभिधीयते । इह यत् प्रयत्नानन्तरीयकं तदनित्यं दृष्टम् यथा घट इत्यनेन साध्यसामान्येन साधनसामान्यस्यानुगममात्रमुच्यते । नित्यमप्रयत्नानन्तरीयकं दृष्टम् यथाकाशमित्यनेन साध्याभावेन साधनस्यासत्त्वं प्रदर्श्यते । तथा च प्रयत्नानन्तरीयकः शब्दो दृष्टो न च तथाकाशवदप्रयत्नानन्तरीयकः शब्द इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृष्टसामर्थ्यस्य साधनसामान्यस्य[८] शब्दे ऽनुसन्धानं

---

(१) अनुमेयत्वेनोद्दिष्टेषु च परेषां पूर्वनिश्चया-पा॰ ७ पु॰ । (२) प्रतिज्ञावचनं-पा॰ ५ पु॰ ।

(३) प्रतिपाद्यत्वेन-इत्यादिः प्रत्याम्नायः-इत्यन्तः पाठो नास्ति ६ । ७ पु॰ ।

(४) पूर्वेषां-पा॰ ६ । ७ पु॰ । (५) वाचकत्वमेवेति-पा॰ ५ पु॰ ।

(६) व्यतिरेकाभ्यां-पा॰ ५ पु॰ । अनुस्मरणात्-पा॰ ६ पु॰ ।

(७) इत्यनेन साध्ये सामान्येनानिश्चिता-पा॰ ५ पु॰ ।

(८) साधनसामान्यस्य-इति नास्ति १ पु॰ ।

गम्यते तस्मादनित्यः शब्द इत्यनेनानित्य एव शब्द इति प्रतिपिपादयिषितार्थपरिसमाप्तिर्गम्यते तस्मात् पञ्चावयवेनैव वाक्येन परेषां स्वनिश्चितार्थप्रतिपादनं क्रियते इत्येतत्परार्थानुमानं सिद्धमिति ॥

प्रत्याम्नायं व्याचष्टे । अनुमेयत्वेनोद्दिष्टे इति । प्रतिज्ञावचनेन पक्षे ऽनुमेयत्वेन प्रतिपाद्यत्वेनोद्दिष्टे साध्यधर्मे ऽनिश्चिते तस्यैव धर्मिणि(१) प्रत्याम्नायः प्रत्यावृत्याभिधानम् येन वचनेन क्रियते तत्प्रत्याम्नायः अभिहितस्य पुनरभिधानं किमर्थमत आह । परेषां निश्चयापादनार्थमिति । प्रथमं साध्यमभिहितम् न तु तन्निश्चितं प्रतिज्ञामात्रेण साध्यसिद्धेरभावात् तस्योपदर्शिते हेतौ कथिते च हेतोः सामर्थ्ये निश्चयः प्रत्याम्नायेन क्रियते इत्यस्य साफल्यम् एतदेव दर्शयति । प्रतिपाद्यत्वेनोद्दिष्ट इत्यादिना । प्रथमं वचनमात्रेण परेषां साध्यनिश्चयो न भूतः तेषां हेतूदाहरणोपनयैरवयवैर्हेतोस्त्रैरूप्ये दर्शिते सञ्जातानुमेयप्रतिपत्तिसामर्थ्यानां प्रत्याम्नाये कृते परिसमाप्तेन परिपूर्णेन वाक्येन निश्चयो जायते इत्येतदर्थं प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं प्रत्याम्नायः प्रवर्तते तस्योदाहरणम् । तस्माद्द्रव्यमेवेति । हेत्वादिभिरवयवैरेव साध्यं निश्चीयते किं प्रत्याम्नायेनेत्यत आह । न ह्येतस्मिन्नसतीति । प्रतिज्ञादयोऽवयवाः प्रत्येकं स्वार्थमात्रेण पर्यवसायिनोऽसति प्रत्याम्नाये नैकमर्थं प्रत्याययितु(२)मीशते स्वतन्त्रत्वात् । सति त्वेतस्मिन्नाकाङ्क्षोपगृहीताः अङ्गाङ्गिभावमुपगच्छन्तः शक्नुवन्तीति युक्तः प्रत्याम्नायः । पुनश्चोदयति । गम्यमानार्थत्वादिति । अयमभिप्रायः स्वार्थानुमाने यैव प्रतिपत्तिसामग्री सैव परार्थानुमानेपि । इयांस्तु विशेषः स्वप्रतीतावियं स्वयमनुसन्धीयते परप्रतीतौ च परेण बोध्यते स्वयं च लिङ्गसामर्थ्यादर्थोवगम्यते परस्यापि तदेव गमकम् वाक्यं तु लिङ्गोपक्षेपमात्रे चरितार्थम् प्रतिपादितं च हेत्वादिभिरवयवैः पक्षधर्मतान्वयव्यतिरेकोपपन्नं लिङ्गम् तावतैव च तस्मादर्थावगतिसम्भवात् कृतं निगमनेनेति समाधत्ते नातिप्रसङ्गादिति । वाक्यं लिङ्गसामर्थ्यमेव बोधयति न साध्यं किं तु न तस्य सामर्थ्यं बहिर्व्याप्तिपक्षधर्मतामात्रम् सत्यपि तस्मिन् प्रकरणसमकालात्ययाप-

(१) साध्यधर्मिणीति क्वचित् ।   (२) प्रतिपादयितुं–पा॰ ३ पु॰ ।

दिष्टयोरसाधकत्वात् अपि त्वबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वमपि सामर्थ्यम् तत्सद्भावो यावत्प्रमाणेन न प्रतिपाद्यते तावत्प्रतिपक्षसम्भवाशङ्काया अनिवर्तनात् धर्मिण्युपसंहृतेपि साधने साध्यप्रतीतेरयोग इति विपरीतप्रमाणाभावग्राहकं[1] प्रमाणमुपदर्श्यते तदभावे प्रतिपादिते प्रकरणसमकालात्ययापदिष्टत्वाभावे निश्चिते प्रख्यापितसामर्थ्यं साधनं साध्यं समर्थयतीति प्रत्याम्नायोपयोगः । तत्र यद्यनुक्तमपि सामर्थ्यमर्थाद्गम्यते इत्यस्य प्रतिक्षेपः क्रियते तदोदाहरणादिकमपि प्रतिक्षेप्तव्यम् । प्रतिज्ञानन्तरं हेत्वभिधाने कृते विदुषां स्वयमेवान्वयव्यतिरेकस्मरणादर्थावगतिसम्भवात् । एतदुक्तं भवति । न प्रतिपन्नं प्रति परार्थानुमानं वैयर्थ्यात् । न च प्रतिपाद्यस्य क्रियत्यङ्गे[2] प्रतिपत्तिरस्ति क्रियति नास्तीति शक्यमवगन्तुम् परचित्तवृत्तेर्दुरुन्नेयत्वात्[3]। नापि तच्छक्त्यनुरोधाद्वाक्यकल्पना युक्ता प्रतिपत्तॄणां विचित्रशक्तिमत्त्वात् तस्मात् परं बोधयता यावता हेतोः साधकत्वं वस्तुवृत्त्योपपद्यते तावानर्थो वचनेन प्रतिपादनीयो न प्रतिपत्तृविशेषानुरोधेन वर्तितव्यम् यथोक्तम् ॥

वस्तु प्रत्यभिधातव्यः सिद्धार्थो न परान्[4] प्रति ।
को हि विप्रतिपन्नायास्तद्बुद्धेरनुधावति ॥

उपसंहरति । तस्मादेवार्थपरिसमाप्तिरिति । यस्मान्निगमने सति हेतोः समग्रं सामर्थ्यं प्रतीयते तस्मादत्रैव निगमने ऽर्थस्य साध्यस्य परिसमाप्तिः प्रतीतिपर्यवसानम् । यद्वैवं योजना यस्मान्निगमनमन्तरेण विपरीतप्रमाणाभावो नावगम्यते तस्मादेतस्मिन्नेवार्थस्य सम्यग्घेतुसामर्थ्यस्य परिसमाप्तिः पर्यवसानमिति। प्रत्येकमुक्तमेवावयवानां रूपमेकत्र संहृत्य प्रश्नपूर्वकं कथयति। कथमित्यादिना। किं शब्दो नित्यः किं वा अनित्य इत्यन्यतरधर्मजिज्ञासायां प्रतिज्ञावचनेनानिश्चितेनानित्यत्वमात्रेण विशिष्टः शब्दः कथ्यते अनित्य इति। तत्र को हेतुरित्यपेक्षायां प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् पूर्वमसतः प्रयत्नानन्तरमुपलभ्यमानत्वादिति हेतुवचनेनानित्यत्वसाधनधर्ममात्रमभिधीयते । मात्रग्रहणेन पक्षधर्मताया अन्वयव्यतिरेकयोश्चानभिधानं दर्शयति। अवगतसाधनस्य कथमिदं साध्यं गमयतीति साधनसामर्थ्यापेक्षायामिह जगति यत् प्रयत्ना-

(१) विपरीतप्रमाणाभावप्रतिपादनार्थं निगमनमनेन विपरीतप्रमाणाभावग्राहकं-पा॰ ३ पु॰ ।
(२) क्रियत्यंशे-पा॰ ३ पु॰ । (३) दुरन्वयत्वात्-पा॰ १ । २ । ४ पु॰ ।
(४) नरान्-पा॰ ३ पु॰ ।

नन्तरीयकं तदनित्यं दृष्टमित्युदाहरणेन साध्यसामान्येन साधनसामान्यस्यानुगममात्रं करोति न तु स्वरूपान्तरमिति मात्रशब्दार्थः। नित्यमप्रयत्नानन्तरीयकमिति वैधर्म्यनिदर्शनेन साध्याभावे साधनाभावः प्रदर्श्यते यत् प्रयत्नानन्तरीयकं तदनित्यमिति दृष्टमेतत् किं तु शब्दे तदस्ति नवेति जिज्ञासायां तथा च प्रयत्नानन्तरीयकः शब्द इति यथा घटः प्रयत्नानन्तरीयकः तथा शब्दोऽपि प्रयत्नानन्तरीयकः। न चाकाशवदप्रयत्नानन्तरीयक इत्यनुसन्धानेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां दृष्टसामर्थ्यस्य दृष्टाविनाभावस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्य शब्दे धर्मिण्यनुसन्धानमुपस्थापनं गम्यते यथा यत् कृतकं तदनुष्णं दृष्टं यथा घट इति सत्यपि बहिर्व्याप्तिसम्भवे कृतकस्तेजोवयवी अनुष्णो न भवति प्रमाणविरोधात् तथा यत् प्रयत्नानन्तरीयकं तदनित्यमिति बहिर्व्याप्तिसम्भवे कदाचित् प्रयत्नानन्तरीयकः शब्दोऽनित्यो न भवेदिति विपक्षाशङ्कायां हेतोरसाधकत्वे तस्मादनित्यः शब्द इति प्रत्याम्नायो यस्मान्नित्यत्वप्रतिपादकं प्रमाणं नास्ति तस्माच्छब्दो नित्यो न भवतीत्यर्थः। अनेनान्यथावृत्तिवाचिना विपरीतप्रमाणाभावग्राहकं प्रमाणमुपस्थाप्यते उपस्थापिते च तदभावे प्रतिपादिते विपरीतशङ्कानिवृत्तौ दर्शिताविनाभावाद्धेतोर्धर्मिण्युपसंहृताद् व्याप्तिग्राहकप्रमाणबलेन निर्विचिकित्सः साध्यं प्रत्येति नापरं किञ्चिदपेक्ष्यते इत्यनेन प्रत्याम्नायेनानित्य एव शब्द इति प्रतिपिपादयिषितस्यार्थस्य परिसमाप्तिर्निश्चयो गम्यते। साध्यवाक्यार्थवादिनस्तु निगमनस्येत्यमर्थवत्त्वं समर्थयन्ति। अन्यदेव घटस्य कृतकत्वम् अन्यच्छब्दस्य तत्र यदि नाम घटस्य कृतकत्वमनित्यत्वेन व्याप्तं किमेतावता शब्दगतेनापि तथा भवितव्यमिति व्यामुह्यतो दर्शितयोरपि लिङ्गस्य पक्षधर्मत्वाविनाभावयोः साध्यप्रतीत्यभावे सति निगमनेन तस्मादिति सर्वनाम्ना सामान्येन प्रवृत्तं व्याप्तिग्राहकं प्रमाणमनुस्मार्य शब्देऽनित्यत्वं प्रतिपाद्यते यस्माद्यत् कृतकं तदनित्यमिति सामान्येन प्रतीतं न विशेषतः तस्मात् कृतकत्वेनानित्यः शब्द इति। एतस्मिन् पक्षे च प्रकरणसमकालात्ययापदिष्टत्वाभावः पक्षवचनेनैवोपदर्श्यते असत्प्रतिपक्षत्वाबाधयोः[1] पक्षलक्षणत्वात्। अपरे तु तस्मादिति वैरूप्यमेव[2] परामृशन्ति यस्माद्यत् कृतकं तदनित्यं दृष्टम् यस्मात् कृतकः शब्दो यस्माच्च प्रतिपक्षबाधयोरसम्भवस्तस्मात् कृतकत्वाद-

(१) असत्प्रतिपक्षत्वाबाधितविषयत्वयोः-पा॰ ३ पु॰। (२) वैरूप्यमेव-पा॰ २ पु॰।

नित्यः शब्द इति । उपसंहरति तस्मादिति । यस्मात् पञ्चस्वेवावयवेषु समग्रस्य साधनसामर्थ्यस्य प्रतीतौ साध्यप्रतीतिः पर्यवस्यति नापरं किञ्चिदपेक्षते तस्मात् पञ्चावयवेनैवान्यूनाधिकेन वाक्येन स्वनिश्चितस्यार्थस्य प्रतिपादनं क्रियते इति कृत्वा एतत्पञ्चावयवं वाक्यं परार्थानुमानमिति सिद्धं व्यवस्थितम् ॥

ये तु प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमिच्छन्तो नानुमानं प्रमाणमिति वदन्ति ते इदंप्रष्टव्याः किमेकमेव प्रत्यक्षस्वलक्षणं प्रमाणं यत्स्वरूपं प्रतीयते किं वा सर्वमेव । न तावदेकमेव प्रमाणम् अपरस्य तत्तुल्यसामग्रीकस्याप्रामाण्यकारणाभावात् । अथातीतमनागतं च पुरुषान्तरवर्ति सर्वमेव प्रत्यक्षस्वलक्षणं प्रमाणम् । कथमिदं निश्चीयते प्रतीयमानप्रमाणव्यक्तिसजातीयत्वादिति चेत् अङ्गीकृतं स्वभावानुमानस्य प्रामाण्यम् । एवमनुमानप्रमाणत्वमपि विकल्प्य वाच्यम् कश्च प्रत्यक्षं प्रमाणं प्रतिपाद्यते न तावत् स्वात्मैव प्रतिपादकत्वात् परश्चेत् स किं प्रतिपन्नः प्रतिपाद्यते विप्रतिपन्नो वा न प्रतिपन्नः प्रतिपन्नस्य प्रतिपादनवैयर्थ्यात् विप्रतिपन्नश्चेत्पुरुषान्तरगता विप्रतिपत्तिश्च न प्रत्यक्षेण गम्यते वचनलिङ्गेनानुमीयते चेत् सिद्धं कार्यानुमानस्य प्रामाण्यम् । अनुमानं प्रमाणमिति केन प्रमाणेन साध्यते प्रत्यक्षं विधिविषयं न कस्यचित्प्रतिषेधे प्रभवति अनुपलब्ध्या गम्यते चेत् तर्ह्यनुपलब्धिलिङ्गकमनुमानं स्यात् । तथा चोक्तं सौगतैः ।

प्रमाणेतरसामान्यस्थितेरन्यधियो गतेः ।

प्रमाणान्तरसद्भावः प्रतिषेधाच्च कस्य चिद् ॥ इति ।

प्रमाणतदभावसामान्यव्यवस्थापनात् परबुद्धेरधिगमात् कस्यचिदर्थस्य प्रतिषेधाच्च प्रत्यक्षात् प्रमाणान्तरस्य स्वभावकार्यानुपलब्धिलिङ्गस्यानुमानस्य सद्भाव इति वार्त्तिकार्थ इति ॥

विशेषदर्शनजमवधारणज्ञानं संशयविरोधी निर्णयः । एतदेव प्रत्यक्षमनुमानं वा(१) । यद् विशेषदर्शनात् संशयविरोध्युत्पद्यते(२) स प्रत्यक्षनिर्णयः । यथा(३) स्थाणुपुरुषयोरूर्ध्वतामात्रसादृश्यालोचना-

(१) प्रत्यक्षानुमानाभ्यां-पा० ६ पु० । अनुमानं च-पा० ५ पु० ।
(२) विरोध्युत्पत्त्यपेक्षते-पा० ६ । ७ पु० । (३) तत्र-पा० ६ पु० ।

द्विशेषेष्वप्रत्यक्षेषूभयविशेषानुस्मरणात् किमयं स्थाणुः पुरुषो वेति संशयोत्पत्तौ शिरःपाण्यादिदर्शनात् पुरुष एवायमित्यवधारणज्ञानं प्रत्यक्षनिर्णयः। विषाणमात्रदर्शनाद् गैार्गवयो वेति संशयोत्पत्तौ सास्नामात्रदर्शनाद् गैारेवायमित्यवधारणज्ञानमनुमाननिर्णय इति ॥

निर्णयं केचित् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रमाणान्तरमिच्छन्ति तान् प्रत्याह। विशेषदर्शनजमित्यादि। यत्र विशेषानुपलम्भात् संशयः संजातः तत्र विशेषदर्शनाज्जायमानमवधारणज्ञानं निर्णयः। स च संशयविरोधी तस्मिन्नुपजायमाने संशयस्योच्छेदात्। यथाह मण्डनो विभ्रमविवेके। निश्चिते न खलु स्थाणावूर्ध्वत्वेन विशेरते इति संशेरते इत्यर्थः। यद्यपि सर्वमेव निश्चयात्मकं ज्ञानं निर्णयः तथापि संशयोत्तरकालभावित्वेन प्रसिद्धि(१)प्राबल्यात् संशयविरोधीत्युक्तम्। स्वोक्तं संग्रहवाक्यं विवृण्वन्निर्णयस्य प्रत्यक्षानुमानयोरन्तर्भावं दर्शयति। एतदेवेत्यादि। प्रत्यक्षविषये यदवधारणात्मकं ज्ञानं स प्रत्यक्षनिर्णयः। यच्चानुमानविषये ऽवधारणज्ञानं सोऽनुमाननिर्णय इति उपरितनेन ग्रन्थसन्दर्भेण कथयति ॥

लिङ्गदर्शनेच्छानुस्मरणाद्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगविशेषात् पट्वाभ्यासादरप्रत्ययजनिताच्च संस्काराद् दृष्टश्रुतानुभूतेष्वर्थेषु शेषानुव्यवसाये(२)च्छानुस्मरणद्वेषहेतुरतीतविषया स्मृतिरिति ॥

स्मृतिलक्षणं विद्यामाचष्टे। लिङ्गदर्शनेच्छेत्यादिना। लिङ्गदर्शनं चेच्छानुस्मरणं च आदिशब्देन न्यायसूत्रोक्तानि(३) प्रणिधानादीनि संगृह्यन्ते तान्यपेक्षमाणादात्ममनसोः संयोगविशेषादिति(४) स्मृतिकारणकथनम्। आत्ममनः-

(१) कालभावित्वेन निर्णयत्वेन प्रसिद्धि–पा० ३ पु०।
(२) विशेषार्थव्यवसाये–पा० ५ पु०। (३) ३ अध्याये २ आह्निके ४४ सूत्रम्।
(४) संयोगाविशेषा–पा० ४ पु०।

संयोगस्य च लिङ्गदर्शनादिसहकारितैव विशेषः केवलादस्मात् स्मरणानुत्पत्तेः लिङ्गदर्शनवत् संस्कारोऽपि स्मृतेर्निमित्तकारणमित्याह। पट्वाभ्यासादरप्रत्ययजनितात् संस्काराज्जायते। पटुप्रत्ययः स्फुटतरप्रत्ययस्तस्मात् संस्कारो जायते। तेन गच्छत्तृणसंस्पर्शज्ञानात् क्वचित् पटुप्रत्ययोत्पादेऽपि ग्रहणयोग्यः संस्कारो न भवति। यथा साक्षात् पठितेऽनुवाके(1) तेन गृहीतस्यावृत्त्या पुनः पुनर्ग्रहणलक्षणोऽभ्यासः संस्कारकारणम् तस्मिन् सत्यनुवाकस्य ग्रहणदर्शनात्। क्वचिज्ज्ञात्यन्ताश्चर्यतरे वस्तुनि सकृदुपलब्धे कालान्तरे स्मृतिदर्शनादादरग्रहणमपि संस्कारनिमित्तम्। दृष्टश्रुतानुभूतेष्विति विषयसङ्कीर्तनं कृतम्। दृष्टेष्विति प्रत्यक्षीकृतेषु(2) श्रुतेष्विति शब्दावगतेष्वनुभूतेष्वनुमितेष्वित्यर्थः। शेषानुव्यवसायेच्छास्मरणद्वेषहेतुरिति कार्यनिरूपणम्। शिष्यते परिशिष्यते इति शेषः अनु पश्चाद्व्यवसितिः व्यवसायः(3) शेषश्चासावनुव्यवसायश्चेति शेषानुव्यवसायः प्रथमोपजातलिङ्गज्ञानापेक्षया तदनन्तर्भाव्यनुमेयज्ञानं तस्य हेतुर्व्याप्तिस्मरणम् सुखसाधनत्वस्मृतिरिच्छाहेतुः प्रथमपदस्मृतिर्द्वितीयपदानुस्मरणहेतुः दुःखसाधकस्मरणं द्वेषहेतुः तदित्येव स्मृतेराकारः। तत्र चार्थस्यातीतत्वं पूर्वानुभूतत्वं प्रतीयते इत्यतीतविषया स्मृतिः। अत एव न प्रमाणं तस्याः पूर्वानुभवविषयत्वोपदर्शनेनार्थे निश्चिन्वत्या अर्थपरिच्छेदे पूर्वानुभवपारतन्त्र्यात्। अनुमानज्ञानं तूत्पत्तौ परापेक्षं स्वविषये(4) स्वतन्त्रमेव स्मृतिरिव तस्मात् पूर्वानुभवानुसन्धानेनार्थप्रतीत्यभावात्। यथाहुः तन्त्रटीकायां सर्वोत्तरबुद्धयो गुरवः॥

पूर्वविज्ञानविषयं विज्ञानं स्मृतिरिष्यते।
पूर्वज्ञानाद्विना तस्याः प्रामाण्यं नावगम्यते॥ इति।

यथा चेदमाहुः कारिकायाम्॥

तत्र यत् पूर्वविज्ञानं तस्य प्रामाण्यमिष्यते।
तदुपस्थानमात्रेण स्मृतेश्च चरितार्थता(5)॥ इति।

ये त्वनर्थजत्वात् स्मृतेरप्रामाण्यमाहुः तेषामतीतानागतविषयस्यानुमानस्याप्रामाण्यं स्यादिति दूषणम्॥

---

(1) पठिते वाक्ये-पा· 1 पु·। यथा सकृत्पठितेऽनुवाके-पा· 3 पु·।
(2) प्रत्यक्षप्रतीतेषु-पा· 3 पु·।　(3) अनु पश्चाद्व्यवस्थितिरनुव्यवसायः-पा· 3 पु·।
(4) स्वविषयपरिच्छेदे-पा· 3 पु·।　(5) स्मृतेः स्याच्चरितार्थता-पा· 3 पु·।

आम्नायविधातॄणामृषीणामतीतानागतवर्तमानेष्वतीन्द्रियेष्वर्थेषु धर्मादिषु ग्रन्थोपनिबद्धेष्वनुपनिबद्धेषु चात्ममनसोः संयोगाद् धर्मविशेषाच्च यत् प्रातिभं यथार्थनिवेदनं ज्ञानमुत्पद्यते तदार्षमित्याचक्षते । तत् तु प्रस्तारेण देवर्षीणाम् कदाचिदेव लौकिकानां यथा कन्यका ब्रवीति श्वो मे भ्राताऽऽगन्तेति हृदयं मे कथयतीति ॥

आर्षं व्याचष्टे । आम्नायविधातॄणामिति । आम्नायो वेदस्तस्य विधातारः कर्तारो ये ऋषयस्तेषामतीतेष्वनागतेषु वर्तमानेष्वतीन्द्रियेषु धर्माधर्मदिक्कालप्रभृतिषु ग्रन्थोपनिबद्धेष्वागमप्रतिपादितेष्वनुपनिबद्धेष्वागमाप्रतिपादितेषु चात्ममनसोः संयोगाद्यत् प्रातिभं ज्ञानं यथार्थनिवेदनं यथास्वरूपसंवेदनं संशयविपर्ययरहितं ज्ञानमुत्पद्यते तदार्षमित्याचक्षते विद्वांसः । इन्द्रियलिङ्गाद्यभावे यदर्थप्रतिभानं सा प्रतिभा प्रतिभैव प्रातिभमित्युच्यते तच्च भवद्भिः । तस्योत्पत्तिरनुपपन्ना कारणाभावादित्यनुपयोगे सति इदमुक्तम् धर्मविशेषादिति । विशिष्यते इति विशेषो धर्म एव विशेषो धर्मविशेषः विद्यातपःसमाधिजः प्रकृष्टो धर्मस्तस्मात् प्रतिभोदयः । तत्तु प्रस्तारेण बाहुल्येन देवर्षीणां भवति कदाचिदेव लौकिकानामपि यथा कन्यका ब्रवीति श्वो मे भ्राताऽऽगन्तेति हृदयं मे कथयतीति । न चेदं संशयः उभयकोटिसंस्पर्शाभावात् न च विपर्ययः संवादादतः प्रमाणमेव ॥

सिद्धदर्शनं न ज्ञानान्तरं(१) कस्मात्(२) प्रयत्नपूर्वकमञ्जनपादलेपखड्गगुलिकादिसिद्धानां दृश्यद्रष्टॄणां सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टेष्वर्थेषु(३) यद्दर्शनं तत्प्रत्यक्षमेव। अथ दिव्यान्तरिक्षभौमानां प्राणिनां ग्रहनक्षत्रसञ्चारादिनिमित्तं (४) धर्माधर्मविपाकदर्शनमिष्टम् तद-

(१) प्रत्यक्षानुमानाभ्यां–इत्यधिकम् ६ । ७ पु० । (२) कथं यत्–पा० ५ । ६ । ७ पु० ।
(३) कृष्टार्थेषु–पा० ५ पु० । (४) प्राणिनां–इति अधिकम् ५ पु० ॥

प्यनुमानमेव । अथ लिङ्गानपेक्षं धर्मादिषु दर्शनमिष्टं तदपि प्रत्यक्षार्षयोरन्यतरस्मिन्नन्तर्भूतमित्येवं बुद्धिरिति(१) ॥

सिद्धदर्शनमपि विद्यान्तरमिति केचिदिच्छन्ति तन्निवृत्त्यर्थमाह । सिद्धदर्शनं न ज्ञानान्तरम् । एतदेवोपपादयति । कस्मादित्यादिना(२) । प्रयत्नपूर्वकमञ्जनपादलेपादिसिद्धानां दृश्यानां दर्शनयोग्यानां स्वरूपवतां पदार्थानां द्रष्टारो ये ते सिद्धा उच्यन्ते तेषां दृश्यद्रष्टृणामञ्जनादिसिद्धानां सूक्ष्मेषु व्यवहितेषु विप्रकृष्टेषु यद्दर्शनमिन्द्रियाधीनानुभवस्तत्प्रत्यक्षमेव । अथ दिव्यान्तरिक्षभौमानां प्राणिनां ग्रहनक्षत्रसञ्चारनिमित्तं धर्माधर्मविपाकदर्शनं सिद्धज्ञानमिष्टम् तदप्यनुमानमेव ग्रहसञ्चारादीनां लिङ्गत्वात् । अथ लिङ्गानपेक्षं धर्मादिषु दर्शनमिष्टं तत्प्रत्यक्षार्षयोरन्यतरस्मिन्नन्तर्भूतम् । यदि धर्मादिदर्शनमिन्द्रियजं तदा प्रत्यक्षम् । अथेन्द्रियानपेक्षं तदार्षमित्यर्थः । उपसंहरति । एवं बुद्धिरिति । एवमनन्तरोक्तेन क्रमेण । बुद्धिरिति । बुद्धिर्व्याख्यातेत्यर्थः । इतिशब्दः परिसमाप्तिं सूचयति ॥

अनुग्रहलक्षणं सुखम् । स्रगाद्यभिप्रेतविषयसान्निध्ये सतीष्टोपलब्धीन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्धर्माद्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगाद(३)नुग्रहाभिष्वङ्गनयनादिप्रसादजनकमुत्पद्यते तत् सुखम् । अतीतेषु विषयेषु(४) स्मृतिजम् । अनागतेषु सङ्कल्पजम् । यत्तु विदुषामसत्सु विषयानुस्मरणेच्छासङ्कल्पेष्वाविर्भवति तद्विद्याशमसन्तोषधर्मविशेषनिमित्तमिति ॥

बुद्धिकार्यत्वात् सुखं बुद्ध्यनन्तरं व्याचष्टे । अनुग्रहलक्षणं सुखमिति । अनुगृह्यते ऽनेनेत्यनुग्रहः अनुग्रहलक्षणमनुग्रहस्वभावमित्यर्थः ।

---

(१) इत्यदोषा बुद्धिरिति-पा॰ ६ । ७ पु॰ ।
(२) कथमित्यादिना-पा॰ २ । ४ पु॰ ।
(३) आत्ममनःसंयोगविशेषाद-पा॰ ६ पु॰ ।
(४) अतीतविषयेषु-पा॰ ६ पु॰ ।

सुखं ह्यनुकूलस्वभावतया स्वविषयमनुभवं कुर्वन् पुरुषान्तरमनुगृह्णाति। एतदेव व्याचष्टे। स्रगादीति। स्रक्चन्दनवनितादयो येऽभिप्रेता विषयास्तेषां सान्निध्ये सति सन्निकर्षे सतीष्टोपलब्धीन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्धर्माद्यपेक्षाद्यदुत्पद्यते तत् सुखम्। सन्निहिते ऽप्यभिमते ऽर्थे विषयान्तरव्यासक्तस्य सुखानुत्पादादिष्टोपलब्धेः कारणत्वं गम्यते वियुक्तस्य सुखाभावाद्विषयसन्निकर्षस्यापि कारणत्वावगमः। धर्मादीत्यादिपदेन स्वस्थतादिपरिग्रहः। अनुग्रहाभिष्वङ्गनयनादिप्रसादजनकमिति कार्योपवर्णनम्। अनुग्रहः सुखविषयं संवेदनम्। अभिष्वङ्गोऽनुरागो नयनादिप्रसादो वैमल्यम्। आदिशब्दान्मुखप्रसादस्य ग्रहणम्। एतेषां सुखं जनकम्। सुखेनोत्पन्नेन स्वानुभवो जन्यते स एवात्मनोऽनुग्रहः सुखे चोपजाते मुखादीनां प्रसन्नता स्यात्। सुखसाधनेष्वनुरागः सुखाद्भवति। अतीतेषु स्मृतिजम् अतीतेषु सुखसाधनेष्वनुभूतेषु सुखं पूर्वानुस्मरणाद्भवति अनागतेष्विदं मे भविष्यतीति सङ्कल्पाज्जायते। यत्तु विदुषामात्मज्ञानवतामसत्सु विषयानुस्मरणसङ्कल्पेष्वसति विषये ऽसति चानुस्मरणे ऽसति च सङ्कल्पे चाविर्भवति तद्विद्याशमसन्तोषधर्मविशेषनिमित्तमिति। विद्या आत्मज्ञानम् शमो जितेन्द्रियत्वम् सन्तोषो देहस्थितिहेतुमात्रातिरिक्तानभिकाङ्क्षित्वम् धर्मविशेषः प्रकृष्टो धर्मो निवर्तकलक्षणः एतच्चतुष्टयनिमित्तम्। ये तु दुःखाभावमेव सुखमाहुस्तेषामानन्दात्मनानुभवविरोधो हितमाप्स्यामि अहितं हास्यामीति प्रवृत्तिद्वैविध्यानुपपत्तिश्च॥

उपघातलक्षणं दुःखम्। विषाद्यनभिप्रेतविषयसान्निध्ये सत्यनिष्टोपलब्धीन्द्रियार्थसन्निकर्षादधर्माद्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगा(१)द्यदमर्षोपघातदैन्यनिमित्तमुत्पद्यते तद्दुःखम्। अतीतेषु (२) सर्पव्याघ्रचौरादिषु स्मृतिजम्। अनागतेषु सङ्कल्पजमिति॥

सुखप्रत्यनीकतया तदनन्तरं दुःखं व्याचष्टे। उपघातलक्षणं दुःखम्। उपहन्यते ऽनेनेत्युपघातः उपघातलक्षणमुपघातस्वभावम्। दुःखमुपजातं प्रति-

(१) आत्ममनःसंयोगा-पा० ५ पु०। आत्ममनसोः संयोगविशेषात्-पा० ६ पु०।
(२) विषयेषु-इत्यधिकम् ६ पु०।

कूलस्वभावतया स्वात्मविषयमनुभवं कुर्वदात्मानमुपहन्ति । एतद्विवृणोति । अनिष्टोपलब्धीत्यादिना । अमर्षोऽसहिष्णुता द्वेष इति यावत् उपघातो दुःखानुभवो दैन्यं विच्छायता तेषां निमित्तम् । दुःखे सति तदनुभवलक्षण आत्मोपघातः स्यात् । अतीतेषु सर्पादिषु स्मृतिजम् अनागतेषु सङ्कल्पजमिति पूर्ववद्(1)व्याख्यानम् ॥

स्वार्थं परार्थं वाऽप्राप्तप्रार्थनेच्छा । सा चात्ममनसोः संयोगात् सुखाद्यपेक्षात् स्मृत्यपेक्षाद्वोत्पद्यते । प्रयत्नस्मृतिधर्माधर्महेतुः । कामोऽभिलाषः रागः सङ्कल्पः कारुण्यं वैराग्यम् उपधा भाव इत्येवमादय इच्छाभेदाः । मैथुनेच्छा कामः । अभ्यवहारेच्छा(2)-भिलाषः । पुनः पुनर्विषयानुरञ्जनेच्छा रागः । अनासन्नक्रियेच्छा सङ्कल्पः । स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहाणेच्छा कारुण्यम् । दोषदर्शनाद्विषयत्यागेच्छा वैराग्यम् । परवञ्चनेच्छा उपधा । अन्तर्निगूढेच्छा भावः(3) । चिकीर्षाजिहीर्षेत्यादिक्रियाभेदादिच्छाभेदा भवन्ति ॥

स्वार्थं परार्थं वाऽप्राप्तप्रार्थनेच्छा । अप्राप्तस्य वस्तुनः स्वार्थं प्रति या प्रार्थना इदं मे भूयादिति परार्थं वा प्रार्थना अस्येदं भवत्विति सेच्छा । सा चात्ममनसोः संयोगात् सुखाद्यपेक्षात् स्मृत्यपेक्षाद्वोत्पद्यते । अनागते सुखसाधने वस्तुनीच्छा उपजायते तदुत्पत्तौ च तद्विषयसाध्यं सुखमनागतमपि बुद्धिसिद्धत्वान्निमित्तकारणम् । यदाह (4) न्यायवार्त्तिककारः । फलस्य प्रयोजकत्वादिति । अतिक्रान्ते सुखहेताविच्छोत्पत्तेः स्मृतिः कारणम् । प्रयत्नस्मृतिधर्माधर्महेतुः । उपादानेच्छातस्तदनुगुणः प्रयत्नो भवति स्मरणेच्छातः स्मरणम् विहितेषु ज्योतिष्टोमादिषु फलेच्छया प्रवृत्तस्य धर्मो जायते । प्रतिषिद्धेषु

---

(1) सुखवत्-पा· २ । ४ पु· । (2) अभ्यवहरणेच्छा-पा· ५ पु· ।
(3) अन्तर्निगूढतो भावः-पा· ६ पु· । (4) यथाह-पा· २ । ४ पु· ।

रागात् प्रवृत्तस्याधर्मः । कामादयोऽपि सन्ति ते कस्मान्नोक्ता अत आह । काम इत्यादि । कामादय इच्छा प्रभेदाः न तत्त्वान्तरमिति यदुक्तं तदेव दर्शयति । मैथुनेच्छा काम इति । निरुपपदः कामशब्दो मैथुनेच्छायामेव प्रवर्तते अन्यत्र तस्य पदान्तरसमभिव्याहारात् प्रवृत्तिः । यथा स्वर्गकामो यजेत इति । अभ्यवहारेच्छा अभिलाषः अभ्यवहारो भोजनं तदिच्छा अभिलाषः । पुनः पुनर्विषयानुरञ्जनेच्छा रागः पुनः पुनर्विषयाणां भोगेच्छा राग इत्यर्थः । अनासन्नक्रियेच्छा सङ्कल्पः अनागतस्यार्थस्य करणेच्छा सङ्कल्पः । स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहाणेच्छा कारुण्यम् स्वार्थप्रयोजनं किमप्यनभिसन्धाय या परदुःखप्रहाणे अपनयने इच्छा सा कारुण्यम् । दोषदर्शनाद्दुःखहेतुत्वावगमे विषयाणां परित्यागे इच्छा वैराग्यम् । परवञ्चनेच्छा परप्रतारणेच्छा उपधा । अन्तर्निगूढेच्छा लिङ्गैराविर्भाविता येच्छा सा भावः । चिकीर्षा जिहीर्षा इत्यादिक्रियाभेदादिच्छाभेदा भवन्ति । करणेच्छा चिकीर्षा हरणेच्छा जिहीर्षा गमनेच्छा जिगमिषेत्येवमादय इच्छाभेदाः क्रियाभेदाद्भवन्ति ॥

प्रज्वलनात्मको(१) द्वेषः । यस्मिन् सति प्रज्वलितमिवात्मानं मन्यते स द्वेषः । स चात्ममनसोः संयोगाद् दुःखापेक्षात् स्मृत्यपेक्षाद्वोत्पद्यते । प्रयत्नस्मृतिधर्माधर्महेतुः । क्रोधो द्रोहः मन्युरक्षमामर्ष इति द्वेषभेदाः ॥

प्रज्वलनात्मको द्वेषः । एतद्विवृणोति । यस्मिन् सतीत्यादिना । तद्व्यक्तम् । स चात्ममनसोः संयोगाद् दुःखापेक्षात् स्मृत्यपेक्षाद् वा उत्पद्यते । (२)अतीते दुःखहेतौ तज्जदुःखस्मृतिजो द्वेषः । प्रयत्नधर्माधर्मस्मृतिहेतुः एनमहं हन्मीति प्रयत्नः द्वेषात् वेदार्थविप्लवकारिषु द्वेषाद्धर्मः तदर्थपरिपालनपरेषु द्वेषादधर्मः । स्मृतिरपि द्वेषादुपजायते यो यं द्वेष्टि स तं सततं स्मरति । क्रोधो द्रोहो मन्युरक्षमामर्ष इति द्वेषभेदाः । शरीरेन्द्रियादिविकारहेतुः क्षणमात्रभावी द्वेषः क्रोधः । अलक्षितविकारश्चिरानुबद्धापकारावसानो द्वेषो

(१) ज्वलनात्मको–पा॰ ६ पु॰ ।
(२) सन्निहिते दुःखहेतौ अनुभूयमाने दुःखे द्वेषः दुःखात् ।

द्रोहः । अपकृतस्य प्रत्यपकारासमर्थस्यान्तर्निगूढो द्वेषो मन्युः । परगुणद्वेषोऽक्षमा । स्वगुणपरिभवसमुत्थो द्वेषोऽमर्षः ॥

प्रयत्नः संरम्भ उत्साह इति पर्यायाः । स द्विविधो जीवनपूर्वकः इच्छाद्वेषपूर्वकश्च । तत्र जीवनपूर्वकः सुप्तस्य प्राणापान(१)सन्तानप्रेरकः प्रबोधकाले चान्तःकरणस्येन्द्रियान्तरप्राप्तिहेतुः । अस्य जीवनपूर्वकस्यात्ममनसोः संयोगाद्धर्माधर्मापेक्षादुत्पत्तिः । इतरस्तु हिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थस्य व्यापारस्य हेतुः शरीरविधारकश्च । स चात्ममनसोः संयोगादिच्छापेक्षाद् द्वेषापेक्षाद्वोत्पद्यते ॥

प्रयत्नः संरम्भ उत्साह इति पर्यायाः । स द्विविधो जीवनपूर्वक इत्यादि । सदेहस्यात्मनो विपच्यमानकर्माशयसहितस्य मनसा सह संयोगः सम्बन्धो जीवनम् तत्पूर्वकः प्रयत्नः कामर्थक्रियां करोतीत्यत आह । तत्र जीवनपूर्वक इति । सुप्तस्य प्राणापानक्रिया प्रयत्नकार्या क्रियात्वात् । न च तदानीमिच्छाद्वेषौ प्रयत्नहेतू सम्भवतः तस्माज्जीवनपूर्वक एव प्रयत्नः प्राणापानप्रेरको गम्यते न केवलं जीवनपूर्वक एव प्रयत्नः प्राणापानप्रेरकः किं तु प्रबोधकाले ऽन्तःकरणस्येन्द्रियान्तरप्राप्तिहेतुश्च विषयोपलम्भानुमितान्तःकरणेन्द्रियसंयोगः प्रयत्नपूर्वकान्तःकरणक्रियाजन्योऽन्तःकरणेन्द्रियसंयोगत्वात् जागरान्तःकरणेन्द्रियसंयोगवदिति प्रयत्नपूर्वकतासिद्धिः । अस्य जीवनपूर्वकस्यात्ममनसोः संयोगाद्धर्माधर्मापेक्षादुत्पत्तिः धर्माधर्मापेक्ष आत्ममनसोः संयोगो जीवनं तस्मादस्योत्पत्तिरित्यर्थः । इतरस्तु इच्छाद्वेषपूर्वकश्च हिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थस्य व्यायामस्य व्यापारस्य हेतुः शरीरविधारकश्च गुरुत्वे सत्यपततः शरीरस्येच्छापूर्वकः प्रयत्नो विधारकः(२) स चात्ममनसोः संयोगादिच्छाद्वेषापेक्षादुत्पद्यते हितसाधनोपादानेषु प्रयत्नः इच्छापूर्वको दुःखसाधनपरित्यागे प्रयत्नो द्वेषपूर्वकः॥

गुरुत्वं जलभूम्योः पतनकर्मकारणम् । अप्रत्यक्षं पतनकर्मानुमेयं संयोगप्रयत्नसंस्कारविरोधि । अस्य चाबादिपरमाणुरूपादिवन्नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः(३) ॥

---

(१) प्राणापानादि-पा॰ ६ पु॰ । (२) उपकारकः-पा॰ ३ पु॰ । (३) इति-अधिकम् ५ पु॰ ।

गुरुत्वं जलभूम्योरित्याश्रयकथनम् । पतनकर्मकारणमिति तस्य कार्यनिरूपणम् अप्रत्यक्षमिति स्वभावोपवर्णनम् । न केनचिदिन्द्रियेण गुरुत्वं गृह्यते इत्यर्थः । ये तु त्वगिन्द्रियग्राह्यं गुरुत्वमाहुः । तेषामधःस्थितस्य द्रव्यस्य स्पर्शोपलम्भवद्गुरुत्वोपलम्भप्रसङ्गः त्वगिन्द्रियस्यार्थोपलम्भे स्वसन्निकर्षव्यतिरेकेणान्यापेक्षासम्भवात् । यत्तूपरिस्थितस्य गुरुत्वं प्रतीयते तद्धस्तादीनामधोगमनानुमानात् अतीन्द्रियं चेत् कथमस्य प्रतीतिरित्यत आह । पतनकर्मानुमेयमिति । यदवयविद्रव्यस्य पतनं तेन यदेकार्थसमवेतसमवायिकारणं तदेव हि नो गुरुत्वम् । एतेनैतत् प्रत्युक्तम् यदुक्तमपरैः । अवयविगुरुत्वकार्यस्यावनतिविशेषस्यानुपलम्भादवयविनि गुरुत्वाभाव इति अवयविनः पतनाभावप्रसङ्गात् । अथावयवानां गुरुत्वादेव तस्य पतनं तदावयवानामपि स्वावयवगुरुत्वात् पतनमिति सर्वत्र कार्ये तदुच्छेदः । अथ व्यधिकरणेभ्यः स्वावयवगुरुत्वेभ्योऽवयवानां पतनासम्भवात् तेषु गुरुत्वं कल्प्यते तदा अवयविन्यपि कल्पनीयम् न्यायस्य समानत्वात् । यत् पुनरवयविगुरुत्वस्य कार्यातिरेको न गृह्यते तदवयवावयविगुरुत्वभेदस्याल्पान्तरत्वात् । यथा महति द्रव्ये उन्मीयमाने तत्पतितसूक्ष्मद्रव्यान्तरगुरुत्वकार्याग्रहणम् । संयोगप्रयत्नसंस्कारविरोधि । गुरुत्वस्य संयोगेन प्रयत्नेन वेगाख्येन च संस्कारेण सह विरोधो विद्यते तैः प्रतिबद्धस्य स्वकार्याकरणात् । तथा च दोलारूढस्य संयोगेन प्रतिबन्धादपतनम् प्रयत्नेन प्रतिबन्धादपतनं च शरीरस्य वेगेन प्रतिबन्धादपतनं बहिःक्षिप्तस्य शरशलाकादेः । अस्य चाबादिपरमाणुरूपादिवन्नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः । यथाप्यपरमाणुरूपादयो नित्यास्तथा पार्थिवाप्यपरमाणुष्वपि गुरुत्वम् यथा चाबादिकार्यद्रव्ये कारणगुणपूर्वप्रक्रमेण रूपादयो जायन्ते आश्रयविनाशाच्च विनश्यन्ति तथा गुरुत्वमपि ॥

द्रवत्वं स्यन्दनकर्मकारणम् । त्रिद्रव्यवृत्ति । तत्तु द्विविधम् सांसिद्धिकं नैमित्तिकं च । सांसिद्धिकमपां विशेषगुणः । नैमित्तिकं पृथिवीतेजसोः सामान्यगुणः । सांसिद्धिकस्य गुरुत्ववन्नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः । सङ्घातदर्शनात् सांसिद्धिकमयुक्तमिति चेन्न । दिव्येन तेजसा

संयुक्तानामाप्यानां परमाणूनां परस्परं संयोगो द्रव्यार-म्भकः सङ्घाताख्यः तेन परमाणुद्रवत्वप्रतिबन्धात्(१) का-र्ये हिमकरकादौ द्रवत्वानुत्पत्तिः । नैमित्तिकं च पृथिवी-तेजसोरग्निसंयोगजम् । कथम् सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टादीनां कारणेषु परमाणुष्वग्निसंयोगाद्वेगापेक्षात्(२) कर्मोत्प-त्तौ तज्जेभ्यो विभागेभ्यो द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशात् कार्यद्रव्यनिवृत्तावग्निसंयोगादौष्ण्यापेक्षात् स्वतन्त्रेषु परमाणुषु द्रवत्वमुत्पद्यते ततस्तेषु भोगिनामदृष्टा-पेक्षादात्माणुसंयोगात् कर्मोत्पत्तौ तज्जेभ्यः संयोगेभ्यो द्व्यणुकादिप्रक्रमेण कार्यद्रव्यमुत्पद्यते तस्मिंश्च रूपाद्यु-त्पत्तिसमकालं कारणगुणप्रक्रमेण द्रवत्वमुत्पद्यत इति ॥

द्रवत्वं स्यन्दनकर्मकारणम् यत् स्यन्दनकर्मकारणं तद्द्रवत्वमित्यर्थः । त्रिद्रव्यवृत्ति पृथिव्युदकज्वलनवृत्तीत्यर्थः । तत्तु द्विविधमिति । गुरुत्वमेक-विधं द्रवत्वं तु द्विविधमिति तुशब्दार्थः । नैमित्तिकं सांसिद्धिकं च । निमित्तं च वह्निसंयोगस्तस्येदं कार्यमिति नैमित्तिकम् । सांसिद्धिकं च स्वभावसिद्धं वह्निसंयोगानपेक्षमिति यावत् । सांसिद्धिकमपां विशेषगुणोऽन्यत्राभावात् नैमि-त्तिकं पृथिवीतेजसोः सामान्यगुणः साधारणत्वात् । सांसिद्धिकस्य द्रवत्वस्य गुरुत्ववन्नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः । यथा नित्यद्रव्यसमवेतं गुरुत्वं नित्यम् अनित्यद्रव्यसमवेतं च कार्यं कारणगुणपूर्वकमाश्रयविनाशाद्विनश्यतीति तथा सांसिद्धिकं द्रवत्वमपि । अत्र चोदयति । सङ्घातदर्शनात् सांसिद्धिकद्रवत्वमयु-क्तमिति चेत् आप्यस्य हिमकरकादेर्द्रव्यस्य सङ्घातदर्शनात् काठिन्यदर्शनादपां स्वभावसिद्धं द्रवत्वमित्ययुक्तम् । समाधत्ते । दिव्येनेति । सर्वत्रोदके स्वभाव-सिद्धस्य द्रवत्वस्योपलम्भादपां स्वभावसिद्धमेव(३) द्रवत्वं तावन्निश्चितम् यत्तु हिमकरकादौ कार्ये द्रवत्वानुत्पत्तिस्तत्र दिव्येन तेजसा सम्बद्धानामा-प्यपरमाणूनां परस्परसंयोगो द्रव्यारम्भकः सङ्घाताख्यो यस्तेन हिमकरकारम्भ-

(१) द्रवत्वस्य प्रतिबन्धत्वात्-पा· ६ । ७ पु· । (२) संयोगापेक्षात्-पा· ६ । ७ पु· ।
(३) स्वाभाविकमेव-पा· ३ पु· ।

करकाणां परमाणूनां द्रवत्वप्रतिबन्धात् तेजःसंयोगेन परमाणूनां द्रवत्वं प्रतिबद्धमिति अन्यथाप्यद्रव्यस्य लवणस्य वह्निसंयोगेन द्रवत्वप्रतिबन्धदर्शनादनुमितम् लवणस्याप्यत्वमपि हिमकरकादिवत्कालान्तरेण द्रवीभावदर्शनादवगतम् विलयनं तु हिमकरकादेर्भौमाग्निसंयोगाद् यद्विलयनं कठिनद्रव्यस्य तद्वह्निसंयोगादवगतम् यथा सुवर्णादीनाम् हिमकरकादिविलयनमपि विलयनमेव। तस्मादिहापि दृष्टसामर्थ्यो वह्निसंयोग एव निमित्तमाश्रीयते। सांसिद्धिकं द्रवत्वं व्याख्याय नैमित्तिकं व्याचष्टे। नैमित्तिकं पृथिवीतेजसोरग्निसंयोगजमिति। कथमित्यन्येन पृष्टः सन्नुपपादयति। सर्पिरित्यादिना। सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टानां पार्थिवानां कारणेषु परमाणुष्वग्निसंयोगात् क्रियोत्पत्तौ सत्यां कर्मजेभ्यो विभागेभ्यः सर्पिराद्यारम्भकसंयोगविनाशात् सर्पिरादिद्रव्यनिवृत्तौ सत्यां स्वतन्त्रेषु परमाणुषु वह्निसंयोगाद् द्रवत्वमुत्पद्यते तदनन्तरमुत्पन्नद्रवत्वेषु परमाणुषु भोगिनामदृष्टापेक्षादात्मपरमाणुसंयोगात् क्रियोत्पत्तौ सत्यां कर्मजेभ्यः परमाणूनां परस्परसंयोगेभ्यो द्व्यणुकादिप्रक्रमेण कार्यद्रव्ये जाते रूपाद्युत्पत्तिकाले एव कारणद्रवत्वेभ्यो द्रवत्वमुत्पद्यते। हिमकरकादिविलयनेऽप्येवमेव(१) न्यायः॥

स्नेहोऽपां विशेषगुणः। संग्रहमृजादिहेतुः। अस्यापि गुरुत्ववन्नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः॥

स्नेहोऽपां विशेषगुणः संग्रहमृजादिहेतुः। संग्रहः परस्परमयुक्तानां सक्त्वादीनां पिण्डीभावप्राप्तिहेतुः संयोगविशेषः मृजा कायस्योद्वर्तनादिकृता शुद्धिः आदिशब्दान्मृदुत्वं च तेषां हेतुः। स्नेहस्यापि गुरुत्ववन्नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः गुरुत्वं च परमाणुषु नित्यं कार्यं च कारणगुणपूर्वकमाश्रयविनाशाद्विनाशि तथा स्नेहोपीति॥

संस्कारस्त्रिविधो वेगो भावना स्थितिस्थापक(२)श्च। तत्र वेगो मूर्तिमत्सु पञ्चसु द्रव्येषु निमित्तविशेषापेक्षात् कर्मणो जायते(३) नियतदिक्क्रियाप्रबन्धहेतुः

(१) ऽप्ययमेव क्रमः-पा॰ ३ पु॰। (२) स्थितस्थापकः-पा॰ १ पु॰।
(३) विशेषात् कर्मण उपजायते-पा॰ ७ पु॰।

स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगविशेषविरोधी क्वचित्कारणगुणपूर्वक्रमेणोत्पद्यते। भावनासञ्ज्ञकस्त्वात्मगुणो दृष्टश्रुतानुभूतेष्वर्थेषु स्मृतिप्रत्यभिज्ञानहेतुर्भवति ज्ञानमददुःखादिविरोधी। पट्वभ्यासादरप्रत्ययजः पटुप्रत्ययापेक्षा(१)दात्ममनसोः संयोगा(२)दाश्चर्येऽर्थे पटुः संस्कारातिशयो (३)जायते। यथा दाक्षिणात्यस्योष्ट्रदर्शनादिति। विद्याशिल्पव्यायामादिष्वभ्यस्यमानेषु तस्मिन्नेवार्थे पूर्वपूर्वसंस्कारमपेक्षमाणादुत्तरोत्तरस्मात् प्रत्ययादात्ममनसोः संयोगात् संस्कारातिशयो जायते। प्रयत्नेन मनश्चक्षुषि स्थापयित्वाऽपूर्वमर्थं दिदृक्षमाणस्य विद्युत्सम्पातदर्शनवदादरप्रत्ययः तमपेक्षमाणादात्ममनसोः संयोगात् संस्कारातिशयो जायते। यथा देवह्रदे राजतसौवर्णपद्मदर्शनादिति। स्थितिस्थापकस्तु(४) स्पर्शवद्द्रव्येषु वर्तमानो घनावयवसन्निवेशविशिष्टेषु कालान्तरावस्थायिषु स्वाश्रयमन्यथाकृतं(५) यथावस्थितं स्थापयति। स्थावरजङ्गमविकारेषु धनुःशाखाशृङ्गदन्तास्थिसूत्रवस्त्रादिषु भुग्नसंवर्तितेषु स्थितिस्थापकस्य कार्यं संलक्ष्यते। नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयोऽस्यापि गुरुत्ववत्(६) ॥

संस्कारस्त्रिविधो वेगो भावनास्थितिस्थापकश्चेति। तत्र वेगो मूर्तिमत्सु पञ्चद्रव्येषु निमित्तविशेषापेक्षात् कर्मणो जायते। पञ्चसु द्रव्येषु पृथिव्यप्तेजोवायुमनस्सु कर्म वेगं करोति नान्यत्र स्वयमभावात् नोदनाभिघातादिनिमित्तविशेषापेक्षं न केवलं मन्दगतौ वेगाभावात्। नियतदिक्क्रियाप्रबन्धहेतुः।

(१) पट्वभ्यासापेक्षा–पा· ६। ७ पु·।
(२) संयोगविशेषा–पा· ५ पु·।
(३) संस्कारो जायते–पा· ५ पु·।
(४) स्थितस्थापकस्तु–इति क्वचित्।
(५) अन्यथाभूतं–पा· १ पु·।
(६) द्रष्टव्या–इत्यधिकम् ५ पु·।

यद्दिगाभिमुख्येन क्रियया वेगो जन्यते तद्दिगभिमुखतयैव क्रियासन्तानस्य हेतुरित्यर्थः। स्पर्शवदिति। विशिष्टेन स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगेनात्यन्तनिबिडावयववृत्तिना वेगो विनाश्यते यः स्वयंविशिष्टः मन्दस्तु वेगः स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगमात्रेण विनश्यति यथातिदूरं गतस्येषोऽस्तिमितवायुप्रतिबद्धस्य। क्वचिदिति। बाहुल्येन तावद्वेगः कर्मजः क्वचिद्वेगवदवयवारब्धे जलात्ययिनि कारणवेगेभ्योऽपि जायते। भावनेत्यादि। भावनासंज्ञकस्तु संस्कार आत्मगुणः। दृष्टश्रुतानुभूतेष्विति। दृष्टश्रुतानुभूतेष्वर्थेषु स्मृतेः प्रत्यभिज्ञानस्य च हेतुरिति तस्य कार्यकथनम्। दृष्टश्रुतानुभूतेष्विति विपर्ययावगतोऽप्यर्थो बोद्धव्यस्तत्रापि स्मृतिदर्शनात्। ज्ञानेति। प्रतिपक्षज्ञानेन संस्कारो विनाश्यते। द्यूतादिव्यसनापन्नस्य पूर्वाधीतविस्मरणात्। मदेनापि संस्कारस्य विनाशः सुरामत्तस्य पूर्वस्मृतिलोपात्। मरणादिदुःखादपि संस्कारो विनश्यति जन्मान्तरानुभूतस्मरणाभावात्। आदिशब्देन सुखादिपरिग्रहः। भोगासक्तस्य कुपितस्य वा पूर्ववृत्तस्मृत्यभावात्। पटुभ्यासेति। पटुप्रत्ययादभ्यासप्रत्ययादादरप्रत्ययाच्च संस्कारो जायते। पटुप्रत्ययापेक्षादात्ममनसोः संयोगविशेषादाश्चर्येऽर्थे पटुः संस्कारो जायते। यथेति। उष्ट्रो दाक्षिणात्यस्यात्यन्ताननुभूताकारत्वादाश्चर्यभूतोऽर्थः तद्दर्शनात् तस्य पटुः संस्कारो जायते कालान्तरेऽप्युष्ट्रानुभवस्मृतिजननात्। अभ्यासप्रत्ययजं संस्कारं दर्शयति। विद्याशिल्पेत्यादि। विद्याशास्त्रागमादिका शिल्पं पत्त्रभङ्गादिक्रिया व्यायाम आयुधादिश्रमः तेष्वभ्यस्यमानेषु तस्मिन्नेवार्थे पूर्वगृहीते। पूर्वेत्यादि। यतः सुचिरमनुवर्तते स्फुटतरं च स्मरणं करोति न ह्याद्यानुभव एव संस्कारविशेषमाधत्ते प्रथमं तदर्थस्मरणाभावात् नाप्युत्तर एव हेतुः पूर्वाभ्यासवैयर्थ्यात् तस्मात् पूर्वसंस्कारापेक्षोत्तरोत्तरानुभवाहिताधिकाधिकसंस्कारोत्पत्तिक्रमेणोपान्त्यसंस्कारापेक्षादन्त्यानुभवात् तदुत्पत्तिः॥

इदं त्विह निरूप्यते। विद्यायामभ्यस्यमानायां किं तदर्थो वाक्येन प्रतिपाद्यते किं वा स्फोटेन कुतः संशयो विप्रतिपत्तेः। एके वदन्ति स्फोटोऽर्थं प्रतिपादयतीति। अपरे त्वाहुर्वाक्यं प्रत्यायकमिति। अतो युक्तः संशयः किं तावत्प्राप्तम् स्फोटोऽर्थप्रत्यायक इति। यदि हि वर्णानतिरिक्तं पदं पदानतिरिक्तं च वाक्यं तदार्थप्रत्यय एव न स्यादिति। तथाहि

न वर्णाः प्रत्येकमर्थविषयां धियमाविर्भावयन्ति शेषवर्णवैयर्थ्यात् समुदायश्च तेषां न सम्भवति अन्त्यवर्णग्रहणसमये पूर्वेषामसम्भवात् । नित्यत्वाद्वर्णाना मस्ति समुदाय इति चेत् तथापि न तेषां प्रतीतिरनुवर्तते अप्रतीयमानानां च प्रत्यायकत्वे सर्वदार्थप्रतीतिप्रसङ्गः । नहि प्रतीत्य अप्रतीयमानानां सर्वथा अप्रतीयमानानां च कश्चिद्विशेषः । पूर्वावगता वर्णाः स्मृत्यारूढाः प्रतीतिहेतव इति चेत् यदि हि स्मृतिरपि क्रमभाविनी तदा नास्ति वर्णसाहित्यम् तृतीयवर्णग्रहणकाले प्रथमवर्णस्मृतिविलोपात् युगपदुत्पादस्तु स्मृतीनामनाशङ्कनीय एव ज्ञानयौगपद्यप्रतिषेधात् । अथ प्रथममाद्यवर्णज्ञानं तदनु संस्कारः तदनु तृतीयवर्णज्ञानम् तेन प्राक्तनेन संस्कारेणान्त्यो विशिष्टः संस्कारो जन्यते इत्यनेन क्रमेणान्ते निखिलवर्णविषयः संस्कारो जातो निखिलवर्णविषयामेकामेव स्मृतिं युगपत् करोतीत्याश्रीयते तदा क्रमो हीयेत क्रमो हि पौर्वापर्यम् तच्च देशनिबन्धनं कालनिबन्धनं वा स्यात् उभयमपि तद्वर्णेषु नावकाशं लभते तेषां सर्वगतत्वान्नित्यत्वाच्च । बुद्धिक्रमनिबन्धनस्तु वर्णानां क्रमो भवेत् स चैकस्यां स्मृतिबुद्धौ परिवर्तमानानां प्रत्यस्तमित इत्यक्रमाणामेव प्रतिपादकत्वम् । अतश्च सरो रसो वनं नवं नदी दीनेत्यादिष्वर्थभेदप्रत्ययो न स्याद्वर्णानामभेदात् क्रमस्य प्रतीत्यनङ्गत्वाच्च । अस्ति चायं प्रतीतिभेदः सवर्णेष्वनुपपद्यमानस्तद्व्यतिरिक्तं निमित्तान्तरमाक्षिपतीति स्फोटसिद्धिः । ननु स्फोटोऽपि नानभिव्यक्तोऽर्थं प्रतिपादयति सर्वदार्थोपलब्धिप्रसङ्गात् । अभिव्यक्तिश्च न तस्य वर्णेभ्यः सम्भवति उक्तेन न्यायेन तेषामेकैकतः समुदितानां चासामर्थ्यात् तस्मात् स्फोटादपि दुर्लभा अर्थप्रतीतिः । अत्र वदन्ति प्रयत्नभेदानुपातिनो वायवीया ध्वनयः प्रत्येकमेव तद्वर्णात्मकतया स्फोटमस्फुटमभिव्यञ्जयन्तः पूर्वं विषयसंस्कारसाचिव्यलाभादन्ते स्फोटमाभासयन्ते। तथा चान्ते प्रत्यस्तमितनिखिलवर्णविभागोल्लेखक्रममनवयवमेकं विस्पष्टमर्थतत्त्वमनुभूयते यदि हि वर्णा एव पदं न तदेकबुद्धिनिर्ग्राह्यमिति अनालम्बना बुद्धिः पर्यवस्यति शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे इति च व्यपदेशो न घटते तस्माद्वर्णव्यतिरिक्तः कोऽपि सम्भवत्येको यस्मादर्थः स्फुटीभवतीति । एवं प्राप्ते ऽभिधीयते । गुणरत्नाभरणः कायस्थकुलतिलकः पाण्डुदास इत्यादिषु पदेषूच्चार्यमाणेषु क्रमभाविनो वर्णाः परं प्रतीयन्ते

न त्वन्ते वर्णव्यतिरिक्तस्य कस्यचिदर्थस्य संवेदनमस्ति। यदि हि तस्य पूर्वं वर्णात्मकतया संविदितस्यान्ते स्वरूपसंवेदनं पूर्वज्ञानस्य मिथ्यात्वमवसीयते रजतज्ञानस्येव शुक्तिकासंवित्तौ न चैवं प्रतिपत्तिरस्ति नायं वर्णः किं तु स्फोट इति। या चेयमेकार्थावमर्शिनी बुद्धिः सापि नार्थान्तरमवभासयति किं तु वनप्रत्ययवद्वर्णसमुदायमात्रमवलम्बते शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे इति वर्णसमुदायमेवोररीकृत्य लोकः प्रयुङ्क्ते। न च प्रत्यक्षेणाप्रतीयमानः प्रमाणान्तरतः शक्यो निरूपयितुमुपायाभावात्। अर्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिस्तदुपाय इति चेत् किमप्रतीयमानः स्फोटोऽर्थाधिगमे हेतुः समर्थितो भवद्भिः प्रतीयमानो वा अप्रतीयमानस्य हेतुत्वे सर्वदार्थप्रतीतिप्रसङ्गः प्रतीतिश्च तस्य नास्तीत्युक्तम् अर्थप्रत्ययो वर्णानामेव तद्भावभावितामनुगच्छति तेनैषामेव वरं व्युत्पत्त्यनुसारेणार्थप्रतिपादने कश्चिदुपाय आश्रीयताम् न पुनरप्रतीयमानस्य गगनकुसुमस्येव कल्पना युक्ता। न चेदं वाच्यं वर्णानां प्रतिपादकत्वे क्रमभेदे कर्तृभेदे व्यवधाने च प्रतीतिप्रसङ्ग इति। न हि ते विपरीतक्रमाः कर्तृभेदानुपातिनो देशकालव्यवहितास्तदर्थधियः कारणम् कार्यानेया हि शक्तयो भावानाम् यथा तेभ्यः कार्यं दृश्यते तथैव तेषां शक्तयः कल्प्यन्ते। यथोपदिशन्ति सन्तः।

यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादने।
वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः॥ इति।

सर्वगतत्वान्नित्यत्वाच्च वर्णानां क्रमभावः। अत एव नदीदीनेत्यादिष्वर्थभेदः क्रमभेदात्। वर्णेषु क्रमो नास्ति स कथमेषामङ्गं स्यादिति चेन्न तेषामुत्पत्तिभाजामव्याप्यवृत्तीनां देशकालकृतस्य पौर्वापर्यस्य सम्भवात्। यच्चेदमुक्तम् प्रत्येकशः समुदितानां च न सामर्थ्यमिति तदपि न परस्य मतमालोचितम्। यद्यपि वर्णा अनवस्थायिनस्तथापि तद्विषयाः क्रमभाविनः संस्काराः संभूय पदार्थधियमातन्वते। यद्वा पूर्ववर्णसंस्कारस्मरणयोरन्यतरसापेक्षोऽन्त्यो वर्णः प्रत्यायकः यथा चानेकसंस्काराः संभूय स्मरणं जनयन्ति तथोपपादितं द्वित्वे। अथ मन्यसे वर्णविषयात् संस्कारादर्थप्रतीतिरयुक्ता संस्कारा हि यद्विषयोपलम्भसम्भावितजन्मानस्तद्विषयामेव स्मृतिमाधातुमीशते न कार्यान्तरम्। यथाह मण्डनः स्फोटसिद्धौ।

संस्काराः खलु यद्वस्तुरूपप्रख्याविभाविताः ।
फलं तत्रैव जनयन्त्यतोऽर्थे धीर्न कल्प्यते ॥ इति ।

तदप्यसमीचीनम् । यतः पदार्थप्रतीत्यनुगुणतया प्रत्येकमनुभवैराधीयमाना वर्णविषयाः संस्काराः स्मृतिहेतुसंस्कारविलक्षणशक्तय एवाधीयन्ते तथाभूतानामेव तेषां कार्येणाधिगमात् सन्तु वा भावनारूपाः संस्कारास्तथापि तेषामर्थप्रतिपादनसामर्थ्यमुपपद्यते तद्भावभावित्वात् । यो हि स्फोटं कल्पयति तेन स्फोटस्यार्थप्रतिपादनशक्तिरपि कल्पनीयेति कल्पनागौरवम् उभयसिद्धस्य संस्कारस्य सामर्थ्यमात्रकल्पनायां तु लाघवमस्तीत्येतदेव कल्पयितुमुचितम् । यथोक्तं न्यायवादिभिः ।

यद्यपि स्मृतिहेतुत्वं संस्कारस्य व्यवस्थितम् ।
कार्यान्तरेऽपि सामर्थ्यं न तस्य प्रतिहन्यते ॥ इति ।

तदेवं वर्णेभ्य एव संस्कारद्वारेणार्थप्रत्ययसम्भवादयुक्ता स्फोटकल्पनेति ॥

आदरप्रत्ययजं संस्कारं दर्शयति । प्रयत्नेनेत्यादिना । आदरः प्रयत्नातिशयस्तस्मादपूर्वमर्थं द्रष्टुमिच्छतो यद्विद्युत्सम्पातदर्शनवदर्थदर्शनं तदादरप्रत्ययस्तमेवापेक्षमाणादात्ममनसोः संयोगात् संस्कारातिशयो जायते चिरकालातिक्रमेपि तस्यानुच्छेदात् । अत्रोदाहरणम् । यथा देवहृदे इत्यादि । देवहृदे चैत्रमासस्य चित्रानक्षत्रसंयुक्तायां पौर्णमास्यामर्धरात्रे राजतानि सौवर्णानि च पद्मानि दृश्यन्ते इति वार्तामवगम्य तस्यां तिथौ दिदृक्षया मिलितानां सन्निधीयमानेऽर्धरात्रे प्रयत्नातिशयाच्चक्षुषि मनः स्थापयित्वा स्थितानामुत्थितेषु पद्मेषु क्षणमात्रदर्शनादादरप्रत्ययात् संस्कारातिशयः कालान्तरेऽपि स्फुटतरस्मृतिहेतुरुपजायते । स्थितिस्थापकं(१) कथयति । स्थितिस्थापकस्त्विति । अस्पर्शवद्द्रव्यवृत्तेर्भावनाख्यात् संस्कारात् स्पर्शवद्द्रव्यवृत्तित्वेन स्थितिस्थापकस्य विशेषमाख्यातुं तुशब्दः । ये घना निविडा अवयवसन्निवेशाः तैर्विशिष्टेषु स्पर्शवत्सु द्रव्येषु वर्तमानः स्थितिस्थापकः स्वाश्रयमन्यथाकृतमवनामितं यथावत्स्थापयति पूर्ववदृजुं करोति । ये प्रत्यक्षतोऽनुपलम्भात् स्थितिस्थापकस्याभावमिच्छन्ति तान् प्रति तस्य कार्येण सद्भावं दर्शयन्नाह । स्थावरजङ्गमविकारेष्विति । भुग्नाः कुब्जीकृताः संवर्तिताः पूर्वावस्थां प्रापिताः भुग्नाश्च

(१) स्थितस्थापकं-इति ४ पु० । एवं सर्वत्र ।

ते संवर्तिताश्चेति भुग्नसंवर्तिताः तेषु स्थितिस्थापकस्य कार्यं लक्ष्यते। किमुक्तं स्यात् धनुःशाखादिष्ववनामितविमुक्तेषु यत् पूर्वावस्थाप्राप्तिहेतोराद्यस्य कर्मणः एकार्थसमवेतमसमवायिकारणं स स्थितिस्थापकः संस्कारोऽन्यस्यासम्भवात्। अन्ये तु भुग्नसंवर्तितेष्विति सूचवस्त्रादिष्विति अस्येदं विशेषणमिति मन्यमानाः भुग्नानि यानि सूचादीनि संवर्तितानि तेष्विति व्याचक्षते। तस्य नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयो गुरुत्ववत्। यथा गुरुत्वं परमाणुषु नित्यं कार्येष्वनित्यं कारणगुणपूर्वकं च तथा स्थितिस्थापकोपीत्यर्थः॥

धर्मः पुरुषगुणः। कर्तुः प्रियहितमोक्षहेतुः अतीन्द्रियोऽन्त्यसुखसंविज्ञानविरोधी पुरुषान्तःकरणसंयोगविशुद्धाभिसन्धिजः वर्णाश्रमिणां प्रतिनियतसाधननिमित्तः। तस्य तु साधनानि श्रुतिस्मृतिविहितानि वर्णाश्रमिणां सामान्यविशेषभावेनावस्थितानि द्रव्यगुणकर्माणि। तत्र सामान्यानि धर्मे श्रद्धा अहिंसा भूतहितत्वं सत्यवचनमस्तेयं ब्रह्मचर्यमनुपधा क्रोधवर्जनमभिषेचनं शुचिद्रव्यसेवनं विशिष्टदेवताभक्तिरुपवासो ऽप्रमादश्च। ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामिज्या(१)ध्ययनदानानि ब्राह्मणस्य विशिष्टानि प्रतिग्रहाध्यापनयाजनानि स्ववर्णविहिताश्च(२)संस्काराः। क्षत्रियस्य सम्यक्प्रजापालनमसाधुनिग्रहो युद्धेष्वनिवर्तनं स्वकीयाश्च संस्काराः। वैश्यस्य क्रयविक्रयकृषिपशुपालनानि स्वकीयाश्च संस्काराः। शूद्रस्य पूर्ववर्णपारतन्त्र्यममन्त्रिकाश्च क्रियाः। आश्रमिणां तु ब्रह्मचारिणो गुरुकुलनिवासिनः स्वशास्त्रविहितानि गुरुशुश्रूषाग्नीन्धनभैक्ष्याचरणानि मधुमांसदिवास्वप्नाञ्जनाभ्य-

(१) विद्यामिज्या-पा० ५ पु०। (२) नियताश्च-पा० ५ पु०।

ञ्जनादिवर्जनं च । विद्याव्रतस्नातकस्य कृतदारस्य गृहस्थस्य शालीनयायावरवृत्त्युपार्जितैरर्थैर्भूतमनुष्यदेवपितृब्रह्माख्यानां पञ्चानां महायज्ञानां सायम्प्रातरनुष्ठानम् एकाग्निविधानेन पाकयज्ञसंस्थानां च नित्यानां शक्तौ विद्यमानायामग्न्याधेयादीनां च हविर्यज्ञसंस्थानामग्निष्टोमादीनां सोमयज्ञसंस्थानां च । ऋत्वन्तरेषु ब्रह्मचर्यमपत्योत्पादनं च । ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य वा ग्रामान्निर्गतस्य वनवासो(१) वल्कलाजिनकेशश्मश्रुनखरोम(२)धारणं च । वन्यहुतातिथिशेषभोजनानि वानप्रस्थस्य(३) । त्रयाणामन्यतमस्य श्रद्धावतः सर्वभूतेभ्यो नित्यमभयं दत्त्वा संन्यस्य स्वानि कर्माणि यमनियमेष्वप्रमत्तस्य षट्पदार्थप्रसंख्यानाद्योगप्रसाधनं प्रव्रजितस्येति । दृष्टं प्रयोजनमनुद्दिश्यैतानि साधनानि भावप्रसादं चापेक्ष्यात्ममनसोः संयोगाद्धर्मोत्पत्तिरिति ॥

धर्मः पुरुषेति । यो धर्मः स पुरुषस्य गुणो न कर्मसामर्थ्यमित्यर्थः । कर्तुः प्रियहितमोक्षहेतुः । प्रियं सुखं हितं सुखसाधनं मोक्षो नवानामात्मविशेषगुणानामत्यन्तोच्छेदस्तेषां हेतुः । कर्तुः प्रियादीनामेव यो हेतुः स धर्म इति व्याख्येयम् । न तु कर्तुरेव यः प्रियादिहेतुः स धर्म इति व्याख्या । पुत्रेण कृतस्य श्राद्धस्य पितृगामितृप्तिफलश्रवणात् । वृष्टिकामेन कारीर्यां कृतायां तदन्यस्यापि समीपदेशवर्तिनो वृष्टिफलसम्बन्धदर्शनात् स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्ये यागेन स्वर्गं कुर्यादिति कर्मणः श्रेयःसाधनत्वं श्रूयते । यश्च निःश्रेयसेन पुरुषं संयुनक्ति स धर्मः तस्माद्यागादिकमेव धर्मो न पुरुषगुणः तथाहि यो यागमनुतिष्ठति तं धार्मिकमित्याचक्षते । एतदयुक्तम् । क्षणि-

(१) ग्रामाद्बहिर्निःसृत्य वनेषु वासो–पा॰ ५ । ६ पु॰ । (२) नखलोम–पा॰ ६ पु॰ ।
(३) भोजनानि वनस्थस्य–पा॰ ५ । ६ पु॰ ।

कस्य कर्मणः कालान्तरभाविफलसाधनत्वासम्बन्धात्(१)। अथोच्यते। क्षणिकं कर्म कालान्तरभावि च स्वर्गफलं विनष्टाच्च कारणात् कार्यस्यानुत्पत्तिः श्रुतं च यागादेः कारणत्वं तदेतदन्यथानुपपत्त्या फलोत्पत्त्यनुगुणं किमपि कालान्तरावस्थायि कर्मसामर्थ्यं कल्प्यते यद्द्वारेण कर्मणां श्रुता फलसाधनता निर्वहति तच्च प्रमाणान्तरागोचरत्वादपूर्वमिति व्यपदिश्यते यथोक्तम्।

फलाय विहितं कर्म क्षणिकं चिरभाविने।
तत्सिद्धिर्नान्यथेत्येवमपूर्वमपि कल्प्यते॥

अत्रोच्यते। न कर्मसामर्थ्यं क्षणिके कर्मणि समवैति शक्तिमति विनष्टे निराश्रयस्य सामर्थ्यस्यावस्थानासंभवात्। स्वर्गादिकं च फलं तदानीमनागतमेव न शक्तेराश्रयो भवितुमर्हति। यदि त्वनुष्ठानानन्तरमेव स्वर्गो भवति अपूर्वकल्पनावैयर्थ्यम् तदुपभोगश्च दुर्निवारः। विशिष्टशरीरेन्द्रियादिविरहादननुभवश्चेत् तर्हि अयं तदानीमनुपजात एव स्वर्गस्योपभोग्यैकस्वभावत्वात् अनुपभोग्यमपि सुखस्वरूपमस्तीति अदृष्टकल्पनेयम्। तस्मान्न फलाश्रयमपूर्वम्। न चाकाशादिसमवेतादपूर्वादात्मगामिफलसम्भवः वस्तुभूतं च कार्यमनाधारं नोपपद्यते तस्मादात्मसमवेतस्यैव तस्योत्पत्तिरभ्यनुज्ञेया तथा सति न तत्कर्मसामर्थ्यं स्यात् अन्यसामर्थ्यस्यान्यत्रासमवायात् अथान्यस्याप्यन्यसमवेता शक्तिरिष्यते तस्याः कार्यानुमेयत्वादिति चेत्। यथोक्तम्।

शक्तिः कार्यानुमेया हि यद्गतैवोपलभ्यते।
तद्गतैवाभ्युपेतव्या स्वाश्रयान्याश्रयापि च॥ इति।

तदयुक्तम्। विनष्टे शक्तिमति तन्निरपेक्षस्य शक्तिमात्रस्य कार्यजनकत्वानुपलम्भादेव तेनैतदपि प्रत्युक्तम्। यदुक्तं मण्डनेन विधिविवेके तदाहितत्वात् तस्य शक्तिरिति यागेनाहितत्वादपूर्वं यागस्य कार्यं स्यान्न तु शक्तिरपूर्वापकृतात् कर्मणः फलानुत्पत्तेः(२) तस्माच्चिरनिवृत्ते कर्मणि देशकालावस्थादिसहकारिणोऽपूर्वादेव फलस्योत्पत्तेरपूर्वमेव(३) श्रेयःसाधनम्। कारणत्वश्रुतिस्तु यागादेरपूर्वजननद्वारेण न साक्षादिति प्रमाणानुरोधादाश्रयणीयम्। तथा सति युक्तं धर्मः पुरुषगुण इति। योऽपि यागादौ धर्मव्यपदेशः सोऽप्यपूर्वसाधनतया

---

(१) फलासम्भवात्—पा॰ ३ पु॰। (२) फलानुपपत्तेः—पा॰ १ पु॰।
(३) फलस्योत्पत्तिरित्यपूर्वमेव—पा॰ ३ पु॰।

प्रीतिसाधन इव स्वर्गशब्दप्रयोगः । स्वर्गसाधने हि(१) चोदितस्य ज्योतिष्टोमस्य निरन्तरं प्रीतिसाधनतयार्थवादेन स्तुतेश्चन्दनादौ च प्रीतियोगे सति प्रयोगात् तदभावे चाप्रयोगात् प्रीतिनिबन्धनः स्वर्गशब्दः यस्य यथालक्षणया प्रीतिसाधने प्रयोगः प्रीतिमात्राभिधाने ऽपि तस्मात् प्रीतिसाधनप्रतीत्युत्पत्ते(२)रुभयाभिधानशक्तिकल्पनावैयर्थ्यात् । एवं धर्मशब्दस्यापि लक्षणया तत्साधने प्रयोगः एकाभिधानादेवोभयप्रतीतिसिद्धेरुभयाभिधानशक्तिकल्पनानवकाशादिति तार्किकाणां प्रक्रिया । अतीन्द्रियः केनचिदिन्द्रियेणायोगिभिर्न गृह्यते इत्यतीन्द्रियो धर्मः । अन्त्यसुखसंविज्ञानविरोधी । धर्मस्तावत् कार्यत्वादवश्यं विनाशी न च निर्हेतुको विनाश' कस्यचिद्विद्यते अन्यतस्ततो विनाशे चास्य नियमेन फलोत्पत्तिकालं यावदवस्थानं स्यात् । फलं च धर्मस्य कस्यचिदनेकसंवत्सरसहस्रोपभोग्यम् तस्य यदि प्रथमोपभोगादपि(३) नाशः कालान्तरे फलानुत्पादः । न चैकस्य निर्भागस्य भागशो नाशः सम्भाव्यते तस्मादन्त्यस्यैव । सम्यग्विज्ञानेन धर्मो विनाश्यते । ये तु नित्यं धर्ममाहुस्तेषां प्रायणानुपपत्तिर्धर्माधर्मचयाभावात् । पुरुषान्तःकरणेति । आत्मविशेषगुणत्वात् सुखादिवत् । विशुद्धेति । विशुद्धोऽभिसन्धिः दम्भादिरहितः संकल्पविशेषः तस्माद्धर्मो जायते । वर्णाश्रमिणामिति । वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः । आश्रमिणो ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थयतयः । तेषां धर्मः प्रतिवर्णं प्रत्याश्रमं चाधिकृत्य विहितैः साधनैर्जन्यते इत्यर्थः । अतीन्द्रियस्य धर्मस्य साधनानि कुतः प्रत्येतव्यानि तत्राह । तस्य त्विति । विशिष्टेनानुष्ठानेनाचार्यमुखाच्छ्रूयत एव न तु लिखित्वा गृह्यते इति श्रुतिर्वेदः स्मृतिर्मन्वादिवाक्यं ताभ्यां विहितानि प्रतिपादितानि वर्णाश्रमिणां सामान्यविशेषभावेनावस्थितानि द्रव्यगुणकर्माणि सामान्यानि धर्मसाधनानि । तत्र सर्वेषां वर्णाश्रमिणां च सामान्यरूपतया(४) धर्मसाधनानि कथ्यन्ते । धर्मे श्रद्धा धर्मे मनःप्रसादः । अहिंसा भूतानामनभिद्रोहसंकल्पः । प्रतिषिद्धस्याभिद्रोहस्य निवृत्तेरधर्मो न भवति न तु धर्मो जायते । अनभिद्रोहसंकल्पस्तु विहितत्वात् स्यादेव धर्मसाधनम् । भूतहितत्वं भूतानामनुग्रहः सत्यवचनं यथार्थवचनम् । अस्तेयमशास्त्रपूर्वकं परस्वग्रहणं मया न कर्तव्य-

(१) स्वर्गसाधकत्वेन हि-पा० ३ पु० । (२) प्रीतिसाधने प्रत्युपपत्तेः-पा० ३ पु० ।
(३) भोगादेव-पा० ३ पु० । (४) सामान्यानि-पा० १ पु० ।

मितिसंकल्पः न तु परस्वादाननिवृत्तिमात्रमभावरूपम् । ब्रह्मचर्यम् स्त्रीसेवापरिवर्जनम् । एतदपि संकल्परूपम् । अनुपधा भावशुद्धिर्विशुद्धेनाभिप्रायेण कृतानां कर्मणां धर्मसाधनत्वात् । क्रोधवर्जनं क्रोधपरित्यागः सोऽपि संकल्पात्मक एव । अभिषेचनं स्नानम् । शुचिद्रव्यसेवनं शुचीनां तिलादिद्रव्याणां क्वचित्पर्वणि नियमेन सेवनं धर्मसाधनम् । विशिष्टदेवताभक्तिस्त्रयीसंमतायां देवतायां भक्तिरित्यर्थः । उपवास एकादश्यादिभोजननिवृत्तिसंकल्पः । अप्रमादो नित्यनैमित्तिकानां कर्मणामवश्यम्भावेन करणम् । एतानि सर्वेषामेव समानानि धर्मसाधनानि । इज्या यागहोमानुष्ठानम् । अध्ययनं वेदपाठः । दानं स्वद्रव्यस्य परस्वतापत्तिसंकल्पविशेषः । शूद्रस्यापि दानमस्त्येव तेन यज्ञादिषु यद्दानं तदभिप्रायेणेदं त्रैवर्णिकानां विशिष्टं धर्मसाधनमुक्तम् । ब्राह्मणस्य विशिष्टान्यसाधारणानि धर्मसाधनानि प्रतिपादयति । प्रतिग्रहाध्यापनयाजनानि । प्रतिग्रहो विशिष्टाद्द्रव्यग्रहणम् । अध्यापनं तु प्रसिद्धमेव । याजनमार्त्विज्यम् । एतानि ब्राह्मणस्य धर्मसाधनानि तस्यामीभिरेवोपायैरर्जितानां द्रव्याणां धर्माधिकारात् । स्ववर्णविहिताश्चाष्टचत्वारिंशत्संस्कारा वैदिककर्मानुष्ठानयोग्यतापादनद्वारेण ब्राह्मणस्य धर्मसाधनम् । क्षत्रियस्य विशिष्टानि धर्मसाधनानि । सम्यक् प्रजापालनं न्यायवृत्तीनां प्रजानां परिरक्षणम् । असाधुनिग्रहः दुष्टानां यथाशास्त्रं शासनम् । युद्धेष्वनिवर्तनं युद्धेषु विजयावधिः प्राणावधिर्वा आयुधव्यापारः । स्वकीयाश्च संस्काराः । वैश्यस्य क्रयविक्रयकृषिपशुपालनानि । मूल्यं दत्त्वा परस्माद् द्रव्यग्रहणं क्रयः मूल्यमादाय परस्य स्वद्रव्यदानं विक्रयः । कृषिः परिकर्षितायां(१) भूमौ बीजस्य वपनं रोपणं च पशुपालनं गोजाविकादिपरिरक्षणम् । एतानि वैश्यस्य धर्मसाधनानि । तस्यामीभिरेवोपायैरर्जितानां धनानां धर्माङ्गत्वात् । शूद्रस्य पूर्वेषु वर्णेषु पारतन्त्र्यममन्त्रिकाश्च क्रिया धर्मसाधनम् । आश्रमिणां तु धर्मसाधनमुच्यते । ब्रह्मचारिणो गुरुकुलनिवासिन इति । उपनीय यः शिष्यं साङ्गं सरहस्यं च वेदमध्यापयति स गुरुः तस्य कुले गृहे वसनशीलस्य ब्रह्मचारिणः स्वशास्त्रविहितानि ब्रह्मचारिणमधिकृत्य शास्त्रेण विहितानि(२) । गुरुशुश्रूषा गुरोः परिचर्या गुरुशुश्रूषा च अग्निश्चेन्धनं च भैक्ष्यं च तेषामाच-

(१) परिकर्मितायां–पा० ३ पु० ।

(२) शास्त्रविहितानि–पा० ३ पु० ।

रणानि गुरुशुश्रूषाभैक्ष्ययोः करणमेवाचरणम् । अग्नेराचरणम् प्रत्यहमग्नौ होमः इन्धनस्याचरणमग्न्यर्थं वनादिन्धनस्याहरणमिति विवेकः । गृहस्थस्य धर्मसाधनम् कथयति । विद्याव्रतस्नातकस्येति । यो वेदाध्ययनार्थं गृहीतं व्रतमधीते वेदे विसर्जितवान् स विद्याव्रतस्नातकः तस्य कृतदारस्य कृतपत्नीपरिग्रहस्य गृहस्थस्य शालीनयायावरवृत्त्युपार्जितैरर्थैर्भूतमनुष्यदेवपितृब्रह्माख्यानां पञ्चानां महायज्ञानां सायं प्रातरनुष्ठानम् । यावता धान्येन कुशूलपात्रं कुम्भीपात्रं(१)वा परिपूर्यते त्र्यहमेकाहं वा वर्तनं भवति तावन्मात्रस्य परेण स्वयमानीयमानस्य श्रद्धया दीयमानस्य यः परिग्रहः सा शालीना वृत्तिः परस्मादप्रतिग्रहगतश्चक्रमादाय यत्प्रत्यह्नं भिक्षाटनं सा यायावरवृत्तिः ताभ्यामुपार्जितैरर्थैः पञ्चानां महायज्ञानां प्रातरपराह्णे चानुष्ठानं गृहस्थस्य धर्मसाधनम् । भूतेभ्यो बलिप्रदानं भूतयज्ञः । अतिथिपूजनं मनुष्ययज्ञः । होमो देवयज्ञः । श्राद्धं पितृयज्ञः । ब्रह्मयज्ञो वेदपाठः । एकाग्निविधानेन पाकयज्ञसंस्थानामिति । अनुष्ठानम् एकाग्निरिति औपासनिकः तस्य विधानं विवाहकाले परिग्रहः तेन पाकयज्ञसंस्थानां पाकयज्ञविशेषाणामष्टकापर्वणीचैत्र्याश्वयुज्यादीनां नित्यानामवश्यकरणीयानां सति सामर्थ्ये ऽनुष्ठानम् । अग्न्याधेयादीनामिति । अनुष्ठानं धर्मसाधनम् । अग्न्याधेयशब्देनाग्न्याधानस्याभिधानम् यद्ब्राह्मणेन वसन्ते क्रियते । हविर्यज्ञसंस्था हविर्यज्ञविशेषा दार्शपौर्णमासचातुर्मास्याग्रायणादिका इष्टयः(२) कथ्यन्ते । अग्निष्टोमादीति अग्निष्टोमोक्थ्यषोडशीवाजपेयातिरात्राप्तोर्यामाः सप्त सोमयज्ञविशेषाः सोमयज्ञसंस्था उच्यन्ते । ऋत्वन्तरेष्विति । ऋतुकालादन्यकालेषु ब्रह्मचर्यं व्रतरूपेण स्त्रीसेवापरिवर्जनं धर्मसाधनम् । अपत्योत्पादनमपि धर्मसाधनम् पुत्रेण लोकाञ्जयतीति श्रुतेः । वनस्थस्य धर्मसाधनं कथयति । ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य वेति । यदहरेवास्य श्रद्धा भवति तदहरेवायं प्रव्रजेदिति श्रवणात् सति श्रद्धोपनये ब्रह्मचारिणो वनवासो भवति गृहस्थस्य वा तस्य वानप्रस्थव्रतमाचरतो वल्कलाजिनकेशश्मश्रुनखरोमधारणम् वन्यस्य फलमूलस्य भोजनं हुतशेषभोजनम् अतिथिशेषभोजनं च धर्मसाधनम् । यः प्राजापत्यामिष्टिं निरूप्य सर्वस्वं दक्षिणां दत्त्वात्मन्यग्निं समाधाय पुत्रे भार्यां

---

(१) कुशूलमात्रं कुम्भीमात्रं–पा॰ ३ पु॰ । (२) आग्राह्यायणादिका इष्टयः–पा॰ ३ पु॰ ।

निक्षिप्य प्रव्रजितो न तस्य होमो न तस्यातिथिपरिग्रहः[१] । यस्तु सहपत्न्या सहैवाग्निना वनं प्रस्थितः तस्य हुतशेषभोजनमतिथिशेषभोजनं च धर्मसाधनम् । यतिधर्मं निरूपयति[२] । त्रयाणामिति । यत्याश्रमपरिग्रहेऽपि नियमो नास्ति श्रद्धोपगमे सति ब्रह्मचार्येव यतिर्भवति गृहस्थो वा भवति वानप्रस्थो वेत्यनेनाभिप्रायेणोक्तं त्रयाणामन्यतमस्येति । श्रद्धावतः चित्तप्रसादवतः सर्वभूतेभ्यो नित्यमभयं दत्त्वा भूतानि मया न जातु हिंसितव्यानीति अद्रोहसङ्कल्पं गृहीत्वा स्वानि कर्माणि काम्यानि संन्यस्य परित्यज्य यमनियमेष्वप्रमत्तस्य अहिंसासत्यादयो यमाः । यथाह भगवान् पतञ्जलिः[३] । अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमा[४] इति । तपः शौचादयस्तु नियमाः । यथाह स एव भगवान्[५] । शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा[६] इति । न्यायभाष्यकारस्तु प्रत्याश्रमं विशिष्टं धर्मसाधननियममाह । तेष्वप्रमत्तस्यताननतिक्रमतः । षट्पदार्थप्रसंख्यानात् षण्णां पदार्थानां तत्त्वज्ञानाद्योगस्यात्मज्ञानोत्पादनसमर्थस्य समाधिविशेषस्य प्रसाधनमुत्पादनं प्रव्रजितस्य धर्मसाधनम् । यथैतानि धर्मं साधयन्ति तथा कथयति । दृष्टं चेति । दृष्टं लाभपूजादिप्रयोजनमनुद्दिश्यानभिसन्धाय यदैतानि साधनानि क्रियन्ते तदैतानि साधनानि भावप्रसादं चाभिप्रायविशुद्धिं चापेक्ष्यात्ममनसोः संयोगाद्धर्मोत्पत्तिरिति ॥

प्रत्यहं दुःखैरभिहन्यमानस्य तत्त्वतो विज्ञातेषु दुःखैकनिदानेषु विषयेषु विरक्तस्यात्यन्तिकं दुःखवियोगमिच्छत आत्मख्यातिरविप्लवा हानोपायः तस्याश्च समाधिविशेषो निबन्धनमिति श्रुतवतः संन्यस्य सर्वकाम्यकर्माणि समाधिमनुतिष्ठासः तत्प्रत्यनीकभूयिष्ठं ग्रामं परित्यज्य वनमाश्रितस्य यमनियमाभ्यां कृतात्मसंस्कारस्य समाध्यभ्यासान्निवर्तकाद् धर्मो जायते[७] । तस्मादन्यः प्रकृष्टः समाधिस्ततोऽन्यः प्रकृष्टतरो धर्मः तस्मादप्यन्यः प्रकृष्टतमः समाधिरित्यनेन क्रमेणान्त्ये जन्मनि स तादृशः समाधिविशेषः परिणमति । यो द्वन्द्वेनाप्यभिभवितुं न शक्यते दृष्टो हि किञ्चिदभिमतं विषयमादरेणानुचिन्तयतः तदेकाग्रीभूतचित्तस्य सन्निहितेषु प्रबलेष्वपि विषयेषु

(१) नाप्यतिथिपरिग्रहः-पा० ३ पु० । (२) कथयति-पा० ३ पु० ।
(३) पातञ्जलिः-पा० १। २ पु० । एवमग्रे ऽपि । (४) २ पा० ३० सू० ।
(५) पतञ्जलिः-इत्यधिकम् ३ पु० । (६) २ पा० ३२ सू० ।
(७) निवर्तको धर्मो जायते-पा० १ पु० ।

संबाधो यथेषुकार इषौ लब्धलक्ष्याभ्यासो गच्छन्तमपि राजानं न बुध्यते । तथा च भगवान् पतञ्जलिः(१) । अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोध इति । एवं परिणते समाधावात्मस्वरूपसाक्षात्कारिविज्ञानमुदेति । यथाहुः कापिलाः ।

एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् ।
अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥ इति ।

अत आत्मज्ञानार्थिना यतिना योगसाधनमनुष्ठीयते । ज्ञानं ज्ञेयादिप्राप्तिमात्रफलम्(२) श्रौतात्मज्ञानेनाप्यात्मस्वरूपं प्राप्यते किमस्य ध्यानाभ्यासात् प्रत्यक्षीकरणेनेति चेन्न । परोक्षस्य प्रत्यक्षसाधने सामर्थ्याभावात् । स्वरूपतस्तावदात्मा(३) न कर्ता न भोक्ता किन्तूदासीन एव । तत्र देहेन्द्रियसम्बन्धाद्युपाधिकृतोऽहं ममेति कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रत्ययो मिथ्याऽतस्मिंस्तदिति भावात् । एतत्कृतश्चानुकूलेषु रागः प्रतिकूलेषु द्वेषः ताभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्ती ततो धर्माधर्मौ ततश्च संसारः । यथोक्तं सौगतैः ।

आत्मनि सति परसंज्ञा स्वपरविभागात् परिग्रहद्वेषौ ।
अनयोः संप्रतिबद्धाः सर्वे भावाः प्रजायन्ते ॥

अनादिवासनावासित इति प्रबलो निसर्गबद्धः सर्वः सांव्यवहारिकः प्रत्यक्षेणैवेष प्रत्ययः । श्रौतमात्मतत्त्वज्ञानं तु क्षणिकमनुपलब्धसंवादं परोक्षं च न च दृढतरः प्रत्यक्षावभासः परोक्षावभासेन शक्यते निषेद्धुम् । न हि शतशोपि प्रमाणान्तरावगते गुडस्य माधुर्ये दुष्टेन्द्रियजः तिक्तप्रतिभासस्तत्कृतश्च दुःखावगमो निवर्तते । तस्मात् प्रत्यक्षज्ञानार्थं समाधिरुपासितव्यः प्रचिते समाधौ तत्सामर्थ्यात् कर्तृत्वभोक्तृत्वपरिपन्थिन्यात्मतत्त्वे स्फुटीभूते समाने विषये विद्याविद्ययोर्विरोधादहङ्कारममकारवासनोच्छेदे सन्नपि प्रपञ्चो नात्मानं स्पृशति । तथा च कापिलैरुक्तम् ।

तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात् सप्तरूपविनिवृत्तो ।
प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वस्थः ॥

तेन तत्त्वज्ञानेन सता निवृत्तप्रसवां निवृत्तोपभोगजननसामर्थ्याद् ज्ञानधर्मवैराग्यैश्वर्याधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्येभ्यः सप्तरूपेभ्यो विनिवृत्तां प्रकृतिं

(१) पातञ्जलिः-पा॰ १ पु॰ । १ पा॰ १२ सू॰ । (२) ज्ञेयाभिव्यक्तिमात्रफलम्-पा॰ ३ पु॰ ।
(३) तावदयमात्मा-पा १ पु॰ ।

पुरुषः प्रेक्षकवदुदासीनः स्वस्थो रजस्तमोवृत्तिकलुषतया बुद्ध्या असम्भिन्नः पश्यतीत्यर्थः । यद्यप्यनादिरियं मोहवासना आदिमांश्च तत्त्वसाक्षात्कारः तथाप्यनेन सा निरुद्धयते तत्त्वावग्रहो हि धियां परमं बलम् ॥

अधर्मोऽप्यात्मगुणः । कर्तुरहितप्रत्यवायहेतुरतीन्द्रियोऽन्त्यदुःखसंविज्ञानविरोधी । तस्य तु साधनानि शास्त्रे प्रतिषिद्धानि(१) धर्मसाधनविपरीतानि हिंसानृतस्तेयादीनि विहिताकरणम्(२) प्रमादश्चैतानि दुष्टाभिसन्धिं चापेक्ष्यात्ममनसोः संयोगा(३)-दधर्मस्योत्पत्तिः ॥

अधर्मोऽप्यात्मगुणः । न केवलं धर्मोऽधर्मोऽप्यात्मगुणः । कर्तुरिति । कर्तुरहितं दुःखसाधनं प्रत्यवायो दुःखं तयोरधर्मो हेतुः । अन्त्यदुःखसंविज्ञानेति । अन्त्यस्य दुःखस्य सम्यग्विज्ञानं तेन विनाश्यते । तस्य तु साधनानि शास्त्रे प्रतिषिद्धानि धर्मसाधनविपरीतानि हिंसानृतस्तेयादीनि । हिंसा पराभिद्रोहः । अनृतं मिथ्यावचनम् । स्तेयमशास्त्रपूर्वं परस्वग्रहणम् । एवमादीनि धर्मसाधनविपरीतानि शास्त्रे प्रतिषिद्धानि यानि तान्यधर्मसाधनानि । विहिताकरणं विहितस्यावश्यंकरणीयस्याकर्तव्यता । प्रमादोऽबुद्धिपूर्वको ऽतिक्रमः । एतदपि द्वयमधर्मसाधनम् । यथैतेभ्यो ऽधर्मस्योत्पत्तिस्तद्दर्शयति । एतानि चेति । यच्च कामनापूर्वकमधर्मसाधनानुष्ठानं तच्च दुष्टोऽभिसन्धिः अधर्मकारणम्(४) । अकामकृते तु प्रमादेनास्य हेतुत्वम् ॥

अविदुषो रागद्वेषवतः प्रवर्तकाद्धर्मात् प्रकृष्टात् स्वल्पाधर्मसहितात् ब्रह्मेन्द्रप्रजापतिपितृमनुष्यलोकेष्वाशयानुरूपैरिष्टशरीरेन्द्रियविषयसुखादिभिर्योगो भवति । तथा प्रकृष्टादधर्मात् स्वल्पधर्मसहितात् प्रेततिर्यग्योनिस्थानेष्वनिष्टशरीरेन्द्रियविषयदुःखा-

(१) शास्त्रप्रतिषिद्धानि—पा० ७ पु० । (२) अवश्यकर्तव्याकरणं—पा० ५ पु० ।
(३) आत्ममनःसंयोगा—पा० ६ । ७ पु० । (४) नाधर्मकारणम्—पा० १ पु० ।

दिभिर्योगो भवति । एवं प्रवृत्तिलक्षणाद्धर्मादधर्मसहिताद्देवमनुष्यतिर्यङ्नारकेषु पुनः पुनः संसारबन्धो भवति ॥

एवमधर्मस्य साधनमभिधाय संप्रति साध्यं कथयति । अविदुष इत्यादिना । यः कर्ता भोक्तास्तीत्यात्मानमभिमन्यते परमार्थतो दुःखसाधनं च बाह्याध्यात्मिकविषयं सुखसाधनमित्यभिमन्यते सोऽविद्वान् स च स्वोपभोगतृष्णापरिप्लुतः सुखसाधनत्वारोपिते विषये([1]) रज्यते तदुपरोधिनि च द्विष्टो भवति([2]) तस्य प्रवर्तकाद्धर्माद्देवो वा स्यां गन्धर्वो वा स्यामिति पुनर्भवप्रार्थनया कृताद् धर्मात् प्रकृष्टात् फलातिशयहेतोराशयानुरूपैः कर्मानुरूपैरिष्टशरीरादिभिः([3]) सम्बन्धो भवति ब्रह्मेन्द्रादिस्थानेपि मात्रया दुःखसम्भेदोऽस्ति । न चाधर्मादन्यद्दुःखसंवेदोऽस्ति न चाधर्मादन्यद्दुःखस्य कारणम् अतः स्वल्पाधर्मसहितादित्युक्तम् । यस्य प्रकृष्टो धर्मस्तस्य प्रकृष्टानि शरीरादीनि भवन्ति यस्य तु प्रकृष्टतरो धर्मः तस्य प्रकृष्टतराणि भवन्ति यस्य तु प्रकृष्टतमो धर्मस्तस्य प्रकृष्टतमानीति प्रतिपादयितुमाशयानुरूपैरित्युक्तम् । इष्टशब्दः प्रत्येकं शरीरादिषु सम्बद्ध्यते । द्वन्द्वनन्तरं प्रयोगात् । तथा प्रकृष्टादधर्मात् प्रेतयोनीनां तिर्यग्योनीनां च स्थानेष्वनिष्टैः शरीरादिभिर्योगो भवति प्रेतादिस्थाने ऽपि मनाक्सुखमस्ति तच्च धर्मस्य का[र]णम् अतः स्वल्पधर्मसहितादित्युक्तम् । उपसंहरति । एवमिति ॥

ज्ञानपूर्वकात्तु कृतादसंकल्पितफला([4])द्विशुद्धे कुले जातस्य दुःखविगमोपाय([5])जिज्ञासोराचार्यमुपसङ्गम्योत्पन्नषट्पदार्थतत्त्वज्ञानस्याज्ञाननिवृत्तौ विरक्तस्य रागद्वेषाद्यभावात् तज्जयोर्धर्माधर्मयोरनुत्पत्तौ पूर्वसञ्चितयोश्चोपभोगान्निरोधे सन्तोषसुखं शरीरप-

---

(१) सुखसाधनत्वेन बाह्ये विषये–पा॰ ३ पु॰ ।
(२) तदुपरोधिविद्विष्टो भवति–पा॰ ३ पु॰ ।　(३) विशिष्टशरीरादिभिः–पा॰ ३ पु॰
(४) ज्ञानपूर्वकात् तु कर्मणः तत्कृतादसङ्कल्पितफलात्–पा॰ ५ पु॰ ।
(५) विनियोगोपाय–पा॰ ७ पु॰ ।

रिच्छेदं[१] चोत्पाद्य रागादिनिवृत्तौ निवृत्तिलक्षणः केवलो धर्मः परमार्थदर्शनजं[२] सुखं कृत्वा निवर्तते । तदा निरोधात् निर्बीजस्यात्मनः[३] शरीरादिनिवृत्तिः [४]पुनः शरीराद्यनुत्पत्तौ दग्धेन्धनानलवदुपशमो मोक्ष इति ॥

एवं धर्मात् संसारं प्रतिपाद्यापवर्गं प्रतिपादयति । ज्ञानपूर्वकात् त्विति । स्वरूपतश्चाहमुदासीनो बाह्याध्यात्मिकाश्च विषयाः सर्व एवैते दुःखसाधनमिति यस्य ज्ञानमभूत् स दृष्टानुश्रविकविषयसुखवितृष्णा एवमहं भूयासमिति मे भूयासुरिति फलाकाङ्क्षया विना निवृत्तसाधनतया विहितमपरं चावश्यकरणीयं कर्म करोति । तस्मात् कर्मणो ज्ञानपूर्वकात् कृतादस्य विशुद्धे कुले जन्म भवति अकुलीनस्य श्रद्धा न भवति न चाश्रद्दधानस्य जिज्ञासा सम्पद्यते न चाजिज्ञासोस्तत्त्वज्ञानम् तद्विकलस्य च नास्ति मोक्षप्राप्तिः । अतो मोक्षानुगुणमसंकल्पितफलं कर्म विशुद्धे कुले जन्म ग्राहयति[५] विशुद्धे कुले जातस्य प्रत्यहं दुःखैरभिहन्यमानस्य दुःखविगमोपाये जिज्ञासा सम्पद्यते कुतोनु खल्वयं मम दुःखोपरमः स्यादिति स चैवमाविर्भूतजिज्ञास आचार्यमुपगच्छति तस्य चाचार्योपदेशात् षण्णांपदार्थानां श्रौतं तत्त्वज्ञानं जायते । तदनु श्रवणमनननिदिध्यासनादिक्रमेण प्रत्यक्षं भवति । उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्याज्ञाननिवृत्तौ सवासनविपर्ययज्ञाननिवृत्तौ[६] विरक्तस्य विच्छिन्नरागद्वेषसंस्कारस्य रागद्वेषयोरभावात् तज्जयोर्धर्माधर्मयोरनुत्पादः क्लेशवासनोपनिबद्धा हि प्रवृत्तयस्तुषावनद्धा[७] इव तण्डुलाः प्ररोहन्ति क्षीणेषु क्लेशेषु निस्तुषा इव तण्डुलाः कार्यं न प्रतिसन्दधते । यथाह भगवान् पातञ्जलिः । सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगा इति[८] । यथाह भगवानक्षपादः । न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्येति[९] । पूर्वसञ्चितयोश्च[१०] धर्माधर्मयो-

---

(१) शरीरपरिखेदं-पा॰ ७ पु॰ ।
(२) परमात्मदर्शनजं-पा॰ ५ पु॰ ।
(३) तदा तस्यात्मनः-पा॰ १ पु॰ ।
(४) शरीरादिनिवृत्तौ-पा॰ ५ पु॰ ।
(५) जन्म ग्रह इति-पा॰ १ पु॰ ।
(६) अज्ञानं सवासनविपर्ययज्ञानं निवर्तते तन्निवृत्तौ-पा॰ ३ पु॰ ।
(७) बद्धा-पा॰ ३ पु॰ ।
(८) २ पा॰ १३ सू॰ ।
(९) क्षीणक्लेशस्य-पा॰ ३ पु॰ । ४ अ॰ १ आ॰ ६४ सू॰ ।
(१०) पूर्वं प्रतिसञ्चितयोश्च-पा॰ १ पु॰ ।

निरोध उपभोगात् निवृत्तिफलहेतोश्च कर्मान्तरात् सन्तोषसुखं शरीरपरिच्छेदं[1] चोत्पाद्य रागादिनिवृत्तौ निवृत्तिलक्षणः केवलो धर्मः परमार्थदर्शनजं सुखं कृत्वा निवर्तते । निवर्त्यते संसारोऽनयेति निवृत्तिः निवृत्तिर्लक्षणं यस्यासौ निवृत्तिलक्षणो निवृत्तिस्वभावो धर्मो रागादिनिवृत्तौ भूतायां केवलो व्यवस्थितः सन्तोषसुखं शरीरपरिच्छेदं[2] चोत्पाद्य परमार्थदर्शनजमात्मदर्शनजं सुखं करोति तत्कृत्वा निवर्तते । आभिमानिककार्यविनिरोधात्[3] तदा निर्बीजस्यात्मनः शरीरादिनिवृत्तौ पुनः शरीराद्यनुत्पत्तौ दग्धेन्धनानलवदुपशमो मोक्षः । यदा परमार्थदर्शनं कृत्वा निवृत्तो धर्मः तदा निर्बीजस्यात्मनः शरीरादिबीजधर्माधर्मरहितस्यात्मन उत्पन्नानां शरीरादीनां कर्मक्षयान्निवृत्तौ भूतायामनागतानां कारणाभावादनुत्पत्तौ यथा दग्धेन्धनस्यानलस्योपशमः पुनरनुत्पाद एवं पुनः शरीरानुत्पादो मोक्षः ॥

इदं तु निरूप्यते । किं ज्ञानमात्रान्मुक्तिः उत ज्ञानकर्मसमुच्चयात् ज्ञानकर्मसमुच्चयादिति वदामः । निवृत्तेतराभिलाषस्य काम्यकर्मभ्यो निवृत्तस्यापि नित्यनैमित्तिककर्माधिकारो न निवर्तते तानि ह्युपनीतं ब्राह्मणमात्रमधिकृत्य विहितानि मुमुक्षुरपि ब्राह्मण एव जातेरनुच्छेदात् स यद्यधिकारित्वे सत्यवश्यकरणीयान्यतिक्रमेत् प्रत्यवायोऽस्य प्रत्यहमुपचीयेत तदुपक्षयाच्च बद्धो न मुच्यते । यथोक्तम् ।

यानि काम्यानि कर्माणि प्रतिषिद्धानि यान्यपि ।
तानि बध्नन्त्यकुर्वन्तं नित्यनैमित्तिकान्यपि ॥ इति ।

विहिताकरणमभावो न चाभावो भावस्य हेतुरपि[4] अतो नास्मात् प्रत्यवायोत्पत्तिरिति चेत् न विहिताकरणेऽन्यकरणात् प्रत्यवायस्य सम्भवात् अभावस्य हि स्वातन्त्र्येण हेतुत्वं नेष्यते न तु भावोपसर्जनतया न च शरीरी सन्ध्यादिकाले कायेन वाचा मनसा वा किञ्चिन्न करोति शरीरधारणादीनामपि करणात् । यथोक्तम् ।

---

(१) शरीरपरिखेदं-पा॰ ३ पु॰ ।
(२) शरीरपरिखेदं-पा॰ ३ पु॰ । (३) आवस्थानिककार्यविरोधितत्वात्-पा॰ ३ पु॰ ।
(४) न चाभावस्य भावहेतुत्वमस्ति-पा॰ ३ पु॰ ।

कर्मणां प्रागभावो यो विहिताकरणादिषु ।
न चानर्थकरत्वेन वस्तुत्वान्नापनीयते ॥
स्वकाले यदकुर्वंस्तत्करोत्यन्यदचेतनः ।
प्रत्यवायोऽस्य तेनैव नाभावेन स जन्यते ॥ इति ।

अभावेन केवलेन नासौ जन्यते इत्यर्थः । प्रतिषिद्धाचरणात् प्रत्यवायः शरीरधारणादिकं च न प्रतिषिद्धम् तत्कुर्वन्नपि यदि संध्यया[1] योगमभ्यस्यति को दोष इति चेन्न तत्काले विहितस्यावश्यकर्तव्यताविधेरर्थात् केवलस्य शरीरधारणादेः करणं प्रतिषिद्धमिति । तदाचरतो भवत्येव प्रतिषिद्धाचरणनिमित्तः प्रत्यवायः । अथोच्यते । दीर्घकालादरनैरन्तर्यसेवितभावनाहितविशदभावमात्मज्ञानमेव रागद्वेषौ मोहं च समूलकाषं कषद्विहिताकरणनिमित्तं प्रत्यवायमपि कषतीति चेत् । तदयुक्तम् । यत्र ह्यभ्यासः प्रसीदति तत्र तत्त्वग्रहो जातः संशयविपर्ययौ व्युदस्यति न त्वस्य वस्त्वन्तरनिर्वहणे सामर्थ्यं दृष्टपूर्वम् । यदि पुनरात्मज्ञानं कर्माणि निरुणद्धि उपारूढफलभोगमपि कर्म निरुन्ध्यात् ततः सुदूरं गता जीवन्मुक्तिः तत्त्वदर्शनानन्तरमेव विलीनाखिलकर्मणो देहपातात् । अस्ति चायं परमार्थदृष्टिनिरुद्धाखिलाविद्योपि चित्रलिखितमिवाभासमात्रेण सर्वं जगत् पश्यन्नेकचाप्यनारूढाभिनिवेशः[2] प्रारब्धफलं कर्मविशेषमुपभुञ्जानः कुलालव्यापारविगमे[3] चक्रभ्रान्तिवत् संस्कारवशादनुवर्तमानस्य देहपातमुदीक्षमाणः । तथा च श्रुतिः जीवन्नेव हि विद्वान्[4] संहर्षायासाभ्यां विप्रमुच्यते इति । तथा चाहुः कापिलाः ।

सम्यग्ज्ञानाधिगमाद्धर्मादीनामकारणप्राप्तौ ।
तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमवद्धृतशरीरः ॥ इति ।

धर्मादीनामकारणप्राप्ताविति तत्त्वज्ञानेनोच्छिन्नेषु सवासनक्लेशेषु धर्मादीनां सहकारिकारणप्राप्त्यभावे सतीत्यर्थः । अलब्धवृत्तीनि कर्माणि तत्त्वज्ञानाद्विलीयन्ते इति चेन्न तेषामपि कर्मत्वादारब्धफलकर्मवज्ज्ञानेन विनाशाभावात् । योऽपि चीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे इत्युपदेशः[5] तस्या-

(१) सन्ध्यायां–पा॰ ४ पु॰ ।
(२) अनारूढाविशेषः–पा॰ २ पु॰ ।
(३) विरामे–पा॰ १ पु॰ ।
(४) जीवन्नेव स विद्वान्–पा॰ २ पु॰ ।
(५) अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्–इत्यधिकम् ३ पु॰ ।

प्ययमर्थः । ज्ञाने सति अनागतानि कर्माणि न क्रियन्ते[1] इति न पुनरयमस्यार्थः उत्पन्नानि कर्माणि ज्ञानेन विनाश्यन्ते इति । तथा चागमान्तरम् । नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीत्यादि । ज्ञानं यदि न क्षिणोति कर्माणि अनेकजन्मसहस्रसञ्चितानां कर्मणां कुतः परिक्षयो भोगात् कर्मभिश्च तदर्थं चोदितैरनन्तानां कथमेकस्मिन् जन्मनि परिक्षय इति चेत् न कालानियमात् । यथैव तावत् प्रतिजन्म कर्माणि क्षीयन्ते[2] तथैव भोगात् क्षीयन्ते च यानि त्वपरिक्षीणानि तान्यात्मज्ञेनापूर्वं सञ्चिन्वता च क्रमेणोपभोगात् कर्मभिश्च नाश्यन्ते[3] । यथोक्तम् ।

कुर्वन्नात्मस्वरूपज्ञो भोगात् कर्मपरिक्षयम् ।
युगकोटिसहस्रेण कश्चिदेको विमुच्यते ॥ इति ।

तदेवं विहितमकुर्वतः प्रत्यवायोत्पत्तेस्तस्य च बन्धहेतुत्वादन्यतो विरामाभावात् प्रत्यवायनिरोधार्थं मुक्तिमिच्छता योगाभ्यासाविरोधेन भिक्षाभोजनादिवद्यथाकालं विहितान्यनुष्ठेयानि यावदस्यात्मतत्त्वं न स्फुटीभवति स्फुटीकृतात्मतत्त्वस्यापि जीवन्मुक्तस्य तावत्कर्माणि भवन्ति यावद्याचानुवर्त्तते[4] आत्मैकप्रतिष्ठस्य त्वभ्यर्णमोक्षस्य परिक्षीणप्रायकर्मणः तानि नश्यन्त्येव[5] बहिः संवित्तिविरहात् । परिणतसमाधिसामर्थ्यविशदीकृतमुपचितवैराग्याहितपरिपाकपर्यन्तमापादितविषयाद्वैतमुन्मूलितनिखिलविपर्ययवासनमेकाग्रीकृतान्तःकरणकारणमात्मतत्त्वज्ञानमेव केवलं तदानीं सञ्जायते[6] न बहिःसंवेदनं बाह्येन्द्रियव्यापारोपरमात् । तत्र कः संभवः कर्मणाम् । तथा च श्रुतिः न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकीभवतीत्यादि । तदा चाकरणनिमित्तः प्रतिवायोऽपि नास्ति सन्ध्येयमुपस्थितेत्यादिक्रमजानतो ब्राह्मणोऽस्मीति प्रतीतिरहितस्य कर्माधिकारपरिभ्रंशात् । यथोक्तम् ।

ब्राह्मणत्वानहंमानी कथं कर्माणि संसृजेदिति ।

न चास्योपरतसमस्तव्यापारस्य काष्ठवदवस्थितस्यापि प्राणिहिंसापि संभवति यत् पुनरस्य दृष्टद्रष्टव्यस्य क्षीणचेतव्यस्य वशीकृतमनसो विषया-

(१) कर्माणि क्षीयन्ते-पा॰ ४ पु॰ ।
(२) कर्माणयाधीयन्ते-पा॰ १ पु॰ ।
(३) विलाप्यन्ते-पा॰ ३ पु॰ ।
(४) यावद्देहयात्रानुवर्त्तते-पा॰ ३ पु॰ ।
(५) भक्ष्यन्ते-पा॰ ३ पु॰ ।
(६) सन्तानायते-पा॰ १ पु॰ ।

प्रबोधस्मरणसंकल्पसुखदुःखबहिष्कृतस्य(१) ब्रह्मलग्नसमाधेरपि शरीरं कियन्तं चित् कालमनुवर्तते तच्छरीरस्थितिमात्रहेतोरायुर्विपाकस्य कर्मग्रन्थेरनुच्छेदात्। यदा तु यावन्तं कालमायुर्विपाकेन कर्मणा शरीरं धारयितव्यम् तावत्कालप्राप्तिरभूत् तदा स्वकार्यकरणात् कर्मसमुच्छेदे तत्कार्यस्य शरीरस्य निवृत्तिस्तन्निवृत्तौ तत्कार्यस्य तत्त्वज्ञानस्यापि विनशादात्माकैवल्यमापद्यते। तथात्मतत्त्वज्ञानस्य विहितानां च कर्मणां बन्धहेतुकर्मप्रतिबन्धव्यापारादस्ति सम्भूयकारिता शरीरादिविविक्तमात्मानं ज्ञानतश्च तदुपकारापकारावात्मन्यप्रतिसन्दधानस्याहङ्कारममकारयोरुपरमे सत्युपकारिण्यपकारिणि च रागद्वेषयोरभावादुदासीनस्याप्रवृत्तावनागतयोः कुशलेतरकर्मणोरसञ्चयात् सञ्चितयोश्चोपभोगेन कर्मभिश्च परिक्षयाद्विहिताकरणनिमित्तस्य प्रत्यवायस्य च विहितानुष्ठानेनैव प्रतिबन्धात् क्षीणे कर्मण्यैहिकस्य देहस्य निवृत्तौ कारणान्तराभावादामुष्मिकस्य देहस्य पुनरुत्पत्त्यभावे सत्यात्मनः स्वरूपेणावस्थानम्। यथोक्तम्।

नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयम्।
ज्ञानं च विमलीकुर्वन्नभ्यासेन तु पाचयेत्॥
अभ्यासात् पक्वविज्ञानः कैवल्यं लभते नरः॥ इति।

तथापरैरप्ययं गृहीतो मार्गः।

कर्मणा सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानेनात्मविनिश्चयः।
भवेद्विमुक्तिरभ्यासात् तयोरेव समुच्चयात्॥ इति।

किं पुनरात्मनः स्वरूपं येनावस्थितिर्मुक्तिरुच्यते। आनन्दात्मतेति केचित्। तदयुक्तम्। विकल्पासहत्वात्। स किमानन्दो मुक्तावनुभूयते वा नवा। यदि नानुभूयते स्थितोप्यस्थितान्न विशिष्यते। अनुपभोग्यत्वात्। अनुभूयते चेत् अनुभवस्य कारणं वाच्यम् न च कायकरणादिविगमे(२) तदुत्पत्तिकारणतां पश्यामः। अन्तःकरणसंयोगः कारणमिति चेत् न धर्माधर्मोपगृहीतस्य हि मनसः सहायत्वात् तदखिलशुभाशुभबीजनाशोपगतं नात्मानुकूल्येन वर्तते योगजधर्मानुग्रहादात्मानमनुकूलयति चेत् योगजोऽपि धर्मः कृतकत्वादवश्यं विना-

(१) दुःखादिरहितस्य-पा॰ ३ पु॰। (२) विषये-पा॰ ९ पु॰।

शीति तत्प्रक्षये मनसः कोऽनुग्रहीता । अथ मतम् । अचेतनस्यात्मनो मुक्तस्यापि पाषाणादविशेषः सोऽपि हि न सुखायते न दुःखायते मुक्तोऽपि यदि तथैव कोऽनयोर्विशेषः । तस्मादस्त्यात्मनः स्वाभाविकी चितिः सा यदेन्द्रियैर्बहिराकृष्यते तदा बहिर्मुखीभवति यदा त्विन्द्रियाण्युपरतानि भवन्ति तदा स्वात्मन्येवानन्दस्वभावे निमज्जति । अयं हि चितेरात्मा यदि यं कञ्चिदवभासयति यदि पुनरियं मुक्तावस्थायामुदास्ते तर्हि स्थितोप्यस्थित एव(१) वरमात्मा जड एव कल्प्यतामिति चेत् । अत्रोच्यते । किं चितेरानन्दात्मता स्वाभाविकी कारणान्तरजन्या वा न तावदवभासकारणं मुक्तावस्ति कायकरणादीनां तत्कारणानां चिलयादित्युक्तम् । स्वाभाविकी चेत् संसारावस्थायामप्यानन्दोऽनुभूयेत चितिचेत्ययोरुभयोरपि सम्भवात् । अविद्याप्रतिबन्धादननुभव इति चेत् न नित्यायाश्चितेरानन्दानुग्रहस्वभावायाः स्वरूपस्याप्रच्युतेः । कः प्रतिबन्धार्थः प्रच्युतौ वा स्वरूपस्य का नित्यता तस्मान्नित्य आनन्दो नित्यया चित्या चेत्यमानो द्वयोरप्यवस्थयोरविशेषेण चेत्यते । न चैवमस्ति संसारावस्थायामुत्पन्नापवर्गिणो विषयेन्द्रियाधीनज्ञानस्य सुखस्यानुभवात् अतो नास्त्यात्मनो नित्यं सुखम् तदभावान्न तदनुभवो(२) मोक्षावस्था किं तु समस्तात्मविशेषगुणोच्छेदोपलक्षिता स्वरूपस्थितिरेव । यथा चायं पुरुषार्थस्तथोपपादितम् ॥

शब्दोऽम्बरगुणः श्रोत्रग्राह्यः क्षणिकः कार्यकारणोभयविरोधी संयोगविभागशब्दजः प्रदेशवृत्तिः समानासमानजातीयकारणः । स द्विविधो वर्णलक्षणो ध्वनिलक्षणश्च(३) । तत्र अकारादिर्वर्णलक्षणः शङ्खादिनिमित्तो ध्वनिलक्षणश्च(४) । तत्र वर्णलक्षणस्योत्पत्तिरात्ममनसोः संयोगात् स्मृत्यपेक्षाद्वर्णोच्चारणेच्छा तदनन्तरं प्रयत्नस्तमपेक्षमाणादात्मवायुसंयोगाद्वायौ कर्म जायते(५) स चोर्ध्वं गच्छन्(६) कण्ठादीनभिहन्ति

(१) स्थिताप्यनवस्थितैव–पा॰ ३ पु॰ ।
(२) तदनुभवमयी–पा॰ ३ पु॰ ।
(३) अवर्णलक्षणश्च–पा॰ ५ पु॰ ।
(४) अवर्णलक्षणः–पा॰ ६ पु॰ ।
(५) जायते–इति नास्ति १ पु॰ ।
(६) वायुरूर्ध्वं गच्छन् पुनः–पा॰ ५ पु॰ ।

ततः स्थानवायुसंयोगापेक्षमाणात् स्थानाकाशसंयोगात् वर्णोत्पत्तिः। अवर्णलक्षणोऽपि भेरीदण्डसंयोगापेक्षाद्भेर्याकाशसंयोगादुत्पद्यते। वेणुपर्वविभागाद्(१) वेण्वाकाशविभागाच्च(२) शब्दाच्च संयोगविभागनिष्पन्नाद्वीचीसन्तानवच्छब्दसन्तान इत्येवं सन्तानेन(३) श्रोत्रप्रदेशमागतस्य ग्रहणम् श्रोत्रशब्दयोर्गमनागमनाभावादप्राप्तस्य ग्रहणं नास्ति(४) परिशेषात् सन्तानसिद्धिरिति ॥

इति प्रशस्तपादभाष्ये गुणपदार्थः समाप्तः(५) ॥

शब्दोऽम्बरगुण: आकाशगुण:। ननु संख्यादयोऽप्याकाशगुणा: सन्ति(६) कथमिदं शब्दस्य लक्षणं स्यादत आह। श्रोत्रग्राह्य इति। श्रोत्रग्राह्यत्वे सत्यम्बरगुणो य: स शब्द इत्यर्थ:। परस्य विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थमाह। क्षणिक इति। आशुतरविनाशी शब्दो न तु नित्य उच्चारणादूर्ध्वमनुपलम्भात्। सद्भावे प्रमाणाभावेन व्यञ्जकत्वकल्पना(७)नवकाशात् प्रत्यभिज्ञानस्य ज्वालादिवत्सामान्यविषयत्वेनोपपत्तेस्तीव्रमन्दतादिभेदस्य च व्यक्तिभेदप्रसाधकत्वात्। कार्यकारणोभयविरोधी। आद्य: शब्द: स्वकार्येण विरुध्यते अन्त्य: स्वकारणेनोपान्त्यशब्देन विरुध्यते अन्त्यस्य विनाशकारणस्याभावात् मध्यवर्तिनस्तूभयथा विरुध्यन्ते। संयोगविभागशब्दज:। आद्य: शब्द: संयोगाद्विभागाच्च जायते तत्पूर्वकस्तु शब्दादिति विवेक:। प्रदेशवृत्ति: अव्याप्यवृत्तिरित्यर्थ:। एतच्चोपपादितम्। समानासमानजातीयेति। शब्दज: शब्द: समानजातीयकारण:। संयोगजविभागजश्च असमानजातीयकारण:। स द्विविधो वर्णलक्षण: ध्वनिलक्षणश्च। अकारादिर्वर्णलक्षण: शङ्खादिनिमित्तो ध्वनिलक्षण:(८)। तत्र तयोर्मध्ये वर्णलक्षणस्योत्पत्तिरुच्यते। आत्ममनसो: संयोगात्

(१) विभागापेक्षात्–पा· ५ पु·। (२) वेणुपर्वाकाशविभागाच्च–पा· ६। ७ पु·।
(३) सन्तानन्यायेन–पा· ६। ७ पु·। (४) चानुपलब्धेः–पा· १ पु·।
(५) इति प्रशस्तपादाचार्यविरचिते वैशेषिकभाष्ये गुणपदार्थः समाप्तः–पा· ७ पु·।
(६) सम्भवन्ति–पा· २ पु·। (७) व्यञ्जकत्वाणकत्वे कल्पना–पा· ३ पु·।
(८) अवर्णलक्षणः–पा· १ पु·।

पूर्वानुभूतवर्णस्मृत्यपेक्षात् तत्सदृशवर्णोच्चारणे कर्तव्ये इच्छा भवति ततः प्रयत्नस्तं प्रयत्नं निमित्तकारणमपेक्षमाणादात्मवायुसंयोगादसमवायिकारणात् कोष्ठ्यवायौ कर्म जायते स च वायुरूर्ध्वं गच्छन् कण्ठादीनभिहन्ति हृत्कण्ठताल्वादीन् प्रदेशानभिहन्ति ततोऽभिघातानन्तरं स्थानस्य कण्ठादेः कोष्ठ्यवायुना सह यः संयोगः तन्निमित्तकारणभूतमपेक्षमाणात् स्थानाकाशसंयोगादसमवायिकारणाद्वर्णोत्पत्तिः । अवर्णलक्षणोऽपि भेरीदण्डसंयोगाद्दण्डगतं वेगमपेक्षमाणाद्भेर्याकाशसंयोगादुपजायते भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायिकारणम् भेरीदण्डसंयोगो दण्डगतश्च वेगो निमित्तकारणम् । वेणुपर्वविभागाद्वेण्वाकाशविभागाच्च शब्दो जायते । शब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिं कथयति । शब्दात् संयोगविभागनिष्पन्नाद्वीचीसन्तानवच्छब्दसन्तानो यथा जलवीच्या तदव्यवहिते देशे वीच्यन्तरमुपजायते ततोऽप्यन्यत् ततोऽप्यन्यदित्यनेन क्रमेण वीचीसन्तानो भवति तथा शब्दादुत्पन्नात् तदव्यवहिते देशे शब्दान्तरं ततोऽप्यनयोर्गमनागमनाभावात् प्राप्तस्यैवोपलब्धिरिति ततोऽप्यन्यत् ततोऽप्यन्यदित्यनेन क्रमेण शब्दसन्तानो भवति । एवं सन्तानेन श्रोत्रदेशे समागतस्यान्त्यशब्दस्य ग्रहणम् । नन्वेषा कल्पना कुतः सिद्ध्यतीत्यत आह । श्रोत्रशब्दयोरिति । न श्रोत्रं शब्ददेशमुपगच्छति नापि शब्दः श्रोत्रदेशं तयोर्निष्क्रियत्वात् अप्राप्तस्य ग्रहणं नास्तीन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वात् । प्रकारान्तरेण चोपलब्धिर्न घटते दृष्टा च वीचीसन्ताने स्वोत्पत्तिदेशे विनश्यतामपि स्वप्रत्यासत्तिमपेक्ष्य तदव्यवहिते देशे सदृशकार्यारम्भपरम्परया देशान्तरप्राप्तिः तेन शब्दसन्तानः कल्प्यते । न चानवस्था यावद्दूरं निमित्तकारणभूतः कोष्ठ्यवायुरनुवर्तते तावद्दूरं शब्दसन्तानानुवृत्तिः । अत एव प्रतिवातं शब्दानुपलम्भः कोष्ठ्यवायुप्रतीघातात् । अतीवायं मार्गस्तार्किकैः क्षुण्णस्तेनास्माभिरिह भाष्यतात्पर्यमात्रं व्याख्यातं नापरा युक्तिरुक्ता ॥

गुणोपबद्धसिद्धान्तो युक्तिशुक्तिप्रभावितः ।
मुक्ताहार इव स्वच्छो हृदि विन्यस्यतामयम् ॥

इति भट्टश्रीश्रीधरकृतायां पदार्थप्रवेशन्यायकन्दलीटीकायां गुणपदार्थः समाप्तः ॥

अथ कर्मपदार्थनिरूपणम् ।

उत्क्षेपणादीनां पञ्चानामपि कर्मत्वसम्बन्धः(१) । एकद्रव्यवत्त्वं(२) क्षणिकत्वं(३) मूर्तद्रव्यवृत्तित्वम् अगुणवत्त्वं गुरुत्वद्रवत्वप्रयत्नसंयोगजत्वं स्वकार्यसंयोगविरोधित्वं संयोगविभागनिरपेक्षकारणत्वम् असमवायिकारणत्वं स्वपराश्रयसमवेतकार्यारम्भकत्वं समानजातीयानारम्भकत्वं द्रव्यानारम्भकत्वं च प्रतिनियतजातियोगित्वम्। दिग्विशिष्टकार्यारम्भकत्वं च विशेषः ॥

जगदङ्कुरबीजाय संसारार्णवसेतवे ।
नमो ज्ञानामृतस्यन्दिचन्द्रायार्धेन्दुमौलये ॥

उत्क्षेपणादीनां च परस्परं साधर्म्यमितरपदार्थवैधर्म्यं च प्रतिपादयन्नाह। उत्क्षेपणादीनामिति । कर्मत्वं नाम सामान्यम् तेन सह सम्बन्ध उत्क्षेपणादीनामेव। एकद्रव्यवत्त्वम् एकदा एकस्मिन् द्रव्ये एकमेव कर्म वर्तते एकं कर्म एकत्रैव द्रव्ये वर्तते इत्येकद्रव्यवत्त्वम्। यद्येकस्मिन् द्रव्ये युगपद्विरुद्धोभयकर्मसमवायः स्यात् तदा तयोः परस्परप्रतिबन्धाद्दिग्विशेषसंयोगविभागानुत्पत्तौ संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्मेतिलक्षणहानिः स्यात्। अथाविरुद्धकर्मद्वयसमावेशः तदैकस्मादेव तद्देशद्रव्यसंयोगविभागयोरुपपत्तेः द्वितीयकल्पनावैयर्थ्यम्। एवमेकं कर्म नानेकत्र वर्तते एकस्य चलने तस्मात् कर्मणोऽन्यस्य चलनानुपलम्भात्। क्षणिकत्वमाशुतरविनाशित्वम् । मूर्तद्रव्यवृत्तित्वम् अवच्छिन्नपरिमाणद्रव्यवृत्तित्वम्। अगुणवत्त्वं गुणवत्त्वरहितत्वम्(४)। गुरुत्वद्रवत्वप्रयत्नसंयोगजत्वम् । स्वकार्येति । स्वकार्येण संयोगेन विनाश्यत्वम् न तु विभागविनाश्यत्वमुत्तरसंयोगाभावप्रसङ्गात् । संयोगविभागेति। यथा वेगारम्भे नोदनाभिघातविशेषापेक्षत्वं नैवं संयोगविभागारम्भे नोदनाद्यपेक्षत्वमित्यर्थः । असमवायिकारणत्वम् यथा गुणानां निमित्तकारणत्वमपि नैवं कर्मणाम् किं त्वसमवायिकारण-

---

(१) कर्मत्वयोगः-पा० ६ पु० ।
(२) एकद्रव्यवृत्तित्वम्-क्वचित् ।
(३) अनेकत्वं-पा० ६ । ७ पु० ।
(४) गुणरहितत्वम्-पा० ३ पु ।

त्वमेवेत्यर्थः । स्वपराश्रयेति । स्वाश्रये पराश्रये च व्यासज्य समवेतं यत्कार्यं संयोगविभागलक्षणं तदारम्भकत्वम् । समानेति । कर्मणः कर्मान्तरारम्भे गच्छतो गतिविनाशो(१) न स्यात् । इच्छाप्रयत्नादिविरामादन्ते गतिविराम इति चेत् तर्हीच्छाप्रयत्नादिकमेवोत्तरोत्तरकर्मणामपि कारणम् न तु कर्म विवादाध्यासितम् कर्म कर्मकारणं न भवति कर्मत्वात् अन्त्यकर्मवत् । अथवा विवादाध्यासितं कर्म कर्मसाध्यं न भवति कर्मत्वादाद्यकर्मवत् । द्रव्येति । उत्तरसंयोगान्निवृत्ते कर्मणि द्रव्यस्योत्पादनम्(२) । प्रतिनियतेति । उत्क्षेपणादिषु प्रत्येकमुत्क्षेपणत्वादियोग इत्यर्थः । एतत्सर्वमपि पञ्चानां साधर्म्यम् । दिग्विशिष्टेति । दिग्विशिष्टकार्यकर्तृत्वमेव कथयति । तत्रेति ॥

तत्रोत्क्षेपणं शरीरावयवेषु तत्सम्बद्धेषु च यदूर्ध्वभाग्भिः प्रदेशैः(३) संयोगकारणमधोभाग्भिश्च प्रदेशैः(४) विभागकारणं कर्मोत्पद्यते गुरुत्वप्रयत्नसंयोगेभ्यस्तदुत्क्षेपणम् ॥

शरीरावयवेषु हस्तादिषु तत्सम्बद्धेषु मुसलादिषु च यदूर्ध्वभाग्भिः प्रदेशैः संयोगकारणम् अधोभाग्भिश्च विभागकारणं गुरुत्वसंयोगप्रयत्नेभ्यो जायते तदुत्क्षेपणम् ॥

तद्विपरीत(५)संयोगविभागकारणं कर्मापक्षेपणम् (६) ॥

तद्विपरीतेति । अधोदेशसंयोगकारणमूर्ध्वदेशविभागकारणं कर्मापक्षेपणमित्यर्थः ॥

ऋजुनो द्रव्यस्याग्रावयवानां तद्देशैर्विभागः संयोगश्च मूलप्रदेशैर्येन कर्मणावयवी कुटिलः संजायते तदाकुञ्चनम् ॥

---

(१) गतिविरामो-पा· ३ पु· ।
(२) उत्पादनात्-पा· ३ पु· ।
(३) प्रदेशैः-इति नास्ति १ पु· ।
(४) प्रदेशैः-इति नास्ति १ पु· ।
(५) तद्विपर्ययेण-पा· १ पु· ।
(६) कर्मावक्षेपणम्-पा· २ पु· ।

ऋजुन इति । तद्देशैरग्रावयवसम्बद्धैराकाशादिदेशैः सञ्जायते इति येन कर्मणेति सम्बन्धः ॥

तद्विपर्ययेण संयोगविभागोत्पत्तौ येन कर्मणाऽवयवी ऋजुः सम्पद्यते तत्प्रसारणम् ॥

अग्रावयवानां मूलप्रदेशविभागादुत्तरदेशसंयोगोत्पत्तौ सत्यामित्यर्थः ॥

यदनियतदिक्प्रदेशसंयोगविभागकारणं तद्गमनमिति ॥

एतत्पञ्चविधमपि कर्म शरीरावयवेषु तत्सम्बद्धेषु च सत्प्रत्ययमसत्प्रत्ययं च यदन्यत्तदप्रत्ययमेव तेष्वन्येषु च तद्गमनमिति । कर्मणां जातिपञ्चकत्वमयुक्तम् गमनाविशेषात्(१) । सर्वं हि क्षणिकं कर्म गमनमात्रमुत्पन्नं(२) स्वाश्रयस्योर्ध्वमधस्तिर्यग्वाप्यणुमात्रैः(३) प्रदेशैः संयोगविभागान् करोति सर्वत्र गमन(४)प्रत्ययोऽविशिष्टस्तस्माद्गमनमेव सर्वमिति । न वर्गशः प्रत्ययानुवृत्तिव्यावृत्तिदर्शनात् इहोत्क्षेपणं परत्रापक्षेपणमित्येवमादि सर्वत्र वर्गशः(५) प्रत्ययानुवृत्तिव्यावृत्ती(६) दृष्टे तद्धेतुः सामान्यविशेषभेदोऽवगम्यते । तेषामुदाद्युपसर्गविशेषात् प्रतिनियतदिग्विशिष्टकार्यारम्भत्वादुपलक्षणभेदोऽपि सिद्धः । एवमपि पञ्चैवेत्यवधारणानुपपत्तिः । निष्क्रमणप्रवेशनादिष्वपि वर्गशः(७) प्रत्ययानुवृत्तिव्यावृत्तिदर्शनात् । यद्युत्क्षेपणादिषु सर्वत्र वर्गशः(८) प्रत्ययानुवृ-

(१) गमनात् सर्वेषामविशेषात्–पा· ५ पु· । (२) सर्वं हि कर्म चलनमात्रमुत्पन्नं–पा· ५ पु· ।
(३) तिर्यग्वा परमाणुविवरमात्रैः–पा· ७ पु· । (४) सर्वत्र कर्मकर्तृगमन–पा· १ पु· ।
(५) बहुशः–पा· ७ पु· । (६) प्रत्ययानुवृत्तिः व्यावृत्तिश्च–पा· ५ पु· ।
(७) बहुशः–पा· ७ पु· । (८) बहुशः–पा· ६ पु· ।

त्तिव्यावृत्तिदर्शनाज्जातिभेद इष्यते एवं च निष्क्रमणप्रवेशनादिष्वपि । कार्यभेदात् तेषु प्रत्ययानुवृत्तिव्यावृत्ती इति चेत् न उत्क्षेपणादिष्वपि कार्यभेदादेव प्रत्ययानुवृत्तिव्यावृत्तिप्रसङ्गः । अथ समाने वर्गशः[1] प्रत्ययानुवृत्तिव्यावृत्तिसद्भावे उत्क्षेपणादीनामेव जातिभेदो न निष्क्रमणादीनामित्यत्र विशेषहेतुरस्तीति न[2] जातिसङ्करप्रसङ्गात् । निष्क्रमणादीनां जातिभेदात् प्रत्ययानुवृत्तिव्यावृत्तौ जातिसङ्करः प्रसज्यते । कथम् द्वयोर्द्रष्ट्रोरेकस्मादपवरकादपवरकान्तरं गच्छतो युगपन्निष्क्रमणप्रवेशनप्रत्ययौ दृष्टौ तथा द्वारप्रदेशे प्रविशति निष्क्रामतीति च । यदा तु प्रतिसीराद्यपनीतं भवति तदा न प्रवेशनप्रत्ययो नापि निष्क्रमणप्रत्ययः किन्तु गमनप्रत्यय एव भवति । तथा नालिकायां वंशपत्त्रादौ पतति बहूनां द्रष्टॄणां युगपद्भ्रमणपतनप्रवेशनप्रत्यया दृष्टा इति जातिसङ्करप्रसङ्गः[3] । न चैवमुत्क्षेपणादिषु प्रत्ययसङ्करो दृष्टः तस्मादुत्क्षेपणादीनामेव जातिभेदात् प्रत्ययानुवृत्तिव्यावृत्ती[4] निष्क्रमणादीनां तु कार्यभेदादिति । कथं युगपत्प्रत्ययभेद इति चेत् । अथ मतम् यथा जातिसङ्करो नास्ति एवमनेककर्मसमावेशोऽपि नास्तीत्येकस्मिन् कर्मणि युगपद्द्रष्टॄणां भ्रमणपतनप्रवेशनप्रत्ययाः कथं भवन्तीति । अत्र ब्रूमः न अवयवावयविनोर्दिग्विशिष्टसंयोग-

(१) बहुशः-पा· ६ । ७ पु· । (२) न विशेषहेतुरस्तीति चेन्न-पा· ५ पु· । विशेषहेतुर्नास्ति-पा· ६ । ७ पु· । (३) जातिसङ्करः-पा· १ पु· । (४) प्रत्ययव्याप्तिः-पा· ६ । ७ पु· ।

विभागानां भेदात्। यो हि द्रष्टा अवयवानां पार्श्वतः पर्यायेण दिक्प्रदेशैः संयोगविभागान् पश्यति तस्य भ्रमणप्रत्ययो भवति यो ह्यवयविन ऊर्ध्वप्रदेशैर्विभाग(१)मधः संयोगं चावेक्षते तस्य पतनप्रत्ययो भवति। यः पुनर्नालिकान्तर्देशे संयोगं बहिर्देशे च विभागं पश्यति(२) तस्य प्रवेशनप्रत्ययो भवतीति सिद्धः कार्यभेदान्निष्क्रमणादीनां प्रत्ययभेद इति। भवतूत्क्षेपणादीनां जातिभेदात् प्रत्ययभेदः(३) निष्क्रमणादीनां तु कार्यभेदादिति(४)॥

सत्प्रत्ययमिति। प्रयत्नपूर्वकमप्रयत्नपूर्वकं च भवतीत्यर्थः। यदन्यदिति। एतेषु शरीरावयवेषु मुसलादिष्वन्येषु वा द्रव्येषु यत् तदप्रत्ययजं कर्म जायते सत्प्रत्ययादन्यत् तद्गमनमेव। चोदयति। कर्मणामिति। उत्क्षेपणादीनां कर्मणां जातिपञ्चकत्वमयुक्तम् गमनात् सर्वेषामविशेषादभेदादिति चोदनार्थः। सर्वेषां गमनादविशेषमेव कथयति। सर्वं हीत्यादिना। उत्क्षेपणादिषूर्ध्वं गच्छति अधो गच्छतीति प्रत्ययदर्शनात् सर्वमेवेदमुत्क्षेपणादिकं गमनमेव। समाधत्ते। नेति। यत् त्वयोक्तं तन्न उत्क्षेपणादिषु वर्गशः प्रतिवर्गं प्रत्ययानुवृत्तिव्यावृत्त्योर्दर्शनात् गोवर्गे अश्वादिवर्गव्यावृत्त्या प्रत्ययानुगमदर्शनाद् गोत्वं कल्प्यते यथा तथोत्क्षेपणादिषु प्रतिवर्गमितरवर्गव्यावृत्त्या प्रत्ययानुगमदर्शनादुत्क्षेपणत्वादिसामान्यकल्पनेत्यभिप्रायः। अस्य विवरणं सुगमम्। तेषामिति। उपलक्षणभेदोऽपीत्यपिशब्दः कार्यारम्भादित्यस्मात् परो द्रष्टव्यः। उपलक्ष्यते ऽन्यविलक्षणतया प्रतिपाद्यते व्यक्तिरनयेत्युपलक्षणं जातिस्तदयमत्रार्थः। न केवलमनुवृत्तिव्यावृत्तिप्रत्ययदर्शनादुत्क्षेपणापक्षेपणादीनां जातिभेदः सिद्धः उदाद्युपसर्गभेदात् प्रतिनियतदिग्विशिष्टकार्यारम्भादपि सिद्धः। अपरे तु तेषामुत्क्षेपणादीनामुदाद्युपसर्गविशेषाद्दिग्विशिष्टकार्यारम्भादुपलक्षणभेदोऽपि प्रतिपत्तिभेदोऽपि

(१) ऊर्ध्वप्रदेशाद्विभाग–पा॰ ६। ७ पु॰।
(२) अन्तर्देशसंयोगं बहिर्देशविभागं च पश्यति–पा॰ १ पु॰।
(३) कार्यभेदः–पा॰ १ पु॰। (४) प्रत्ययभेदादिति–पा॰ ७ पु॰।

सिद्ध इति अभेदे हि यथोत्क्षेपणमूर्ध्वसंयोगविभागहेतुरेवमपक्षेपणादिकमपि स्यात्। पुनश्चोदयति। एवमपीति। यदि प्रतिवर्गं प्रत्ययानुवृत्तिव्यावृत्तिदर्शनादुत्क्षेपणादिषु सामान्यमभ्युपेयते तदा निष्क्रमणादिष्वपि प्रतिवर्गं प्रत्ययानुवृत्तिव्यावृत्तिदर्शनान्निष्क्रमणत्वादिकमभ्युपेयम् ततश्च पञ्चैवेत्यवधारणानुपपत्तिः। अथ निष्क्रमणादिषु कार्यभेदात् प्रत्ययभेदो न जातिभेदात् तदोत्क्षेपणादिष्वपि तथा स्यादित्याह। कार्यभेदात् तेष्विति। समाधत्ते नेति। यदि निष्क्रमणत्वादिजातय इष्यन्ते तदा जातिसङ्करप्रसङ्गः एकस्यां व्यक्तौ विरुद्धानेकजातिसमवायः प्रसज्यते इत्यर्थः। कथमितिपृष्टः सन्नाह। द्वयोर्द्रष्ट्रोरिति। द्वयोर्द्रष्ट्रोरेकस्मादपवरकादपवरकान्तरं(१) गच्छतः पुरुषस्य यौ द्रष्टारौ तयोरेकस्यां व्यक्तौ निष्क्रमणप्रवेशनप्रत्ययौ दृष्टौ यतोपवरकात्(२) पुरुषो निर्गच्छति तत्र स्थितस्य निर्गच्छतीति प्रत्ययः यत्र प्रविशति तत्र स्थितस्य प्रविशतीति प्रत्ययः यदि जातिकृताविमौ प्रत्ययौ दृष्टौ तदैकस्यां व्यक्तौ परस्परविरुद्धनिष्क्रमणत्वप्रवेशनत्वजातिद्वयसमावेशो दूषणं स्यात्। यथा द्वारप्रदेशे प्रविशति निष्क्रामतीति यथैकस्मिन्नेव बहुप्रकोष्ठके गृहे प्रकोष्ठात् प्रकोष्ठान्तरं गच्छति पुरुषे पूर्वापरप्रकोष्ठस्थितयोर्द्रष्ट्रोर्द्वारप्रदेशे निर्गच्छति प्रविशतीति प्रत्ययौ भवतः। यदा तु प्रतिसीराद्यपनीतं मध्यस्थितं जवनिकाद्यपनीतं भवति तदा न प्रवेशनप्रत्ययो नापि निष्क्रमणप्रत्ययः किं तु गमनप्रत्यय एव भवति तस्माद्गमनमेव तत्रोपाधिकृतश्च प्रत्ययभेद इत्यभिप्रायः। उदाहरणान्तरमाह। तथा नालिकायामिति। नालिकेति गर्तस्याभिधानम्। स्वपक्षे विशेषमाह। न चैवमिति। उपसंहरति। तस्मादिति। एकदैकस्मिन् द्रव्ये तावदेकमेव कर्म भवति तत्र कथं युगपदनेककर्मप्रत्यय इत्याह। कथमिति। तद्विवृणोति। अथ मतमित्यादिना। अत्र ब्रूम इति सिद्धान्तोपक्रमः। यत् त्वयोक्तं तन्न अवयवानामवयविनश्च दिग्देशविशिष्टानां संयोगविभागानां भेदात्। अस्य सुगमं विवरणम्। अवयवकर्मसु पार्श्वतः संयोगविभागकारणेषु भ्रमणप्रत्ययः अवयविक्रियायां कार्यभेदात् पतनप्रवेशनप्रत्ययावित्यर्थः॥

भवतूत्क्षेपणादीनां जातिभेदात् प्रत्ययभेदः॥

---

(१) अववरकादववरकान्तरं-पा॰ २।४ पु॰।

(२) अववरकात्-पा॰ २ पु॰।

अथ गमनत्वं किं कर्मत्वपर्यायः(१) आहोस्विदपरं सामान्यमिति। कुतस्ते संशयः। समस्तेषूत्क्षेपणादिषु(२) कर्मप्रत्ययवद्गमनप्रत्ययाविशेषात् कर्मत्वपर्याय इति गम्यते। यतस्तूत्क्षेपणादिवद्विशेषसञ्ज्ञयाभिहितं तस्मादपरं सामान्यं स्यादिति। न। कर्मत्वपर्यायत्वात्। आत्मत्वपुरुषत्ववत्कर्मत्वपर्याय एव गमनत्वमिति। अथ विशेषसञ्ज्ञया किमर्थं गमनग्रहणं कृतमिति न भ्रमणाद्यवरोधार्थत्वात्। उत्क्षेपणादिशब्दैरनवरुद्धानां भ्रमणपतनस्पन्दनादीनामवरोधार्थं गमनग्रहणं कृतमिति। अन्यथा हि यान्येव चत्वारि विशेषसञ्ज्ञयोक्तानि तान्येव सामान्यविशेषसंज्ञाविषयाणि(३) प्रसज्येरन्निति। अथवा अस्त्वपरं सामान्यं गमनत्वमनियत(४)दिग्देशसंयोगविभागकारणेषु भ्रमणादिष्वेव वर्तते गमनशब्दश्चोत्क्षेपणादिषु भाक्तो द्रष्टव्यः स्वाश्रयसंयोगविभागकर्तृत्वसामान्यादिति॥

अथ गमनत्वं किं कर्मत्वपर्यायः(५) आहोस्विदपरं सामान्यमिति सिद्धान्ती पृच्छति। कुतस्ते संशयः संशयोऽत्रानुपपन्न इत्यभिप्रायः। परः(६) संशयमुपपादयति। समस्तेष्विति। उत्क्षेपणादिषु सर्वेषु यथा कर्मप्रत्ययः चलनात्मकताप्रत्ययस्तथा तेषु गमनप्रत्ययः ऊर्ध्वं गच्छत्यधो गच्छति मूलप्रदेशं गच्छत्यग्रदेशं गच्छतीति प्रत्ययो भवतीति तेन गमनत्वं कर्मत्वपर्याय इति गम्यते समस्तभेदव्यापकत्वात्। यतस्तूत्क्षेपणादिवद्गमनमपि पृथगभिहितं विशेषसञ्ज्ञया तस्माद् गमनत्वमपरं सामान्यं स्यात्। अवान्तरभेदनिरूप-

(१) गमनं किं कर्मपर्यायः-पा० १ पु०। (२) भ्रमणादिषु च-पा० ५ पु०।
(३) सामान्यविषयाणि-पा० ५ पु०। (४) न नियत-पा० ७ पु०।
(५) गमनं किं कर्मपर्यायः-पा० १ पु०। एवमग्रेऽपि पाठान्तराणि।
(६) पुनः-पा० १ पु०।

णावसरे तस्य संकीर्तनात् । एवमुपपादिते परेण संशये सति मुनिः प्राह । नेति (१) । न कर्तव्यः संशयः कुतो गमनत्वस्य कर्मत्वपर्यायत्वात् । एतद्विवृणोति । आत्मत्वपुरुषत्ववत्कर्मत्वपर्याय एव गमनत्वमिति । यथात्मत्वस्य पर्यायः पुरुषत्वं समस्तभेदव्यापकत्वात् तथा गमनत्वं कर्मत्वस्य पर्यायः । अथ किमर्थं विशेषसञ्ज्ञया पृथग्गमनग्रहणं कृतमिति चोदयति । अथेति । उत्तरमाह । नेति । उत्क्षेपणादिशब्दैरनवरुद्धा न संगृहीताः भ्रमणादयो यदि गमनग्रहणं न क्रियेत तदा तेषां कर्मत्वेन संग्रहो न स्यात् । किं तु विशेषसञ्ज्ञोद्दिष्टानामुत्क्षेपणादीनामेव परं कर्मत्वसञ्ज्ञाविषयत्वं भवेत् । भ्रमणादयोऽपि च कर्मत्वेन लोकप्रसिद्धाः अतस्तेषां परिग्रहार्थं पृथग्गमनग्रहणं कृतमिति ग्रन्थार्थः । अथवा अस्त्वपरं सामान्यं गमनत्वं तत्केषु वर्तते तत्राह । अनियतेति । कुतस्तर्ह्युत्क्षेपणादिषु गमनप्रत्ययः अत आह । गमनशब्दस्त्विति । गमनशब्दग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वाद् गमनप्रत्यय उत्क्षेपणादिषु भाक्तो द्रष्टव्यः । उपचारस्य बीजमाह । स्वाश्रयसंयोगविभागकर्तृत्वसामान्यादिति । गमनं स्वाश्रयस्य संयोगविभागौ करोति उत्क्षेपणादयोऽपि कुर्वन्ति एतावता साधर्म्येणोत्क्षेपणादिषु गमनव्यवहारः अनेन साधर्म्येण गमने कस्मादुत्क्षेपणादिव्यवहारो न भवति पैङ्गल्यपाटलत्वादिसाधर्म्येण वह्नावपि माणवकव्यवहारः कस्मान्न भवति । अत्रोच्यते । न कारणसद्भावे सत्युपचारकल्पना किन्तु स्थिते व्यवहारे कारणकल्पनेति । एवं चेदत्रापि स एव परिहारः ।

सत्प्रत्ययकर्मविधिः । कथम् चिकीर्षितेषु यज्ञाध्ययनदानकृष्यादिषु यदा हस्तमुत्क्षेप्तुमिच्छत्यपक्षेप्तुं वा(२) तदा हस्तवत्यात्मप्रदेशे प्रयत्नः सञ्जायते तं प्रयत्नं गुरुत्वं चापेक्षमाणादात्महस्तसंयोगा(३)द्धस्ते कर्म भवति हस्तवत् सर्वशरीरावयवेषु पादादिषु शरीरे चेति । तत्सम्बद्धेष्वपि कथम् यदा हस्तेन मुसलं(४) गृहीत्वेच्छां करोति उत्क्षिपामि हस्तेन मुसलमिति

(१) सति आचार्यः प्राह–पा० १ । ३ । ४ पु० । (२) अवक्षेप्तुं वा–पा० ५ पु० । (३) असमवायिकारणात्–इत्यधिकं क्वचित् । (४) मुसुलं–पा० १ पु० । एवमग्रेऽपि ।

तदनन्तरं प्रयत्नस्तमपेक्षमाणादात्महस्तसंयोगादय-स्मिन्नेव काले हस्ते उत्क्षेपणकर्मोत्पद्यते तस्मिन्नेव काले तमेव प्रयत्नमपेक्षमाणाद्धस्तमुसलसंयोगात् मुसलेऽपि कर्मेति। ततो(१) दूरमुत्क्षिप्ते मुसले तदर्थेच्छा निवर्तते पुनरप्यपक्षेपणेच्छोत्पद्यते तदनन्तरं प्रयत्नस्त-मपेक्षमाणाद्यथोक्तात् संयोगाद्धस्तमुसलयोर्युगपदप-क्षेपणकर्मणी भवतः ततोऽन्त्येन(२) मुसलकर्मणोलूखल-मुसलयोरभिघाताख्यः संयोगः क्रियते स संयोगोमुस-लगतवेगमपेक्षमाणोऽप्रत्ययं मुसले उत्पतनकर्म करो-ति। तत्कर्माभिघातापेक्षं मुसले संस्कारमारभते तमपे-क्ष्य मुसलहस्तसंयोगोऽप्रत्ययं हस्तेऽप्युत्पतनकर्म करो-ति। यद्यपि प्राक्तनः संस्कारो विनष्टः तथापि मुसलोलू-खलयोः संयोगः पटुकर्मोत्पादकः संयोगविशेषभावात् तस्य संस्कारारम्भे(३) साचिव्यसमर्थो भवति। अथवा प्राक्तन एव पटुः संस्कारोऽभिघाता(४)दविनश्यन्नव-स्थित इति। अतः संस्कारवति पुनः संस्कारारम्भो नास्त्यतो यस्मिन् काले संस्कारापेक्षादभिघातादप्र-त्ययं मुसले उत्पतनकर्म तस्मिन्नेव काले तमेव सं-स्कारमपेक्षमाणात् मुसल(५)हस्तसंयोगादप्रत्ययं हस्ते ऽप्युत्पतनकर्मेति(६) ॥

सत्प्रत्ययकर्मविधिः। प्रयत्नपूर्वककर्मप्रकारः कथ्यते इत्यर्थः। कथमि-तिपृष्टः सन्नाह। चिकीर्षितेष्विति। यज्ञादिषु कर्तुमभिप्रेतेषु सत्सु यदा पुरुषो

(१) तदनन्तरं-पा॰ ५ पु॰। (२) ततोऽन्येन-पा॰ ५ पु॰। (३) कर्त्तव्ये-इत्यधिकं ५ पु॰। (४) अविभागा-पा॰ ७ पु॰। (५) मुसलशब्दस्य स्थाने सर्वत्र मुसुल इति-पा॰ १ पु॰। स्वसन-इति ५ पु॰। (६) करोतीत्यधिकम् ६ पु॰।

हस्तमुत्क्षेप्तुमिच्छति तदा हस्तवत्यात्मप्रदेशे प्रयत्नो जायते तं प्रयत्नं निमित्तकारणभूतमपेक्षमाणादात्महस्तसंयोगादसमवायिकारणाद्धस्ते कर्म भवति सत्यपि प्रयत्ने गुरुत्वरहितस्य उत्क्षेपणापक्षेपणयोरशक्यकरणत्वाद्गुरुत्वस्यापि कारणत्वम्। हस्तवत्सर्वशरीरावयवेषु पादादिषु शरीरे चेति। पादे कर्मोत्पत्तौ पादवत्यात्मप्रदेशे प्रयत्नो निमित्तकारणम् पादात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्। एवं सर्वत्र शरीरावयवक्रियोत्पत्तौ द्रष्टव्यम्। शरीरक्रियोत्पत्तावपि शरीरात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम् शरीरवदात्मप्रदेशे प्रयत्नो निमित्तकारणम्। तत्सम्बद्धेषु शरीरसम्बद्धेषु शरीरावयवसम्बद्धेष्वपि कथं कर्मोत्पत्तिरिति प्रश्नार्थः। यदा हस्तेन मुसलं गृहीत्वेच्छां करोति उत्क्षिपामि हस्तेन मुसलमिति। तदनन्तरं तस्या इच्छाया अनन्तरं प्रयत्नो हस्तेन मुसलमूर्ध्वमुत्क्षिपामीति हस्तमुसलयोर्युगपदुत्क्षेपणेच्छातः प्रयत्नो जायमानः तयोर्युगपदुत्क्षेपणसमर्थो विशिष्ट एव जायते तं प्रयत्नं विशिष्टं निमित्तमपेक्षमाणादात्महस्तसंयोगादसमवायिकारणाद्यस्मिन्नेव काले हस्ते उत्क्षेपणकर्मोत्पद्यते तस्मिन्नेव काले तमेव प्रयत्नमुभयार्थमुत्पन्नमपेक्षमाणाद्धस्तमुसलसंयोगादसमवायिकारणात् मुसलेऽपि कर्म भवति कारणयौगपद्यात् ततो दूरमुत्क्षिप्ते मुसले तदर्थेच्छा निवर्तते उत्क्षेपणेच्छा निवर्तते पुनरप्यपक्षेपणेच्छोत्पद्यते हस्तेन मुसलस्यापक्षेपणेच्छोपजायते इत्यर्थः। तदनन्तरं प्रयत्नः सोऽपि जायमानः उत्क्षेपणप्रयत्नवत् विशिष्ट एव जायते तं च प्रयत्नमपेक्षमाणाद्यथोक्तात् संयोगद्वयादात्महस्तसंयोगाद्धस्तमुसलसंयोगाद्धस्तमुसलयोर्युगपदपक्षेपणकर्मणी भवतः ततोऽन्त्येन मुसलकर्मणा उलूखलमुसलयोरभिघाताख्यः संयोगः क्रियते। अपक्षिप्तस्य मुसलस्यान्त्येन कर्मणा उलूखलमुसलसमवेतो मुसलस्योत्पतनहेतुः संयोगः क्रियत इत्यर्थः। स संयोगो मुसलगतं वेगमपेक्षमाणोऽप्रत्ययमप्रयत्नपूर्वकं मुसले उत्पतनकर्म करोति वेगो निमित्तकारणं मुसलं समवायिकारणम्। तत्कर्माभिघातापेक्षं मुसले संस्कारमारभते उत्पतनकर्म स्वकारणमभिघाताख्यं संयोगमपेक्षमाणं मुसले वेगमारभते। तं संस्कारमपेक्ष्य हस्तमुसलसंयोगोऽसमवायिकारणभूतोऽप्रत्ययमप्रयत्नपूर्वकं हस्तेप्युत्पतनकर्म करोति योऽसौ प्राक्तनोऽपक्षेपणसंस्कारो मुसलगतः सोऽप्यभिघाताद्विनष्टः तदभावे कथं मुसलेऽप्रत्ययमुत्पतनकर्मोत्पतनसंस्कारमारभते अपेक्षाकारणाभावादत आह। यद्यपि प्राक्तनः संस्कारो विनष्टः तथापि मुसलोलूखलसंयोगः

पटुकर्मोत्पादकः संस्कारजनककर्मोत्पादकः कुतः संयोगविशेषभावात् संयोगविशेषत्वात् क्रिमतो यद्येवं तत्राह । तस्य कर्मणः संस्कारारम्भे कर्तव्ये साचिव्यसमर्थो भवति । साहाय्ये समर्थो भवति । अस्मिन् पक्षे हस्तमुसलयोरुत्पतनकर्मणी क्रमेण भवतः । आशुभावाच्च यौगपद्यग्रहणम् । प्रकारान्तरमाह । अथवा प्राक्तन एव पटुः संस्कारोऽभिघातादविनश्यन्नवस्थित इति विशिष्टकारणजत्वादतिप्रबलः संस्कारः स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगेनापि न विनश्यति अतः संस्कारवति संस्कारान्तरारम्भो नास्ति यतः प्राक्तनापक्षेपणसंस्कारो न विनष्टः अतः प्राक्तनसंस्कारवति मुसले संस्कारान्तरारम्भो नास्ति इति प्रतीयते । यस्मिन् काले संस्कारापेक्षादभिघातादप्रत्ययं मुसले उत्पतनकर्म तस्मिन्नेव काले तमेव संस्कारमपेक्षमाणाद्धस्तमुसलसंयोगादप्रत्ययं हस्तेऽप्युत्पतनकर्मेति । अस्मिन् पक्षे हस्तमुसलोत्पतनकर्मणोर्वास्तवमेव यौगपद्यम् ॥

पाणिमुक्तेषु गमनविधिः । कथम् यदा तोमरं हस्तेन गृहीत्वोत्क्षेप्तुमिच्छोत्पद्यते तदनन्तरं प्रयत्नः तमपेक्षमाणाद्यथोक्तात् संयोगद्वयात् (१) तोमरहस्तयोर्युगपदाकर्षणकर्मणी भवतः । प्रसारिते च हस्ते तदाकर्षणार्थः(२) प्रयत्नो निवर्तते तदनन्तरं तिर्यगूर्ध्वं दूरमासन्नं वा क्षिपामीतीच्छा सञ्जायते तदनन्तरं तदनुरूपः प्रयत्नस्तमपेक्षमाणस्तोमरहस्तसंयोगो नोदनाख्यः तस्मात् तोमरे(३) कर्मोत्पन्नं नोदनापेक्षं तस्मिन् संस्कारमारभते ततः संस्कारनोदनाभ्यां तावत् कर्माणि भवन्ति यावद्धस्ततोमरविभाग इति ततो विभागान्नोदने निवृत्ते संस्कारादूर्ध्वं तिर्यग्दूरमासन्नं वा प्रयत्नानुरूपाणि(४) कर्माणि भवन्त्यापतनादिति ॥

(१) आत्महस्तसंयोगात् हस्ततोमरसंयोगाच्च-इत्यधिकं क्वचिन्मूले क्वचिच्च टीकायाम् ।
(२) कर्षणाद्यः-पा॰ ५ पु॰ । (३) तस्माच्चोदनाख्याद्यथोक्तात् तोमरे-पा॰ ५ पु॰ ।
(४) संस्कारात् तदनुरूपाणि-पा॰ १ पु॰ ।

पाणिमुक्तेषु गमनविधिः । कथं पाणिमुक्तेषु द्रव्येषु गमनविधिः गमनप्रकारः कथमुत्पद्यते इति प्रश्ने कृते सत्याह । यदा तोमरमिति । युगपदाकर्षणेति । अनाकृष्योत्क्षेप्तुमशक्यत्वात् । प्रयत्नो निवर्तते इति । तयोर्हस्ततोमरयोराकर्षणप्रयोजनप्रयत्नो निवर्तते तद्विरोधिप्रसारणप्रयत्नोत्पादादित्यर्थः । तदनन्तरमिति । प्रसारणानन्तरं तिर्यगूर्ध्वं वा दूरमासन्नं वा क्षिपामीतीच्छोत्पद्यते तदनन्तरं तदनुरूपः प्रयत्नः तिर्यक्क्षेपणेच्छायां तिर्यक्क्षेपणप्रयत्नो जायते इति ऊर्ध्वक्षेपणेच्छायामूर्ध्वक्षेपणप्रयत्नो जायते दूरक्षेपणेच्छायां महान् प्रयत्नः आसन्नक्षेपणेच्छायां च शिथिलः प्रयत्नो जायते इति तदनुरूपशब्दार्थः । तमपेक्षमाणस्तोमरहस्तसंयोगो नोदनाख्यो नोद्यस्य तोमरस्य नोदकस्य च हस्तस्य सहगमनहेतुत्वात् तस्मान्नोदनाख्याद्यथोक्तादिच्छानुरूपप्रयत्नापेक्षात् तोमरे कर्मोत्पन्नं तत्कर्म नोदनापेक्षं तस्मिन् तोमरे संस्कारमारभते । ततः संस्कारेति । तोमरस्य पतनं यावत् संस्कारात्तदनुरूपाणि कर्माणि भवन्तीत्यर्थः ॥

तथा यन्त्रमुक्तेषु गमनविधिः(१) । कथम् यो बलवान् कृतव्यायामो वामेन करेण(२) धनुर्विष्टभ्य दक्षिणेन शरं सन्धाय सशरां ज्यां मुष्टिना गृहीत्वा आकर्षणेच्छां करोति सज्येष्वाकर्षयाम्येतद्धनुरिति । तदनन्तरं प्रयत्नस्तमपेक्षमाणादात्महस्तसंयोगादाकर्षणकर्म हस्ते यदैवोत्पद्यते तदैव तमेव प्रयत्नमपेक्षमाणाद्धस्तज्याशरसंयोगाद् ज्यायां शरे च कर्म प्रयत्नविशिष्टहस्तज्याशरसंयोगमपेक्षमाणाभ्यां ज्याकोटिसंयोगाभ्यां कर्मणी भवतो धनुष्कोट्योरित्येतत् सर्वं युगपत् । एवमाकर्णादाकृष्टे धनुषि नातः परमनेन(३) गन्तव्यमिति यज्ज्ञानं ततस्तदाकर्षणार्थस्य प्रयत्नस्य विनाशस्ततः पुनर्मोक्षणेच्छा सञ्जायते तदनन्तरं प्रयत्नस्तमपेक्षमाणादात्माङ्गुलिसंयो-

(१) यन्त्रमुक्तेष्वपि-पा· ६ । ७ पु· ।
(२) पाणिना-पा· १ पु· ।
(३) शरेण-पा· ५ पु· ।

गादङ्गुलिकर्म तस्माज्ज्याङ्गुलिविभागः(१) ततो विभागात् संयोगविनाशः तस्मिन् विनष्टे प्रतिबन्धकाभावाद्यदा धनुषि वर्तमानः स्थितिस्थापकः संस्कारो मण्डलीभूतं धनुर्यथावस्थितं स्थापयति तदा तमेव संस्कारमपेक्षमाणाद्धनुर्ज्यासंयोगाज्ज्यायां शरे च कर्मोत्पद्यते तत्स्वकारणापेक्षं ज्यायां संस्कारं करोति तमपेक्षमाण इषुज्यासंयोगो नोदनं तस्मादिषावाद्यं कर्म नोदनापेक्षमिषौ संस्कारमारभते । तस्मात् संस्काराद्नोदनसहायात् तावत् कर्माणि भवन्ति यावदिषुज्याविभागो विभागान्निवृत्ते नोदने कर्माण्युत्तरोत्तराणीषुसंस्कारादेवापतनादिति । बहूनि कर्माणि क्रमशः कस्मात् संयोगबहुत्वात् एकस्तु संस्कारोऽन्तराले कर्मणोऽपेक्षाकारणाभावादिति ॥

कृतव्यायामः कृतायुधाभ्यासो वामेन करेण धनुर्विष्टभ्य गाढं गृहीत्वा दक्षिणेन शरं सन्धाय ज्यायां शरं संयोज्य सशरां ज्यां शरेण सह वर्तमानां ज्यां मुष्टिना गृहीत्वा इच्छां करोति सज्येष्वाकर्षयाम्येतद्धनुरिति । ज्येति धनुर्गुणस्याख्या इषुरिति शरस्याभिधानम् ज्या च इषुश्च ज्येषू सह ज्येषुभ्यां वर्तते इति सज्येषुधनुरेतदाकर्षयामीतीच्छाया आकारो दर्शितः । तदनन्तरं प्रयत्नस्तमपेक्षमाणादात्महस्तसंयोगादाकर्षणकर्म हस्ते यदैवोत्पद्यते तदैव तं प्रयत्नमपेक्षमाणाद्धस्तज्याशरसंयोगाज्ज्यायां शरे च कर्म हस्तशरसंयोगात् प्रयत्नविशिष्टज्याहस्तसंयोगमपेक्षमाणाभ्यां ज्याकोटिसंयोगाभ्यां कर्मणी धनुष्कोट्योरिति । एतत्सर्वं युगपत्कारणयौगपद्यात् । एवमाकर्णादाकृष्टे धनुषि नातः परमनेन हस्तेन गन्तव्यमिति यज्ज्ञानं तस्मात् तदाकर्षणार्थस्येति धनुराकर्षणार्थस्य प्रयत्नस्य विनाश इति । ततः शरस्य गुणस्य च मोक्षणेच्छा च तदनन्तरं प्रयत्नो मोक्षणार्थः तमपेक्षमाणादात्माङ्गुलिसंयोगादङ्गु

(१) ज्याङ्गुलिशरविभागः- पा० ५ पु० ।

लिकर्म तस्माज्ज्याङ्गुलिविभागः शरगुणाभ्याम् ततो विभागाच्छरगुणाङ्गुलिसंयोगविनाशस्तस्मिन् संयोगे विनष्टे प्रतिबन्धकाभावाद्यदा धनुषि वर्तमानः स्थितिस्थापकः संस्कारो मण्डलीभूतं धनुर्यथावस्थितं स्थापयति तं संस्कारमपेक्षमाणाद्धनुर्ज्यासंयोगाज्ज्यायां शरे च कर्मोत्पद्यते तत्कर्म स्वकारणापेक्षं धनुर्ज्यासंयोगापेक्षं ज्यायां संस्कारं वेगाख्यं करोति तं च संस्कारमपेक्षमाण इषुज्यासंयोगो नोदनं नोद्यस्येषोर्नोदकस्य गुणस्य सहगमनहेतुत्वात् तस्मात् नोदनादिषावाद्यं कर्म संस्कारमारभते तस्मात् संस्कारात् नोदनसहायात् तावत् कर्माणि भवन्ति यावदिषुज्याविभागो विभागान्निवृत्ते नोदने कर्माणि उत्तराणि संस्कारादेव वेगाख्याद्भवन्ति यावत्पतनमिषोरेतस्य च पातो गुरुत्वप्रतिबन्धकसंस्कारक्षयात् । अत्र चोदयति । बहूनि कर्माणि क्रमशः कस्मादिति । ज्याविभक्तस्येषोरन्तराले क्रमशो बहूनि कर्माणि भवन्तीति कस्मात् कल्प्यते एकमेव कर्म कुतो न कल्पितमित्यभिप्रायः । समाधत्ते । संयोगबहुत्वादिति । उत्तरसंयोगान्तं कर्मेत्यवस्थितम् क्षिप्तस्येषोरन्तराले बहवः संयोगा दृश्यन्ते तेन बहूनि कर्माणि भवन्तीत्याश्रीयते । एकस्तु संस्कारोऽन्तराले कर्मणोऽपेक्षाकारणाभावात् नोदनाभिघातयोरन्यतरापेक्षं कर्म संस्कारमारभते न कर्ममात्रं वेगाभावात् । न चान्तराले नोदनं नाप्यभिघातस्तस्मादेक एव शरज्यासंयोगापेक्षेण शरकर्मणा प्रथमं कृतो विशिष्टः संस्कारो यावत्पतनमनुवर्तते यथा यथा चास्य कार्यकरणाच्छक्तिः क्षीयते तथा तथा कार्यं मन्दतरतमादिभेदभिन्नमुपजायते यथा तरोस्तरुणस्य फलं प्रकृष्यते ऽपकृष्यते च जीर्णस्य ॥

एवमात्माधिष्ठितेषु सत्प्रत्ययमसत्प्रत्ययं च कर्मोक्तम् । अनधिष्ठितेषु बाह्येषु चतुर्षु[१] महाभूतेष्वप्रत्ययं कर्म गमनमेव नोदनादिभ्यो भवति । तत्र नोदनं गुरुत्वद्रवत्ववेगप्रयत्नान् समस्तव्यस्तानपेक्षमाणो यः संयोगविशेषो नोदनमविभागहेतोरेकस्य[२] कर्मणः कारणम् तस्माच्चतुर्ष्वपि महाभूतेषु कर्म भवति ॥

उपसंहरति । एवमिति । अनधिष्ठितेषु बाह्येषु चतुर्षु महाभूतेष्वप्रत्ययं गमनमेव नोदनादिभ्यो भवति आत्मना असाधारणेन सम्बन्धिनानधि-

(१) तेषु-पा० ६ पु० । (२) अविभागकृत एकस्य-पा० १ पु० ।

ष्ठितेषु बाह्येष्वप्रयत्नपूर्वकं गमनाख्यमेव कर्म भवति नोत्क्षेपणापक्षेपणादिकमित्यर्थः(१)। महाभूतेषु नोदनादिभ्यः कर्म भवतीत्युक्तम्। अथ किं नोदनमत आह। तत्र नोदनं गुरुत्वद्रवत्वप्रयत्नवेगान् समस्तव्यस्तानपेक्षमाणो यः संयोगविशेषः कथम् संयोगविशेषो नोदनमुच्यते तत्राह। नोदनमविभागहेतोः कर्मणः कारणमिति। नोद्यनोदकयोः परस्परविभागं न करोति यत्कर्म तस्य कारणं नोदनम्॥

यथा पङ्काख्यायां पृथिव्याम्। वेगापेक्षो यः(२) संयोगविशेषो विभागहेतोरेकस्य(३) कर्मणः कारणं सोऽभिघातः(४)। तस्मादपि चतुर्षु महाभूतेषु कर्म भवति यथा पाषाणादिषु निष्ठुरे वस्तुन्यभिपतितेषु तथा पादादिभिर्नुद्यमानायामभिहन्यमानायां वा पङ्काख्यायां पृथिव्यां(५) यः संयोगो नोदनाभिघातयोरन्यतरापेक्ष उभयापेक्षो वा स संयुक्तसंयोगः तस्मादपि पृथिव्यादिषु कर्म भवति। ये च प्रदेशा न नुद्यन्ते नाप्यभिहन्यन्ते तेष्वपि कर्म जायते। पृथिव्युदकयोर्गुरुत्वविधारकसंयोगप्रयत्नवेगाभावे सति गुरुत्वाद्यदधोगमनं तत्पतनम्। यथा मुसल(६)शरीरादिषूक्तम्। तत्राद्यं गुरुत्वाद्द्वितीयादीनि तु गुरुत्वसंस्काराभ्याम्॥

किमुक्तं स्यान्नोदनेन संयोगेन सह नोदको नोद्यं नोदयति नान्यथा तेनायं नोदनमुच्यते नोदनं तु क्व कर्मकारणमत्राह। यथा पङ्काख्यायां पृथिव्यामिति। यदा पङ्कस्योपरि मन्दव्यवस्थापिता प्रस्तरगुटिका क्रमशः पङ्केन सममधो गच्छति तदा गुरुत्वापेक्षः प्रस्तरपङ्कसंयोगो नोदनम्। यदा प्रयत्नेन दूरमुत्थाप्य प्रस्तरेणाभिहन्यते पङ्कस्तदा गुरुत्वप्रयत्नवेगापेक्षः संयोगो नोदनं यदा जलेनाहन्यते तदा समस्तापेक्षः संयोगो नोदनमिति यथासम्भवमूह्यमिति॥

(१) अपक्षेपणादिरूपमित्यर्थः—पा॰ २ पु॰। (२) वेगाख्यो यः—पा॰ ५ पु॰।
(३) विभागकृत एकस्य—पा॰ १ पु॰। (४) सोऽभिघाताख्यः—पा॰ ५ पु॰।
(५) पृथिव्यां—इति नास्ति १ पु॰। (६) मुषल—पा॰ ५ पु॰।

वेगापेक्षो यः संयोग एकस्य विभागकृतः कर्मणः कारणं सोऽभिघातः अभिघात्याभिघातकयोः परस्परविभागो यतः कर्मणो जायते तस्यैवैकस्य हेतुर्यः संयोगविशेषः सोऽभिघातः तस्मादपि चतुर्षु महाभूतेषु कर्म भवति। यथा पाषाणादिषु निष्ठुरे वस्तुन्यभिपतितेषु। नोदनं परस्पराविभागहेतोरेवैकस्य कर्मणः कारणं न परस्परविभागहेतोः एवमभिघातोऽपि परस्परविभागहेतोरेवैकस्य कर्मणः कारणं न परस्पराविभागहेतोरिदमुक्तमेकस्य कर्मणः कारणम् । संयुक्तसंयोगं व्याचष्टे। पादादिभिर्नुद्यमानायामिति । एकत्र पृथिव्यां पादेन नुद्यमानायामभिहन्यमानायां वा ये प्रदेशा न नुद्यन्ते नाप्यभिहन्यन्ते तेष्वपि कर्म दृश्यते। तत्र चलतां प्रदेशान्तराणां नुद्यमानाभिहन्यमानभूप्रदेशैः सह संयुक्तप्रदेशसंयोगः कारणम् । यत्राभिघातकं द्रव्यं भूप्रदेशमभिहत्य किञ्चिदधो नीत्वोत्पतति तत्र प्रदेशान्तरक्रियायामुभयापेक्ष(१)संयुक्तसंयोगो हेतुः ॥

गुरुत्वस्य कर्मकारणत्वमाह । पृथिव्युदकयोर्गुरुत्वविधारकसंयोगप्रयत्नवेगाभावे गुरुत्वाद्यदधोगमनं तत्पतनम् । यथा मुशलशरीरेष्वादिपूक्तम्। गुरुत्वप्रतिबन्धकस्य हस्तसंयोगस्याभावे मुशलस्य यदधोगमनं तत्पतनं गुरुत्वाद्भवति । एवं गुरुत्वविधारकप्रयत्नाभावे शरीरस्य पतनं क्षिप्तस्येषोरन्तराले वेगाभावात् पतनं गुरुत्वात् । तत्राद्यं कर्म गुरुत्वाद् द्वितीयादीनि तु गुरुत्वसंस्काराभ्याम् । तेषु मुशलादिष्वाद्यं कर्म गुरुत्वाद्भवति तेन कर्मणा संस्कारः क्रियते तदनन्तरमुत्तरकर्माणि(२) गुरुत्वसंस्काराभ्यां जायन्ते द्वयोरपि प्रत्येकमन्यत्र सामर्थ्यावधारणात् ॥

स्रोतोभूतानामपां स्थला(३)न्निम्नाभिसर्पणं यत्तद्द्रवत्वात् स्यन्दनम्। कथम् समन्ताद्रोधःसंयोगेनावयविद्रवत्वं प्रतिबद्धम् अवयवद्रवत्वमप्येकार्थसमवेतं तेनैव प्रतिबद्धमुत्तरोत्तरावयवद्रवत्वानि संयुक्तसंयोगैः(४) प्रतिबद्धानि। यदा तु मात्रया सेतुभेदः(५) कृतो भवति तदा समन्तात् प्रतिबद्धत्वादवयविद्र-

(१) क्रियोत्पत्तावुभयापेक्षः-पा० ३ पु० । (२) तदुत्तरोत्तरकर्माणि-पा० ३ पु० । (३) स्थाना-पा० ५ पु० । (४) उत्तरोत्तराणि त्ववयवद्रवत्वानि संयुक्तसंयोगैः-पा० ५ पु० । निमित्तसंयुक्तसंयोगैः-पा० १ पु० । (५) सेतुभङ्गः-पा० ५ पु० ।

वत्वस्य कार्यारम्भो नास्ति सेतु[1]समीपस्थस्यावयवद्रवत्वस्योत्तरोत्तरेषामवयवद्रवत्वानां प्रतिबन्धकाभावाद्वृत्तिलाभः। ततः क्रमशः संयुक्तानामेवाभिसर्पणम् ततः पूर्वद्रव्य[2]विनाशे सति प्रबन्धेनावस्थितैरवयवैर्दीर्घं द्रव्यमारभ्यते तत्र च कारणगुणपूर्वक्रमेण द्रवत्वमुत्पद्यते तत्र च कारणानां संयुक्तानां प्रबन्धेन गमने[3] यदवयविनि कर्मोत्पद्यते तत् स्यन्दनाख्यमिति॥

द्रवत्वस्य कारणत्वं कथयति। स्रोतोभूतानामपां स्थलान्निम्नाभिसर्पणं यत्तद्द्रवत्वात् स्यन्दनम् अपां यच्च स्थलान्निम्नाभिसर्पणं तत्स्यन्दनं द्रवत्वादुपजायते इत्यर्थः। कथमिति प्रश्नः। समान्तदित्युत्तरम्। समन्तात् सर्वतो रोधःसंयोगे कूलसंयोगे सति अवयविनो द्रवत्वं प्रतिबद्धं स्यन्दनं वा न करोति अवयवद्रवत्वमप्येकार्थसमवेतं तेनैव प्रतिबद्धं यस्मिन्नवयवे साक्षाद्रोधःसंयोगोऽस्ति तदवयवगतद्रवत्वं तेनैव रोधःसंयोगेन प्रतिबद्धमुत्तरोत्तराणि त्ववयवद्रवत्वानि संयुक्तसंयोगैः प्रतिबद्धानि रोधःसंयुक्तेनावयवेन सह संयोगादवयवान्तरस्य द्रवत्वं प्रतिबद्धमिति। तत्संयोगादपरस्य प्रतिबद्धमित्यनेनैव न्यायेनोत्तरोत्तरद्रवत्वानि प्रतिबद्धानि। यदा तु मात्रया सेतुभेदः कृतो भवति तदा समन्तात् प्रतिबद्धस्यावयविद्रवस्य कार्यारम्भो नास्ति दीर्घतरेण सेतुना समन्तात् प्रतिबद्धस्यावयविनो महापरिमाणस्यैकदेशकृतेनाल्पीयसा मार्गेण निर्गमाभावात् सेतुसमीपस्थस्य त्ववयवद्रवत्वस्य वृत्तिलाभो भवति अल्पस्यावयवस्य तेन मार्गेण निर्गतिसम्भवात् तस्य वृत्तिलाभे चोत्तरेषामवयवद्रवत्वानामपि प्रतिबन्धकाभावाद्वृत्तिलाभः स्वकार्यकर्तृत्वं स्यात्। ततः क्रमशः संयुक्तानामेवाभिसर्पणम्। सेतुसमीपस्थोऽवयवः प्रथममभिसर्पति तदनु तत्समीपस्थस्ततस्तत्समीपस्थः इत्यनेन क्रमेण सर्वेऽवयवा अभिसर्पन्ति ते चाभिसर्पन्तो न परस्परभिन्नदेशा अभि-

(१) सेतोः–पा॰ १ पु॰। (२) ततः द्रव्यसंयोग–पा॰ ५ पु॰। पूर्वसंयोगविनाशे-पा॰ १ पु॰।
(३) गमनेन–पा॰ ६। ७ पु॰।

सर्पन्ति किं तु तथाभिसर्पन्ति यथा परस्परसंयुक्ता भवन्तीत्येतदवद्योतना-र्थमुक्तं संयुक्तानामेवाभिसर्पणम् । न पुनरस्यायमर्थोऽप्रच्युतप्राच्यसंयोगानामेवा-भिसर्पणमिति संस्थानान्तरोपलम्भात् । ततः प्राक्तनसंयोगविनाशे पूर्वद्रव्यविनाशे प्रबन्धेनावस्थितैरवयवैः संयुक्तीभावेनावस्थितैरवयवैर्दीर्घं द्रव्यमारभ्यते तत्र च कारणगुणपूर्वप्रक्रमेण द्रवत्वमुत्पद्यते । अवयवद्रवत्वेभ्यो दीर्घतरेऽवयविनि द्रवत्वमुत्पद्यते तत्र च कारणानां संयुक्तानां प्रबन्धेन गमने यदवयविनि कर्मो-त्पद्यते द्रवत्वात् तत्स्यन्दनम् । तत्र तस्मिन् द्रवत्वे उत्पन्ने सति कारणानाम-वयवानां प्रबन्धेन गमने पङ्क्तीभावेना(१)भिन्नदेशतया गमने यदवयविनि द्रव-त्वात् कर्मोत्पद्यते तत्स्यन्दनाख्यम् ॥

संस्कारात् कर्म इष्वादिषूक्तम् । तथा चक्रादि-ष्ववयवानां पार्श्वतः प्रतिनियतदिग्देशसंयोगविभा-गोत्पत्तौ यदवयविनः(२) संस्कारादनियतदिग्देशसं-योगविभागनिमित्तं कर्म तद्भ्रमणमिति(३) । एवमा-दयो गमनविशेषाः ॥

संस्कारात् कर्मेष्वादिषूक्तम् । तथा चक्रादिषु तथाशब्दो यथाशब्द-मपेक्षते यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्(४) । यथा इष्वादिषु संस्कारात् कर्म कथितम् तथा चक्रादिष्वपि भवतीत्यर्थः । एतदेव दर्शयति । अवयवानां पार्श्वतः प्रति-नियतदिग्देशसंयोगविभागोत्पत्तौ यदवयविनः संस्कारादनियतदिग्देशसंयोग-विभागनिमित्तं कर्म तद्भ्रमणम् । पार्श्वतः प्रतिनियता ये दिग्देशास्तैः सहावय-वानां संयोगविभागयोरुत्पत्तौ सत्यां यदवयविनः संस्कारादनियतदिग्देशैः सर्व-तो दिक्कैर्विभागसंयोगनिमित्तं कर्म जायते तद्भ्रमणम् । प्रथमं चक्रावयविनि दण्डसंयोगात् कर्मोत्पद्यते उत्तरोत्तराणि कर्माणि नोदनादभिघातात् कर्मजात् संस्काराच्च भवन्ति । एवं वेगात् दण्डसंयुक्ते चक्रावयवे आद्यं कर्म दण्डसंयोगा-दवयवान्तरेषु च संयुक्तसंयोगात् दण्डसंयुक्तस्यावयवस्योत्तरोत्तरकर्माणि संस्का-रान्नोदनाच्च अपरेषां संस्कारात् संयुक्तसंयोगाच्च दण्डविगमे तु चक्रे तदवयवेषु च संस्कारादेव केवलात् । उपसंहरति । एवमादयो गमनविशेषा इति ॥

---

(१) संयुक्तीभावेना—पा॰ ३ पु॰ ।
(२) तदवयविनि—पा॰ ७ पु॰ ।
(३) तद्भ्रमणाख्यमिति—पा॰ ५ । ६ पु॰ ।
(४) नित्यमभिसम्बन्धात्—पा॰ २ पु॰ ।

प्राणाख्ये तु वायौ कर्म आत्मवायुसंयोगादिच्छाद्वेषपूर्वकप्रयत्नापेक्षाज्जाग्रत इच्छानुविधानदर्शनात् सुप्तस्य तु जीवनपूर्वकप्रयत्नापेक्षात् । आकाशकालदिगात्मनां सत्यपि द्रव्यभावे(१) निष्क्रियत्वं सामान्यादिवदमूर्तत्वात् । मूर्तिरसर्वगतद्रव्यपरिमाणम् तदनुविधायिनी च क्रिया सा चाकाशादिषु नास्ति तस्मान्न तेषां क्रियासम्बन्धोऽस्तीति ॥

प्राणाख्ये वायौ कर्म आत्मवायुसंयोगादिच्छाद्वेषपूर्वकप्रयत्नापेक्षाद्भवतीति। कथमिदं ज्ञातमत आह। इच्छानुविधानदर्शनात् रेचकपूरकादिप्रयोगेष्विच्छानुविधायिनी प्राणक्रियोपलभ्यते नासारन्ध्रप्रविष्टे रजसि तन्निरासार्थं प्राणक्रिया द्वेषादपि भवति अतः प्रयत्नपूर्विकेत्यवगम्यते। सुप्तस्य जीवनपूर्वकप्रयत्नापेक्षादात्मवायुसंयोगात् सुप्तस्य प्राणक्रिया प्रयत्नकार्या प्राणक्रियात्वात् जाग्रतः प्राणक्रियावत्। स चेच्छाद्वेषपूर्वको न भवति सुप्तस्येच्छाद्वेषयोरभावात् तस्माज्जीवनपूर्वक एव निश्चीयते प्राणधारणस्य तत्पूर्वकत्वात्। चतुर्षु महाभूतेष्विवाकाशादिषु कस्मात् क्रियोत्पत्तिर्न चिन्तितेत्याह। आकाशकालदिगात्मनामिति। क्रियात्वं मूर्तत्वेन व्याप्तं मूर्तत्वं चाकाशादिषु नास्ति अतः क्रियावत्त्वमपि न विद्यते इत्यर्थः। एतदेव विवृणोति। मूर्तिरित्यादिना। तद्व्यक्तम् ॥

सविग्रहे मनसीन्द्रियान्तरसम्बन्धार्थं जाग्रतः कर्म आत्ममनःसंयोगादिच्छाद्वेषपूर्वकप्रयत्नापेक्षात् अन्वभिप्रायमिन्द्रियान्तरेण विषयान्तरोपलब्धिदर्शनात्। सुप्तस्य प्रबोधकाले जीवनपूर्वकप्रयत्नापेक्षात्। अपसर्पणकर्मोपसर्पणकर्म चात्ममनःसंयोगाददृष्टापेक्षात्(२)। कथम् यदा जीवनसहकारिणोर्धर्माधर्मयोरुपभोगात् प्रक्षयोऽन्योन्याभिभवो वा(३) तदा जीवनस-

(१) द्रव्यत्वे-पा॰ ७ पु॰। (२) इच्छापेक्षात्-पा॰ ७ पु॰।
(३) भवति-इत्यधिकं ५ पु॰।

हाययोर्वैकल्यात्(१) तत्पूर्वकप्रयत्नवैकल्यात् प्राणनिरोधे(२) सत्यन्याभ्यां लब्धवृत्तिभ्यां(३) धर्माधर्माभ्यामात्ममनःसंयोगसहायाभ्यां मृतशरीराद्विभागकारणमपसर्पणकर्मोत्पद्यते। ततः शरीराद्बहिरपगतं ताभ्यामेव धर्माधर्माभ्यां समुत्पन्नेनातिवाहिकशरीरेण सम्बध्यते तत्सङ्क्रान्तं च स्वर्गं नरकं वा गत्वा आशयानुरूपेण शरीरेण सम्बद्ध्यते(४) तत्संयोगार्थं कर्मापसर्पणमिति(५)। योगिनां च बहिरुद्रेचितस्य मनसोऽभिप्रेतदेशगमनं प्रत्यागमनं च। तथा सर्गकाले प्रत्यग्रेण शरीरेण सम्बन्धार्थं कर्मादृष्टकारितम्। एवमन्यदपि महाभूतेषु यत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनुपलभ्यमानकारणमुपकारापकारसमर्थं च भवति तदप्यदृष्टकारितम्। यथा सर्गादावणुकर्म अग्निवाय्वोरूर्ध्वतिर्यग्गमने महाभूतानां प्रक्षोभणम्। अभिषिक्तानां मणीनां(६) तस्करं प्रति गमनम्। अयसोऽयस्कान्ताभिसर्पणं चेति॥

इति प्रशस्तपादभाष्ये कर्मपदार्थः(७) समाप्तः॥

मनसि कर्मकारणमाह। सविग्रह इति। जाग्रतः पुरुषस्य सविग्रहे मनसि सशरीरे मनसीन्द्रियान्तरसम्बन्धार्थं कर्म आत्ममनःसंयोगादिच्छाद्वेषपूर्वकप्रयत्नापेक्षाद्भवति इच्छाद्वेषपूर्वकः प्रयत्नो जाग्रतो मनसि क्रियाहेतुरिति। कथमेतदवगतं तत्राह। अन्वभिप्रायमिन्द्रियान्तरेण विषयोपलब्धिदर्शनात् जागरावस्थायामभिप्रायानतिक्रमेणेन्द्रियान्तरेण चक्षुरादिना विषयोपलब्धिर्दृश्यते। यदा रूपं जिघृक्षते(८) पुरुषस्तदा रूपं पश्यति यदा रसं जिघृक्षते तदा रसं

(१) जीवनसहकारिवैकल्ये-पा० १ पु०। जीवनसहायवैकल्ये-पा० ६। ७ पु०।
(२) प्राणवायोर्निरोधे-पा० ५ पु०।
(३) लब्धवृत्तिभ्यां-पा० ५ पु०।
(४) संयुज्यते-पा० १ पु०।
(५) उपसर्पणाख्यम्-पा० १ पु०।
(६) अधिवासितमणीनां-पा० क्वचित्।
(७) इति प्रशस्तपादाचार्यविरचिते वैशेषिकभाष्ये कर्मपदार्थः-पा० ७ पु०।
(८) जिघृक्षति-पा० ३ पु०।

रसयति न चान्तःकरणसम्बन्धमन्तरेण बाह्येन्द्रियस्य विषयग्राहकत्वमस्ति तस्मादिच्छाद्वेषपूर्वकात् प्रयत्नान्मनसि क्रिया भूतेति गम्यते। सुप्तस्येति। सुप्तस्य पुरुषस्येन्द्रियान्तरसम्बन्धार्थं प्रबोधकाले मनसि क्रिया जीवनपूर्वकप्रयत्नापेक्षा-दात्ममनसोः संयोगात्। अपसर्पणेति। एतदपि कथमित्यादिना प्रश्नपूर्वकं कथयति। विशिष्टात्ममनःसंयोगो जीवनम् तस्य स्वकार्यकरणे धर्माधर्मौ सह-कारिणौ यदा तयोरुपभोगात् प्रक्षये विनाशोऽन्योन्याभिभवो वा परस्परप्रतिब-न्धात् स्वकार्याकरणं वा ततो जीवनसहाययोः धर्माधर्मयोर्वैकल्ये ऽभावे सति तत्पूर्वकप्रयत्नवैकल्यात् जीवनपूर्वकस्य प्रयत्नस्य वैकल्यादभावात् प्राणवा-योर्निरोधे सति पतिते ऽस्मिन् शरीरे याभ्यां धर्माधर्माभ्यां देहान्तरे फलं भोजयितव्यं तौ लब्धवृत्तिकौ भूतावैहिकशरीरोपभोग्यधर्माधर्मप्रतिबद्धत्वाद् देहान्तरभोग्याभ्यां धर्माधर्माभ्यां कार्यं न कृतम् यदा त्वैहिकशरीरोपभोग्यौ धर्माधर्मौ प्रक्षीणौ तदा देहान्तरोपभोग्यधर्माधर्मयोर्वृत्तिलाभः प्रतिबन्धाभा-वाज्जातः ताभ्यां लब्धवृत्तिभ्यामैहिकदेहोपभोग्यात् कर्मणोऽन्याभ्यामात्मम-नःसंयोगसहायाभ्यां मृतशरीरान्मनसो विभागकारणमपसर्पणकर्मोत्पद्यते। अपसर्पणकर्मोत्पत्तावात्ममनःसंयोगोऽसमवायिकारणम् मनः समवायिकारणम् लब्धवृत्तौ धर्माधर्मौ निमित्तकारणम्। ततस्तदनन्तरं तन्मनो मृतशरीराद्बहि-र्निर्गतं ताभ्यामेव लब्धवृत्तिभ्यां धर्माधर्माभ्यां सकाशादुत्पन्नेनातिवाहिकशरी-रेण सम्बध्यते तत्संक्रान्तं तदातिवाहिकशरीरसंक्रान्तं मनः स्वर्गं नरकं वा गच्छति तत्र गत्वा आशयानुरूपेण कर्मानुरूपेण शरीरेण सम्बध्यते। स्वर्गे नरके वा यदुपजातं शरीरं तत्र तावन्मनःसम्बन्धेन भवितव्यम् अन्यथा तस्मिन् देशे भोगासम्भवात्। न चात्मवदगत्वैव मनसो देहान्तरसम्बन्धोऽस्ति अव्याप-कत्वात्। गमनं च तस्यैतावद्दूरं केवलस्य न सम्भवति महाप्रलयानन्तराव-स्थाव्यतिरेकेणाशरीरस्य मनसः कर्माभावात्। तस्मान्मृतशरीरप्रत्यासन्नमदृ-ष्टवशादुपजातक्रियैरणुभिर्द्व्यणुकादिप्रक्रमेणारब्धमतिसूक्ष्ममनुपलब्धियोग्यं श-रीरं परिकल्प्यते। तच्च मृतशरीरमतिक्रम्य मनसः स्वर्गनरकादिदेशातिवा-हनधर्मकत्वादातिवाहिकमित्युच्यते। मरणजन्मनोरन्तराले मनसः कर्म शरीरोपगृहीतस्यैवोपपद्यते महाप्रलयानन्तरावस्थाभाविमनःकर्मव्यतिरिक्तत्वे सति मनःकर्मत्वात् दृश्यमानशरीरवृत्तिमनःकर्मवत्। आगमश्चात्र संवादको

दृश्यते इति । तत्संयोगार्थं च कर्मोपसर्पणमिति । तेन स्वर्गे नरके वा प्रत्यग्रजातेन शरीरेण मनःसंयोगार्थं कर्मोपसर्पणमिति । योगिनां च वहिरुद्रेचितस्य वहिर्निःसारितस्य मनसोऽभिप्रेतदेशगमनं प्रत्यागमनं च । तथा सर्गकाले प्रत्यग्रेण शरीरेण सम्बन्धार्थं मनःकर्मादृष्टकारितम् । न केवलमेतावत् सर्वमन्यदपि महाभूतेषु यत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनुपलभ्यमानकारणमुपकारापकारसमर्थं तदप्यदृष्टकारितम् । यथा सर्गादावणुकर्म अग्निवाय्वोर्यथासंख्यमूर्ध्वतिर्यग्गमने महाभूतानां भूगोलकादीनां च प्रक्षोभणं चलनम् । परीक्षाकालेऽभिषिक्तानां मणीनां तस्करं प्रति गमनम् । अयसोऽयस्कान्ताभिसर्पणं च सर्वमेतददृष्टकारितमिति ॥

हिताहितफलोपायप्राप्तित्यागनिबन्धनम् ।
कर्मेति परमं तत्त्वं यत्नतः क्रियतां हृदि ॥

इति भट्टश्रीश्रीधरकृतायां पदार्थप्रवेशन्यायकन्दलीटीकायां कर्मपदार्थः समाप्तः ॥

अथ सामान्यपदार्थनिरूपणम् ।

सामान्यं द्विविधम् परमपरं च । स्वविषयसर्वगतमभिन्नात्मकमनेकवृत्ति(१)एकद्विबहुष्वात्मस्वरूपानुगमप्रत्ययकारि(२) स्वरूपाभेदेनाधारेषु प्रबन्धेन वर्तमानमनुवृत्तिप्रत्यय(३)कारणम् । कथम् प्रतिपिण्डं सामान्यापेक्षं प्रबन्धेन ज्ञानोत्पत्तावभ्यासप्रत्ययजनिताच्च संस्कारादतीतज्ञानप्रबन्धप्रत्यवेक्षणाद् यदनुगत(४)मस्ति तत्सामान्यमिति । तत्र सत्तासान्यं परमनुवृत्तिप्रत्ययकारणमेव । यथा परस्परविशिष्टेषु चर्मवस्त्रकम्बलादिष्वेकस्मा(५)नीलद्रव्या(६)भिसम्बन्धात् नीलं नीलमिति प्रत्ययानुवृत्तिः तथा परस्परविशिष्टेषु

---

(१) सर्वगतमभेदात्मकमनेकवृत्ति-पा· ६ पु· । (२) अनुवृत्तिप्रत्ययकारणं-पा· ५ पु· ।
(३) अनुवृत्तिबुद्धिकारणं पा· ५ पु· । (४) यत् सदनुगतमस्ति-पा· १ पु· ।
(५) कम्बलादिष्वन्यस्मात्-पा· ५ पु· । (६) नीलद्रव्या-पा· ६ पु· ।

द्रव्यगुणकर्मस्वविशिष्टा सत्सदिति प्रत्ययानुवृत्तिः सा चार्थान्तराद्भवितु(१)मर्हतीति यत्तदर्थान्तरं सा सत्तेति सिद्धा। सत्तानुसम्बन्धात् सत्सदिति प्रत्ययानुवृत्तिः तस्मात् सा(२) सामान्यमेव। अपरं द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादि अनुवृत्तिव्यावृत्ति(३)हेतुत्वात् सामान्यं विशेषश्च भवति। तत्र द्रव्यत्वं परस्परविशिष्टेषु पृथिव्यादिष्वनुवृत्तिहेतुत्वात्(४) सामान्यम् गुणकर्मभ्यो व्यावृत्तिहेतुत्वात्(५) विशेषः। तथा गुणत्वं परस्परविशिष्टेषु रूपादिष्वनुवृत्तिहेतुत्वात् सामान्यम् द्रव्यकर्मभ्यो व्यावृत्तिहेतुत्वात्(६)विशेषः। तथा कर्मत्वं परस्परविशिष्टेषूत्क्षेपणादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात् सामान्यं द्रव्यगुणेभ्यो व्यावृत्तिहेतुत्वाद्विशेषः(७) एवं पृथिवीत्वरूपत्वोत्क्षेपणत्वगोत्वघटत्वपटत्वादीनामपि प्राण्यप्राणिगतानामनुवृत्तिव्यावृत्तिहेतुत्वात्(८) सामान्यविशेषभावः सिद्धः। एतानि तु द्रव्यत्वादीनि प्रभूतविषयत्वात् प्राधान्येन सामान्यानि स्वाश्रयविशेषकत्वाद्भक्त्या विशेषाख्यानीति॥

जयन्ति जगदुत्पत्तिस्थितिसंहृतिहेतवः।
विश्वस्य परमात्मानो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः॥

सामान्यं व्याचष्टे। द्विविधं सामान्यं परमपरं चेति। कृतव्याख्यानमेतदुद्देशावसरे। सर्वसर्वगतं सामान्यमिति केचित् तन्निषेधार्थमाह।

---

(१) सा चार्थान्तरसम्बन्धाद्भवितु–पा॰ ५ पु॰। (२) सत्ता–पा॰ ५ पु॰।
(३) अनुवृत्तिव्यावृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात्-पा॰६पु॰। (४) अनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात्–पा॰ ५ पु॰।
(५) व्यावृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात्–पा॰ ५ पु॰। (६) व्यावृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात्–पा॰ ५ पु॰।
(७) तथा कर्मत्वं परस्परविशिष्टेषूत्क्षेपणादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात् सामान्यं द्रव्यगुणेभ्यो व्यावृत्तिहेतुत्वाद्विशेषः–इति नास्ति १ पु॰।
(८) अनुवृत्तिव्यावृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात्–पा॰ ५ पु॰।

स्वविषयसर्वगतमिति। यत्सामान्यं यत्र पिण्डे प्रतीयते स तस्य स्वो विषयः तत्र सर्वस्मिन् गतं समवेतं सर्वत्र तत्प्रत्ययात् । सर्वसर्वगतत्वाभावे त्वनुपलब्धिरेव प्रमाणम् । अभिन्नात्मक(¹)मभिन्नस्वभावम् । येन स्वभावेनैकत्र पिण्डे वर्तते सामान्यं तेनैव स्वभावेन पिण्डान्तरेऽपि वर्तते तत्प्रत्ययाविशेषादित्यर्थः । अनेकेषु पिण्डेषु वृत्तिर्यस्य तदनेकवृत्ति अभिन्नस्वभावमनेकत्र वर्तते इति च प्रतीतिसामर्थ्यात् समर्थनीयम् । नहि प्रमाणावगतेऽर्थे काचिदनुपपत्तिर्नाम द्वित्वादिकमप्यभिन्नस्वभावमनेकत्र वर्तते तस्मात् सामान्यस्य विशेषो न लभ्यते तत्राह । एकद्विबहुष्विति। सामान्यमेकस्मिन् पिण्डे द्वयोः पिण्डयोर्बहुषु वा पिण्डेष्वात्मस्वरूपानुगमप्रत्ययं करोति एकस्य पिण्डस्य द्वयोर्बहूनां वोपलम्भे सति गौरितिप्रत्ययस्य भावाद् द्वित्वादिकं त्वेवं न भवतीति विशेषः । अनेकवृत्तित्वे सति यदेकद्विबहुष्वात्मस्वरूपानुगमप्रत्ययकारणं तत् सामान्यमिति लक्षणार्थः । एतदेव विवृणोति । स्वरूपाभेदेनेति । एकस्मिन् पिण्डे यत् स्वरूपं तत्पिण्डान्तरेऽपि तस्मादभेदेनाधारेषु प्रबन्धेनानुपरमेण पूर्वपूर्वपिण्डापरित्यागेन वर्तमानं सदनुवृत्तिप्रत्ययकारणं स्वरूपानुगमप्रतीतिकारणं सामान्यम् । कथमिति परस्य प्रश्नः । कथमनेकेषु पिण्डेषु सामान्यस्य वृत्तिरवगम्यते इत्यर्थः । उत्तरमाह । प्रतिपिण्डमिति । पिण्डं पिण्डं प्रति सामान्यापेक्षं यथा भवति तथा ज्ञानोत्पत्तौ सत्यां योऽभ्यासप्रत्ययस्तेन यः संस्कारो जनितः तस्मादतीतस्य ज्ञानप्रबन्धस्य ज्ञानप्रवाहस्य प्रत्यवेक्षणात् स्मरणाद् यदनुगतमस्ति तत्सामान्यम् । किमुक्तं स्यात् एकस्मिन् पिण्डे सामान्यमुपलभ्य पिण्डान्तरे तस्य प्रत्यभिज्ञानादेकस्यानेकवृत्तित्वमवगम्यते । अत एव तत्र बाधकहेतवः प्रत्यक्षविरोधादपास्यन्ते । यत्पूर्वमुक्तं परमपरं च द्विविधं सामान्यमिति तदिदानीं विविच्य कथयति । तत्र परं सत्तासामान्यमनुवृत्तिप्रत्ययकारणमेव । यद्यपि प्रत्यक्षेण प्रतीयते सत्ता तथापि विप्रतिपन्नं प्रत्यनुमानमाह । यथा परस्परविशिष्टेष्विति । तद्युक्तम् । द्रव्यादिषु सत्सदितिप्रत्ययानुवृत्तिः व्यतिरिक्तप्रत्ययनिबन्धना भिन्नेषु प्रत्ययानुवृत्तित्वात् चर्मवस्त्रादिषु (²) नीलप्रत्ययानुवृत्तिवत् । यस्मात् सत्ता त्रिषु द्रव्यादिषु प्रत्ययानुवृत्तिं करोति न व्यावृत्तिं तस्मात् सामान्यमेव न विशेष इत्युपसंहा-

(१) अभेदात्मक-पा· ३ पु· । (२) चर्मवदस्त्रादिषु-पा· २ । ४ पु· ।

रार्थः । अपरं द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादि अनुवृत्तिव्यावृत्तिहेतुत्वात् सामान्यं विशेषश्च भवति । द्रव्यत्वं द्रव्येष्वनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात् सामान्यम् गुणकर्मभ्यो व्यावृत्तिहेतुत्वाद्विशेषः । गुणत्वं गुणेष्वनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात् सामान्यम् द्रव्यकर्मभ्यो व्यावृत्तिप्रत्ययहेतुत्वाद्विशेषः । तथा कर्मत्वं परस्परविशिष्टेषूत्क्षेपणादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात् सामान्यं द्रव्यगुणेभ्यो व्यावृत्तिहेतुत्वाद्विशेषः । द्रव्यत्वादिवत्पृथिवीत्वादीनामप्यनुवृत्तिव्यावृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात् सामान्यविशेषभावोऽस्तीत्याह । एवमिति । प्राणिगतानि सामान्यानि गोत्वाश्वत्वादीनि अप्राणिगतानि घटत्वपटत्वादीनि । किं द्रव्यत्वादीनां सामान्यस्वरूपं (१) वास्तवं किं वा विशेषस्वरूपता आहोस्विदुभयस्वरूपता अत्राह । एतानीति । समानानां भावः सामान्यमिति सामान्यलक्षणं द्रव्यत्वादिषु विद्यते स्वाश्रयं सर्वतो विशिनष्टीति विशेष इति तु लक्षणं नास्ति । अत एतानि मुख्यया वृत्त्या सामान्यान्येव न विशेषाः विशेषसञ्ज्ञां तूपचारेण लभन्ते । विशेषो हि स्वाश्रयं सर्वतो विशिनष्टि द्रव्यत्वादिकमपि विजातीयेभ्यः स्वाश्रयस्य विशेषण(२)मित्येतावता साधर्म्येणोपचारप्रवृत्तिः ॥

लक्षणभेदादेषां द्रव्यगुणकर्मभ्यः पदार्थान्तरत्वं सिद्धम् । अत एव च नित्यत्वम् । द्रव्यादिषु वृत्तिनियमात् प्रत्ययभेदाच्च परस्परतश्चान्यत्वम्(३) । प्रत्येकं स्वाश्रयेषु लक्षणाविशेषाद्विशेषलक्षणाभावाच्चैकत्वम् । यद्यप्यपरिच्छिन्नदेशानि सामान्यानि भवन्ति तथाप्युपलक्षणनियमात् कारणसामग्रीनियमाच्च स्वविषयसर्वगतानि । अन्तराले च संयोगसमवायवृत्त्यभावादव्यपदेश्यानीति ॥

इति प्रशस्तपादभाष्ये(४) सामान्यपदार्थः समाप्तः ॥

---

(१) सामान्यरूपं–पा० १ पु० ।
(२) विशेषकं–पा० ३ पु० ।
(३) परस्परश्चान्यत्वं–पा० ५ पु० ।
(४) इति प्रशस्तपादाचार्यविरचिते वैशेषिकभाष्ये–पा० ७ पु० ।

द्रव्यत्वादीनि द्रव्यादिव्यतिरिक्तानि न भवन्ति अतस्तेषां पृथक्कार्यनिरूपणमन्याय्यमित्यचाह । लक्षणभेदादिति । अनुगताकारबुद्धिवेद्यानि द्रव्यत्वादीनि व्यावृत्तिबुद्धिवेद्याश्च द्रव्यादिव्यक्तयः तस्मादेषां द्रव्यत्वादीनां लक्षणभेदात् प्रतीतिभेदाद् द्रव्यगुणकर्मभ्यः पदार्थान्तरत्वम् । अत एव च नित्यत्वम् । यत एव सामान्यस्य द्रव्यादिभ्यो भेदः अत एव नित्यत्वम् द्रव्याद्यभेदे सामान्यस्य द्रव्यादिविनाशे विनाशस्तदुत्पादे चोत्पादः स्यात् भेदे तु नायं विधिरवतिष्ठते इति ॥

अचैके वदन्ति(१) भिन्नेष्वनुगता बुद्धिः सामान्यं व्यवस्थापयति सा च प्रतिपिण्डं दण्डपुरुषाविव न स्वातन्त्र्येण(२) सामान्यविशेषलक्षणे द्वे वस्तुनी प्रतिभासयति नापि तयोर्विशेषणविशेष्यभावं गोत्वी गोत्ववानित्येवमनुदयात् । किं तु तादात्म्यग्राहिणी प्रतीतिरियम् गौरयमित्येकात्मतापरामर्शात् उभयोरन्योन्यप्रहाणेन स्वरूपान्तराभावाच्च अनुवृत्तता हि गोत्वस्येव सामान्यान्तरस्यापि स्वरूपं व्यावृत्ततापि गोव्यक्तेर्व्यक्त्यन्तराणामपि(३) स्वभावः सामान्यान्तरव्यावृत्तं तु गोत्वस्य स्वरूपम् व्यक्त्यन्तरव्यावृत्तिश्च गोव्यक्तेः स्वभावः परस्परात्मतामन्तरेणान्यो(४) न शक्यते निर्देष्टुम् । न च तस्य स एव स्वभावः स एव च सम्बन्धीत्युपपद्यते निःस्वभावस्य सम्बन्ध्याभावात् तस्माज्जातिव्यक्त्योः परस्परात्मतैव तत्त्वम् । एवं सति भेदाभेदवादोऽपि सिद्ध्यति । यथा हि शावलेयो(५) गौरित्येवं प्रतीयते तथा बाहुलेयोऽपि । न चास्ति कस्यचिद्बाधः शावलेय एव गौर्न बाहुलेय इति किं तु सर्वेषामेकमतित्वमेव स गौरयमपि गौरिति । तच प्रतीतिबलेन शावलेयात्मकस्य गोत्वस्य बाहुलेयात्मकत्वे सिद्धे शावलेयाद्भेदोऽपि सिद्ध्यति । अयमेव हि सामान्यस्य पूर्वपिण्डाद्भेदो यत्पिण्डान्तरात्मकत्वम् । इदमेव च सामान्यरूपत्वं यदुभयात्मकत्वम् । भेदाभेदावेकस्य विरुद्धाविति चेत् न युक्तिज्ञस्य भवतः साम्प्रतमेतदभिधातुम् । तद्विरुद्धं यच बुद्धिर्विपर्येति यत्तु सर्वदा प्रमाणेन तथैव प्रतीयते तच विरोधाभिधानमेव विरुद्धम् । अन्यचैवं

(१) अत्र वदन्ति-पा॰ २ पु॰ । (२) स्वतन्त्रे-पा॰ ३ पु॰
(३) गोव्यक्तिरिव व्यक्त्यन्तराणामपि-पा॰ ३ पु॰ । (४) आत्मतामन्तरेणान्योन्यं-पा॰ ३ पु॰ ।
(५) सावलेयो-पा॰ ३ पु॰ । एवमग्रेऽपि ।

न दृष्टमिति चेत् किं वै प्रत्यक्षमपि अनुमानमिव दूरमनुसरति हतं तर्हीदमनवस्थया। अथेदं स्वसामर्थ्यात् प्रवर्तते(१) तदा यथा यद्वस्तु यद्दर्शयति तथैव तत् न त्वेतदन्यथादर्शनेन प्रत्याख्यानमर्हति सर्वभावप्रत्याख्यानप्रसङ्गात्। तस्मात् सामान्यं व्यक्त्युत्पादविनाशयोरुत्पादविनाशवत्त्वाद्व्यक्त्यन्तरावस्थाने चावस्थाना(२)न्नित्यमनित्यं च न पुनर्नित्यमेव। एवं प्राप्ते ऽभिधीयते। किं जातिव्यक्त्योरविलक्षणमाकारं गृह्णाति तत्प्रतीतिः उत तयोरभेदं गृह्णाति आहोस्वित् परस्परविलक्षणावाकारौ। आद्ये कल्पे तावदेकमेव वस्तु स्यात् नोभयोरेकात्मकत्वमविलक्षणाकारबुद्धिवेद्यत्वस्याभेदलक्षणत्वात्। द्वितीये तु कल्पे व्याहतिरेव। विलक्षणाकारसंवित्तिरेव हि भेदसंवित्तिस्तस्याः सम्भवे सति तयोरभेदप्रतिपत्तिरेव नास्ति कथं भिन्नयोरभेदो व्यवस्थाप्यते कथं तर्हि तादात्म्यप्रतीतिः न कथञ्चिदिति वदामः। यदि तावदेक आकारोऽनुभूयते एकस्यैव वस्तुनः प्रतीतिरियं नोभयोः। अथ द्वावाकारावनुभूयेते तदास्याः प्रतीतेरसम्भव एव। यत्पुनर्गौरित्ययमविभागेन संवेदनं तत्समवायसामर्थ्यात् संयोगे हि द्वयोः संसर्गावभासः समवायस्य पुनरेष महिमा यदव सम्बन्धिनावयःपिण्डवह्निवत् पिण्डीभूतावेव प्रतीयेते जातिरेव न च व्यक्तेः स्वरूपम् तेन सत्यपि भेदे बदरादिवत् कुण्डस्य जातितो व्यक्तेः स्वरूपं पृथङ्न निष्कृष्यते परस्परपरिहारेण तूपलम्भोस्त्येव दूरे गोत्वाग्रहणे ऽपि पिण्डस्य ग्रहणात् पूर्वपिण्डाग्रहणेऽपि पिण्डान्तरे गोत्वग्रहणात् तस्माद्व्यक्तेरत्यन्तं भिन्नमेव सामान्यमिति तार्किकाणां प्रक्रिया॥

द्रव्यादिषु वृत्तिनियमात् प्रत्ययभेदाच्च परस्परतश्चान्यत्वम्। द्रव्यत्वादयः प्रत्येकं द्रव्यादिष्वेव नियताः प्रत्ययभेदश्चैतेषु दृश्यते तस्माद्द्रव्यादिषु वृत्तिनियमात् प्रत्ययभेदाच्च द्रव्यत्वादीनां परस्परतो भेदः। अभेदात्मकं सामान्यमिति पूर्वं प्रतिज्ञामात्रेणोक्तं तदिदानीं प्रमाणसिद्धं करोति। प्रत्येकं स्वाश्रयेष्विति। लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणमनुगताकारज्ञानम्। तस्य प्रत्येकं प्रतिपिण्डमविशेषाद्विलक्षणस्याभावाद्विशेषे भेदे लक्षणस्य प्रमाणस्याभावाच्च सामान्यस्य स्वाश्रयेष्वेकत्वमभिन्नस्वभावमित्यर्थः। स्वविषये सर्वत्र सामान्यं समवैति नान्यत्रेति यत्पूर्वमुक्तं तस्य कारणमाह। यद्यपीति। यद्यपि सामा-

(१) प्रतीयते-पा॰ ३ पु॰। (२) व्यवस्थानात्-पा॰ १ पु॰।

न्यानि यत्र तत्रोपजायमानेन पिण्डेन सम्बन्धादपरिच्छिन्नदेशान्यनियतदेशानि तथाप्युपलक्षणस्याभिव्यञ्जकस्यावयवसंस्थानविशेषस्य नियमान्नियतत्वात् पिण्डोत्पादककारणसामग्रीनियमाच्च स्वविषये सर्वत्र समवयन्ति नान्यत्रेति । एतदुक्तम्भवति । सास्नादिसंस्थानविशेषो गोत्वस्य व्यञ्जकः केसरादिसंस्थानविशेषोऽश्वत्वस्य विशिष्टग्रीवादिसंस्थानविशेषो घटत्वस्य प्रतीतिनियमात् । एते च संस्थानविशेषा न सर्वेषु पिण्डेषु साधारणा अपि तु प्रतिनियतेषु भवन्ति । तत्र यद्यपि सर्वं सामान्यं सर्वत्रोपजायमानेन स्वविषयेणैव पिण्डान्तरेणापि सम्बद्धुं क्षमते तथापि यस्याभिव्यञ्जकं यत्र पिण्डे सम्भवति तस्य तत्रैव समवायो नान्यत्र । एवं सामग्र्या नियमादपि सामान्यसम्बन्धनियमः । एष हि तन्त्वादीनां कारणानां स्वभावो यदेतैरुत्पद्यमाने द्रव्ये पटत्वमेव समवैति नान्यत् एष हि मृत्पिण्डादीनां महिमा यत्तैः क्रियमाणे द्रव्ये घटत्वमेव समवैति नान्यत् न तावत् सामान्यमन्यतो गत्वान्यत्र(१) सम्बध्यते निष्क्रियत्वात् । तत्रापि यदि पूर्वं नासीत् तत्रोपजायमानेन पिण्डेनास्य सम्बन्धो न स्यात् दृश्यते च सर्वत्रोपजायमानेन पिण्डेन सम्बन्धः तस्मात् सर्वं सर्वत्रास्तीति कस्य चिन्मतं तन्निराकुर्वन्नाह । अन्तराले संयोगसमवायवृत्त्यभावा(२)दव्यपदेश्यानीति । अन्तरालमिति आकाशं वा दिग्द्रव्यं वा स्तिमितवेगमूर्तद्रव्याभावो(३) वा तेषु गोत्वादिसामान्यानां न संयोगो नापि समवायः । न चासम्बद्धानामेव तेषामवस्थाने प्रमाणमस्ति अतोन्तराले न सामान्यानि व्यपदिश्यन्ते न सन्तीत्यर्थः । कथं तर्हि तत्रोपजायमानेन पिण्डेन सम्बध्यन्ते कारणसामर्थ्यात् । संयोगो ह्यन्यतः समागतस्य भवति तत्रैवावस्थितस्य वा भवति तस्माद्विलक्षणस्तु समवायो यत्र यत्रैव पिण्डोत्पत्तौ कारणानि व्याप्रियन्ते तत्र तत्रैव कारणानां सामर्थ्यात् पिण्डेऽन्यतोनागतस्य तत्रास्थितस्यापि सामान्यस्य भवति वस्तुशक्तेरपर्यनुयोज्यत्वात् ॥

अत्राहुः सौगताः । प्रतीयमानेषु भेदेषु मणिसूत्रवदेकस्याकारस्यानुपलम्भात् सामान्यं नास्त्येवेति । तदयुक्तम् । अनेकासु गोव्यक्तिष्वनुभूयमानास्वश्वादिव्यक्तिविलक्षणतया सामान्याकारप्रतीतिसम्भवात् । यदि शाब-

(१) अन्यतः समागत्य सम्बध्यते–पा· ३ पु· । (२) समवायाभावा–पा· १ पु· ।
(३) स्तिमितवायुर्वा मूर्तद्रव्याभावो–पा· ३ पु· ।

लेयादिषु परस्परभिन्नेष्वेकमनुवृत्तं न किञ्चिदस्ति यथा गवाश्वव्यक्तयः परस्परविलक्षणाः संवेद्यन्ते तथा गो व्यक्तयोऽपि संवेद्याः स्युः(१) यथा वा गोव्यक्तयः सरूपाः प्रतीयन्ते तथा गवाश्वव्यक्तयोपि प्रतीयेरन् विशेषाभावात्। नियमेन तु गोव्यक्तयः प्रतीयमानाः सरूपाः स्ववर्गसाधारणमश्वादिव्यावृत्तं किञ्चिदेकं रूपमाक्षिपति एकार्थक्रियाकारित्वादेकहेतुत्वाच्च। गोव्यक्तीनामेकत्वमिति चेत् नासति सामान्ये व्यक्तीनामिव व्यक्तिहेतूनां व्यक्तिकार्याणामपि परस्परव्यावृत्तानामेकत्वादसम्भवात्। किं च यद्येकहेतुत्वादेकत्वं भिन्नकारण(२)प्रभवाणां व्यक्तीनामेकत्वं न स्यात् दृश्यते चाभिन्नस्वभावानामपि कारणभेदो यथा वह्नेर्दारुनिर्मथनाद्विद्युत आदित्यगभस्तिक्षोभितात् सूर्यकान्तादपि मणेरुत्पत्तिः। एककार्यत्वादेकत्वे च विजातीयानामप्येकत्वापत्तिः दृष्टाहि वाहदोहादिक्रिया गवादिव्यक्तीनामिव महिष्यादिव्यक्तीनामपि या च गौर्न दुह्यते न च वाह्यते स गौर्न स्यात्। अपि च सामान्याभावे कोऽर्थः शब्दसंसर्गविषयः न तावत् स्वलक्षणं तस्य क्षणिकस्य सर्वतो व्यावृत्तस्य सङ्केतविषयत्वाभावात्। नापि विकल्पः शब्दार्थः तस्य क्षणिकत्वादसाधारणत्वाच्च। विकल्पाकारः शब्दार्थ इति चेत् किं विकल्पाकारो विकल्पव्यतिरिक्तः अव्यतिरिक्तो वा यदि भिन्नः स किं सर्वत्र(३)विकल्पसाधारणः किं वा प्रतिविकल्पं भिद्यते साधारणत्वे तावदेतस्य सामान्यादभेदः यदि परं तव ज्ञानधर्मोऽयमस्माकं चार्थधर्म इति वहिर्मुखतया प्रतीयमानत्वादिति कश्चिद्विशेषः। यदि व्यतिरिक्तोयमाकारः प्रतिज्ञानं भिद्यते अथवा ज्ञानादव्यतिरिक्त एव उभयथापि न शब्दसंसर्गयोग्यताज्ञानवदशक्यसङ्केतत्वात् विकल्पः पारम्पर्येण तदुत्पत्तिप्रतिबन्धाद्बाह्यात्मतया स्वाकारमारोप्य विकल्पयति। तत्रायं शब्दसंसर्ग इति चेत् वाह्यत्वेनारोपितो विकल्पाकार एकाधीनस्वभावत्वा(४)द्विकल्पे जायमाने जायमान इव विनश्यति विनश्यन्निव प्रतीयमानः प्रतिविकल्पं भिन्न एवावतिष्ठते। न च भेदानुपातिनिसङ्केतप्रवृत्तिरित्युक्तम्। अत्रोच्यते। यादृशमेको गोविकल्पे बाह्यात्मतया स्वप्रतिभासमारोपयति गोविकल्पान्तरमपि तादृशमेवारोपयति विकल्पाश्च प्रत्येकं स्वाकारमात्रग्राहिणो

---

(१) यथा गवाश्वव्यक्तयः सरूपाः प्रतीयन्ते तथा गवाश्वव्यक्तयोऽपि संवेद्येरन्—पा॰ २ पु॰।
(२) भिन्नाकार—पा॰ १ पु॰।
(३) सर्व—पा॰ २ पु॰।
(४) विकल्पैकाधीनस्वभावत्वा—पा॰ ३ पु॰।

न परस्परारोपितानामाकाराणां भेदग्रहणाय पर्य्याप्नुवन्ति । तस्योभयग्रहणाधीनत्वात् तदग्रहणाच्च विकल्पारोपितानामाकाराणामेकत्वमारोप्य विकल्पानामेको विषय इत्युच्यते तदेव च सामान्यं बहिरारोपितेभ्यो विकल्पाकारेभ्योऽत्यन्तभेदाभावेनाभावरूपम् स्वलक्षणज्ञानतदाकारारोपितैश्चतुर्भिः सहाभिः समस्याद्रूपञ्चमाकार इत्युच्यमानमारोपितबाह्यत्वं शब्दाभिधेयं शब्दसंसर्गविषयः तदध्यवसाय एव स्वलक्षणाध्यवसायः तदात्मतया तस्य समारोपात् अन्यव्यावृत्तिस्वभावं भावाभावसाधारणं चेदं गौरस्ति नास्तीति प्रयोगात् भावात्मकत्वे ह्यस्य गौरस्तीति प्रयोगासम्भवः पुनरुक्तत्वात् नास्तीति च न प्रयुज्यते विरोधात् एवं तस्याभावात्मकत्वे नास्तीति पुनरुक्तं अस्तीति विरुध्यते । यथोक्तम् ।

घटो नास्तीति(१) वक्तव्यं सन्नेव हि यतो घटः ।
नास्तीत्यपि न वक्तव्यं विरोधात् सदसत्वयोः ॥ इति ।

एतस्मादेव च भिन्नानामपि व्यक्तीनामेकतावभासः । इदं हि सर्वेषामेव विकल्पानां विषयोऽस्यैकत्वाद्विकल्पानामप्येकत्वं तेषामेकत्वात् तत्कारणानां प्रतिपिण्डभाविनां निर्विकल्पकानामप्येकत्वं तेषामेकत्वाच्च तत्कारणानां व्यक्तीनामेकत्वावगमः । यथोक्तम् ॥

एकप्रत्यवमर्षस्य हेतुत्वाद्धीरभेदिनी ।
एकधीहेतुभावेन व्यक्तीनामप्यभिन्नता ॥ इति ।

एतदप्ययुक्तम् । विकल्पानुपपत्तेः विकल्पाकाराण भेदाग्रहणादारोपित(२)मैक्यम् सामान्यमाचक्षते भिक्षवः । अत्र ब्रूमः । किमाकाराणां भेदाग्रहणमेवाभेदसमारोपः आहोस्विदभेदग्रहणमभेदारोपः । न तावदाद्यः कल्पः भेदसमारोपितस्यापि प्रसङ्गात् । यथा विकल्पाकाराणां भेदो न गृह्यते तद्वदभेदोऽपि न गृह्यते तत्र भेदाग्रहणादभेदारोपवदभेदाग्रहणाद्भेदारोपस्यापि प्रसक्तावभेदोचितव्यवहारप्रवृत्त्ययोगात् । अभेदग्रहणमभेदारोप इत्यपि न युक्तम् अभावादेको ह्यनेकदर्शी तेषां भेदाभेदौ प्रत्येति नैरात्म्यवादे तु एकोनेकार्थद्रष्टा न कश्चिदस्ति विकल्पानां प्रत्येकं स्वाकारमात्रनियतत्वात् । अस्तु वाऽनेकार्थदर्शी कश्चिदेकस्तथाप्येकं निमित्तमन्तरेण भिन्नेष्वाकारेषु नाभेदग्रह-

(१) घटोऽस्तीति न वक्तव्यं-पा० ३ पु० ।　　(२) भेदाग्रहणमारोपित-पा० ४ पा० ।

णमस्ति भवद्वा गवाश्वमहिषाद्याकारेष्वपि भवेदविशेषात् गवाकारेष्वप्यगो-व्यावृत्तिरेकं निमित्तमस्तीति चेत् के पुनरगावो यद्व्यावृत्त्या गवाकारेष्वेकत्व-मारोप्यते । ये गावो न भवन्ति ते ऽगाव इति चेत् गावः के ते ये ऽगावो न भवन्तीति चेत् गवाश्वस्वरूपे निरूपिते तद्व्यावृतत्वेनागवां स्वरूपं निरूप्यते अगवां स्वरूपे निरूपिते तद्व्यावृत्त्या गवां स्वरूपनिरूपणमित्येकाप्रतिपत्ताविं-तराप्रतिपत्तेरुभयाप्रतिपत्तिः । यथाह तत्रभवान् ।

सिद्धश्च गौरपोह्येत गोनिषेधात्मकश्च सः ।
तत्र गौरेव वक्तव्यो नञा यः प्रतिषिध्यते ॥
गव्यसिद्धे त्वगौर्नास्ति तदभावे तु गौः कुतः ॥ इति ।

अथान्यापोहः शब्दार्थोऽनारोपितबाह्यत्वम् तथाप्युच्यते । कोऽयमपोहो नाम किमगौरपोहो भावोऽभावो वा । यदि भावः स किं गोपिण्डस्वभावोऽथागो-पिण्डात्मकः गोपिण्डात्मकत्वे तावदस्यासाधारणता न चासाधारणात्मके ऽर्थे शब्दप्रवृत्तिरित्युक्तम् । अगोपिण्डात्मकेऽप्ययमेव दोषो दूषणान्तरं चैतदधिकम् । यद्गोशब्दस्य गौरित्ययमर्थो न प्राप्नोति(१) यदि तु पिण्डव्यतिरिक्तमनेकसाधा-रणं वस्तुभूतमपोहतत्त्वमिष्यते शब्दमात्रविषया विप्रतिपत्तिः । अथापोहोऽन्य-व्यावृत्तिरूपत्वादभावस्वभाव इष्यते(२) तदास्य प्रत्य यत्वेन ग्रहणं न स्यात् ज्ञानजनकस्यैव ग्राह्य(३)लक्षणत्वात् अभावस्य च समस्तार्थक्रियाविरहलक्षण-त्वात् । न च प्रत्यक्षागृहीतेऽर्थे सङ्केतग्रहणमस्तीत्यभावे शब्दस्याप्रवृत्तिरेव न च तस्मिन् प्रतीयमाने श्रोतुरर्थविषया प्रवृत्तिः स्यात् भावाभावयोर-न्यत्वादसम्बन्धाच्च । स्वलक्षणात्मकत्वेनाभावप्रतीतावविवेकेन स्वलक्षणे प्रवृत्तिरिति चेत्(४) दृश्यविकल्प्यावर्थावेकीकृत्यातत्सन्निवेशिभ्यो भ्रान्त्या प्रतिपत्तिः(५) प्रतिपत्तॄणामिति । तदयुक्तम् । अप्रतीते तदात्मकतया अभावसमारोपानुपपत्तेः । न च श्रोतुस्तदानीमर्थप्रतिपत्तिरस्ति शब्दस्यात-द्विषयत्वात् प्रमाणान्तरस्याभावात् । अस्ति च शब्दादर्थे प्रवृत्ति(६)स्तस्मा-न्नाभावोऽपि शब्दार्थः । न चान्यदेकं निमित्तं किञ्चिदस्ति सर्वमिदमर्थजातं

(१) अगौरित्ययमर्थः प्राप्नोति–पा० ३ पु० ।
(२) अभाव इष्यते–पा० १ पु० ।
(३) ज्ञान–पा० ४ पु० ।
(४) यथोक्तम्–इत्यधिकम् ३ पु० ।
(५) प्रवृत्तिः–पा० ३ पु० ।
(६) प्रतिपत्तिः–पा० ३ पु० ।

परस्परव्यावृत्तं प्रतिक्षणमपूर्वमपूर्वमनुभूयमानं न शब्दात् प्रतीयते नापि प्रत्यक्षाप्रतीतमपि हानोपादानविषयो भवेत् अपरिज्ञातसामर्थ्यत्वात् । अस्ति च शाब्दो व्यवहारः अस्ति च प्राणभृन्मात्रानुवर्तिनी[1] प्रत्यक्षपूर्विका हिताहितप्राप्तिपरिहारार्था लोकयात्रा सैव च भिन्नासु व्यक्तिषु सामान्यमेकं व्यवस्थापयति यद्विषया शब्दात् प्रत्यया[2]श्चोपलभ्यन्ते तज्जातीयत्वेन सदर्थक्रियोपयोग्यतां[3] विनिश्चित्यापूर्वावगतेऽप्यर्थे लोकः प्रवर्तते इति ॥

भिन्नेष्वनुगताकारा बुद्धिर्जातिर्निबन्धना ।
अस्या अभावे नैवेयं लोकयात्रा प्रवर्तते ॥ इति ।

इति भट्टश्रीश्रीधरविरचितायां पदार्थप्रवेश[4]न्यायकन्दलीटीकायां सामान्यपदार्थः समाप्तः ॥

अथ विशेषपदार्थनिरूपणम् ।

अन्तेषु भवा[5] अन्त्याः स्वाश्रयविशेषकत्वाद्विशेषाः । विनाशारम्भरहितेषु नित्यद्रव्येष्वण्वाकाशकालदिगात्ममनस्सु प्रतिद्रव्यमेकैकशो वर्तमानाः अत्यन्तव्यावृत्तिबुद्धिहेतवः[6]। यथास्मदादीनां गवादिष्वश्वादिभ्यस्तुल्याकृतिगुणक्रियावयवसंयोगनिमित्ता प्रत्ययव्यावृत्तिर्दृष्टा गौः शुक्लः शीघ्रगतिः पीनककुद्मान्[7] महाघण्ट इति। तथास्मद्विशिष्टानां योगिनां नित्येषु तुल्याकृतिगुणक्रियेषु परमाणुषु मुक्तात्ममनस्सु च अन्यनिमित्तासम्भवाद् येभ्यो निमित्तेभ्यः प्रत्याधारं विलक्षणोऽयं विलक्षणोऽय[8]मिति प्रत्ययव्यावृत्तिः

---

(१) अनुबन्धिनी-पा· ३ पु· ।
(२) प्रवृत्तयः-पा· २ पु· ।
(३) क्रियायोग्यतां-पा· ३ पु· ।
(४) प्रवेशक-पा· ३ पु· ।
(५) अन्ते भवाः-पा· ६ पु· ।
(६) विशेषा-इत्यधिकं ५ पु· ।
(७) पीन-इति नास्ति १ पु· ।
(८) प्रत्याधारमयमस्माद्विलक्षणोऽयं-पा· ५ पु· ।

देशकालविप्रकर्षे(१) च परमाणौ स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानं च भवति तेऽन्त्या(२) विशेषाः। यदि(३) पुन(४)रन्त्यविशेषमन्तरेण योगिनां योगजाद्धर्मात् प्रत्ययव्यावृत्तिः प्रत्यभिज्ञानं च स्यात् ततः किं स्यान्नैवं भवति(५)। यथा न योगजाद्धर्मादशुक्ले शुक्लप्रत्ययः सञ्जायते अत्यन्तादृष्टे च(६) प्रत्यभिज्ञानम्। यदि स्यान्मिथ्या भवेत्(७) तथेहाप्यन्त्यविशेषमन्तरेण योगिनां न योगजाद्धर्मात् प्रत्ययव्यावृत्तिः प्रत्यभिज्ञानं वा भवितुमर्हति(८)। अथान्त्यविशेषेष्विव परमाणुषु कस्मान्न स्वतः प्रत्ययव्यावृत्तिः कल्प्यते इति चेन्न तादात्म्यात्। इहातदात्मकेष्वन्यनिमित्तः प्रत्ययो भवति यथा घटादिषु प्रदीपात् न तु प्रदीपे प्रदीपान्तरात्। यथा गवाश्वमांसादीनां स्वत एवाशुचित्वं तद्योगादन्येषां तथेहापि तादात्म्यादन्त्यविशेषेषु स्वत एव प्रत्ययव्यावृत्तिः तद्योगात् परमाण्वादिष्विति ॥

इति प्रशस्तपादभाष्ये(९) विशेषपदार्थः समाप्तः ॥

चतुर्युगचतुर्विद्याचतुर्वर्णविधायिने।
नमः पञ्चत्वशून्याय चतुर्मुखभृते सदा ॥

---

(१) विप्रकृष्टे–पा॰ ६।७ पु॰। (२) भवतीति यतस्तेऽन्त्याः–पा॰ ५ पु॰।
(३) यत्र–पा॰ १ पु॰। (४) योगिनां पुनः–पा॰ १ पु॰।
(५) ततः किं नैवं भवति–पा॰ ५ पु॰। (६) अत्यन्तादृष्टपूर्वे च–पा॰ १ पु॰।
(७) मिथ्याप्रत्ययः स्यात्–पा॰ ५ पु॰। (८) अधिकरोति–पा॰ ६ पु॰।
(९) इति प्रशस्तपादाचार्यविरचिते वैशेषिकभाष्ये–पा॰ ७ पु॰।

विशेषव्याख्यानार्थमाह । अन्तेषु भवा अन्त्या इति । उत्पादविनाशयोरन्ते ऽवस्थितत्वादन्तशब्दवाच्यानि नित्यद्रव्याणि तेषु भवाः स्थिता इत्यर्थः । स्वाश्रयस्य सर्वतो विशेषकत्वाद्भेदकत्वाद्विशेषाः । एतद्विवृणोति । विनाशारम्भरहितेष्वित्यादिना । विनाशारम्भरहितेष्वित्यन्त्यपदस्य विवरणम् । अत्यन्तव्यावृत्तिबुद्धिहेतव इति च स्वाश्रयस्य विशेषकत्वादित्यस्य विवरणम् । प्रतिद्रव्यमेकैकशो वर्तमाना इति । द्रव्यं द्रव्यं प्रत्येकैको विशेषो वर्तत इत्यर्थः । एकेनैव विशेषेण स्वाश्रयस्य व्यावृत्तिसिद्धेरनेकविशेषकल्पनावैयर्थ्यात् । यथा चेदं विशेषाणां लक्षणं भवति तथा पूर्वं व्याख्यातम् । सिद्धे विशेषसद्भावे तेषां लक्षणाभिधानं युक्तं नासिद्धे इत्याशङ्क्य विशेषाणां सद्भावं प्रतिपादयितुं ग्रन्थमवतारयति । यथेत्यादिना । यथा गवादिष्वश्वादिभ्यस्तुल्याकृतिनिमित्ता गौरिति गुणनिमित्ता शुक्ल इति क्रियानिमित्ता शीघ्रगतिरिति अवयवनिमित्ता पीनककुद्मानिति संयोगनिमित्ता महाघण्ट इति अस्मदादीनां प्रत्ययव्यावृत्तिर्दृष्टा । तथास्मद्विशिष्टानां योगिनां तुल्याकृतिगुणक्रियेषु तुल्याकृतिषु तुल्यगुणेषु तुल्यक्रियेषु परमाणुषु मुक्तात्ममनस्सु चान्यनिमित्तासम्भवा(¹)द्येभ्यो निमित्तेभ्यः प्रत्याधारमयमस्माद्विलक्षण इति प्रत्ययव्यावृत्तिर्भवति तेऽन्त्या विशेषाः । यथास्मदादीनां गवादिव्यक्तिषु प्रत्ययभेदो भवति तथा परमाण्वादिष्वपि तद्दर्शिनां परस्परापेक्षया प्रत्ययभेदेन भवितव्यं व्यक्तिभेदसम्भवात् । न चास्य व्यक्तिभेद एव निमित्तम् । तदुपलम्भेऽपि स्थाण्वादिषु संशयदर्शनात् । निमित्तान्तरं च नास्ति आकृतेर्गुणस्य क्रियायाश्च तुल्यत्वात् । न च निर्निमित्तः प्रत्ययभेदो दृष्टः तस्माद्यदस्य निमित्तं स विशेष इति । देशविप्रकर्षेण कालविप्रकर्षेण च दृष्टाः परमाणवः कस्यचित्प्रत्यभिज्ञाविषयाः सामान्यविशेषवत्त्वात् घटादिवत् । न च पूर्वदृष्टेऽर्थे प्रत्यभिज्ञानं(²)विशेषावगतिमन्तरेण भवति अतोऽस्ति तस्य निमित्तं विशेषः । अत्र चोदयति । यदि पुनरिति । यथा योगजधर्मसामर्थ्याद्योगिनामतीन्द्रियार्थदर्शनं भवति तथा विशेषमन्तरेणैव प्रत्ययव्यावृत्तिः प्रत्यभिज्ञानं च भविष्यतीति चोदनार्थः । समाधत्ते नैवमिति । यथा योगिनामशुक्ले शुक्लप्रत्ययो न भवति अत्यन्तादृष्टे च प्रत्यभिज्ञानं न स्यात् यदि स्यात् मिथ्याप्रत्ययो भवेत् । तथा अन्त्यविशेषमन्तरेण प्रत्ययव्यावृत्तिः

(१) कन्यनिमित्तस्याभावा-पा· ३ । ४ पु·

(२) प्रत्यभिज्ञाज्ञानं-पा· ४ पु· ।

प्रत्यभिज्ञानं च न भवितुमर्हति योगजाद्धर्मादतीन्द्रियार्थदर्शनं न पुनरस्मान्निर्निमित्त एव प्रत्ययो भविष्यतीत्यभिप्रायः। पुनश्चोदयति। अथान्त्यविशेषेष्विति। न तावदन्त्यविशेषेष्वपि विशेषान्तरसम्भवोऽनवस्थानात्। यथा च तेषु विशेषान्तरमन्तरेण स्वत एव प्रत्ययव्यावृत्तिर्भवति योगिनाम् तथा परमाणुष्वपि भविष्यति किं विशेषकल्पनयेत्यत्रोत्तरमाह। नेति। यत्त्वयोक्तं तन्न कुतस्तादात्म्यात्। एतदेव विवृणोति। इहेति। अतदात्मकेष्वन्यनिमित्तः प्रत्ययो भवति न तदात्मकेषु यथा घटादिष्वप्रकाशस्वभावेषु प्रदीपादेः प्रकाशस्वभावात् प्रकाशो भवति न तु प्रदीपे प्रदीपान्तरात् प्रकाशः किं तु स्वत एव। यथा गवाश्वमांसादीनां स्वत एवाशुचित्वं स्पष्टुः प्रत्यवायकरत्वं तद्योगात् तत्सम्बन्धादन्येषामशुचित्वम् तथेहापि तादात्म्यादत्यन्तव्यावृत्तिस्वभावत्वा(१)दन्त्यविशेषेषु स्वत एव स्वरूपादेव प्रत्ययव्यावृत्तिर्न विशेषान्तरसम्भवात्। अतदात्मकेषु तु परमाणुषु सामान्यधर्मकेषु(२) विशेषयोगादेव प्रत्ययव्यावृत्तिर्युक्ता न स्वरूपमात्रादिति ॥

नित्यद्रव्येषु सर्वेषु परस्परसधर्मसु।
प्रत्येकमनुवर्तन्ते विशेषा भेदहेतवः ॥

इति भट्टश्रीश्रीधरकृतायां पदार्थप्रवेश(३)न्यायकन्दलीटीकायां
विशेषपदार्थः समाप्तः ॥

अथ समवायपदार्थनिरूपणम्।

अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानां यः सम्बन्ध इहप्रत्ययहेतुः स समवायः। द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणां कार्यकारणभूतानामकार्यकारणभूतानां वायुतसिद्धानामाधार्याधारभावेनावस्थितानामिहेदमितिबुद्धिर्यतो भवति यतश्चासर्वगताना(४)मधिगतान्य-

(१) स्वभावात्-पा० ३ पु०। (२) साधारणधर्मकेषु-पा० ३ पु०।
(३) प्रवेशक-पा० ३ पु०। (४) यतश्च सर्वगतानां-पा० ६ पु०।

त्वानामविष्वग्भावः[1] स समवायाख्यः सम्बन्धः। कथम् यथेह कुण्डे दधीतिप्रत्ययः सम्बन्धे सति दृष्टस्तथेह तन्तुषु पटः इह वीरणेषु कटः इह द्रव्ये गुणकर्मणी[2] इह द्रव्यगुणकर्मसु सत्ता इह द्रव्ये द्रव्यत्वम् इह गुणे गुणत्वम् इह कर्मणि कर्मत्वम् इह नित्यद्रव्ये ऽन्त्या विशेषा इतिप्रत्ययदर्शनादस्त्येषां सम्बन्ध इति ज्ञायते ॥

अन्तर्ध्वान्तभिदे[3] विश्वसंहारोत्पत्तिहेतवे ।
निर्मलज्ञानदेहाय नमः सोमाय शम्भवे ॥

समवायनिरूपणार्थमाह । अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानां कार्यकारणभूतानामकार्यकारणभूतानां यः सम्बन्ध इहप्रत्ययहेतुः स समवायः । तदेतत्कृतव्याख्यानमुद्देशावसरे । के ते अयुतसिद्धा येषां सम्बन्धः समवायो भवेदत आह । द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणामिति । कार्यकारणभूतानामकार्यकारणभूतानामिति नियमकथनम्[4] । अवयवावयविनामनित्यद्रव्यतद्गुणानां नित्यद्रव्यतत्समवेतानामनित्यगुणानां कर्मतद्वतां कार्यकारणभूतानां समवायः नित्यद्रव्यतद्गुणानां सामान्यतद्वतामन्त्यविशेषतद्वतां चाकार्यकारणभूतानां समवायोऽयुतसिद्धानामिति नियमः । एवमाधार्याधारभावेनावस्थितानामित्यपि नियम एव । इहेदमितिबुद्धिर्यतः कारणाद्भवति यतश्चासर्वगतानां नियतदेशावस्थितानामधिगतान्यत्वानामधिगतस्वरूपभेदानामविष्वग्भावोऽपृथग्भावोऽस्वातन्त्र्यं स समवायः भिन्नयोः परस्परोपश्लेषस्य सम्बन्धकृतत्वोपलम्भात् । एतदेव कथमित्यादिना प्रश्नपूर्वकमुपपादयति । यथा इह कुण्डे दधीतिप्रत्ययः कुण्डदध्नोः सम्बन्धे सति दृष्टः । तथेह तन्तुषु पट इत्यादिप्रत्ययानां दर्शनादस्त्येषां तन्तुपटादीनां सम्बन्ध इति ज्ञायते । इह तन्तुषु पट इत्यादिप्रत्ययाः सम्बन्धनिमित्तकाः अवधारितप्रत्ययत्वात्[5] इह कुण्डे दधीतिप्रत्ययवत् ॥

---

(१) अविश्वग्भावः–पा· क्वचित् । (२) इह द्रव्ये द्रव्यगुणकर्माणि–पा· ६ पु· ।
(३) महामोहभिदे–पा· २ पु· । तुभ्यं भयभिदे–पा· ३ पु· ।
(४) अनियमकथनम्–पा· ४ पु· । (५) अबाधितेहप्रत्ययत्वात्–पा· ३ पु· ।

न चासौ संयोगः सम्बन्धिनामयुतसिद्धत्वात् अन्यतरकर्मादिनिमित्तासम्भवात्(१) विभागान्तत्वादर्शनादधिकरणाधिकर्तव्ययोरेव भावादिति ॥

नन्वयं संयोगो भविष्यतीत्यत आह । न चासौ संयोग इति । असौ तन्तुपटादीनां सम्बन्धो न संयोगो भवति कुत इत्यत्राह । सम्बन्धिनामयुतसिद्धत्वादिति । संयोगो हि युतसिद्धानामेव भवति । अयं त्वयुतसिद्धानामिति। तथा संयोगोऽन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगजो वा स्यादिति। इह तु अन्यतरकर्मादीनां निमित्तानामभावो भावोत्पादककारणसामर्थ्यभावित्वात्। संयोगस्य विभागान्तत्वं विभागविनाश्यत्वं दृश्यते न समवायस्य संयोगः स्वतन्त्रयोरपि भवति यथोर्ध्वावस्थितयोरङ्गुल्योः अयं त्वधिकरणाधिकर्तव्ययोरेव भवति तस्मान्नायं संयोगः किं तु तस्मात् पृथगेव ॥

स च द्रव्यादिभ्यः पदार्थान्तरं भाववल्लक्षणभेदात् । यथा भावस्य द्रव्यत्वादीनां स्वाधारेषु आत्मानुरूप(२)प्रत्ययकर्तृत्वात् स्वाश्रयादिभ्यः परस्परतश्चार्थान्तरभावः तथा समवायस्यापि पञ्चसु पदार्थेष्विहेतिप्रत्ययदर्शनात् तेभ्यः पदार्थान्तरत्वमिति । न च संयोगवन्नानात्वं भाववल्लिङ्गाविशेषात् विशेषलिङ्गाभावाच्च तस्माद्भाववत्सर्वत्रैकः समवाय इति ॥

एवं स्थिते समवाये तस्य द्रव्यादिभ्यो भेदं प्रतिपादयति । स च द्रव्यादिभ्यः पदार्थान्तरमिति । कुत इत्यत आह । भाववल्लक्षणभेदादिति। एतद्विवृणोति । यथेति । भाव इति सत्तासामान्यमुच्यते । द्रव्यत्वादीत्यादिपदेन गुणत्वादिपरिग्रहः । यथा भावस्य स्वाधारेषु द्रव्यगुणकर्मसु आत्मानुरूपः प्रत्ययः सत्सदितिप्रत्ययः द्रव्यत्वस्य स्वाश्रयेषु द्रव्येष्वात्मानुरूपः प्रत्ययः द्रव्यं द्रव्यमितिप्रत्ययः गुणत्वस्य स्वाश्रयेषु गुणेष्वात्मानुरूपः प्रत्ययो गुणो गुण इतिप्रत्ययः कर्मत्वस्य स्वाश्रयेषु कर्मसु आत्मानुरूपः

(१) कर्मादिनिमित्तप्रतीत्यभावात्–पा० ६ पु० । अन्यतरकर्मजत्वादि–पा० ९ पु० ।
(२) अर्थानुरूप–पा० ६ पु० ।

प्रत्ययः कर्म कर्मेतिप्रत्ययः तस्य कर्तृत्वाद् भावद्रव्यत्वादीनां स्वाश्रया-दिभ्यः परस्परतश्चार्थान्तरभावः तथा समवायस्यापि पञ्चसु पदार्थेष्विहेति-प्रत्ययदर्शनात् तेभ्यः पञ्चभ्यः पदार्थान्तरत्वम्। किमयमेक आहोस्विदनेक इत्यत्राह। न च संयोगवन्नानात्वमिति। यथा संयोगो नाना नैवं समवायः। कुत इत्यत्राह । भाववल्लिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च । यथा सत्सदिति-ज्ञानस्य लक्षणस्य सर्वत्राविशेषादवैलक्षण्याद्विशेषे भेदे लक्षणस्य प्रमाणस्या-भावाच्च सर्वत्रैको भावः तद्वदिहेतिप्रत्ययस्य लक्षणस्य सर्वत्रावैलक्षण्याद्भेदे प्रमाणाभावाच्च सर्वत्रैकः समवाय इति । उपसंहरति। तस्मादिति ॥

ननु(१) यद्येकः समवायो द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिविशेषणैः सह सम्बन्धैकत्वात् पदार्थसङ्कर(२)प्रसङ्ग इति न आधाराधेयनियमात् । यद्यप्येकः समवायः सर्वत्र स्वतन्त्रः तथाप्याधाराधेय-नियमोऽस्ति । कथम् द्रव्येष्वेव द्रव्यत्वं गुणेष्वेव गुणत्वं कर्मस्वेव कर्मत्वमिति। एवमादि कस्मादन्वयव्यतिरेकदर्शनात्। इहेतिसमवायनिमित्तस्य ज्ञानस्यान्वयदर्शनात् सर्वत्रैकः समवाय इति गम्यते । द्रव्यत्वादिनिमित्तानां व्यतिरेकदर्शनात् प्रतिनियमो ज्ञायते। यथा कुण्डदध्नोः संयोगैकत्वे भवत्याश्रयाश्रयिभाव-नियमः । तथा द्रव्यत्वादीनामपि समवायैकत्वेपि व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिभेदादाधाराधेयनियम इति ॥

चोदयति। यद्येक इति। समवायस्यैकत्वे य एव द्रव्यत्वस्य पृथिव्यादिषु योगः स एव गुणत्वस्य गुणेषु कर्मत्वस्य च कर्मसु तत्र यथा द्रव्यत्वस्य योगः पृथिव्यादिष्वस्तीति तेषां द्रव्यत्वम् तथा तद्योगस्य गुणादिष्वपि सम्भवात् तेषा-मपि द्रव्यत्वम्। यथा च गुणत्वस्य योगो रूपादिष्वस्तीति रूपादीनां गुणत्वम् तथा तद्योगस्य द्रव्यकर्मणोरपि भावात् तयोरपि गुणत्वं स्यात्। एवं च कर्मस्वपि

(१) ननु-इति नास्ति ६ पु॰ । (२) पदार्थधर्मसङ्कर-पा॰ १ पु॰ ।

पदार्थानां सङ्कीर्णता दर्शयितव्या। समाधत्ते नेति। न च पदार्थानां सङ्कीर्णता कुतः आधाराधेयनियमात्। न समवायसद्भावमात्रेण द्रव्यत्वम् किन्तु द्रव्यसमवायाद् द्रव्यत्वं समवायश्च द्रव्ये एव न गुणकर्मसु अतो न तेषां द्रव्यत्वम्। एवं गुणकर्मस्वपि व्याख्येयम्। एतत्सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति। यद्यप्येकः समवाय इत्यादिना। स्वतन्त्रः संयोगवत् सम्बन्धान्तरेण न वर्तत इत्यर्थः। व्यक्तमपरम्। पुनश्चोदयति। एवमादि कस्मादिति। द्रव्येष्वेव द्रव्यत्वं वर्तते गुणेष्वेव गुणत्वं कर्मस्वेव कर्मत्वमित्येवमादि कस्मात् त्वया ज्ञातमित्यर्थः। उत्तरमाह। अन्वयव्यतिरेकदर्शनादिति। द्रव्यत्वनिमित्तस्य प्रत्ययस्य द्रव्येष्वन्वयो गुणकर्मभ्यश्च व्यतिरेकः गुणत्वनिमित्तस्य प्रत्ययस्य गुणेष्वन्वयो द्रव्यकर्मभ्यश्च व्यतिरेकः तथा कर्मत्वनिमित्तस्य प्रत्ययस्य कर्मस्वन्वयो द्रव्यगुणेभ्यश्च व्यतिरेको दृश्यते तस्मादन्वयव्यतिरेकदर्शनाद् द्रव्यत्वादीनां नियमो ज्ञायते। अस्य विवरणं सुगमम्। समवायाविशेषे कुत एवायं नियमः द्रव्यत्वस्य पृथिव्यादिष्वेव समवायो गुणत्वस्य रूपादिष्वेव कर्मत्वस्योत्क्षेपणादिष्वेव नान्यत्रेत्यत आह। यथेति। संयोगस्यैकत्वेऽपि कुण्डदध्नोराश्रयाश्रयिभावस्य नियमो दृष्टः शक्तिनियमात्। कुण्डमेवाश्रयो दध्येवाश्रयि। एवं समवायैकत्वेपि द्रव्यत्वादीनामाधाराधेयनियमो व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिभेदात्। किमुक्तं स्यात्? द्रव्यत्वाभिव्यञ्जिका शक्तिर्द्रव्याणामेव तेन द्रव्येष्वेव द्रव्यत्वं समवैति नान्यत्रेति। एवं गुणकर्मस्वपि व्याख्येयम्॥

सम्बन्ध्यनित्यत्वेऽपि न संयोगवदनित्यत्वं भाववदकारणत्वात्। यथा प्रमाणतः कारणानुपलब्धेर्नित्यो भाव इत्युक्तम् तथा समवायोऽपीति। न ह्यस्य किञ्चित् कारणं प्रमाणत उपलभ्यते इति। कया पुनर्वृत्त्या द्रव्यादिषु समवायो वर्तते। न संयोगः सम्भवति तस्य गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वात्। नापि समवायस्तस्यैकत्वात् न चान्या वृत्तिरस्तीति। न। तादात्म्यात्। यथा द्रव्यगुणकर्मणां सदात्मकस्य भावस्य नान्यः सत्तायोगोऽस्ति। एवमविभागिनो वृत्त्यात्मकस्य

समवायस्य नान्या वृत्तिरस्ति तस्मात् स्वात्मवृत्तिः । अत एवातीन्द्रियः सत्तादीनामिव प्रत्यक्षेषु वृत्त्यभावात् स्वात्मगतसंवेदनाभावाच्च । तस्मादिहबुद्ध्यनुमेयः समवाय इति ॥

इति प्रशस्तपादभाष्ये(१) समवायपदार्थः समाप्तः ॥

योगाचारविभूत्या यस्तोषयित्वा महेश्वरम् ।
चक्रे वैशेषिकं शास्त्रं तस्मै कणभुजे नमः ॥(२)

इति प्रशस्तपादविरचितं द्रव्यादिषट्पदार्थभाष्यं समाप्तम् ॥

किं पुनरयमनित्य आहोस्विन्नित्य इति संशये सत्याह । सम्बन्ध्यनित्यत्वेऽपीति । यथा सम्बन्धिनोरनित्यत्वे संयोगस्यानित्यत्वं न तथा समवायिनोरनित्यत्वे समवायस्यानित्यत्वं भाववदकारणत्वादिति । एतद्विवृणोति । यथेत्यादिना । युक्तो हि सम्बन्धिविनाशे संयोगस्य विनाशः तदुत्पादे सम्बन्धिनोः समवायिकारणत्वात् । समवायस्य तु सम्बन्धिनो न कारणं सम्बन्धिमात्रत्वात् । यथा न कारणं तथोपपादितम् । तस्मादेतस्य सम्बन्धिविनाशेऽप्यविनाशः । सत्तावदाश्रयान्तरेऽपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । कमसम्बद्ध एव समवायः सम्बन्धिनौ सम्बन्धयति सम्बद्धो वा । न तावदसम्बद्धस्य सम्बन्धकत्वं युक्तम् अतिप्रसङ्गात् । सम्बन्धश्चास्य न संयोगरूपः सम्भवति तस्य द्रव्याश्रितत्वात् । नापि समवाय एकत्वात् । न च संयोगसमवायाभ्यां वृत्त्यन्तरमस्ति । तत्कथमस्य वृत्तिरित्यत आह । कया पुनर्वृत्त्या द्रव्यादिषु समवायो वर्तत इति । वृत्त्यभावान्न वर्तत इत्यभिप्रायः । परः समाधत्ते । नेति । वृत्त्यभावान्न वर्तते इत्येतन्न तादात्म्याद् वृत्त्यात्मकत्वात् स्वत एवायं वृत्तिरिति । कृतको हि संयोगः तस्य वृत्त्यात्मकस्यापि वृत्त्यन्तरमस्ति कारणसमवायस्य कार्यलक्षणत्वात् । समवायस्य वृत्त्यन्तरं नास्ति । तस्मादस्य

---

(१) पदार्थोद्देशे-पा० ६ पु० ।   (२) पद्यमिदं ख पुस्तकएवास्ति ॥

स्वात्मना स्वरूपेणैव वृत्तिर्न वृत्यन्तरेणेत्यर्थः । अत एवातीन्द्रियः सत्तादीनामिव प्रत्यक्षेषु वृत्त्यभावात् । यथा सत्तादीनां प्रत्यक्षेष्वर्थेषु वृत्तिरस्ति तेन ते संयुक्तसमवायादिन्द्रियेण गृह्यन्ते नैवं समवायस्य वृत्तिसम्भवः । अतोऽतीन्द्रियोऽयम् । संयोगसमवायापेक्षस्यैवेन्द्रियस्य भावग्रहणसामर्थ्योपलम्भात् । यदि समवायविषयमैन्द्रियकं संवेदनमस्ति सम्बन्धाभावाभिधानं प्रलापः अथ नास्ति तदेव वाच्यमित्यत्राह । स्वात्मगतसंवेदनाभावाच्चेति । यथेन्द्रियेण संयोगप्रतिभासो नैवं समवायप्रतिभासः सम्बन्धिनोः पिण्डीभावोपलम्भात् अतोऽयमप्रत्यक्षः । उपसंहरति । तस्मादिति ॥

परस्परोपसंश्लेषो भिन्नानां यत्कृतो भवेत् ।
समवायः स विज्ञेयः स्वातन्त्र्यप्रतिरोधकः ॥

इति भट्टश्रीश्रीधरकृतायां पदार्थप्रवेश(१)न्यायकन्दलीटीकायां
समवायपदार्थः समाप्तः ॥

सुवर्णमयसंस्थानरम्या सर्वोत्तरस्थितिः ।
सुमेरोः शृङ्गवीथीव टीकेयं न्यायकन्दली ॥
अक्षीणनिजपक्षेषु ख्यापयन्ती गुणानसौ ।
परप्रसिद्धसिद्धान्तान् दलति न्यायकन्दली ॥
आसीद्दक्षिणराढायां द्विजानां भूरिकर्मणाम्(२) ।
भूरिसृष्टिरितिग्रामो भूरिश्रेष्ठि(३)जनाश्रयः ॥
अम्भोराशेरिवैतस्माद्बभूव क्षितिचन्द्रमाः ।
जगदानन्दनो(४)वन्द्यो बृहस्पतिरिव द्विजः(५) ॥
तस्माद्विशुद्धगुणरत्नमहासमुद्रो विद्यालतासमवलम्बनभूरुहोऽभूत् ।
स्वच्छाशयो विविधकीर्तिनदीप्रवाहप्रस्पन्दनोत्तमबलो बलदेवनामा ॥
तस्याभूद्भूरियशसो विशुद्धकुलसम्भवा ।
अब्बोके(६)त्यर्चितगुणा गुणिनो गृहमेधिनी ॥

(१) प्रवेशक- पा॰ ३ पु॰ । (२) पुण्यकर्मणाम्-पा॰ ३ पु॰ ।
(३) भूरिसृष्टि-पा. १ । ३ । ४ पु॰ । (४) जगदानन्दकृद्-पा॰ ३ पु॰
(५) बृहस्पतिरिति द्विजः-पा॰ क्वचित् । (६) अम्भोके-पा॰ ३ पु॰ । अच्छोके-पा॰ २ पु॰ ।

सच्छायः स्थूलफलदो बहुशाखो द्विजाश्रयः ।
तस्यां [1]श्रीधर इत्युच्चैरर्थिकल्पद्रुमोऽभवत्[2] ॥
असौ विद्याविदग्धानामसूत श्रवणोचिताम्[3] ।
षट्पदार्थहितामेतां रुचिरां न्यायकन्दलीम् ॥
त्र्यधिकदशोत्तरनवशतशाकाब्दे न्यायकन्दली रचिता ।
श्रीपाण्डुदासयाचितभट्टश्रीश्रीधरेणेयम् ॥[4]
समाप्तेयं पदार्थप्रवेशन्यायकन्दलीटीका ॥

---

(१) ताभ्यां–पा· ३ पु· । तस्याः–पा· ४ पु· ।
(२) तस्माच्छ्रीधर इत्युच्चैरर्थिकल्पद्रुमादभूत्–पा· २ पु· ।
(३) यद्दशोचिताम्–पा· ४ पु· ।
(४) अत्र पद्यद्वयमधिकं वर्तते काश्मीरदेशीयपुस्तके तद्यथा ।

कणादकृतमूलद्रव्या प्रशस्तभाष्यद्रुमावबद्धा च ।
श्रीधरहृदयोपवने विलसन्ती न्यायकन्दली रम्या ॥
गुरुवररत्नाकरकादधीत्य सम्यग् विवेकेन ।
वर्षे वेदेषुमिते लिखितेयं भट्टनरकेण ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।